

DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ TÜRK TOPLULUKLARI
4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

İLETİŞİM
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr
Tel: +90 (312) 297 67 71

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

ІММЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ
ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СИМПОЗИУМ
ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРА ИСЧЕЗАЮЩИХ ТЮРСКИХ НАРОДОВ
THE 4TH INTERNATIONAL
TURKISH STUDIES SYMPOSIUM
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES AND CULTURES
4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT
ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ TÜRK TOPLULUKLARI
23-26 MAYIS 2012
ANKARA

DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ
YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ
TÜRK TOPLULUKLARI

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

EDİTÖRLER
MARCEL ERDAL
YUNUS KOÇ
MİKAIL CENGİZ

T.C. BAŞBAKANLIK
TANITMA FONU

TİKA

ANKARA 2013

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

**DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ
TÜRK TOPLULUKLARI
4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ**

EDİTÖRLER
MARCEL ERDAL
YUNUS KOÇ
MİKAIL CENGİZ

ANKARA / 2013

Sempozyum Düzenleme Komitesi

Marcel ERDAL (Prof.Dr.)
Emine YILMAZ (Prof.Dr.)
Eyüp BACANLI (Doç.Dr.)
Erkin EKREM (Doç.Dr.)
Cahit GELEKÇİ (Doç.Dr.)
Yunus KOÇ (Doç.Dr.)
Selim ASLANTAŞ (Yrd.Doç.Dr.)
Fatih MÜDERRİSOĞLU (Yrd.Doç.Dr.)
Mikail CENGİZ (Araş.Gör.)
Tevfik Orçun ÖZGÜN (Araş.Gör.)
Meral UÇMAZ (Araş.Gör.)
Gülhan YAMAN (Araş.Gör.)

Kapak tasarımı

Ümit KOCA

Baskı

Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100 Sıhhiye, ANKARA

Baskı adedi

500

Adres

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe, 06532 Ankara-TÜRKİYE
Tel: +90 312 297 67 71, Belgeç: +90 312 297 71 71
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

ISBN: 978-975-491-352-1

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

AÇIŞ KONUŞMALAR

Doç.Dr. Yunus KOÇ	11
Prof.Dr. Mustafa S. KAÇALIN	13
Dr. Adnan TEKŞEN	15
Prof.Dr. M. Öcal OĞUZ	17
Prof.Dr. Yüksel KAVAK	19

AÇIŞ KONFERANSI

Prof.Dr. Marcel ERDAL “Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Dilleri ve Kùltürleri”	21
---	----

BİLDİRİLER

Adalaiti ABDULLA A Field Research on Uzbek Language in China	25
Enise ABİBULLAYEVA Qırımtatar Tilinde Tasil – Halqıñ Saqlanıp Qalınmasıñ Temeli Olaraq	35
Ailiaikeban AİERKEN Ses ve Söz Bakımından Kazan Tatarcası ile Çin Tatarcası Arasındaki Farklılıklar	41
R. Ebrar AKINCI / Birol DOK Tsengel Tuvalarının Türkiye Deneyimi: Kùltür ve Dil Varlığının Canlandırılmasında Kùltür Aşırı Girişimler	73
Gùlnara F. ALİYEVA Yox Olmaqda Olan Türk Dillərinin Dirçəlməsində və Yaxınlaşmasında Lüğətlərin Rolu	85
Rövşen ALİZADE Hakas Folklorundaki Haycılık Geleneği ve Kılık Değişirme Motifi	89
Erdinç ASLAN / Erkan ASLAN Karapapak-Terekeme Türklerinde Aşık Kemiği Oyunları	101
Dilek ATAİZİ Kaşkay Türklerinde Akrabalık Adları	107
Otgonbaatar BALJIN Moğolistan’da Yaşayan Bir Türk Boyu: Hotonlar	117
Baatarkhuu BAT-ULZİİ Moğol Tuvalarının Geleneksel Kıyafet ve Aksesuarları	125

Nesrin BAYRAKTAR Ölmekte Olan Türk Dilleriyle İlgili Alınabilecek Önlemler Üzerine	131
Mariya BULGAROVA Nogay Dilinin Bugünkü Durumu ve Kullanım Alanları	139
Miquel CABAL-GUARRO Linguistic Vitality, Uses and Attitudes amongst the Crimean Tatar Youngsters: A Pre-Study of the Simferopol Students.....	143
Ali Asgar CEMRÂSÎ <i>Halaççadan çeviren Semih TEZCAN</i> Halaç Çocuklarının Ana Dillerini Öğrenmeleri Sorunu ve Halaççanın Yok Olması Tehlikesi	157
Evgeniya ÇAYÇINA Сложные Слова в Чалканском Языке	163
Mustafa ÇETİN / Aynur GÜRSOY Romanya Kırım Tatar Toplumunu Arasında Tatar Türkçesinin Kullanımı ve Geleceği.....	167
Lübov ÇİMPOEŞ Gagauz Dilini Avrupa Programların Çevresindä Azınlık Halkların Dilleri Arasında Korumak Hem Enidän Diriltmäk	183
Tülay ÇULHA Karayca Bir Seyfül Mülük Hikâyesi.....	189
Venera DONGAK Языковая Ситуация в Республике Тува.....	195
Farzaneh DOULATABADÎ Günümüz Kaşkay Şiiri.....	203
Arienne M. DWYER Clause Chaining in Salar	209
Ayşe EMİROVA Kırımçak Türkçesi Üzerine: Anlamı, Kullanım Alanları ve Kırımçakların Etnik Kimliklerinin Oluşumunda Dil Faktörünün Yeri	217
Tomas ERIKSONAS On the Phonology and Morphology of the Taiga-Sayan Tuha Language.....	225
Alisa V. ESİPOVA Электронный Лексикон Шорского Языка: Современное Состояние и Перспективы	247
Firuz FEVZÎ Kuzey Afganistan (Güney Türkistan) Türk Boyları Üzerine Bir Araştırma.....	255
Zolbayar GAGAA Тува Хэлийг Мөхлөөс Аврах Боломжууд	259
Moğolistan'daki Tuva Dilini Yok Olmadan Kurtarma Yolları.....	262

Emine GANIYEVA Qırımtatar Tiliniñ İnkişafında İlmiy Terminologiyaniñ Rölü	265
Figen GÜNER DİLEK Diller Nasıl Tehlike Sürecine Girer? Kumandı Türkçesinden Tespitler	271
Rifat GÜRGENDERELİ Yunanistan Kum Çiftliği (Orestiyada) Urlu (Thourio) Köyünde Gagavuzlar	277
Galibe HACIYEVA Umumtürk Tarihî Diyalektolojisinin Öğrenilmesinde Mamuşa Şivesinin (Ağzının) Rolü	287
Zhong JİNWEN ‘Sarı Uygur Dili’ ve Son Zamanlarda Yapılan Bazı Çalışmalar	297
Ali JUSUBALİEV Kaybolmaya Başlayan Yesevi İzbasarları – Laçiler	301
Yaşar KALAFAT / Turan CAN Kaybolmakta Olan Türk Topluluklarından Hoton/Hatun Türkleri ve Türk Halk İnançlarındaki Yerleri	309
Albina KIRAN Sibirya Çuvaşlarının Günümüzdeki Nüfusu, Dini, Dili, Kültürü.....	317
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU Söz Varlığı Temelinde Tuva Türkçesinin Durumu.....	331
Natalya KROPOTOVA / Vladimir ÖRMELİ Kırım Karay Türk Kültürünün Korunma ve Canlandırılmasında Karşılaşılan Problemler.....	339
Valeriya LEMSKAYA Çulım Türk Ağızları: Yok Olma Tehlikesinde Olan Bir Dilin Saha Araştırması.....	349
Galina MIŞKİNIENE / Natela STATKIENE Kaynak Eserlere ve Anket Sonuçlarına Göre Litvanya Tatarlarının Ölüm Törenleri ve Bazı Dil Malzemeleri	353
Nigar NAĞIYEVA Rus Kaynaklarında Teletütler	363
İrina NEVSKAYA Standards of Creating Electronic Dictionaries of Endangered Languages: The <i>RELISH</i> Project	373
Hans NUGTEREN Old Innovations in Salar And Western Yugur.....	379
Ayyana OZONOVA Тубаларский Язык в Трудах Н.А. Баскакова и в Настоящее Время	389
Mehmet ÖLMEZ Çin’deki Türk Dilleri ve Bugünü.....	397

H. İnci ÖNAL

Türk Dillerine ve Kültürlerine Ait Mirasın Korunması:

Kazanımlar ve Eleştiriler 423

Vadim PONARYADOV

Fu-Yü Kırgızcası Üzerine Moğolcanın Etkisi Hakkında 433

Elisabetta RAGAGNIN

Taiga vs. Steppe Sayan Turkic Varieties in Khövsgöl Aymag in Mongolia 437

Valentin İ. RASSADİN

О Фонетических Системах Тофаларского и Тувинского Языков 443

Saim SAKAOĞLU

Yaşayan Bir Anadolu Ağzında

Unutulmaya Yüz Tutan Kelimeler, Deyimler ve Atasözleri Üzerine 449

İrina SELYUTİNA

Фонологические Системы Североалтайских Тюркских Языков и

Проблема Разработки Алфавитов 457

Osman Fikri SERTKAYA

Şor Sözlüğü Üzerine 465

Nariye SEYDAMETOVA

Qırım tatar Tiliniñ Toplumsal İşlevi: Tarihi ve Çağdaş Durumu.....471

Kadriye ŞAHİN

Zorunlu Göçün Anadil Üzerine Etkisi:

Hatay'ın Ovakent Beldesinde Yaşayan Özbekler 477

Bilge Kağan SELÇUK

Etnolengüistik Açından Kırgızistan-Özgön Bölgesindeki Türkler 491

Feza TANSUĞ

Kaybolan Sesler: Türk Müzik Kültürlerinin Yok Oluş Süreci.....497

Alyona TAZRANOVA

Altaycanın Telengit Lehçesinin Telengit-Teless ve Çuy Ağızlarının

Bazı Farklılıkları 511

Münevver TEKCAN

Türkiye Dışındaki Afşarlar 517

Nadejda TIDIKOVA

Altay Cumhuriyeti'nin Az Sayılı Yerli Halklarının Dilleri ve Kültürleri 525

Svetlana M. TROFİMOVA / Valentin İ. RASSADİN

Формообразование Числа Имени Существительного

в Тофаларском Языке 531

Sultan TULU

İran'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş Horasan Türkleri ve Dilleri 535

Nabijan TURSUN	
Uyghurs – A Disappeared Diaspora in Ferghana Valley	541
Fergana Vadisinde Eriyip Giden Halk: Uyghurlar	545
Oksana TYSHCHENKO-MONASTYRSKA	
Code-Switching in Crimean Tatar	549
Vladimir A. VIŞNEVSKIY	
Родной Язык в Этнопедагогике Крымчаков	557
Abdurishid YAKUP	
Problems of Documentation of Endangered Turkic Dialects: The Case of the Lopnor Dialect of Uyghur	563
Şirin YILMAZ ÖZKARSLI	
Geleneklerini Yaşatmaya Çalışan Bir Türk Topluluğu: Ulupamir Kırgızları	569
Mağfired Kemal YUNUSOĞLU	
Lopnor Uyghurları ve Kaybolan Değerler	587
Zhanna YUSHA	
Çin'deki Tuvaların Bugünkü Dil Durumu	599
Ferit YUSUPOV	
Sibirya Tatarlarının Etnolengüistik Tasnifi	603
Alfiya Ş. YUSUPOVA	
Çin Halk Cumhuriyeti'nde Tatar Dili	607
İrina YUZVYAK	
Urumca Din Terminolojisinin Oluşumu ve İşlevsel Özellikleri	611
HU Zhenhua	
Происхождение Фамилии Фу-Юских Кыргызов Китая От Названия Племена Хакасов	617
DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU	621
KATILIMCILAR	633

SUNUŞ

23-26 Mayıs 2012 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesinde iki ayrı salonda gerçekleşen 4. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun *Bildiriler* kitabı nihayet elinizde. Kitabın baskıya hazır hâle getirilmesi işi tahmin edilenden daha fazla bir zaman aldı. Bunun iki sebebi vardı. İlki Sempozyum esnasında bir kısmını temin edebildiğimiz tebliğ metinlerinin tamamının bize ulaşması gecikti. Dahası elimizde olan metinlerin de yazarlar tarafından düzeltilmesi ve yeniden gönderilmesi için de zamana ihtiyaç duyuldu. Diğeri ise, farklı font ve şekillerde gelen yazıların aynı forma dönüştürülmesi; kaynakça ve dipnotların buna göre düzenlenmesi gerekti. Bu süreç de zaman aldı. Sonra da her bir yazının editörler tarafından okunması ve değerlendirilmesi başladı. Bu değerlendirme sürecinde, gözden geçirmeler daha çok şekil ve ifade bakımından olmakla birlikte içerik yönünden de bazı yazıların yazarlara gönderilip görüş ve önerilerin sorulmasını icap eden yönler ortaya çıktı. Bu da daha fazla süreye ihtiyaç duyulmasına sebep oldu. Sonunda editörlerin elinden çıkan metin matbaaya gönderildi.

Sempozyum düzenlemek, konunun belirlenmesi, düzenleme heyetinin teşkili, duyurular, başvurular, özetlerin değerlendirilmesi, kabullerin yapılması, katılımcıların yol ve konaklama işlerinin organizasyonu, özetlerin baskısı, salonların ve oturumların tanzimi ve nihayet bildirilerin basılması gibi birbirini takip eden çok sayıda işin düzenli olarak gerçekleştirilmesine ve zamanında yerine getirilmesine bağlıdır. Bildirilerin bilimsel kalite, özgünlük ve sunum bakımından asgari koşulları taşıması tüm sempozyumlar için en önemli hususların başında yer alır. Bizim için de aynı hassasiyet ve titizlik en ön planda yer alan bir husus. Bu sebeple sempozyum için başvuru döneminde gönderilen 200'den fazla özet düzenleme heyetimizce titizlikle incelenmiş; konu dağılımı ve özgünlük açısından yapılan değerlendirme sonucu 85 bildiri sahibi davet edilmişti. Bu davetin muhataplarından da katılım konusunda hassasiyet gösterildi ve nerdeyse katılımcıların tamamını Ankara'da dinleme fırsatını bulduk. Bu süreçte tüm katılımcılara ve düzenleme heyetine, titiz çalışmalarından dolayı teşekkür ederim.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, aktif hâle geldiği 2002 yılından bu yana başlattığı önemli çalışmalara hız kesmeden ve yenilerini ilave ederek devam etmektedir. Bu çerçevede 2004 yılında yayın hayatına başlayan ve artık kurumsallaşan *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2006 yılında başlattığı sempozyumlar serisi, 2008 yılında başlattığı Yüksek Lisans eğitim ile faaliyetlerini hızlandıran Enstitümüz, yakın gelecekte yeni eğitim

süreçleri ve yapılanması ile alanda dikkat çekici, nitelikli araştırmalar ve yayınlar yapmaya başlayarak sadece Türkiye’de değil tüm dünyada etkin bir kurum hline gelecektir. Bunun için gerekli olan vizyon ve altyapıya sahip olan Enstitümüz, disiplinlerarası bakış açısı ile evrensel nitelikte bilgi üretme hedeflerini hızlı ve etkin bir şekilde gerçekleştirecektir. Bu yöndeki çalışmalarını 2013 yılından itibaren hızlandıracak olan Enstitümüzde yeni ğretim programlarının açılmasına yönelik çalışmalara da devam edilecek ve kısa zamanda bu hedefe ulaşılacaktır. Bu erevede 5. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun da 2014 yılında yapılması planlanmaktadır. Bu sempozyumun teması belirlenmiş olup önümüzdeki aylarda ilgili kurumların da görüş, onay ve desteği alındıktan sonra bilim dünyasıyla paylaşılacak; başvuru ile ilgili duyurular ve genel ağ sayfası araştırmacıların hizmetine sunulacaktır. Beşinci sempozyumdan sonra ise daha çok proje odaklı atölye çalışmalarına geçmeyi hedefleyen Enstitümüzde ana hedef uluslararası yayın yapmak ve yine uluslararası eğitim programlarını devreye sokmak şeklindeydir.

Tüm bu gerçekleşmiş faaliyetler ve gerçekleşecek olanlarda emeği geçenlere teşekkür ediyorum. Teşekkür edilmesi gereken önemli kurum ve kişiler var elbette. Benimle birlikte *Bildiriler* kitabının editörlüğünü üstlenmeyi kabul eden Prof.Dr. Marcel ERDAL ve Araş.Gör. Mikail CENGİZ, sempozyum sonrasında hummalı bir şekilde alışmışlarıdır. Her ikisine de çok teşekkür ediyorum. Ardından, tüm faaliyetlerimizde bizi destekleyen kurumlar gelir. TİKA, TÜRKSOY, YUNUS EMRE ENSTİTÜSÜ, UNESCO TÜRKİYE MİLLİ KOMİSYONU, TÜRK DİL KURUMU ve T.C. BAşBAKANLIK YURTDİŐİ TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAşKANLIğINA, destek ve yardımları için son derece müteşekkirim. Onların desteği ve katkısı sayesinde gerçekleştirdiğimiz bu sempozyumlardan önemli kazanımlar elde edilmiş ve edilmeye devam edecektir. Diğer taraftan bu sempozyumların lke tanıtımına olan katkısını göz ardı etmek mümkün değildir. Bu sebeple meseleye bu yönüyle bakan ve desteğini esirgemeyen T.C. BAşBAKANLIK TANITMA FONU ve yetkililerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ’nin tüm imknlarını sempozyum için kullanma konusunda desteğini esirgemeyen; bu güveni her zaman hissetmemizi sağlayan ve kapanış oturumuna katılarak bundan sonraki çalışmalarımız için de sınırsız destek sözü veren değerli Rektörümüz Prof.Dr. Murat TUNCER’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Doç.Dr. Yunus KOÇ

AÇIŞ KONUŞMALARI

Doç.Dr. Yunus KOÇ*

Sayın Rektör Yardımcım, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı, Türk Dil Kurumu Başkanı, Yunus Emre Enstitüsü Başkan Yardımcısı, TÜRKSOY Temsilcisi, Sempozyumumuzu destekleyen kurumların değerli temsilcileri, Rektör Yardımcılarım, Dekan, Enstitü ve Yüksekokul Müdürleri, Üniversitemizin Değerli Öğretim Üyeleri, Sempozyuma uzaktan yakından tebliğ sunmak üzere veya dinleyici olarak gelen Değerli Bilim İnsanları, Saygıdeğer Konuklar...

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen “Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları” konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu’na hepiniz hoş geldiniz.

Genç Üniversitemizin 2002 yılında aktif hâle gelen Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2006 yılında gerçekleştirdiği ilk sempozyumdan sonra 6 yıl geçti. Enstitümüz bu süre içinde yine uluslararası katılımlı iki büyük sempozyum düzenledi. İlk sempozyumunu tamamen öz kaynakları ve sınırlı bir katılımla gerçekleştiren Enstitümüz, 2008 yılında “Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi”, 2010 yılında da “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu’nu gerçekleştirerek alana önemli bilimsel katkılar sağlanmasına vesile oldu. İşte bu sempozyumlar serisinin dördüncüsünde bugün bir aradayız.

Hazırlıkları yaklaşık olarak bir yıl öncesinden başlayan ve son 4 aydan beri oldukça yoğun bir şekilde devam eden sempozyum çalışmalarında nihayete ulaşmanın gururunu yaşıyoruz. Bu gurur, Dünyanın dört bir yanında “Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları” üzerine çalışma yapan değerli bilim insanlarını, Mayıs ayının sonlarında, Ankara’da bir araya getirmenin verdiği bir gururdur. Bu gurur, sempozyuma bilimsel çalışmaları ile çok önemli katkılar yapacak olan siz değerli bilim insanlarının gururudur. Bu gurur, böyle bir sempozyuma ev sahipliği yapan, bu tür bilimsel etkinliklerde kapılarını ve imkânlarını sonuna kadar açan Hacettepe Üniversitesinin gururudur. Bu sebeple, başta Sayın Rektörüm Prof.Dr. Murat Tuncer’e ve onun şahsında üniversitemizin tüm birimlerinden emeği geçenlere teşekkürlerimi sunuyorum.

Sempozyum düzenlemenin, hele de uluslararası bir sempozyum düzenlemenin zor bir organizasyon olduğunu çoğumuz biliriz. Konunun belirlenmesinden, duyuruların yapılması ve özetlerin derlenmesine kadar geçen süreç, nispeten kolay bir süreç sayılabilir. Ancak zor olan bundan sonrasıdır. Bu sempozyum için 200’ün üzerinde bilim insanı başvuruda bulunmuştur. Kuşkusuz her biri birbirinden değerli olan bu çalışmalar ve sahipleri arasından bir değerlendirme yapmak oldukça zor olmuştur. Mart ayı başında yeniden teşkil olunan Düzenleme Kurulumuz yoğun mesailer harcayarak 200’den fazla bildiri özetini Bilim ve Danışma Kurulu’nun görüşünü alarak değerlendirmiş; konu benzerliği, tekrar, alan ve ülke dağılımı kriterlerine göre

---

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

bir tasnif yaparak mümkün olduğunca yeni bulgu ve bilgileri ihtiva eden özetleri sempozyum için uygun bulmuştur. Sonunda sayı 80 civarında sabitlenmiş ve işin uygulama kısmına geçilmiştir. Bu süreçte, başta Enstitümüzde Misafir Öğretim Üyesi olarak görev yapan Prof.Dr. Marcel Erdal, Edebiyat Fakültemiz Öğretim Üyesi Prof.Dr. Emine Yılmaz ve TOBB Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç.Dr. Eyüp Bacanlı olmak üzere, tüm düzenleme kurulu üyelerine yoğun mesailer arasında zaman ayırıp titiz bir şekilde çalıştıkları için teşekkür ediyorum. Ayrıca görüş ve önerileri ile her zaman yol gösteren Bilkent Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Semih Tezcan'a müteşekkirim.

Üniversitelerin bu türden uluslararası nitelikli ve geniş katımlı organizasyonları tek başlarına finanse etmeleri mümkün değildir. Bu sebeple daha önceki sempozyumlarda olduğu gibi bu sempozyum için de Türkiye'deki ilgili kurumlara, sempozyuma mali destek sağlamak için projeler sunulmuştur. Bu bakımdan öncelikle Başbakanlık Tanıtma Fonu yetkililerine teşekkür ediyorum, destekleri çok önemlidir.

Ardından TİKA Başkanlığına... Kurum olarak TİKA, Enstitümüzün tüm sempozyumlarında vardı, bu sempozyumda da varlar.

Yine Başbakanlığa bağlı Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, Başkanları Sayın Dr. Kemal Yurtnaç'a ve şahsında kurum yetkililerine...

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı ve Değerli Dostum Prof.Dr. Öcal Oğuz'a... Kendisi, Millî Komisyonun yeniden ayağa kalkmasında çok önemli roller üstlenmekte, hâlihazırda. Kurum olarak da sempozyuma sağladıkları destek için müteşekkirim.

Yunus Emre Enstitüsünün Değerli Başkanı Sayın Prof.Dr. Ali Fuat Bilkan ve onun şahsında emeği geçenlere...

Ayrıca sempozyum çalışmalarında oldukça önemli rol üstlenen Sayın Prof.Dr. Marcel Erdal'ın aramızda bulunmasına sağladığı katkı için TÜBİTAK'a...

Her türlü yayın faaliyetlerinde Enstitümüz çalışmalarına gösterdikleri ilgi için TRT'ye...

Ve faaliyetlerimizi her zaman gönülden destekleyen TÜRKSOY'a... sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak da, sempozyumun tüm hazırlıkları ve uygulamasında emeği geçen Enstitümüz çalışanlarına; son iki aydan bu yana yoğun mesai sarf eden başta Enstitü Sekreterimiz Feride Sönmez olmak üzere Enstitümüz idari personeline ve Araştırma Görevlilerimiz Tevfik Orçun Özgün, Gülhan Yaman, Meral Uçmaz ve sempozyum uygulamasında tüm detayları tek tek sıralayıp muhtemel aksaklıkları öngörerek tedbir üretmede mahir Mikail Cengiz'e teşekkür ediyorum.

İsimlerini burada tek tek sayamayacağım tüm ilgililere müteşekkirim olduğumuzu belirtmek isterim.

Sempozyumda sunulacak bildirilerin en kısa zamanda basılacağını belirtmek isterim.

Sözlerime son verirken, sempozyumun başarılı geçmesini ve yeni bilgilerin üretilmesine katkı sağlamasını diler, hepinizi saygıyla selamlarım.

Prof.Dr. Mustafa KAÇALIN*

Az sayıda konuşanı olan veya tehlike altındaki Türk dilleri ne demektir, hangileridir? Bunun hududunu çizmek güç olsa da bugün ve izleyen iki gün boyunca bu toplantıda sunulacak bildirimler konuya açıklık getirecektir. Türk dilleri bu yönüyle ilk kez bir toplantıda, bu toplantıda ayrıntısıyla ele alınmaktadır. Bugün konuşulan yazılan Türk dillerinin sayısı yirmi beşi bulunmaktadır. Bu sayı bazı araştırmacılarca çeşitli ağızların da sayıya katılmasıyla otuza, otuzun da üzerine çıkmaktadır. Bugün edebî yazı dili olan Hakasça ve Altayca gibi Güney Sibiryaya Türk dillerinin tarihte, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında birkaç dilden veya ağızdan oluştuklarını, Afganistan, İran ve Arabistan ile Balkanlardaki Oğuzca kökenli ağızların da sayılması gerektiğini düşünürsek rakam kırkı geçmektedir. Bu toplantıda söz konusu dil ve ağızlar, Hakasça ve Altayca'yı oluşturan ağızlar üzerine başlı başına bildirimlerin bulunması, Afganistan, İran, Irak gibi ülkelerdeki Oğuzca ve Oğuzca dışındaki dil ve ağızların müstakil olarak ele alınması sevindirici bir konudur.

Moğolistan'daki Türk dilleri dendiğinde aklımıza Kazakça ve Tuvacanın çeşitli ağızları gelir. Bugün aramızda bu sahada çalışmış olan Antropolog Ebrar Akıncı ile Elisabetta Ragagnin bulunmaktadır. Ayrıntıları kendilerinden dinleyeceğiz. Bölgedeki Hotonlar hakkında bugüne kadar elimizde somut veriler olmasa da konuyla ilgili yeni bilgileri Moğolistan'dan gelen meslektaşlarımız bizlerle paylaşacaktır.

Eski Sovyetler Birliği sınırlarından Moğolistan'a, Moğolistan'dan Çin'e, tehlike altındaki çok sayıdaki Türk dilinin Kore Altayistik Kurumu'nun bir projesi çerçevesinde ele alındığını, Litvanya'dan Yakutsk'a, Çulım'dan Fu-yü köylerine varana kadar ayrıntılı saha çalışmalarının yapıldığını, bu konuda çeşitli makaleler ile daha şimdiden iki kitabın yayımlandığını (Çulım, Dolgan) belirtmek gerekir. Bu çalışmaların tamamında da yer alan araştırmacı, bu üniversitede, Talat Tekin hocamızın gözetiminde yüksek lisans ve doktora çalışması yapmış olan bir Hacettepe'li, Yong-Song Li'dir.

Biraz daha güneye inip Çin'deki Türk dillerine değinecek olursak bu bölgede, münhasıran Tibet'e komşu bölgede Çin dışında uzantısı olamayan iki dille karşılaşırız: Salırca ve Sarı Uygurca. Oğuzca hususiyetleri ağır basan Salırca da bugün aramızda bulunan meslektaşımız Arienne Dwyer tarafından çalışılmaktadır. Sarı Uygurca ise Türkiye içi ve dışından meslektaşlarımızca çalışılmakta olup bugün aramızda bulunan, kendisi de bir Sarı Uygur olan Zhong Jinwen tarafından sürdürülmektedir. Çin'de bugün artık yok olduğunu söyleyebileceğimiz Fu-yü Kırgızcası hakkında ne yazık ki elimizde çok fazla veri bulunmamaktadır. Bu toplantıda herhâlde bu konu da ele alınacaktır.

Bunların dışında Çin'de konuşulan, ancak ana kütlesi Çin dışında bulunan Tatarca, Özbekçe, Tuvaca arasında en çok işlenen ise Tuvaca olmuştur.

Bugün bazıları çok iyi bilinen bazıları ise çok az bilinen bazı dil ve ağızlar İran, Afganistan, Irak ve Suriye'ye yayılmış durumdadır. Artık hepimizce malum olan Halaçça en başta Gerhard Doerfer ve çalışma ekibince, Semih Tezcan ve başkalarının gramer, halk edebiyatı metinleri, dil atlası ve Harrab ağzının sözlüğüyle ortaya konmuştur. Yaptığı saha çalışmalarıyla konuya katkıda bulunan Filiz Kırıl'ı da burada unutmamak gerekir.

---

* Türk Dil Kurumu Başkanı

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

İran, Oğuzca hususiyetli Horasan Türkçesi ve başka ağızlarla da mühim bir bölgedir. Bu konuyu da esasen Gerhard Doerfer ile bu konuda çok sayıda çalışmaya imza atmış olan, 2011 yılının Ağustos ayında yitirdiğimiz Wolfram Hesse ve Gerhard Doerfer'in öğrencileri çalışmıştır.

Batıda Karayca veya Karaim Türkçesi bugün yoğunluklu olarak Polonya'da, Litvanya'da ve eski SSCB sınırları içerisinde varlık mücadelesi vermektedir. Konuya ilişkin olarak dışarıda en başta Henrik Jankowski'nin, Éva Csató Johanson'un, içeride Tülay Çulha'nın çalışmalarını münhasıran anmak gerekir.

Litvanya'dan Kırım'a uzanacak olursak, Kırım Tatarcası bugün yeni bir biçimlenme içerisinde. 1945'teki II. Dünya Savaşı sonrasında yurtlarından çeşitli Sovyet ülkelerine sürülmüş bulunan Kırım Tatarlarının torunları bugün tekrar eski yurtlarına dönmüşlerse de esasen üç ağza ayrılan bu dilin konuşanları bugün karışık bir biçimde yerleşmiş durumdadırlar.

Volga bölgesinde konuşulan Çuvaşça bu toplantıda nasıl ele alınmalıdır, şu anki tehlike nedir, buna yapılan çalışmalar ve bu konuda mütehassıslaşmış olan araştırmacıların görüşleri ışık tutacaktır. Bugün asıl dikkate alınması gereken diller; Aşağı Volga boylarında, içerlerde, Kafkasya bölgesinde konuşulan Kıpçak dilleridir. Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca gibi diller hem de kullanılmama durumu, gelecek açısından dikkatle ele alınmalıdır.

Kuzeyde Yakutistan'a uzanacak olursak, Yakutçanın ağız Dolganca mühim bir araştırma konusudur. Rusya dışında bu konuda ayrıntılı çalışmalar ortaya konmuştur. Söz varlığı Marek Stachowski, çeşitli konular Setsu Fujishiro tarafından ortaya konurken, ana dili konuşanı ile yapılan veriler üzerine kurulu ilk ayrıntılı kitap da Yong-Song Li tarafından hazırlanmıştır.

Kuzeydoğu'da Altayca ve Hakasçayı ele almak gerekir. Her iki dilin konuşanlarının da sayısı az olup bu dilleri oluşturan ağızlar söz konusu olduğunda, her bir ağız yalnızca on binlerle ifade edilebilmekte, 100.000'i bulamamaktadır. Tabii konuşan sayısı ile bir dilin yazı dili olması arasında eşit bir oran yoktur. Bunu münhasıran vurgulamak gerekir. Bugün bir yazı dili olan Altaycının toplam konuşan sayısı 60.000'lerde iken, konuşan sayısı 100.000'i bulan Salırca bir yazı dili değildir. Sovyetler döneminde Hakasçayı oluşturan beş ağızdan birisi olan Şorca son yirmi yıldır yeniden ayrı bir dil gibi ele alınmakta, işlenmektedir. Altayca'yı oluşturan ağızlar da benzer biçimdedir. Konuyla ilgili çalışmaların Akademi Gorodok'ta Novosibirsk merkezli olmak üzere bugün ayrıntısıyla sürdürülmekte olduğunu hatırlatmak gerekir. Yine bu bölgede, Güney Sibirya'da konuşulan Tuvaca, Tuva'da 200.000'in üzerinde konuşanı, yazı dili olması durumuyla bir hayli işlenmiş olup şu an için "tehlike" altında sayamayacağımız bir konumdadır. Öte yandan Moğolistan ve Buryatistan'daki ağızları, Duha, Tofalar ağızları hakiki bir tehlike altındadır. Yine Çin'de konuşulan Tuvaca da tehlike altındadır.

Bu bölgede tehlike altındaki dil olarak öncelikle Çulım Tatarlarının dilini, Çulım Türkçesini anmak gerekir. Günümüzde konuyla ilgili çalışmalar bu toplantının katılımcılarından Valeri Lemskaya tarafından sürdürülürken, alan çalışmasına dayanan ilk kitap da Yong-Song Li tarafından yayımlanmıştır.

Bu kısa sunuş konuşmasında atladığım, unuttuğum başlıklar olabilir. Bu konular toplantıda zaten ele alınacaktır. Toplantının bildirileri yayımlandığında, konunun ilk derli toplu başvuru kaynağı da ortaya çıkmış olacaktır.

Toplantının düzenlenmesine karar veren ve üstlenen Hacettepe Üniversitesi Rektörü Sayın Prof.Dr. A. Murat Tuncer'e, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Sayın Doç.Dr. Yunus Koç'a ve emeği geçenlere teşekkür ederim.

Dr. Adnan TEKŞEN

Sayın Rektörüm, Hacettepe Üniversitesinin Değerli Yöneticileri ve Saygıdeğer Öğretim Üyeleri...

Bu toplantıyı, bu projeyi diyelim çünkü bu sadece sempozyumdan ibaret değil benim görüşümce, bu projeyi destekleyen kurumlarımızın Değerli Başkanları, Değerli Temsilcileri ve elbette yurtdışından zahmet edip buraya kadar bu projeyi bilgileri ile çalışmalarını ile desteklemeye gelen Değerli Misafirler...

Sayın Rektörüm, müsaadenizle, benim ömrüm bürokraside geçti ama ben yüksek lisansımı ve doktoramı Hacettepe’de yaptım. Burada değerli hocalarımı görüyorum, onları da saygı ile selamlıyorum.

Ben öncelikle benim kurumumla ilgili birkaç bilgi vermek istiyorum, çünkü henüz yeni bir kurum ve konuyla da ilgisi var.

Kurum, Sayın Cumhurbaşkanımız Abdullah Gül tarafından vakıf olarak kuruldu. Yunus Emre Enstitüsü bu vakfa bağlı olarak kurulmuş bir enstitüdür. Bu Enstitüye bağlı olarak da yurt dışında Türk Kültürü merkezleri var. Yani bizim görevimiz; Türkiye’yi, tarihini, kültürünü, sanatını yurtdışında öğretmek. Bu çerçevede, bu ana kadar hızlı bir yapılanma gayreti içinde olduk.

2009 yılından bu tarafa üç yıl içerisinde, 15’e yakın ülkede 22 Türk Kültür Merkezi ile hizmetinizdeyiz. Dolayısıyla öncelikle yurt dışından gelen misafirlerimize seslenmek istiyorum. Bu kültür merkezleri sizin evinizdir, yuvanızdır. Her zaman sizin faaliyetlerinize açıktır. Çünkü biz her konuşmamızda yöneticiler olarak ifade ediyoruz; Türk Kültür Merkezi denildiği zaman, Türk kültürü denildiği zaman, sadece 20. yy.da Anadolu topraklarında üretilen, yayılan kültürden bahsetmiyoruz. Biz ta Orhun’dan Yenisey’den beri binlerce yıllık bir medeniyet oluşturduk. Bu medeniyetin oluşturduğu kültürü de, bunun alt dillerde oluşturduğu kültürü de kucaklamak durumundayız. Yunus Emre Enstitüsünün Türk Kültür Merkezleri herkese açıktır. Bunu öncelikle vurgulamak istiyorum.

İkincisi bu kadar değerli bilim insanları arasında benim bilimsel konulara temas etmem doğru değil ama sadece bir düşüncemi ifade etmek istiyorum. O da şu; birçok felsefecinin, başta Ludwig Wittgenstein olmak üzere, birçok dilbilimcinin ifade ettiği gibi dil sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda düşüncemizi ifade ettiğimiz, fikriyatımızı oluşturduğumuz önemli bir araçtır. Bunun sonucunda elbette dil, kültürün de medeniyetin de oluşturucusudur. Hatta bu anlamda, yani geniş anlamıyla üstat Cemil Meriç’in bir lafı var, hepimizin çok iyi bildiği: “Bir milletin kâbusu, bir milletin namusudur.” diyor. Ben o sözü hep bu geniş anlamıyla anlıyorum, algılıyorum. Bu konuda Yunus Emre Enstitüsü olarak üzerimize düşen ne varsa bunu yapmak istiyoruz.

Bununla birlikte ben bu toplantının başlığını da “Son Sesler Duyulmadan” değil de “Son Sesler Kaybolmadan”, “Son Sesler Kaybolmasın” diyerek projelendirmek gerektiğini düşünüyorum. Ve bu tip çalışmaların sürmesini diliyorum. Bu nedenle başta Yunus Hocam olmak üzere bu projeye, bu sempozyuma emeği geçenleri kutluyorum.

Teşekkür ederim.

Prof.Dr. M. Öcal OĞUZ*

Sayın Davetliler, Saygıdeğer Katılımcılar;

Hacettepe Üniversitesi Rektör Yardımcısının ve bu toplantıyı düzenleyen Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün şahsında bütün organizasyona katılanları tebrik ediyorum, başarılar diliyorum.

UNESCO “II. Dünya savaşı sonrasında savaşın yıkımından edinilen deneyimlerle kurulmuş; barış insanlığın önce zihninde oluşur, barışı sağlamak için de kültürleri ve insanları anlamak lazım” esprisiyle yola çıkmıştır. Bu espriden yola çıkan 20 kurucu ülkeden biriyiz Türkiye olarak. Dünyanın en erken kurulan mühim komisyonlarından birine de sahibiz, 1949 yılında kurulmuş Millî Komisyonumuz. UNESCO’nun kültürün korunmasına yönelik birçok çalışması, birçok sözleşmesi, hukuki belgesi var bağlayıcı yönleriyle birlikte. Bu dillerle ilgili toplantılara en çok heyecanla Afrikalılar katılırlar, ikinci sırada Latin Amerikalılar gelirler ve Afrikalıların hemen her toplantıda söyledikleri bir söz vardır: “Bizde ölen her insanla birlikte bir kütüphane yok olur, sizdeki kütüphaneye denktir bizde ölen her insan” derler. Yani kültürlerin sözlülüğüne, derlenmemiş olmasına, kayda geçmemiş olmasına gönderme yapıldığı gibi aynı zamanda kaybolan yerel dillere de referansta bulunurlar. UNESCO’nun şu anda kaybolmakta olan ve yaşayan dillerle ilgili bir atlası var. Bu atlası bakıldığında çeşitli renkleri ile desenleri ile atlasıta görülür ki 6.700 civarında dil konuşuluyor dünyada şu anda. Ve öngörülebilir şekliyle, bu yüzyılın sonunda bu dillerin %50’sinin artık hiç konuşulmayacağı düşünülüyor. Dolayısıyla Latin Amerika, Afrika ve biraz da Okyanusya tarafında çokça temas edilen “kaybolmakta olan diller” konusuna, bizim coğrafyamız diye adlandırabileceğimiz Asya coğrafyasında çok az katkı verilir. Dolayısıyla bu çalışmayla belki de bundan sonra uluslararası toplumda kaybolan dillerle ilgili tartışmalar yürütülürken, bu Avrasya coğrafyasında özellikle Türk dilleri, Türk dili ekseninde kaybolmakta olan diller de bu toplantılardan alınan feyizle, birikimle daha fazla konuşulacak diye düşünüyorum. UNESCO’nun kültürün korunmasına yönelik birçok sözleşmesi var ve bunlardan birkaçında dile doğrudan temas ediliyor. Örneğin; bunlardan 2003 yılında kabul edilen, Türkiye tarafından da onaylanan ve iç hukukun bir parçası hâline getirilen “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”nin 2. maddesinin ilk fıkrası, dilin kültürün aktarımında bir araç olduğunu teyit ederek başlıyor. Dolayısıyla dil yoksa gerçekten kültürün aktarılması da mümkün değildir. Bu bakımdan biz bu toplantıya UNESCO Türkiye Millî Komisyonu olarak çok önem veriyoruz.

UNESCO geçen yıl 36. Genel Konferansını Paris’te geçirdi. Burada Afrika ülkelerinin önerisiyle çok dillilik ve kaybolan dillerin korunmasına yönelik bir tavsiye kararı alındı. Ayrıca 2005 yılında kabul edilen “Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi”, kültür endüstrisi dediğimiz alanda dillerin, kültürlerin yaşamasına yönelik çok önemli bir belge niteliğindedir. Dolayısıyla konuya sadece kaybolmakta olan diller ya da kaybolacak olan diller değil aynı zamanda geleceğe, gelecek kuşaklara aktarıma konusunda tehlike altında olan diller olarak da bakmak gerekiyor. Bu açıdan bakıldığı zaman Birleşmiş Milletlerin kaydettiği altı dil vardır. Bu altı dil dışındaki hiçbir dil Birleşmiş

* UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

Milletlerin çatısı altında konuşulmamaktadır. Oysaki Birleşmiş Milletler barışın, dostluğun ve işbirliğinin kurumudur. Öyleyse daha fazla diğer dillerin korunmasına yönelik duyarlılığın olması gerekir. Kuşkusuz sadece son konuşurları yaşayan ve küçük çocukların yani gelecek kuşakların öğrenme ihtimalinin ortadan kalktığı dilleri değil aynı zamanda uluslararası dolaşıma çıkamayan, uluslararası alanda İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Rusça, Arapça ve Çince gibi altı dilin dışında da dünyada dillerin olduğunu, bunlar için de belki bu yüzyıl değil de gelecek yüzyıllarda böyle bir tehlikenin var olduğunu dikkate almak gerekiyor. UNESCO'daki çok dilliliği bu boyutuyla da ele almak, dikkat etmek gerekiyor. Türk dilleri bugün yaklaşık 200 milyona yaklaşan bir nüfus tarafından dünyada konuşuluyor. Ancak bildiğiniz gibi uluslararası dolaşımda olan, uluslararası alanda öğrenilen temel Birleşmiş Milletler dilleri arasında değildir. Dileriz ki bu vesileyle kaybolma tehlikesine işaret ettiğimiz dilimizin aynı zamanda uluslararası dolaşıma aktarılması konusunu da dikkat çekmeliyiz. Çok dilliliğin kültür endüstrisi dediğimiz mesela sanal ortamda, elektronik ortamda Türkçeyi kullanmadaki zorlukları da Birleşmiş Milletlerin hassasiyetleri bakımından ifade etmemiz lazım. Uluslararası iletişimlerde “ç”, “ü”, “ş”, “ı” yazamadığımızı unutmamamız gerekiyor. Dolayısıyla bütün bunları aynı bilgi etrafında yani kaybolmaya yüz tutan diller, çok dillilik ve kültürlerin gelecek kuşaklara dil aracılığıyla aktarıldığı gerçeği üzerinden konuşmak gerekiyor. Bu önemli bir adım, konuya özellikle UNESCO atlasından baktığımız zaman, bu uluslararası toplumun kaygısı, yani sadece Türkçenin yok olmakta olan, konuşurları azalan, lehçeleri ile ilgili bir konu değil aynı zamanda bütün dünyanın kaygısı kaybolan dillerdir.

Yok olmakta olan diller ve uluslararası etkileşimde ve iletişimde dillerin tamamının dolaşımına imkân sağlayacak fırsatların yaratılması için daha barışçı bir dünya dileğiyle, saygıyla selamlıyorum hepinizi.

Prof.Dr. Yüksel KAVAK*

Sayın UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı, Değerli Katılımcılar, Değerli Basın Mensupları, hepimizi saygıyla selamlıyorum.

Hacettepe Üniversitesi olarak, Türk Dünyasının ortak değeri olan Türkçemiz ve kültürümüzün tüm yönlerini incelemek ve bilim dünyası ile paylaşmak amacıyla düzenlenmiş bu toplantıya ev sahipliği yapmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Türk Dünyası, birikimini tarihin derinliklerinden alan bir kültür alanı olarak geniş bir coğrafya üzerine dağılmış bulunmaktadır. Bu kadar geniş bir coğrafyada yüzyıllardır süren yaşantının bir ürünü olarak, bugün çeşitliliğini ve zenginliğini devam ettirmektedir. Ancak bu geniş coğrafyada bazen zorluklarla karşı karşıya kalınmıştır. Bunların bir sonucu olarak, ekonomik ve demografik faktörler sebebiyle dilleri ve kültürleri önemli değişime uğrayan topluluklar bulunmaktadır. Aslında hayatın temel kuralı olan değişim, bazen bu toplulukların dilleri ve kültürlerini derinden etkilemekte ve onların başka bir kimliğe bürünmelerine sebep olmaktadır. Bu süreç bazen kendiliğinden olurken bazen de zorunlu olabilmektedir. Her ne sebeple olursa olsun, bu toplulukların dil ve kültür zenginlikleri üzerine araştırma yapmak, farklı ve benzer yönlerini karşılaştırmak bilim adamlarının görevidir. Bu araştırmalardan elde edilecek bulgular, dünya kültür mirasının bir unsuru olarak varlıklarını en azından kayıtlarda ve bilimsel değerlendirmelere konu oldukları sürece devam ettirebileceklerdir.

Değerli Konuklar,

Türk kültürünün zengin dil varlığı ve kelime hazinesi, günlük yaşam alışkanlıkları, inanç, duygu ve düşünceleri araştırma konusu oldukça, insana dair bildiklerimiz ve onu kavrama düzeyimiz gelişecektir. Üniversitelerimiz her alanda bu türden konulara evrensel açıdan temas etmeyi, beşeri bilimleri bir bütün olarak görmeyi düşünmekten geri durmamalıdır. Üniversitelerimiz ancak bu sayede bilimsel bir bilgi birikimine katkıları bakımından lider konuma yükselebilecektir. Üniversitemizin de hedefi budur.

Türkiyat Araştırmaları Enstitümüzü, bu tür çalışmalara öncülük ve ev sahipliği etmesi bakımından kutluyorum, çalışmalarının yeni hedefler doğrultusunda daha ileriye gideceğine olan inancımı belirtmek istiyorum. Üniversitemiz bundan sonra da benzer bilimsel toplantılar düzenlemeye ve bilim adamlarını bir araya getirmeye kararlılıkla devam edecektir. Bu vesileyle, sempozyuma katkı veren tüm kurum ve kuruluşlara teşekkür ediyorum. Dünyanın dört bir yanından gelen ve gelecek olan katılımcılara tekrar hoş geldiniz diyor, başarılı bir sempozyum diliyorum.

Saygılarımla...

---

* Hacettepe Üniversitesi Rektör Yardımcısı

AÇIŞ KONFERANSI

YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ TÜRK DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Prof.Dr. Marcel ERDAL*

Değerli Öğretim Üyeleri ve Saygıdeğer Konuklarımız,

Bugün Doğu, Orta, Kuzey ve Batı Asya'da ve Doğu Avrupa'da konuşulmakta olan Türk dillerinin ve lehçelerinin birçoğu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Dillerini yitiren toplumlar kendilerine özgü olan, başkalarında benzeri olmayan kültürlerini, tinsel yaşamlarını da yitirip zamanla çevreleri içinde erirler. Eğer bir dilin herhangi bir ağızını konuşan kimse kalmadıysa ve yazılı ya da sesli olarak hiç kayıt altına alınmadıysa, geleceğe taşınacak bir şey olmayacaktır. Tehlikede olan dillerin, bu arada Türk dillerinin, zengin, köklü, çok yönlü bir sözlü edebiyatı vardır; dil ölünce bu kültür mirasları da ortadan kalkacaktır.

Dünyadaki tüm diller ve lehçeler, canlılar gibidir: Doğarlar, yaşamlarını sayıca küçük veya büyük toplumlara hizmet ederek sürdürürler ve bir müddet sonra yerlerini akraba olan veya olmayan başka lehçelere ya da dillere bırakırlar. Eskiden Fransa, Güney Almanya, İsviçre, Kuzey İtalya, Avusturya ve Macaristan'ı kapsayan geniş bir alanda konuşulduğunu bildiğimiz bir Kelt dili Galcenin yerine Roma imparatorluğunun devlet dili Latince gelmiştir. MÖ 3. yüzyıldan MS 5. yüzyıla kadar Orta Anadolu'da yine Kelt olan Galatlar oturuyordu; başkentleri Ankara'ydı. Galcenin bir lehçesi olan Galatçanın yerini de *Bizans* İmparatorluğu'nun devlet dili Grekçe almış, elimizde 120 kadar sözcüğü kalan bu dil de tarihe karışmıştır. Bu örneklerden gördüğümüz gibi, geçmişte de devlet dillerinin baskısıyla ortadan kalkan diller olmuştur. Günümüzde bu süreç küreselleşmeyle, popüler kültürlerin yayılmasıyla, iletişim ve teknolojiadaki kontrol mekanizmalarının güçlenmesiyle çok yoğunlaşmış durumdadır. Prestij dillerini öğrenmek ekonomik faydalar sağlamaktadır; birkaç gün önce, Kuzey İtalya'da önemli bir teknoloji üniversitesinin tüm eğitimini İngilizceye geçirdiğini okudum. Dünya nüfusunun %95'i 6900 kadar bilinen dilin sadece 400'ünü, diğer 6500 dili ise insanların sadece % 5'i kullanmaktadır. Birinci veya ikinci dil olarak en fazla kullanılan diller İngilizce, Mandarin Çincesi, İspanyolca, Hintçe, Rusça, Fransızca ve Arapçadır.

Bir dilin tehlike altında olup olmadığını belirlemekte ölçüt sayılan başlıca dört veri; konuşanların sayısı ve ortalama yaşı, dağılımı değil de toplu yerleşim noktalarında yaşayışları, konuşurların nüfus içindeki oranı ve dilin çocuklara öğretilip öğretilmediğidir. Örneğin Lazca bugün 30,000 gibi çok olmayan ama çok da az olmayan bir toplum tarafından konuşulmakta ve 1984'ten beri de yazılmaktaysa da ciddi olarak tehlike altında sayılabilir, çünkü sadece aile çerçevesinde, nisbeten yaşlılar tarafından konuşulmakta ve gençlere, çocuklara öğretilmemektedir. Bir dilin yaşaması için kaç kişinin konuşması gerekir sorusu tartışmalıdır; sadece 20 kişi, 500 ya da 1000 kişi kalsa, o dilin kurtuluşu anlamına gelir mi? Bu tamamen dili konuşan

---

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Misafir Öğretim Üyesi

kişilerin birbirlerine ne kadar yakın yerleşim birimlerinde yaşadıklarına, dili genç nesillere aktarıp aktarmadıklarına, dili yaşatma konusundaki kararlıklarına bağlıdır. Bir kasaba içinde yaşayan ve birbirlerine yakın temas içinde olan 300 kişi, hiçbir temasa sahip olmaksızın ayrı şehirlerde yaşayan 10,000 kişiden daha etkili olacaktır. Öte yandan günümüzde, tehlikede olan dillerin konuşurları hayat koşullarına göre geleneksel yaşam bölgelerinde kalımasalar da aralarında elektronik iletişim bağlarıyla kültürlerini bir dereceye kadar koruyabilmektedirler.

Dili yaşatma konusundaki kararlılık acaba neden ileri gelebilir? Dilin *iki genel* görevi vardır: Bu görevlerden biri insanlar arasındaki iletişimi sağlayarak küçük veya büyük *toplum* birimlerinin günlük ve daha uzun vadeli *işleyişini* mümkün kılmaktır. Dilin ikinci genel görevi insan kültürünü taşıyan en önemli alet olmasıdır; kültür müzikte de, güzel sanatlarda da, balede de, halk oyunlarında da ifade edilir; ancak dil, insanların *dünya görüşünü* taşımakta olması bakımından kültürde merkezi bir konumdadır. Bir insanın içinde bulunduğu toplumsal-idari yapı, dil-kültür toplumunun kapsamıyla örtüşmeyebilir. Bu durumda toplumsal ve idari yapıdaki *baskın* dil, bazı etnik grupların dillerinden değişik olacaktır. Bu durumdaki bir azınlığın bireyleri, dillerinin taşıdığı kültüre ve tarihsel anlamına ne kadar önem verseler de çocuklarının başarılı olmalarını genellikle daha fazla önemseyeceklerinden, onlar için faydalı olan *genel* dili bir an önce iyi öğrenmelerini sağlamak isterler. Devlet ikidilliliği destekleyecek önlemler almazsa, azınlık dili ergeç ölecektir. Bunlar arasında azınlık dilinde okul eğitimi, bu dilin konuşulduğu bölgelerde mahkemelerde insanın kendi dilinde savunma yapabilmesi, trafik işaretlerinde, yönetmeliklerde, kanunlarda ve benzerlerinde bu dilin de kullanılması, bölgesel radyo ve televizyon programlarında dile az da olsa yer verilmesi, basınyayın organlarının maddi destek görmesi gibi önlemler vardır. Örneğin İsviçre’de Romanşça, Almanya’da bir İslav dili olan Sorbça bu şekilde desteklenmektedir. Çoğunluğun azınlık dillerine verdiği destek Avrupa Birliği içinde bile devletten devlete farklılık göstermektedir. Daha önce Avrupa’da ve Orta Anadolu’da ortadan kalkmış olan Kelt dillerinden bahsetmiştik; bugüne kadar gelebilmiş olan Kelt dillerinin tümünün İngilizcenin veya Fransızcanın baskısıyla yok olma tehlikesi altında olduğunu görüyoruz. Ancak Büyük Britanya İskoççaya, Man adasının diline ve Galceye verdiği destekte büyük başarılar kaydederken, Fransa Bretonca’yı diğer azınlık dilleri gibi kaderine bırakmakta, sadece Fransızca’yı önemsemektedir: 1950’lerde Bretonca konuşanların sayısı bir milyon iken bugün 170,000’dir ve konuşurların çoğu 60 yaşını aşmış durumdadır. Tek dillilik şöyle dursun, çocuklarıyla Bretonca konuşanların oranı %3’ün altına inmiştir. Resmî olmayan dillerin kaderinin politikaya bağlı olduğunu görüyoruz; dünyada 200 kadar devlet olduğunu düşünürsek devlet dili olmayan 6700 kadarının bugünkü iletişim şartları karşısında yaşamlarını sürdürmekte zorluk çekeceklerini anlıyoruz.

Bilim adamlarının bu durumda çeşitli görevleri vardır:

- 1) Tehlikedeki dilleri ve ürünlerini her türlü kayıt yoluyla belgelemek;
- 2) bu dilleri üniversite seviyesinde öğrenmek ve öğretmek;
- 3) dilleri ve kültürleri tehlikede olan toplumların çocukları ve gençlerinin kullanabilecekleri ders kitaplarının hazırlanmasında yardımcı olmak;
- 4) bu toplumların yaşadıkları devletlerin üniversiteleriyle işbirliği kurarak müşterek programlarla dillerini ve kültürlerini araştırmak, tehlikedeki toplumlardan gelen

üniversite öğrencilerine dillerini ve dil ürünlerini araştırma imkânı vermek veya verdirmek gibi.

Tehlikede olan dilleri araştırmak ve kurtarmak amacıyla dünyada son 20-30 yılda birçok konferanslar toplanmış, projelere girilmiş, fonlar ve organizasyonlar kurulmuştur. Ancak bu alandaki çabaların sadece çok küçük bir kısmı tehlikedeki Türk dillerine, lehçelerine ve ağızlarına yöneltilmiştir. Bugün açmakta olduğumuz sempozyum dünyada özellikle Türkçeleri konu alan ilk toplantıdır. Oysa burada sunulacak bildirilerden öğreneceğiniz gibi, bu alanda toplanılması gerekli olan birçok bilgi ve muhakkak alınması gereken önlemler vardır. İş çoktur; bu toplantıyı atılan ilk *genel* adım olarak görebiliriz.

25 kadar Türk yazı dili arasında 20 yıl öncesine kadar tek devlet dili Türkiye Türkçesiydi. Arada Azerice, Türkmençe, Kazakça, Kırgızca ve Özbekçe de devlet dili olmakla birlikte Kazakistan ve Kırgızistan'da Rusça resmi dil statüsünü korumuştur. Adını bu günlerde çok duyacağımız Kırım yarımadası Ukrayna'ya ait olsa da orada Rusça Ukrayna dilinden çok daha önemlidir. Asya'da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde Rusça prestij dili olma özelliğini yitirmiş değildir; tam tersine, Rusyayla ekonomik ve politik ilişkiler son 5-6 yılda yeniden güçlenince Rusçanın önemi yine artmıştır. Örneğin Azerbaycan'da Rusça bilenler işyerlerinde – Azeri kaynaklarına göre– bugün de tercih edilmektedir.

Bu andığımız devletler dışında Türk dilleri, lehçe ve ağızları Moğolistan, Çin, Afganistan, İran, Irak, Kuzey Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Bosna-Hersek, Romanya ve Moldovada da konuşulmaktadır. Birçok grubu asıl yurtlarının dışında bulmak da mümkün olmaktadır, örneğin Halaç konuşurlarını Tahran'da, çevre sorunu yaşamış olan Lopnor Uygurlarını Korla veya Soho gibi yerleşim noktalarında, Hristiyan olan Urumca konuşurlarını Güney Kıbrıs'ta. Türklerin son 40-50 yıl içinde göç ettikleri yerleri saymasak bile sempozyumumuz Avrasya'nın kültürel zenginliğini geniş coğrafyasında kapsayacaktır.

Bu toplantıda Sayan Türkçesinin Sibiryâ, Moğolistan ve Çin'deki 5 lehçesinin özellikleri hakkında bilgi edinecek, Çin'de konuşulmakta olan hemen hemen tüm Türk dilleri ve lehçeleri konusunda bir şeyler öğreneceğiz. Moğolistan'ın Türk dillerini artık kullanmayan Hotonlarını, Tacikistan'ın yine maalesef artık Türkçe konuşmayan Karluklarını tanıyacağız. Afganistan'daki, Türkçelerini bugün de konuşan Karlukları bize tanıtmayı düşünen katılımcı gelememektedir; gelebilseydi ilim âleminin şimdiye kadar hiç bilmediği bu grup ve dili hakkında bilgi edinebilirdik. Hakaşanın Kızıl lehçesi ve Çulım Türkçesi konusundaki bildirileri dinledikten sonra bunların şimdiye kadar niye karıştırıldığını bilecek, Uygurlar arasında kaybolan Özbeklerle Özbekler arasında kaybolan Uygurları ve Kırgızların kendilerine Türk diyen bir grubunu tanıyacağız. Batı Sibiryâ'da sadece Tatarları değil, Çuvaşları da bulacak, daha batıda, Doğu Avrupa'da, Nogayların, Kırım'da hâlâ yaşayan veya belki de hayata dönmekte olan Kırım Tatarcasının, Kırım Karaycasının ve Kırımçakçanın toplumsal durumlarını öğreneceğiz. En eski ve en ilginç Eski Türkçe metinlerden olan İrk Bitig, aşık kemiklerine dayanmaktadır; Türklerin ve Moğolların aşık kemiği terminolojisi müşterektir. Sempozyumda sunulacak bir bildiri, bize Hazar denizinin *batusında* oturan Türkmen boylarından Karapapak ve Terekemelerin aşık kemiği oyunlarını ve bu oyunlardaki terimleri tanıtacaktır. Moldova'daki, Bulgaristan'daki ve Yunanistan'daki Gagauzların ve Romanya'daki Kırım Tatarlarının ve – burada ekleyelim – Romanya Nogaylarının

dil durumu da, anlatılacağı üzere, pekiyi değildir ama bu dilleri kurtarmak için Avrupa Birliğinden destek almak mümkün olabilir. Bu toplantıda tanıtılacak olan en batıdaki ağız, Kosova'nın Mamuşa yöresi ağızı olacaktır. Balkan yarımadasının batısında bulunan Türk ağızları yarımadanın doğusundaki ağızlardan epeyi değişiktir ve ilginç özellikler arzemektedir.

Bu toplantıda işlenmeyecek olan Makedonya, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kuzey Kıbrıs ve Irak ağızları ise Türkiye Türkçesine çok yakındır ve Batı Oğuzca ağızları ekolojisi çerçevesinde işlenmeleri daha doğru olur. Buna rağmen Türkiye ile ilgili olan üç bildiriye programa almayı uygun gördük. Bunlardan biri Prof.Dr. Saim Sakaoglu'nun Konya ağızıyla ilgili olarak Türkiye ağızlarının geleceği üzerine yapacağı konuşma, diğer ikisi ise 30 yıl önce Erciş'e yerleşen Kırgızların ve Hatay'a yerleşen Afganistan Özbeklerinin dil ve kültürlerini kurtarma çabalarına değinen bildiriler olacaktır. Balkan Türkçelerinde olduğu gibi Anadolu ağızlarında da, Türkiye'ye gelen Nogaylar, Tatarlar ve diğer Türk toplumlarının mensuplarının dillerinde de standart Türkçenin baskısı hissedilmekte, bu baskı en azından kullanımlarını daraltmakta, güçlerini azaltmaktadır. Ölçünlü Türkçenin yarattığı baskıyı Standart Altaycanın burada tartışılacak olan Çalkandı, Kumandı, Tuba ve Teleut lehçelerine yaptığı etkiyle karşılaştırabiliriz. Aynı şekilde yine burada tartışacağımız Kaşgay lehçesiyle Halaççanın özellikleri sadece Farsçanın değil, Azericenin de tesiri altında kalmakta, Çin'de Rus sınırına yakın bölgede oturan Kök Munçaklar, etraflarındaki Kazakların dilinden etki görmektedir.

Bu konuşmamda dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz olan dilleri ve kültürleri sistematik olarak saymadım ve toplantının amacı da bu olmayacaktır; bu konuda genel bilgi verecek bir el kitabı hazırlamakta olduğumuzu çoğunuz biliyorsunuz ve katılımcıların birçoğu bu el kitabına katkıda bulunmaktadır. Şimdi bana kalan, hepinize teşekkür etmek, sempozyuma başarılar dilemek ve saygılarımı sunmak olacaktır.

FIELD RESEARCH ON THE UZBEK LANGUAGE IN CHINA

Adalaiti ABDULLA

Introduction

Uzbek is a cross-border nationality and is considered to be one of the under-populated ethnic groups in China. According to the national statistics for the year 2000, the Uzbek population of China was 12,096 (*Xinjiang Tongzhi* 2008, p. 570). The Uzbeks live together with Uyghur, Kazakh and Han (i.e. ethnical Chinese) people in different areas of the Xinjiang Autonomous Region. More than 90% of them live in cities and towns; few of them live in rural or pasturing areas. They are spread out in northern Xinjiang in places such as Urumqi, Yili, Muri and Guchong and in southern Xinjiang in Kashger, Hoten or Yerken.

Studies on Uzbek in China started following the founding of the Peoples Republic of China. In particular, between the years 1956 and 1958, the nationwide Minorities' Language Survey of China and the Minorities' Social History Survey of China were carried out. Based on results of the survey, a book named *A Short History of Uzbek* was published. It provided a basis for more systematic research on the Uzbek nationality. In recent years, along with national planning for minority groups, Uzbeks caught the special attention of scholars as one of the under-populated ethnic groups. Research results appeared in terms of the name and origin of the Uzbek (National Nationality Affairs Committee, 2008, Wang Wei, Li Wenbo, 2008), its social history (Zhao Xiaogang, 2006; Aliye Jilil, 2004; Tan Lili, Wang Xiaozhu, 2005), art and culture (Aliye Jilil, 2005, Hormetjan Abdurehman, 2002), wedlock and custom (Luo Jiansheng, 1990, Jia Congjiang, 1996), population constitution (Fang Ruoyu, 2005, Bahar, 2004) and so on. However, less attention was given to the Uzbek language. This study, therefore, intends to answer the following research questions:

1. To what extent do Uzbeks know about their own language?
2. What is the real situation of the Uzbek language in China?
3. What languages do Uzbeks speak in their daily lives?
4. How is their attitude towards the Uzbek language?

This study would like to contribute to the scholarly understanding of the current situation of the Uzbek language in China, revealing the real picture of the language use of Uzbeks in that country.

Methods

Participants of this study were Uzbeks from three areas in the Xinjiang Autonomous Region: Ghulja (Yili), Kashger, and Muri (Sanji). Among the 852 subjects who participated in the study, 494 were male, 358 female. Participants were grouped according to their age: 130 (15.3% of the sample) were 20 years and below – the young group; 617 (72.4% of the sample) were 21 to 59 years old – the adult group;

105 (12.3% of the sample) were aged 60 and above – the older group. Occupation of the participants included government servants (142, 16.7%), teachers (37, 4.3%), peasants (98, 11.5%), students (125, 14.7%), businessmen (173, 20.3%), retirees (90, 10.6%), job seekers (96, 11.3%), jobless (69, 8%), herdsmen (1, 0.1%), housewives (21, 2.5%). The education level of the participants was distributed as follows: primary school 188 persons (22.1%), middle school level 280 persons (32.9%), high school level 100 persons (11.7%), institute level 98 persons (11.5%), university level 159 persons (18.7%), masters level 1 person (0.1%).

This study was carried out mainly in three areas of the Xinjiang Autonomous Region: Ghulja, the capital of the Yili Kazakh autonomous prefecture, Kashger area, and Muri Kazakh autonomous county which belongs to the Changji Hui autonomous prefecture. The choice of the locations was due to the fact that these are the Uzbeks' residential areas, where their majority lives. Uzbek people in these areas are typical for representing the language situation of all the Uzbeks in China.

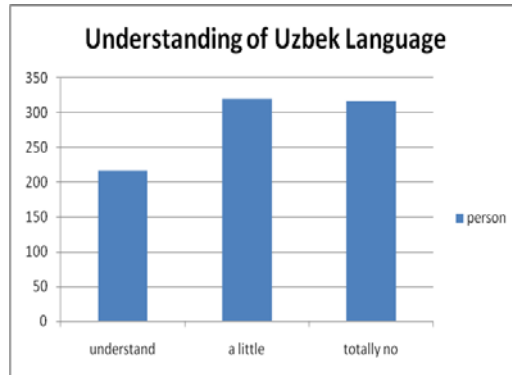
Instruments used in this study were a questionnaire and an interview guide. The questionnaire covers 59 questions concerning the background of the participant, his use of the Uzbek language, current language use, language environment, language attitudes toward the mother-tongue as well as towards Uyghur, Kazakh and Chinese, etc. The interview guide contains ten questions which were open-ended, in-depth questions related to the questionnaire; besides, a story-telling section was required from the participants to observe their ability to use the Uzbek language.

Data for this study were collected through field work carried out between July and October 2011 in the three areas mentioned above. Data was collected mainly from questionnaires, in addition to interviews. Each item in the questionnaire was computed and analyzed by using Statistical Package of Social Science (SPSS). All the interviews were audio-taped and video-taped and then translated into Chinese. In this paper, the language use of Uzbeks people is presented and discussed based only on data collected from the questionnaire.

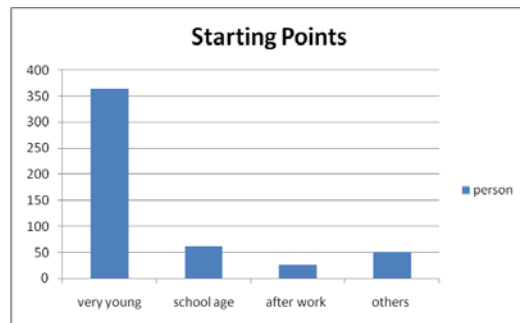
Findings and Discussions

1. Use of the Uzbek language

Based on the data analyzed, as shown in figure 1, it is clear that among the 852 participants, 216 persons (25.4% of the whole sample) think they know, i.e. can understand the Uzbek language. 310 persons think they know little Uzbek while 326 persons state that they don't know any at all; this constitutes 36.4% and 38.2% of the sample respectively. This result indicates that most of the Uzbek people think they understand the Uzbek language quite well or know just a little bit, though quite a lot of them don't know Uzbek at all. The people who assume they know Uzbek generally believe it is very close to Uyghur, with no great difference. However, only a few people in these two groups can tell a story or an experience in Uzbek.

Table 1. Knowledge of the Uzbek language

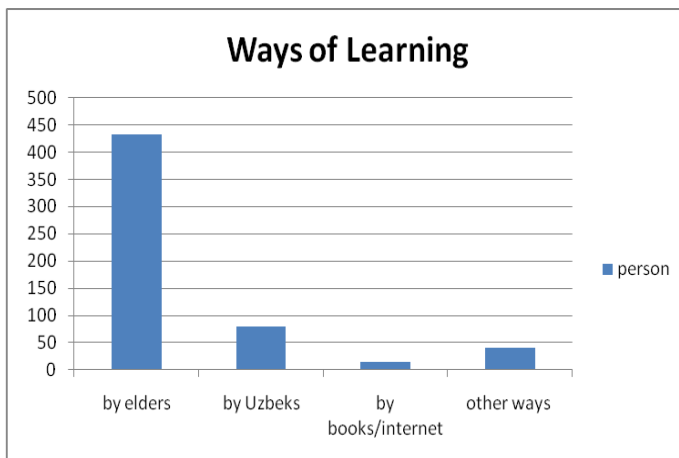

Table 2. Starting point of learning Uzbek

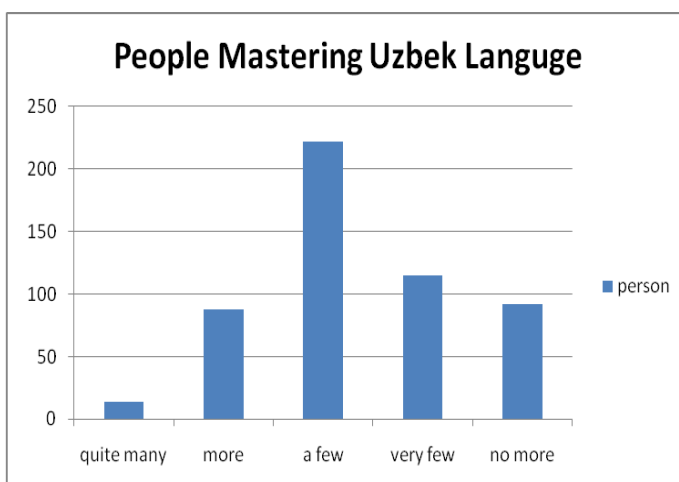
Among all the participants, 364 persons (72.4%) indicated that they started to learn Uzbek from a very young age, since birth; 62 persons (12.3%) started to learn after the school age, that is from primary school; 26 persons (5.2%) started after they got a job; 52 persons (10.1% of the sample) started at some other stages, as shown in figure 2 above. Thus, it appears that the majority of the Uzbek people learned their mother tongue at a very young age. This result is consistent with the in-depth interviews, where people said they learned Uzbek at a very young age in their families, with parents and grand-parents. However, the persons who can understand and speak rather fluent Uzbek are over 50 years old.

The way of learning Uzbek is another interesting question in this study, since there is not even a single school using it as teaching media. Our analysis shows that 433 persons (76.2%) learned Uzbek from their elders such as parents or grandparents, 79 persons (13.9%) indicated that they learned Uzbek by interacting with other Uzbeks, 15 persons said they learned Uzbek through reading books and accessing the internet and 41 persons mentioned some other ways (2.6% and 7.2% respectively), as shown in figure 3 below. This result is actually consistent with the last question, where it turned out that people learn Uzbek at quite a young age, and young children

normally learn their mother tongue following their elders at home. An interesting finding is that few people learn the language through books and internet; it serves only the young generation; internet provides rich and update language materials for the Uzbek youngsters. Learning a language online is nothing new for young people worldwide.

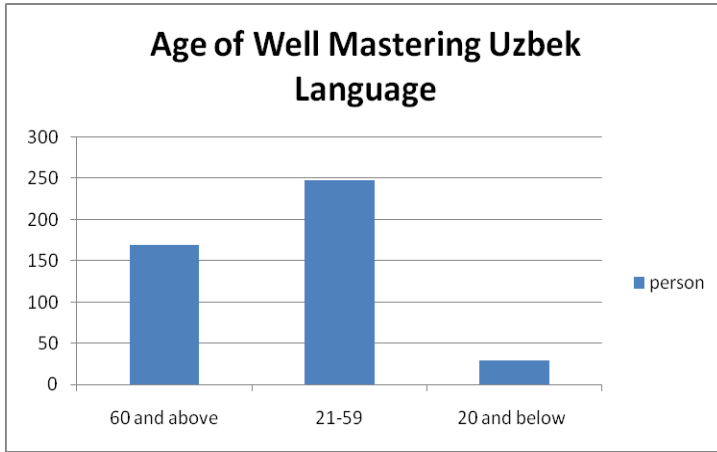
Table 3. Ways of learning Uzbek

Table 4. People mastering the Uzbek language

Participants were also asked to estimate the population of people who know Uzbek very well, i.e. have the ability to understand, speak, read and write this language. This indicates that people who have well mastered Uzbek are very few. Among all the participants, only 14 think there are a lot of people around them who have mastered the language; 88 persons (19.2%) said there are quite a few people who know Uzbek well. However, 337 persons (63.5%) indicated that there are only a few

people who know Uzbek. 92 person even revealed that there is nobody around them who knows the language; 17.3% of the sample, as shown in figure 4 above.

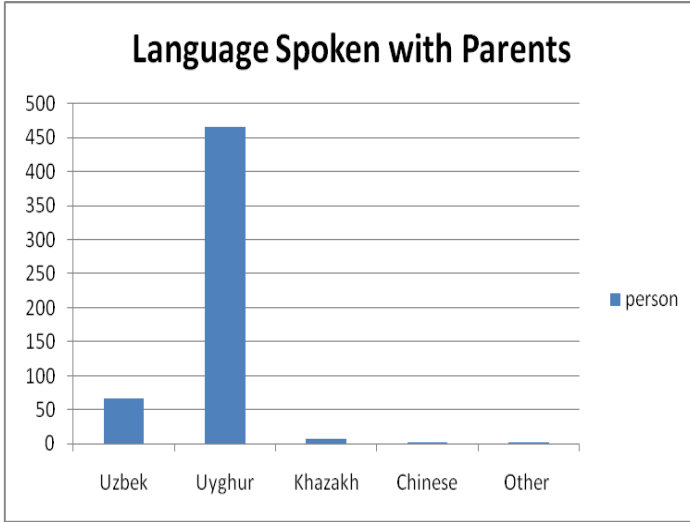

Table 5. Age level of good knowledge of the Uzbek language

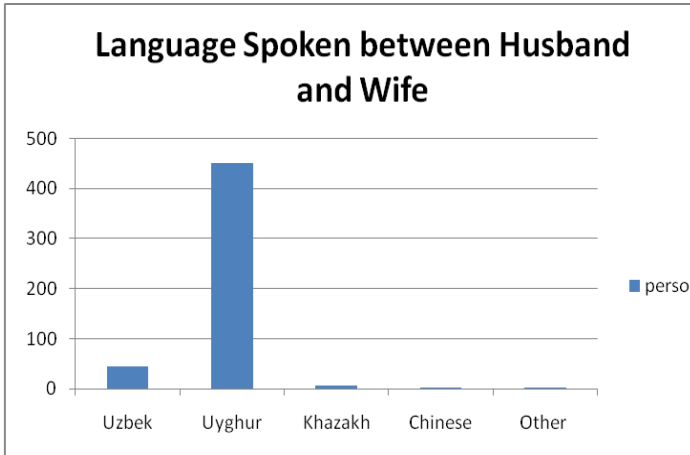
Another focus for us to understand the current situation of the Uzbek language in China is age level. We found that people who master Uzbek well are mostly in the adult group, which includes 21 to 59 years; there were 248 persons in this group, and it constituted 55.5% of the participants. The elder group shows 169 persons who master the language well, 37.9%. In the young group there are only 29 persons, constituting 6.5% of the sample. Half of these participants did not answer this question. This is an important finding to identify the real situation of the Uzbek language in China. When we closely look at figure 4, it can be concluded that people agree that only few people well have mastered Uzbek; some people even think there are no longer and persons around them who know Uzbek well. Their age level, as figure 5 shows, is advanced, which indicates that only elder people know this language. In contrast, young people whose age is 20 and below almost don't know about the Uzbek language. This is a result of our field work.

2. Current language use of Uzbek people

Currently, language use of Uzbek in China has been changing. We can see it through the following study results, which concern Uzbek people's language use with different community groups. Firstly, their language use with parents: 466 people (85.7% of the sample) indicate that they use Uyghur with parents; 66 persons use Uzbek with their parents, 8 persons use Kazakh and 4 persons use Chinese or other languages. The result is clearly shown in figure 6 below.

Table 6. Language spoken with parents

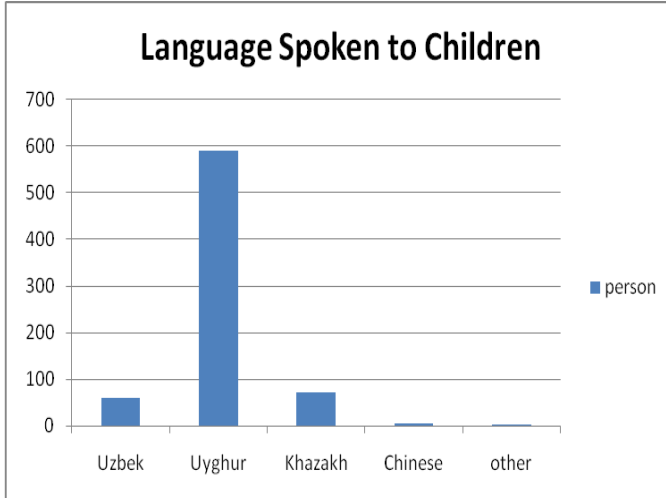

Table 7. Language spoken between husband and wife

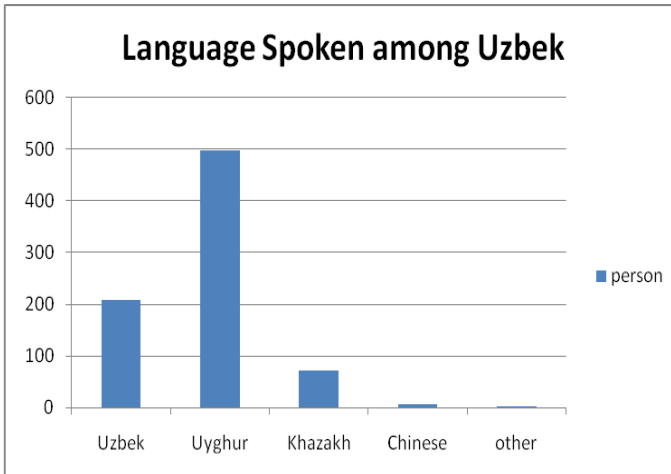
Concerning the language spoken between husband and wife, it is found that 451 persons speak Uyghur among each other, that is 89% of the participants; 45 persons (8.9%) indicate that they speak Uzbek, 7 persons speak Kazakh (1.4%) and 4 persons (0.8%) speak Chinese or other languages. This is shown in figure 7 above.

We found that 589 persons speak Uyghur to their children (80.9% of the informants). 61 persons indicate that they speak Uzbek and 72 persons speak Kazakh, that is 8.4% and 9.9% respectively. Besides, 6 persons speak Chinese or other languages to their children, which is only 0.8%. Some of the people chose more than one language for this item, which means some of the Uzbeks speak more than one language at home.

Concerning the language spoken within the Uzbek community, the majority (497 persons, constituting 63.3%) indicated the Uyghur language. 208 persons (26.5%) speak Uzbek the to their own people, 72 persons (9.2%) speak Kazakh, and 1.1% speak other languages.

Table 8. Language spoken to children

Table 9. Language spoken among Uzbek

Based on the statistics presented above, it is apparent that the majority of Uzbek in China speak Uyghur instead of Uzbek, and only some of them speak Uzbek within their community or at home. A Few Uzbek speak Kazakh among themselves, especially in the Muri Kazakh autonomous county. We also can see a bit of Chinese language use, particularly among the young generation.

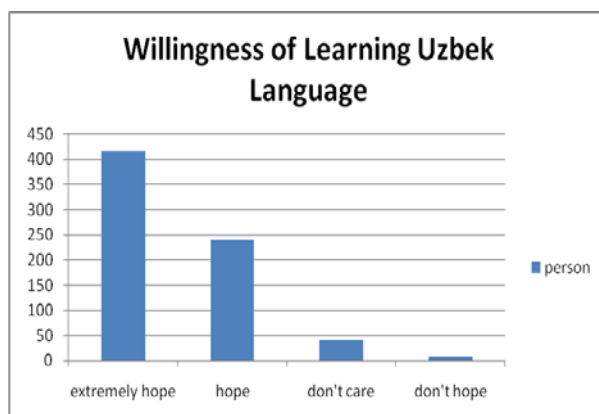
To sum up, the language used by Uzbeks in the family between children and parents,

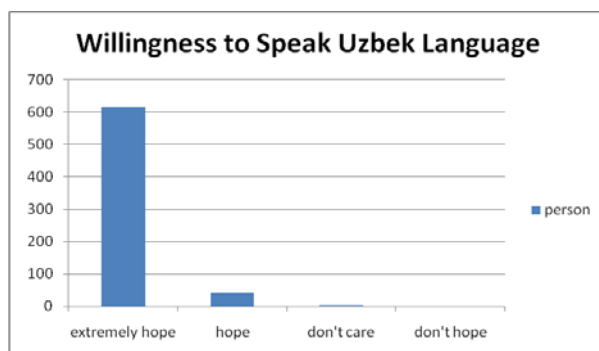
husband and wife and within the Uzbek community shows a similar result, that the majority of Uzbek people in China have transferred to speaking Uyghur. Besides, bilingual or multilingual phenomena have also appeared in Uzbek communities; people indicate that they speak Kazakh, Chinese or some other languages where necessary. The young generations have a great passion for learning foreign languages such as Russian, English and Arabic.

3. Language attitude towards Uzbek

The language attitude towards Uzbek is examined through mainly two questions: how much do you hope you and your children will learn Uzbek language? How much do you hope you and your children will speak your mother-tongue? The result shows that among the 724 participants who answered the first question, 417 people indicated extreme hope. This answer constitutes 57.6% of the whole sample. 239 people hope to learn, constituting 33%, 61 people said they don't mind, that is 8.4%. Only 7 persons (1%) said they don't want to learn the language (cf. figure 10 below).

Table 10. Willingness of learning Uzbek language

Table 11. Willingness to speak Uzbek language

To the second question, it is found that among 670 people who answered this question, 626 indicated their extreme willingness to speak Uzbek, i.e. 93.4% of the

sample. 41 persons just hope to speak Uzbek (6.1%), 2 persons don't care about this, and nobody chose the option 'don't hope', as shown in Figure 11 above. Beside the above questions, the difficulties of learning Uzbek were also considered. Based on the result, it is found that the highest rate goes to the option that there are no study materials at all, constituting 35% of the sample. The second most prominent difficulty is that nobody around the participant can speak it, constituting 31.7% (387 persons). The third mentioned difficulty was that there is nobody who can teach it (23% of the sample = 281 persons). The fourth difficulty is that nobody uses this language. (8.8%, 107 persons). This is a multiple question, thus the total number is more than the whole sample size. Figure 12 shows the difficulties of learning Uzbek.

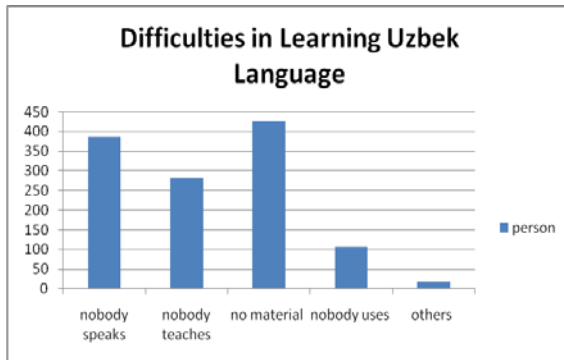

Figure 12. Difficulties in learning Uzbek language

Needless to say, Uzbek people in China love their mother tongue very much, they are extremely willing to learn it and want their children to master the language well. However, some difficulties come out in this study, such as the lack of language materials, the lack of teachers, the missing language environment etc. These are the problems which need more concern in future research.

Conclusion

As found in this study, Uzbek has, as one of the under-populated minority groups, undergone a great language change. Most of the people in towns have shifted to speak Uyghur while some in pasturing areas have moved to use Kazakh. The young generation is starting to speak more Chinese. The Uzbek language, though considered their mother tongue, has almost lost its social function and limited its role to few families or elder age communities. Based on field research that lasted three months, it is very hard to find someone who speaks standard Uzbek fluently. This is a sad result. Field research on Uzbek peoples' language use is only the beginning of the study. This paper presented a complete picture of language use, focusing on the Uzbek language itself. In ongoing studies, more field work is needed for investigating the phonetic changes which Uzbek underwent in China under the influence of Uyghur language contact. Comparison between the Uzbek language in China and in Uzbekistan would be another interesting research theme. In addition, more attention needs to be given to strategies for protecting the Uzbek language.

REFERENCES

- Aliye Jilil (2004). *An Investigation on the Uzbek Nationality in Akhkhaba Village, Muri County, Xinjiang*. Yunnan: Yunnan University Press.
- Bahar (2004). 'The cultural form characteristics of the Uzbek population in Xinjiang'. *Xinjiang Social Science* 2004 (4).
- Fang Ruoyu (2005). 'An analysis of reasons and effectiveness of the Uzbek population's move to cities'. *North-West Population* 2005 (5).
- Hormetjan Abdurehman (2002). 'The Xinjiang Uzbek playwright Shukur Yalkun'. *Nationality Literature Studies* 2002 (4).
- Jia Congjiang (1996). *Uzbek Nationality*. Beijing: Guwuxuan Publishing House.
- Luo Jiansheng (1990). *Uzbek Nationality*. Beijing: Minzu Publishing House.
- National Nationality Affairs Committee (2008). *A Short History of the Uzbek Nationality*. Beijing: Minzu Publishing House.
- Tan Lili & Wang Xiaozhu (2005). 'The Uzbek nationality in Danangou village'. *Nationalities Today* 2005 (9).
- Zhao Xiaogang. (2006). *Social, Economical and Cultural Study on Uzbek Nationality*. Beijing: Minzu Publishing House.

QIRIMTATAR TİLİNDE TASİL – HALQNIŃ SAQLANIP QALINMASINIŃ TEMELİ OLARAQ

Enise ABİBULLAYEVA

Qırımtatar halqı ana vatan – Qırımğa qayıtıp başlağanlarından soñra, milletiniñ saqlanıp qalınması ve inkişafını belgileycek baş unsuru – ana tilinde tasil sisteması olacağını belgilediler. Belli ki, bu sistema 14 asırdan başlap 1944 senesine qadar balalar bağçasından aliy oquv yurtlar seviyesine qadar faaliyet köstergendir. Sürgünlik devirinde ise tilni saqlap kelmege yardım etken tek muit – ailedir. Tasil sistemasınıñ yoqluğı neticesinde 3 nesil ana tilini büyüklerinden öğrenip keldi ve tilniñ ömürniñ çeşit saalarında işletilmemesi, onuñ inkişaf yollarını toqtatqandır.

Onıñ için kunümüzde ana tilinde tasilni canlandıruvı milletimizniñ saqlanıp qalacağına bağlı. Til olsa - millet bar, til olmasa –millet yoq.

1989 senesi Qırımda Qırımtatar tili Rus tilinde tasil bergen mekteplerniñ oquv planlarına seçmeli ders olaraq kirsetildi. Vaziyet bu küngecek böyle - Qırımtatar tili seçmeli ders seviyesinde.

1993 yılından başlap Qırımtatar tilinde tasil bergen mektepler açıldı. Kunümüzde Qırımtatar tilinde tasil bergen 15 mektep mevcut. Olar Qırımnıñ farklı bölgelerinde yerleşeler ve anda 10-13% Qırımtatar balaları oquylar. 7% talebeler Rus ve Ukrain mekteplerniñ erkanında yerleşken Qırımtatar tilinde tasil bergen sınıflarında oquylar. Qırım unikal polietnik bölge ve bir mektepte farklı milletlerniñ balaları oquğanları için tasil Rus, Ukrain ve Qırımtatar tilinde alıp barıla. Ukrain – devlet tili olğanı için, Rus– milletlerara qonuşılğan til, Qırımtatar tili – ana-babaların istegine binayen. 75% Qırımtatar balaları ise tasilni Rus ya Ukrain tillerinde alalar. Bu tür mekteplerde ana tili dersleri ya seçmeli ola ya da asılinda olmay.

Esas mesele ana tilinde tasil almağan talebelerge ana tilini öğrenmek için imkanlar yaratmaq ve Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerinde fenlerni ana tilimizde bere bilmek. Sürgünlik bizni böyle imkanlardan mahrum etti ve bugün tamçı-tamçı küçümüzni toplap, fenler boyunca terminologik luğatlar, keyfiyetli fen derslikleri, ocalar için kurslar ve fakültetlerni ayaqqa qoymaqmaq baş meseleleri olaraq belgilene.

2010 ve 2011 seneleri Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil ve ilim, gençler ve sport nazirliginen beraber keçirgen tögerek masalar ve seminarlarda Ukrainada mevcut olğan qanunlarğa binayen ve Avrupa regional tilleri ve minoritar tilleri Hartiyasına esaslanaraq böyle meseler böyünce tekliflerde bulundıq ve olarnı mutlaqqa çekilmesi şart olğanını qayq ettik ve olarnı maqalemizde açıqlaycaqmız: Qırımtatar tilini yoq olma tehlikesi altında bulunğan til olaraq Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ mektepleriniñ oquv planlarına mecburiy fen olaraq kirsetilmeli; Qırımtatar tilinde hayat boyü tasilini belgilegen sisteması inkişaf etmek; İspaniya, Latviya, Kanadanıñ misalinde bilingual ve üçlingval tasil modellerini ilmiy esasta işletip çıkarmaq; Qırımtatarca-Rusça;Qırımtatarca-Ukraine; Qırımtatarca-Rusça-Ukraine.

Mevzunıñ aktualıǵı:

Dünya tecribesi köstere ki, tasıl er bir devletlerniñ inkişafında birinci ve prensipial yerini tutmaqta. Oqutuv ve öǵrenüv tehnologiyaları progressniñ en pahalı ve ileri ketirici bir vasıtasıdır. Devlette yaşaǵan er bir milletniñ ve vatandaşnıñ inkişafı da tasıl ile baǵlıdır, hususan, globalleşken dünyada, bir taraftan cihan standartlarına uymaq, diger taraftan da – medeniyetini, tilini yani özgünlüğini saqlap qalmaq meselesi ğayet aktual tura.

Halqara pedagogik nazariyesi ve praktikası şunu köstere ki, er bir halq umumiy qanunlarǵa esaslanaraq, özüne has tasıl ve terbiye sistemalarını qurmaqta. Ana tilini öǵrenmek ve ana tilinde tasıl almaq insan haqları mevzusu çerçevesine kire ve böyle halqara vesilarda aks oluna:

- Milliy ya da etnik, diniy ya da til azlıqlarınıñ haqları aqqında Deklaratsiya (1992);
- Birleşken Milletler teşkilatnıñ tamır halqları aqqında Deklaratsiya (2007): tamır halqlarǵa ana tilinde tasıl sistemelerini ve mahsus oqutuv müessiselerini qurmaq ve böyleliknen, kendi medeniyetine has olǵan talim ve terbiyeni bermek haqlarını közde tuta.

Deklaratsiya qanuniy vesıqa olmasada, onıñ printsiplerine uymaq – devletniñ dünyada tanılǵan demokratik yönelişke intılǵanını ve bu saada faal çalışqanınıñ köstergiçidir.

Ukraina'niñ anayasasında, Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ anayasasında, 'Tasıl aqqında' qanunda, 'Umumiy orta tasıl aqqında' qanunda, 'Osvita-Tasıl' ('Ukraina XXI asırda') milliy inkişaf doktrinasında devletniñ polietnik ealisi ve demokratik esasları köz öǵüne alınaraq, tasıl sistemasınıñ umumiy inkişafı belgiledi ve onıñ içersinde faqlı milletleriniñ ana tilinde oqumaq imkamlarına yer ayırıldı.

Buniñen beraber, 1992 senesi Strasburg şeerinde (Frenkistan) qabul olunǵan «Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avropa hartıya»sını 1996 senesi mayıs 2-de Ukraina da imzaladı, 1999 senesi dekabr 24-te ise tasdıqladı.

Amma 2000 senesi iyülniñ 12-de Ukrainanıñ esas qanuniy Mahkemesi mezkür qanunı Ukraina qanunlarınıñ yayınlaması qaidelerine uymaǵanı için lâǵu etti. 2003 senesi mayıs 15-te Hartıya kene de tasdıqlandı, amma tek 2006 senesi yanvar 1-de resmiyleştirildi. «Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avropa hartıyasınıñ tasdıqlanması» adlı qanunniñ ikinci maddesi boyunca Ukraina 13 halqnıñ tilleriniñ, şu cümleden qırımtatar tiliniñ qorçalmasını ve inkişaf ettirmesini boynuna aldı (Emirova, 2011, s. 13).

Maqalenıñ maqsadı

Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasıl sistemasında Qırımtatar tilinde tasılınıñ yerini köstermek ve inkişaf yollarını belgilemek.

Esas münderice

Qırımtatar milleti sürgünlük topraqlarından ana –vatanına kütleliy sürette qayıp başlaǵandan soñra, birinci nevbette ana tillerini saqlamaq ve inkişaf etmekni baş mesele olaraq belgiledi. 50 senelik sürgünlük asırlar devamında qurulǵan talim-

QIRIMTATAR TİLİNDE TASİL – HALQNIŃ SAQLANIP QALINMASINIŃ TEMELİ OLARAQ

terbiye sistemasını tamamen yoq etmesini yol açqan edi. Yarım asır devamında yalnız 8% halq Özbekistannıñ bazı mekteplerinde aftada bir qaç saat ders alma imkanlarına malik edi. Tilni saqlağan yekane yer aile olğan edi. 2-3 nesil mektepsiz ve tasilsiz öz medeniyetini qorçalamağa tırıştılar. İlimde belli olğanı kibi, aileniñ til muıtını yaratuvında emiyeti sonsuzdır, çünki mında grammatik qaideler öğretilmey, til – medeniyetniñ bir parçası olaraq yaşatıla.

2009 senesi UNESCO tarafından yanınlanğan ‘Atlas’ta Qırım tatar tili yoq olma tehlikesi altında bulunğanı belgilendi. Cedvelge köre, tilimiz 6 pozitsiyada tura yani onda daa çoq yaşlı neşil laqırdı etkeni, gençler tarafından lisan faal kullanmağanı kayd etile.

Kene de, ilimden belli ki, til tasil sistemasında da özüne has yerini almalı. Balalar bağçasından başlap, mektep, zenat oquv yurtlarında, aliy oquv yurtlarında yani universitetlerde, ihtisasını yükseltüv oquv müessiselerde, ilmiy kadro azırlav seviyesine qadar er bir basamaqta ana tilinde tasil almağa imkan olmalı. O vaqıt til ve tasil yoq olma hafi astında bulunmaz, inkişaf eter, ileri keter.

Qırım tatar tiliniñ kelegeci için bu sistemaniñ çalışması ğayet muim, çünki bazı ailerde ana tilinde terbiye berilmese (ana-babalar tilini bilmegenlerinden sebep), oquv yurtları tuvğan tiliniñ saqlanıp qalması için ve ğayırdan ailege, cemiyetke qaytarılması için bir köpürdir.

Ukraina’da devlet tasil sisteması içinde ana tilinde tasilni inkişaf etmege haq berile. Buña yuqarıda kayd etilgen qanunlar yol bere. Em de Ukraina mahsus öz qanunnen Avrupa Hartiyasını qabul etkende (madde 2), Qırım tatar tiline kelgende II ‘Til’ ve III ‘Tasil’ qısımlarınıñ bazı maddelerini tanıdı.

III ‘Tasil’ qısınınmıñ 8 maddesi "a (iii)", "b (iv)", "c (iv)", "d (iv)", "e (iii)" Regional ya da azlıqlarınıñ tillerinde balalar bağçası, başlanğıç, orta ve yuqarı sınıf mektebi, zenaat-tehnikiy ve aliy oquv yurtlarında ana tilinde oqumağa imkanları olğanını qabul etti. Ondan da ğayı, III ‘Tasil’ qısınınmıñ 8 maddesinde:

– f (iii) ana tilinde hayat boyu tasil bermek;

- ‘g’ buyük nesillege ana tilini, tarih ve medeniyetini öğretmek;

– "h" milliy mekteplerde çalışqan ocalar için ihtisasını yükseltmek kurslarını teşkil etilmesini belgiley.

Keçirilgen talil köstere ki, qanuniy taraftan bütün imkanlar yaratılğan. Mında kayd etilecek ince noqta şu ki, ana tilini öğrenmek ve ana tilinde tasil almaq ana-babaların istegine qaldıra. Fikirimce, konferetsiyamızda köterilecek baş meselelerinden biri – yoq olma tehlikesi altında bulunğan tilleriniñ statusı, olarnıñ qorçalanması ve tasil sistemasında mahsus yerini belgilemek. Bu statusını alğan tiller, ana-babaların istegine qaldırılmay, mecburiy şekilde öğrenilmeli.

Ukraina tarafından tasdıqlanğan «Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avrupa hartiyasınıñ’ qısımları ve maddelerine kelgende, fikirimizce, bu vesiqe tolusinen qabul etilgen olsa, Qırım tatar tiliniñ inkişafı için daa buyük imkanlar açılır edi.

Yuqarıda kösterilgen qanuniy imkanlar esasında, Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ Tasil ve ilim, gençler ve sport nazirliginiñ malumatına esaslanaraq şunu kayd etmemiz kerek ki, künümüzde Qırım tatar tilinde tasil olğan talebelerniñ sayısı 5498

(13,1%). Olar esas olaraq Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerinde ve Rus ya da Ukrain tilinde tasil bergen milliy sınıflarda oquğan talebelerdir (Buyakeviç, 2011, s. 3).

Rus ya da Ukrain tilinde Qırımtatar tilini fen olaraq öğrenen talebelerniñ sayısı – 22555 (54%), belli sebeplerden aslında ana tilini öğrenmegen talebelerniñ sayısı – 8218 (20 %).

Ukrainağa bağılı Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil sistemasında ana tilinde tasil bergen oquv yürtlarınıñ unikal bir tecribesi bar, hususan, Qırımtatar milliy mekteplerindeki bu tecribeni bir taraftan ciddi ilmiy talilini yapmaq, ikinci taraftan da – ilmiy-metodologik esaslarını belgilemek.

Bu tecribeniñ unikalığı şundan ibaret ki, künümüzde Qırımtatar tilinde tasil bergen 15 milliy mektep mevcut. Bunıñnen beraber, 232 Rus ve Ukrain mekteplerinde ana tilimizde oquğan sınıflar bar.

Qırımniñ çeşit bölgelerinde, yuqarıda qayd etkenimiz kibi, 15 milliy mektep faaliyet köstere. Bu oquv yürtlarına bütün Qırımtatar balalarınıñ sayısından yalnız 6,9% qatnay. Milliy sınıflarğa – 6,2%.

Milliy mektep ve sınıflarda oqutuv-tebiyeviy ceryan tolusinen ana tilimizde alıp barılmay. Buda da sürgünlükniñ aqibetlerinden biri. Eñ esası bu tip mektep ve sınıflarda ana tili, edebiyat, bazı fenlerde luğat işleri ve terbiyeviy ceryan Qırımtatar tilinde teşkil etile. Mında yetişip kelgen talebeler öz medeniyetiniñ içinde yetişeler ve rus ya da ukrain tillerinde oquylar. Böyleliknen, devlet ya da rus tilinde universitetlerde tasilini devam etebileler em de öz kimliğini ğayıp etmeyler.

Qırımtatar balalarınıñ çoqusı ise Rus ya da Ukrain mekteplerinde ana tilini fen olaraq öğrenme imkanları bar. Resmiy malumatlarğa köre, bu raqam 54 % teşkil ete. Yuqarıda, UNESCOniñ ekspetleri gençler öz tilinde az qonuşanlarını belgilegenini qayd ettik. Onıñ için mekteplerde til ve edebiyat saatleri yoq olma tehlikesi altında bulunğan tillerge kibi ayrılmalı. Tecribe köstere ki, Qırım'da başlanğıç sınıflarda (1-4 s.) ana tili derslerini aftada 1 saat, oquvğa 1 saat ayrılı; orta sınıflarda (5-9) ana tili derslerini aftada 2 saat, oquvğa -1 saat; yuqarı sınıflarda ise (10-11) ana tili derslerini aftada 0,5 saat, oquvğa – 0,5 saat. Bu saatler miqdarı tilini saqlap qalmaq ve edebiyatni öğrenmek için ğayet az.

Teklifim, yoq olma tehlikesi altında bulunğan tillerniñ öğrenilmesine dünyada tanılgan standartlarını belgilemek.

Böyleliknen, mektepte Qırımtatar tilinde tasil bergen oquv yürtlarını belgileyecek olsaq, esas 3 danesinde toqtalır edik:

Mektep A. Qırımtatar tilinde tasil bergen mektepler ya da milliy mektepler

Mektep B. Rus ya da Ukrain tilinde oqutqan mekteplerde Qırımtatar tilinde tasil bergen sınıflar ya da 2/3 tilli mektepler.

Mektep C. Rus ya da Ukrain tilinde oqutqan mekteplerde Qırımtatar tilini fen olaraq öğretilüvi.

Belgilegen mekteplerniñ keyfiyetli oqutuv-terbiyeviy ceyanını teşkil etmek için Ukrainağa bağılı Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil systemsınıñ qısımı olaraq

QIRIMTATAR TİLİNDE TASİL – HALQNIŃ SAQLANIP QALINMASINIŃ TEMELİ OLARAQ

Qırımtatar tilinde tasil sistemasınıñ er bir komponenti umum tasil siyaseti çerçevesinde ilmiy-metodologik tedqiqatlarğa muhtacdır. Yaşayış şunu köstere ki, birinci milliy mektep 20 sene evel açıldı, amma Qırımtatar tilinde Devlet Tasil Kontseptsiyası 2010 senesi tasdiqlandı (Postanovleniye, 2010), Qırımtatar tilinde Devlet Tasil Programması ala daha yapıla yani mektep ilimden ögge kette.

Qırım Mühendislik ve Pedagogika Üniversitesi milliy mektepni ilimnen bağlamaq için bu yönelişlerde bir sıra konferentsiyalar ve seminarlar keçirdi: 2008 senesi “Qaradeniz bölgesindeki azlıqlarınıñ tillerini qorçalanması” mevzusında halqara seminar (Mamut, Osman, 2011, s. 19); 2010 s. – ‘Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı: Ukraina ve halqara tecribesi’; 2011s. – ‘Ukraina tasil sistemasınıñ islâhat şaraitinde qırımtatatar tilinde tasil problemları’; 2012 s. – Qırımtatar tilinde Devlet Tasil programmasınıñ leyhasını azırlamaqta.

Firimizce, Qırımtatar tilinde tasil böyle etap ve modelerden ibaret olmalıdır ve olar parallel şekilde çalışıp biri-birinen sıqı bağda olmalıdır:

1 etap – aile terbiyesi ve balalar bağçası tasili

2 etap – mektep tasili ve mektepten tış tasil

Başlangıç tasil (1basamaq) – oqutuv ve terbiye Qırımtatar tilinde

Ortatasil (2 basamaq) ve tolu orta tasil (3 basamaq) – Qırımtatar tilinde ve Rus ya da Ukrain tilinde tasil, zamaninen bütün oqutuv-terbiyeviy ceryan Qırımtatar tiline keçirilmesini belgiley.

İstidatlı ve hasta balalalırnen işni teşkil etmek.

3 etap – zenaat-tehnikiy tasil ve aliy tasil

4 etap – ihtisasını yükseltüv ve ilmiy potensialını şekillendirüv.

Etaplarıñ konseptual mündericesini modeller belgiley (Redkina, 2011, ss. 3-4). Bu etaplarğa has modeller:

1 model – aile terbiyesi Qırımtatar tilinde

Balalar bağçasında tasil Qırımtatar tilinde.

2 model – 1-4 sınıflar Qırımtatar tilinde tasil, Ukrain, Rus ve yabancı tilleriniñ 5-9/10-11 sınıflar – gumanitar fenler Qırımtatar tilinde öğretmek, diger fenler Rusça ya da Ukraince ve Qırımtatarca terminler öğrenilüvi;

3 model – zenaat-tehnikiy tasil ve aliy tasil 2 tilde öğretmek (Qırımtatarca-Rusça, Qırımtatarca - Ukraince).

4 model – ihtisasını yükseltüv ve ilmiy potensialını şekillendirüv ceryanı 2 tilde aalıp barılması (Qırımtatarca-Rusça, Qırımtatarca – Ukraince, Qırımtatca – yabancı til).

Netice

Maqalemizde Ukrainağa bağılı Qırım Muhtar Cumhuriyetiniñ tasil sistemleriniñ qısımlı olğan Qırımtatar tilinde tasilniñ aktual meselelerini aydınlatmağa tırıştıq.

Köterilgen meseler arasında ileride bu mevzular üstünde çalışmaqnı teklif etem:

- yoq olma tehlikesi altında bulunğan tilleriniñ statusını belgilemek;
- yoq olma tehlikesi altında bulunğan tilleriniñ öğrenilmesine dünyada tanılğan standartlarını belgilemek;
- Qırımtatar tilinde tasil bergen mekteplerni eksperimental meydançıq olaraq belgilemek ve olarnıñ inkişafı için halqara ilmiy-metodologik tedqiqatlar keçirmek.

FAYDALANĞAN EDEBİYAT:

- Buyakeviç, V.A. (2011). O sostoyanii obrazovaniya na kırımskotatarskom yazıke v Avtonomnoy Respublike Kırım v 2011/2012 ucebnoy godu. *Ukraina tasil sistemasınıñ islâhat şaraitinde qırımtatatar tilinde tasil problemları*. 2012/1, 3-7.
- Emirova, A. M.(2011). Qırımtatar tili ‘Regional tiller ya da azlıqlar tilleriniñ Avropa Hartiya’sınıñ obyektı olaraq. *Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı: Ukraina ve halqara tecribesi*. 2011/1, 13-16.
- Mamut E., Osman N. (2011). Romaniya’da Qırımtatar tiliniñ inkişaf yolları *Qırımtatar tiliniñ vaziyeti ve inkişafı: Ukraina ve halqara tecribesi*. 2011/1, 17-20.
- Postanovlenie Verhovnoy Radı Avtonomnoy Respubliki Kırım ot 20 oktyabrya 2010 goda № 1915-5/10. “O Kontseptsii obrazovaniya na kırımskotatarskom yazıke v Avtonomnoy Respublike Kırım”: <http://zakon2.rada.gov.ua>
- Redkina, L.İ. (2011). Ponyatie modeli i modelirovaniya Svoystva modeli. Klassifikatsiya modeley (po forme predstavleniy). *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. – 2011/3 (2), 3-7.

SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Ailiiikeban AİERKEN

Tataristan Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilân etmiş Türki cumhuriyetlerden biriydi. Ancak bağımsızlık hareketi Rusya Federasyonu tarafından kabul edilmemiş ve özerk cumhuriyet yapısında kalmıştır. Coğrafi konum olarak Çulman ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde bulunmaktadır. İdil nehrinin oluşturduğu havzanın orta kısmında yer alan Tataristan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun başkenti Moskova'nın yaklaşık 800 km doğusunda kalmaktadır. 2010 yılındaki nüfus sayısı 3.786.488'dir. Yüz ölçümü 68.000 km²'dir. Başkenti Kazan olan Tataristan'da toplam 43 idarî bölge, 3106 köy bulunmaktadır. İdarî bölgeler şunlardır: Əgerce, Alabuğa, Alekseyewsk, Əlki, Əlmət, Apas, Aqsubay, Aqtanış, Arça, Ətnə, Baltaç, Balıq Bistəse, Bawlı, Biektaw, Bøgelmə, Bua, Çirmeşən, Çistay, Çüprəle, Kama Tamağı, Layış, Leninogorsk, Mamadış, Mendeleyew, Minzələ, Møslim, Norlat, Pitrəç, Kukmara, Qaybıç, Saba, Sarman, Spas, Təteş, Teləçe, Tuqay, Tübən Kama, Yaña Çişmə, Yəşel Üzən, Yuğarı Oslan, Yutazı, Zəy. Büyük şəhirlərindən Alabuğa, Arça, Aznakay, Bawlı, Bolgar, Çistay, Nurlat ve Yar Çallı'ları sayabilmekteyiz. (Tataristan Cumhuriyeti Resmi Web Sayfası, <http://tatarstan.ru/tat/about.html>)

Tataristan Cumhuriyeti'nde Tatarların yanı sıra Ruslar, Çuvaşlar, Udmurtlar, Ukraynalılar, Mordvinler, Çirmişler, Kereşenler, Başkurtlar, Azerilər, Beyaz Ruslar, Ermeniler, Özbekler, Tacikler, Almanlar, Kazaklar, Gürcüler, Modavlar, Romlar ve Lezgiler de yaşamaktadır. (Tataristan Cumhuriyeti Resmi Web Sayfası, <http://tatarstan.ru/tat/about.html>)

Tatarlar yaşadığı bölgelere göre İdil-Ural Tatarları (bunlar; Kazan Tatarları, Mişer Tatarları, Kasım Tatarları ve Kreşin ya da Kriyaşın Tatarları gibi dört kola ayrılır. Kazan Tatarları'nın ise kendi içerisinde yine Tipter, Perm, Nukrat ve Besermenler olarak dört gruptan oluştuğu düşünülmektedir), Sibir Tatarları (bunların da kendi içerisinde Baraba, Tomsk, Tobol, Tümen, İşim, Yolutorouski ve Tara Tatarları olmak üzere yedi gruptan oluştuğu düşünülmektedir), Hacitarhan (Astrahan, Asterhan) Tatarları (bunların da Yurt Tatarları, Nogay ve Karagaşlardan oluştuğu düşünülmektedir.), Kırım Tatarları (bunların da Nogay ya da Çöl Tatarları, Tatlar ya da Yalı boyu Tatarları, Üskütler ve Dobruca Tatarları olmak üzere dört gruptan oluştuğu düşünülmektedir.) ve Litvanya, Polonya Tatarları olmak üzere beş gruptan oluştuğu düşünülmektedir. (Tuhan Arslan, 2006, ss. 9-11)

Tatarca, Türk dillerinin Kıpçak Grubuna bağlı bir dildir. Aynı aileden bir lehçe olan Kırım Tatarcasından ayırmak için Kazan Tatarcası olarak da adlandırılır. Tataristan Cumhuriyeti'nin Rusça ile birlikte iki resmî dilinden biridir.

Tatarcanın üç diyalekti vardır: Orta Diyalekt (Kazan Tatarları), Batı Diyalekti (Mişer Tatarları) ve Doğu Diyalekti (Sibir Tatarları). Bugünkü Tatarcanın yazı dili Orta Diyalektin Kazan Artı Ağzına dayanmaktadır.

Tataristan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Tatarları aynı ismi taşıyan diğer kavimlerden ayırmak için Kazan Tatarları tabiri kullanılmaktadır. Tatar kelimesinin etimolojisine ve daha eski tarihine girmeden şunları belirtmemiz gerekir: XIII. yy.ın başlarından itibaren (Moğol Tatarların muzaffer yürüyüşü ile) Tatar etnonimi geniş bir şekilde yayılmış, Rusya ve Batı Avrupa’da sadece Türkler değil Moğol, Mançu, Fin-Ugor kavimleri de bu isimle anılmıştır. XVIII. yy.a doğru Tatar kelimesinin kullanım alanı daralmış ve daha çok Müslümanlığı kabul etmiş olan Türkler için geçerliliğini korumuştur. Ekim devriminden sonra Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Müslüman Türk kavimleri farklı isimlerle adlandırılmaya başlamış, fakat Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım Tatarları (Romanya’da Dobruca Tatarları) Tatar etnonimini kendi halk ismi olarak korumuşlardır (Hacızade, 2001, s.52).

Tatarların Çin’e yaptıkları göç üç kademe olarak gerçekleşmiştir. İlk göç XIX. yy.ın başlarından itibaren ticarî ve siyasî nedenlerden dolayı Kazan, Zaysan, Sibirya ve Orta Asya’dan Çin’in kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerine yapılmıştır. İkinci göç XIX. yy.ın sonları ve XX. yy.ın başlarında gerçekleşmiştir. Üçüncü göç ise Birinci Dünya savaşıdan başlayarak XX. yy.’ın 30’lu yıllarına dek devam etmiştir. Ağırlıklı olarak yapılan göç üçüncü seferde gerçekleşmiştir. (Yolboldi, Kasım, M. 1987, s. 315). 1950’lere kadar belli bir nüfus artışını yakalayan Tatarlar, 1950’li yıllarda Avustralya, Almanya, Türkiye, Rusya, Japonya ve ABD gibi ülkelere tekrar göç etmişlerdir. Bugün sayıları 4883 (2010 yılı, 6. nüfus sayımı) civarında olmaktadır. Tatarlar genelde Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk Bölgesi’nin İli, Çöçek, Ürümçi, Sanci, Altay gibi illerinde ve Pekin, Şanghay, Tianjin, Harbin gibi şehirlerinde yaşamaktadır.

Çin Tatarcası hakkında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yapılan çalışmaları üç gruba ayırmak mümkündür (Teres, 2011, ss. 12–13).

1. Çinli bilim adamlarının çalışmaları:		
Yazar	Eser Adı	Yıl
Cheng Shi-liang	<i>A Comparative Study of the Turkic Languages</i>	1997
Zhao Guang	<i>Tan-mi Xin-jiang Ta-ta-er ren</i>	2004
Zhou Jian-hua	<i>Ta-ta-er yu Bian-yi Xin-jiang Tan-xi</i>	1997
Chen Zong-zhen	<i>Ta-ta-er yu Jian-zhi</i>	1986
2. Uygur bilim adamlarının çalışmaları:		
Nesrullah Yolboldi, Muhebbet Kasım	<i>Congguo’diki Türkî Tullar</i>	1987
3. Yabancı bilim adamları:		
Ersin Teres	<i>Çin Tatarcası Grameri</i>	2011

Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Tatarların resmî bir alfabesi bulunmamaktadır. Ama kendi aralarında mektup yazışmalarda kullandıkları Uygur ve Kazak alfabeleri esasında oluşturulmuş bazı alfabeler mevcuttur. Aşağıdaki tabloda Çin Tatarları’nın en yaygın olarak kullandıkları alfabe gösterilmektedir.

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

	Çin Tatarcası Alfabeti	Çağdaş Lâtin Tatar Alfabeti	Çağdaş Kiril Tatar Alfabeti	Bildiride Kullanılan Transkripsiyon Sistemi
1	а	A a	А а	A a
2	б	B b	Б б	B b
3	с	C c	Ж ж	C c
4	ç	Ç ç	Ч ч	Ç ç
5	д	D d	Д д	D d
6	е	E e	Е е (ə)	Í í
7	ə	Ä ä	Ә ә	E e
8	ф	F f	Ф ф	F f
9	г	G g	Г г	G g
10	غ،ع	Ğ ğ	Г г	Ğ ğ
11	ھ	H h	Һ һ	H h
12	и	Í i	И и	Í i
13	й	Y y	Й й	Y y
14	к	K k	К к	K k
15	л	L l	Л л	L l
16	м	M m	М м	M m
17	н	N n	Н н	N n
18	ñ	Ñ ñ	Ң ң	Ñ ñ
19	о	O o	О о	O o
20	ö	Ö ö	Ө ө	Ö ö
21	п	P p	П п	P p
22	қ	Q q	К к	Қ қ
23	р	R r	Р р	R r
24	с	S s	С с	S s
25	ш	Ş ş	Ш ш	Ş ş
26	т	T t	Т т	T t
27	у	U u	У у	U u
28	w	W w	В в	W w
29	ح،خ	X x	Х х	Ҥ ҥ
30	ü	Ü ü	У у	Ü ü
31	з	Z z	З з	Z z
32	ж	J j	Ж ж	J j
33	и	I i	Ы ы	I i
34	й	--	--	Ê ê
(35.1)	и	'	ь, Ъ, Ә	'
(35.2)	--	(Í i)	ый	Iy iy
(35.3)	й	i	И и	ī
(35.4)	ү	ü	У у	ū
(35.5)	ү	u	У у	ū
(35.6)	ү	u	У у	w
(35.7)	ү	u	У у	uw
(35.8)	ү	ü	У у	üw

Kazan Tatarcası a/e, o/ö, u/ü, ı/i, i gibi 9 ünlü ve Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Ññ, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Ww, Xx, Yy, Zz gibi 24 ünsüzden

oluşmaktadır. Ünlüler de kendi bünyesinde kalın ünlü ve ince ünlü olarak 2 gruba ayrılmış durumdadır. Kalın ünlüler şunlardır: a, o, u, ı. İnce ünlüler de şunlardır: e, ö, ü, i, î. Ünsüzler de kendi bünyesinde tonlu ve tonsuz olarak 2 gruba ayrılmış vaziyettedir. Tonlu ünsüzler şunlardan oluşmaktadır: b, g, ğ, d, j, z, c, l, r, m, n, ñ, y, w. Tonsuz ünlüler de şunlardır: p, f, k, k, t, ş, s, ç, h, h.

Çin Tatarcasında ise Kazan Tatarcasında bulunmayan kapalı e (ê) bulunmaktadır. Ünlüler şunlardan ibarettir: a/e, o/ö, u/ü, ı/i, ê/i. Ünsüzler ise şunlardır: Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Ññ, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Ww, Xx, Yy, Zz.

Bunların haricinde her iki Tatar dilinde de ünlü uzunluğu sonucu ortaya çıkmış diftonglu ünlüler bulunmaktadır. Ama bunları normal ünlüler sırasına eklemeyi pek uygun görmediğimizden ötürü burada küçük bir açıklama yapmayı zorunlu görmekteyiz.

- “-uw”-Ünsüzle biten ve ünlüyle başlayan bir ek alan kelimelerden sonra gelmektedir. Örneğin: baruwı-, kaytuwı vb.
- “-üw”- ünsüzle biten ve ünlüyle başlayan bir ek alan kelimelerden sonra gelmektedir. Örneğin: kilüwı, itüwı vb.
- “-w”- İki ünlü arasında veya ünlüden sonra gelmektedir. Örneğin: aşlawı, başlawı vb.
- “-ü”- Ünsüzlerden önce gelmektedir. Örneğin: ukitü, tukitü vb.
- “-ü”- Ünsüzlerden önce gelmektedir. Örneğin: birü, tirü vb.
- “-ı”- İnce sıradan ünlülerden sonra kullanılan emir teklik ve çokluk I. şahıs eki geldiğinde ya da ince sıradan ünlülü bazı fiillerde kullanılan şimdiki zaman III. teklik şahıs eki geldiğinde kullanılmaktadır. Örneğin: kilim, kilik, yaşı, kimı vb.
- “-ıy”- ünsüzden sonra gelmektedir. Örneğin: abzıy, sıylaw, sıynıf vb.
- Kazan ve Çin Tatarcasındaki ünlü ve ünsüzlerinin karşılaştırılması tabloda gösterilmiştir.

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

Harfler		Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası	
Ünlüler	Kalın ünlüler	a	Abınuw-	
		ı	İndır	
		o	Oçkın	
		u	Ul	
		ıy	Abıy	
	ê	--	Êt	
	İnce ünlüler	e	Ezır	
		ı	İldır-	
		ö	Tör	
		ü	Kül	
i		Ebi		
Ünsüzler	Tonsuz ünsüzler	p	Par	
		f	Fatır	
		k	Kıse	
		ķ	Kala	
		t	Tabın	
		ş	Şürle-	
		s	Süz	
		ç	Çıdaw	
		h	Hel	
		h	Herķayda	
	Tonlu ünsüzler	b	Balçık	
		w	Wakıyğa	
		g	Gıroy	
		ğ	Ğadette	
		d	Danlı	
		j	Jirebe	
		z	Zakaz	
		c	Cır	
		l	Latlaw-	
		r	Rehim	
		m	Magazin	
		n	Nıçık	
		ñ	Mañgay	
		y	Yabalak	
				Pış-
				Fayda
		Körpe		
		Korçak		
		Torğay		
		Şatlık		
		Sarımsak		
		Çeçek		
		Hıysap		
		Guwah		
		Balta		
		Wazıfa		
		Gül		
		Galim		
		Dawıl		
		Jurnal		
		Zalog		
		Cılı		
		Legen		
		Rawza		
		Mañnay		
		Nıçe		
		Soñ		
		Yeş		

Çin Tatarcası genel olarak Kazan Tatarcasıyla benzerlik arz etmektedir. Ünlülerdeki benzerlikleri şöyle özetleyebiliriz.

1. Kısa, düz ve dar orta-damak ünlüsü “ı” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
ışan-, kız, aşık, kış, tıl, uçlı vb.
2. Kısa, düz ve geniş ön-damak ünlüsü “e” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
edip, efsun, efun, eger, ene, eylene vb.
3. Kısa düz ve dar ön-damak ünlüsü “ı” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
ıç-, il, ilğıç, iş, tız, bız, issı, ilçi vb.

4. Kısa, düz ve dar orta-damak ünlüsü “i” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
ışık, icat, iblis, bit, eni, eti, efendi vb.

5. Kısa, yuvarlak ve geniş art-damak ünlüsü “o” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
ot, obraz, ocmağ, oçsız, kol, kolin, kino vb.

6. Kısa, yuvarlak ve dar art-damak ünlüsü “u” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin her hangi yerinde görülebilmektedir. Örneğin:
urtağ, urın, uñğan, su, kıl, bu, şu vb.

7. Kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin ilk hecelerinde görülebilmektedir. İkinci ve son hecelerde görülmemektedir. Örneğin:
öt-, öçin, ölke, öfik, körpe, köncit vb.

8. Kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü” gerek Çin Tatarcasında gerek Kazan Tatarcasında kelimenin ilk hecelerinde görülebilmektedir. İkinci ve son hecelerde görülmemektedir. Örneğin:
üç, ügey, ükçe, ükin-, üpke, tümen, kekkük, küp, ückü, tülkü vb.

Ünlüler bakımından Çin Tatarcasındaki, Kazan Tatarcasına göre başlıca özellik ve farklılıkları şöyle özetleyebiliriz.

1. Kısa, düz ve geniş bir art damak ünlüsü olan “a” kelimenin her yerinde kullanılabilir. Kazan Tatarcasında birinci ve ikinci hecelerde art-damak, dudak ve yumuşak ünsüzlerin yanında “a” ünlüsü yuvarlak olarak telâffuz edilmektedir. Ama bu durum Çin Tatarcasında sadece yaşlıların telâffuzunda görülmektedir. Genel olarak Çin Tatarcasında “a” ünlüsünün yuvarlaklaşması söz konusu değildir. Örnek olarak:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası	Türkiye Türkçesi
âpa	apa	ana
âwıl	awul	köy
bâla	bala	çocuk
qâla	qala	şehir

2. Uygur ve Kazak Türkçelerinin etkisi sonucu kısa, düz ve geniş ön-damak ünlüsü olan kapalı e (ê) mevcuttur. Kazan Tatarcasındaki “i”lerin çoğu Çin Tatarcasında “ê” olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra “ê” kullanımında da karışıklık söz konusudur. Bazı kullanıcılar bazen “ê” bazen de “i” ya da “ı” olarak kullanılmaktadır. Örnek olarak:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası	Türkiye Türkçesi
it	êt	et
kil-	kêl~kil-	gel-
ışık	êşik~ışık	kapı
ilçi	êlçi~ilçi	elçi
ikew	êkew~ikew~ikew	ikisi beraber
iñ	êñ~iñ~iñ	en

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

3. Kazan Tatarcasındaki kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö” Çin Tatarcasında çoğu zaman kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü” ile değişmektedir. Bu da Çin Tatarcasının çevredeki diğer Türk lehçelerinin etkisine maruz kalmasının ve temel özelliğini kaybetmeye başlamasının delili niteliğini taşımaktadır. Çünkü Tatarcanın temel özelliklerinin bir tanesi genel Türkçedeki kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü”nün kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö”ye değişmesi ve diğer özelliği de kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö”nün kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü”ye değişmesidir. Örneğin:

Genel Türkçe	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
köl	kül	göl
öl	ül	öl
çöl	çül	çöl
öz	üz	öz

Genel Türkçe	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
küz	köz	güz
üçün	öçin	için
ülüş	öliš	pay, kısım
ün	ön	ün
üst	öst	üst

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kazan Tatarcasındaki kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö” Çin Tatarcasında çoğu zaman kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü” ile değişmektedir. Örnek için aşağıdaki tabloya bakabiliriz.

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası	Türkiye Türkçesi
öliš	ülüş	pay, kısım
ölfet	ülfet	ortak, ahbap
ölgí	ülgí	numune
ölgír-	ülgír-	yetiş-
önde-	ünde-	seslen-
öy	üy	ev
ötík	ütík~ötík	ütü
öz-	üz-	öz
öyren-	üyren-	öğren-
öylen-	üylen-	evlen-

Ünsüzlerde, Çin Tatarcası genel olarak Kazan Tatarcasıyla benzerlikler göstermektedir. Çin Tatarcasında görülen bazı özellikleri yeri geldiğinde kısaca açıklamayı da ihmal etmeyeceğiz.

1. Sedalı, dudak ve ağız ünsüzü “b”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
bilew (biley taşı)	balta (balta)
beylew (bağlamak)	abziy (ağabey)
çabaqla- (alkışla-)	gírb (arma, amblem)
ebiy (nine)	bala (çocuk)

Çin Tatarcasında bazı durumlarda, iki ünlü arasında ya da bir ünlü ve bir tonlu ünsüz arasında “b” sesi “w” ye dönüşmektedir. Örneğin:

çibi-çiwı, nebre-newre, çibín- çiwín, abzıy-awzıy vb.

2. Sedalı, sızıcı dil ucu ön damak ve ağız ünsüzü “c”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak söz başında görülmektedir. Söz ortası ve sonunda pek sık rastlanmamaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
canķay (sevgili)	cılı (ılık)
ceyew (yaya)	kece (keçi)
mecmuğa (mecmua)	wicdan (vicdan)
tac (taç)	muhtac (muhtaç)

Çin Tatarcasında “c” sesinin, söz sonunda bulunduğu “j” ye dönüşmesi söz konusudur. Örneğin:

Tac-taj, muhtac-muhtaj, mecbur-mejbur, wicdan-wijdan vb.

Çin Tatarcasında, belki de Kazak Türkçesinin etkisi sonucu, Bazen iki ünlü arasındaki “c” sesinin de “j” ye dönüştüğü görülmektedir. Örneğin:

Ücüm-üjüm, mıcığlaw-mijiğlaw vb.

3. Sedasız, sızıcı dil ucu ön-damak ve ağız ünsüzü “ç”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
çabiş (koşuşmak)	çeçek (çiçek)
çey (çay)	balçık (çamur)
cöyçi (terzi)	ıç- (ıç-)
köç (güç)	aç- (aç-)

Çin Tatarcasında, söz sonunda ya da hece sonunda bulunan “ç” sesi bazen “ş”ye değişmektedir. Örneğin:

Çeç-çeş, üç-üş, açuw-aşuw, tıçkan-tışkan, puçmaq-puşmaq vb.

4. Sedalı, dil ucu-diş dibi ve ağız ünsüzü “d”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
değwa (dava)	dawıl (kasırga)
wöcdan (vicdan)	veğde (söz)
wöcüd (vücut)	wücut (vücut)
yad (ezber)	çigíd (çiğit)

5. Sızıcı, sedasız dudak arası ve ağız ünsüzü “f”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmakta ve genellikle yabancı kelimelerde görülmektedir. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
faciğa (faica)	fayda (fayda)
ğafil (gafil)	fasun (moda)
ölfet (ortak, ahbap)	ğafet (afet)
sıynıf (sınıf)	aktif (aktif)

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

6. Sedalı, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “g”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmakta ve genellikle yabancı kelimelerde görülmektedir. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
göl (çiçek, gül)	gül (çiçek, gül)
giroy (kahraman)	sêgız-sigız (sekiz)
signal (sinyal)	sizgı (duyu)
nalog (vergi)	diyalog (diyalog)

7. Sedalı, sızıcı dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “ğ”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında söz sonu dışında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
ğır-ğır (hırıltı, horultu)	ğirt-ğirt (gırt-gırt)
kañğır (şaşkınlaşmak)	ağaç (ağaç)
kaļğu- (uyuklamak)	kıñğır (yamuk)
dağa (at nalı)	balıĝ (balık)

Arapçadaki hemen hemen bütün “ayn”lar Kazan ve Çin Tatarcalarında “ğ” olarak gösterilmektedir. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
ğacep (acayıp)	ğesir (asır)
ğaciz (aciz)	ğafu (af)
kañeĝat (kanaat)	kaĝaz (kâğıt)
ğadıl (adil)	veĝde (söz)

Çin Tatarcasında “ğ” sesinin akıcı, sedalı dil ortası orta damak ve geniz ünsüzü “ñ”den sonra geldiğinde, sedasız, dil art damak ve ağız ünsüzü “k” sesine değiştiği bilinmektedir. Örneğin:

Doñız-doñkız, yañğır-yañkır, kuñğıraw-kuñkıraw, kıñğır-kıñkır, moñĝul-moñkul, yalañğaç-yalañkaç vb.

8. Sedasız, sızıcı, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “h”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
haĝ (hak)	hesret (hasret)
haywan (hayvan)	höküm (hüküm)
seĝne (sahne)	seher (şehir)
nikaĝ (nikah)	fatih (fatih)

Çin Tatarcasında í, ê, ö, ü gibi ünlülerden sonra gelen “h” sesinin telâffuzunda değişiklik olmaktadır. Yani bu durumlarda “h” sesi, “ş” sesine ve hatta bazen “ç” sesine değişmektedir. Örneğin:

hıymaye-şımaye-çımaye, hêysap-şêsap, höküm-şöküm, hükmet-şükmet vb.

9. Sedasız, sızıcı, dil ucu ön damak ve ağız ünsüzü “h”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
hawa (hava)	höner (hüner)
hem (hem)	nihayet (nihayet)
mehabet (muhabbet)	muhim (muhim)
gönah (günah)	guwah (tanık)

10. Sedalı, sızıcı, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “j”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında genelde yabancı kelimelerde, özellikle de Rusça kelimelerde sıkça görülmektedir. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
janr (tür)	jurnal (dergi)
jiraf (zürafa)	grajdan (vatandaş)
barja (şilep, yük gemisi)	garaj (otogar)
abajur (abajur)	tiraj (tiraj)

11. Sedasız, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü olan “k”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
küz (göz)	körpe~kürpe (yorgan)
ekrin (yavaş)	kiyiz (keçe)
ilgek (ilmik)	kük (mavi, gök)
ilık (ilk)	bıyk (yüksek)

12. Sedasız, dil art damak ve ağız ünsüzü “k”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
ķaban (kaban, yaban domuzu)	ķuş (kuş)
ķabat (kat)	ķorķaq (oyuncak)
ķiķķirin (akşamüstü)	soķa (pulluk, saban)
aķık (açık)	aķķa (para)

“ķ” sesi, Çin Tatarcasında kelime ortasında hece sonunda geldiğinde sedasız, sızıcı, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “ķ” sesine deđiştđđ görölür. Örneğin: boķķa-boķķa, aķsaķ-aķsaķ, aķķa-aķķa vb.

13. Akıcı, sedalı, dil ucu ön damak ve ağız ünsüzü “l”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
lağır (kamp)	laķin (Lâķin, sungur)
leysen (yaz yağmuru)	alda- (kandır-)
mal (mal)	tıl (dil)
ölđi (örnek)	al (al)

14. Akıcı, sedalı, çift dudak ve geniz ünsüzü “m”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
maħorka (tütün yaprağının sapından yapılmış acı sigara)	mal (mal)
maħta- (öv-)	emçi (tabib, doktor)
mamık (pamuk)	urman (orman)
kım (kim)	tulum (tulum, deri kap)

15. Akıcı, sedalı, dil ucu diş dibi ve geniz ünsüzü “n”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
nabat (vardiya zil sesi, çan)	niçik (nasıl)
naħaħ (haksız)	nige (niye)
nagan (toplu tabanca, nagant tabancası)	kindik (göbek)
muyın (boyun)	dan (tane, tanecik)

16. Akıcı, sedalı, dil ortası orta damak ve geniz ünsüzü “ñ”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında söz başı haricinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
kiñ (geniş)	soñ (sol, son)
kiñeş (öğüt, konsey, fikir alışverişi)	köñil (gönül)
tañ (tan, şafak, değerli, olağanüstü güzel)	kuñğıraw (zil, çan)
oñ (sağ)	têñ (denk)

17. Sedasız, çift dudak ve ağız ünsüzü “p”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında söz başı haricinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
par (çift, eş)	piş- (piş-)
palas (halı, paspas)	kêlpış (tuğla)
alyapkıç (önlük)	arpa (arpa)
edip (yazar)	cıp (ip)

18. Akıcı, titreşimli, sedalı, dil ucu ön damak ve ağız ünsüzü “r”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
ram (çerçeve, otomobil şasisi)	reħber (lider)
ras (gerçek)	arħan (halat)
örı (etli yemeğin üste çıkan yağı, kaynayan yemen üstündeki köpük)	taraħan (hamam böceği)
ħar (kar)	tar (dar)

Şunu da belirtmemiz lâzım ki, “r” sesi, Çin Tatarcasında Kazan Tatarcasına göre daha yumuşak ve daha az titreşimli telâffuz edilmektedir. Kazan Tatarcasında “r” sesinin daha titreşimli olması muhtemelen Rus dilinin etkisinden kaynaklanmaktadır.

19. Sızıcı, sedasız, dil ucu diş arası ve ağız ünsüzü “s”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
saba (sabah)	sarımsağ (sarımsak)
sabın (sabun)	sasıq (pis kokulu)
posılka (posta paketi, kuriye)	fason (moda)
ras (gerçek)	bas- (bas-)

20. Sızıcı, sedasız, dil ucu ön damak ve ağız ünsüzü “ş”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
şahta (maden, maden ocağı)	şatlık (sevinç)
şom (uğursuzluk, tehlike, kötülük)	aşık (aşk)
taşkın (taşkın, sel)	kışı (kişi)
taş (taş)	tış (diş)

21. Sedasız, dil ucu diş dibi ve ağız ünsüzü “t”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
tartma (çekmece)	torğay (tarlakuşu, toygır)
taşbağa (taşbağa)	tawus (tawus)
silkit- (kimildatma)	matur (güzel)
pulat (taş ew)	at (at)

22. Akıcı, sızıcı, sedalı, dudak arası ve ağız ünsüzü “w”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
wak (ufak)	wazıfa (görew)
wraç (hekim)	weslipit (bisiklet)
yanuwçan (yanıcı)	eşwel (durum)
yaw (düşman)	taw (dağ)

Çin Tatarcasında bazı sözlerde, özellikle Rusçadan alınan sözlerde “w” sesi diş dudak “v” sine değişmektedir. Örneğin:

Wino-vino, zawot-zavut, wagon-vagon vb.

23. Akıcı, sızıcı, sedalı, dil ortası orta damak ve ağız ünsüzü “y”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
yabağay (fakir)	yeş (genç)
yak (taraf)	yañğır (yağmur)
toyak (toynak)	tayak (değnek)
toy- (duy-)	bay (zengin)

Kazan Tatarcasındaki bazı söz başı “y”ler, Çin Tatarcasında, belki de Kazak Türkçesinin etkisinden dolayı “c” leşme eğilimi göstermektedir. Örneğin:

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
yabın- (örtün-)	cabın- (örtün-)
yalanbaş (çıplak baş)	calañbaş (çıplak baş)
yalpaq (yassı)	calpaq (yassı)
yavım (yağış)	cavın (yağış)

24. Sızıcı, sedalı, dil ucu diş arası ve ağız ünsüzü “z”, gerek Kazan Tatarcasında gerek Çin Tatarcasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası
zakaz (sipariş)	zinnet (süs)
zal (salon)	arzan (ucuz)
zilzile (dermem, kaos)	qazı (sucuk)
az (az)	awız (ağız)

Şimdi de Kazan Tatarcasıyla Çin Tatarcası arasındaki söz varlığı farklılıklarına değineceğiz.

Kazan ve çevresinden Çin Halk Cumhuriyeti'ne göç eden Tatarların dilleri, bu bölgede meskün olan Uygur, Kazak ve diğer Türk boylarının yanı sıra Çinlilerden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Çin Tatarcası ses ve şekil özelliklerini büyük nispetle korumakla beraber, özellikle söz varlığı önemli ölçüde diğer Türk lehçelerinden ve Çince'den etkilenerek değişime uğramıştır.

Bu yazıda daha çok temel kelimelerde görülen değişiklikler üzerinde durulacaktır. Kazan Tatarcası ve Çin Tatarcası Türk dilinin Kıpçak grubunda yer almaktadır. Hatta Çin Tatarcası Kazan Tatarcasının bir kolu olmakla birlikte, farklı coğrafyalarda yaşama, savaşlar, göç, komşuluk ilişkileri, çevre özellikleri vb. sebepler dolayısıyla söz varlığı bakımından çeşitli farklılıklara sahip olmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti'ne göç eden Tatar Türklerinin dillerinde iki yüz yıllık bir süreç içerisinde bazı temel kelimelerde dahi değişiklik olmuştur.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kazan Tatarlarının söz varlığı da gelişen süreç içinde Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki diğer Türk lehçeleri ve Çince'nin etkisiyle bazı değişikliklere uğramış ve temel kelimelerin bir kısmı diğer Türk lehçeleriyle ya da Çinceyle ifade edilmeye başlamıştır. Söz varlığındaki değişimleri ele aldığımız Çin Tatarcası, Kazan Tatarcasının bir kolu niteliğindedir. Dolayısıyla, bugün Çin Tatarcasında değişen sözlerin günümüz Kazan Tatarcasındaki karşılıklarını vermeyi uygun gördük.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatarlar, azınlıkta olmaları, kendi coğrafyalarından ve doğal ortamlarından uzak bulunmaları, okullarda Çince, Uygurca ve Kazakça eğitim görmeleri, büyük şehirlerde yaşamaları, diğer Türk boylarıyla evlenmeleri, eğitim, iş, ticaret gibi yollarla Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki toplum hayatına etkin bir şekilde katılmaları gibi birçok sebepten ötürü, söz varlığını değiştirmekte ve giderek Çin içinde erimektedirler.

Aşağıdaki tabloda Kazan Tatarcasındaki sözlerin Çin Tatarcasındaki değişmiş biçimleri ve Türkiye Türkçesindeki anlamları verilmektedir. Tabloya bakılacak olunursa değişimin ne kadar büyük ölçüde gerçekleştiğini anlayabilmemiz hiç de güç olmayacaktır. Gündelik yaşamda en sık kullanılan fiiller, isimler dahi büyük oranda değişime uğramış vaziyettedir. (bk. Ek 1.)

Bunun haricinde bir de Çin Tatarcasının kendi içinde de erimesi söz konusudur. Geçen 30 senelik çok kısa bir süreden örnek verecek olursak, bu süreç içerisinde Çin Tatarcasının çevredeki diğer Türk lehçeleri ve Çincenin etkisine uğradığı çok net bir şekilde görülmektedir. İlk başta bahsettiğimiz gibi Çin Tatarcasının kullanım alanlarının küçülmesi, özellikle Tatarca eğitiminin devam edememesi, asimilasyon sürecini tetikleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Çin Tatarcasının aile içi bir dil olmaya başlaması, 30 sene içerisinde bir sürü kelimenin kaybolmasına yol açmıştır. Biz de bunu daha bilimsel olarak araştırmak amacıyla, Çin’de bulunan eski Çin Tatarcasıyla yazılan elyazmalarını, kitapları, sözlükleri ve benzeri diğer yazılı, sözlü malzemeleri toplamaya çalıştık. Bu malzemelerden elde ettiğimiz söz dizinini genç, orta yaş ve yaşlı olmak üzere üç grup halinde test kitlesi oluşturarak test işlemi gerçekleştirdik.

Hazırladığımız yaklaşık 2000 temel kelime içerisinde aşağıdaki tabloda vermiş olduğumuz sözlerin 70 yaş üzeri yaşlılar grubu hariç diğer iki yaş grubundaki kişiler tarafından hiç anlaşılmadığı tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu da Çin Tatarcasının gelişme istikametinin git gide yok olmakta olduğunu çok net bir şekilde göz önüne sermektedir. (bk. Ek 2.).

Sonuç

Kazan Tatarcası ile Çin Tatarcası arasındaki farklılıklar:

1. Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesi’nin etkisiyle kapalı e (ê) sesi bulunmaktadır. Örneğin: êndí, êt, êrín vb.
2. Kazan Tatarcasındaki söz başı “i”ler Çin Tatarcasında “ê”ye değişmektedir. Örneğin: it-êt, ikew-êkew, iñ-êñ vb.
3. Kazan Tatarcasında birinci ve ikinci hecelerde art-damak, dudak ve yumuşak ünsüzlerin yanında “a” ünlüsü yuvarlak olarak telâffuz edilmektedir. Ama bu durum Çin Tatarcasında sadece yaşlıların telâffuzunda görülmektedir. Genel olarak Çin Tatarcasında “a” ünlüsünün yuvarlaklaşması söz konusu değildir. Örneğin: âpa-apa, âwıl-awıl, bâla-bala vb.
4. Çin Tatarcasında “ê” kullanımında da karışıklık söz konusudur. Bazı kullanıcılar bazen “ê” bazen de “i” ya da “ı” olarak kullanılmaktadır. Örneğin: kil- --- kêl~kil-, ikew- êkew~ikew~îkew, iñ- êñ~iñ~îñ vb.
5. Kazan Tatarcasındaki kısa, yuvarlak ve geniş ön-damak ünlüsü “ö” Çin Tatarcasında çoğu zaman kısa, yuvarlak ve dar ön-damak ünlüsü “ü” ile değişmektedir. Örneğin: öliš-ülüş, ölfet-ülfet, ölgí-ülgí, ölgír--ülgír-, önde--ünde-, öy-üy, ötik-ütik~ötik, öz--üz-, öyren--üyren-, öylen--üylen- vb.
6. Çin Tatarcasında bazı durumlarda yani iki ünlü arasında ya da bir ünlü ve bir tonlu ünsüz arasında “b” sesi “w” ye dönüşmektedir. Örneğin: çibi-çiwi, nebrenewre, çibín- çiwín, abziy-awziy vb.
7. Çin Tatarcasında “c” sesinin söz sonlarında “j” ye dönüştüğü bilinmektedir. Örneğin: Tac-taj, muhtac-muhtaj, mecbur-mejbur, wicdan-wijdan vb.
8. Çin Tatarcasında, belki de Kazak Türkçesi’nin etkisi sonucu bazı iki ünlü arasındaki “c” sesi de “j” ye dönüşebilmektedir. Örneğin: Ücüm-üjüm, mıcığlaw-mijığlaw vb.

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

9. Çin Tatarcasında bazen söz sonunda ya da sözdeki hece sonunda bulunan “ç” sesi “ş” dönüşümü gerçekleştirmektedir. Örneğin: Çeç-çeş, üç-üş, açuw-aşuw, tıçkan-tışkan, puçmaq-puşmaq vb.
10. Arapçadaki hemen hemen tüm “ayn”ler Tataristan ve Çin Tatarcaları’nda “ğ” olarak geçmektedir. Örneğin: ğacep-ğesir, ğaciz-ğafu, kaneğat-kağaz, ğadil-veğde vb.
11. Çin Tatarcasında “ğ” sesi akıcı, sedalı dil ortası orta damak ve geniz ünsüzü “ñ”den sonra geldiğinde, sedasız, dil art damak ve ağız ünsüzü “k” sesine değiştiği bilinmektedir. Örneğin: Doñğız-doñkız, yañğır-yañkır, kuñğıraw-kuñkırav, kñğır-kñkır, moñğul-moñkul, yalañğaç-yalañkaç vb.
12. Çin Tatarcasında í, ê, ö, ü gibi ünlülerden sonra gelen “h” sesi telâffuzunda değişiklik olmaktadır. Yani bu durumlarda “h” sesi “ş” ye ve hatta bazen “ç” ye değiştiği görülmektedir. Örneğin: hıymaye-şimaye-çimaye, hêysap-şesap, höküm-söküm, hükmet-şükmet vb.
13. Çin Tatarcasında “k” sesinin, kelime ortası ve hece sonunda geldiğinde sedasız, sızıcı, dil ardı art damak ve ağız ünsüzü “h” ye değiştiği bilinmektedir. Örneğin: boqça-bohça, aqsak-aşsak, aqça-ağça vb.
14. “r” sesi Çin Tatarcasında Kazan Tatarcasına göre daha yumuşak ve daha az titreşimli telâffuz edilmektedir. Kazan Tatarcasında “r” sesinin daha titreşimli olması muhtemelen Rus dilinin etkisinden olmuştur.
15. Çin Tatarcasında bazı sözlerde, özellikle Rusçadan alınan sözlerde “w” sesi diş dudak “v” sine değişmektedir. Örneğin: Wino-vino, zawot-zavut, wagon-vagon vb.
16. Kazan Tatarcasındaki bazı söz başı “y”ler, Çin Tatarcasında, belki de Kazak Türkçesinin etkisinden dolayı “c” leşme eğilimi göstermektedir. Örneğin: yabın-(örtün-)-cabın-(örtün-), yalanbaş (çıplak baş)-calañbaş (çıplak baş), yalpak (yassı)-calpak (yassı), yavım (yağış)-cavım (yağış) vb.
17. Çin Tatarcasındaki bazı sözler Kazan Tatarcasına göre bazı ses değişimlerine uğramıştır. Örneğin: abtır-aaldıra-telâşlan-, açık-aşık-acık-, açuwlan-aşuwlan-kızmak, aheñ-añañ-ahenk, aqrın-ekrín-yavaş, bağlanışlı-beylenişli-ilgili, beğır-bawur-bağır, belekey-balaqay-küçücük, genç, cínli-cındı-deli vb.
18. Çin Tatarcasının söz varlığı Kazan Tatarcasına göre sadece ses değişimine uğramakla kalmadan bir sürü sözcüğü tümüyle çevredeki dillerden değiştirerek ya da aynen kabul etmiştir. Örneğin: beren-kozi-kuzu, berhet-çibarqıt-kadife, birnetuyılıq-çeyiz, boldır-bosağa-kapı eşiği, cıft-cüp-çift vb.
19. Çin Tatarcasında siyasî terimler kalkmış ya da tam karşılığı kalmamıştır. Örneğin: díputat-helk wekilí-milletvekili, ítap-...-jandarma nezareti, fraksiya-...-hizip vb.
20. Çin Tatarcasında görev ve meslek isimlerinin çoğu kalkmış ya da değişmiştir. Örneğin: ínırgítik-...-enerji uzmanı, kervançı-...-kervancı, kantslír-reis-başbakan vb.
21. Çin Tatarcası daha da Uygurca ve Kazakça’ya doğru eğilim sergilemiştir. Örneğin: yabalak-úki-baykuş (Kazakça), kükey-tohım~cumirtka-yumurta (Uygurca, Kazakça) vb.

22. Çin Tatarcasındaki sebze isimleri Çince ile ifade edilmeye çalışılmıştır. Örneğin: baklajan-çêzi-patlıcan, borıç-lazı-biber, şpinat-bosey-ıspanak vb.

23. Çin Tatarcasındaki hayvancılık isimleri hemen hemen tümüyle kalkmıştır. Örneğin: alaşa- kısrat-iğdiş aygır, dönen-4 yeşli aygır-4 yaşında aygır, kınan-3 yeşli aygır-3 yaşında aygır, sarıç-kuy-koyun, arıç-kısır kuşkar-iğdiş koç, beren-kozi-kuzu, toktı-1 yeşli koy-toklu, toğlu, 1 yaşında koyun, tusiyır-tuwmas siyır-doğmaz inek, tubiye-tuwmas biye-doğmaz kısrak, tuşoy-tuwmas koy-doğmaz marya, kece betiyi- kece kozısı-keçi kuzusu, atan tüye-kısır tüye-iğdiş deve, taylak-1 yeşli tüye-taylak, maçi-pisi, mışık-kedi, tokıran-têmirtumşık-ağaçkakan vb.

En sonunda bildirimini hazırlamamda yardımlarını hiç esirgemeyen sayın hocam Prof.Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya ve Yrd.Doç.Dr. Ersin Teres Beyefendiye şükranlarımı sunarım.

KAYNAKÇA

- Hacızade, N. (2001). Kazan Tatarcasının Mordva – Karatay Ağzı ve Bu Ağzın Dil Özellikleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 10. 52.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Teres, E. (2011). *Çin Tatarcası Grameri*. İstanbul: Ürün Yayınları.
- Tuhan Arslan, S. (2006). *Tatar Türkçesi Remzi Veliyev-Faciğa İnceleme-Metin-Sözlük*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD Yüksek Lisans Tezi. 9–11.
- Yolboldi, N.; Kasım, M. (1987). *Cungguodiki Türkî Tıllar*. Ürümçi: Şincan Daşö Neşriyatı.

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

Ek 1.

	Kazan Tatarcası	Çin Tatarcası	Türkiye Türkçesi
1.	abtırä-	aldıra-	telaşlan-
2.	abzar	artkora	ahır
3.	açık-	aş-	acı-
4.	açuwlan-	aşuwlan-	kızmak
5.	adım	kedem	adım
6.	aheñ	aħañ	ahenk
7.	ajdaha	ğejderħa	ejderha
8.	aķır-	bağır-	bağır-
9.	akrın	ekrın	yavaş
10.	aķşar	ħaķ	beyaz kil ya da tebeşir tozu
11.	alaru	alayu	gözlerini belirtmek
12.	aldakçı	aldawçı	aldatıcı
13.	alka	sırğa	küpe
14.	alyapķıç	alcapķış	önlük
15.	ansat	cênil	hafif
16.	añğar-	anķar-	anla-
17.	añla-	êşit-	anla-
18.	añlat-	tüşendir-	anlat-
19.	apa	appay	abla, yaşça büyük kadın
20.	arı-	çerçe-	yorul-
21.	bağlanışlı	beylenişli	ilgili
22.	bakır	cêz	bakır
23.	basuw	ķır	tarla
24.	başmak	betinke	iskarpın
25.	bedref	obırniy	tuvalet
26.	beğır	bawur	bağır
27.	beħes	ütışuw	bahis
28.	beħil	kêçiruw	affetme
29.	bekel	tobıķ	toynak üstündeki boğum yeri, topuk
30.	belekey	balakay	küçücük, genç
31.	belliyle-	büle-	ninni söyleyerek uyutmak
32.	beren	ķozı	kuzu
33.	berħet	çıbarkıt	kadife
34.	beye	baħa	fiyat, değer
35.	bığırda-	paraħla-	fokurda-
36.	bürene	lım	ağaç sütun
37.	birne	tuyliķ	çeyiz
38.	biyeley	ķulķap	eldiven
39.	boday	bidey	buğday
40.	boldır	bosağa	kapı eşiği
41.	ceyinkı	celpek	yayvan
42.	ceye	ya	yay
43.	ceyme	capķış	örtü
44.	cıfit	cüp	eş, çift
45.	cık	carıķ	gedik
46.	cınlı	cındı	deli
47.	cıipse	toķuw cıbıği	örme şişi

AİLİAİKEBAN AİERKEN

48.	cıyım	baj	vergi
49.	cilletkiç	şamaldırğıç	vanilatör
50.	cidı	cêtı, citi	yedi
51.	cilpeze	cêlpığış	yelpaze
52.	cigıl-	beyle-	hayvanı yük arabasına koşmak
53.	ciksın-	zirik-	bık-
54.	cilgergiç	ilgek	kalbur
55.	cilpuç	un sandık	un koymak için kullanılan yayvan ağaç oluk
56.	cimlik	cêm kaçası	kuşlara yem vermek için kullanılan küçük kap
57.	ciren-	sêskın-	iğren-
58.	citiz	koli gül	işi çabuk yapan, hünerli
59.	cor	kızıkcı	söz ustası, şakacı, afacan
60.	cöy	tiguw	dikiş
61.	çabaqla-	çabalak	avuç içine vurarak alkışlama
62.	çaban	çuban	çoban
63.	çabata	çurık	çarık
64.	çabil-	kıysay-	yan yat-
65.	çabın	cey	çayır, otlak
66.	çabır	çül reyhanı	kekik
67.	çabiş	çaptıruw	at yarışı
68.	çağıl	küngey	dağın güneş ışığı düşen tarafı
69.	çağıştır-	salıştır	karşılaştırma
70.	çahotka	tübirkloz	verem
71.	çalğı	ay urak	tırpan
72.	çalış	kıñğır	eğri, yamuk
73.	çalkın	arқан	halat
74.	çalma	selle	sarik
75.	çalpu	cêl urmak	hurafelere göre cin çarpmasıyla oluşan ağrı
76.	çan	koñraw	çan
77.	çandır	kotır	zayıf, sıska
78.	çapalak	palak	sinek öldürmek için kullanılan saplı alet
79.	çar	bilew	biley taşı
80.	çarşaw	prestine	çarşaf
81.	dıgıt	karamay	katran
82.	dıgradatsiya	çêkınuw	gerileme
83.	diligat	wekil	delege
84.	dıputat	halık wekili	millet vekili
85.	dımık-	kögerüw	rutubet tutmak
86.	dıñğıra-	gürilde-	gürülde-
87.	dilbige	çulwır	dizgin
88.	dıñgiz	tiñiz	deniz
89.	diskita	dêska	bilgisayar disketi
90.	diyüw	diwe	dev
91.	dokumint	huccet	belge, evrak
92.	donos	çakuw	ihbar, ispiyon

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

93.	döbir şatır	güldir karas	gümbür gümbür
94.	döye	düye	deve
95.	drança	bürene	bağdadı çıta
96.	duğa	boyıntrık	boyunduruk
97.	durak	aħmak	budala
98.	duwadaħ	całgız	yalnız
99.	düdek	duwdaħ	toy kuşu
100.	dworyan	asilzade	asilzade
101.	eçime	oksit	oksit
102.	eçitki	aşıtki	maya
103.	edem	adam	adam
104.	eflisun	aplisin	portakal
105.	ekemet	keremet	mücize
106.	elsire-	ħelsire-	halsizleş-
107.	emek bilen şemek	kindiği bir, kakkuk bilen zeynef	edi ile büdü, şakir ile dudu, ayrılmaz dostlar
108.	enis	arpabediyan	anason
109.	erçe	sandık	tahta sandık
110.	erikmen	ķarıķız	dulavrat otu
111.	erim	kekri	pelin otu
112.	erlen	ķarđı tışķan	köstebek
113.	ewķatlı	üy ķoralı	varlıklı
114.	ewmeklen-	tüyül-	yuvarlan-
115.	eytim	maķal	ata sözü
116.	eyttir-	eytkiz-	söylet-
117.	eyttir-	keyiflen-	sefa sür-
118.	ez mez	az paz	azıcık
119.	ezir	ħezir	hazır
120.	ezmewir	groy	cüsseli
121.	ıķki	ħaraķ	ayyaşlık
122.	ilek-	ilış-	hareket eden bir şeye kapılıp kalmak
123.	ilıķtr	tuk, êlıkır	elektrik
124.	ilıktron	tuklı	elektron
125.	ilimintar	ğibtidayı	ilkel
126.	ilimte	munasebet	ilgi
127.	ilger	ilğar	öncü
128.	ilita	tallanğan	seçkin zümre, elitler
129.	ilme	ķarağaş	karaağaç
130.	inci	ünçi	inci
131.	ine	iyne	iğne
132.	irbit	Altay gazırı	çam fıstığı
133.	irle-	êş-	iplik eğir-
134.	iskirtin	ot baw	dokurcun
135.	isketir	alcapķış	önlük
136.	iskiripke	iskrupka	keman
137.	işilon	wagon	katar
138.	işleklı	tirişķan	çalışķan
139.	itap	baskıķ	etap
140.	itaj	ķabat	kat
141.	faik	alahide	üstün, alışılmışın üstünde

AİLİAİKEBAN AİERKEN

142.	faktik	fakitli	delillenmiş
143.	familiya	ğaile, urı	aile, soy sop
144.	fanatizm	karğılarça iyerüw	fanatizm
145.	fantastik	hayali, ğacayıb	fantastik
146.	fara	aldçırak (maşıyna)	far
147.	fasıl	fesil	fasıl
148.	fatalizm	teğdirine boy sunuw	yazgiya inanmak, kadercilik
149.	fitr	ağ kigız	fötr kumaş
150.	fitr	şêpkı, şilepkı	fötr şapka
151.	fon	muhit	zemin, ortam
152.	fontan	çişme	fiskiye
153.	forma	format	biçim
154.	fraksiya	mehep	grup, hizip
155.	frantsuz	fransız	fransız
156.	fireze	zümrıt	fruze taşı
157.	front	meydan	savaşta cephe
158.	fırma	şirket	fırma
159.	fundament	nêgız	temel, esas
160.	furajka	başliyk	kasket
161.	garantiya	kefelet	garanti
162.	gerebe	kehrıba	kehrıbar
163.	gil	her waqıt	hep
164.	giniral	ğadette	genel
165.	ğıorafık	cuğrafiy	coğrafi
166.	ğıroy	batır	kahraman
167.	gigant	ülken	devasa
168.	gigiyanane	sawlık	hiyen
169.	gimn	milli marş	ulusal marş
170.	gorizont	ufık	ufuk
171.	gorodowoy	çêñguan	zabıta
172.	goroskop	kükbilimi, astronomıya	astroloji
173.	gospodin	efendi	bay, beyefendi
174.	gostinitsa	kınakğana	otel
175.	ğömbe	mogu	mantar bitkisi
176.	ğörbiyan	kupal	kaba
177.	grafik	cedwel	grafik, çizelge, şema
178.	gramotalı	ğilimli	okuryazar
179.	gudok	ıskırık, têrgaw	düdük, siren
180.	gumannitar	folklor	beşeri
181.	ğam	ğumumi	umumi
182.	ğarlen-	uyal-	utan-
183.	ğaşure	babawcu	aşure
184.	ğatalet	ğurınnık	tembellik
185.	ğawam	awam	halk
186.	ğayar	cürekli	cesur
187.	ğır ğır	ğır ğır	hırılı
188.	ğırlda-	ğurekle-	horla-
189.	ğıynwar	yanwar	ocak ayı
190.	ğomırge	mengi	ebediyen
191.	haman	her waqıt	daima, hep

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

192.	haman sayın	her kêz	her defasında
193.	hemme	hemme	hepsi
194.	hendese	gêomêtrıya	geometri
195.	höcüm	hücüm	hücum
196.	höcüw	hecwi	hiciv, satir
197.	hödhöd	hüpüp, hüpüpüp	hüthüt, çavuş kuşu
198.	haç	krist	haç
199.	hafalan-	ensire-	endişelen-
200.	halıkçıl	halıksüyer	halkçı
201.	haliy	êrkin	hür, serbest
202.	hasta	awruw	hasta
203.	hemil	haraç	içki, votka
204.	hetfe	çıbarçıt	kadife
205.	hetli	ķeder	kadar
206.	heyir	eslinde	aslında, mamafih
207.	heyirçi	tilemçi	dilenci
208.	heyirçilik	tilemçilik	dilencilik
209.	heyle	hile	hile
210.	hozır	hızır	Hızır
211.	hozur	hozır	karşı, ön, huzuru
212.	hörme	hurme	hurma
213.	hucalıkçı	hucayın	işletmeci
214.	ıçkın-	kışkın-	çık-, kop-, kaç-
215.	ıgı-zıgı	aldıraşlı	çabuk ve aceleci hareket
216.	ıjgir-	huwla-	uğulda-, kükre-, ulu-
217.	ımla-	ima-	işaret et-, kaş göz işareti
218.	ımsın-	ümsün-	imrenerek bak-, çok arzu et-
219.	ıñgırçak	ıyerçik	at eyeri, semer
220.	ıruğ	ulu	uruk, boy, kuşak
221.	ıspaylan-	yasanuw	süslenmek
222.	ışık	urawlı	kaplı, örtülü
223.	ışkı	sitruk	marangoz rende
224.	ıştır	paytım	sarma veya dolama çorap
225.	ızan	deñ	tarla sınırını belli eden çukur şeklinde işaret ya da çizgi
226.	ızba	ağaşüy	ev, köy evi
227.	ızgış-	talaşuw	atışma
228.	ıcık	boğım	hece
229.	ıç	elbette	tabii ki
230.	ıçmasa, ıçmasam	bulmağanda	şu da olmasa, hiç değilse
231.	ıdial	ğayewi	ideal, ülkü
232.	ıdıl	ıtıl	ıdıl nehri
233.	ıden	pol	tahta ve taştan taban döşeme
234.	ıfrat	bisyar	çok, aşırı, fazla
235.	ıgı	eyyi	iyi
236.	ıgız	kuşmaç	ikiz
237.	ıkışer	ikew	ikişer
238.	ıkmek	nan, ötmek, ikmek	ekmek

AİLİAİKEBAN AİERKEN

239.	ile-	taşka-	ele-
240.	ilek	ilgek	elek, kalbur
241.	iles	cındı	çılgin
242.	ileslen-	uynaşuw	şaka yapma
243.	ilir-	çılır-	avaz avaz ağlamak
244.	illyüziya	tüş	hayal, yanılısama
245.	ilt-	apar-	alıp git-, götür-
246.	imçi	dimçi	efsuncu, üfürükçü
247.	imen	dub	meşe
248.	imen-	eymen-	korkmak, ürkmek
249.	imiy	suskı, emızgı	emzik
250.	imlet-	okıtuv	büyü yapmak
251.	jargon	küşe awzı	jargon
252.	jel	açınuw, afsus	acımak
253.	jirebe	çêk	kura
254.	jiraf	zırafa	zürafa
255.	jülik	yançıkçı	yankesici
256.	kalligraf	hettat	hattat
257.	kamera	kamir	hapihane hücresi
258.	kandala	çusi	tahtakurusu
259.	kanefir	kelemfir	karanfil
260.	kannibal	weşşiy adam	yamyam
261.	kantakt	beyleniş	bağlantı
262.	kantslir	baş ministr	başbakan
263.	kantur	işhana	büro
264.	kartuz	kırlı şepki	kasket
265.	kaşaway	çana	arkalıklı kızak
266.	katastrofa	kaza, hediye	kaza, felaket
267.	katorga	falaş	sürgün cezası
268.	kazamat	zından	zindan
269.	kazinka	kaşak	rakı satılan dükkan
270.	kazınny	zayumlu	hazineye ait
271.	kazna	hazyne	hazine
272.	kebin	nikah	nikah
273.	kebiste	leñhebiy, kebiste	lahana
274.	kek-	kağ-	içki iç-
275.	kelepüş	şapaş, şapaş duppı	büyük şapka içine giyilen kadife başlık
276.	keleş	kêlin kız	evlenecek kız, müstakbel gelin
277.	kendi	teliñke, çını	çanak, kase
278.	kentey	kañciş	kancık
279.	kerben	ülken	kocaman
280.	kerzin	sêbet	sepet
281.	kaşalan-	aldıra-	acele et-
282.	kaşartma	bawursak	puf böreği
283.	kaşım	tişlew	lokma
284.	kaşın-	can-, yan-	yan-
285.	kaşız-	çağıw	yak-
286.	kaşızğıç	çaşmak	çakmak, buji
287.	kadaş	mıh	çivi

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

288.	qadimçi	kosırvatıp	muhafazakar
289.	qağılışı	beylenişli	...dair, bağılantılı
290.	qağın-	qağıw	kanat çırpmaq, silkinmek
291.	qağay-	qağcıra-	rüzgarda kurumak, sertleşmek
292.	qalança	küzlew mınarı	gözetleme kulesi
293.	qalcay-	iyil-	yamul-
294.	qalkım	çıkık	çıkıntı
295.	qalkulıq	tübe	hötük, tepe
296.	qaltıra-	cağılda-	titre-
297.	qal'yan	çılım	nargile
298.	qanefer	qalemfir	karanfil
299.	qañğılda-	qağılda-	kazın ötmesi
300.	qapqaç	qabaq	kapak
301.	la	ğoy	ya (pekiştirme)
302.	labasa	şulayğoy	elbette, şüphesiz ki
303.	laboratoriya	tecirbehana	laboratuar
304.	ladan	ëren ağaşı	günlük ağacı
305.	lakan	têgene	leğen
306.	lağıldık	süzçi	geveze
307.	lar	yeşik	sandık, kutu
308.	latla-	hezirlew	ayarla-, düzenle-
309.	lawka	düken, butkı	dükkan
310.	laylaç	ekke ükke	salyangoz
311.	leçtit	quruğ geb	safsata, havadan sudan
312.	leğ bul-	eleğ meleğ boluw	iyice sarhoş olmak
313.	leim	feskeş	alçak, aşağılık
314.	lek-	tiy-	çarp-
315.	leklek	qakır	leylek
316.	lekşe	kêsken hamır	erişte
317.	leñ leñ	haw haw	hev hev
318.	lepke	çukka	başın tepe kısmı
319.	lepşire-	êlcire-	sölpük, gevşek
320.	ligında	ğefsane	efsane, menkıbe
321.	magnitofon	ünalğı	teyp, kasetçalar
322.	maqmır	haraq tişlewü	içki sonrası mahmurluk
323.	malay aqtığı	üyniñ kişigi itniñ küşigi	tekne kazıntısı
324.	man-	çıla-	batır-, ban-
325.	mantı-	sakay-	iyileş-
326.	marinad	çılağan sey	turşu
327.	masay-	kêriluw	caka satmak, övünmek
328.	maskhalat	miseyfu	kamuflaj giyimi
329.	master	mutağassis	uzman
330.	maşinka	het basuw maşynası	daktilo
331.	mataş-	tirişuw	çabala-
332.	mawıq-	bent boluw	kapılmak
333.	maymıl	maymın	maymun
334.	meçi	pisiy	kedi
335.	meñüw	coğal-	kaybol-
336.	mek	küknar	haşhaş
337.	mel	wağ	an, zaman

AİLİAİKEBAN AİERKEN

338.	meltire-	kirişuw	ufalmak
339.	metel-	toñkalañ asuw	yuvarlan-, takla at-
340.	mıbil	üy sayman	mobilya
341.	nabat	kuñraw	zil sesi, çan
342.	nabor	ğaskerlik	askerlik
343.	naçalnik	başlık	başkan, müdür, şef
344.	nadziratıl	gundepay	gardiyán
345.	hajdak	kum kağaz	zimpara
346.	nakus	kuñğırak, dañ	kilise çamı
347.	nalog	baj	vergi
348.	namestnik	baş valiy	genel vali
349.	napırasnı	biker	boş boşuna, nafıle
350.	nar	astüst karwat	ranza
351.	narat	karağay	çam ağacı
352.	nayan	oyınçı	oyuncu, oyunbaz
353.	niçe	ciñişke	ince
354.	nırwlan-	aşuwlan-	sinirlen-
355.	nığıt-	mıktıla-	sağlamlaşmak
356.	nıbarı	berı	hepsi
357.	niçaqlı	kançelik	ne kadar
358.	niktır	ençin	belirsiz bir sebeple
359.	nisan	cey cawını	nisan yağmuru
360.	nişliysiñ bit	ķaytam êndı	elden ne gelir ki, ne yapabilirim ki
361.	objor	aşpaka	obur
362.	oborona	ķoğdanuw	savunma
363.	obşçına	cemğiyet	topluluk, camia, cemaat
364.	oça söyegi	das süyegi	leğen kemiği
365.	oçkaķ	gül çañı	polen
366.	oçkılık	ğık	hıçkırık
367.	oçsız	arzan	ucuz
368.	oçuwçı	lyutçik	pilot
369.	ofitsiant	kütüwçı	garson
370.	oftan-	ökün-	pişman ol-
371.	oħra	gil	aşıboyası, okra
372.	okkupatsiya	işğal êtuw	işğal etmek
373.	okrug	rayun	bölge
374.	olaķ	coğal	yok olmak, defolmak
375.	onık	nebre	torun
376.	optimal	neķ kilgen	en uygun, denk gelen
377.	orator	süylewçı	hatip
378.	orfografya	ğimla	yazım kuralı, imla
379.	ostrog	türme, ziyndan	zindan, hapishane
380.	otrı	barğança	git gide, gittikçe
381.	öme	ümlikte	imece
382.	ön	ğakıykat	gerçek, hayal olmayan
383.	öneme-	yaħtırma-	hoşlanmama, sevmeme
384.	öñerey-	çögüw	çökmek
385.	örek	cın	hayalet, çok zayıf ve çirkin kişi
386.	östel-	ķatuw	eklemek

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

387.	östeme	koşumça	ek, ilave
388.	öşen-	çerçe-	halsiz düş-, yorul-
389.	öşkir-	dilme-	okuyup üfleme
390.	ötik	cırtık mırtık	yırtık pırtık
391.	ötir	peş	virgül, ötre
392.	öy-	düyle-	istifle-
393.	öyaldı	ķora	avlu
394.	öyenek	awırlaw	hastalığın birden bire artması, nüksetme
395.	öyenki	tal ağacı	ak söğüt, salkım söğüt
396.	öyil-	uyış-	yığıl-, kümeleş-
397.	öyim	gadırmaş	yığın, küme
398.	öyirme	şibirğan	rüzgarla biriken kar ya da toz yığını
399.	öyrençik	şagirt	çırak
400.	özgele-	parçala-, cırt-	parçala-, yırt-
401.	palaç	callat, muştımsur	cellat, zorba
402.	palatka	çatır	çadır
403.	parititli	tiñli	eşit
404.	parlaş-	ķızuw	öfkelenmek
405.	patriyotlık	ilsüyer	yurtseverlik, vatan sevgisi
406.	patron	uķ, miyşek	mermi, mermi kovanı
407.	pereviz	örmeçik turı	örümcek ağı
408.	pıçen	cêm	hayvan yiyeceği, yem
409.	pıkar	naway	fırıncı
410.	pıleş	taz	dazlak, kel
411.	pırçatka	ķulķap	eldiven
412.	pırıpıs	nufus sítatıskası	nüfus sayımı
413.	pırsonal	memur	personel, kadro
414.	pışı	mıķtı	sağlam
415.	pıçķı	here	bıçķı, testere
416.	pıçraķ	çılık çılık	ıslanmış, sulanmış
417.	pıraķ	duldul, tulpar	burak
418.	pışķaķla-	aķcawın caw-	yağmur çiselemek
419.	pıbık	ķılcorģa	kız kuşu, tavusçuk kuşu
420.	pirat	têñiz ķaraķcısı, ğetkes	korsan
421.	rasist	uñcı, ırıķcı	ırkçı
422.	razboy	ulca	yağma, çapul
423.	resım aldır-	resimge tüşuw, resım tartuw	resim çektirmek
424.	reşe	azıtķı	serap, yalgın
425.	rıforma	islaķ, cañalaw	yenileştirme, reform
426.	rıģional	rayunlı	bölgesel
427.	rıģlamınt	ķaģıde	düzen, nizam
428.	rıģulyar	ızçıl	düzenli ve daimi olan
429.	rıprıssiya	aķtırur	ceza verme, ideolojik temizleme akımı
430.	rıtsınziya	tenķiyt ğeseri	eleştirme yazısı
431.	rıwiziya	coķlaw, sanaw	yoklama
432.	rıwolwir	nagan	tabanca
433.	rıwolyutsiya	awdaruw	devrim, ihtilal
434.	rıyd	port	liman

AİLİAİKEBAN AİERKEN

435.	riys	uçış	sefer (uçak vb. için)
436.	rifma	kafiya	kafiye, uyak
437.	riğaye	boy sunuw	saygı, ehemmiyet
438.	rişwet	para	rüşvet
439.	romaşka	beliz güli	papatya
440.	ruta	suzaf	sedef otu
441.	saba-	saw-	çamaşır tokmaklamak, tokaçlamak
442.	sabiş-	eylenuw	dönüşmek, gibi davranmak
443.	sade	ğadiy	sade
444.	sağala-	tosuw	beklemek
445.	sağay-	gumanlanuw, şeklenuw	kuşkulanmak, evhamlanmak
446.	sağım	azıtķı	serap
447.	sağınmalık	istelik	hatıra, yadigar
448.	sağış	sağınuw, hesret	özlem, hasret, keder
449.	sailçi	tilemçi, kelinder	dilenci
450.	saķ	çingız	çok dikkatli davranan, duyuları hassas olan, pek tasarruflu davranan
451.	saķçıl	dikķatlı	ihtiyatlı, temkinli
452.	sala	awıl	köy
453.	salam	saman	saman
454.	salat	suwıķsey	salata
455.	salawat küpiri	hesen hısen	gökkuşadı, ebemkuşadı
456.	salım	baj	vergi
457.	salım	kıyım	giysi
458.	salmış	huş keyif	çakırkeyif
459.	samsıra-	awruw	rahatsızlanmak
460.	saran	pıhsık, pisi	cimri, pinti
461.	şadra	sêpkın	çil
462.	şahter	kançı	madenci
463.	şak	taķ	katı maddelerin birbirine çarpma sesi
464.	şakķat-	tañ kaluw	şarırmak, şaşa kalmak
465.	şakşı	meynet	kirli, iğrenç
466.	şaktıy	bik küb	pek çok
467.	şalaş	ağaşüy	baraka
468.	şalkın	çamğır	şalgam
469.	şamaķay	şürelı, kızıkçı	palyaço, soytarı, şaklaban
470.	şamçırak	meşğel	meşale
471.	şampun	başcuwğış	şampuan
472.	şarayı-	çekceyuw	gözlerini kocaman açmak
473.	şarkıldıaş-	kaķaklaw	kahkahalarla gülmek
474.	şarla-	şırıldaw	çağlamak
475.	şarlama	kürkürdêk, şarkıratma	çağlayan, şelale, çavlan
476.	şartla-	patşaw	patlamak
477.	şartlawçan	patlawçan	patlayıcı
478.	şatalak	şürelı	afacan, şaklaban
479.	şaw	şawkın	gürültü
480.	şebey-	zorayuw	güçlenmek, büyümek
481.	tabağaç	kışķıç	maşa

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

482.	tablitsa	cedwel	cetvel, liste, çizelge, tablo
483.	taburet	orındıq	tabure
484.	tağan	üşayak	sacayağı
485.	tağarak	okır	yalak, yemlik
486.	talaq	tal	dalak
487.	talçokçı (talçukçı)	êskıcı, şopılay	eskici
488.	tansıq	caqtırışlı	ilginç, beğenilmiş
489.	taplan-	qaralanuw	lekelenmek, ahlakına halel gelmek
490.	tapoçka	hey	hafif ve yumuşak bir çeşit ayak kabı
491.	taptan-	desseluw, ayak astı boluw	ezilmek, çığnemek
492.	tarantas	hadik	fayton
493.	tarhanda	bêker	avare, işi gücü olmayan
494.	tarsın-	işı puşuw	sıklamak
495.	tartıq	üzik	ünsüz ses
496.	tartuw	tuylıq	çeyiz
497.	taşbaş	ağaşkulaq	yaramaz çocuk
498.	tawşal-	pêti qalmaw	buruşmak, eskimek
499.	tazar-	küşlenuw	gürleşmek, güçlenmek
500.	tebenek	bodırnıq	bodur, bücür, alçacık
501.	ubil-	oyıl-	batmak, çökmek, yıkılmak
502.	ucım	maysı	yeni büyüyüp başaklanan yeşil ekin
503.	uç	alqan, uçım	avuç, el içi, avuçlanan miktar
504.	uçaq	pilite	ocak
505.	uçla-	uçımla-	avuçla-
506.	ufır-	ah urmaq	ah çekmek, gönül geçmek
507.	uğıç	kırgış	mutfak rendesi
508.	ukaz	hükümet qararı	hükümetin kanun gücündeki kararı
509.	uqa	nekişli kulcawlıq	parlak iplerle süslenmiş bez
510.	uqmaş	cabişuw	yapışmak, birikmek
511.	uqşı-	hö kıluw	öğürmek, kusası gelmek
512.	umarta	kunek, here yuwası	bal kovanı
513.	umırzaya	kar leyli	kardelen
514.	unikal	cağız	tek, biricik, eşsiz
515.	unitar	kuşma,	birleşik
516.	univırmag	ülken magazin	büyük mağaza
517.	upkın	kıya, car	uçurum, yar
518.	urımya	sıydıktan zeherlenuw	üremi
519.	urğıç	kumbayın	bıçerdöver
520.	urıntın	yeşrin	gizlice
521.	übiş-	süyuw	öpmek
522.	ücet	cahil	inatçı
523.	ügit	nesihet	öğüt, nasihat
524.	ükir-	añraw	anırmak, böğürmek
525.	üksiz	cetım	öksüz
526.	ülekse	1.tap, leş 2.ölimtık	1.leş 2. Aşırı zayıf kişi
527.	ülemet	ölimtık	güçsüz, halsiz

AİLİAİKEBAN AİERKEN

528.	ülen	ot-çöp	ot
529.	ület	ķırılıw	toplu ölüm, salgın hastalık
530.	ülük	cırın	irin
531.	üp-	süy-	öp-
532.	üpke yarısı	üfke ferdesi	gögüs zarı
533.	ür	dön	tepe
534.	ür-	bıhla-	filiz ver-
535.	ürçi-	kübeyuw	üremek
536.	ürinti	cırım	fide
537.	ürgiç	çeş bantığı	saç örgüsünde kullanılan kurdele ve ya bant
538.	üsindir-	kékireytuw	birini överek keyfini iyileştirme
539.	ütel-	işka aşıruw	gerçekleştirmek
540.	ütim	satılıw	malın satış derecesi, gidişi
541.	wa	ettegeney	vah, yazık
542.	wağay	kiçiklew	ufalmak, küçülmek
543.	wakıyğan	hekketen	gerçekten de
544.	waklağiç	uwutkiç	kırma makinesi, konkasör
545.	waklanma	kesir	kesir
546.	waklat-	aķça parçalaw	para bozdurma
547.	waksın-	küzge ilmaw	önemsememek, küçümsemek
548.	wak-töyek	uşşak-tuşek	ufak tefek
549.	wal	istikam, kurğan	toprak tabya
550.	wal	uķ	şaft, mil
551.	walçık	uwak	kırıntı, parçacık
552.	walyuta	aķça, dengı	resmi para
553.	warwar	yabayı	barbar
554.	watandar	watanferwer	vatansever
555.	watık	sınıķ	kırık
556.	watık-çatnaķ	sınıķ pırtık	kırık dökük
557.	wayım	wahıyma	kaygı, endişe, gam, tasa
558.	veķar	awırbasıķ	vakar, ağırbaşlılık
559.	wesselem	şuşınçılık mne	işte bu kadar
560.	wilwet	çibarkıt	kadife
561.	yabağa	ķoy cünü	yapağı
562.	yabağay	kelender	fakir, dilenci
563.	yabalak	ükü	baykuş
564.	yabalak ķar	lelep ķar	pamuk gibi yağın lapa lapa ķar
565.	yabık	ķotır tēke	zayıf, cılız, çelimsiz
566.	yabiluwçı	tutķın	tutuklu, mahpus
567.	yadeç	ara süyek	lades kemiği
568.	yadre	şarik	saçma, çekirdek, mermi
569.	yafraķ astına ķir-	weyran boluw, dawbi boluw	iflas et-, hileli iflas ilan et-
570.	yağın-	yasanuw	boyanmak, süslenmek, makyaj yapmak
571.	yağuwlık	cağılıǵı	yakacak, yakıt
572.	yağşır-	eybetleşuw	iyileşme
573.	yakor	leñgir	çapa, çıpa

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

574.	yaktaş	curtlık	hemşehri, hemşeri
575.	yaktı	carık	ışıklı, aydın
576.	yal	dêm aluw	dinlenme
577.	yal	iş hakkı	hizmet hakkı, ücret
578.	yala	buhtan, tühmet	yalan suçlama, iftira
579.	yalan	ķır dala	ağaçsız, binasız, تنها yer, ıssız ve açık yer, kır, çorak arazi
580.	yalçık-	çerçew	yorulmak
581.	zagowor	süykest	komplo, kumpas kurma
582.	zaig	zaya, buş	zayi, boşuna
583.	zaklad	görü, yajiñ	borç karşılığı emanete bırakılan şey, rehin verilen mal, ipotek
584.	zamança	kündelik	çağdaş, güncel
585.	zamıtka	ğışarat	nişan, işaret
586.	zamşa	êlik têrisi	güderi
587.	zathı	asıl	soyly, terbiyeli, değerli
588.	zemherir	börkít	karakuş
589.	zeñger çeçke	koñğırawbaş	peygamber çiçeği
590.	zewce	hatın, eyel	kadın, hanım
591.	zeytün göli	talgül	zakkum
592.	zincifil	aķçeşki	zencefil
593.	zingilde-	tarañlaw	zingıldamak, çınlamak
594.	zire	bêkerge	boşuna, sebepsiz yere
595.	zire	küb, bisyar	çok, fazla
596.	zırılda-	wız wız eylenuw	fır fır dönmek
597.	ziyandaş	tutķak	sara hastalığı
598.	zillet	reziyl, iflas	alçaklık, aşağılık
599.	zimagor	wakitli işçi	mevsimlik işçi, ırgat
600.	zirik	ķızıl şemşad	kızılağaç

Ek 2.

	Çin Tatarcası Söz varlığı (1980'lerde)	Çin Tatarcası Söz varlığı (Günümüzde)	Türkiye Türkçesi
1.	dawıl	ķaracêl	fırtına, kasırga
2.	çık	şibnem	çiğ
3.	salawat köpiri	hesen hüsen	gökkuşuğı
4.	yassılıķ, yazıķ	tuzlık, tuzleñ	ova, düzlük
5.	ataw	aral	ada
6.	ķowış	ünkir	mağara
7.	dımlı	nem	nem
8.	ķuriç	pulat	çelik
9.	yêrtege, irtege	irten	yarın
10.	çüşten ilik	çüşten born	öğleden önce
11.	yaz	irteyaz	ilk bahar
12.	cey	yaz, jey	yaz
13.	atna	hefte	hafta
14.	tewlik, tewlük	sotka	bir gece gündüz, 24 saat
15.	alaşa	ķısırat	iğdiş aygır
16.	dönen	4 yeşli aygır	4 yaşında aygır
17.	ķunan	3 yeşli aygır	3 yaşında aygır
18.	sarıķ	ķuy	koyun
19.	arıķ	ķısır ķuşķar	iğdiş koç
20.	beren	ķozı	kuzu
21.	toķtı	1 yeşli koy	toklu, toğlu, 1 yaşında koyun
22.	tusiyr	tuwmas siyr	doğmaz inek
23.	tubiye	tuwmas biye	doğmaz kısrak
24.	tukoy	tuwmas koy	doğmaz marya
25.	kece betiyi	kece ķozısı	keçi kuzusu
26.	atan tüye	ķısır tüye	iğdiş deve
27.	taylak	1 yeşli tüye	taylak
28.	maçi	pisi, mışık	kedi
29.	toķıran	têmirtumşık	ağaçkakan
30.	ölen	othık, çimen	çimet
31.	urluķ	urık	tohum
32.	yomişķa	bide	yonca
33.	arış	arpa	arpa
34.	dügi	güriş	pirinç
35.	pitinka	çêzi	patlıcan
36.	yeşilçe	sey	sebze
37.	ķişir	sebız	havuç
38.	turma	lobi	turup
39.	suğan	piyaz	soğan
40.	çisnuķ	sarımsak	sarımsak
41.	ķızıl buruç	lazi	biber
42.	çiye	glas	kiraz
43.	bêt alması	yanak, meñiz	yanak
44.	mıyık	burt	bıyık

**SES VE SÖZ BAKIMINDAN KAZAN TATARCASI İLE
ÇİN TATARCASI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR**

45.	yiñek	iyek	alt çene
46.	yak	çağday	alt çene kemiği
47.	bala yun	tüy	ince tüy
48.	yızrık	mışt, mıştım	yumruk
49.	oç	alakan	aya, avuç içi
50.	ıçek	bawursak	bağırsak
51.	bawır	cıyer	ciğer
52.	tiyli	sarañ, cındı	deli
53.	kıley	alğay	şası
54.	kart	kerı	ihtiyar, yaşlı
55.	kartşık	kerı hatın	koca karı
56.	emçi	dohtır	tabip
57.	ewketçi	ticaretçi	esnaf
58.	ridaktor	muñerrir	editör
59.	ata	ette	baba
60.	ana	tete	anne
61.	tete	abbay	abla
62.	burader	kerdeş	kardeş
63.	baldız	kaıınsıñıl	baldız
64.	tabıt	canaza	cenaze (naaşlı tabut)
65.	bölek	tuylık	başlık parası
66.	kıbit	dükken	bakkal
67.	kitap magazini	kitaphana	kitapçı, kitapevi
68.	kilet	ambar, artkora	kiler
69.	istena	tam	duvar
70.	bağana	lım tübrık	sütun
71.	matça	lım	mahya aşığı
72.	tüşem	tübe	tavan
73.	iden	pol, cêr tahtayı	döşeme, taban
74.	küzgi	eynek	ayna
75.	sawıt-saba	kaça-kuça	çanak çömlek, porselen takım
76.	kese	çını	kase
77.	şirpi	serengi	kibrit
78.	aşlaw	têgene	hamur teknesi
79.	şewle	çoylı	süzgeç, kevgir
80.	kösew	çuñçılağış, küsey	ocak demiri
81.	kayrak	biley, kayrak	bileği taşı
82.	ayak	ağaçımı	ağşap kase
83.	terilke	teliñke	küçük tabak
84.	ocaw	ağaş kaşık	ağşap kaşık
85.	zontik	künlik	şemsiye
86.	balğa	bolkı	çekic
87.	boca	çulwır cıbı	lonj ipi
88.	doğa	boyınturık	boyunduruk
89.	kamıt, hamıt	boyınnık	tasma
90.	ayıl	bêlbaw	at kolanı
91.	piçkı	ere	testere
92.	sitruğ	rendı	marangoz rendesi
93.	çot	keki	marangoz keseri
94.	kilişe	ambır, kıskış	pense

AİLİAİKEBAN AİERKEN

95.	sıbzıǵı	ney	ney
96.	bayan	doǵrupka	kromatik düǵmeli akordeon
97.	tulup	cuwı	kürk manto
98.	tambal	çalbar	pantolon
99.	çalbar	têri iştan	deri pantolon
100.	çulǵaw	paytıma	sarma ya da dolama çorap
101.	çitik	mesı	mest ayakkabı
102.	kata	piyma	keçe çizme
103.	başmaǵ	ayaǵ	ayakkabı
104.	töbetey, tübetey	ayal taǵıyası	kadın başlıǵı
105.	börık	başliyk	başlık
106.	üskörpe	körpe	yorgan
107.	askörpe	körpeçe	şilte
108.	minder	yastıǵ	yastık, minder
109.	matiriye	reǵ	kumaş
110.	düǵi şolpası	gürışköce	pirinç lapası
111.	üçkulaǵ	duǵıpka samsısı	fırında kıymalı üçgen börek
112.	kökey	tuǵım, cumırtǵa	yumurta
113.	teñger	saǵız kamfıt	maltoz
114.	mefkure	añ	mefkure, fikir
115.	kökçil, köksil	kükış	mavimsi
116.	aǵsıl	aǵış	beyazımtrak
117.	sirek	şalañ	seyrek
118.	şahşı	meynet	pis
119.	çiki	ǵam	çıǵ, pişmemiş
120.	yarlı	kimbeǵel	fakir
121.	citız	êpçil	çevik
122.	lüli	kuw kıwrak	kurnaz hain
123.	yol	çakırım	500 metre
124.	gez	66 santimêtir	gez (kol boyu, bugün 104 ya da 65 cm'lik bir ölçü)
125.	ser	50 gram	50 gram
126.	yeyse	yaki, bomasa	ya da
127.	yal êt-	dêm al-	dinlen-
128.	yüzi-	leyle-	su yüzünde dur-

TSENGEL TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER

R. Ebrar AKINCI
Birol DOK

Giriş

Tuvalar, Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti dışında Moğolistan ve Çin'de varlıklarını sürdüren Türk dilli bir topluluktur. 2010 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde 307.930 kişilik nüfusun %82'si Tuvalardan oluşmaktadır (Federal Statistics Service, 2011). Moğolistan'da yaşamakta olan Tuvaların nüfusu, 2010 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre toplamda 5169 kişi olarak belirtilmektedir (Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо, 2011). Çin Halk Cumhuriyeti, Şinjian Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan Tuva nüfusunun ise yaklaşık 2300 kişi olduğu tahmin edilmektedir (Yusha, 2011). Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti dışında yaşamakta olan Tuvalar, nüfuslarının az olması nedeniyle, başta dil olmak üzere kültür varlıklarının yitirilmesi tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Moğolistan Tuvaları yoğun olarak Bayan Ölgii Aймағы¹ Tsengel Sum², ve Merkez Sum'u Ölgii'de, Hövsgol Aймағы Tsagaan Nuur Sum'unda, Hovd Aймағы Buyant Sum'unda yaşamakla beraber, Selenge Aймағы Altanbulag Sum'u, Merkez Aймағы (Ulanbator) Zaamar Sum'unda da küçük nüfuslarla varlık göstermektedir (Mongush, 1996: 228). Bununla birlikte, görece olarak daha az sayıda olmak üzere, Darhan ve Erdenet şehirlerine göç etmiş Tuvalardan da söz edilebilir. Moğolistan'daki Tuvaların nüfusunun büyük bölümü Bayan Ölgii Aймағы'nda yaşamaktadır ve sayılarının yaklaşık 2000 kişi civarı olduğu tahmin edilmektedir.

Moğolistan'ın Batısında yer alan Bayan Ölgii Aймағы, 457,000 kilometrekare alana sahiptir; Çin, Kazakistan ve Rusya Federasyonu Gorno Altay Özerk Cumhuriyeti ile sınırı bulunmaktadır. Moğolistan genelinde Müslüman Kazakların en yoğun yaşadığı Bayan Ölgii Aймағы'nın nüfusu 2011 yılı verilerine göre 94,094 kişidir (Баян-Өлгий Аймагийн Статистикийн Хэлтсийн, 2012). Bu nüfusun %90'a yakın bir oranını Kazaklar, geri kalan nüfus, Tuvalar, Uryanhaylar, Dörvödler ve diğer halklardan oluşturmaktadır.

Баян-Өлгий Аймағы idari olarak 14 *sum*'dan ve 84 *bag*'tan oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak Bayan Ölgii Aймағы'nın 14 *sum*'undan biri olan Tsengel Sum'da yaşamakta olan Tuvalar kendilerini "Tsengel Tuvaları" olarak adlandırmaktadırlar. Tsengel Sum 9 *bag*'dan oluşmaktadır ve 6,463 kilometrekare alana sahiptir. 2011 yılı verilerine göre Tsengel nüfusu 7,943 kişi olarak belirtilmektedir (Баян-Өлгий Аймагийн Статистикийн Хэлтсийн, 2012). Tsengel Sum nüfusunun yaklaşık %80'ini Kazaklar oluşturmaktadır. Nüfusa ilişkin verilerden de anlaşılacağı üzere,

¹ Moğolistan *aymağ* adı verilen 21 idari birimden oluşmaktadır.

² Moğolistan'da *aymağ* adı verilen idari birimler *sum* adı verilen daha küçük idari birimlere ayrılır.

Moğolistan Tuvaları, yoğunlukta yaşadıkları belirtilen bölgelerde dahi az bir nüfusla varlıklarını sürdürmektedir.

Moğolistan genelinde olduğu gibi, Tsengel Tuvaları da geleneksel ve göçer hayvancılık yöntemleriyle geçimlerini sağlamaktadır. Etnik aidiyetlerinin yanı sıra, geleneksel üretim tarzını sürdürmüş olmak, Tsengel Tuvalarında dil ve kültürün korunmasını sağlayan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Geleneksel ve göçer hayvancılığa dayalı üretim biçimleri, beraberinde getirdiği dayanışma ile etnik aidiyetlerini pekiştirmektedir. Tüm dünyada nüfus hareketliliğini hızlandıran küreselleşme Tsengel Tuvalarını da etkilemektedir. Son yıllarda artan, kırsaldan kente göç, Tsengel Tuvalarının günden güne nüfusunu kaybetmesine yol açmaktadır. Nüfusun azalması, kaçınılmaz olarak sosyal ağları küçültmekte, üretimi azaltmakta ve topluluğun ekonomik durumunu da kötüleştirmektedir. Diğer yandan, giderek sayısı azalan topluluğun içine kapanması, sosyal entegrasyonlarını da olumsuz etkilemektedir.

Tsengel Tuvalarında Kültür ve Dil Varlığının Yok Olma Tehlikesi

Bayan Ölgii Aymağı'nda nüfusun çoğunluğunu Kazaklar oluşturduğundan yönetim Kazak özerkliğindedir. Bayan Ölgii Aymağı'nın başat nüfusunu oluşturan Kazaklar da, ülke genelinde dezavantajlı bir topluluk olup, dil ve kültür varlıkları tehlike altındaki topluluklardan biridir. Genel olarak, Kazak nüfusun yoğunlukta olduğu Hovd, Bayan Ölgii ve Uvs Aymaklarını kapsayan Batı Bölgesi, Moğolistan'ın en yoksul ve dezavantajlı bölgesidir (Coulombe ve Otter, 2009). Dolayısıyla, Bayan Ölgii Aymağı'nda yaşayan Tuvalar da “azınlık bir nüfusun içerisindeki azınlık” olmaları nedeniyle daha karmaşık bir durumla karşı karşıyadır.

Moğolistan'a göçle gelen Kazaklar Batı Bölgelerine iskân edilmiştir. 1940'larda Bayan Ölgii Aymağı'nın kuruluşuyla Kazaklar başat nüfus haline gelmiş, Tsengel Sum'da da etnik kimlik, dil ve din farklılığı bu iki grup arasındaki sınırları çizmiştir. Nüfus oranındaki dönüşüm, bir yanda Tuvaları dezavantajlı duruma getirirken, diğer yandan da Tuvaların içe kapanarak kimlik vurgularını arttırmalarında da bir dinamik oluşturduğu söylenebilir. Barth'ın belirttiği gibi, “etnik grupların varlıklarının devamı, kültürel davranış açısından farklılıklarını sürdürdükleri ölçüde mümkündür” (Barth, 2001, s. 19). Bu bağlamda, özellikle dinsel inanış farkına dayanarak, her iki grubun da dıştan evliliği onaylamaması Tuvalar ve Müslüman Kazaklar arasındaki en önemli kültür sınırını oluşturmaktadır.

Tuvalar ile Kazaklar arasındaki “kültürel sınır”ın, Tuvalar ile Khalkhalar (Halha) arasındaki kültürel sınırdan daha derin olduğu söylenebilir. Kazaklar da Tuvalar da dıştan evliliğe sıcak bakmayan topluluklardır. Ancak, Tuvaların nüfusça azalması evlilik havuzunu daralttığından, dıştan evlilik son yıllarda tolere edilmeye başlanmıştır. Ancak, burada da Kazaklarla sınır çizilerek, “kültürel yakınlık” varsayımı sebebiyle sadece Khalkhalar ve diğer Moğol etnik grupları (Uryanhay, Dörvöd, Buryat vb.) ile yapılan evlilikler kabul edilebilir evlilikler olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, dıştan evlilik ilkesinin yanı sıra dinsel nedenlerle, Kazaklar da Tuvalarla evlilik yapmamaktadırlar.

Etnik azınlık olarak Kazakların güçlü kimlik vurgularının bir bakıma Tuvaların da etnik aidiyetlerine direnç kazandıran bir unsur hâline geldiği söylenebilir. Baskın nüfusun ve egemen kültürün Khalkha olduğu diğer bölgelerde yaşayan Tuvaların kültürü Moğol kültürüne yakınlaşırken, Bayan Ölgii'de, Kazaklardan ayrışma

TSENGELE TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER

çabası, Tuvaların kimlik vurgusunu güçlendirmiştir. Örneğin, Hovd Aymağı Buyant Sum'da yaşamakta olan Tuvaların genç nüfusu içerisinde Tuvaca bilen kişi sayısı sınırlı olup, çoğunluğu Moğolca konuşmaktadırlar. Oysa Bayan Ölgüy genelinde yaşayan tüm Tuvalar anadillerinde konuşmaktadır. Şüphesiz Bayan Ölgüy dışındaki bölgelerde Tuva nüfusunun daha az olması ve Moğol okullarında eğitim görmelerinin rolü de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bayan Ölgüy Aymağında resmî yazışma dili dâhil olmak üzere baskın dil Kazakçadır. Yönetimsel özerklik nedeniyle Kazaklar, ana dillerinde eğitim görebilmektedirler. Bunun yanı sıra, belki de etnik aidiyetlerin altının çizilmesi, Tsengel Tuvalarının kendi anadillerinde okul kurma girişimlerinin önünü açan bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Zira Moğolistan genelinde Tuvaca eğitim veren tek ilköğretim okulu da Tsengel Sum'da bulunmaktadır.

Tuvaca eğitim için ilk girişim 1989 yılında, Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti başkenti Kızıl'da öğrenim gören iki öğretmenle başlamıştır. Tsengel'de Moğol ve Kazak okullarına ek olarak, 1991'de Tuva okulu kurulmuştur (Mongush, 1996, s. 237). Bu okul, hâlen Moğolistan'da Tuvaca eğitim veren tek okuldur. Tuvalar, ilköğretimin 4 yıllık öğrenimini Tuva okulunda almaktadır. Sonrasında Kazaklarla birlikte, Onbir Yıllık Moğol Okulu'nda eğitimine devam etmektedirler. Beşinci yıldan itibaren birlikte karma öğrenim gören Kazaklar ve Tuvalar, anadilleri olan Tuvaca ve Kazakça derslerinde ayrılmaktadırlar.

1991 yılından bu yana Tsengel'de Tuva ilköğretim okulu bulunmasına rağmen, Tsengel ve Ölgüy'de yaşayan Tuvalar içerisinde ana dilde okur-yazarlık yaygın değildir. Bunun başlıca nedeni, eğitimin öğretmen ve eğitim materyalleri açısından yetersizliğidir. Tuva İlköğretim Okulu'nda Tuvaca eğitim materyalleri, Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti'nden temin edilmektedir ve bölgeye ulaşabilen Tuvaca materyal sınırlıdır.

Bunun yanı sıra, Tsengel'de gündelik yaşamda konuşulan Tuvaca ile Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yazılı materyallerin içerdiği Tuvaca Tsengel Tuvalarına farklı gelmektedir, öğrenciler bu materyalleri anlamakta zorlanmaktadırlar. Örneğin, Moğolistan'daki Kazakların eğitim materyalleri, Moğolistan'da basılmakta ve Moğolistan Kazaklarına uygun bir müfredatta hazırlanmaktadır. Dolayısıyla, okur-yazar yetişkinler Tuvalar arasında da Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti basımlı Tuvaca eserleri okuyabilenler, Tuva'da öğrenim görmüş olan ve/veya Tuva kültürünün “yeniden canlandırılması” hareketinde kanaat önderliğini üstlenmiş sınırlı sayıda yükseköğrenim görmüş yerel entelektüellerdir.

Bayan Ölgüy'de yazılı materyaller kısıtlı olarak Moğolcanın yanı sıra ağırlıklı olarak Kazakçadır. Kazakça yerel gazeteler ve Kazakça yayın yapan yerel radyo mevcuttur. Batı Bölgesi genelinde, Kazakça yapan TV kanalları izlenebilmektedir. Ancak gerek Kazaklar, gerek Tuvalar ağırlıklı Moğolca ulusal yayınları takip etmektedir. Kitle iletişim araçlarının hızla yaygınlaşması yaşam tarzını olduğu gibi, gündelik dili de dönüştürmektedir. Bu bağlamda, Tuvaların dilsel çevrelerinin eğitimde ve kitle iletişiminde kısıtlı olması dilin kayboluşunu hızlandırmaktadır. Anadilde kelimelerin yerini giderek Moğolca ikame etmeye başlamıştır. Özetle, “arı Tuvaca” konuşan Tuvaların ölmesiyle birlikte, yeni yaşam tarzında yer almayan geleneksel sözcük dağarcığı da yok olmakta, yerini Moğolcaya bırakmaktadır.

Tsengel Tuvaları ve Üç Dillilik

Tuvaca Tsengel’de hâlen sözlü olarak aktarılan gelen bir dildir. Tuvalar, sadece hane içerisinde ve kendi toplulukları içerisinde Tuvaca konuşmaktadırlar. Okul öncesi eğitime devam edebilen az sayıda Tuva çocuk ise, Moğolca ve daha çok Kazakça ile karşılaşmaktadır. İlköğretimde, Tuva, Tuvaca derslerin yanı sıra, Moğolca öğrenmeye başlarlar. Dört yıllık ilköğretim sonrasında ortaöğrenimi Kazak öğrencilerle birlikte Moğolca eğitim veren 11 yıllık Moğol Okulu’nda tamamlarlar. Ancak Tsengel’de öğrencilerin ve öğretmenlerin çoğunluğunun Kazak olması nedeniyle, okullarda enformel iletişim dili genellikle Kazakçadır. Bunun sonucu olarak, gerek Kazak öğrenciler, gerekse Tuva öğrenciler Moğolca’yı yeterince öğrenememektedirler. Moğolca’yı henüz yeterince öğrenememiş ve Kazakça bilmeyen Tuva öğrenciler, hem Kazak öğretmenlerle iletişimde hem de eğitim materyallerini anlamakta zorlanmaktadırlar. Dolayısıyla, Tuva öğrenciler, Tsengel genelinde “başarısız” ve “tembel” olarak stigmatize edilebilmektedirler.

Tsengel Tuvaları Moğolistan’da ve Kazakların çoğunlukta olduğu bir bölgede yaşamaları nedeniyle, evde ve kendi grupları arasında konuştukları Tuvaca haricinde, ev dışında Moğolca ve Kazakça konuşmaktadırlar. Kazaklar, Tuvacayı gündelik yaşamda bir gereklilik olarak algılamadıkları için bu dile ilgi duymamaktadırlar. Buna ek olarak Tuvacayı daha alt statüde bir dil olarak algılamaktadırlar. Bunun yanı sıra, kimi zaman Tuvalarla Moğolca konuşmayı da reddetmektedirler. Tuvalar ise, Kazakça bilseler dahi, Kazaklarla Moğolca konuşmayı tercih etmektedirler. Bir ülke veya devlet bünyesinde resmî ve yaygın olan dili konuşmayan topluluklar, farklılıkları görünmez kılmak için, sosyal hiyerarşide kendilerinden yukarıda gördükleri dili tercih etme eğilimindedir (Dorian, 1999, s. 42). Dolayısıyla söz konusu tercih ve tutumlar, etnik grupların ve dillerinin azınlık ve dezavantajlı olan grupça nasıl algılandığı, başka bir deyişle, sosyal hiyerarşide nasıl konumlandırıldığı konusunda fikir verebilir.

Kazakların Moğolca’yı, Tuvaların ise Kazakça’yı konuşabildikleri hâlde kendi aralarındaki iletişim dili olarak reddetmesi, sosyal hiyerarşi ve/veya etnik sınır ile açıklanabilecek bir tutum olarak yorumlanabilir. Bunun yanı sıra, dillerin yeterince bilinmemesi ve Kazakların Moğolca’yı yeterince öğrenememesiyle açıklanabilir. Çünkü Moğolistan genelinde Kazak nüfusun yoğun olduğu Batı Bölgesi, en yoksul aymakları kapsamaktadır. Bu bölgede yaşayan Kazakların yoksulluk yanı sıra önemli eğitim sorunları bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Huang, 2005).

İki dillilik [veya çok dillilik] gündelik yaşamda belli başlı etkinlikleri bu dillerden birinde gerçekleştirmeyi gerektirir. Tercihler, değerler ve ihtiyaçlara göre bu dillerden biri kullanılır. (Grin, 1999, s. 16). Tsengel Tuvaları da ana dilleri Tuvaca ve resmî dil Moğolca dışında, yaşadıkları dilsel çevre gereği Kazakça da öğrenerek “üç dilli” bir yaşam sürmektedir. Ancak, her üç dilde de okur-yazarlık açısından yeterli olmadıkları söylenebilir. Bayan Ölgü genelinde, gerek Tuvalar, gerekse Kazaklardan sadece yükseköğrenime devam edebilenler, Moğolca okur-yazarlıkta yeterli seviyeye ulaşabilmektedirler.

Tuvalar ve Kazaklar açısından geçerli olan bu problemler, dünyada adadillerini baskın bir dil çevresinde sürdüren azınlık toplulukların karşı karşıya olduğu problemlerle benzerdir. Azınlık çocukların eğitimde dile ilgili yaşadıkları genel sorunlar şöyle özetlenebilir: İkinci dile bağlı olarak azınlık çocuk ve ebeveyni başat

TSENGELE TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER

dili yeterince bilmez. Sosyal olarak, çocuk ve ebeveyni az eğitilmiş, işsizliğin yüksek olduğu düşük sosyal grubu temsil eder; evde okul konusunda yeterince destek alamaz. Kültürel olarak, azınlık kültürü – aile kalıbı, toplumsal cinsiyet rolleri, kuşaklar arası ilişkiler vb.- baskın grubun kültüründen farklıdır; bu kültürel çatışma çocuğun başarısını etkiler. İlk dil bağlamında, çocuk kendi ana dilini yeterince bilmez, dolayısıyla, ikinci bir dilin eğitimi için yeterli temele sahip değildir (Skutnabb-Kangas, 1999, s. 45).

Sosyal Dezavantajlılık ve Yükseköğrenime Etkisi

Hem ana dillerinde hem de ana dilleri dışındaki dillerde dezavantajlı olmaları nedeniyle, yükseköğrenim sınavlarında yüksek derecelere alarak öğretime devam edebilen Tuva öğrencisi sayısı oldukça sınırlıdır. Kaldı ki, başarılı bir öğrencinin de ekonomik şartları nedeniyle öğrenimini sürdürülebilmesi güçtür. Çünkü geleneksel hayvancılık yöntemleriyle geçinen Tuvalar için nakit paraya ulaşma olanakları kısıtlıdır. Yüklü miktarda nakit ancak hayvan satışıyla elde edilebilir ki, hayvan satışı ve değeri mevsimlere göre değişebilmektedir. Dolayısıyla, hayvancılıkla geçinen Tuvaların başkent Ulanbator'da veya başka bir aymakta ülkenin prestijli yükseköğrenim kurumlarında öğrenim görebilecek şansları azdır. Benzer şekilde, Ölgii'de paralı eğitim veren Moğol-Türk Okulu'nda ortaöğrenim gören Tuva öğrencisi sayısı, 1990'lardan bu yana birkaç kişiyi geçmemektedir.

Ekonomik açıdan öğrenim masraflarını karşılayabilecek aileler de, çocuklardan yalnızca birini veya ikisini yükseköğrenim amacıyla şehir dışına göndermeyi tercih etmektedirler. Çünkü geleneksel hayvancılık uğraşlar, aile fertlerine iş gücü olarak gereksinim duyar. Tsengel Tuvalarının geleneğinde her çocuğun “yatkın” olduğu alana yönlendirilmesi anlayışı vardır. Ebeveynler, çocukları içerisinde “yatkın” gördüğü çocuğun yükseköğrenimini desteklemektedir.

Genç nüfus geçim kaynağı olarak geleneksel hayvancılığı prestijli görmemekte, hane dışında ve ücretli çalışmayı arzu etmektedir. Aileleriyle birlikte geleneksel hayvancılık faaliyetlerini sürdüren gençler, kendilerini “işsiz” olarak tanımlamakta, kentlere göç ederek çalışmayı hayal etmektedirler. Kentlere göç, nüfusu az olan Tuvaların dil ve kültürlerinin erimesi açısından mevcut tehditlerden biridir.

Yükseköğrenim şartlarının kısıtlılığı ve beraberinde gelen işsizlik, kimliklerini, etnik aidiyetlerini korumaya çalışan Tuvaların en büyük handikaplarından biridir. Moğolistan genelindeki halkların tümünde olduğu gibi, Tuvalar için de etnik aidiyete ve akrabalık ilişkilerine dayalı sosyal ağlar önceliklidir. Ne var ki, nüfus, ekonomi ve eğitim alanlarında yeterli nüfuslarının diğer bir deyişle sosyal sermayelerinin olmayışı, Tuvaların kendi sorunlarını ifade edebilme ve çözümlerini üretebilme olanaklarının önündeki engeldir. Örneğin, Tuvalar içerisinde yükseköğrenime sahip, Ölgii'de ve diğer aymaklarda beyaz yakalı çalışan veya sağlık alanında çalışan Tuvaların sayısı parmakla sayılabilecek kadar azdır. Akrabalığa dayalı sosyal ağların güçlü olduğu Moğolistan'da, nüfus azlığı, sosyal ağlarda etkin olamamak anlamına da gelmektedir.

Tsengel Tuvaları ve Büyük Öğrenci Projesi

2004 yılında Tsengel Tuvaları, ilk kez Büyük Öğrenci Projesi kapsamında “akraba topluluklar” adı altında tanımlanarak Türkiye'de burslu yükseköğrenim görme şansına sahip olmuşlardır. Bu, girişim, Tsengel Tuvaları için hatırı sayılır bir

uluslararası deneyimi beraberinde getirmiştir. Türkiye, “Tuva” kimlikleriyle ilk uluslararası deneyimi olmamakla birlikte, turist olarak ya da akademik amaçla gelen “yabancılar” a ev sahipliği yaptıkları ve/veya kendi sınır ülkelerdeki diasporalarına seyahatlerinin dışında bir deneyim olması bakımından önemlidir.

İlk olarak 1962’de Leipzig Üniversitesinde Germanistik alanında öğrenim gören Galsan Çınak, 1964’te Doğu Alman etnolog Erika Taube’nin Altay Tuvaları konusundaki çalışmalarının başlamasını sağlamıştır. Galsan Çınak, Tuva kültürü hakkında ana dillerinde olmasa da Almanca yazdığı romanlarla, kültür mirasının muhafazasında önemli rol oynamıştır. Erika Taube’nin Tsengel’e yürüttüğü alan çalışmaları sayesinde, Tsengel Tuvalarının dil varlığına ve kültürüne dair materyaller ve anlatılar kayda geçmiş ve Batıda da Altayistik uzmanlarının konuya ilgi duymasını sağlamıştır (Taube, 1998). Hâlihazırda ise, bu toplantıda da aramızda bulunan ve ilk kez Türkiye’ye gelen Dr. Zolbayar Gagaa, Tsengel Tuvalarına özgü kültür ve dil varlığını yazılı materyale dönüştürerek önemli bir rolü üstlenmektedir.

Bu bağlamda, uluslararası ve kültüraşırı deneyimlerin dil ve kültürlerin korunması ve yeniden canlandırılmasında kritik bir önemi olduğu söylenebilir. Uluslararası ve kültüraşırı deneyim, kültür ve dil varlığının giderek erimesini hızlandırabilecek bir etken olabileceği gibi, korunması ve yeniden canlandırılmasına yeni bir ivme de kazandırabilir. Kültüraşırı deneyim, özellikle genç kuşağın kimlikleri ve aidiyetleri konusunda farkındalık geliştirerek, küresel bağlamda ifade edebilme olanaklarının da önünü açmaktadır.

Büyük Öğrenci Projesi Devlet Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurulu’nun birlikte organizasyonu ile 2922 sayılı kanun çerçevesinde Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraha Topluluklarından Öğrenci Getirme Projesi (Büyük Öğrenci Projesi) olarak 1992–1993 öğretim yılında başlamıştır.³ Proje kapsamında 3.000’i orta öğretim öğrencisi ve 7.000’i yükseköğretim öğrencisi olmak üzere toplam 10.000 öğrenci devlet burslusu olarak Türkiye’de yüksek öğrenime hak kazanmıştır. Büyük Öğrenci Projesi’ne genel olarak bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1992–2012 yılları arasında 44.680 burs tahsis etmiştir (Burslu Öğrenciler Merkezi, 2012).

Büyük öğrenci projesi dışında yurtdışındaki öğrencilere Türkiye tarafından sağlanan ve Moğolistan da dâhil olmak üzere akraba toplulukların yararlandıkları başlıca eğitim bursları arasında, Millî Eğitim Bakanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü koordinesinde yürütülen ve kültür anlaşmalarıyla gelen kültürel değişim programları bursu, Diyanet İşleri Başkanlığı koordinesinde yürütülen Uluslararası İlahiyat

---

³ Hâlihazırda Büyük Öğrenci Projesi kontenjanları 57 ülke ve topluluğu kapsamaktadır. Bu çerçevede, Belarus, Bulgaristan, Kosova, Moldova, Gagavuz Yeri, Romanya, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Litvanya, Ukrayna, Kırım, Makedonya, Sancak, Batı Trakya, Hırvatistan, Karadağ, Polonya, Moğolistan, Tacikistan, Tataristan, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkez, Çuvaşistan, Başkurdistan, Saha (Yakut), Dağıstan, Kalmukya, Tuva, Altay, Adıgey, Buryat, Gürcistan, Afganistan, Irak’ı sayabiliriz (Burslu Öğrenciler Merkezi, 2012). Hâlen, Yüksek Öğretim Kurulu Verilerine göre Büyük Öğrenci Projesi kapsamında 2012 yılı itibarıyla; 7.301 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerden Mayıs 2012 yılı verilerine göre 10.061 öğrenci mezun olmuştur. Ayrıca 2012 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü koordinesinde yürütülen ve kültür anlaşmalarıyla gelen kültürel değişim programları burslusu öğrencilerin sayısı ise 2.898’dir. Bugüne kadar mezun olan öğrenci sayısı ise bu burs kapsamında 859’dur (Burslu Öğrenciler Merkezi, 2012).

TSENGEL TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER

Projesi'yle Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Müslüman topluluklarının bulunduğu ülkelerden ilahiyat fakültelerinde eğitim bursu, İslâm Kalkınma Bankası bursu, TÜBİTAK, TİKA ve diğer bazı kurum ve kuruluşların bursları sayılabilir. Büyük Öğrenci Projesi kapsamında Moğolistan'dan Türkiye'ye 1992'den bu yana yükseköğrenim görmek üzere burslu öğrenciler gelmektedir, toplam sayıları 250 civarındadır (Burslu Öğrenciler Merkezi, 2012).

1996-2003 yılları arasında Moğolistan'dan 66 öğrenci Türkiye'ye gelmiş olup bunlardan sadece biri Tuva kökenlidir, 1994 yılında yükseköğrenim görmeye hak kazanarak hukuk öğrenimini Türkiye'de tamamlamıştır ve hâlihazırda Moğolistan Dışişleri Bakanlığı'nda diplomat olarak görevini sürdürmektedir. 2004-2010 yılları itibarıyla Tsengel'den toplam 18 Tuva öğrenci “akraba topluluk” kapsamında burslardan yararlanarak yüksek öğrenim görmek üzere Türkiye'ye gelmiştir. Bu süre içerisinde Moğolistan kapsamında Tuva öğrencilerin özel bir kontenjanla Büyük Öğrenci Projesi içerisinde yer alması çaba ve emek gerektiren bir süreç olmuş, gönüllülük esasıyla yürütülen katılım desteği başarılı sonuçlar vermiştir.

2002-2006 yılları arasında Akıncı tarafından Tsengel'de yürütülen etnografik alan araştırması ile birlikte Tsengel Tuvalarının Türkiye'de burslu öğrenim görmesi koordine edilebilmiştir. İlk kez, 2004 yılında Ulanbator Türkiye Büyük Elçisi Taner Karakaş'ın sözü geçen araştırmaya ilgi duyması ile başlayan süreçte, “Tsengel Tuvalarının kültür ve dil mirasına Türkiye'nin nasıl bir katkısı olabilir?” sorusu yanıt bulmuştur. Aynı yıl iki kişilik öğrenci kontenjanıyla Moğolistanlı Tuva öğrenciler Türkiye'de yükseköğrenim şansına sahip olmuştur. Bu öğrencilerden biri, hâlihazırda Tsengel Tuvaları içerisinde Türkiye'de ilk yüksek lisans yapan öğrenci olarak öğrenimini sürdürmektedir.

Büyükelçi görev değişiminde, 2004-2005 öğretim yılına mahsus olarak kabul edilen burs kontenjanı durdurulmuştur. 2005 yılında, Sayın Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'a yazmış olduğumuz “kişiyeye özel” dilek mektubu sonrasında, kendilerinin desteğiyle Moğolistan'da yaşayan Tuva öğrencilere ayrılan kontenjan sayısı artırılarak daimi hâle getirilmiştir. 2012 yılı itibarıyla Moğolistan vatandaşı 14 Tuva öğrenci, biri yüksek lisans olmak üzere, çeşitli üniversitelerde öğrenim görmektedir. Öğrencilerden birisi Metalürji Mühendisi olarak mezun olmuştur ve ülkesinde Moğolistan Bilimsel Araştırma Akademisinin Bayan Olgıy şehrindeki Halk ve İktisadi Araştırma Merkezi'nde yer altı kaynaklarının araştırılması konusunda uzmanlığının yanı sıra, dış ilişkiler sorumlusu olarak çalışmaktadır.

Bu projenin ulus devletlerin çatısı altında yaşayan pek çok azınlık halk ve toplulukta olduğu gibi, Tsengel Tuvaları için de önemli bir değişimin başlangıç noktası olduğu söylenebilir. 2004 yılında Türkiye'ye gelen ve Türkiye'de ilk yüksek lisans öğrencisi olan Bayarmaa Mark'ın babası, kızını öğrenim için Türkiye'ye gönderme konusunda karar verdiğini açıklarken şu sözleri söylemişti: “Kızımı gönderirken bir kez yol parası vereceğim, sonrasında, beş yıl boyunca bana hiç masrafı olmayacak”. Dolayısıyla, bu öğrenim bursu, Tuvalar için, kendi ülkesinde öğrenim görmekten daha avantajlı olarak algılanmıştır.

Tuvaların olası aday öğrencileri, göçer hayvancılıkla geçim sağlayan ailelerin çocuklarıdır. Yukarıda söz edildiği gibi, ekonomik imkânlar açısından Tuvalar arasında yükseköğrenim olanağına sahip kişi az olduğu gibi, yurtdışında öğrenim olanaklarını karşılayabilecek kişi yok denebilecek durumdadır. İletişim araçları ile

ulaşılması mümkün olmayan bölgelerde yaşamaktadırlar. Aday öğrencilerle iletişim, ancak kişisel ilişkiler ve sosyal ağlar yoluyla mümkün olmaktadır.

“Enformel bir komisyon” gibi çalışan bu ağ içerisinde Türkiye’de yükseköğrenim gören ilk Moğolistanlı Tuva mezun, Türkiye’de öğrenim görmekte olan öğrencilerin aileleri ve Tsengel’deki Tuvaların topluluklarındaki kanaat önderleri bulunmaktadır. Kendi içlerinde başarılı ve seyahat ücretini karşılayabilecek öğrencilerin seçilmesi, evrakların hazırlama, yaklaşık 1.300 km uzaklıktaki başkente ulaştırma Tsengel koşullarında zorlu bir iştir. Bu süreç, en yakın şehir merkezine üç saat uzaklıkta ve Tsengel’in tek telefonuna sahip olan postane ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı’na uzanan ilginç bir köprü olmuştur.

Büyük nüfuslu İstanbul’da, farklı ülkelerden gelen çok sayıda topluluğa mensup uluslararası öğrencilerle birlikte öğrenim gören ve “Türk Dünyası” nosyonunu geliştiren bu öğrencilerin gelecekte ne tür bir dönüşüm yaratacağı konusunda yorumda bulunmak henüz mümkün değil. Ancak her yıl burs kontenjanı ilanı zamanında Tsengel’den talep olduğu bildirilmektedir. Türkiye’deki öğrenciler ve Türkiye’den Moğolistan’a dönen öğrenciler başvuruların takip edilmesi ve bürokrasi konusunda ortak çalışmaktadırlar.

Türkiye’de öğrenim gören Tuva öğrenciler, öğrenimleri süresince, ülkelerine döndüklerinde mevcut olanaklar içerisinde kendi toplulukları içerisinde neler yapabileceklerine dair ortak çalışmalar yürütmektedirler. Şu ana dek Türkiye’ye gelen 18 öğrenci arasında, az sayıda da olsalar, akrabalık ve etnisite bağı dışında Türkiye’de öğrenim görenler bağı oluşurken, olumlu deneyimlerini tatillerde ülkelere gittiklerinde paylaştılar. Özetle, dil ve kültür varlıkları hakkındaki sorunları ve sorumlukları konusunda farkındalık sahibi oldular.

Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, 2012 yılı itibarıyla Büyük Öğrenci Projesi durdurulmuş olup, 2010 yılından bu yana Moğolistanlı Tuva öğrenciler, artık Türkiye’de yükseköğrenim burslarından yararlanamamaktadırlar. Yukarıda özetlenen dil ve eğitim sorunları olan Tuva öğrencilerin merkezi bir sınav sisteminde, ortaöğrenimlerini daha iyi koşullarda tamamlamış ve ülke genelinde yurt dışı öğrenime açılmak isteyen öğrencilerle rekabet edebilmesi imkânsızdır. Sınav başvurularının ilan edildiği zamanlarda, Altay dağlarının en uzak bölgelerine göç etmiş olduklarından, internet erişimleri bulunmamaktadır. Rekabet edebilmeleri mümkün olmayacağını bildikleri bir sınav için, Tsengel’den Başkent Ulanbatur’a seyahat etmenin maliyetini de karşılayacak durumda değildirler.

Sonuç ve Öneriler

Dillerin yok olması veya hayatta kalması tartışması genellikle “azınlık dilleri”ni konu alan bir tartışmadır. Dünyadaki dillerin çoğunluğu ise yaygın bir diğer dilin resmî olarak kabul edildiği ve tercih edildiği yerlerde varlık sürdürmektedir. Devlet kaynakları ise yaygın olarak resmî dili desteklemektedir (Grin, 1999, s. 16). Türk dilleri ve akraba topluluklar bağlamında düşünüldüğünde, resmî ve baskın bir dilin konuşturduğu çok geniş coğrafyalarda yüzlerce dil varlığından söz edilebilir. Ulus devlet bünyesi içerisinde yer alan ve/veya baskın bir resmî dilin benimsendiği ülkelerde, ikidilli veya çokdilli varlık sürdüren bu toplulukların dil ve eğitim dezavantajlarının yanı sıra, ekonomik ve sosyal hiyerarşide dezavantajlı olmaları ortak sorundur.

TSENGEL TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER

Bu çalışmanın başlangıcında da detaylı olarak vurgulandığı üzere, Tsengel Tuvalarının dil varlığının sürdürülebilmesine katkı için, acilen tedbir alınması gereken konuların başında Tsengel’de güçlkle yaşatılmaya çalışılan ilköğretim okulunun sürdürülebilirliğinin sağlanması gelmektedir. Tuva ilköğretim okulu için öğretmen yetiştirilmesi, hem eğitimi iyileştirmeye dönük bir yatırım hem de işsizlik sorunu olan Tuvaların istihdamını sağlayacak bir çözüm olabilir. Kısa vadede ise, hâlen süregelen sözlü edebiyat varlığının kaydedilmesi, yaşam biçiminin değişimi ve yaşlı kuşağın yitirilmesiyle birlikte unutulabilecek terimlerin kaydedilmesi öncelik taşımaktadır. Sözlü edebiyat ve yerel ve amatör yazılı edebiyat çalışmalarının hem yetişkinlere hem de çocuklara yönelik olmak üzere yayımlanması, özellikle yerel dilde eğitim materyali oluşturulması bağlamında ivedi ihtiyaçlar arasındadır. Bu bağlamda, Tsengel Tuvalarının yanı sıra, Hovd Buyant Sumu başta olmak üzere, diğer bölgelerde yaşayan Tuvaların henüz hayatta olan yaşlılarının anlatıları ve sözlü edebiyat dağarcıkları kayıt altına alınmalıdır.

Azınlık ve çok dilli toplulukların eğitiminde iyi bir eğitim programı, üst düzeyde çok dillilik kazandırabilmesi, okulda akademik başarı için adil şans yaratılması, güçlü ve pozitif çok dilli-çok kültürlü kimlik yaratabilmesi, kendine ve ötekine olumlu tavır sağlamasıyla tanımlanabilir (Skutnabb-Kangas, 1999, s. 42). Bu bağlamda, Tsengel Tuvaları örneğinden yola çıkarak Büyük Öğrenci Projesi’nin dilleri yok olmakta olan topluluklara ulaşarak belirtilen eğitim hedeflerine dolaylı katkılar sağladığını söylemek mümkündür.

Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri konusundaki yaklaşımı, “dil ortaklığı” fikriyle harekete geçmiş olsa da, “akraba topluluklar” kavramı ile tarihsel süreçte kültürel ilişkide bulunmuş olmak, ortak kültürel miras ve etkileşime sahip olmak bağlamında genişlemiştir. Nihayetinde, küreselleşme ile gelecekte işbirliği olasılığı, dünyadaki, tüm topluluklarla bir bağ kurabilme potansiyelini taşıyan bir çerçeve hâline gelmiştir. Hoşgör ve çok kültürlülük anlayışını içeren bu yaklaşım, dil ve kültür varlıklarının korunması, kaybolmakta olan dil ve kültür miraslarının canlandırılması çalışmalarında da misyon yüklenmelidir. Bu bağlamda, Türkiye’nin Büyük Öğrenci Projesi’yle Türk ve akraba topluluklara karşı üstlendiği misyonu revize ederek sürdürme kararlılığını gösterebilmesi, yok olmakta olan dillere ve kültürlere karşı da bir misyonu yerine getirme seçeneği olabilir.

1992 yılında başlayan ve Adıgey, Altay, Başkurdistan, Buryat, Çeçenistan, Doğu Türkistan, Çuvaşistan, Dağıstan halkları (Lak, Lezgi, Kumuk, Nogay ve diğerleri), Hakasya, İnguşetya, Kabartay-Balkar, Kalmukya, Karaçay-Çerkez, Moğolistan (Tuva ve Kazak Türkleri), Gagavuzya, Rusya Federasyonu Tuva, Yakutistan gibi bünyesinde dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesinde olan toplulukları içeren Büyük Öğrenci Projesi, 2012 yılı itibarıyla durdurulmuştur. Projenin, dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesinde olan toplulukların desteklenmesi kapsamında yeniden düzenlenmesi, Türkiye’nin sağlayabileceği katkılarında biri olabilir. Özellikle, kırsal, görece olarak daha izole ve yoksunluğun daha belirgin olduğu bu halkların mesleki eğitimlerde desteklenmesi, yurttaşı oldukları ulus devletlerin içerisinde sosyal sermayeye sahip bir kültür oluşturulmasını, kendi sivil toplum kuruluşlarında etkin rol oynamalarını ve sorunsallarını küresel ölçekte ifade ederek, dünya gündemine duyurabilme olanağı sağlayacaktır.

“Son sesler duyulmadan” ifadesi, yok olmakta olan diller konusunda haklı bir endişeyi dile getirmekle birlikte, farkındalığın altını çizerek çözümler konusunda

düşünme fırsatı vermektedir. Ulusal ve uluslararası zeminde üretilecek politikalar yoluyla çözüme dönük adımların anlamlı olabileceği bu sorun, büyük ölçüde kültür ve dil alanında çalışan ve alan deneyimi olan akademisyenlerin katkısını da gerektirmektedir. Ulusal düzeyde, ilgi alanı yok olmakta olan dil ve kültürlerden bir veya birkaçını kapsayan akademisyenlerin, daha fazla alan çalışması yürütebilmesine imkân tanınmalıdır. Ayrıca, ilgili dillere özgü materyalin özgün alfabeleriyle yayınlanması ve topluluklara erişilir kılınması önemli bir katkı olacaktır. İkili işbirliklere dayalı yayın destek programları geliştirilmesi, söz konusu toplulukların dil öğrenimine katkı verecek doğrultuda uygulamalı çalışmalar yine yok olmakta olan dil ve kültürlerin sürdürülebilmesi için anlamlı bir katkı olabilir.

KAYNAKÇA

- Barth, F. (2001). *Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*. Çeviren: Ayhan Kaya/ Seda Gürkan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Баян-Өлгий Аймгийн Статистикийн Хэлтсийн. (2012). *Баян-Өлгий Аймгийн Хүн Ам Өрхийн Үндсэн Үзүүлэлтийн Төлөв Байдал, 2011 Он*. Өлгий Хот: Баян-Өлгий Аймгийн Статистикийн Хэлтсийн. Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо (National Statistical Office of Mongolia). http://web.nso.mn/portal/content_files/compmedia/cpdf0x3960.pdf (6/05/2012).
- Burslu Öğrenciler Merkezi, (2012). Yükseköğretim Kurulu'nun 2012 yılına ait yayımlanmamış veri ve bilgileri, Ankara.
- Coulombe, H. and Otter, T. (2009). Mongolia Census-Based Poverty Map: Region, Aimag and Soum Level Results. Ulaanbaatar: National Statistical Office (NSO), United Nations Development Programme (UNDP). United Nations Development Programme Mongolia Official Website, http://www.undp.mn/publications/poverty_mapping_eng.pdf (05/05/2012).
- Dorian, N. G. (1999). Linguistic and Ethnographic Fieldwork. *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Ed. Joshua A. Fishman. New York: Oxford University Press, p. 25-41
- Federal State Statistics Service (Федеральная Служба Государственной Статистики). (2011). Всероссийская Перепись Населения 2010 Года. Том 1 (2010 All-Russian Population Census, Vol. 1). *Всероссийская Перепись Населения 2010 Года (2010 All-Russia Population Census)*. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm. (19/05/2012).
- Grin, F. (1999). Economics. *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Ed. Joshua A. Fishman. New York: Oxford University Press, p. 9-24.
- Huang, S. (2005). Education of Kazakh Children: A Situation Analysis. A Report for Save the Children UK. United Nations Human Rights Official Website: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cerd/docs/ngos/soc-full.pdf> (05/05/2012).
- Монгол Улсын Үндэсний Статистикийн Хороо (National Statistical Office of Mongolia). (2011). Хүн Ам, Орон Сууцны 2010 Оны Улсын Тооллого (The 2010 Population And Housing Census of Mongolia). Mongolia: Хүн

**TSENGEL TUVALARININ TÜRKİYE DENEYİMİ: KÜLTÜR VE DİL VARLIĞININ
CANLANDIRILMASINDA KÜLTÜR AŞIRI GİRİŞİMLER**

- Ам, Орон Сууцны Улсын Тооллого (Population and Housing Census of Mongolia). <http://www.toollogo2010.mn/result/> (06/05/2012).
- Mongush, Marina V. (1996). Tuvans of Mongolia and China. *International Journal of Central Asian Studies* 1. Ed. Talat Tekin, Seoul: Inst. of Asian Culture & Development, p. 225-243.
- Skutnabb-Kangas, T. (1999). Education of Minorities. *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Ed. Joshua A. Fishman. New York: Oxford University Press, p. 42-59.
- Taube, E. (1998). Galsan Çinag'ın Eserlerinde Altay Tuvalarının Hayatı ve Tarihi Üzerine. Çev. Mustafa Özdemir. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 10. S. 277-293. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/view/1895/1893>. (05/05/2012).
- Yusha, Z. (2011). Tuvans in China. Trans. Heda Jindrak. *The New Research on Tuva. Electronic News Magazine*, 21 October 2011. <http://en.tuva.asia/180-tuvans-in-china.html>. (06/05/2012).

Ek. Türkiye’de öğrenim gören Tsengel Tuvalarına ait bir fotoğraf.

YOX OLMAQDA OLAN TÜRK DİLLƏRİNİN DİRÇƏLMƏSİNDƏ VƏ YAXINLAŞMASINDA LÜĞƏTLƏRİN ROLU

Gülnara F. ALİYEVA

Lüğətçilik müstəqil elm sahəsi olub dilçiliyin leksikologiya, semantika, etimologiya, fonologiya, frazeologiya və s. kimi sahələri ilə sıx bağlı olan leksikoqrafiya bəzən həmin sahələrdə aparılan araşdırmaların nəticələrinə söykənsə də, çox vaxt bir sıra problemlərin həllində onları qabaqlamışdır. Bunu ensiklopedik və ya izahlı lüğətlərdə daha aydın müşahidə etmək olar. Bununla da, leksikoqrafiya tədricən formalaşmış, digər dilçilik sahələri ilə bərabərhüquqlu olmaqla müstəqillik əldə etmiş və dilçilik elminin mühüm sahəsinə çevrilmişdir.

D. Aksan tabiriylə söylərsək,

“Sözlük bilimi, bir dilin ya da qarşılaşdırılmalı olaraq çeşitli dillərin söz varlığını sözlük biçimində ortaya koymaya yönələn, bu amaçla yöntəmlər koyaraq tətbiq etmə yollarını göstərən bir bilim dalıdır”
(Aksan, 1982, ss. 71-90).

Türköloji ədəbiyyatda lüğətlərin kütəvi və geniş inkişafı, vüsət tapması XIX-XX əsrə təsadüf edir. Belə ki, ümumiyyətlə türk dillərinin inkişaf tarixi boyunca lüğətlərin formalaşması sonrakı əsrlərə təsadüf etsə də, qeyd etməliyik ki, türk dilinin lüğətçiliyi qədim əsrlərə söykənir. XI əsrin misilsiz fundamental türk əsəri olan Mahmud Kaşğarlının *Divanü lüğət-it-türk* əsəri türk lüğətçilik tariximizin ilk yazılı salnaməsidir. Əsərdə öz əksini tapan türk dillərinə aid bir çox sözlər və terminlər bu günkü ləhcələrimizdə də öz ortaqlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Türk dilinin tarixi sözlüklüklüğündə önəmli yere sahib olan sözlüklərdən biri İbn Mühənnə lüğətidir. Xüsusilə belirtməmiz gerekir ki, sözlüğün yazıya alınmasından uzun bir zaman – sekiz asır keçməsinə rəğmən söz hazinesini içərin Türk kəlimələri günümüzdə də istifadə olunmaqdadır. Bununla bərabər, sözlükdə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər görülməkdədir ki, bunların izlərini digər ləhcələrdə və ağızlarında tapmaq mümkündür.

İstər lüğətçilik baxımından, istərsə də terminoloji baxımdan bu əsərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki üç dildən ibarət olan bu lüğətdə Azərbaycan türkcəsinə aid bir sıra terminoloji ifadələrlə qarşılaşırıq. Burada Azərbaycan türkcəsində yəqin yüzdən artıq sənət və peşə adı çəkilmişdir.

XIX əsrdə L. M. Lazarevin *Türk-tatar-rus dillərinin lüğəti* (1864), *Türk dilinin, ləhcələrinin müqayisəli müntəxabatı*, L. Budaqovun *Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti* kimi yaranan lüğətlər də tarixi terminlərin öyrənməsi baxımından əhəmiyyətlidir. On iki mindən artıq sözü əhatə edən L. Budaqovun lüğətində sözlərin Azərbaycan, türk, qazax, qağatay, türkmən, uyuğ dillərində necə işləndiyi öz geniş əksini tapmışdır. Bu lüğətlər türk dilinin tarixini, ortaq leksikasını, qrammatikasını öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Məlum olduğu kimi, haqqında danışacağımız türk ləhcələri Rusiya Federasiyasının tərkibində yaşayan türk topluluqlarıdır. Bu ləhcələrin lüğətlərini araşdırdığımız

zaman daha çox ikidilli lüğətlərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Təbii ki, bu dillərin hər birində ilk növbədə biri rus dili olmaqla ikidilli bir sıra lüğətlər mövcuddur. Bunlardan 1968-ci ildə E. R. Tenişevin redaktoluğu ilə nəşr olunan *Tuvinsko-russkiy slovar'*, 1928-ci ildə N. Q. Katanovun *Hakassko-russkiy slovar'*, Baskakov N. A., İnkizhekovala-Grekul A. İ. (1953) *Hakassko-russkiy slovar'*, 1993-cü ildə Kurpeşko-Tannagaşeva N. N., Apon'kin F. Y. *Şorsko-Russkiy i russko-şorskiy slovar'*, 2005-ci ildə V. İ. Rassadin *Tofalarsko-russkiy i russko-tofalarskiy slovar'*, 2007-ci ildə Z. Sinani *Karaimsko-russkiy i russko-karaimski slovar' razgovornogo yazıka* lüğətlərini göstərmək olar.

Təbii ki, flektiv dillərlə müəyyən bir türk dilinə həsr olunmuş istər ikidilli lüğətlərin, istərsə də üçdilli lüğətlərinin yazılması sevindirici haldır. Lakin türk dillərinin leksik tərkibinin zənginliyini və müxtəlifliyini nəzərə alaraq, müəyyən türk dillərinin müqayisəli şəkildə iki və ya çoxdilli lüğətlərin hazırlanması fikrimizcə, həm müxtəliflik problemini aradan qaldırmağa kömək etmiş olar, həm də türk dillərinin bir-birinə daha da sıx bağlılığına və ümumi türkologiyamızın inkişafına böyük təkan vermiş olar.

Lüğətlər sadəcə bir dilçilik sahəsi olmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda hər bir xalqın həyatında sosial və mədəni işlərin yerinə getirilməsində mehz lüğətlərin rolunu xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir. “Gerçektən de sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir işlevi de yerine getirmektedirler”. Onun için fikrimizcə, lehcələrarası sözlüklərin yaranması oldukça önemlidir. Çünki bu sözlüklər türk ləhcələrinin əsas lüğət fondunun qorunmasına xidmət etməklə bərabər, həm də lüğət tərkibində oxşar və fərqli məqamların araşdırılmasına, yüzillərlə bir-birindən təcrid olunmuş və uzaq düşmüş türk xalqlarının bir-birini daha yaxşı tanımasına kömək edəcək, bu lüğətlərdə hər bir xalqın adət-ənənəsini, tarixi düşüncəsini əks etdirən frazeoloji birləşmələrin bu lüğətlərdə əks olunması, bu frazeoloji vahidlərin ləhcələrarası müqayisəsi ortaq məqamların müəyyənələşməsinə xidmət edəcəyi düşüncəsindədir.

Qeyd edək ki, bu sahədə bir çox ciddi araşdırmaların yapılmasına rağmen, neinki oğuz qrupu türk lehcələri arasında, hətta bir ləhcə daxilində belə təssüf ki, terim müxtəlifliyi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman adlandırılan fel forması Türkiyə türkçesinde “nakli mazi”, miş’li keçmiş zaman, dolaylı keçmiş zaman, belirsiz keçmiş zaman kimi müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar. Türk dilçisi Z. Korkmaz isə *Gramer Terimleri Sözlüğü* (2007) əsərində bu zaman formasını “duyulan keçmiş zaman” adı altında təqdim edərək yazır:

“Fiilin karşıladığı oluş ve kılışı, kişinin başkasından duyduğunu, sonradan gördüğünü veya farkında olmadan işlediğini anlatan, içinde şekil ve zaman kavramı taşıyan zaman duyulan geçmiş zamandır” (Korkmaz, 2007, s. 75).

Ayrı-ayrı türk lehcələrinə baxdığımız zaman yenə eyni mənzərəylə qarşılaşmış olacağıq. Örneğin, Gagavuz Türkçesi bellisi keçmiş zaman, Özbək Türkçesinde eşitilgan ötgan zaman, Tuva Türkçesinde Ertkan-amgı uye adlandırılıyor (*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil*, 2006, ss. 96-98). Və belə ləhcələrarası və dil daxili bu terim müxtəlifliklərinin hökm sürməsi, fikrimizcə,

YOX OLMAQDA OLAN TÜRK DİLLƏRİNİN DİRÇƏLMƏSİNDƏ VƏ YAXINLAŞMASINDA LÜĞƏTLƏRİN ROLU

ortak türk terminlərinin yaranmasını və formalaşmasını əngəlləyən amillərdən biri kimi qeyd edilməlidir. Düşünürük ki, bütün bu terminoloji lüğətlərin hazırlanması türk ləhcələrinin inkişafına bir təkandır. Amma ortak terimlərdən oluşan kitabların hazırlanması terimlərin istifadəsindəki bu problemi aradan qaldırmağa çox böyük kömək ola bilər. Yaradılacaq ortak terim sözlükləri ortak türkcemizin gelişimi yolunda atılacaq ən uğurlu addımlardan bir olacağına inanıram. Amma düşünürəm ki, bu yolda yalnız dilbilimçilər, türkologlarla, leksikograflarla yanaşı, bu işlə əlaqəli insanların, dil kurumlarının ortak terimlərin yaygınlaşmasına və geniş istifadəsinə güclü dəstəyi gerekmektedir.

Milli ədəbi dilin inkişafı və formalaşması, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dövrün artan mədəni tələbini ödəmək üçün müxtəlif tipli lüğətlərin hazırlanması zəruridir. Lüğətlər adətən, həmin dilin zənginliyini, tarixini, mədəniyyətini öyrənmək üçün kömək edir. Milli şüurun inkişafı, millət və xalqın təşəkkülü, ədəbi dili və onun normalarının möhkəmlənməsində, sabitləşməsində mühüm rol oynayır.

Lüğətlər xalqın və onun dilinin tarixinin öyrənilməsində, dilin fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik strukturunun açıqlanmasında, lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsini əksəldirmə baxımından; ikincisi, xalqın yaşayış tərzini, ənənəsini, mədəniyyətini, mistik dini görüşlərini, məşğuliyyətini yaşatmaq cəhətdən; üçüncüsü, milli və beynəlxalq səciyyə daşımada, dillərin qarşılıqlı əlaqələnməsində; dördüncüsü, dillərin tədrisi və öyrənilməsində; beşincisi, dilin söz ehtiyatının ümumi və fərdi müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır (Həsənov, 1999, s. 131.)

Sonuç olaraq daha bir şeyi belirtmək gerekir ki, düşüncemizce, XI əsrin misilsiz fundamental türk əsəri olan Mahmud Kaşğarlının *Divanü lüğət-it-türk* əsəri və Türk dilinin tarixi sözlükçülüğündə önəmli yere sahip olan sözlüklərdən biri *İbn Mühənnə lüğəti*'nin lüğət tərkibi ortak bir keçmişə özündə əks etdirdiyindən bu və digər tarixi lüğətləri göz önünde bulunduraraq, o xüsusiyyətləri yenidən canlandıraraq müasir Ortaq türkcəmizə tətbiq etməklə özümüzə qayda bilər, sonradan bir sıra təzyiqlərə və təsirlərə məruz qalmış türk xalqlarını və türk ləhcələrini öz ortaq keçmişinə qaytarmaqla Vahid bir Türk dili ətrafında birləşməyə inamlı bir addım atmış olarıq deyə düşünürəm.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1982). *Her yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. C 3, s. 71-90. Ankara: TDK yayınları.
- Həsənov, H. (1999). *Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fül. Basit çekim*. (2006). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları 75.

HAKAS FOLKLORUNDAKİ HAYCILIK GELENEĞİ VE KILIK DEĞİŞTİRME MOTİFİ

Rövşen ALİZADE

Giriş

Hakas destan geleneğinde *alıptıh nımah* olarak bilinen kahramanlık destanları Hakas Türkleri arasında *haycı* adını almış destan anlatıcılarının aracılığıyla söylenilir, *homıs* ve *çathan* adlı çalgı aletleri eşliğinde icra edilir. Kendine has üslupla anlatılan *alıptıh nımah*'lar haycı kişilerin özel yeteneği sayesinde anlam kazanır ve seyirci kitlelerini etkiler. Sanatkârlık özellikleri olgun olan haycılar *ulug haycı* adı ile tanınır.

Bazı haycıların yetişmesinde Anadolu âşıklarında olduğu gibi, karışık rüya motifinin etkisi önemli olmuştur. Örneğin, ünlü haycı Stepan Egoroviç Burnakov, haylayarak destan anlatma yeteneğine bir rüya sonucunda ulaşmıştır. Burnakov, Ölen Çazı (Ak Pelit Ovası)'nın Taştıp bölgesine geldiğinde yorgunluktan uyuyup kalmış ve rüyasında dağda bir mağarada ak elbiseli bir ihtiyarla karşılaşmıştır. O, yakınındaki duvara dayalı duran *homısa* yanaşıp eliyle dokununca çok güzel sesler işitir. Köşedeki ak elbiseli ihtiyarın “çal evladım çal” sözlerini duyunca, o bir süre *homıs* çalar ve daha sonra uyanır. *Homısa* göre daha zor bir çalgı aleti olan *çathan* çalmayı dener. *Çathan* çalmakta da çok yetenekli olan Burnakov, *homıs* ve *çathan* çalarak kendiliğinden *alıptıh nımah* söyleyen usta bir destan anlatıcısı olur. Hakas haycıları, rüyada ruhun telkin ve teklifiyle, usta haycı olunacağı inancına sahiptirler. Burnakov'un fikirlerinden anlaşılır ki, kendisinin usta haycı olmasını hay *eezi*'nin ruhu temin etmiştir (Maynogaşeva, 1970, ss. 110-111).

Destan anlatma yeteneğine haylamak denilmektedir. Haycı olan kişiler destanı gırtlaktan söylerler. Türkmen bağşıları, Kırgız manasçıları ve Altay kayçıları gibi haycılar da konu, tema ve olayın akışına göre gırtlaklarını boğup, kısarak destanı müzik eşliğinde anlatırlar. Bu tarz ezgili seslendirmenin izlerine, Türkiye'deki Güney Anadolu Türkmenlerinde de rastlanmaktadır. Toros dağlarındaki çeşitli yaylalara çıktıklarında Türkmenler *höllü* adı verilen ezgilerini de tıpkı Altay ve Hakas destancıları gibi gırtlaktan söylerler. Ancak Türkmenler, Güney Sibirya'daki Türk destancılarından farklı olarak *höllü* söylerken parmaklarıyla gırtlaklarına bastırırlar (Özkan, 1997, s. 12).

Destanlar genel olarak bilinmeyen zamanların, doğa tasvirlerinin anlatımıyla başlar. Yapılarında çeşitli mitolojik unsurları bulunduran destanlar, kahramanların olağanüstü güçleri ile dikkat çekmektedir. Dede Korkut destanlarındaki ad verme motifine benzer bir şekilde bu tür destanlarda da sıra dışı bir kahramanlık gösterdiklerinde yakınları veya aile büyükleri tarafından onlara ad verilir. Hakas destanlarında kahramanların genellikle kendi atlarının adıyla anıldığını da fark etmekteyiz. At, kahramanın hem bu dünyada hem de öteki dünyada can yoldaşdır ve bunun içindir ki, kahraman öldüğü zaman, öteki dünyada sahibine yine hizmet edeceği düşüncesiyle onun atı da öldürülmektedir.

Hakas Kahramanlık Destan Geleneği: Araştırma Tarihi

Avrasya coğrafyasında sözlü halk edebiyatının muhteşem kültür belgesi olarak varlığını sürdüren destanlar, tarihsel ve sosyo-kültürel araştırmalar ışığında incelenen birer kaynaktır. Bu kaynağın yapısında halkın mitolojisinde, dünya görüşünde yaşayan kültürel değişim unsurları da varken, kesintiye uğrayan geleneklerin yeniden diriltilip yaşatılması yönünde yapılan araştırmalar ve çabalar halk kültürünün nesilden nesle aktarılmasını da sağlamış olabilir.

Anna Kurbijekova gibi diğer Hakas haycıları da birden çok kahramanlık destanı ezbere bilmekteydi. Örneğin, Kurbijekova'nın ağabeyi olan ve *eeliğ-haycı-nımahçı* olarak nitelik kazanmış Hakas destancılarından Pötr Vasilyeviç Kurbijekov efsaneler, masallar, mitler, tahpahlar, tarih, yer adları ve soy ile ilgili söylenceler olan kipçoohtar hariç olmak üzere toplam 103 hacimli kahramanlık destanı ezbere bilmekte ve icra etmekteydi (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47).

1960'lı yıllara değin neredeyse her Hakas köyünde haycılık geleneği canlı olarak yaşatılırken 1970'li yıllardan itibaren bu kültürel miras konusunda ani bir nicel azalma meydana gelmiştir. 1990'lı yılların ortasına gelindiğinde ise yalnızca bir destan anlatıcısı kalmıştır. Bu haycı Hakas Cumhuriyetinin Şıra Bölgesi'ndeki Kızıl köyünde yaşayan P. G. Argudayev adlı bir destancıdır. Hakas kahramanlık destanlarının karakteristik özelliği bu sözlü halk kültürü eserlerinin içerisinde en çok üç kuşak kahramanların toplumsal yaşamlarının anlatılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Destan anlatıcısı olan haycı da buna uymak durumundaydı. Bunun böyle olmasında hem anlatıcının başladığında destanı yarıda bırakmadan mutlaka bitirmesi gerektiği, hem de destanın çok uzadığında bunun birkaç geceye yayılması gibi durumların etkisi olmuş olabilir. Ayrıca "o/ben- çocuğu/m-torunu/m", yani üç zaman, üç kuşaklı aile kurumu, daha doğrusu anlatımsal soy çizgisine ilişkin format, belki de, yukarıda anlatılanı tarif etmeye uygun bir yaklaşım olabilir (Davletov, 2008, s. 15).

Hakasların Şamanlık inancındaki *nımah eezı* (masal iyisi) adlı ruhların ilgisini çekebilen destan anlatıcılarının icra özellikleri çok daha etkileyici bir durum göstermekteydi. Bu destan dinletisine peşinden sürüklenme havasını kazandırmaktaydı (Butanayev, Butanayeva, 2008, s. 11). *Çathan* (*Çadığan / Çedigen / Yathan / Yadığan / Yatagan*) veya *homis / hobis* (kopuz) çalgısı ise destanların anlatıcısı olan haycının gırtlaktan söyleme sanatı olan hay (Altay Türklerinde kay) eşliğinde kullanıldığında böyle bir anlatıma "atlı anlatım" adlanmaktadır *Çathan* ya da *homis* çalgısı kullanılmadan icra edilen kahramanlık destan anlatımı "yayan anlatım" olarak bilinmektedir. *Hay* sanatı eski Türk sanat geleneğinden kaynaklanmış ve bazı araştırmacılara göre VI. yy.dan itibaren ortaya çıkıp gelişmeye başlamıştır. Savaşlar esnasında düşman güçlerine karşı bir çeşit psikolojik etkileme aracı olarak da kullanılabilceğine ihtimal verilen hay, Kırgız Kağanlığı (VI-XIII. yy.lar) döneminde ortaya çıkmış olabilir (Butanayev, Butanayeva, 2008, s. 14).

M. Ergun, Stoyanov'a istinaden Hakas Türkleri haycılarını üç grupta tasnif etmektedir: Ulug haycı, kiçig haycı ve hurug haycı. Araştırmacıya göre destanı çathan veya homis eşliğinde en iyi icra eden haycılara *ulug haycı* denir. Bu haycılar, gırtlaklarını iyi kullanırlar. Destanı olduğu gibi anlatmayıp kendilerinden de bir şeyler katarlar. Destandaki olayları hareketleriyle de gösterirler. Yani bunlar aynı

zamanda birer kompozitör ve aktördürler. Halk bu tarz haycıları dinledikten sonra *ol haylaza uzubassing*. Yani *o haylasa, söylese uyumazsın* der. Hikâyeyi, destanı olduğu gibi anlatan, kendinden hiçbir şey katmayan haycılara ise *kiçig haycı* denir. Hatta bu haycıların bir kısmı destanı tam olarak anlatamazlar. Destanın bir kısmını unutan veya epizotların yerlerini değiştiren bu tarz kiçig haycıların aktörlüğü ve taklit yetenekleri de oldukça zayıftır. Destanı iyi anlatamayan, epizotlarını tam olarak bilmeyen ve aktörlüğüyle taklit yeteneği de olmayan haycılara da *huruğ haycı* denir. Huruğ haycılar, tam olarak haycı kabul edilmezler. Bunlara tahpahaçı diyenler de vardır (Ergun, 1993, s. 24).

Hakas sözlü folklor yapıtları dünyadaki diğer sözlü kültür eserlerine benzerlik göstermektedir. Çünkü Ong'un (Ong, 2007, ss. 52-75) tespitiyle düşünce ve anlatım dinamiği soyut değil, somut ve işlevsel bir temel üzerine oturtulmuştur. Dinamik bir yapıya sahip olan sözlü kültür yapıtları ile daha çok statik bir yapıya sahip olan yazılı kültür, daha doğrusu Ong'un ifadesiyle "birincil sözlü kültür-ikincil sözlü kültür" arasındaki farklılıklara çok dalmadan sesli söylem odaklı sözlü anlatım kültürünün zamanında etkin bir biçimde insanların ilgisini çektiği söylenebilir. Yazı gibi görsel bir sözlü biçimin olmadığı ya da yaygın olmadığı dönemde gerçek bir eğlence ve aynı zamanda eğitim süreci destan anlatım seanslarıydı. Çünkü sözlü anlatım yalnızca içerik aktarma değil, aynı zamanda bu aktarım esnasında kullanılan ya da deneyimlenen canlı bir gösteridir ki bu gösteri sırasında işitme, görme ve anlama gibi süreçleri yoğun olarak yaşayan dinleyenler ile bu süreçleri pekiştirici ve daha etkin kılığı tekniklere başvuran anlatanlar arasında etkileşim son derece önemlidir (Davletov, 2008, s. 19).

Hakas kahramanlık destanları tarihte ilk kez Fin bilim adamı Matias Aleksanteri Castrén tarafından bilim dünyasında tanıtılmıştır (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47). 19. yüzyılda Hakas Türklerine ait keşifte bulunmuş M. A. Castrén, *Hañza Bek* destanını kayda almıştır. Ülkesine saldıran düşmana karşı savaşan kahraman *Hañza Bek*'ten bahseden bu eser, Sovyetler döneminde "Rus karşıtlığı" gerekçesiyle hor görülmüş, yayınına yasak konulmuştur (Butanayev, Butanayeva, 2001, ss. 8-9). Hakas Türklerine ait kahramanlık destan ve masallarını W. Radloff ilk kez 1863-1864 yıllarında kayda alarak 1868'de St. Petersburg'da yayımlanan "*Obraztsı narodnoy literaturı türkskih plemön, jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi*" adlı çalışmanın 2. cildinde bilim dünyasına kazandırmıştır (Butanayev, Butanayeva, 2008, s. 6).

Hakas kahramanlık destanlarının araştırılıp ortaya konulmasında ilk Hakas bilim adamı N. F. Katanov ile W. Radloff'un bilimsel çalışmaları ciddi önem taşımaktadır ki, Hakas Türklerinin tarihine, gelenek ve göreneklerine dair olumlu sonuçlara varılabileceğine işaret edilmiştir. Hakas folklor malzemelerinin derlenmesi ve araştırılmasında Sovyetler döneminde V. İ. Domojakov, D. İ. Çankov, T. G. Taçeyeva, U. N. Kibrijekova, V. Ye. Maynogaşeva, P. A. Troyakov, V. Ya. Butanayev vd.nin yaptığı kapsamlı çalışmalardan dolayı 220 Hakas kahramanlık destanı incelenmiştir. Bu destanların belgeleri Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde bulunmaktadır (Butanayev, Butanayeva, 2008, ss. 7-8).

Hakasların *alıptıh nımah* olarak bilinen kahramanlık destanının oluşumu, gelişimi gibi mevzular bilim adamları tarafından ele alınmıştır. M. A. Ungvitskaya Hakas kahramanlık destanlarının "ana tematik" ve "fikirselsel-imgesel" boyutu üzerine bilimsel araştırmalar ortaya koymuştur (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47). M. A.

Ungvitskaya Hakas tarihî folkloru türlerine kendi sınıflandırmasını ve açıklamasını yazmıştır. *Kipçoooh* terimi aracılığıyla Hakas destancıları tarihî şecereler ve şiirleri, mit ve masalları çözümleyebileceğini dile getirmiştir. M. A. Ungvitskaya şöyle der:

“Moğol-Cungar istilası döneminde folklorlarda yeni türler oluştu. Onlardan birisi de manzum şeklindeki efsaneler, yani *Kipçoohtur*. Bunu kahramanlık-tarihî destanlar şeklinde adlandırabiliriz. İkincisi ise nesir türündeki efsanelerdir. Bunlara da *Kipçoooh* denir. Tarihî efsaneler (*Kipçoooh*) aynı kökenden değildir. Bunlar ikiye ayrılmaktadır: kahramanlık-tarihî efsaneler (nesir türünde olanlar) ve kısa tarihî efsaneler (tamamı nesir şeklinde olanlar). Halk arasında bunlar birbirinden ayrılmazlar. İkisi de *Kipçoooh*, yani efsaneler şeklinde adlandırılır” (Butanayev, Butanayeva, 2007, s. 24).

Sovyet sonrası dönemde de hem Hakas destan metinlerinin yayımlanması çalışmalarına, hem de destancılık geleneğinin incelenmesi çalışmalarına devam edilmiştir. Hakas destanlarının yayımlanması faaliyetlerinde Hakas şair ve yazarları da etkin rol oynamıştır. Hakas sanatçı ve bilim adamlarından A. K. Maytakova, kendisi gibi Hakasların Şor boyundan olanların yaşadığı Añıl köyünden ünlü destan anlatıcısı S. İ. Şulbayev’den derlediği *Han Orba* (1989) ve *Huban Arığ* (1995-1996) destanlarını yayımlamıştır. Ünlü Hakas çocuk öykü yazarı, şair G. G. Kujakova (Meleyek Kazaçinova) 1992 yılında A. İ. Kurbijekova’dan derlediği *Han Mirgen* destanını hazırlayıp yayımlar. Ünlü Hakas şairlerinden M. R. Bainov da 1994 yılında *Han Töñiş* destanını yayımlamıştır (Killi, 2009, s. 22).

Destan Anlatıcıları Hakkında

Hakasların en ünlü destancılarından birisi Semen Prokopyeviç Kadışev’dir. S. P. Kadışev 1885 yılında Ah Üüs kıyısındaki Tarçı köyünde doğmuştur. Babası Prona, yüksek zirvelere ava çıktığında, “Sömön”ü alıyormuş. Orada o, avları izleyip, akıllı oğluna avlanmayı öğretmiş ve etraftaki dağlar, sular ve av hayvanları hakkında pek çok hikâye anlatmıştır.

S. P. Kadışev çocukken destan söylemeye başlamış. Onun büyükleri de destancı imiş. Özellikle ünlü destancılar Hara Matpıy, Hara Çakım, Kondeyev Yegor’dan destanlar dinlemiş. Semen Prokopyeviç otuzun üzerinde kahramanlık destanı ve onlarca kahramanlık hikâyesi biliyordu. Ellili yıllarda ondan derlenen “Albıncı”, “Ah Oy Attığ Alıp Han” adlı kahramanlık destanları basılmıştır. Kendi destan anlatma yeteneğini destancılar ve ozanlar atışmalarında ustalıkla göstermiştir. 1958 yılında S. P. Kadışev, Taşkent’te yapılan Asya ve Afrika yazarlarının toplantısına katılmış. Ulan-Ude’de folklor eğitimi gören insanların karşısında destan söylemiş. 1960 yılında Hakasların destan sanatını Moskova’da 25. Doğulular Kongresinde göstermiştir (Arıkoğlu, 2007, s. 17).

Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov ve Makar Konstantinoviç gibi ünlü destancıların repertuarında da bulunan Altın Arığ Destanını en mükemmel şekilde haylayan Semen P. Kadışev’dir. O, birçok destan ile birlikte Altın Arığ’ı ilk defa 1912 yılında, ikinci defa ise, 1935’te amcası Kadışev Slo’dan dinlemiştir. Akademisyen T. G. Taçeyeva, Altın Arığ’ı, Semen P. Kadışev’den Çooxçıl köyünde 1955 yılında derlemiştir. Taçeyeva, ondan derlediği diğer destanlarla birlikte Altın Arığ destanını 1958 yılında yayımlamıştır. Araştırmacı, bu neşirinden 19 yıl sonra, Altın Arığ Destanını yine Kadışev’den derlediği *Altın Çüs* (Ax oy Attığ Xan)’le birlikte 1987

yılında ilk tespit ettiği şekle uygun olarak, bilinmeyen bazı sözler için bugünkü Hakas Türkçesindeki karşılıklarını ihtiva eden bir sözlük ilave etmek ve destanı bölümlere ayırmak suretiyle yeniden yayımlamıştır (Özkan, 1997, s. 14).

Petr Vasilyeviç Kurbijekov'dan yirmiden fazla destan derlenmiştir. Bunun yarısını kendisi yazmıştır, geri kalanlarını Bilimler Enstitüsü'nün çalışanları ondan derlemiştir. Ekrem Arıkoğlu, Kurbijekov'dan iki destan derlediğini yazar. Bunlar *Altın Arığ* ve *Ay Huucın* destanlarıdır (Arıkoğlu, 2007, s. 17).

Kurbijekov'un söylediği destanlar, Kızılların, Hakasların kahramanlık destanlarıdır. "Onları ben yarattım" düşüncesinde hiçbir zaman olmamıştır. Ancak onları büyüklerinden dinleyip aklında tutarak, yeni nesillere aktarması, yeniden canlandırması, hayatı destanlara sokması, işlerin en büyüğü sayılabilir. Onun kahramanları, göğün büyüleyici güzelliğini görerek, göğe uçarlar. Ay Huucın'a, kız kişiye, gökte de, yerde de, yer altında da, su altında da korku yok. O, kendi sonsuz gücünü, geri dönmez karakterini halka yardım etmek için kullanır. "Ay Huucın" destanında, hiç suçu olmayan Han Kiret kuşları öldürmeye niyetlenen Hıyga Çiçen'i yok eder. Ay Huucın, düşmanlarına kendini küçük düşürtmez. Han olsun, sıradan alplar olsun hiçbirine yalakalık yapmaz. Savaşmak gerekirse sonsuz gücünü kullanarak sonuna kadar savaşır. Kızarsa, çok kızar. Kendini yurduna alan Alp Han, Kız'a alkışını ve sevgisini iletir. Ala kula yiğit atların çocuğu Ay Huucın'da kol kuvveti ve sert karakter de vardır. Bu yüzden kötü güçlere yenilmez. Ay Huucın karakterini Petr Vasilyeviç, kendi zengin edebî dünyasıyla süsler. Unutulmaz, ebedî hâle getirir. Onun anlattığı destanların dili; düzgün, arı ve zengindir. Tarihî sıfatları hiç kaybetmez. Mırsaları birbirine uygundur. Alpları, kahramanları çeşitli ve çoktur (Arıkoğlu, 2007, s. 19).

Destan anlatıcılarından Pavel Vasilyeviç Todanov 1906 yılında Taştıp ilçesinin Küçük Por adlı küçük bir köyünde doğmuştur. Çocukluk yıllarını doğduğu köyde geçirmiştir. Babası Aşah Todanov ormanı yurt yapıp, eşi Pelaleya Efstafevna ile birlikte çocuklarını yetiştirmiştir. Orman onun nefesi, gönlü, neşesi ve yemeği aşısı olmuştur. Aşah, ailesini, çoluk çocuğunu avcılık yaparak geçindirmiştir. Ormanda yaşarken efsaneleri, sade ifadeleri ve benzer türleri çok iyi tanımış, ormandaki bütün canlı cansız varlıkların düzenini öğrenmiştir. Aşah, soyundan kendisini takip eden birisinin olmadığına üzülmüş; ancak, onun üzüntüsü uzun sürmemiştir. Soyundan ulu bir avcı doğmamış olsa da şiirsel söz sanatını çok iyi bilen biri çıkmıştır. O kişi, oğlu Pavel Vasilyeviç Todanov'dur. Pavel 1913 yılında Añçul'da ilkokula başlamış ve 1917 yılında okulu bitirip babasıyla birlikte çalışmayı, avlanmayı benimsemiştir. Hakasya'da Sovyet egemenliği başladıktan sonra 1923 yılında okuma yazma bilen gençleri köy meclisi üyeliğine seçmişler. Pavel orada bir yıl kadar çalışmıştır. Daha sonra farklı işlerle meşgul olan Pavel, 1931 yılında Taştıp ilçesinde Matur Köy Meclisindeki "Kızıl Köy" adlı kolhoza girmiş, bir süre burada çalışmıştır. 1941 yılında Alman Faşistlere karşı yurdunu savunmuştur. Pavel Todanov ömrünün çoğunu Tañmalık köyünde geçirmiştir. Kulüp olmayan yerdeki insanların yüreğini, güzel türküsüyle, ilginç kahramanlık destanlarıyla, yatığının (çathanının) ezgileriyle beslemiştir. Onun haycılık sanatını öğrenen öğrencileri; Marcah Todanov, Sarğa Tabakov, Yak Todanov, Vays Kujakov güçlü destancı-masalıcı olmuşlardır (İlgin, 2008, s. 17).

Hakas Masal ve Destanlarındaki Mitolojik Unsurlar

Hakas masal anlatıcıları, masalları geceleri sabaha kadar anlatırlar. Hatta bazen masalın uzunca, üç gece boyunca, anlatıldığı da olur. Masallardan başka, nesilden nesle söylenen şiirler de vardır. Masal, iki veya üç telli saz, ayrıca altı telli *çathan* veya kopuzla çalınan müzik eşliğinde anlatılır. Masal anlatıcısı, masala başlarken yüzünü yanan ateşe çevirerek keçe parçası üzerinde oturur. Manzum masallar olabileceği gibi, mensur masallar da vardır. Masal, eğer gündüz anlatılıyorsa, kendisine bir şişe içki ikram edilmezse, masal anlatıcısı masalı bitirmeden orayı terk eder.

Birçok yazar tarafından “hikâye, efsane, menkıbe, kıssa, fabl, atalar sözü, tekerleme vb.” karşılığında kullanılmış, düşünülmüş ve tespit edilmiş olan masal bazı Türk boylarındaki lehçe ve ağızlarda ayrı ayrı isimler almaktadır. Çuvaş Türklerinin “hallap”, Kazakların, Kırgızların, Kazanlıların “ertek, erteği”, Teleutların “çorçek” ve Doğu Türkistan Türklerinin aynı kökten “çocek” deyimini kullandıkları bilinmektedir (Elçin, 2011, s. 368). Hakas Türkçesinde sözlü edebiyat türlerinin bir kısmı, *nımah* sözüne sıfatlar eklemek suretiyle birleşik isim şeklinde teşkil edilmektedir. *Nımah* müstakil olarak masal ve hikâye karşılığındadır (Özkan, 1998, s. 373).

Masalarda yeryüzüne kara adı verilir. Güneşin altındaki gökyüzü ülkeleri pek çoktur. Onların sayısı yetmiş kadardır. Onların her birinden vergi toplamak için yedi yıllık bir süre lazımdır. Gökyüzü ülkelerinin sayısı genellikle altı veya yedi, bazen de on ikidir. Yeryüzü ve gökyüzünün birleştiği yerde, yüce bir madenî dağ bulunur. O dağın eteğinde de alpların evleri vardır. Evinden çıkan alp, Ak Han’ın ülkesine yedi yılda ulaşabilir. Bazen masalarda ak dağın yanında ak denizin olduğu görülür. Ak denizin kıyısında da Ak Han yaşar. Mavi denizin kıyısında Gök Han, siyah denizin kıyısında ise, Kara Han oturur. Gökyüzü ülkesinden bir mağaraya inen Alp, on yedi ülkeden geçerek yer altı dünyasına ulaşır. Hakas masallarında yeraltı dünyasına geçidi sembolize eden mağara, kaotik ve karanlık yapısıyla mitolojik düşüncedeki öteki dünyaya uzanan yolun başlangıcı olarak da bu gelenekte görülmektedir. Hatta “Mağara Adamları” anlamını taşıyan “Ashab-ül-Kehf”in de adı İslamî renklere maruz kalmasına rağmen eski inanış öğelerini koruyarak atalar ruhuna adanan kurbanların mekânı gibi karakterize edilebilir.

Masalarda görülen özelliklerden biri de günahkâr insanın ruhu yer altı dünyasına girince, yeryüzünde yaptığı kötülükleri için eziyet ve işkenceye maruz kalır. İnsanlarla savaştan kötü cinin ruhu, bazen atın eyeri üstündeki heybeye gizlenen çok başlı yılanın içine saklanır. Ruhun dışarıda bulunması, dış nesnelere yaşaması üzerine kapsamlı verileri Frazer’in incelemelerinde görmekteyiz. *Altın Dal* eserinde Hindu masalından örnekler sunulmuş, ruhun mekânı gösterilmiştir:

“Bir başka Hindu masalında, kızı bir gulyabaniye sorar “Baba, ruhunu nerede saklıyorsun?” “Buradan on altı mil ötede bir ağaç var,” der o. “Ağacın çevresinde kaplanlar var, ayılar, akrepler ve yılanlar var; ağacın tepesinde çok iri, çok büyük bir yılan var; onun tepesinde küçük bir kafes var; kafeste bir kuş var; işte benim ruhum o kuşun içinde” (Frazer, 1992, ss. 273-274).

Örnekteki gulyabani ruhunun demonolojik düşünceler boyutunu yansıtan ruhlarla ilgili inançlarda yer aldığını fark etmekteyiz. Türk mitolojisindeki ülgenler, erlikler,

yayıklar, albıslar, teyriler ve diğer benzer varlıkların aynı ad altında kümelenişi de bu kategoriye örnek olabilir. Bu ruhlar düzeninde yer almış herhangi bir karakterin adı kendi mitolojik sembolizmini oluşturduğu bir ruhun adını taşımaktadır.

Hakaslar, eskiden olduğu gibi günümüzde de sürülerindeki en iyi atı seçerek Erlik Han'a adarlar. Ona *ızık*, yani adak hayvanı derler. Bu ata, sahibinden başka kimse binemez. Adak hayvan kaybolursa, cinler sahibine hastalık gönderir. On yedi kat yer altında yaşayan kötü cinler yer üstünde yaşayan zavallı insanları takip ederek onlara çok eziyet çektirir. Hasta olan insanı sadece, kamlar tedavi edebilirler. Onlar bunu, güzel ve tatlı sözler söyleyerek ve dağlara kurban keserek yaparlar. "İnsanın yardımcısı Tanrı'dır, cin ise onun düşmanıdır" derler. "İns-Cins" adıyla da bilinen cinlerin, mitolojik varlık gibi metinlerde yer aldığı görülmektedir ve bu olgu onların şekilden şekle girebilmeleri ile ortaya çıkar. Allah'ın adından korkmaları, Kuran'dan ayetler okunurken kayıp olmaları gibi özellikleri de bilinmektedir. Cinlerin kötülük seven ve iyilik seven diye iki türde tasnif edildiğine önem verilirse Hakas kültüründe kötülükten yana olan cinlerin çok daha fazla görüldüğü söylenebilir.

Altay, Hakas ve Kazan Türklerinde kötü niyetli ayna olarak bilinen şeytandan başka, masalarda ve halk inançlarında geçen diğer göze görünmeyen kötü ruhlar da vardır. Onlar tek bir yerde yaşarlar. Mesela dağ iyesi (sahibi) Altay Türkçesinde, *tu eezi*, (su iyesi) ve *suu eezi*, Kazan Tatarcasında ise *suu iyesi*, ateş sahibi ise, Altay Türkçesinde, *üi eezi*, Kazan Tatarcasında ise *oi iyesi* şeklinde geçer. Tanrı merhametli ve iyi niyetli bir varlık olarak bulutların üstünde oturur. O, oradan alpların yeraltında yaşayan kötü ruhlarla savaşmalarını seyreder. Tanrı yeryüzünde olup bitenleri gözetlemek için hanları görevlendirir. Dağ, su, ev veya ateş iyeleri, avcılar ve çobanların yardımcılarıdır. Bazen de suda yüzen, balık tutan veya evde oturan insanları cezalandıran ruhlar olarak da görülür. Ev iyeleri, insanların ve hayvanların koruyucusu oldukları için kadınların örgülerini, atların yelelerini karıştırırlar. İyelerin gönüllerini kırmamak ve daima onları memnun etmek lazımdır. Bu inancın gereği olarak, yemek yemeden veya içki içmeden önce ateşe bir parça et ve bir miktar içki atarlar (Katanov, 2000, s. 272).

Destanlarda mitolojik unsurlara sıklıkla rastlanır. Alplar kendileri gibi insan olan düşmanlarının yanında, yer altında yaşayan çeşitli canavarlarla ve şeytanlarla da mücadele ederler. Ölen yiğitler birkaç kez diriltirler. Destanlarda en güzel tasvirler alpların birbirleriyle yaptığı güreşlerde görülür. İki yiğit dağ dağa vurmuş gibi birbirleriyle çarpışır. Sonunda galip gelecek kahraman rakibini havaya kaldırıp altı yedi kez döndükten sonra yere atar. Basıp önce boynunu, sonra belini kırar. Yiğit öldürüldükten sonra atının da boynuna kılıç vurulur (Arikoğlu, 2007, s.16).

Hakaslarda, kahramanlık destanları gece anlatılır. Diğer bazı Türk destanlarıyla Köroğlu'nda olduğu gibi, Altın Arığ destanında da, kahraman ile atı hep aynı kaderi paylaşırlar. Dünyaya gelişleri, ölümleri ve ad almaları aynı zamanda olur. Kahraman kendisini tanıtırken, adı ve unvanıyla birlikte atının adını da anar. Bu durum Altın Arığ'da sadece destandaki merkezi kahraman için değil, ikinci ve üçüncü derecedeki diğer kahramanlar için de aynıdır. Kendilerini takdim ederlerken onlar, ad ve unvanlarının yanı sıra atlarının adını ve vasıflarını da söylerler. Altın Arığ Destanında, Altın Arığ, büyük alp olduğu için, sıradan insanlar ve diğer alplardan farklı özelliklere sahiptir. Mesela onun ruhu, bedeninde değil, insanların ve yırtıcı kuşların bile ulaşamayacağı uzaklıktaki iki başlı guguk kuşundadır. Kötü niyetli Pora Ninci, bu sırrı öğrenip, guguk kuşunun bir başını koparıncaya, Altın Arığ ölür.

Altın Arıĝ'ın cesedi, beyaz kum yığımına, Ak-Boz'un cesedi ise, kızıl kum yığımına dönüşür (Özkan, 1997, ss. 15-16). Ruhun dış tasarımını incelemiş Ali Duymaz, Sakaoĝlu'na istinaden Altay efsanelerinden örnekler vererek ařaĝıdaki fikirlerini yazmıştır:

“Erlik'in yarattığı varlıklar ve hayvanlar; kurbaĝa, yılan, domuz, deve ve albıs, şulbus (kötü ruhlar)'tur. Ayrıca Tanrı'nın alıp ateşe attığı körük, bir kadına dönüşür, Tanrı kadının yüzüne tükürünce kadın eti yenmez, tüyü yelek olmaz, Kurday kuşuna döner. Erkek de yüzüne tükürülünce Yalban adlı bir kuça döner” (Duymaz, 2008, s. 7).

İnsan-Tanrı ya da tanrısal veya doğaüstü güçlerle donanmış bir insanî varlık kavramı, temelde dinler tarihinin daha erken bir dönemine; tanrılara ve insanlara henüz aynı türden varlıklar olarak bakıldığı ve aralarında açılan aşılmaz uçurumla henüz birbirlerinden ayrılmadıkları bir döneme aittir. Bu yüzden, insan şeklinde bedenleşmiş bir tanrı fikri bize garip görünebilirse de, ilk insan için çok irkiltici bir şey değildir; o, insan-tanrıya ya da tanrı-insanda, tam bir inançla kendisinde de olduğunu ileri sürdüğü aynı doğaüstü güçlerin daha yüksek bir derecesinden başka şey görmemektedir (Frazer, 2004, s. 35). Kuşların ruhun saklandığı bedenler arasında yer almasının sebebi, kuşlar ile ruh tasarımı arasındaki örtüşme olsa gerektir. Çünkü ruh en çok kuşlarla çağırışım yapan bir kavramdır. Bu da uçuculuĝuyla ilgilidir (Duymaz, 2008, s. 7).

Kuşların mitolojik gelenekteki yerine baktığımız zaman onların evrensel alanlar arasında baĝlılık kuran tanrısal niteliĝin birer sembolleri olarak kutsallık kazandığını görmekteyiz. Mitolojik öğelerin sirayet ettiği metinlerde, ölenlerin canını temsil eden kuşlara, örneĝin güvercine, Hakaslarda *Kuday Kuş* denilmekteydi. Kuday'ın “gökyüzü” anlamına baktığımızda onun tanrısal niteliğini de algılamak mümkün olur. Bu açıdan ölen birinin ruhunun kuş şeklinde uçup gittiğine, çocuk ruhunun bir kuş kıyafetinde göklerden geldiğine inanılmaktaydı.

Ak Çibek Arıĝ Destanı'nda Ak Çibek Arıĝ, ölme vaktinin geldiğini anlayarak Ak Kayanın yanına gitmiş. Önce ipek yeleli ak kır atını kayaya sokmuş. Sonra kendisi girmiş. Ak tabuta yatarak hemencecik ölüvermiş. Eve döndüklerinde anneleri Ay Hucin'in da öldüğünü görmüşler (Arıkoĝlu, 2007, s. 28). Buradaki ölüm motifinin kaya-daĝla birlikte görülmesi Frazer'in *Ölümü Dışarı Taşıma* bölümünde ele aldığı kavramlara dikkat etmemize de sebep olmaktadır. Maddi ve ölümlü bir bedende cisimleşmiş olan kutsal yaşam, bir süre için saygıyla konuk edildiği için kolay bozulur, ortamın zayıflığından bozulmaya ve çürümeye mahkûm gibi görülür. Cisimleştiği beden yaşlandıkça giderek artan zayıflığı zorunlu olarak paylaşmasından korunmak isteniyorsa, daha güçlü bir ardıla aktarılmak üzere çökme belirtileri göstermeden önce ya da en azından gösterir göstermez ondan ayrılacak durumda kalır. Frazer, söz konusu bölümde Görnitz (Silezya) yakınında Königshain'de genç ya da yaşlı bütün köylüler, ellerinde tahıl saplarından meşaleler, Todtenstein (ölüm-taşı) adını verdikleri komşu bir daĝın tepesine çıkarlardı, orada meşalelerini yakarlar ve “ölümü dışarı sürdük, Yaz'ı geri getiriyoruz” şarkısını söyleyerek eve dönerlerdi şeklinde bahsetmektedir (Frazer, 2004, ss. 243-266). Öldükten sonra ruhun yaşamaya devam etmesiyle ilgili eski Türk inanışlarının izlerini destanlarda da görmekteyiz. Altay Türkleri ölüm ortamında bedeni terk eden ruhu “üzüt” olarak adlandırmışlardı. Onlarda ölüm, doğal bir ölüm gibi

karşılanmayarak kötü ruhların tesiriyle gerçekleşen olay şeklinde kabul edilmektedir. Hakas Türklerinin halk kültüründeki tüm veriler göstermektedir ki, bu kültürde canlı ve cansız âlemler arasında herhangi bir fark görülmemiş ve ölümden sonra hayatın var olduğuna inanılmıştır.

Han Mirgen Destanı'nda da yeterli kadar mitolojik öğeler vardır. Örnek: Müsabaka katılımcıların büyük kavgası, Han Mirgen'in Küreldey'e yardım etmesi, Üzüm Çaçah'ın bir yılana dönüşüp Han Mirgen'i ölesiye yaralaması gibi olayları gösterebiliriz. Bunların dışında destanda Toolay –Mooray'ın ölen Han Mirgen'in evinde yaşaması, *köstik* yardımıyla bütün yer üstünü ve yer altını gözlemesi ve Ay Çarh'ın kızı Toolay Arıg'ı üvey anası Çalay Puruhhan ile üvey babası Çalat Han ülkesine Han Mirgen'i kurtaracak malzeme getirmesi için yönlendirmesi gibi olayları da ekleyebiliriz (Davletov, 2008, s. 38). Destanlarda yılana dönüşme, ruhun yılanda bulunması gibi motiflerin de semantik açıdan dikkat çekiciliği vardır. Bilindiği gibi Altay mitolojisinde Erlik, kırbaç yerine elinde yılan tutmuş vaziyette tasvir edilmiştir. Yılan motiflerinin ölümler dünyası hakkındaki düşüncelerden kaynaklanıp atalar ruhlarını temsil ettiği, sihir gücünü ve doğanın gizli dilini yansıttığı da betimlenmiştir. Frazer, bazı halk masallarında şeytanın ruhunun yılanda bulunduğu dair örnekler sunmuştur:

“Bunun üzerine delikanlı sorar ona: “Söyle bana, ruhun nerede gizli senin? Çünkü ruhun bedeninde gizlenmiş olsaydı çoktan ölmen gerekirdi.” Şeytan yanıt verir: “Atımın eyerinde bir torba asılı. Torbanın içinde on iki başlı bir yılan var. Ruhum da o yılanın içinde. Yılanı öldürürsen beni de öldürmüş olursun” (Frazer, 1992, s. 292).

Mitolojik inançlara dayalı görüşlerden sonra ortaya çıkmış olan bazı motiflerde de tüm hayvanların dilini bilme gücünü yılanların padişahı *Şahmeran*'nın verdiği görülür. Halk törelerinde Tanrı'nın her neslin kendine ait yılanını verdiği ve sufi olan kişinin kendi yılanı olduğuna da inanılırdı.

Kılık Değiştirme Motifi

Kötü ruhlar (iyeler), insan, köpek, tilki, kuş veya diğer böcek veya ev hayvanlarının kılığına girebilir. Kazan Tatarlarındaki iyeler ise, insanlara köpek, kedi veya yılan kılığında görünebilirler (Katanov, 2000, s. 272). Hakaslardaki *Huu-İney* (Ak Ana) karakteri/motifi sahtekârlığın, uyanıklığın sembolü olan *Kara Tilki* kılığına girmekle ruhun dönüşmesini de aksettirmektedir. S. Neklyudov, her hangi bir dönüşümü, ruhun çeşitli varlıklara aktarılması şeklinde açıklamıştır (Neklyudov, 1979, s. 135). Bilincin değişik durumlarını yaşam tarzı yapan kişiler için *ıye* şeklinde adlandırılan sahip ruhlar, hatta cismanî açıdan da mevcutturlar. Ruh âlemiyle ilintili olan bu varlıkların diğer fizikî varlıklardan farklı olarak cisimsiz varlıklar kılığına girerek mekân ve zaman ortamında dolaşabilme özellikleri de bilinmektedir.

Altın Arıg Destanında gördüğümüz bozkurt karakteri de dikkat çekmektedir. Metinde Altay dağının üzerinde peyda olan üç kulaç boyunda bir bozkurt, güzel yurdunun viran olduğunu, ocaklarının yıkıldığını, bacalarının tütmediğini görür. Bozkurt uluyarak, şekil değiştirip Huu İney (Kuğu Hanım) adlı bir kadın suretine bürünür. Dizlerine vurarak, vatani için gözyaşı döker. Tekrar kurt derisine bürünerek, halkın peşinden dağlar dereler aşmış, onlara ulaşmıştır. Huu İney bu defa da, iki gözü görmeyen kız çocuğuna dönüşüp ağlayarak, halka seslenerek, neden bu duruma düştüklerini sorar. Halkın arasında bulunan *İney Kökçin* adlı bir kadın, *Huu*

İney'e olup biteni anlatır (Özkan, 1997, s. 18). Bozkurdun kılık değiştirme özelliğinin yine kutsallık paradigmasında görülmesi onun savaş ruhu anlamı içerdiğini aksettirmektedir. Araştırmacıların birçok destan metninin (örneğin, *Koroğlu* gibi) Bozkurt destanının versiyonu olarak değerlendirmeleri sonucu derin tarihî bir gelenekle Göktürk halklarının da *Bozkurda* benzetildiği görülmektedir. *Moğolların Gizli Tarihinde* ise dünyanın en bilgîç hükümdarı olan Cengiz'in, *Bozkurt* soyundan gelebileceği yazılmakta ve bu metne göre onun ecdadının *Bozkurt* olduğu bilinmektedir. O, *Börteçino* denilen Bozkurttan doğmuştur, adı *Yılkı Yallı Gök Börü oğlu Cengiz Han*'dır. *Cengiz-Şıngız* adının anlamı ise *Kurt Oğlu* demektir. Bu onun Gök Oğlu statüsünde kurtarıcı misyonu üstlenmesinden kaynaklanır. Söz konusu metinlerin pek çoğu tarihî Kurt Oğlu Cengiz'in dünyaya gelişinden çok önceki dönemleri kapsamaktadır. Demek ki Bozkurdun mitolojik geleneğe Tanrı Müjdecisi gibi renk alması kült kahraman, ilk ata ve kurtarıcı olan bu varlığın, eskiden taşıdığı sembolizm açısından önemlidir. Tıva (Uyranhay) Türkleri, şaman dualarında Bozkurda yüz tutarak *Kök pörü erenim kayrahan!.. / Tanrı'mın yakını... / Bozkurt'um!..* diye seslenirlerdi. Bozkurt kılığında karşımıza çıkan Kayrahan, bu ortamda Tanrı'nın müjdecisi olan ruhun adıdır (Ögel, 1989, 126). Böylece, Türk dünya modelinin oluşumundaki rolü açısından da Bozkurdun kültürel ve kült nitelikli işlevi pek çok Türk mitolojik metinlerinde, söz konusu Hakas destanlarında da korunup kalmıştır.

Sonuç

Hakas destan (haycılık) geleneğinin yapısında görülen çeşitli mitolojik inançlar, motif ve unsurlar dağılıp parçalanmış inançların izlerini koruyup saklaması bakımından önemlidir. Hakas haycılık geleneğindeki olgular mitle bağlılığı, mitolojik bilgilerin taşıyıcısı olma açısından da Türk dünya modelini takdim edebilir durumdadır. *Altın Arığ* destanında kozmik dünya modelinin şekillendiği ve yurt koruyucusu timsalinde çıkış eden Tanrı'nın (Hakaslarda *Tigir*) mitolojik özelliği görülmektedir, ki bu da Türk dinî-mitolojik sisteminin ölçülerine uygun olgu niteliğindedir.

Altın Arığ destanındaki *Huu İney*'in kurt kılığına girmesi onun kurt/kadın/Aşına kökenli yapısından gelmektedir. Bu karakterin kurt doğalı olması ona *ak kurtkari* veya *ak kurt ana* anlamlarını da kazandırmış, hatta onu kültürel kahraman seviyesine de yaklaştırmıştır. *Huu İney*'in Dirilik Suyuna ulaşması, bazı adet-gelenekleri oluşturması gibi özellikleri kültürel kahraman boyutunda görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arıkoğlu, E. (2007). *Hakas Destanları I*, Ankara: TDK.
- Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2001). *Hakasskiy İstoriçeskiy Folklor*. Abakan.
- Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*. Kırgızca'dan aktaran Yaşar Gümüş, İstanbul: Ötügen.
- Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2008). *Mir Hongorskogo (hakasskogo) Folkloru*. Abakan.

HAKAS FOLKLORUNDAKİ HAYCILIK GELENEĞİ VE KILIK DEĞİŞTİRME MOTİFİ

- Davletov, T. B. (2008). *Han Mirgen Destanı ve Çeviri Üzerine*. Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı. Ankara: Türksoy.
- Duymaz, A. (2008). Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 2008/45, 1-22.
- Elçin, Ş. (2011). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M. (1993). Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı. *Milli Folklor Dergisi*. 1993/3 (19), 23-26.
- Frazer, James G. (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*, Çeviren Mehmet H. Doğan, I Cilt, Türkçe 2. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi.
- Frazer, James G. (1992). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*, Çeviren Mehmet H. Doğan, II Cilt, Türkçe 1. Basım, İstanbul: Payel Yayınları.
- İlgın, A. (2008). *Hakas Destanları II*. Ankara: TDK.
- Katanov, N. F. (2000). Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, *Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*, Ankara: Türksoy.
- Killi, G. (2009). Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2009/6 (1), 16-29.
- Maynogaşeva, B. E. (1970). *O Traditsionnom Bitovanii Hakasskogo Geroičeskogo Eposa-Alıptıh Nımah. Uçenıye Zapiski Hakasskogo Naučno İssledovatel'skogo İnstıtuta Yazıkı, Literetırı İ İstorıı*. Vıp. 14, Serıya Filologičeskaya No:1, Abakan. 95-113.
- Maynogaşeva, V. (1997). *O Hakasskom Geroičeskom Epose İ Alıptıĝ Nımahe "Ay Nuucın"*. *Hakasskiy Geroičeskiy Epos "Ay Nuucın"*, Novosibirsk, 11-47.
- Neklyudov, S. Yu. (1979). *O krıvomoborotne (k issledovaniyu mifologičeskoj semantiki folklorınoĝo motıva) / Problemu Slavyanskoy Etnografıı*. Leningrad: Nauka, 133-141.
- Ong, Walter J. (1995). Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi. Çeviren.: Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi*, C. I, 'Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar' Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, F. (1997). *Altın Arıĝ Destanı*. Ankara: Bilig Yayınları.
- Özkan, İ. (1998). Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki Nımah / Comok / Cumbak / Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 1998/556, 368-378.

KARAPAPAK-TEREKEME TÜRKLERİNDE AŞIK KEMİĞİ OYUNLARI

Erdinç ASLAN
Erkan ASLAN

1. Giriş

Hoşça vakit geçirmek, oyalanmak, yarışmak vb. için icat edilen oyunların tarihi çok eskilere dayanır. Bu oyunlardan olan aşık kemiği oyunları, tarih boyunca birçok millet tarafından oynanmıştır. Aşık oyunlarına ilgi duyan milletlerden biri de Türk milletidir. Türk milletinin olduğu her yerde bu oyunu görmek mümkündür. Aşık kemiği oyunlarını oynayan Türk topluluklarının başında ise Karapapak-Terekeme Türkleri gelmektedir.

Karapapaklar veya Terekemeler günümüzde Gürcistan'ın Borçalı, Azerbaycan'ın Gence, Kazak ve Gedebey bölgelerinde, İran'ın Sulduz ve Türkiye'nin Kars, Ardahan, Ağrı, Muş, Sivas, Amasya ve Tokat şehirlerinde yaşamaktadırlar. Papak, kuzu derisinden yapılmış başlığa denilmektedir. Kırzioğlu (1972, s. 11) Karapapakların Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine giydirdiği on iki imamın adı yazılı *on iki dilimli taç* adlı kızıl kavukları reddederek Sünniliklerini belirtmek üzere ısrarla "kara papak" giymelerinden dolayı bu adla anıldıklarını belirtmektedir. Kırzioğlu aynı eserinde Terekeme kelimesinin Arapça Türkmen'in çocukluk biçimi olan Terâkime'den bozma olduğunu söyler (1972, s. 11).

Genel olarak hayvancılıkla geçinen Karapapak-Terekeme Türkleri bunun tabii bir sonucu olarak aşık oyunlarına ilgi duymuşlar ve çeşitli şekillerde bu oyunu oynamışlardır. Aşık; çift tırnaklı hayvanların ön dizlerinde bulunan bir eklem kemiğidir (TDK, 2009, s. 137). Aşık oyunu, aşık kemiği ile en az iki kişinin oynadığı farklı çeşitleri olan oyunun genel adıdır. Büyükbaş hayvanların aşığı büyük olduğundan, oyunlarda küçükbaş hayvanların aşığı tercih edilir. Aşık oyunları erkek çocuklar tarafından oynanır.

Kökleri Şamanlığa kadar uzanan aşık oyunları Türklerin yanı sıra başka milletlerde de görülmektedir. Ersevîm, Dionisos-Zagreus mit'inde, bebek Dionisos'un oyuncakları arasında aşık kemikleri de bulunduğunu belirtir (2009, s. 180). Elçin, aşığın bilinmeyen bir tarihten beri oynandığını, en eski vesikanın Neolitik Çağ'a ait olduğunu söyler (1997, s. 487). Herodotos, aşık oyunlarının kaynağı olarak Lidyalıları gösterir. Kıtıkta olan Lidyalıların bu oyunu açlıklarını bastırmak, yiyecek peşinde koşmayı unutmak için iki günde bir oynadıklarını anlatır. Yunanlılara da bu oyunun yine Lidyalılardan geçtiğini söyler (1991, s. 47). Ersevîm'e göre,

"Şamanizmde falcılıkta kullanılan aşık kemiği, Anadolu'da çocuklar tarafından hem bir talih oyunu olarak zar gibi, hem de beceriye dayanan amaçlar için kullanılmaktadır. Bu iki nitelik aynı oyunda da toplanabilmektedir. Aşığın tıpkı zar gibi altı yüzü bulunması, talih oyunu olarak oynanmasını kolaylaştırmaktadır" (2009, s. 180).

Fakat Karapapak-Terekeme Türkleri arasında oynanan aşık oyunlarında aşığın 4 yüzü kullanılmaktadır ve aşığın yerdeki konumu esas alınmaktadır.

Aşağıda aşık kemiğinin yüzeylerine verilen adlar belirtilmiştir.

Şekil 1. Tohan

Şekil 2. Kör

Şekil 3. Cik

Şekil 4. Tap

Aşık yukarıdaki 1. şekilde *tohan*, 2. şekilde *kör*, 3. şekilde *cik*, 4. şekilde ise *tap* adını alır. Aşık oyunlarında ortaya konan aşıklara *gıda*, gıdalara yapılan atışlarda kullanılan aşığa ise *eneke* denir. Enekelerin hasarsız olması gerekir. Eğer aşıkta bir hasar varsa veya kasten yüzeyinde tahribat yapılmışsa eneke olarak kullanılmaz. Bundan dolayı oyuncular oyuna başlamadan önce birbirlerinin enekelerini kontrol ederek uygun olup olmadıklarından emin olurlar.

1.1. Karapapak – Terekeme Türklerindeki Aşık Kemiği Oyunları

Aşık kemiği oyunlarının farklı toplumlarda ve farklı yörelerde oynanan çok sayıda çeşidinin olduğunu söylemiştik. Biz burada Kars'ın Selim ilçesine bağlı Bölükbaş köyünde yaşayan Karapapak-Terekeme Türklerinden derlediğimiz aşık oyunlardan dört tanesine yer verdik.

1.1.1. Tohan

Derleyen: Erdinç Aslan

Derleme tarihi: 08.11.2011

Kaynak kişi: Ementürk DEMİRCİ

Oyunun mekânı: Toprak zeminli bir alan.

Kaynak kişinin oyunu kimlerden öğrendiği: Arkadaşlarından.

İki veya daha fazla kişiyle oynanan bu oyun; açık havada, düz ve sert bir toprak üzerinde oynanır. Belirlenen sayıda gıda, kör tarafı yere gelecek şekilde dizilir. Oyuncular enekelerini zar gibi yere atarlar ve kimin enekesi tohan gelirse oyuna o başlar. Aynı yöntemle ikinci, üçüncü kişiler de belirlenir. Gıdalardan dört adım sayılarak atış mesafesi belirlenir ve oyuncular sırayla atışlarını yaparlar. Oyunculardan herhangi biri enekesini gıdalara isabet ettirirse devrilen gıdalardan eneye uygun olanlar alınır. Yani eneke tap şeklinde durmuşsa yerdeki gıdalardan da tap şeklinde olanlar alınır. Ayrıca eneke tohan şeklinde durmuşsa bütün gıdalar alınır. Oyun bu şekilde yerde gıda kalmayınca kadar devam eder. Yerdeki tüm gıdalar bitince ikinci oyuna geçilir. İlk oyunda birinci olan kişi, ikinci oyunda son sıraya geçer ve oyun bu şekilde devam eder. Ayrıca bu oyunda oyuncular gıdaları belirlenen uzaklıktan vuramazlarsa gıdalar oyuncuların enekeleri ile birlikte avuç içinde toplanır ve belli bir mesafeden yere atılır. Oyuncular enekeleri ile aynı biçimde duran gıdaları alırlar.

1.1.2. Üç Ayak

Derleyen: Erkan Aslan

Derleme tarihi: 28.1.2012

Kaynak kişi: Mitat Aslan

Oyunun mekânı: Toprak zeminli bir alan.

Kaynak kişinin oyunu kimlerden öğrendiği: Arkadaşlarından.

Gıdalar tohandaki gibi yan yana dizilir. Fakat isteğe bağlı olarak üst üste veya daire şeklinde de dizilebilir. Oyuncuların sırası tohandaki gibi belirlenir. Atış mesafesi üç adım ilerisi veya isteğe bağlı olarak üç adımdan daha fazla bir mesafe olarak belirlenir. Oyuncular bu mesafeden gıdaların üzerine sırayla atış yaparlar. Oyunculardan biri bu gıdalara isabet ettirirse ve gıda bulunduğu yerden oyuncunun ayakkabısının boyunun üç katı kadar uzaklığa giderse oyuncu bütün gıdaları alır. Fakat gıda bulunduğu yerden üç ayakkabı boyu uzağa gitmezse oyuncunun sırası geçer. Diğer oyuncular devrilen bu gıdaya atış yaparak yine bulunduğu yerden üç ayakkabı boyu kadar uzaklığa geçirmeye çalışırlar.

1.1.3. Sallaş

Derleyen: Erkan Aslan

Derleme tarihi: 28.1.2012

Kaynak kişi: Mitat Aslan

Oyunun mekânı: Toprak zeminli bir alan.

Kaynak kişinin oyunu kimlerden öğrendiği: Arkadaşlarından.

Bu oyuna cebinde gıdası olan oyuncular katılabilir. Küme halinde oynanan bu oyunda sıra çok önemli değildir ve isteyen biri oyuna başlar. Oyuncular oyuna başlamadan ortaya konan gıda miktarını belirler ve oyun ondan sonra başlar. Herkes sırasıyla enekesini belli bir yükseklikten (belden yukarı) yere atar ve enekesi tohan gelen oyuncu kümedeki diğer oyunculardan belirlenen miktardaki gıdayı alır. Birden fazla tohan varsa diğerleri dışarıda kalır ve tek kişi kalana kadar atış devam eder.

1.1.4. Aşık Lakabı

Derleyen: Erdinç Aslan

Derleme tarihi: 08.11.2011

Kaynak kişi: Ementürk DEMİRCİ

Oyunun mekânı: Toprak zeminli bir alan.

Kaynak kişinin oyunu kimlerden öğrendiği: Arkadaşlarından.

Bu oyunda gıda elde etme amacı yoktur. Oyuncular eğlence maksadıyla bu oyunu oynarlar. Aşık lakabı oyununda aşığın tohan tarafına bey, kör tarafına eşek, tap tarafına sofı ve cik tarafına da hırsız lakabı takılır. Oyuncular kendilerine bir rakip seçerler ve aşığı onun adına 2 defa üst üste atarlar. Aşığın yerdeki şekline göre rakibine lakap takarlar. Mesela oyuncunun attığı ilk aşık cik, ikinci aşık kör gelirse rakip hırsızın eşeği lakabını alır.

1.2. Aşık Oyunlarında Çur

Oyunda aşıkların kaybeden oyunculara verilen hakka *çur* denir. Çur hakkı kazanan oyuncu yere dizilmiş gıdaları oyun henüz başlamadan alıp kaçabilirse çuru gerçekleştirmiş olur. Böylece çur yaptığı gıdalar onun olur. Fakat çur yapılacağını oyunculardan biri hissederse ve çur yapılmadan önce kendisi çur diye bağırırsa çuru yapacak kişi bu eylemini gerçekleştiremez. Ayrıca bir kişinin aynı oyunda iki defa çur yapma hakkı yoktur.

1.3. Aşık Oyunlarında Hileli Enekeler

Aşık oyunlarında en fazla yapılan hilelerden biri tohan gelmesi için tohanın tam tersini yani kör olarak adlandırılan yüzeyini zımparayla düzeltmektir. Enekenin içi oyularak buraya kurşun konulması ve kurşunun da anlaşılması için aşığın boyanması bir diğer hiledir. Bu tür hileli enekeler oyuna alınmaz. Enekenin hileli olduğu oyunun ortasında anlaşılırsa oyuncunun kazandığı aşıklar geri alınır. Ayrıca oyuna katılan herkeste hileli eneke varsa isteğe bağlı olarak bu enekelerle de oynanabilir.

1.4. Aşık Oyunlarının Yok Olmaya Yüz Tutmasının Nedenleri

1990'lı yıllara kadar köylerde yaygın bir şekilde oynanan aşık oyunları, önceleri küçükbaş hayvancılığın azalması, aşığın maddi değerinin olmaması ve bu oyunların yerini bilye (misket) oyunlarının alması nedeniyle daha sonra teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin ve internetin çocukların oyun alışkanlıklarını değiştirmesi ve dijital oyunlara ilginin artmasından dolayı yok olmaya yüz tutmuştur.

Sonuç

Türk milletinin en eski oyunlarından bir olan aşık oyunları, erkek çocuklar tarafından uzun yıllar oynanmıştır. Ne yazık ki gelişen teknoloji yüzünden günümüze ulaşamayan bu oyunlar, Türk kültür hazinesi içindeki yerini almışlardır. Amacımız, bu kültür hazinelerimizi kaybolmadan tespit edip Türk Halk Bilimi'ne kazandırmaktır. Bu amaç doğrultusunda hazırladığımız bildiri Karapapak-Terekeme Türklerindeki aşık oyunlarına yer verdik. Dileğimiz bu kültür hazinelerimizin yok olmadan halk bilimine kazandırılması ve bu yöndeki çalışmaların artmasıdır.

KAYNAKÇA

- Elçin, Ş. (1997). *Halk Edebiyatı Araştırmaları 2*. 2. baskı, Ankara, Akçağ yay.
- Ersevîm, İ. (2009, Temmuz 9). *Şamanizm: Modern Oyuncu: Şaman*. Part: II Web: <http://www.ismailersevim.com/?p=248> adresinden 25.11.2011'de erişilmiştir.
- Herodotos (1991). *Herodot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen, 3. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kırzioğlu, F. (1972). “*Dede Korkut Oğuznameleri Işığında*” *Karapapaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi
- Türk Dil Kurumu (2009). *Türkçe Sözlük*. 10. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu yay.

KAŞKAY TÜRKLERİNDE AKRABALIK ADLARI

Dilek ATAİZİ

Dillerin söz varlıkları, konuşurlarının dünyaya bakışlarını yansıtmaktadır. Her dilin aynı nesneye ve kavrama yaklaşımı farklıdır. Dikkate değer bir söz varlığına sahip olan Türkçe, tarihin takip edilemeyen en eski çağlarından beri yeryüzünün hemen her yerinde konuşuru olan ve bununla birlikte arkaik unsurlarıyla dallanarak genişleyen bir dildir.

Dillerin söz varlığının bir bölümünü oluşturan akrabalık adları farklı birikimlerle kültürden kültüre çeşitlilik gösteren bir özellik taşır. Türkçenin söz varlığı, akrabalık adları bakımından, bütün lehçe ve şivelerinin çoğunlukla bir ortak kökten gelen terimlerin kullanıldığı geniş yelpazeli bir yapıya sahiptir.

Aralarında soy yakınlığı olanlar anlamına gelen akraba/akriba kelimesi Türkçeye Arapçadan geçmiştir (Devellioğlu, 1986, ss. 29-30). Kelime, Türk Dil Kurumu sözlüğünde 1. *isim*, *hukuk* Kan bağıyla birbirine bağlı olan kimseler, 2. Oluşma yönünden aynı kaynağa dayanan şeyler, 3. *mecaz* Biri diğerinin doğurduğu sonuç ve olgular (TDK, 2010, s. 72) şeklinde tanımlanmıştır.

Sosyal hayatta insanların aidiyetleri ile birbirlerine olan yakınlık veya uzaklıklarını belirtmede kullanılan akrabalık adları aslında sosyal bir bütünün parçası olma durumunu kan bağı ya da evlilik kurumuyla ilişkilendirmedir.

Temelde kan bağına dayanan akrabalık ilişkileri biyolojik özellik taşımakla birlikte sosyal boyutu ile öne çıkmaktadır. Batı ve doğu toplumlarında farklı görüntülere bürünen bu olgu evlilik akdi ile genişleyerek küçük bir tabaka sistemi oluşturur. Bunların dışında sonradan ortaya çıkan ve kan bağına dayanmayan bir akrabalık türünden daha söz edilebilir. İsteğe dayalı akrabalık da diyebileceğimiz bu türde, evlat edinme, süt kardeşliği, süttanneliği, kirvelik, sağdıçlık, ahretlik, yengelik gibi sonradan olma akrabalıklar söz konusudur.

Ontolojik veya biyolojik kaynaklı akrabalık ilişkileri kan bağı grupları içinde güçlü bağılıklar yaratmaktadır. Kişilerin birey olarak görev ve sorumlulukları, geniş anlamıyla aile olarak adlandırılan bu sistem içindeki hiyerarşik duruma göre düzenlenmektedir. Böylece kuşaklar arası aidiyet kuralları ve pratikler devamlılık göstermektedir. Bottomore'a göre, akrabalık toplumsal birliğin oluşmasında baş etmendir (hatta bir siyasal sistemin ve topluluğun toprak bütünlüğü kavramının bulunduğu yerlerde de). Bireyin ekonomik ve siyasal işlevlerinin, haklarının ve yükümlülüklerinin belirlenmesinde toplumdan göreceği yardımların saptanmasında önem taşımakta, birey toplum arasındaki ilişkilerde bu konularda çerçeveyi oluşturmaktadır. (Bottomore, 2000, s. 199)

Antropolog ve sosyologların üzerinde teoriler geliştirdikleri bu sistem üzerinde pek çok farklı görüş, bakış açısı ve terimlendirme vardır (Balaman, 2002, ss. 7-20).

Harold Isaacs'a göre, belli "bağlar ve ilişkiler" insan deneyimi için önseldir; her birey belli bir zamanda, belli bir yerde, rastlantı eseri bir aileye doğduğu andan itibaren ötekilerle paylaştığı hazır donanımlar ve özdeşlikler dizisinden ibaret temel

bir grup kimliğine sahip olur. Kişinin milliyeti de bu niteliği taşır (Jacqueline, 2001, s. 160).

Stevens, kan bağı kurallarının yokluğunda, insan türünün özel süreklilik biçimleri (örneğin milletler, ırklar aileler) bile göstermeyip Rousseau'nun anlattığı türden vahşiler olarak üreyeceğini ileri sürmektedir. (Jacqueline, 2001, s. 375).

Bottomore'a göre, akrabalık sistemini oluşturan, evliliğin *exogamiye* dayanması, bunun sonucunda da her bireyin, biri yetiştiği aile, diğeri hısımlaştığı aile olmak üzere, en az iki çekirdek ailenin üyesi bulunmaktadır. Akrabalık bağlarının sayısı oldukça çoktur. Her birey üyesi olduğu çekirdek ailelerden birincil akrabalara sahiptir. Bu ailelerin dışında ikincil akrabalara 33 tip oluşturmaktadır. Üçüncül akrabalık ilişkileri 151 tiptir. Bu sayı dördüncü, beşinci derecelerde çok daha hızla artmaktadır (Bottomore, 2000, s. 197).

A. R. Balaman, akrabalık dizgelerini 3 ana başlık altında incelemektedir:

1. Tek soylu akrabalık dizgeleri (Baba soylu akrabalıklar-Ana soylu akrabalıklar)
2. Çift soylu akrabalık dizgeleri
3. Değişik sapmalı (tercihli) akrabalık dizgeleri (iki soydan birini tercih eden akrabalık) (Balaman, 20002, ss. 4-6).

Peter Burke, Frederick le Play'in başlıca üç aile tipini şu şekilde iletmektedir: Evlenen oğulların baba evinde kaldıkları "patriyarkal aile" ki buna şimdilerde "eklemlenmiş aile" deniyor; evlenen bütün çocukların baba evinden ayrıldığı, şimdilerde "çekirdek aile" adı verilen "karı-koca ailesi"; ve bu iki tipin arasındaki Le Play'in en çok ilgisini çeken, evlenen oğullardan yalnızca birinin ana babasıyla kaldığı "gövdeli aile" (Burke, 2005, s. 52).

Aile olgusu Türk kültüründe en eski tarihlerden beri yapısını korumaktadır. Özellikle yayla-kışla kültürünü sürdüren toplumlarda, birlikte hareket etmek ve sürekli aynı yerleşim yerlerinde bulunmak dolayısıyla daha öne çıkan bir yapı göstermektedir. Genel olarak Türk sosyal sisteminde batıdaki materyalist sistemin tersine aileye dayalı bir görüntü ortaya çıkmaktadır. (Aka-Koprman-Yaşar-Gökalp, 1976, ss. 280-328).

Orhan Türkdoğan, Eski Türk Toplumunun Siyasal Evrimini, Gökalp, Kafesoğlu, Ögel, Sümer ve Orhun Yazıtlarına göre değerlendirmiştir: (Türkdoğan, 2004, s. 129).

Gökalp	Kafesoğlu	Ögel	Sümer	Orhun Yazıtları
Soy (klan-sop)	Aile (oğuş)	Aile	Aile (soy)	Soy (bişük)
Boy (kabile-fratri)	Soy (urug)	Soy	Oba	Boy (bod)
Uz (aşiret-tribu)	Boy (bod)	Boy	Boy (kabile)	Oğuş (kabile)
İl	Ok (kabile)	Budun	El (budun, kavim, ulus)	Budun (millet)
	Bodun (boy birliği)	İl		İl (devlet)
	İl			

Kaşkay Türklerinin aile yapısı, genel Türk aile yapısı özelliklerini yansıtmaktadır. Sosyal yapı içinde kan bağı ve hısımlık ilişkilerinin önde tutulduğu ve akrabalık

ilişkinin aile adları ve hatta damgalarıyla yürütüldüğü bir sistem vardır. Kaşkay mezarlıklarındaki eskiden kalma çoğu mezar taşında Göktürk harfleriyle yazılmış aile adlarına ait damgalar bulunmaktadır. Bu işaretler aile adlarını yansıtan nişanlardır. Kaşkay Türkçesinde “hl ocağı” ve “tamga” adı verilen bu soy damgaları ya da aile nişanları, düğün törenlerinde bugün yaşatılan bir geleneğin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelin baba evinden çıkarken, ailesinin soy damgasına verdiği değeri, kutsallığı göstermek üzere önüne çizilen hl ocağı/tamga çevresinde yürür ve ata bindirilerek evinden ayrılır. Eşinin evine geldiğinde, yere çizilmiş olan yeni ailesinin hl ocağı/tamgasının önünde attan iner ve yine soy damgasının etrafında yürür ve sonra yeni evine girer. Bu her iki ailesinin soy damgasına gösterdiği saygının belirtisidir. Aynı zamanda aidiyeti bulunan ailesine ve yeni evine bağlılığının ve saygısının bir göstergesidir. Soy damgaları, Kaşkay Türklerinin aile yapısındaki sosyolojik gücü göstermekle birlikte onların ne kadar köklü bir tarihe ve kültüre sahip olduğunu da göstermektedir.

Kaşkay Türklerinde aile ve akrabalık olgusu Türk kültüründe olduğu gibi sosyal tabakalaşmayı ortaya çıkaran önemli etkenlerden biridir. Tabakalaşma, ataerkil aile yapısı etrafında toplanan ve kan bağı veya hısımlık yoluyla bir araya *gelen aile*, *bonku*, *tire* ve *tayfaların* oluşturduğu bir sistemdir. Bu sistemin temel yapı taşı ve en küçük birimi ailedir. Aileler bir araya gelerek *bonkuyu*, *bonkular* bir araya gelerek *tireleri*, *tireler* bir araya gelerek *tayfaları* oluşturmaktadır. Bu aileye dayalı Kaşkay tabaka sistemi aynı zamanda bir siyasi yönetim sistemidir (Erenoğlu, 2011, ss. 123-137).

Aile tipi bakımından Kaşkay ailesi, Le Play’in sınıflandırmasındaki üçüncü tipe uygundur. Bu karakteristik özelliğe göre, evin en küçük oğlu evlendiğinde evden ayrılmaz, ana babasıyla birlikte yaşar. Bu erkek çocuğa *ocak oğlu*, *yurtçu* ya da *yurt* adı verilir.

Türkçenin akrabalık adları, eski Türk destan ve mitolojilerinden yazıtlara, bugüne kadar oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Anneye, babaya, annenin ailesine, babanın ailesine ve anne babanın akrabalarına varıncaya kadar ayrı ayrı adlandırılan yakınlık bilgisi adları, çoğu Türkçede eskiden beri var olan bir renk tayfidir.

Kaşkay Türkçesinde akrabalık ilişkilerinin her biri için ayrı bir ad kullanılmaktadır. Çoğu akrabalık adları küçük fonetik değişimler taşısa da genel Türkçede kullanılan adlarla aynı kökten gelmektedir. Bununla birlikte bazı adlar, bazı şivelerle ortaklık gösterirken bazı şivelerde farklı bilgileri iletmektedir.

Kaşkay Türkçesindeki akrabalık adlarını iki başlık altında incelemek mümkündür: Kan yoluyla akrabalık bildiren adlar, evlilik yoluyla akrabalık bildiren adlar.¹

---

¹ Bu çalışmada akrabalık adlarının tespiti için Fettane Muradî-i Karakani'nin *Allıncak Ulduzu* adlı eseri esas alınmıştır.

I. KAN YOLUYLA AKRABALIK BİLDİREN TERİMLER

1. “AKRABALIK” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **qohum qoum/qom/qohum o xiş²** “akraba”

Häyä **qoum** o xişidek. Biim qızıdır

Qom o xişidik, babam getdi aldı getirdi

2. “EVLAT” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **oğul** “erkek evlat”

Bu dedi siz biziyenñ daza oğliyeng o munnariyeng mehrebanlıg etdi.

Cani Xan dörd oğli varımış bali.

Oğulları biri Mehdeli Xanmış. Meaedeli Xan, Mustefaguli Xan, biri Mordezaguli Xanmış.

- **qız/qiz/qâz** “evlenmemiş kız evlat”

Märyäm bir Çingiz Xan **qizidir**.

Qız oğullaring evlänmägi, bir arvad çar katına **қан** bağıslamag, uşaq kulağlarına äzan demäg,....

Ya kakasıdır, ya oğludur, ya **qâzädär**, ya arvadıdır.

- **uşak** “kız veya erkek çocuk”

Gäççi: **Uşagımızza** deyirik quzzum.

Uşaklı oldı...

- **evlad/olad** (Arp) “kız veya erkek çocuk”

onun **oladınan** Soltan Elaeddin Xarezmsah...

O uşaq vayasını³ imamlar **evladundan** nâzrinän⁴, qurbanluğınän dileyirdi.

- **bala** “kız veya erkek çocuk”

Oyanar el **balası** çoşgun olar qonkarı⁵ qaynar

- **yurt-ocak oğlu** “Daima ana babasının yanında yaşayacak olan en küçük erkek evlat”

3. “ANNE” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **ana** “anne”

olir o märt Xädicä Begom’dur ki veriler olur Şah Esmail **anası**

Anası gälir.

---

² hiş (Frs.) “akraba”

³ vaya “arzu”

⁴ nâzir “adak”

⁵ konkar “duman”

4. “BABA” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **ata/atta** “baba”

Şoruşmerdem uşax **ata** halonnan

Atayîñ sevinmäli gözlärinä baxmayınan él élinä tutmag belämizä bir böyüg vayaydı.

Attamunan – anam ki igirmi il benim gülüşiminen güldiler ve gaygılarımınan da ağladılar.

- **atalık** “üvey baba”
- **bua/buva** “baba”

Sovcu, **bua**, ana, bali ämi, dayi, belä ki dä götürir dävät edir.

Kärim Xan’ın anası adı Beygom’dur. **Buvası** adı Eynaq’dır. Ämisi adı Budaq’dır.

- **ede/edä** “baba, evin büyüğü, ağa”

Bir **edesi** deyer gedesiye Qostantäniyä’yä sarı

Karäkänin buasi ya anasi elan **edäsi** diyäsi ki felan zadi män pay-ändaz eliräm.

- **kaka/ka** “baba/ağa/ağabey”

kakamı şekest⁶ verək onnan sora öldürek

mäsälän küräkänin **kakası**, qardaşı ya mäsälän qomlarından minärmiş ata gedärmiş ävä, diyärmiş

- **peder** (Frs) “baba”

Kärem Xan’ın xanevadäsi **pedär**-cäddi, bualari tayefe-ye Zänd’e hakem olmuşlar, ezläri Zänd däyil Oğozdorlar

5. “KARDEŞ” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **bacı/baci** “kız kardeş”

bir **baci** verillärmiş munnarin xanlarına

Maralki aslaning böyüg **bacısı** var

- **qardaş** “erkek kardeş”

Mäniminän **qardaşom** bu oymaqda atasöz idig.

Qardaşlarım ki mänim mitillerimä üreg bucağundan kulaq asdılar.

- **kaka** “büyük erkek kardeş”

Bir **kakası** uşağıdı böyüg oldu ta vördilär ona.

6. “AMCA”, “DAYI” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **ämi** “amca, babanın erkek kardeşi”

Sovcu, bua, ana, bali **ämi**, dayi, bela ki dä götürir dävät edir.

Şäxsän anamın **ämisi** uşağı.

⁶ şekest ver-: “yen-”

DİLEK ATAİZİ

- **tata** “amca (evlenip evden ayrıldığında)”

Néye ki **tatalar** Sarigül’e (Gül-i Һasret) déyilder.
Gel ki **tatam** şahrdän gälmiş....

- **dayı/dayi** “dayı, annenin erkek kardeşi”

Sovcu bua, ana, bälü ämi, **dayi**, bela ki dä götürür dävät edir.
Sovculuğa dazza oğlu getdi, **dayı** getdi, anam vardı, anam getdi

7. “HALA”, “TEYZE” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **bibi/biyi/beyi** “hala, babanın kız kardeşi”

Biyi uşakları da bizä gälirdi.
Nazlı **biyi** anası kordomuş⁷.

8. “KUZEN” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **bibi qızı/bii qızı** “hala kızı”

Häye qoum o xişidek. **Biim** qızıdır

- **dazza oğlu** “teyze oğlu”

Sovculuğa **dazza oğlu** gitti, dayı getdi, anam vardı, anam getdi

- **dazza uşağı** “teyze çocuğu”

Dazza uşağı, dazza qızı, dazza oğliyäk.

- **dazza qızı** “teyze kızı”

Dazza uşağı, **dazza qızı**, dazza oğliyäk.

9. “YEĞEN, KARDEŞ ÇOCUĞU” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **tata oğlu** “amca oğlu”

(Ferzad) **tatam oğluna** ki bu yolda mene dağ tekin arҺadaşdır.

10. “NİNE” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **böyüg ana** “büyükanne, annenin ya da babanın annesi”

Böyüg anam da biçäglerinä él çäkirdi.

RaҺmetli **böyüg anam** déyirdi her kimse o tamdaru göre göynindeki vayasına⁸
étişir!!!

RaҺmetli **böyüg anam** (attam anası) benim yoluning çerağı idi.

- **atam anası** “büyükanne, babanın annesi”

Nicki tärpänmägdä⁹ de **atam anası** tekin olam.

⁷ kord “kürt”

⁸ vaya “erişilmesi mümkün olmayan arzu, istek”

⁹ terpenmeg “davranış, gidiş yürüyüş, iş, davranış, yavaş hareket”

11. “DEDE” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **atata** “büyük baba, babanın babası”

Aslan bir günü Tarıdan diläg istädi ki **atatayı**¹⁰ şährdän tüzreg gätirä ki ona bellindire.¹¹

- **böyüg ata** “büyük baba, babanın babası”

Buyurdu: Rahmetli **böyüg atangizden** sora, kişisiz qaldum.
Böyüg **atangiz** bir görgemli cahalidi.

12. “TORUN” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **neve** “torun, kızının ya da oğlunun çocuğu”

Bu tazä dünyaya gälde män aldım qucağıma **nävämdir**.

II. EVLİLİK YOLUYLA AKRABALIK BİLDİREN TERİMLER:

1. “KADIN EŞ” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **arvad** (Arp) “kadın eş”

Cani Xaninñ **arvadi** yäni Nozh biyi bizim beyik biyimizdir
Bizim täkin **arvad** uşaqı ola uzaq eylämişäm
Qaşqayılardı çox az adam ikki **arvad** varimiş.

- **gelin/gälin** “erkek akrabanın eşi”

Neççä **gälin** yaptı çöreg tek ağac
Neççä güzel **gälinmiş** bura täk ağaç
Gälinläring başdan kilçäkmägi¹² düzüm – düzüm hél miheggen melhular göyneği
géymegi ...

- **hatun** “kadın eş”

Deyinñ behäştän neçä **hatun** gälä

- **zeyfe** (Frs) “kadın eş”

Birisi zeyfä gedirdi ocağın torpağınnan qoyırdı ağzına deyirdi.

2. “ERKEK EŞ” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **är** “erkek eş”

Sarıgül de **ärä** geddi.

- **küräkän/göräkän/görägän** “erkek eş”

Qezi ki gälinidi gätirillär häcleyä, gerdäğä, yolda mäsälän at oydaddıgdä **küräkän**
däymişdi yerä ölmüşdi.

¹⁰ atatam (tatam) “babanın erkek kardeşi, amca (emüyim).

¹¹ bellindir- “belli et-”

¹² kil çek- “zılgıt çek-”

Sarı han deyirdi eye Tarı istese ele bir oğlum için beş gece toy édirem ve yéddi kızımı ere gönderenden sora **görägänlärim**¹³ mene o oğul yérinediler. **Küräkänä** (toyda) bir ağaç vurullardi. Gälin gäländä yendirända **küräkäni** vurilärdi.

- **nökär** (Frs) “damat”

Altı **nökär** sänin kendinde varım. Gälmişem altı nökärimi aparam. İndi xub oldu ha. Senin näkering hardaying?

- **numzäd** (Frs) “eş adayı”

Män gälirdim obaya **numzädimi** göräm, dorost? **Numzäd** qaçirdi qaym olirdi.¹⁴

3. “KARDEŞLERİN EŞLERİ” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **bacanak/bacnak** “kız kardeşlerin eşleri”

Onlar ki şikal vurdi. Källä paçasını bu bacanaxlar götüräcäk.

4. “KAYNANA” ANLAMINDAKİ TERİMLER:

- **qeynana** “kadına göre kocasının, erkeğe göre karısının annesi”

Oğullar buayi, qezlar anayi heç gälinlär **qeynanayi** bağänmäz.

KAYNAKÇA

- Aka, İ.- Koprıman, K. Y. (1976). *Ziya Gökalp- Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akalın, H. Ş. (ve diğeri). (2010). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Anlambilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balaman, A. R. (2002). *Evlilik Akrabalık Türleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bottomore, T.B., Çev. Ünsal Oskay. (2000). *Toplumbilim*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Burke, P. Çev. Mete Tunçay (2005). *Tarih ve Toplumsal Kuram*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1972). Kaşgarlı Mahmut’a Göre Akraba Adları. *Türk Dili Dergisi*, C. XXVII, (S. 253), s. 23-26
- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

¹³ göregen “damat, güvey”

¹⁴ qaym ol- “gizlen-”

KAŞKAY TÜRKLERİNDE AKRABALIK ADLARI

- Erdem, M. (2001). Türkmenlerde “Tire” ve “Tayfa” Kavramları. *Kök Araştırmalar*, S. III/2, 87-105
- Erenoğlu, D. (2011). Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma. *Turkish Studies – Türk Halk Biliminde Dün-Bugün-Yarın-*, Volume 6/4, 123-137.
- Erenoğlu, D. (2011). M.erdani Rahimi'nin Kaşkay Türkçesi Sözlükleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 30, 379-382.
- Ersoy, H. Y. (2011). Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi. *Türkbilig*, S. 21, 87-112.
- Gömeç, S. (2001). Divanü Lügat-it Türk'te Akrabalık Bildiren Terimler. *Türk Kültürü*, S. 39/464, 133-142
- Gömeç, S. (2001). Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri. *Türk Kültürü*, S. 173, 1-6
- Gülensoy, T. (1974). Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar. *TDAY Belleten*,(1973-1974) 283-318.
- Li, Yong-Song (1999). *Türk Dilerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Muradî-i Karakani, F. (2008). *Allıncak Ulduzu-Kaşkayı Türkçesine Mitiller*, Şiraz/İran: Navid-i Şiraz Yayınevi.
- Rahimi, E. M. (2007). *Kaşkayı Sözlüğü*, Kum/İran: Ensari Yayınevi.
- Stevens, J. (2001). *Devletin Yeniden Üretimi*, Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1995). *Çağdaş Türk Sosyolojisi*, İstanbul: Turan Yayıncılık
- Türkdoğan, O. (2004). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

MOĞOLİSTAN'DA YAŞAYAN BİR TÜRK BOYU: HOTONLAR

Otgonbaatar BALJIN

Bu raporda Moğolistan'da yaşamakta olan Hotonlar hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Günümüzde "Hoton" olarak adlandırılan bu grup, Moğolistan'ın batısında, özellikle Uvs'daki Taryalan ilçesinde yaşamaktadırlar.

Moğolistan'da 2010 yılında yapılan nüfus sayımına göre; Hotonların toplam nüfusunun 11.304 olduğu ve bunun 5.644'ünün erkek, 5.660'mın kadın olduğu görülmektedir.¹ Şehir ve ilçelerin toplamına bakıldığında 6.269 olan Hoton nüfusunun 3.067'sinin erkek ve 3.202'sinin kadındır.² Köy ve illerdeki Hotonların toplam nüfusu 5.035'tir. Bunun 2.577'si erkek, 2.458'i ise kadındır.³ Uvs'daki Tarialan ilçesinde ise toplam 3.528 Hotonlunun yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır.

XX. yüzyılın II. yarısından itibaren Hotonlar, devletin gelişimi için Moğolistan'ın her tarafında çalışmaktadırlar ve Ulaanbaatar, Çoibalsan, Darhan, Erdenet, Ulaangom, Şariin-Gol, Bor-Öndör ve Selenge'nin Burgaltai vs. şehir ve bölgelerde yaşamaktadırlar.

Şimdi Hotonların adının ve kökeninin nereden geldiği hakkında bilgi vermek istiyorum. Hotonlar aslında Uygur kökenli'dir. Onlar kendilerini Uygurlar olarak adlandırmaktadırlar. Ayrıca, Hotonlar kendilerine bu ismin Kalmuklar (Uyratların-O.B.) tarafından verildiğini söylemektedirler. Örneğin: 1920-30 yıllarına ait bazı belgelere göre; Dörvödler Hotonları "Uygur" şeklinde adlandırmışlardır. Bunun aksine Hotonlar Zorigt Han'daki (günümüzdeki Moğolistan'ın Ulaangom, Davst ve Tarialan ilçelerinde) Dörvödleri "Kalmuk", Dalai Han'daki (Sagil ve Türgen ilçelerinde) Dörvödleri ise "Dörvöd" olarak adlandırmışlardır.⁴

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, Hotonlar XVII. yüzyılın sonuna doğru Cungar devletinin (XVII. yüzyıl) idaresine girmişler ve Dörvödlerle uzun bir zaman aynı coğrafyayı paylaşmışlardır. Hotonlar, Dörvödlerin Zorigt Han hâkimiyetinde iken kendi etnik kökenlerini ve kültürlerini korumuşlardır. Bu durum, Moğolların herhangi bir etnik grubun gelişmesi vb. işlerine pek karışmadıklarının bir göstergesi olabilir. Hotonlar, Dörvödlerle uzun zaman beraber yaşadıkları için onlardan ziraat, ekonomi ve kültür gibi konularda etkilenmiştir.

Güney Kuzey Hanedanları (Liu Song devleti M.S. 420-479) döneminde Türk kavimlerinden bazılarının adları "Hoton" diye adlandırılırken Yuan döneminde Uygur (Vei-Vu-er) olarak adlandırılmıştır.⁵

¹ *Hün am, oron suutsnii 2010 oni ulsin negdsen toollogo* [2010 yılı Moğolistan nüfus sayımının sonuçları], Ulaanbaatar 2011, s. 194.

² A.g.e., Ulaanbaatar 2011, s. 195.

³ A.g.e., Ulaanbaatar 2011, s. 195.

⁴ Badamhatan, S. "Hoton yastan" [Hotonlar], *Mongoliin ugsaatni zui* (Moğolistan Etnolojisi), III. Cilt, Ulaanbaatar 1996, s. 233.

⁵ A.g.e., Peterburg, 1915.

Çin kaynakları etnik köken açısından Türkleri genel olarak “Hui”, kuzey Çinlileri “Hani”, Moğolları “Men”, Mançuları “Mani” ve Güney Çin’deki birçok kavimleri ise “Mya-o” olarak adlandırmakta idi.⁶

Bahsettimiz Hotonlar kendilerini “Uygur” olarak kabullenmesi dikkat çekmektedir. Neden bu adı almışlardır, “Uygur devleti ile ortak bağları nelerdir, acaba onların hâkimiyeti altında mı yaşadılar ya da Uygurlardan ayrı bir etnik grup muydular?” gibi sorulara hâlen cevap aranmaktadır.

XIII. yüzyılda yazılan ve Moğolların en önemli kaynaklarından biri olan *Moğolların Gizli Tarihi*’nde⁷ günümüzdeki Moğolistan’ın batı tarafında yaşayan kavimler, vilayetler ve devletler, Uygur (238), Sartaul (256), Kıpçak (262), Bağdat (260), Buhara (257) ve Tangud (249) olarak ayrı bir şekilde anlatılmaktadır. Ama “Hoton” adı kaynakta geçmemektedir.

Bazı kaynaklara göre, Moğollar günümüzdeki Orta Asya’daki Türkistan halklarını “Sartaul”, İdi-kut Barçuk Han’ın Uygur’larını ise “Uygur” şeklinde adlandırdıkları görülmektedir.

Moğol tarihî kaynaklarına göre, Doğu Türkistan’da yaşayan halklara “Hoton” adının verilmesi Cungar devleti döneminde hatta Galdan Han’ın (M.S. 1644-1697) dönemiyle alakalıdır. Dolayısıyla, 1678 yılında Galdan Boşıgt Han, Uyratların batı tarafına (günümüzdeki Doğu Türkistan bölgesi - O.B) sefer düzenleyerek Hotonları (şehir) hâkimiyet altına almışlar ve böylece Uyratlar onlara “Hoton” adını vermişlerdir. O zamandan beri Moğol ve Mançu kaynaklarında “Hoton vilayet”⁸ olarak geçmesi de 350 sene boyunca Uyratlarla sıkı bir siyasi ilişki içinde olduklarının kanıtıdır.

Moğollar, insanların kalabalık olarak yaşadıkları yerleri “Hot” diye adlandırmaktadırlar. Hoton adının da buradan geldiğini düşünüyorum. Ayrıca, Moğollar şehirde yaşayanlar için “Hot-iin hün” (h. Şehir insan - O.B), “Hotod amidardag hün” (h. Şehirde yaşayan kişi - O.B) vs. gibi tabirler kullanmışlardır. “Hoton” adını bu anlamlar ile onlara takmış oldukları kanaatindeyiz. Moğolların modern kril yazı dilinde “Nar” (h. güneş), “Sar” (h. ay) isimleri eski Moğol yazı dilinde “naran” ve “saran” olarak yazıldığı gibi “Hoton” ya da “Hotun” denilmesi de yazı dilinin aynı özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Rus ve Moğol araştırmacıların Hotonlar üzerine yaptığı incelemelere göre, onların boyları aşağıdaki gibi sıralamıştır:

⁶ Badamhatan, S. “Hoton yastan” (Hotonlar), *Mongoliin ugsaatni zui* (Moğolistan Etnolojisi), III. Cilt, Ulaanbaatar 1996, s.233.

⁷ Tserensodnom, S. *Mongoliin Nuuts Tovçoo* (Moğolların Gizli Tarihi), Ulaanbaatar 1996, s.233.

⁸ *Zarligaar Togtoogdson Gadaad Mongol, Hoton aimgiin Van, Güngüüdiin İltgel*. (Şastir Emiriyle kurulmuş Dış Moğolistan ve Hotonların aristokratlarının nâmeleri), cilt 67-68 ve 71.

MOĞOLİSTAN'DA YAŞAYAN BİR TÜRK BOYU: HOTONLAR

№	Potanın G. N. ⁹ (1877 yıl)	Vladimirtsov B. Ya. ¹⁰ (1911 yıl)	Badamhatan S. ¹¹ (1958 yıl)
1	Adju-Kurmyan	Şaavai	Şaavai
2	Burut	Şalbak	Burd
3	Ulzyubuk	Özbek	Ogotor
4	İlbya	Nilva	Holidog (Höçgüd)
5	Cas	Jes	Zöçgüüd (Hoçıgald)
6	Kasil	Hasan	Hasan
7	Djupar	Hudai-Berdi	Şalpak

Tablo 1. Araştırmacılara göre Hoton boy adları.

Lakin bazı araştırmacılar yukarıdaki adı geçen boyların tarih boyunca Hotonlarla kaynaşmış olabileceğini söylerler. Bu boylar arasında Moğol, Kazak, Özbek ve Kırgız gibi boylar da bulunmaktadır. Burada Hotonların kendi boylarını ayırt etmek için “Elken” (sadece Hoton boyları - O.B.) tabirini kullanmaları dikkat çekmektedir. Mesela, “burd elken” ve “şaavai elken” gibi adlandırmalar yaparlar. Ayrıca Hotonların “elken”i Zahçinlarda da vardır. Hotonlarla uzun zamandan beri aynı coğrafyayı paylaşmış Dörvöd ve Bayadlar ise “yas” (h. kemik) tabirini kullanmışlar.¹² Hoton boyları da Türk ve Moğol boyları gibi oluşmuştur. Moğollardan farkı “nomiin aav ve nomiin eej” (h. kutsal baba ve kutsal anne) gibi bir geleneğin var olmasıdır. Hotonlar kendi içinde “elken”ler (h. Boy-O.B) “gal” (h. ocak - O.B.)’lere ayrılmaktadır. “Gal”, birbirlerinin acı ve mutlu günlerini beraberce paylaşmasını görev sayan küçük bir gruptur.¹³

Burada Moğolistan’ın Uvs ilindeki Tarialan’da yaşayan Hotonların “nomiin etseg ve hüü” olma töreni (h. Kutsal baba ve oğul), “Şaşkal” okuma, anne babaların övgü dualarını alma töreni “tsever tsai” (h. temiz çay) ve “21, 40 ve 100 honog” (h. gün) vb. gelenekleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.

2009 yılında Uvs’un Ulaangom ilçesindeki incelemelerde bulunurken Dalai Bey ile tanışmıştım. Dalai Bey, Tarialan’dan Ulaangom’a geledi 6 sene olmuş, emekli biriydi. O Hoton geleneklerine uyarak 4 kişiyle “kutsal baba ve oğul” olduğunu anlatmıştı. Hoton gelenekleri üzerine sohbet ederken onun evinde “Buda”nın küçük bir heykelinin bulunduğunu fark ettim ve neden ona tapıldığını sordum. O ise Budist Dörvödler’in “Ayuş”a, Bayadlar’ın “Maidar”a, Hotonlar’ın ise “Buda”ya tapıldığını söyledi.

⁹ Potanın, G. N. *Oçerki Severo-Zapadnoi Mongolii*. (Puteşestvie 1876-1877) vip. II. Sankt-Peterburg, 1881.

¹⁰ Vladimortsov, B. Ya. Turettski Narodets Hotoni. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, 23. Cilt, Peterburg, 1915.

¹¹ Badamhatan, S. Uvs Aimgiin Hoton nariin garliin ovgiin üldetseer sudalsan ni. [Uvs Vilayetinde Hotonların kökenleri üzerine bir araştırma]. *Şinjleh Uhaan Amidral Dergisi*, № 2. Ulaanbaatar, 1960.

¹² Badamhatan, S. Hoton yastan. [Hotonlar], *Mongoliin ugsaatni zui* [Moğolistan Etnolojisi]. III. Cilt, Ulaanbaatar 1996, s.266.

¹³ Badamhatan, S. *Uvsiin Hoton Yastan*. [Uvs Vilayeti Hotonları], Erdenet, 1995.

S. Badamhatan'ın kitabında Hoton'lar arasında "baba ve oğul" olma geleneği olduğu belirtilse de bunun hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.¹⁴ Lakin görüştüğüm Dalai'nin oğlu Ganbayar'ı iyi tanıyan bir kişi olan Purevdorj şunları anlattı:

"Dalai bey yardım sever, iyi kalpli biridir. Bir keresinde Ganbayar'a yardım etmişti. Bu yüzden onlar "kutsal baba ve oğul" olmaya karar vermişlerdi. Bunun için ayrı bir tören yaptılar. Törende baba olacak Dalai'ya, onun evladı olmaya karar veren Ganbayar, khadag¹⁵ sunmuştu. Sonradan Molla'yı (h. hoton dini keşiş - O.B.) davet ederek dua okuttular. Bu törende Dalai'nin çocuklarının hepsi geldiği zaman Ganbayar'ı tanıştırdı onun "kutsal oğul" (h. kendi çocuğu gibi) olduğunu, bir anne babanın çocukları gibi birbirine saygı göstererek davranmaları gerektiğini duyurdu. Moğolların "Beyaz ay"larında yaptığı gibi karşılıklı selamlaştılar ve küçük bir kutlama yaptılar." "Kutsal baba ve oğul" töreni ile evlat edilen kişi "kutsal baba"nın sözünden çıkmamalı ve onun sözlerini saygı ile karşılamalıydı. Hoton geleneklerinde "kutsal anne baba"yı sadece kendi elken'den (h. hoton boylarından - O.B.) seçme geleneği dikkat çekmekte ve hoton'lar dışında başka biriyle evlenmesi de sert bir şekilde yasaklamakta idi.¹⁶

Komünist döneminden itibaren Hotonlar arasında bu gelenek değişime uğramış ve yabancıardan gelin almaya ve yabancılara damat olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda gelinler "yas"lardan (h. kemik) kendisine "kutsal anne baba" seçebilir duruma gelmişti.

"Kutsal baba" Dalai Bey'in¹⁷ dediklerine göre,

"Hotonlarda öz anne babanın dışında kutsal kitabın bağıyla baba ve oğul olunması da vardır. Oğul veya kızı evlenirken anne babası kendi elkenlerden (Hoton'larda 7 elken veya boylar gerçek Hoton boylar olarak kabul görür. Sadece onlardan kutsal anne babayı seçmekte - O.B.) bir aileyi kutsal anne baba olarak seçtirirler. Düğünde Molla'lara khadag, ipek, kumaş ve şeker ikram ederek çocuklarının kutsal bağ ve akrabalık bağlarıyla kutsanmasını dilerler. Molla dua okur ve töreni yöneterek onların kutsal anne baba olma dileklerini yerine getirir."

Bu gelenek düğünlerde belirgin bir şekilde uygulanmaktadır. Dolayısıyla, Hotonların düğününde anne babalar ile yapılan "yüz görümlüğü" (höşiğ tailah yeslol - O.B.) töreninden sonra damat ve gelin misafirlere gösterir ve "kutsal anne baba"sı ile onları tanıştırlar. Ayrıca damat Dörvöd (Hoton değilse -O.B.) olursa, o kendi elken'den (h. boylarından) kutsal anne baba seçebilir. Bu da karı kocanın ayrı

¹⁴ Badamhatan, S. *Uvsiin Hoton Yastan*. [Uvs Vilayeti Hotonları], Erdenet, 1995.

¹⁵ Moğollar bayramlarda saygı gösterdikleri birini selamlarken verilen kumaş parçasına *Khadag* derler. Khadag genellikle gök renginde olur. Lakin sarı, yeşil ve beyaz vs. renkleri de mevcuttur.

¹⁶ Uvs vilayeti, Ulaangom, IV, Purevdorj, B. Zasuud 45 yaşında, 2009.

¹⁷ Uvs vilayeti, Ulaangom, IV. Dalai, Şalbag Elegnii (elken), 68 yaşında, 2009.

“kutsal anne baba” seçmesinin nedeni olurdu. Pürevdorj, kendi elken'den (h. boylarından) “kutsal anne baba” seçme geleneğinin yok olmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. Dolayısıyla Dörvöd ve Hotonlar dışında “kutsal baba ve oğul” olma geleneği onlara damat veya gelin olarak gelenleri de kapsamaktadır.

Ayrıca “kutsal anne baba”sı zengin bir kimse ise kendi oğullarına mal ve mülkü verebilirlerdi. Bizim tanıştığımız Dalai Bey, kendi “kutsal anne baba”sı, eşinin “kutsal anne baba”sı ve kayınpederi ile birlikte toplam 8 tane anne babaya sahip olduğunu, kendisinin de 20 “kutsal oğul” ile 60 “kutsal torunu” nun olduğundan bahsetmişti. Onların da kendisini baba olarak gördüklerini, bayramlarda ve özel günlerde onun ziyaretine geldiklerini ve özel hayatlarında da her türlü destekçileri olduğunu anlatmıştı. Bunun sebebinin ise akrabalık bağlarını güçlü kılmak ve akrabalık ilişkilerini genişletmek olduğunu söylemişti.

“*Moğolların Gizli Tarihi*”nde “baba ve oğul” olmakla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin; Kerayit’lerin Ong Han, Temuçin ile “baba ve oğul” olması olayı. Eserin 96. Maddesinde;

“Eskiden, babaları Yesugei-han ile Kereit’lerin (reisi) Onghan dostluk tesis etmişlerdi. Onlar “Babamızla dostluk kurmuş olan bir kimse bizim için baba gibidir!” diyerek, o zamanın Tu’ula (nehri) civarındaki Kara ormanda bulunduğunu bildikleri Onghan’a gittiler. Onghan’a varınca Temuçin: “Eskiden, babamla dostluk tesis etmişsiniz. Şimdi sen benim babam gibisin, düğün hediyesi olan şu hediye sana getirdim!”¹⁸ dedi ve kara samur kürkünü ona verdi.”

Burada Temuçin’in, Yesugei-han’ı Onghan’la dost olduklarını hatırlatarak onunla baba ve oğul olmasının sebeplerini açık şekilde belirttiği görülmektedir.

Moğollar arasında yaygın görülen baba ve oğul olma geleneğinin çok eski zamanlara ait olduğu görüşündeyiz. Örneğin “*Moğolların Gizli Tarihi*”nde “baba ve oğul” diye işaret etmemiş olsa da Onghan ve Temuçin’in “baba ve oğul” ilişkilerine dair 178., 179., 181. maddelerinde rastlanmaktadır. Mesela, 178.’de

“...Onghan “Ah yazık!
Oğlumdan mı ayrıldım?¹⁹
(Öyleyse) kanundan ayrıldım!
(Oğlumdan) mı uzaklaştım!
(Öyleyse) tuttuğumuz yoldan uzaklaştım!”

der. Onghan bu sözüne devamla:

“Eğer şimdi oğluma karşı kötü niyet besleyecek olursam, kanım işte bunun gibi aksın!” diye yemin etti” ok yontmağa mahsus bıçağı ile

¹⁸ *Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi, Çev: Temir, A. 1. Baskı, Ankara 1948, s. 37.*

¹⁹ Temuçin’i kastetmekte.

*serçe parmağının ucuna vurarak kanını akıttı ve bir parça kanını kayın kabuğundan yapılmış küçük bir kutuya koyarak: Oğluma verin!*²⁰

diye gönderdiği anlatılmaktadır.

Hoton geleneklerinde İslâmiyetin büyük bir etki bıraktığını düşünüyoruz. Mesela, Hotonlar erkek çocuklarını 5-7 yaşlarına eriştiğinde “musurman” olması için Molla’da “Şaşkal”²¹ okutur ve tören yaparlar. Dolayısıyla, “Anne babaları çocuğun musurman olma gününü (Hoton olma - O.B.) önceden akrabalarına duyururlar. Gün gelince mollayı da çağırır ve akrabalar toplanırlar. Misafirlere yemek ve içki ikram ederler. Sonradan Molla tütsü yakar ve temiz inançlı biri olması için “Delhiin san” duasını okur. “12 şaş kalig”i

“Helmii tiivii liiluh guluulah mahaamed Aviitük uruusalaa

Helmii şaıdaat, ilee luh, iştailani mahaamed avaatük uruusalaa

Helmii tamjaa (kemjaa), suuhaa delle alıhaam dellee,

Ulaah bieteı, mişee kianar, maş mişhalim, mükem süv”²² diye okur.

Annesi çocuğunu suyla yıkar. Molla da tütsü yakar, dua okuyup “husan savslaga”i²³ çocuğun cinsel organına dokunur ve “Ak suyak han akma yan engelmeeen yagaş musurman bolov uu?” (Gelinin yanında iyi bir “Hoton” olduğu mu?) diye sorar. Çocuğun yanında oturan gelin kurutulmuş süttten hazırlanmış yiyeceklerden küçük parçaları çadırın içinden dışarı atar, evdeki herkes “musurman bolov oo” (h. musurman oldu - O.B.) derler. Çocuğa hediye verirler ve dağılırlar.²⁴ Onların bu geleneği bize bir zamanlar İslâmiyete tabi kaldıklarının bir kanıtı olarak gözükmektedir.”²⁵

Buradan konargöçer geleneği ile İslâmiyetin ortak noktalarının da olduğu anlaşılmaktadır. Hotonların çocukları “musurman yapma” sebebi ise İslâmiyette anne babası öldüğü zaman onlar için dua okuyacak bir çocuğun olmasını istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Aynı zamanda Moğollarda da öldüğü zaman dua okuması için çocukların birini tapınakta din adamı yapmalarının sebebi aynıdır. Lakin Moğollarda Hotonlardan

²⁰ *Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi, Çev: Temir, A. 1. Baskı, Ankara 1948, s.103.*

²¹ Badamhatan, S. “1987-1988 ond Uvs Aimagt Ajillasan Ugsaatni Zuin Heeriin Sudlagaani Tailan, Eh Hereglegdehüün” [1987-1988 yılında Uvs Vilayetinde yapılmış Etnoloji İncelemeleri ve Sonuçları], *Mongoliin Ugsaatni Zuin Heeriin Sudalgaanii eh Hereglegdehüün*. [Moğolistan’da Etnoloji İncelemeleri], IX. Cilt, Ulaanbaatar 2011, s. 73.

²² “Şaşkal”dan bazı kısımlar.

²³ “Husan savlaga”-Küçük yaşta olan hayvanların büyüdüğünde üremesini durdurmak için kullanılan ve tahtadan yapılan bıçak gibi alet.

²⁴ Badamhatan, S. “Hoton yastan” [Hotonlar], *Mongoliin ugsaatni zui*. [Moğolistan Etnolojisi], III. Cilt, Ulaanbaatar 1996.

²⁵ Badamhatan, S. *Uvsiin Hoton Yastan*. [Uvs Vilayeti Hotonları], Erdenet 1995, s. 70.

farklı olarak “çocuğunun cinsel organına dokunmak” gibi bir gelenek bulunmamaktadır.

“Musurman olma”sıyla ilgili başka bir hikâye de;

“Üç çocuğu olan dul bir adam varmış. Sonradan bir kadınla evlenmiş. Bir gün karısı ona; Senin küçük oğlun benimle olmak istiyor demiş. Kocasını çok kızmış ve küçük oğlunun kellesinin alınmasını istemiş. Lakin emiri yerine getirecek kişiler çocuğu bir yere götürüp çocuğun kellesini almanın yerine onun cinsel organını kesip bırakmışlar.”²⁶

Bunun dışında Hotonlarda “tsever tsai çanah” (h. temiz çay kaynatmak) denilen gelenek görülmektedir. Anne baba öldüğünden 7., 21., 40. ve 100. günlerinde “tsever tsai” (h. temiz çay) kaynatılarak ruhları için dua okurlar.

Buna benzer bir gelenek de Moğollarda gözükmektedir. Moğollar birinin ölümünün 7., 21. ve 49. gününde “tsagaalga” ve “tsagaalah” denilen töreni yaparlar. Tören günlerinde çocuklarına çökelek, sütlü çay, yemekler verirler ve hediyeler dağıtırlar. Ama Hotonlar her yılın sonbaharında “tsever tsai” (h. temiz çay), “beyaz ay” bayramının “Bitüün”de (arifesinde) yapılan “guç hiih” (h. otuzu tamamlamak) denilen töreni yaparlar. Hotonların “tsever tsai” (h. temiz çay) yapılma törenine “Molla”nın katılması zorunludur.

Törende molla “tavgiin san” (h. hudai terst - O.B.) denilen duayı okur. Bu duanın anlamı anne babaların hayattayken çocukları için yaptığı iyilikleri övmek ve hazırlanan yemeklerin onlar için olduğunu anlatmaktır.

Hotonların “tsever tsai” töreninde yemekler, etli ve sütlü olmak üzere iki çeşittir. 7. gündeki tören etli yemekli ve unlu mamullü, 21. gündeki “tsever tsai” tören sadece unlu mamullü, 40. günündeki tören unlu mamullü ve etli yemekli, 100. günündeki tören unlu mamullü ve etli yemekli, her yıl Bitüün’de (Arifesinde) ise çay ve unlu mamullü yapılır.

100. günün “tsever tsai” töreninde Molla “ükeerin tsai” (h. ölmüş kişinin çayı - O.B.) denilen duayı okur, önceden hazırlanmış 3 kaburga, 2 tane unlu mamul ve 3 tane bağlanmış tahta parçasını ateşe atar. Bunun anlamı hikâyelere göre, “ölen kişi Erlik’e giderken yolda 3 tane engelle karşılaşır ve ilk engel olan hastalanmış iki deve için 3 tahta parçası, “Hasar” ve “Basar” köpekler için 2 tane unlu mamul ve karga kuşları için 3 kaburga ile onları kandırıp geçer.” 100. günde “tsever tsai” töreninin yapılması ile vefat etmiş anne babaların cenaze işlerinin bitmiş olduğunu sayarlar. Fakat her sene sonbaharda (Eylül ve Ekim aylarında - O.B.) ve Bitüün’de (Arifesinde), yani yılda 2 kere olmak üzere ölen anne babaları için “tsver tsai” töreni yapar ve dua okuturlar.

“Tsever tsai” (h. temiz çay - O.B.) töreninde “Hotonlarda unlu mamulleri kullanılması ve ölen anne babaların ruhları için hazırlanmış yemekleri ateşe atıp yakması vb. gelenekler dikkat çeken yönlerdir. “Tsever tsai” diye adlandırılan bu törende unlu mamulleri 36 tane hazırlanır. Fakat bundan 2 tanesini alıp bozkıra

²⁶ Badamhatan, S. 1987-1988 *ond Uvs Aimagt ajillasan Ugsaatni Zuin Heeriin Sudalgaanii Tailan, material*. [1987-1988 yılında Uvs Vilayetinde Etnoloji İnceleme ve Sonuçları], Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Dans 7, HN-10.

OTGONBAATAR BALJIN

bırakırlar. Törende ay içerler ve sonradan bu yiyecekleri gelenlere dağıtırlar. Molla “namaaz” dua okuduktan sonra yiyeceklerden ölen anne baba için ateşe atıp yakarlar.

Bu “tsever tsai” töreni ve Bitüün’de (Arifesinde) yapılan “gu hiih” törenleri birbirinin tamamen aynıdır.

MOĞOL TUVALARININ GELENEKSEL KIYAFET VE AKSESUARLARI

Baatarkhuu BAT-ULZİİ

Günümüzde Tuva Türklerinin bir kısmı Moğolistan'daki Bayan-Ölgii ilinin Tsengel ilçesinde toplu hâlde, Hovd ilinin Buyant ilçesinde, Töv ilinin Zaamar ilçesinde, Darhan, Orhon, Selenge illerinin Züün-Büren ve Ulaanbaatar vs. bölgelerinde ise azınlık olarak yaşamaktadırlar. Bunun dışında Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Doğu Türkistan'ın Altay ilinde, Rusya Federasyonu'nun Tuva Cumhuriyeti'nde de yaşamaktadırlar. Moğolistan'daki Tuvalar eskiden Altay Tuvaları ve Altay Uranhaylar olmak üzere 7 xoshun'dan¹ (h. ilçe) oluşurlardı.

Moğolistan'daki Tuvaların kültürel bir simgesi, giydikleri kıyafetlerdir. Kıyafetler, etnik unsurların özellikle maddi ve manevi değerlerini sergiler. Her etniğe ait kıyafet, kullanım açısından aynı işleve sahip olmakla birlikte insanların yaşam alanları, coğrafyası, ziraat ve kültürleriyle sıkı bir bağlantısı olduğundan şeklen ayrı ayrı özellik taşımaktadır. Giysinin şekli ve tarzı bir toplumun siyasi gelişmesi doğrultusunda değişime uğrar ve bu süreçte yenilenir veya bazı kısımları unutulup gidebilir.

Biz burada Moğolistan'daki Tuvaların giysilerini, erkek ve kadın giysisi olmak üzere iki temel gruplara ayırıp “deel” (giysi - B.B.), şapka ve ayakkabı başlıkları altında ele alacağız.

KADIN GIYSİLERİ

Tuvalar kadın giysilerine “ton” derler. Tuva kadınlarının iş için ayrı, kış ve yaz mevsimleri için ayrı, bayramlarda ise özel giysileri vardır.

Tuva kadınlarının süslenmek için giydiği kıyafetlere “Kurjak ton” veya “Ehner deel” (hanım giysisi) denir. Tuva kadınlarının yazlık giysisi, kıvrık yakalı olup omuz kısmından sırtta doğru geniş beyaz bir kumaştan oluşmaktadır. Elbisenin bütününde çoğunlukla mavi renk kullanılır ve göğüs ile kol kısmının kenarlarına kırmızı renkli kumaşla biye yapılır. Elbisenin göğüs kısmı soldan sağa doğru kruvaze olarak kapanır. Elbise kollarının boyu ise el içeride kalacak şekilde uzun olup giyildiğinde uzun kalan kısım asla geri çevrilmez. Ayrıca kollar geniş ve büyük, giysinin alt kısmı da geniş yapılıdır. Renkli kumaşlarla elbisenin bütün kenarlarına biye şeklinde süsleme yapılır ve etek kısmının iki yan tarafında yırtmaç bırakılır. Genellikle kadın giysilerinin Torgut, Ööld ve diğer etnik gruplara göre daha geniş olduğu dikkat çekmektedir. Tuvaların destanlarında savaş sırasında küçük çocukların elbise

---

¹ Eskiden Moğollarda askerî anlamda, Moğolca otop, muayyen bir birliği ifade ediyordu, yani otop'un verdiği silâhendazlar ayrı bir askerî kut'ayı teşkil ediyorlardı ve buna xoshigun-xoshi'un-xoshun (kolordu, fırka vb.) deniliyordu. Mesela Xalxa ulus veya Xalxa tümen yani “Halha kabilesi” veya Halha tümeni, “yedi otop'tan” yahut “yedi hosundan” müteşekkildi. bk. Vladimirtsov, B. Y. *Moğolların İçtimai Teşkilâtı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, Çev: İnan, A. I. Baskı, Ankara 1944, s. 194-195; XVIII. yüzyılın II. yarısında Moğolistan'da 125 xoshun olarak çoğalmış bulunuyordu. bk. Baasanjav, Z. ve diğerleri, *Mongol Ulsiin Tüüh [Moğolistan Tarihi]*, II. baskı, Ulaanbaatar 2006, s. 104.

kollarında saklanarak göç edildiği ve bu nedenle de giysilerin kollarının geniş yapıldığı anlatılmaktadır.²

Yaz “deel”in beyaz yakası:

Yaz giysilerine “terleg” derler. Torgut, Zahçin, Dörvöd, Bayad, Uranhay ve Tuva kadınları yaz giysilerinin yakasının içine beyaz büyük bir kumaşı dışardan görünebilecek şekilde dikerler. Eski bir geleneğe göre bunun anlamı kadınların vücutlarını saygı gereği Tanrı’ya göstermemek üzere kapatmalarıdır. (Tanrı babadır ve toprak anadır - B.B.).³ Değişik boylarda genel yapım tarzı aynı olsa da süsleme tarzı birbirinden farklıdır. Yakayı ince bir kumaşla diktikten sonra yakanın rüzgârdan etkilenmemesi için gümüş ve mercan taşlarıyla süslerler. Bu beyaz yakanın eskiden elbisenin bütün kısmını kaplayacak şekilde olduğu günümüzde ise sadece beyaz küçük bir yaka olarak kaldığı görülmektedir. Beyaz yaka, kadınların evli olduğunu göstermektedir. Ayrıca beyaz yakanın, her zaman karlı olan Altay Dağlarının meşhur tepelerine saygıdan veya savaş zamanında beyaz bir kumaşla kundaklanarak alıp götürülen küçük çocuğun hikâyesini anlatan halk masalından geldiği rivayet edilmektedir.⁴

Giysinin göğüs kısmı:

Giysinin göğsüne “zöv enger” derler. Mançu askerlerinin herkesi, özellikle hamile kadınları karnındaki çocuğu ile birlikte öldürmek amacıyla sağ böbrek kısmından ok attıkları bilindiğinden bunu önlenmek için giysilerin göğüs kısmı köşeli yapılmakta idi. Giysinin sağ göğüs kısmının iç tarafı, kalıp demir ya da ıslatılmış söğütle kalınlaştırıldığından “zöv enger” (h. sağ) denilmeye başlamıştır.⁵

“Tsegdeg” (Deel’in dışında giyilen bir giysi); Kadınların bayram ve kutlamalarda Deel’in üstüne giydikleri giysiye “Tsegdeg” denir. Bu giysiye Batı Moğollar “Tsegdeg”, Khalha Moğolları ise “uu” derler. Tuva kadınları “Tsegdeg”i giyerken Deel ile aynı renk olmasına özen gösterirler. Süsleme açısından günlük veya bayramda giyilecek “Tsegdeg” farklılık içerir. Kadınların belinin hayırlı ve temiz olduğunun bir göstergesi olarak “Tsegdeg”in bel kısmına 5 renkli kumaştan oluşan bez bağlanır. “Tsegdeg”in etek kısmı geniş yapılı ve arka ortasından etek ucuna kadar bir yırtmaç bırakılır. Bunun sebebi ise at binmeyi kolaylaştırmaktır. Moğollara göre giysilerin kadınların saflığını yansıttığı inanıldığından giysilerdeki kumaşların kenarlarına başka renkten ince kumaşlarla biyeler dikilir. Böylece iyilik ve saflığın içeride saklanılmış olduğu düşünülür.

Ayrıca “tsegdeg”in göğüs kısmında örülmüş saç için “saç ceb”i (h. saç evi) bulunur. “Saç ceb”i siyah bir kumaşla, 4 parmak genişliğinde ve 50 cm uzunluğunda yapılıdır. Saç cebini gümüş veya renkli desenlerle süslerler. Evli kadınlar saçlarını ikiye ayırıp örerler ve bu cebe yerleştirirler. Saçlarını düşmemesi için gümüş bir toka ile bu cebe tuttururlar.

² Amgalan, M. *Baruun Mongolçuudiin Ediin Soelin Dursgalt Zuils* [Batı Moğolların Kültürel Mirası], Ulaanbaatar 2008, s. 27.

³ Amgalan, M. *Baruun Mongolçuudiin Ediin Soelin Dursgalt Zuils* [Batı Moğolların Kültürel Mirası], Ulaanbaatar 2008, s. 36.

⁴ Batnasan, G. *Mongol Ardin Huvtsas* [Moğol Yöresel Giysileri], Ulaanbaatar 1989, s. 34.

⁵ Amgalan, M. *Baruun Mongolçuudiin Ediin Soelin Dursgalt Zuils* [Batı Moğolların Kültürel Mirası], Ulaanbaatar 2008, s.27.

“Kurjak kantazi”:

Kadın giysilerinde “kurjak kantazi” dediğimiz giysi uzun ve açık “deel”e benzer bir giysidir. “Kurjak kantazi” güzel düğmelerle süslenmiş bir giysi olup kemerin görevini üstlenmektedir.

“Urug ton, kis ton” (sevger deel):

Evlenmemiş kızlar özel bir elbise giyerler, buna “urug ton”, “kis ton” derler. Bu giysinin kolları uzun yapılmaz, bel kısmı de inceltilemez, “şalma hee” ve “buguulan hee” vb. desenlerle yaka, göğüs ve etek kısımlarının çevreleri süslenir ve kalın kenarlı biyelerle dikilir. Tuva kız giysisi “nohoi şüd” (h. köpek dişi - B.B.), “honin holboo” (h. koyun bağlama - B.B.) ve “zagsan nuruu” (h. Balık sırtı - B. B.) vb. isimli desenlerle süslenir.

Yakında evlenecek olan kızın giysileri, babası, annesi ve akrabaları ile birlikte hazırlanır. Bu durum kızın giysisini hazırlamak manasında olan “Kögs dükteer” sözü ile ifade edilir. Tuva kültüründe “Ömsgölö ömssön ohin saihan, üsee guitseesen üneg saihan” (*Gelinliğini giymiş bir kız güzeldir, yetişkin bir tilkinin ise tüyleri güzeldir*) deyimini yaygın olarak kullanıldığından ve yaşlı ile saygın kişilerin gelini düğünde görmek için gelecekları bilindiğinden evlenecek kızın giysisine büyük özen gösterilir.

ERKEK GİYSİLERİ

Genellikle Tuva ve Uranhay erkeklerin giysileri benzerdir. Sadece küçük süslerle farklılık göstermektedir. Tuva, Uranhay, Zahçin, Dörvöd ve Torgutların giysilerinin etek kısmında bir yırtmaç olur. Yaka ve sırt kısmında geniş desenler bulunur. Tuvalılar buna “şalma” (h. tsalam - B.B.) derler. Tuva erkek giysisinde yırtmaç kısa olur ve kol boyu çok uzun değildir. Yaka ise geniş yapılıdır. Giysiler çoğunlukla mavi renkli kumaştan yapılmış olup kırmızı biyelidir. Tuvalılar bunun sebeğini “*Bir gün Amursanaa dönecek. O zaman bizi giysimizden tanıyacaktı*” veya “*Cengiz Han’ın asker giysisi*” olarak açıklamaktadırlar.⁶

Uranhaylıların giysisinde ise yırtmaç uzun olur ve yaka geniştir. Erkeklerin giysilerindeki “dilbek” denilen yırtmaçlar, “tiva düüşkün” denilen ve el yapımı olan çeşitli düğmelerle süslenir.

Eski zamandan beri “Höh monçak”lılar (h. gök boncuk -B.B.) kırmızı biyeli mavi elbise ve mavi şapka giyerlerdi. Bazen bu şapka ile beraber mavi bir kumaş parçasını başlarına sarar ve kırmızı bir kemer takarlardı. Bu şekilde giyindiklerinden onlara “Höh monçak” (h. gök boncuk - B.B.) derler.

Tuvalıların giysileri günlük giysiler ve bayram giysileri olarak ikiye ayrılır. Örneğin, “üstei deel”ine (h. kış giysisi - B.B.) “algi ton” denilmektedir. Bu kış giysisi kürkten yapılmış olup kumaşlı ya da kumaşsız olarak ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca “çargig ton” denilen ilkbahar ve sonbaharda herkes tarafından giyilebilen kürkten yapılmış giysi, “üçü ton” denilen kumaşlı kürkten yapılmış giysi, “kuu ton” denilen kürkten yapılmış beyaz giysi, “lavşak” denilen kadın ve erkek ayrımı olmaksızın giyilebilen

⁶ Baatarhüü, B. *Bayan-Ölgii Aimgiin Tsengel Sumand Yavuulsan Heeriin Sudalгаа, Tüühiin Hüreelen, Tüühiin Barimt Medeelliin Töv* [Bayan-Ölgii il, Tsengel ilçesinde yapılan incelemeleri, Tarih Enstitüsü, Kaynak Araştırma Merkezi], 2010.

yaz giysisi, “dilbektik ton” denilen erkeklerin bayramlarda giydiği yaz giysisi, “negei ton” denilen herkes tarafından giyilebilen uzun tüylü kürkten yapılmış giysi , “çuçak” denilen kumaş ve kürkten yapılmış çocuk giysisi vs. gibi birçok giysi çeşitleri bilinmektedir.

Bunların yanı sıra parlak siyah renkli kumaşla dikilmiş ve kenarlarına beyaz kuzu kürküyle biye geçirilmiş giysiler de kullanılır. Ellerin üşümemesi için kollar “nudraga” denilen şekilde kürkten ve uzun yapılıdır. Giysinin yakası tilki bacağına kürkü ile kaplanır ve giysinin iki tarafı yırtmaçlı olur. Her tarafı biyeli ise bu elbiseyi “şalbalig ton” derler. Ayrıca sonbahar ve ilkbaharda, serin havalarda “sarmai deel” denilen giysiler kullanılır. Yaz için koyun derisinden yapılan giysiye “jargak”, keçi derisini ters çevirip yağmurda giymek için yapılan giysiye “şekpen” ve çoğu zaman avcılar tarafından giyilen kısa elbiseye “hevenek” denilir. Derinin tüyleri dış tarafında kalacak şekilde dikilen “Hevenek” giysisiyle birlikte av hayvanlarının derisinden yapılmış pantolon giyerler. Bunun dışında kış için “kandaazi” veya “hantaaz” denilen yelek ve “kerekdeş” denilen uzun kollu giysiler giyerler. Bunların yanı sıra çobanlık yaparken ve avlanırken giyilen “algi şalbistar”, “algi kerekteş” denilen alt kısmı olmayan kısa, koyun derisinden yapılmış giysi ile siyah kuzu derisinden dikilmiş pantolon giyerler.

Ayrıca “şalbuur” denilen geniş pantolon da kullanılmaktadır. Kuzu, keçi, marmot ve kedigiller vb. hayvanların derisinden yapılmış “beldemş” denilen ve genellikle yaşlılar tarafından kullanılan kuşaklar da bulunmaktadır.

Şapkalar:

“Tolgoin alçuur”, “toortsog”, “loovuuz”, “halban malgai” vb. olarak adlandırılan çeşitli şapkalar kullanılmaktadır. Bu şapkalar, kullanım ve şekil olarak birbirinden farklılık göstermektedir. Örneğin, Uranhaylılar arasında düz ya da “tögrög” şeklinde, Tuvalılar arasında ise yuvarlak şekilde yapılmış “toortsog”lar yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra eskiden yaz mevsiminde sadece orta yaşlı erkekler şapka takmadıkları zamanlarda başlarını kumaşlarla sararlardı. Fakat bunlar şimdi her yaşta kadın tarafından da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tuvalılar eskiden mavi renkli kırmızı “zala” adı verilen ve omuza kadar uzanan uzun bir kumaş parçasını şapkalarının arka tarafına takarlardı. Tuvalılar şapkaya “külepre” demektedirler.

Toorçak; Tuvalıların “toorçak” dediği “Toortsog” olarak adlandırılan şapka, Uyratlarınkine çok benzemektedir. Tuvalıların “toortsog” dedikleri bu şapkanın kulaklı ve kulaksız (huv - B. B.) olarak iki çeşidi bulunmaktadır. Kulaksız (huv) şapkanın üstünde “zala”nın takılabilmesi için el yapımı küçük bir düğme bulunur. Kulaksız “toortsog” adlı bu şapkayı evli olmayan kızlar takarlar.

Tuvalı ve Uranhaylı kadınlar süs amaçlı olarak “toortsog” giyerler. Bu şapkanın iki tarafında kulak denilen iki ayrı kumaş parçası ile ön ve arka tarafında siper bulunur. Altı ayrı parçanın birleştirilmesiyle oluşturulan bu şapkanın ön tarafında değişik süslemeler yapılabilir. Ön tarafının siperli olması, çadırın kapısını simgelemektedir. Zira “toortsog” şekil olarak çadıra çok benzer.⁷

⁷ Amgalan, M. *Baruun Mongolçuudiin Ediin Soelin Dursgalt Zuils* [Batı Moğolların Kültürel Mirası], Ulaanbaatar 2008, s. 48.

Kadınlar gümüş, altın, yeşimtaşı ve değerli taşlardan oluşan ağır küpeler takarlar. Bu küpelerin ağırlığını hafifletmek için küpeleri kulakların arkasından iple şapkalarına bağlarlar. “Toortsog” dediğimiz bu şapkanın iki yan tarafı ve ön kısmı samur gibi hayvanların kürkünden de yapılabilir.

“Dört talalig toorçak veya dörvin talt toortsog”; Erkek ve kadınlar tarafından takılabilen bir şapkadır. Erkeklerin kullandığı “toortsog” kırmızı “zala”lı, kadınların kullandığı ise kırmızı püsküllü olarak yapılır. “Toortsog”un tepe kısmında “sense” denilen bir düğme bulunur. Bu şapkanın iki yan tarafı yüksek, arka ve ön tarafı daha kısa olarak yapılır. Bu şapka kadın erkek, yaşlı genç, zengin fakir ayrımı olmaksızın herkes tarafından kullanılabilir. Ancak kullanılan malzemenin cinsine ve süslerine göre bu şapka farklılık gösterebilir. “Toortsog”un iki yanında bulunan kulaklıkların samur ve sansar hayvanlarının kürklerinden yapılmış olanlarını zenginler, tarla faresi, kuzu veya keçi derisinden yapılmış olanları ise diğer halk takmaktadırlar. Bu kulaklıklar, soğuktan korunmanın yanı sıra daha çok süs amaçlı kullanılmaktadır. Bu nedenle şapkaların kulaklıkları genellikle yukarı kaldırmış şekilde takılmaktadır.

Halban malgai:

Bu şapka, tepesi zarif ve uzun çevresi yuvarlak olarak yapılmıştır. Tuvalılar bu kabarık şapkaya “delben böirt” demektedirler. Ayrıca sadece yaşlı erkekler tarafından yaz mevsiminde giyilen “bürgüün böirt” denilen şapka da kullanılmaktadır. Bunun dışında “loovuuz” denilen kışın giyelebilen şapka da bilinmektedir.

Ayakkabı:

Tuva erkekleri “Tuva edik” denilen ayakkabıyı kullanmaktadırlar. Bunun dışında basit yapılmış hafif ve ayakları sıcak tutabilecek ayakkabıya “tiva pöödük” demektedirler. Ayakkabının alt kısmında hayvan derisinin en kalın kısmı kullanılmaktadır. Bu ayakkabının özelliği hiç nem ve su geçirmez oluşudur. Dolayısıyla kadınların giydiği “çimçik edik” (yumuşak ayakkabı) değişik desenlerle süslenerek yapılır ve kızlar da bunu giyebilirler.

Moğolistan’daki Tuvalılara ait giysilerin özelliklerine baktığımızda Tagna-Tuvalılarınkinden farklı olduğu ve daha çok Batı Moğollarla belirgin bir benzerlik sergilediği görülmektedir.

ÖLMEKTE OLAN TÜRK DİLLERİYLE İLGİLİ ALINABİLECEK ÖNLEMLER ÜZERİNE

Nesrin BAYRAKTAR

Giriş

Günümüzden 35.000 yıl önce ilk insan formu olan Homo sapiens neanderthalensis tarih sahnesine çıktığına göre, dillerin temelleri o zamanlar atılmış olmalıdır. Her bir dil, bu kadar uzun süreli bir emeğin ürünü olmalıdır. Doğada canlıların iletişim sağladığı bilinmekle birlikte, hiçbir canlının iletişimi insan dili düzeyinde değildir.

Yapılan araştırmalara göre yeryüzünde birçok tehlike altında tür vardır: balık türlerinin %5'i, bitkilerin %8'i, kuş türlerinin %11'i, memelilerin %18'i ve dillerin %40'tan fazlası yok olma tehlikesi altındadır (Sutherland, 2000; Heywood, 1995'ten aktaran Harrison, 2007, s. 7). Bu yüzdelerle göre diller, yok olma tehlikesi açısından doğadaki canlılara oranla daha fazla yardıma ihtiyaç duymaktadır. 2001 yılı verilerine göre, dünya çapında en azından 6912 farklı dil mevcuttur. Birçok dilbilimci, 21. yüzyılın sonunda bu dillerin yalnızca yarısının konuşulmaya devam edeceğini öngörmektedir.

Dil sayısı	Konuşur sayısı
204	10'dan az
344	10 ile 99 arası
Toplam	100'den az konuşura sahip

Tablo 1. 2005 yılı verilerine göre (Harrison, 2007, s. 4)

100'den az konuşuru olan 548 dil dünyada konuşulmakta olan dillerin %10'una yakındır. Bu dillerin konuşur kitlesinin yaşlı nesil olduğu ve onların ölmesiyle konuşur sayısının daha da azalacağı düşünülürse 548 dilin birinci derecede yok olma tehlikesi altında olduğu anlaşılmaktadır. Yok olma tehlikesi altındaki diller yoğun olarak Sibiryâ, Kafkaslar ve Amazon bölgesindedir.

1. Diller Nasıl Yok Olur

Dillerin yok olması konusundan önce genel çerçevede bazı terimlerden söz etmek yararlı olabilir (Terimler konusunda geniş bilgi için bk. Malmkijaer, 2001; Aitchison, 2001; Harrison, 2007; Trask, 1998).

Azınlık dili (minority language): Geniş bir kitle içinde az sayıda kişi tarafından konuşulan dildir. Azınlık dili, konuşur sayısı ile ilgili olmakla birlikte her zaman yok olma tehlikesine işaret etmez. Söz gelimi, Türkçe birçok Avrupa ülkesinde çalışan Türkler tarafından kullanılmaktadır ve bu ülkelerde azınlık dili oluştursa da yok olmaya yüz tutmuş diller arasında değildir.

Çoğunluk dili (majority language): Başka azınlıkların da bulunduğu bir coğrafyada genel ve yaygın olan, çoğunluk tarafından kullanılan dildir. Amerika'da İngilizce pek çok dile göre çoğunluk dili özelliği gösterir.

Ana dili (mother tongue): Sıklıkla kullanılan bu terim pek çok durumda anlam sorunu yaratmaktadır. Bir bireyin annesinin dili her zaman ana dili değildir. Genel

olarak kişinin kendini en iyi ifade ettiği ve bir problem anında başvurduğu dil, olarak tanımlanabilecek ana dili kavramı birden çok dilde kendini en iyi şekilde ifade edenlerde iki dillilik (bilingualism) ya da çok dillilik (multilingualism) kavramlarıyla birleşir. Bazı dilbilimcilerce, kişinin öğrendiği ilk dil ana dili olarak kabul edilir (Örneğin Grenoble-Whaley, Dalby, Harrison).

Miras dil (heritage language): Atalar dili olarak da adlandırılabilir nitelikte olan miras dil, artık yaşamayan atalara ait olan dildir. Avrupa'da çalışan Türklerin 3. nesil çocukları için Türkçe artık ana dili olmaktan çıkmıştır. Birkaç nesil sonra da günlük hayatta, eğitimde ya da işte kullanılmadığından miras dil durumuna düşebilir.

Yerel dil (local language): Bir topluluğun içinde bulunduğu topluma ait olan ve daha yaygın olan dildir. Daha yaygın iletişim sağlayan dil terimi de kullanılabilir. Britanya İskoç ve Gal halkı için İngilizce yerel dil durumundadır. Yerel dil için, taban dili (matrix language) terimi de kullanılmaktadır.

Baskın (dominant) ve baskın olmayan (non-dominant) dil: Yerel dil terimiyle karşılanabilecek bir kavram gibi görünmekle birlikte, azınlık durumundaki dillere baskı yapması ve tehlike arz etmesi nedeniyle farklı olarak ele alınmalıdır. Bilim, sanat ve ekonomi dünyası için İngilizce baskın dil durumunda olup pek çok dili tehlike altında bırakmaktadır.

Tehlike altında (threatened), tükenmekte olan (endangered) ya da baskın olmayan (non-dominant) dil: Genel olarak ekonomik olmakla birlikte çeşitli nedenlerle baskın bir dilin etkisi altına girmiş ve yok olma süreci başlamış olan dildir.

Dil değiştirimi (language shift): Çeşitli nedenlerle bir toplumun kendi dilini bırakıp baskın ya da yerel dili kullanmaya başlaması durumudur.

Dillerin yok olma tehlikesi altına girmesi ya da yok olması Grenoble-Whaley tarafından dil erozyonu (attrition) adı altında incelenmekte ve dil ediniminin (acquisition) karşıtı olarak kabul edilen dil erozyonunun 4 türünden söz edilmektedir (Geniş bilgi için bk. 2006, ss. 16-18).

Ani dil erozyonu (sudden attrition): Dillerin konuşurlarının hastalık, savaş, doğal afet gibi nedenlerle aniden yok olmasıdır.

Kökten dil erozyonu (radical attrition): Ani dil aşınmasıyla benzerlik göstermekle birlikte, soykırım ya da bastırma gibi politik nedenlerle dillerin yok olmasıdır.

Aşamalı dil erozyonu (gradual attrition): Baskın bölgesel bir dil ya da ulusal geçerli bir dil nedeniyle dilin göreceli olarak yavaş yavaş yok olma sürecine girmesidir. İlk aşamada iki dillilik (bilingualism) görülse de bu, zamanla yerini dil değiştirimine (language shift) kolayca bırakır. Dil kaybı aşamalı olarak gerçekleştiğinden önlem almakta gecikilmesi oldukça yaygın bir durumdur.

Kökten uca dil erozyonu (bottom-to-top attrition): Latin kökenli dillerde görüldüğü gibi, dilin kendisinin kullanımdan düşmesine karşın, din törenlerinde ya da bazı ayin nitelikli törenlerde yaşamaya devam etmesidir. Bu tür erozyonun en yumuşak biçiminde dil, hâlâ yerel halk tarafından kullanılır, en keskin hâlindeyse dilden bazı parçalar yerel halk tarafından törenlerde hatırlanır.

Diller, yok olma tehlikesi açısından 6 basamakta sınıflandırılmaktadır (Geniş bilgi için bk. Grenoble-Whaley, 2006, s. 18):

Güvende (safe): Bir dil, ait olduğu toplumun bütün nesillerince tüm ya da tamamına yakın alanında kullanıldığında güvende olarak değerlendirilir.

Risk altında (at risk): Bir toplumun üyelerince çeşitli yaş gruplarındaki bütün bireylerce kullanılan diller için kullanılan bu terim, konuşur sayısının azlığına işaret etmektedir.

Kaybolmakta (disappearing): Bir toplumun kendi dilinden başka bir dile geçiş yapması sonucunda konuşur sayısındaki azalmanın gözlenebilir hâle gelmesi durumudur.

Can çekişmekte (moribund): Dilin kullanımının yaşlı nesille sınırlı olması ve çocuklara aktarılamaması durumudur.

Yok olmak üzere (nearly extinct): Az sayıda yaşlı nesil tarafından ve yalnızca özel durumlarda kullanılan diller için söz konusudur.

Yok olmuş (extinct): Tek bir konuşuru bile kalmamış diller için söz konusudur.

Dilleri yok olmaya götüren nedenler sınırlı sayıda olup neredeyse tehlike altındaki dillerin tümü için geçerlidir. Dilleri yok olmaya götüren belli başlı nedenler şunlardır:

Azınlık dili durumuna düşme: Yaşanan ülkedeki baskın dilin etkisi, zamanla kültürel asimilasyon ve dil bilimsel karışmaya (homogenized) neden olabilir. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Makedonya gibi ülkelerde yaşayan Türklerin dillerinin durumu buna örnek olarak gösterilebilir.

Dilin konuşurlarına uygulanan baskı: Bir dil veya dilin konuşurlarına karşı uygulanan politik veya sosyal ayrımcılık dillerin yok olma tehlikesine girmesine neden olabilir. Bu durumda atalar dili evde konuşulmaya devam edilebilir ya da gördükleri baskı nedeniyle kişiler, evde çocuklarına öğretmeyi reddedebilir. Tofa dilinin son konuşurlarından Constantine Mukhaev;

“Çocukken gönderildiği köy okulunda derslerin yalnızca Rusça olduğunu ve hiçbir şey anlayamadığını, Rusça dışında verilen cevaplar için dövüldüğünü, sabahları öğretmenin gösterdiği sopayı asla unutamadığı için Tofa dilini çocuklarına aktarmaktan vazgeçtiğini” belirtmektedir (Geniş bilgi için bk. Harrison, 2007, s. 8).

İrkutsk ve Rusya’da yaşayan Tofa dili konuşurlarının sayısı Wikipedia’ya göre 378’dir, ancak Harrison 2005 yılı verilerine göre 30 yetişkin sayısı vermektedir (Harrison, 2007, s. 17).

Kitle iletişim araçlarının baskısı: Kitle iletişim araçları, konuşur sayısı fazla olan diller için bile büyük bir tehlikedir. Artık hemen her eve girmiş olan bilgisayar ve internet, İngilizceyi öğrenmeyi zorunlu kılmakta ve birçok iş kolunun terminolojisinin de bu dille oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumun devam etmesi, pek çok dili güçsüz duruma düşürebileceği gibi, karma (kreol) ve karışık dillerin (pidgin) oluşmasına neden olmaktadır. Ana dil çevirisi yapılmamış diziler de bu durumu tetikleyen bir başka unsurdur.

Küreselleşmeye ya da ekonomiye dayalı nedenler: Son yıllarda herkesin dilinde olan küreselleşme; “ekonomik hayatın uluslararası platforma uyum sağlayabilmesine yönelik bir süreç” (Whalley, 2003, s. 969) olarak tanımlanmaktadır. Küreselleşme, konuşur sayısı az, ekonomik ya da siyasî gücü zayıf toplumları tehdit eden unsurların başında yer almaya başlamıştır. Küreselleşmenin çok tartışılan yönlerinden biri de uluslararası güce sahip ekonomik sistemlerin küçük ya da büyük toplumları kendilerine benzetme yönündeki baskısıdır. Uluslararası olabilme yolunda çoğu toplum geleneksellikten daha çok modernleşmeye yönelmektedir. Bu da toplumların ve bireylerin kimliklerinin özünü oluşturan tarihsel, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlarını zayıflatmaktadır.

Bireylerin dillerinin önemi; UNESCO [United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization ‘Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı’]’nin kültürel farklılıklar üzerine yayımladığı 5 makaleden oluşan evrensel bildirgesinde “her bireyin kültürel kimliği doğrultusunda kendini ifade etme özgürlüğü vardır; bu, özellikle ana dilde olmalıdır” şeklinde ifade edilmiştir. Bu bildirgenin ardından dikkatler tehlike altındaki dillere kaymışsa da yeniden canlandırma programlarının mutlak başarı sağlayacağı kesin değildir.

2. Bir Dilin Yok Olmasıyla Neler Yitirilir

Dilin ne olduğuna ilişkin bütün tanımlarda yer alan ortak noktalar; insanlar arasında iletişimi sağlaması, unsurlarının nedene dayanmaması ve kültür aktarma aracı olmasıdır. Dillerin kültürleri yansıtmaya özelliği o kadar güçlüdür ki diller, kültürlerdeki her türlü değişikliği mutlaka yansıtır. Yeni komşular, yeni dinler, yeni yaşayış biçimleri sözcüklere ve dile yansır. Dillerin var olma nedeni konuşurları olduğundan bir dil öldüğünde bu, yalnızca o dilin son konuşurlarının öldüğü anlamına gelmez. Konuşurların yok olması dillerin de yok olmasına neden olur. Elbette ki dille birlikte bir toplum, bir nesil ölür ancak daha da önemlisi dilin yok olması birçok değer yargısının, yaşantının, başka toplumlarla paylaşımların kısacası bir kültürün ölümünü de beraberinde getirir. 2001’de yaşamını yitirene dek tehlike altındaki diller üzerine çalışmış olan dilbilimci Ken Hale kendisine “Bir dil kaybolunca neler olur” sorusunu yönelten araştırmacıya şöyle söylemiştir “Dilinizi yitirdiğinizde kültürünüzü, entelektüel zenginliğinizi, bir sanat eserini yitirirsiniz. Bu, Louvre Müzesine atılmış bir bomba gibidir (Harrison, 2007, s. 7)”.

Her dil, konuşurları tarafından uzun bir süreç içinde oluşturulmuş bir hazinedir. Bir dilin ölümü, aslında bir medeniyetin yok olmasıdır. Yazılı diller için hiç değilse bazı değerlerin geleceğe aktarılması mümkündür. Bir dille birlikte yok olan değerler sıralanacak olursa; bilgelik ürünü olan sözlü tarih, şiirler, destanlar, halk hikâyeleri, fıkralar, bilmeceler, atasözleri, ninniler, şarkılar, deyimler, kalıplaşmış sözler ilk akla gelenler arasındadır. Bunların tümü, söz konusu dilin ortak aklının ürünleridir. Dünyadaki tüm dillerin ortak akıl ürünlerini anlayabilmek, insan beynini gizli kalmış yönlerini de anlamaya yardımcı olacaktır.

Peru Amazon ormanlarında 3000’den az konuşuru olan Urarina dilinin cümle içindeki öge sırlaması, Tümleş+ yüklem+özne biçiminde olup bilinenlerden farklılık göstermektedir. Hint-Avrupa dilleri için Özne+yüklem+tümleş; Türkçe ve Almanca için Özne+tümleş+ yüklem olan bu sıralamanın bir başka olasılığı olarak Galce (Welsh) için Yüklem+özne+tümleş örnek verilirken, Urarina dili insan beyninin bir

cümle oluştururken kullanabileceği olasılıklara bir yenisini katmaktadır (Geniş bilgi için bk. Harrison, 2007, s. 18-19).

Tofa dilinin son konuşurlarından biri olan Martha Kongaraeva'nın sözlerinden Tofa dilinde ölüm için "çilek toplamaya git-" dendiğini öğreniyoruz (Harrison, 2007, s. 24). Dillerin hayvan, bitki ve renk adlandırmaları da insan beyninin dili üretirken çalışma sistemini anlayabilmek için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca tüm dilleri anlamak dilleri ve dile ait ürünleri her açıdan sınıflandırabilmek için de önemlidir.

Fosil hâlde bulunmuş ve adları sonradan verilmiş, bizlerin ancak müzelerde görebileceğimiz birçok canlı türünün adı, büyük olasılıkla çoktan ölüp gitmiş dillerde mevcuttu. Birçok farklı takvim ve sayma biçimi, kültürlerin ve dillerin erimesiyle yok olmuştur. Tüm bunlar göstermektedir ki dillerin yaşatılması ya da yeniden canlandırılması, evrensel bir miras için gereklidir.

3. Dillerin Yeniden Yaşatılmasına Dair Alınabilecek Önlemler

Tehlike altındaki diller için alınabilecek yaşatma önlemleri, konuşur sayısına ve konuşurların niteliğine göre farklılık göstermelidir. Sözgelimi, az sayıda konuşuru olan bir dil ile yüzden az konuşuru olan bir başka dilin yüz yüze geldiği tehlike farklı olduğu gibi; binden fazla konuşuru olan ancak konuşurları yaşlı nüfustan oluşan bir dil ile beş yüz konuşuru olan ancak çocuklar tarafından da etkin bir biçimde kullanılan bir başka dilin durumu farklı farklı değerlendirilmelidir. Dillerin yok olmaması için alınabilecek ilk önlemlerden biri, ana dili ya da atalar dili bilincinin güçlü bir şekilde yerleştirilmesidir. Tehlike altındaki çoğu dilin konuşurları yaşlı nesil olduğundan onların ölümüyle genç nesle aktarılması olanaksız hâlde gelecektir.

Kasım 2003'te Kyoto'da dünyanın pek çok ülkesinin katılımıyla gerçekleşen sempozyum sonucunda UNESCO tarafından Dillerin Yaşaması ve Tehlikeye Düşmesi [Language Vitality and Endangerment] başlığıyla, dillerin devamlılığını tespit etmek üzere 9 etken belirlenmiştir:

- Etken 1:** Nesiller arası dil aktarımı
- Etken 2:** Konuşurların kesin sayısı
- Etken 3:** Toplam nüfus içinde konuşur oranı
- Etken 4:** Mevcut dil alanı eğilimleri
- Etken 5:** Yeni alanlar ve kitle iletişimine tepki
- Etken 6:** Dil ve okuma yazma eğitimi için materyaller
- Etken 7:** Dillerin statülerine ve kullanımına dair hükümetlerin, kurumların ya da resmî kuruluşların uyguladığı politikalar
- Etken 8:** Toplum bireylerinin kendi dillerine dair tutumları
- Etken 9:** Yazılı belgelerin miktarı ve niteliği

Görüldüğü gibi; ilk 3 etken dillerin konuşur sayısıyla, sonraki 4 etken dillerin nasıl ve nerede kullanıldığıyla, sekizinci etken konuşurların dile verdiği değerle, sonuncu etkense dil hakkında üretilmiş materyalin niteliğiyle ilgilidir.

Dillerin yok olmasını engellemek için öncelikle yok olma durumunu tetikleyen unsurları anlamak gerekir. Baskın bir dille ortak yaşayan kültürlerin dilleri için başlıca birkaç durum söz konusudur. Diller karma (kreol) ya da karışık dil (pidgin) konumuna düşebilir ya da tamamen kullanımdan düşebilir (language lost). Ancak bunlar basamaklar hâlinde gerçekleşen durumlardır. Her bir dili yok olmaya götüren

kültürel, ruhsal, sosyal, ekonomik, politik ve tarihsel faktörler farklı olduğundan başarılı bir canlandırma programı için bu dillerin her birine özel önlemler alınmalıdır.

3.1. Dilleri Yeniden Canlandırma Programları

Bir dilin konuşurlarının sayıca azalması ya da yok olması durumunda, dilin yeniden canlandırılması (revitalization) için çeşitli programlar uygulanabilmektedir. Bu programlarda, eğer varsa, konuşurlar büyük önem taşımaktadır. Yeniden canlandırma programına tabi tutulacak dilin konuşurlarının dile ait bilgisinin niteliği de burada önem kazanmaktadır. Bu tür konuşurlar genelde hatırlayıcılar (rememberers) olarak sınıflandırılır ve başka bir dile ait bilgileri atalar diline göre daha üst düzeyde olduğundan yarı konuşucu (semi-speakers) olarak adlandırılırlar. Dile ait bilgilerinin düzeyine göre de akıcı ya da zayıf yarı konuşucu olarak değerlendirilirler.

Yeniden canlandırma programları 6 ana başlık altında incelenebilir:

1. Toptan daldırma (total-immersion) programları: Pek çok dilbilimcinin ve eğitimcinin bir dili yeniden canlandırmak için en iyi yöntem konusunda hem-fikir olduğu bu programlarda dil, tüm yaşama ve çevreye yayılır. Böylece dilin ait olduğu toplum, her yönüyle dilin içine daldırılmış olur. Dilin ait olduğu topluma en iyi şekilde uyarlanması, toplumun benimseyip sürdürmesi ve genç neslin eğitimi için sağlam materyallerle desteklenmesi şartıyla oldukça iyi sonuçlar vermektedir. Söz gelimi İngilizcenin baskısıyla yok olma tehlikesi altına girmiş Galce, birçok başka programın yanı sıra toptan daldırma yöntemiyle hayata uyarlanmıştır. Her türlü tabela, uyarı işareti, resmî belge, televizyon programları vb. gibi hayat unsurları Galce karşılıklarıyla verilmektedir. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başlarında Avusturya ve Yeni Zelanda yerli dili olan Māori dilinin ve Havai dilinin yeniden canlandırılması için kullanılan Te Kōhanga Reo, Dil yuvası (Language Nest) modeli toptan daldırma programlarından biridir. Bu modelde sayıları gittikçe azalan ve yalnızca yaşlı nüfusun konuştuğu dil, yaşlılarca ilkokullarda çocuklara öğretilmiş ve çok olumlu sonuçlar alınmıştır.

2. Kısmî Daldırma veya İki Dilli Programlar (partial immersion, bilingual programs): Bu tür programlar, genellikle yerel dilin yanı sıra İngilizcenin öğretimi için kullanılmakta ve erken yaşlarda başlamaktadır. Yok olma tehlikesi altındaki diller için de rahatlıkla kullanılabilir niteliktedirler.

3. İkinci (second language) ya da Yabancı Dil (foreign language) Olarak Yerel Dil: Bir dilin yalnızca yaşlı nesil tarafından kullanılması ve günlük hayatta başka bir dil kullanılması durumunda genç nesle atalarının dilini öğretmek için uygulanan programlardır. Bu durumda genç nesil de günlük hayatta atalarının dilinden başka bir dil kullandığından atalar dili çoğunlukla yabancı dil, bazen de ikinci dil konumundadır. Kızılderili dilleri ve bazı Sibirya dilleri için uygulanmıştır.

4. Toplum Tabanlı Programlar (community-based programs): Birçok dil, doğal öğrenmeyle ya da gayri resmî yollarla edinilir. Okula gitmeden de gözlem yaparak, taklit ederek, hata yaparak ve deneyerek atalar dilini konuşabilmek ve kullanmak mümkündür. Bundan hareketle, günlük yaşamda kullanılan dilin öğrenme stillerini kullanarak ve öğrencilere herhangi bir yönerge vermeden günlük aktivitelere içine yayılarak ölmekte olan dilin öğretimi amaçlanır.

5. Usta-Çırak Programı (master-apprentice): 18. Yüzyılda yaklaşık 100 civarında olan ve sadece dördünün konuşur sayısı 100'den fazla olmak üzere yarısı yok olmuş California eyaleti yerli dillerini hayatta tutmak için 1992'de geliştirilen bu programda dili hâlâ konuşmakta olan yaşlı bir usta liderliğinde takımlar kurulmuş ve 5 temel prensiple eğitim başlatılmıştır (Programın tüm ayrıntıları için bk. Hinton 1997). Bunlar; usta ve çıraklar arasında İngilizce kullanılmasına izninin olmaması, çırakların programın tamamına katılma zorunluluğu, iletişimde yalnızca konuşma dilinin kullanılması, eğitimin sınıfta değil yemek pişirme, bahçıvanlık gibi gerçek hayat aktivitelerinin içinde yapılması ve dil bilgisi ile birleşik yapıların sözcük öğretiminin ardından yavaş yavaş sağlanmasıdır.

6. Dilleri Yeniden Düzenleme Modelleri (language reclamation models): Çeşitli kaynaklarda diriltme (resuscitation), reclamation (yenileme), awakening (uyanma) ve revival (canlanma) adlarıyla da anılan bu programlar; artık konuşuru kalmamış diller için uygulanmaktadır. Şu anda 5 milyonun üzerinde kişi tarafından kullanılan İbranca (Hebrew) yeniden düzenleme programının en başarılı örneğidir. Bu başarının en önemli unsurları; İbrancanın din dili olması ve çok sayıda geçmişe ait yazılı belgeye sahip olmasıdır. Yazılı metinlerden yola çıkılarak dilin modern dünyaya uyumu sağlanmıştır.

7. Belgeleme (Documentation): Belgeleme, yalnızca dilbilimcileri ve dil araştırmacılarını ilgilendiren bir gereklilik değildir. Pek çok canlandırma programı için çok önemli olduğundan yok olma tehlikesi altındaki dillerin verileri; yazılı belgelerin yanı sıra ses ve görüntü kayıtları şeklinde mümkün olduğunca geniş olarak depolanmalıdır. Yazılı olmayan yalnızca konuşulan ya da konuşurları okuryazar olmayan dillerin sözlüklerinin ve eğitim materyallerinin hazırlanması için de önceliklidir.

Sonuç

Birçok nedenle yok olma tehlikesi altında kalan ve her geçen gün kullanıcı sayısı azalan dillerin, mümkün olduğunca çoğunu yaşatmak, son zamanların ilgi çekici konularındandır. Her dili yok olmaya götüren nedenler farklı olduğundan öncelikle bu nedenleri anlamak ve ortadan kaldırmak gereklidir. Öncelikli olarak dilin ait olduğu toplumca değer görmesi, desteklenmesi ve bunların amaç hâline getirilebilmesi şarttır. Atalar diline değer verme bilinci, günümüzde pek çok dili ayakta tutmaktadır. Hükümetlerin desteği, elbette ki çok önemlidir ancak yeterli bir atalar diline değer verme algısı ile kişi, kurum ve kuruluşlar da maddî ve manevî destek sağlayabilir. Dillerin yok olmasını önlemek ya da yeniden canlandırabilmek için kaynakların önemi tartışılmaz bir gereklilik olduğundan mümkün olduğunca geniş bir kayıt sistemi oluşturulmalıdır. Sadece konuşma dili niteliği taşıyan dillerin gelecek nesillere aktarımı için imlasının oluşturulması, dil bilgisinin ve sözlüklerinin yazılması gerektiğinden bu kayıtlar temel noktayı oluşturacaktır.

Çoğu dilin konuşur kitesinin 50'li ve üzeri yaşlarda olduğu göz önünde bulundurulduğunda genç nesle aktarım, gündeme gelmektedir. Bunun için yukarıda ele alınan canlandırma programlarından biri seçilmeli veya uygun başka bir programla dil yeniden hayata geçirilmelidir. Uygun programı seçerken göz önünde bulundurulması gereken bir başka konuda toplumun niteliğidir. Bazı toplumlar, herhangi bir dilde okuryazar olmadığından öncelikli olarak okuma yazma eğitimi uygulanması da gerekebilir. Her türlü programda materyal hazırlama uzmanlarca ve

toplumun farklı kesimlerine ayır ayrı hitap edecek şekilde yapılmalı, dilin eğitimini gerçekleştirecek uzmanlar yetiştirilmelidir. Tüm bunların hazırlanmasında da teknolojik gelişmelerden yararlanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aitchison, J. (2001). *Language Change: Progress or Decay*. Cambridge: Cambridge University Press, 3rd Edition.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dalby, A. (2000). *Language in Danger*. London: Allen Lane The Penguin Press.
- Grenoble, L. A., Whaley, L. J. (2006). *Saving Languages, An Introduction to Language Revitalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrison, K. D. (2007). *When Languages Die, The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Hinton, L. (1997). Survival of Endangered Languages: The California Master-Apprentice Program. *International Journal of the Sociology of Language*. Vol: 123, 177-191.
- http://gag.m.wikipedia.org/wiki/Tofa_dili
- http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=9105&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- Hutton, C. M. (1998). *Linguistics and the Third Reich Mother-tongue Fascism, rare and the science of language*. USA: Routledge Publishing.
- Lockwood, D. G., Fries, P. H., Copeland, J. E. (2000). *Functionla Approaches to Language, Culture and Cognition (Papers in Honor of Sydney M. Lamb)*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Malmkkijaer, K. (2001). *The Linguistics Encyclopedia*. London-New York: Routledge, Second Edition.
- Trask, R. L. (1998). *Key Concept in Language and Linguistics*. London-New York: Routledge.
- Whalley, L. (2003). The Future of Native Languages. *Futures 35*, Issue: 9, 961-973.

NOGAY DİLİNİN BUGÜNKÜ DURUMU VE KULLANIM ALANLARI

Mariya BULGAROVA

2010 yılında yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre Rusya'da yaşayan Nogayların toplam sayısı 103.660'tır (2002 yılında yapılan sayıma göre 90.000). Nogay dilinde konuşanların sayısı 87.119'dur . Bilindiği gibi Nogaylar Rusya'da ve dünyada çeşitli yerlerde dağınık olarak yaşamaktadırlar. Rusya'da Nogaylar Stavropol bölgesinde, Dağıstan, Karaçay-Çerkes, Çeçenistan Cumhuriyetlerinde, Astrahan vilâyetinde, Rusya'nın dışında Nogaylar Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Hollanda, Afganistan ve Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Elbette, halkın parçalanması, ortak ülke (toprak) bütünlüğünün olmaması kültür düzeyine ciddi derecede zarar vermektedir. En çok zararı ise Nogay dili görmektedir.

Toplum dilbilimcilerin tahminlerine göre bugün yeryüzünde konuşulan dillerin (6000'den fazla) 426'sı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyalar. UNESCO'nun tehlikedeki diller listesinde Nogay dili de yer almaktadır.

Eskiden güçlü devleti olan, dünya devletleriyle diplomatik ilişkileri olan Nogay dili bugün risk altındadır. Evet, halk kendi dilini gerektiği kadar korumuştur ve korumaya devam etmektedir. Nogay dilinde söylenegelen kahramanlık destanları (*Edige, Nogayın 40 batırı, Mamay, Ormanbet, Ertargil, Sora Batır* vb., XV-XVII. yüzyıllarda yaşayan şairlerin *Sal Kiyizin, Kaztuvganın, Dosmanbet Azavlinin* destanları Nogay dilinin sözlü kültür kaynaklarının temellerini oluşturmaktadır.

Kuzey Kafkasyada XIX. yüzyıla kadar Nogay dilini halklar *ara dil* 'lingua franka' olarak kullanmıştır. Ancak Nogay dilinin şimdiki durumu ciddi tehlikededir ve bir şeyler yapılmalıdır. Nogay dili Rusya'da yaşayan Nogayların ana dili olarak evlerde, iş yerlerinde, okullarda kullanılmaktadır. Ama maalesef, Nogay dilinin durumu her yerde aynı şekilde değildir. Örneğin, Karaçay-Çerkes ve Dağıstan Cumhuriyetlerinin anayasalarına göre Nogay dili devlet dili olarak kabul görmüştür. Bu cumhuriyetlerde okullarda çocuklar Nogay dili ve edebiyatı derslerini almaktalar, Nogay dilinde kitaplar yayınlanmakta, radyo ve televizyon programları yapılmaktadır.

Karaçay-Çerkes ve Dağıstan cumhuriyetleri çok milletli cumhuriyetler olarak teşekkül etmiştir. Bundan dolayı bu cumhuriyetlerde yaşayan topluluklarında arasında ortak bir iletişim dili gerekmektedir. Bunun yanı sıra resmî işlerde, belge, kimlik, ticarî ilişkiler vb. devlet işlerinde her millet için ortak olan bir dil kabul edilmektedir. Bu ortak dil Rusçadır. Bu sebeple bu cumhuriyetlerde yaşayan toplulukların ana dillerini kullanma alanları azalmaktadır. Bu kullanım alanlarının gittikçe azalmasından kaynaklanan tehlikenin dilin başka kullanım alanlarının genişletilmesi ve desteklenmesi yoluyla giderilmesi gerekmektedir. Kuşkusuz dilin gelişmesi onun kullanım alanlarına bağlı olarak şekillenmektedir. Dilin şimdiki imkânlarına göre önemli kullanım alanları ev, aile, kreş, okul, yazılı ve görsel basın (gazete, radyo, televizyon, internet vb.) ile sınırlıdır.

Bildirimde Nogayların yaşadıkları bölgelerde dilin kullanım alanları hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum. Astrahan, Babayurt (Dağıstan), Kırım Nogaylarının ana dillerini kullanma sorunları 20. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bu yıllarda hükümet tarafından Nogayların kültürlerine ve yaşam koşullarına etki eden olumsuz kararlar alınmıştır. Astrahan'da yaşayan Nogaylar Tatar olarak kaydedilmiş ve bu durum çocukların Tatar dilinde eğitim görmelerine yol açmıştır. Babayurt Nogayları ise Kumık olarak kaydedilmiş ve çocuklar Kumık dilinde eğitim görmüşlerdir. Kırım'da yaşayan Nogaylar ise Kırım Tatarı olarak kaydedilmiş ve çocukların Kırım Tatar dilinde eğitim görmeleri için program düzenlenmiştir. Bu programların oluşturulduğu bölgelerde yaşayan Nogaylar kendilerini "Biz Nogayız" şeklinde adlandırsalar da, evde ana dillerinde konuşsalar da dil ve kültür bakımında çok ciddi zararlar görmüşlerdir.

Astrahan bölgesinde oturan Nogayların nüfusu son sayıma göre 7589 kişi, Babayurt Nogaylarının nüfusu ise yine 7589 kişidir. Bu bölgelerde yaşayan Nogay dili Tatar ve Kumık dillerinin etkisine maruz kalmıştır. Onlarca yıl gençler kuşaktan kuşağa okullarda Tatar ve Kumık dillerinde öğrenim görmüşlerdir. Elbette bu durum aynı coğrafyada Nogay dilinin kullanım alanlarını azaltmıştır. 20. yüzyılın sonuna kadar farklı bölgelerde yaşayan Nogaylar birbirlerinden habersizdi. Örneğin Babayurt Nogayları Koban'da yaşayan soydaşlarından habersizdi. Ama 20. yüzyılın doksanlı yıllarında bu durum değişti, halklar kendi dillerine, kültürlerine özel bir önem vermeye başladılar. Kendi kültürlerinin canlanmasında ve gelişmesinde çeşitli fırsatlar buldular. Dünyanın farklı bölgelerinde yaşasalar da Nogaylar günümüzde dillerini, dinlerini (Kuzey Kafkasya'da İslâmiyeti kabul eden en eski halklardan biridir), kültürlerini, gelenek ve göreneklerini yaşatmakta olan halklardan biridir.

Günümüzde Nogay dilinin kullanım alanları bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi iki bölgede; Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti ile Dağıstan Cumhuriyetinde Nogay dili devlet dili olarak kabul edilmiştir. Bu cumhuriyetlerde Nogay köylerinde ve Nogayların yaşamakta olduğu şehirlerde okullarda ana dili ve edebiyat derslerini millî eğitim sistemi içerisinde almaktadır. Nogay diline artık çocuk kreşlerinin programlarında ana dilde dersler verilmek sùretiyle yer verilmektedir. Karaçay-Çerkes Devlet ve Dağıstan Üniversitelerinde Millî Diller Bölümünde okullar için öğretmenler yetiştirilmektedir.. Nogay dili üzerine incelemeler Karaçay-Çerkes Bilimsel Araştırma Enstitüsünde, Karaçay-Çerkes Devlet Üniversitesinde, Dağıstan Devlet Üniversitesinde yapılmaktadır. Tabii ki öğrenim sürecinde ders kitapları çok önemlidir.

Nogay dilindeki kitaplar Çerkessk ve Mahaçkala şehirlerinde, ders kitapları ise sadece Çerkessk şehrinde yayımlanmaktadır. Diğer bölgeler için ders kitapları bulmak son derece zordur. 2000 yılında yayımlanan Sosyolinguistik Ansiklopedisinin verilerine göre Nogay dilinde yayımlanan kitapların 20. yüzyılın doksanlı yıllarındaki resmî istatistik rakamları şaşkıncıdır. Okullar için ders kitapları Dağıstan, Karaçay-Çerkes'te hiç yoktur. Ayrıca üniversiteler için Dağıstan'da ve Karaçay-Çerkes'te yine hiçbir kitap yayımlanmamıştır *Pismenniye yaziki mira: Yaziki Possiyskoy Federatsii*. 2000).

Ders kitaplarının ve edebi eserlerin yayımlanması sorunları şimdilerde yavaş yavaş aşılmaktadır. Ders kitaplarının ve edebi eserlerin yayımlanması dilin önemli kullanım alanlarından. Tabii ki dilin gelişmesinde edebiyatın rolü çok büyüktür.

Edebi kitapların artışıyla standartlaşmaya giden dil yazılı dilden olumlu anlamda etkilenmektedir.

Nogay dilbilimi araştırmaları Karaçay-Çerkes Cumhuriyetinde 1932 yılından bu yana Bilimsel Araştırma Enstitüsünde devam etmektedir. Çağdaş Nogay dilbilimi tüm dünyada türkoloji araştırmalarına bağlı olarak Nogay dili, tarihi, edebiyatı ve folkloru vb. alanlarda devam etmektedir.

20. yüzyılda Nogay alfabesi iki defa değişmiştir. 1828 yılında Latin alfabesi temelinde 28 harfli alfabe kabul edildi. Ders kitapları, edebi eserler yayımlandı. 1937 yılında Nogaylar diğer Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk halklarla birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kaldı. Kuşkusuz alfabe değişimleri Nogayların kültürünün, dilinin gelişmesine zarar verdi. Ama bu olaylara rağmen Nogay dili bugün gelişme yolundadır. Nogay dili ve edebiyatı üzerinde çalışan bilim adamları uluslararası bilimsel ortak projelerde görev alıyorlar. Ortak projeler özellikle Türkiyeli bilim adamları ile birlikte başarılı bir şekilde yapılıyor.

Dilin kullanım alanları içinde bilim adamları haberleşme araçlarında (televizyon, radyo, gazete) görev alıyorlar. Karaçay-Çerkes ve Dağistan Cumhuriyetlerinde Nogay dilinde haftada bir kez bir saatlik televizyon ve radyo programları düzenleniyor. Bu yetersiz görülebilir, ancak bu programları tüm Nogay halkı her hafta bekliyor; tüm aile, konu komşu ve çocuklarla beraber seyrediyorlar.

Nogayların iki devlet gazetesi bulunmaktadır. Bunlar *Nogay davisi* (Çerkessk), *Sollik mayagi* (Terekli-Mekteb)'dir. Çocuklar için *Lasin*, *Mametekey* dergileri yayımlanıyor. Maalesef dilin bu kullanım alanları diğer bölgelerde oldukça yetersiz. Stavropol bölgesinde yaşayan Nogayların köylerinde Nogay dili ve edebiyatı dersleri zaman zaman öğrenim programlarına alınıyor, zaman zamansa çıkarılıyor. Bugün Nogay dilinin ayakta kalmasında ana dilinin okullarda öğrenimi özel bir önem kazanıyor. Bu bölgede Nogay dilinde (Stavropol bölgesi, Neftekum rayonu) haberleşme araçlarından özel bir gazete yayımlanmaktadır (ayda bir kez). Bundan dolayı Neftekum rayonunda yaşayan Nogayların ana dillerini kullanım alanları hayli mahdut.

Çeçenistan Cumhuriyetinde, Astrahan bölgesinde, Stavropol bölgesinde (Mineralovod rayonunda), Kırımdaki dil durumu da kullanım alanları bakımından son derece zayıf. Bilinmektedir ki dilin kullanım alanları azaldığı zaman dil “etnik sembol” oluyor. Nogaylar için de sosyolojik araştırmalara göre dilin etnik bir sembol hâlini alması kullanım alanlarının son derece az bulunduğu bölgelerde olmaktadır.

Nogay dili üzerinde çalışan bilim adamları, öğretmenler, üniversite öğretim üyeleri, devlet ve toplum adamları ile bütün Nogay dilinin gelişimine ilgi duyanlar, Nogay dilinin en önemli ve gelişimi mümkün kullanım alanlarını belirlemekteler. Onları gerçekleştirmek için çeşitli çalışmalar yürütmekteler. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır;

1. Millî Eğitim: Okullar ve kreşlerde ana dil dersleri haftada en az 6-8 saat olmalıdır (şimdi 3-5 saat arasında değişmektedir).

2. Kitap basımı: Bugün Nogayların yaşadığı bölgelerde ders kitaplarına, ana dil öğrenim programlarına yönelik dil kitaplarına, öğretmenler için yardımcı ders kitaplarına ve edebi eserlere büyük ihtiyaçları bulunmaktadır.

3. Nogay dili öğretmenlerini yetiştirmek: Şimdi Nogay okulları için öğretmenler Karaçay-Çerkes ve Dağıstan Devlet Üniversitelerinde ve Çerkess Pedagoji ve Terekli-Mekteb Pedagoji Kolejlerinde yetiştirilmektedir, ancak yetiştirilen öğretmen sayısı arttırılmalıdır.

4. Haberleşme araçlarını arttırmak: Ana dilini kullanmaya teşvik amaçlı programlar arttırılmalı, günümüz teknolojileri kullanılarak internet siteleri, sosyal iletişim ağları Nogay dilinde olmak üzere oluşturulmalıdır.

5. Türk dünyası ile ortak projeleri genişletmek: Nogaylar farklı coğrafyalarda dağınık bir hâlde yaşayan bir halk olarak elbette kültürünü ve dilini korumada büyük engellerle karşılaşmaktadır. Tabii ki ülkesi, toprağı bir olan halkın millet bilinci, gelişir ve bu durum dil ve kültürün gelişimine katkı sağlar. Dilin kullanım alanlarının gelişmesi ve korunması son derece önemli olmakla beraber bu çabalar devlet kurumları tarafından desteklenmelidir. Türk dünyası halkları bu sorunlarda olanaklarını birleştirmeli, en azından bunun yollarını aramalıdır.

KAYNAKÇA

Bulgarova M. A. O problemah funktsionirovaniya sovremennogo nogayskogo yazika. *Yazik I obshestvo na poroge novogo tisyacheletiya: itogi I perspektivi*. Otv. red.: Yu. V. Mihalchenko, M. Kruchkova. –Moskva. 2001.- 33-35.

Bulgarova M. A. Sotsialniyi funktsii sovremennogo nogayskogo yazika I dinamika perspektivi. Sovremennoye polojeniye I perspektivi razvitiya nogayskogo naroda v XXI veke. *Materiyali Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 2-4.10. 2006*. Sankt-Peterburg. 2007. 121-125.

Pismenniye yaziki mira. Yaziki Rossiyskoy Federatsii: sotsiolingvistikaya entsiklopediya. Kniga 1. (Makkonel G.D., Solntsev V., Mihalchenko V.). Moskva. 2000.

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

Miquel CABAL-GUARRO

Introduction

The extremely politicized approach to the linguistic issue in the Ukraine and especially in the Autonomous Republic of Crimea has been a matter of revision for scholars in the last twenty years. Most of the studies have tackled subjects related to ethnic and/or linguistic identity, language planning, language diversity, minority protection, etc. And many of them have inferred their analyses about ethnic vitality and language performance from the 2001 Ukrainian census data, which included questions about ethnicity (*natsional'nost'*) and native language (*rodnoi yazyk*). As we have not only read in other scholars' works, but also personally witnessed in our field research, the census data don't look reliable enough to serve as a basis to this kind of studies.

The Soviet-inherited categories of 'ethnicity' and 'native language' have embodied and shaded every attempt to shed light on the actual linguistic performance in the post-Soviet space. It is particularly in the Ukraine where we find a sharp mismatch between the ethnic/social identity and the linguistic identity. One interesting case is that of the Crimean Tatar youngsters, many of them already born in the independent Ukraine. The aim of this article is to compare their declared 'linguistic identity' (*rodnoi yazyk*) with their actual language performance. Moreover, the paper wants to prove another incongruity: the attitudes towards languages (Crimean Tatar, Russian, and Ukrainian) again in connection with the actual language performance. We'll try also to take a glance to the identity question, analysing the Crimean Tatar youngsters' acceptance of hybrid identities.

As a part of a work on sociolinguistics of education, this paper is based on the results obtained in a surveying fieldwork. It is only a first approximation to the data, as we are only taking into account the results of the surveys gathered in Simferopol. The significance of the results, though, has pushed us to spread them.

Fieldwork report

As the starting point to my dissertation works, and kindly accompanied and assisted by Ms. Oksana Tyshchenko-Monastyrskya (researcher of the Potebnya Institute of Linguistics in Kyiv), I took a sociolinguistic survey (N=581) between May 6th and May 17th 2011 amongst 8th, 9th and 10th grade students in 10 (out of 15) Crimean Tatar schools throughout the peninsula of Crimea, students of the Crimean Engineering and Pedagogical University (CEPU), and adult Crimean Tatars. Only in one school did we have to take the survey amongst 6th graders for agenda reasons, but they turned out to be noticeably much too young for our purposes. As a result, a total number of 370 student surveys were collected. Beside the students, their parents were also surveyed (obviously only the ones who willingly and kindly accepted to answer the questions). The parents' surveys number 211.

We also led focus groups with a reduced number of students (ranging from five to ten), but only managed to do so in four schools. The kids' schedule was too tight and, moreover, there were some unexpected State exams on Ukrainian language taking place on those days. Furthermore, teachers were prone to interfere in the selection of the students for our focus groups and even in the correct development of the session, so the results of the focus groups are not going to be taken into account in this paper. As we have already mentioned above, in this article we are discussing merely the results of the data collected in Simferopol (both in the school and the university).

All the fieldwork described in this paper and the further investigation has been financially supported by the Aurèlia Figueras Foundation, academically hosted by Dr. Maria Carme Junyent and her Group for the Study of Endangered Languages of the University of Barcelona and technically assisted by the team of the Centre for Sociolinguistics and Communication of the University of Barcelona, especially by Mr. Xavier Tenorio.

The questionnaire

The questionnaire was based on the one designed for the longitudinal project "Resocialisation and languages: the linguistic effects of the transition from primary to secondary education in multilingual contexts" (RESOL), designed by the Centre for Sociolinguistics and Communication between 2006 and 2011. The RESOL-questionnaire was intended for several purposes that matched with ours; basically, sociodemographic and sociolinguistic data of the respondent and his/her relatives, language competence, linguistic attitudes and representations. Both the original questionnaires (in Catalan or Spanish) and its adaptation (in Russian or Crimean Tatar) are available on demand.

To adapt the questionnaire, I was kindly and patiently assisted by Ms. Oksana Tyshchenko-Monastyrskya and Dr. Nariye Seydametova (CEPU), and received plenty of comments and advices from other professors and scholars of both the CEPU and the Tavrida National V.I. Vernadsky University in Simferopol.

The questionnaire was always offered in Russian and Crimean Tatar, so it was the respondent who had to choose which version to answer. Only in one school did we see an evident teachers' order about the language to be chosen (Crimean Tatar). In all the other cases, the students were able to freely choose the most convenient language. In the sample taken for this paper, students chose the Crimean Tatar version of the questionnaire in a 30,60% of cases (in school, only a 13,50%, while a 86,50% chose Russian; at the university, the proportion was 55,90% Crimean Tatar, 44,10% Russian).

Due to my temporary stay in the Crimea and the tight schedule of all the schools contacted, we had no chance to run a pilot test, but the number of local scholars who reviewed the questionnaire was taken as a guarantee of correct adaptation.

Sample selection

We preferred the older students (14 to 22 years) because several publications have proven them to be the most suitable focus of study for this kind of questionnaire (Scott 2000 cited in Corsaro 2005: 48).

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

The schools were selected predominantly for practical reasons. First: they had to offer all grades of general education, from 1st to 11th, as we were interested in the senior students. Second, they had to be willing to receive us. Although the surveying was conducted with the approval of the Department of Crimean Tatar National Schools of the Ministry of Education and Science of the Autonomous Republic of Crimea, which also supplied us with official figures and contact data of the schools, we received a suspicious feedback from a few head teachers. We had to reject two of the Crimean Tatar National schools because they only offered the first grades of primary education. In return, we added the school N°42 in Simferopol, which is basically seen as a national school for the vast majority of Crimean Tatar students. So we had 14 schools to survey, out of which we finally surveyed 10, namely: Bahçesaray, Belogorsk, Mayskoe, Oktyabrskoe, Simferopol, Sovetsky, Stary Krym, Sudak, Vilino and Zarechnoe.

Paper reduced sample

The sample taken into account in this paper (N=85) includes only respondents who declared themselves to be ethnic Crimean Tatars: 25 students of 9th (29,40%) and 27 students of 10th (31,80%) grade of the 42nd School in Simferopol, as well as 32 degree students of the CEPU (38,80%). The distribution by gender is 64,70% female and 32,90% male. The average age of the respondents is 17,25 years (the youngest is 14, the oldest 22).

The assessment of ethnolinguistic vitality

The vitality of an ethnolinguistic group was defined as “such as makes a group likely to behave as a distinctive and collective entity within an intergroup setting” (Giles, Bourhis, and Taylor, 1977: 308).

Since it was first described, the theory of ethnolinguistic vitality (EV) and its assessment have undergone several revisions and interpretations (Yagmur and Ehala, 2011: 102). According to the theory, the sociostructural variables shaping the ‘objective’ EV of a group are organised at three levels, namely: status, demography and institutional support. Each level consisting of different factors, as economic and social status, birth rate, mixed marriages, mass media, education... All these factors are supposed to be ‘objectively’ assessable.

Subsequently, Bourhis, Giles, and Rosenthal (1981) introduced the idea of the ‘subjective’ perception of the group’s EV, and presented a questionnaire as a means to assess this perception amongst the group’s members (‘Subjective Vitality Questionnaire’). The subjective perception was assumed to rely on the objective vitality of the group, so the questionnaires were supposed to open a way to the quantitative analysis of the EV. However, Harwood, Giles, and Bourhis (1994: 172) stated later on, “that many vitality studies show ethnolinguistic group members being biased in their assessments of specific features of their own group and outgroup vitalities”. And Abrams, Barker and Giles (2009) found that the questionnaires failed to confirm the theoretical distinction between EV factors.

“Although the actions of individual group members are influenced by reality, the perception of that reality is often to a large extent created discursively” (Ehala and Niglas, 2007: 429). So the questionnaires measure the perception of a group’s position in respect to its strength, power and status, but it is not clear that this aspect

is subjective vitality (Ehala and Zabrodskaja, 2011: 122). Therefore, we will try to infer the vitality level from the data obtained regarding identities, linguistic attitudes, and (declared) linguistic performance.

Social identity as a main factor of EV

Many scholars have hypothesised that other factors can influence the ‘subjective’ EV, namely: interethnic discordance, linguistic differentiation, minority language competence, etc. (For a complete overview, see Ehala and Zabrodskaja, 2011.)

The relevance of these other factors rises to the extent that studies investigating group identity (or identities) have avoided the EV approach, and have adopted a social constructionist perspective, according to which the “ethnic identity is not a fixed categorisation or construct, but a fluid multiple realisation or construct” (McEntee-Atalianis, 2011: 157). In the post-Soviet space, the old concept about ethnic identity (the Soviet inherited ‘nationality’) is still commonly spread. “[...] Individuals learnt that nationality was an integral part of their social identity” (Shul’ha, 2009), and this is the idea still widely acknowledged. This is the ‘primordial’ approach, which ascribes to ethnicity an intrinsic character associated with cultural characteristics (May, 2001: 9).

But as we have already said, we must also consider that “ethnicity can feel very primal, but it rests fundamentally on social rather than on biological underpinnings—and socially constructed categories are subject to change” (Dorian, 1999: 25). And, related to the ethnic identification, we should bear in mind that “identity is not something we ‘have’ [...] but something we ‘do’ and (co-)construct in social action [...]. Through an examination of ‘performance’ we can conceive of identity in a far more complex way than the essentialist perspective: as something mobile, fluid and negotiable” (McEntee-Atalianis, 2011: 156). As far as this study is concerned, we will follow a hybrid approach to the concept of ethnicity: “Ethnicity needs to be viewed *both* as constructed and contingent, *and* as a social, political and cultural form of life” (May, 2001: 10) (emphasis of the original). Nowadays it seems far more suitable, particularly for the Crimean Tatar case, than any other approach.

That being said, we will always speak of ‘social identity’ as of the sense of belonging to a specific group (or to specific groups). Notwithstanding the last definition agrees with Social Identity Theory (Tajfel, 1982), we try to avoid its most simplistic approaches, according to which “the relationship between an individual’s/group’s identity (e.g. ‘ethnic identity’) and their language use is seen as causal” (McEntee-Atalianis, 2011: 155). We know for sure that such causality is far from being applicable to all cases. In the Ukraine, for instance, “for many people, linguistic and cultural self-identification does not coincide with ethnic self-identification” (Shul’ha, 2009). Now the whole post-Soviet space is seen as a ‘big lab’ for arising, developing and disappearing identities (Korostelina, 2003: 141) and languages are a main element in this lab. Because “in theory, language may be just one of many markers of identity. In practice, it is often much more than that” (May, 2001: 10).

It seems worthy to note that, according to the 11th article of the Ukrainian Law on National Minorities of 1992: “Citizens of the Ukraine have the right to *freely choose* or revive their nationality” (emphasis is ours). So to say, it is ‘by law’ in the Ukraine that nationality is not a born quality, but an adopted one.

Ethnolinguistic mismatch: *rodnoi yazyk* vs. mother tongue

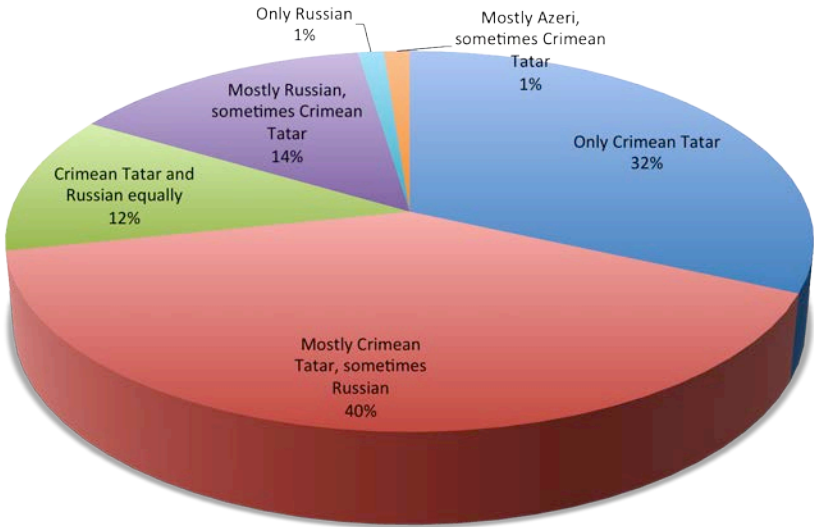
The analysis of linguistic transmission, linguistic performance and attitudes, and identity perceptions should help us identify what we consider an ‘ethnolinguistic mismatch’, i.e. the lack of correspondence between ethnic and linguistic identification and actual linguistic performance. And this is one of the key points of our case study.

The terminological hitch of the Russian expression for ‘native language’ (*rodnoi yazyk*, i.e. literally, ‘the language of the clan/family/kin) turned to be a methodological drawback for many studies. As an ‘ethnocratic state’, the USSR interpreted *rodnoi yazyk* as a natural, invariable and birth-given quality (Shul’ha, 2009). This conception is still commonly accepted and, thus, *rodnoi yazyk* is taken as the native language, the L1, the mother tongue of a speaker. It is a widespread expression in all kinds of forms, questionnaires and statistics. But the fact is that *rodnoi yazyk* refers rather to the language of identification, that being the linguistic identity of the speaker. One of the biggest methodological complications of the last Ukrainian census (2001) was that “the question ‘native language’ evokes for respondents a political category of belonging, not the language in which they are most comfortable or speak most fluently” (Uehling, 2004: 159). In fact, Uehling (2004: 156) states that some of the census-takers extrapolated the *rodnoi yazyk* and even the nationality (ethnic affiliation) directly from the respondent’s surname. “In the context of identity struggle in society, the interpretation of census questions on mother tongue, use or proficiency in terms of group allegiance transforms people’s responses into statements of preferences regarding the country’s future and the state’s policy. In particular, by declaring a language their mother tongue, people often express their support for its use in society and promotion by the state, even if they do not back this preference by their own language practice” (Arel 2002a cited by Kulyk 2011:630). Therefore, in our study, we have taken as the L1 of the respondents the language stated as the answer to the question: “Which language did you speak at home when you were a kid?”, while interpreting *rodnoi yazyk* as the ‘language of identification’.

Evaluation of the results

We’ll see now some significant figures and try to analyse what they are showing us.

Declared L1

Declared L1 by gender

	Boys	Girls	Total
Only Crimean Tatar	7,10%	41,80%	30,10%
Mostly Crimean Tatar, sometimes Russian	53,60%	34,50%	41,00%
Crimean Tatar and Russian equally	17,90%	9,10%	12,00%
Mostly Russian, sometimes Crimean Tatar	17,90%	12,70%	14,50%
Only Russian	3,60%	0,00%	1,20%
Mostly Azeri, sometimes Crimean Tatar	0,00%	1,80%	1,20%
	100,00%	100,00%	100,00%

$\chi^2 = 0,023$

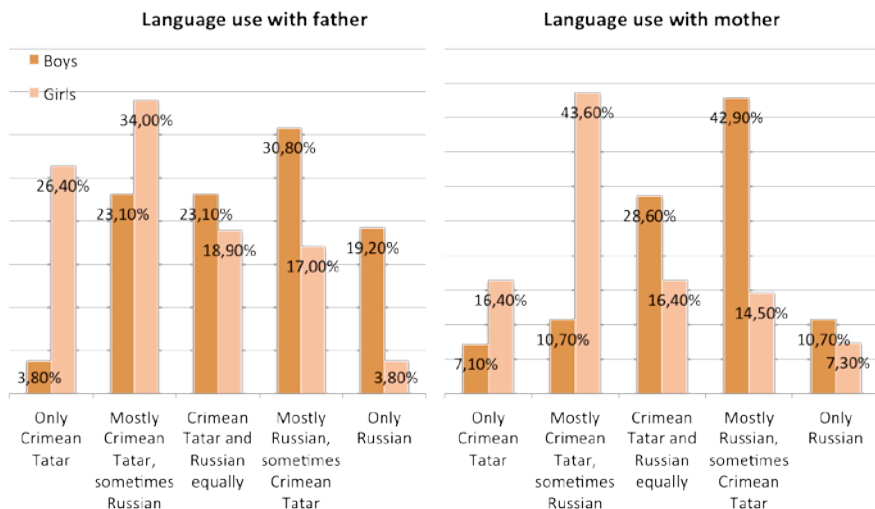
School

	Boys	Girls	Total
Only Crimean Tatar	6,30%	38,30%	28,70%
Mostly Crimean Tatar, sometimes Russian	46,90%	31,70%	36,20%
Crimean Tatar and Russian equally	15,60%	8,30%	10,60%
Mostly Russian, sometimes Crimean Tatar	15,60%	11,70%	12,80%
Only Russian	12,50%	5,00%	7,40%
Other	3,10%	5,10%	4,30%
	100,00%	100,00%	100,00%

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

We gave the option to declare more than one L1, as the vast majority of the adult Crimean Tatars are bilingual and also use Russian (or another language) in their everyday life. In addition, we proposed a gradation (only, mostly, equally, sometimes) in order to obtain a clearer picture of actual L1. The most significant (even surprising) results are found in the ‘only Crimean Tatar’ option: 6,30% of boys vs. 38,30% of girls declared that spoke only Crimean Tatar at home when they were little kids. Altogether, we see that the most prevalent option is ‘mostly Crimean Tatar, sometimes Russian’.

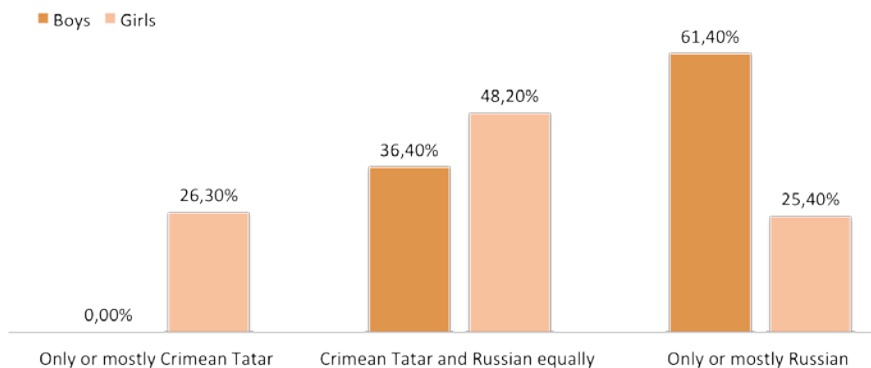
Language use with parents

We can see that the distribution is unequal: boys speak mostly or only Russian with their parents (almost a 20% declare only Russian with father), whilst girls claim they speak only or mostly Crimean Tatar both with father and mother.

Language use with brothers/sisters by gender

Language with brothers/sisters by gender

With the same options as above, we see here the language practice by respondents' gender and its distribution according the language of communication with their brother and/or sisters. The most significant result is visually evident: the lack of the option 'only or mostly Crimean Tatar' amongst boys. That means that boys declare that they do not speak 'only or mostly Crimean Tatar' with their brothers nor sisters. Moreover, we see that girls also tend to speak more Russian than Crimean Tatar. Taken all together, Russian is the first language of communication 'inter-brethren', whilst there is a female-only tension group towards Crimean Tatar.

Language performance with brothers/sisters by L1

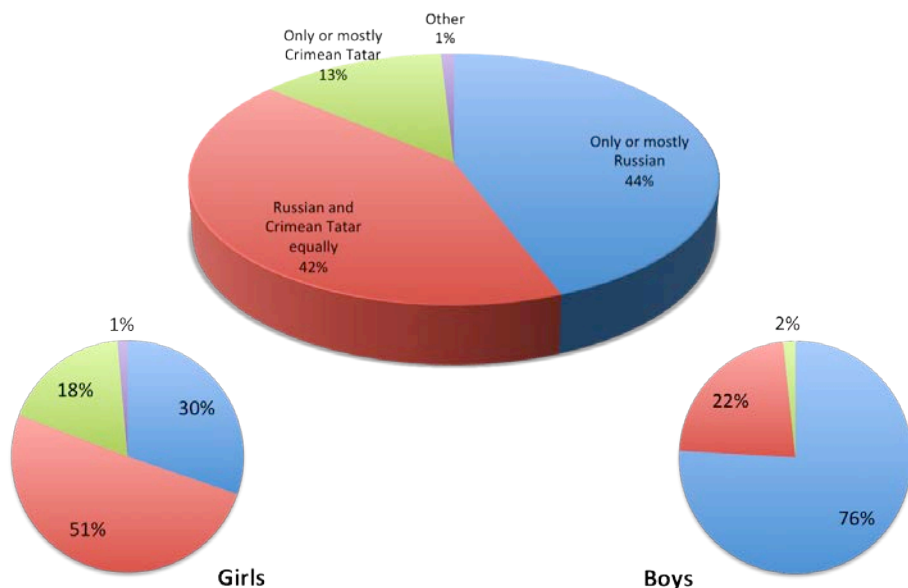
Declared L 1	L language use	w/brothers	w/sisters
Only Crimean Tatar (30,10%)			
	Only or mostly Crimean Tatar (31,50%)	32,30%	30,40%
	Only or mostly Russian (18,50%)	25,80%	8,70%
	Crimean Tatar and Russian equally (50,00%)	41,90%	60,90%
Mostly Crimean Tatar, sometimes Russian (41,00%)			
	Only or mostly Crimean Tatar (17,90%)	11,80%	24,20%
	Only or mostly Russian (35,80%)	35,30%	36,40%
	Crimean Tatar and Russian equally (46,30%)	52,90%	39,40%
Crimean Tatar and Russian equally (12,00%)			
	Only or mostly Russian (36,80%)	33,30%	40,00%
	Crimean Tatar and Russian equally (57,90%)	66,70%	50,00%
	Only or mostly Turkish (5,30%)	0,00%	10,00%
Mostly Russian, sometimes Crimean Tatar (14,50%)			
	Only or mostly Russian (73,70%)	90,00%	55,60%
	Crimean Tatar and Russian equally (26,30%)	10,00%	44,40%
Only Russian (1,20%)			
	Only or mostly Russian (100,00%)	100,00%	

We can see here that for those with declared L1 'only Crimean Tatar', 'mostly Crimean Tatar, sometimes Russian', and 'Crimean Tatar and Russian equally' (which altogether amount the 75,50% of the respondents), the most frequent option for everyday language communication with their brothers/sisters is 'Crimean Tatar and Russian equally'. For those declaring 'mostly Russian, sometimes Crimean Tatar' and those declaring 'only Russian', the preferred option is 'only or mostly Russian'.

Moreover, it is worth mentioning that, although the most numerous group of respondents (64,90%) declare an L1 in which Crimean Tatar prevails (either 'only Crimean Tatar' or 'mostly Crimean Tatar, sometimes Russian'), we have already seen that the most frequent option for everyday language communication with their brothers/sisters is 'Crimean Tatar and Russian equally' (75,50%). This is relevant for analysing the Crimean Tatar language transmission vitality.

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

Frequency of language performance in respondents' social network

We see a general trend to use Russian for the everyday communication, particularly with friends, who constitute the 71,30% of the stated relations. In this case, the most common option is 'only or mostly Russian', so we see that Crimean Tatar is still more spoken at home.

Again, boys tend to speak 'only or mostly Russian' in an extremely salient proportion. All the gender differences for the Crimean Tatar/Russian distribution seem to be significant in this table.

Typology of social network

School

Friends	73,60%
Relatives	25,70%
Unspecified	11,00%
Brothers/sisters	4,60%
Parents	3,70%
Grandparents	2,70%
Cousins	2,50%
Uncles/aunts	0,60%
Boyfriend/girlfriend	0,40%
Nephews	0,20%
Teachers	0,60%
	100,00%

University

Friends	68,60%
Relatives	26,80%
Brothers/sisters	10,00%
Parents	8,10%
Unspecified	3,90%
Grandparents	1,90%
Uncles/aunts	1,60%
Cousins	1,00%
Nephews	0,30%
Teachers	3,60%
Classmates	0,60%
Neighbours	0,30%
	100,00%

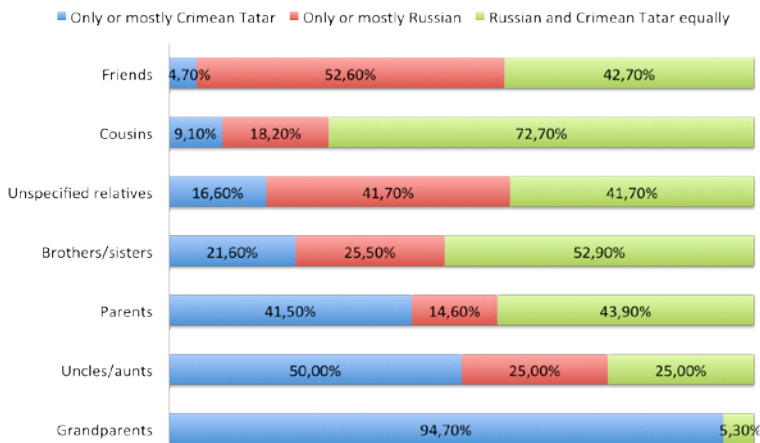
We have analysed the results for ‘school’ and ‘university’ separately, in order to detect a pattern of change in the social network, but the results do not differ significantly. There is a slight decrease in ‘friends’ from school to university, and the corresponding increase in the ‘relatives’ network.

Language performance in respondent’s social network by gender and typology

School		Crimean Tatar	Russian	Equally
Boys with	friends (86,20%)	0,00%	85,30%	14,70%
	unspecified relatives (7,30%)	0,00%	63,20%	36,80%
	cousins (0,40%)	0,00%	0,00%	100,00%
	boyfriend/girlfriend (0,80%)	0,00%	100,00%	0,00%
Girls with	friends (67,50%)	5,60%	59,20%	31,30%
	unspecified relatives (14,30%)	21,10%	39,50%	39,50%
	grandparents (3,40%)	88,90%	0,00%	11,10%
	uncles/aunts (1,10%)	66,70%	33,30%	25,00%
	cousins (2,30%)	16,70%	33,30%	50,00%
	boyfriend/girlfriend (0,40%)	100,00%	0,00%	0,00%
	teachers (0,80%)	100,00%	0,00%	0,00%

University		Crimean Tatar	Russian	Equally
Boys with	friends (75,00%)	13,30%	66,70%	20,00%
	unspecified relatives (15,00%)	0,00%	33,30%	66,70%
Girls with	friends (65,00%)	7,10%	16,30%	75,00%
	unspecified relatives (3,20%)	33,30%	55,60%	11,1%
	grandparents (2,50%)	100,00%	0,00%	0,00%
	uncles/aunts (1,80%)	40,00%	20,00%	40,00%
	cousins (1,10%)	0,00%	0,00%	100,00%
	teachers (4,20%)	50,00%	0,00%	16,70%
	nephews (0,40%)	100,00%	0,00%	0,00%
	classmates (2,10%)	16,70%	0,00%	66,70%
neighbours (0,40%)	0,00%	0,00%	100,00%	

Language use by social network typology

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

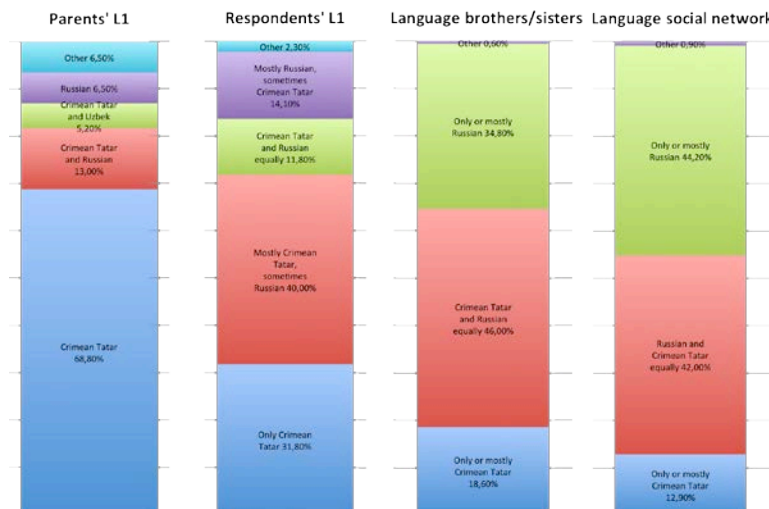
Rodnoi yazyk vs. declared L1

Declared L1	<i>rodnoi yazyk</i>	
	Crimean Tatar	Russian
Only Crimean Tatar (31,80%)	27	0
% of L1	100,00%	0,00%
% of 'rodnoi yazyk'	32,10%	0,00%
Mostly Crimean Tatar, sometimes Russian (40,00%)	34	0
% of L1	100,00%	0,00%
% of 'rodnoi yazyk'	40,50%	0,00%
Crimean Tatar and Russian equally (11,80%)	10	0
% of L1	100,00%	0,00%
% of 'rodnoi yazyk'	11,90%	0,00%
Mostly Russian, sometimes Crimean Tatar (14,10%)	11	1
% of L1	91,70%	8,30%
% of 'rodnoi yazyk'	13,10%	16,70%
Only Russian (1,20%)	1	0
% of L1	100,00%	0,00%
% of 'rodnoi yazyk'	1,20%	0,00%
Mostly Azeri, sometimes Crimean Tatar (1,20%)	1	0
% of L1	100,00%	0,00%
% of 'rodnoi yazyk'	1,20%	0,00%
TOTAL	84	1
% of L1	98,80%	1,20%
% of 'rodnoi yazyk'	100,00%	100,00%

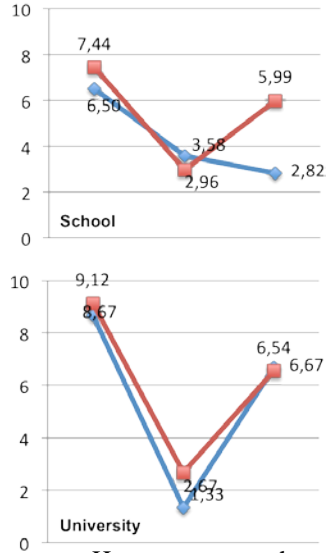
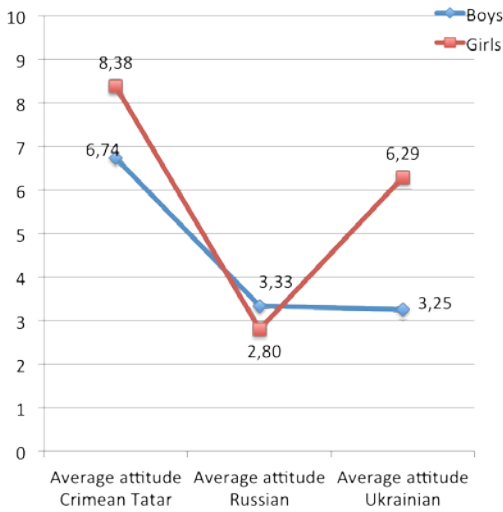
Notwithstanding the multiplicity of options regarding both L1 and language use with parents and social network, Crimean Tatar keeps being recognised as the *rodnoi yazyk* by the 98,80% of the respondents.

Evolution of language uses

It is evident that Russian is taking the Crimean Tatar space. We can see in this graphic that the use of only or mostly Crimean Tatar has reduced dramatically both with brothers/sisters and in the respondents' social network.

Linguistic attitudes (-10 to +10 scale)

Here we can see that boys are more ‘relaxed’ in their attitudes. It is worthy to note the index about the Russian language. It is also interesting to see the boys’ attitude change regarding Ukrainian when they leave school for university.

CONCLUSIONS

Language use and transmission:

- There is a decrease in the use of Crimean Tatar, as compared to the L1 index, both with parents and with brothers/sisters.
- Russian has overcome Crimean Tatar in social network.
- Crimean Tatar is used mainly with elder relatives.
- Girls tend to use more Crimean Tatar than boys (both with their parents, friends and relatives), or to say so (being more linguistically conscious).

Language attitudes:

- Attitude towards Crimean Tatar is always positive, though girls show higher rates.
- Attitude towards Russian is close to neutral (!).
- Schoolboys have worse attitudes towards Ukrainian than towards Russian.
- All attitudes are in the positive side of the scale.

General remarks:

- There is a clear mismatch between L1, *rodnoi yazyk*, and the most used language.
- The fact that the most spoken language is the worst considered is a strange fact: Crimean Tatars are probably under severe linguistic stress (internal linguistic conflict) which they try to reverse by highlighting the symbolic value of their identification language.
- Language revitalisation is possible: linguistic consciousness is growing.

LINGUISTIC VITALITY, USES AND ATTITUDES AMONGST THE CRIMEAN TATAR
YOUNGSTERS: A PRE-STUDY OF THE SIMFEROPOL STUDENTS

REFERENCES

- Abrams, J.R., Barker, V., & Giles, H. (2009). 'An examination of the validity of the subjective vitality questionnaire.' *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 30(1), 59-72.
- Arel, D. (2002). Interpreting "nationality" and "language" in the 2001 Ukrainian census. *Post-Soviet Affairs*, 18(3), 213-249.
- Bourhis, R., Giles, H., and Rosenthal, D. (1981). 'Notes on the construction of a 'subjective vitality questionnaire' for ethnolinguistic groups.' *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2(2), 145-155.
- Dorian, N.C. (1999). 'Linguistic and ethnographic fieldwork.' In J. Fishman and O. García (eds.) (2010, 2nd edition) *Handbook of Language and Ethnic Identity* (89-106). New York: Oxford University Press.
- Ehala, M., & Niglas K. (2007). 'Empirical evaluation of a mathematical model of ethnolinguistic vitality: The case of Võro.' *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 28(6), 427-444.
- Ehala, M., & Zabrodskaja, A. (2011). 'The impact of inter-ethnic discordance on subjective vitality perceptions.' *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 32(2), 121-136. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01434632.2010.541915>
- Giles, H., R.Y. Bourhis, and D.M. Taylor. 1977. 'Towards a theory of language in ethnic group relations.' In H. Giles (ed.) *Language, ethnicity and intergroup relations*, 307-48. London: Academic Press.
- Harwood, J., Giles H., and Bourhis R.Y. (1994). 'The genesis of vitality theory: Historical patterns and discursal dimensions.' *International Journal of the Sociology of Language*, 108, 167-206.
- Korostelina, C. (2003). 'The multiethnic state-building dilemma: National and ethnic minorities' identities in the Crimea.' *National Identities*, 5(2), 141-160. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/1460894032000124394>
- Kulyk, V. (2011). 'Language identity, linguistic diversity and political cleavages: Evidence from Ukraine.' *Nations and Nationalism*, 17(3), 627-648.
- Laitin, D. D. (1998). *Identity in formation: The Russian-speaking populations in the near abroad*. Ithaca: Cornell University Press.
- May, S. (2001). *Language and minority rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language*. New York: Longman.
- McEntee-Atalianis, L. (2011). 'The value of adopting multiple approaches and methodologies in the investigation of ethnolinguistic vitality.' *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 32(2), 151-167. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01434632.2010.541917>
- Scott, J. (2000). 'Children as respondents: the challenge for quantitative methods.' In P. Christensen and A. James (eds.) (2008) *Research with Children. Perspectives and Practices* (87-108). New York: Routledge.
- Shul'ha, N.A. (2009, September 25th). *Rodnoi yazyk: nadumanny konstrukt ili real'nost'*? [Native language: an imagined construct or reality?]. Retrieved January 1st, 2012, from Odná Rodyna website: <http://odnarodyna.com.ua/topics/1/252.html>

- Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. New York: Cambridge University Press.
- Uehling, G. (2004). 'The first independent Ukrainian census in Crimea: Myths, miscoding, and missed opportunities.' *Ethnic and Racial Studies*, 27(1), 149-170. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/0141987032000147922>
- Yagmur, K., and Ehala, M. (2011). 'Introduction: Tradition and innovation in the ethnolinguistic vitality theory.' *Journal of Multilingual & Multicultural Development*, 32(2), 101-110.
<http://dx.doi.org/10.1080/01434632.2010.541913>
- Wylegała, A. (2003). 'Minority language as identity factor: case study of young Russian speakers in Lviv.' *International Journal of the Sociology of Language*, 201, 29-51. DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/IJSL.2010.003>

HALAÇ ÇOCUKLARININ ANA DİLLERİNİ ÖĞRENMELERİ SORUNU VE HALAÇÇANIN YOK OLMASI TEHLİKESİ

Ali Asgar CEMRÂSÎ
Halaççadan çeviren: Semih TEZCAN

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır:

- 1) Dilin millet hayatındaki yeri ve değeri;
- 2) Dillerin yok oluşunun ve ortadan kalkmalarının sebebi;
- 3) Halaç Çocuklarının Ana Dillerini Öğrenmeleri Sorunu ve Halaççanın Yok Olması Tehlikesi.

1) Dilin Millet Hayatındaki Yeri ve Değeri

Dil bir toplumun zenginliğidir ve toplumları birbirinden ayırır. Alman filozofu Heidegger “Dil insanın evidir; dil, insanla birlikte ve insandan daha güçlü ve kuvvetli bir unsurdur” demiştir.¹ Bu haberleşme vasıtasının önemini araştırmış olan filozof başka bir yerde “Dil, bizim anlaşmamızı ve duygularımızı hayatta biçimlendirir, dil bir köprüdür, geçmişin gelecekle bağlantısını kurar, bu köprü kelimelerle kurulur, onun önemli bir görevi vardır” der. Aynı filozof başka bir yerde de şöyle yazar: “Biz dille söz söylemiyoruz, dil kendisi bizimle konuşuyor”.

Dil hayatı boyunca insana yoldaşlık eden bir şeydir. Ana dili insanın şerefi, itibarı, tarihi ve kültürüdür. Dil geçmiş nesillerin kültürünü gelecek nesillerle bağlantısını kurar ve gelecek nesilleri şimdiki neslin değerleri ve inançları hakkında bilgilendirir.

2) Dillerin Yok Oluşunun ve Ortadan Kalkmalarının Sebebi

En azından iki veya daha çok dilli bir topluluğun kendi mahalli dil ya da dillerinden başka bir dil, bir yabancı dil yararına vazgeçmesine dilin değişmesi adı verilmektedir. Bu duruma bazı araştırmacılar dil ölümü (*language death*) de derler. Bu terminus, dünyada o mahalli dili konuşan sadece tek bir topluluk varsa ve o topluluk dilini değiştirmişse, o zaman kullanılır. Tabii bir dilin ölümü, o dili konuşan en son insanın ölümüyle gerçekleşir.²

Dilcilerin uyarısına göre içinde bulunduğumuz yüzyılda dillerin yüzde kırkının ölüp yok olması ihtimali güçlüdür. Bu yüzden Birleşmiş Milletler kuruluşu tarafından dillerin muhafaza edilmesi için bir proje hazırlanmıştır, bu proje uyarınca Şubat ayının 21’i (İran takvimine göre İsfend ayının ikisi) “Ana Dili Günü” (*International Mother Language Day*) diye adlandırılmıştır.

Dilciler bir dilin korunması ve gelişmesinde şairlerin ve başka edebi eserlerin rolünü önemle vurgulamaktadırlar. Bir İranlı araştırmacı dillerin ölümünün sırrını şair

¹Heidegger, Martin. *The Fundamental Concept of Metaphysics*. Indiana University Press 1995.

²Fasold, Ralph. 1987. *The Sociolinguistics of Society*. Cambridge University Press, 213.

azlığına, başka bir deyimle şiir kısırlığına bağlamaktadır. Bu araştırmacıya göre: “Bir dilin son şairi öldüğü zaman, o dil de ölür”.³

Demek ki, az sayıda insan tarafından konuşulan bir dili konuşanlar, bağımsız toplumsal kültürel kimliklerinden vazgeçtikleri ve bir başka büyük gruba katıldıkları zaman dil değişimi gerçekleşmiş olur.

3) Halaç Çocuklarının Ana Dillerini Öğrenmeleri Sorunu ve Halaçanın Yok Olması Tehlikesi

Halaç, İran’da yaşayan Türk soylu bir topluluğunun adıdır. Bu topluluk, İran topraklarında Tahran’ın 200 km. kadar güneybatısında yaklaşık 60 köyde, Halacistan adlı bir bölgede yaşamaya devam etmekte ve Halaçça konuşmaktadır. Halaçlar İslam dininde ve Şii mezhebindedir. İran’a Selçuklu döneminde gelmişlerdir. Halaçların dili Türk dilleri arasında Ana Türkçeye (en eski Türkçeye) en yakın olan dil imiş. Fakat Halaçanın yazı dili yoktur.

Prof. Gerhard Doerfer ve öğrencisi Prof. Semih Tezcan, Halaç Türkçesi hakkında pek çok çalışma yapmış ve Halaç dilini yeniden keşfetmişlerdir. Doerfer ve Tezcan’ın araştırmalarına göre Halaçça yaşayan Türk dilleri arasında ses, biçim ve söz varlığı bakımından en eski özelliklere sahip olan Türk dilidir. Türk dilleri ailesi içerisinde tek başına bağımsız, ayrı bir dal sayılır.

Bundan 43 yıl önce, ben küçük bir çocuk olarak köyde yaşamaktayken köyümüzde yaklaşık 1500 kadar insan oturmakta ve Halaçça konuşmaktaydı, ayrı bir dil öğrenmelerine hiç gerek yoktu. Çok iyi hatırlıyorum: O yıllarda, 1500 kişiden sadece 10 erkek kendi anadilleri dışında Farsça da konuşabilmekteydi. O yıllarda bir Halaç çocuğu iki yolla ana dili öğrenirdi:

- 1) Ana baba, akraba ve arkadaşlar aracılığıyla,
- 2) *Mektebler* aracılığıyla.

Mekteb, yani *mektebhâne*, bir çeşit ders okuma yeri idi. *Mekteb*’in başında bir öğretmen vardı, ona *mirza* ya da *molla* derlerdi. Bazı *mirzalar* kendileri bile Farsçayı rahatça konuşamazlardı.

*Mektebhâne*de çocuklara *Kur’an-ı Kerim* öğretmekten başka, Türkçe (İran’da kullanılan Türkçe) yazma ve okuma, edebiyat, özellikle bazı mersiye şiirleri, örneğin *Kumru* kitabı ve *Dahil* kitabı, Farsça şiirler, mesela *Hâzînetü’l-eş’âr*, Sâdî’nin *Gülîstân*’ı, aritmetik, yazı yazma ve dilekçe yazma öğretirlerdi. Bu *mektebler* Halacistan’da öğretim faaliyetinde bulunurlardı.

1340 (milâdî 1963) tarihinde bizim köyümüzde, yani *Talhâb*’da üç *mektebhâne* vardı, bunlar öğretim işlerini görürlerdi. Öğretim süresinin sonunda, yani 5 yıldan sonra *mekteb* çocuğu aşağıdaki şeyleri başarabilirdi:

Kur’an-ı Kerim’i okuyabilirdi. Türkçe metinleri ve şiirleri okuyabilirdi. Fars edebiyatına ve şiirine aşina olmuş olur, bazı kitapları okuyabilirdi. Bir devlet dairesine dilekçe yazabilirdi.

---

³ Husayn Başır Najâd. “Zabânâ-yi mahallî-yi Îrân ve hatâr-i inkirâz.” *Macalle-yi farhang-i mardûm-i Îrân*, sayı 5 ve 6.

HALAÇ ÇOCUKLARININ ANA DİLLERİNİ ÖĞRENMELERİ SORUNU VE HALAÇÇANIN YOK OLMASI TEHLİKESİ

Bu okullarda hiç cinsiyet ayrımı yoktu, oğlan ve kız çocuklar karışık, birbirinin yanında oturup *mirzadan* ders alırlardı. Benim annem, yazıp okumayı bu *mekteplerde* öğrenmişti.

Amma bu hoşbahtlık pek uzun sürmedi. 1343 (1964) miladi yılında kulaklarımıza *serbâz müellim* “subay öğretmen” veya *sipâh-i dâniş* “bilim ordusu”nun ayak sesleri geldi.

Bunlar, Muhammed Rızâ Şâh Pehlevî'nin “Beyaz İnkılâb”ından sonra *mektebhânelere* son vermek için köylere gönderildiler. *Sipâh-ı dânişlerin* başta gelen amacı *mektepleri* ortadan kaldırmak ve onların yerine devlet *medresesi* yaratmaktı, ikinci amaçları da dilleri tekleştirerek, Türk dilini yok etmektir.

İlk yıllarda halk çocuklarını *medreseye* yollamak istemediği için, *sipâh-ı dânişler* zorla *mekteb*'leri kapatıp çocukları *medreseye* götürdüler.

Bizim köyümüzde ilk *medrese* 1344 (milâdî 1965) yılında kuruldu. *Mekteb* çocuklarını ancak zorla bu *medreselere* gönderdikleri anda, ana diliyle resmî dil (Fars dili) arasında savaş borusu, *sipâh-ı dâniş* aracılığıyla çalınmış oldu.

Hâlâ hatırımdadır, *sipâh-ı dâniş*, *medrese* sınıfının duvarına bir levha asmıştı, Fars dilini bu levha vasıtasıyla, resimlerle Halaç çocuklarına öğretiyordu. *Serbâz mü'ellim*, levha üzerinde resmi bulunan şeylerin adlarını Halaç çocuklarına öğretmek için bir saat çaba sarfederdi, meselâ derdi ki: “*în şotur est, teve dag-ar, in esb est, hat dag-ar, in âb est, suv dag-ar, in lakpuşt est, baka dag-ar, in diraxt est, hağaç dag-ar.*” (Bu *şotur*'dur, *teve dag-ar* 'deve değildir', bu *asb*'dir *hat* 'at' değildir, bu *âb*'dir, *suv* 'su' değildir, *in lakpuşt est, baka* 'kaplumbağa' değildir, bu *diraxtdır*, *hağaç* 'ağaç' değildir.) . Bir saat sonra sonra *mü'ellim* bu levha üzerindeki resimleri yeniden tek tek çocuklardan sorup “Bu nedir?” derdi. Halaç çocukları yüksek sesle derlerdi ki: “*Bu teve-ri, bu hat-ar, bu suv-ar, bu baka-ru, bu hağaç-ar.*” (Bu devedir, bu attır, bu sudur, bu bağadır, bu ağaçtır.) *Serbâz mü'ellim* sinirlenip şöyle derdi: “Hayır, ey aptallar aptallar: *bu teve dag-ar belki şotur-ar, bu hat dag-ar esber, bu suv dag-ar ab-ar, bu baka dag-ar belki lakpuşt-ar, bu hağaç dag-ar direhter.*”

O olaydan şu ana kadar kırk yıl geçmiş bulunuyor, üzülerek söylemem gerekir ki, eğer o levhayı bugün bir Halaç köyünde *medrese* duvarına asacak ve resimlerdeki şeylerin Halaç dilinde adlarının ne olduğunu *medrese* çocuklarından soracak olsak, çocukların çoğu kesinlikle Halaç dilinde cevap veremeyecektir, yani bugün bunların Halaçça adlarını bilmezler. Bunun anlamı şudur: Halaç dili, resmî dil (Farsça) karşısında duramamış, yenilmiştir. Peki, bu yenilmenin sebebi nedir?

Mektebhânelerin yok edilmesinden sonra Halaç çocukları yavaş yavaş ülkenin resmî dilini öğrenmek için istek duymaya başladılar. İslamî inkılabın başarısıyla ve serbestlik açılımla, siyaset halk hayatında yer aldı. O sıralarda köylere Fars dilinde haftalık dergiler, bildiriler, çeşitli açıklamalar gönderilmeye başlandı. Yayın ve haberleşme araçları, yani radyo, televizyon ve filmlerin hepsinin resmî dilde, yani Farsça olması, giderek ana dilin geri atılmasına, değerinin azalmasına, kamu mekânlarında Halaççanın yerini Farsçanın almasına sebep oldu.

Bu satırların yazarına göre halkın toplumsal değerlerinin gevşemesi sonucunda Halaç dilinin yok olmasına sebep olacak olan önemli etkenler şunlardır:

1) İktisadî serbestliğin elden çıkması. Tek kişi tarafından icra edilen eski meslekler yok olmakta, insanlar gruplara katılarak çalışmak zorunda kalmakta, gruplarda Farsça konuşulmaktadır.

2) Toplumsal ve kültürel sebepler dilin öğrenilmesinde veya terk edilmesinde önemli bir etken oluşturabilmektedir. *Medreselerde* öğretim dilinin ülkenin resmî dili, yani Farsça olması, Halaç halkı ve onların çocukları arasında kendi ana dilleri olan Halaç dilinin toplumda hiç bir işe yaramadığı düşüncesini yaratmıştır. Bunun sonucu şudur “Halaçça öğrenmek gerekmez.” Böylelikle bu düşünce, Halaç halkının evlerde bile çocuklarına resmî dili, yani Farsçayı öğretmesine yol açmıştır, ana dillerini unutmaya başlamışlardır.

Şunu kesinlikle söylemek mümkündür: Aile içerisinde resmî dili, yani Farsçayı konuşmak ve çocuklara bu dili öğretmek anadilin değişmesinin, onun yerine başka bir dilin geçmesinin sebeplerinden değildir, fakat dil değişimi alametlerinden sayılır, çünkü bu olay, ev dışarısındaki toplumsal etkenlerin etkisi altında meydana gelmektedir.

Bugünlerde Halaç gençlerinin çoğu evlenip aile kurduktan sonra küçük çocuklarıyla Fars dili konuşmaktadırlar, eğer onlardan bunun sebebinin soracak olursanız, “Fars dili çocukların geleceği için daha iyidir” diye cevap verirler.

Bu satırların yazarı, son zamanlarda (1391 hicrî-şemsî yılı başlarında) Halaç halkının ana dili, kültürü ve âdetlerinin kayda geçirilmesi hakkında araştırma yapmıştır. Bu araştırma sırasında, Halacistan köylerinde anket yapılmış, soru formu doldurmak suretiyle Halaçlardan, ne miktarda Fars dili ve Halaç dili kullanmakta oldukları sorulmuştur. Aldığım cevaplara göre itiraf ediyorum ki, en çok 20 yıl sonra bu dili konuşan kimse kalmayacaktır.

Bu araştırmada, kendisiyle anket yapılan kişilere yaş, cinsiyet, meslek ve meşguliyet, eğitim durumu, soyca Halaçlığı, yani anne ve babasının her ikisinin de mi, yoksa sadece birinin mi Halaç olduğu, bildiği iki dilden hangisini ağırlıklı olarak nerede kullandığı gibi hususlarda sorular yöneltildi, bilgiler derlendi. Bunların her birinin dil kullanımında ve değişiminde etkisi vardır. Bu sorular sayesinde ortaya koyulabilen gerçeklere örnekler verelim: Gençler, Fars dilini çeşitli yerlerde, yaşlılara göre daha fazla ve kızlar erkeklere göre daha fazla kullanmaktadırlar. Halaç dili mahalli sorunlar söz konusu olduğunda ve düğün töreni, yas meclisi, aileler arası görüşme ve ziyaretlerde daha çok kullanılmaktadır.

Araştırmanın sonuçları, Farsçanın giderek daha çeşitli alanlarda yaygınlaştığını, Halacistan’da Halaç çocuklarına daha çok öğretildiğini, durumun günden güne Halaçça aleyhine, resmî dili lehine geliştiğini bize göstermektedir. Sonuç şudur: Halaç dili konuşanların sayısı çeşitli yerler ve çevrelerde günden güne azalmakta ve bu çevrelerde değerini kaybetmektedir. Böylece Halaççanın yerine Farsça geçmektedir. Bu gelişme, Halaç dilinin yavaş yavaş yok oluşu ve ortadan kalkacağı konusunda bir uyarı olarak algılanmalıdır.

Bu araştırmada dikkati çok çeken bir husus da şudur: Dilcilerin dilin tümünden değişmesi belgisi veya dil ölümü adı almeti yakın zamana kadar sadece Halaççanın kullanılmakta olduğu bazı dil alanlarında bugün Farsça kullanılmaktadır. Gözlem ve araştırmalarımıza göre bugün için iki dilli olan Halaç toplumunda resmî dil yakın zamana kadar resmî yerlerde, yönetim ve öğretim yerlerinde kullanılmaktaydı,

HALAÇ ÇOCUKLARININ ANA DİLLERİNİ ÖĞRENMELEİ SORUNU VE HALAÇÇANIN YOK OLMASI TEHLİKESİ

mahalli çevrelerde de mahalli dil, yani Halaç dili kullanılmaktaydı. Ama bugünlerde yavaş yavaş resmî dil (Fars dili) mahalli çevrelerde de Halaç dilinin yerini işgal etmeye başlamıştır, meselâ evlerin içinde, aile münasebetlerinde, mescitlerde ve sokaklarda da Farsça konuşulmaktadır. Bu da Halaç dilinin yok olmasının bir başka sebebi olabilir.

Karşılaştırma Sonucu

1) Bu araştırmaya göre Halacistân halkının %51 ana dilini sevmektedir, %49'u ise ana diline karşı ilgisizdir veya bu dili sevmezler. Bu yüzden bu kesim, Fars dilinin resmî ve değerli dil olmasından dolayı bu dili seçmiştir ve çocuklarına bu dili öğretmektedirler.

2) Halaç dilini seven ve konuşanların cinsiyetlerine göre dağılımı şöyledir: Babalar: %37, analar %27, çocuklar %16.

3) Araştırma, Halaç dilini sevenlerin çoğunun 35 yaş üzerinde olduklarını ortaya koymuştur. Fars diline ilgi duyanların çoğu kadınlar ve kızlardır. Bunun anlamı şudur: Resmî dilin amacı Halaç annelerini Farslaştırmak, gelecekteki annelerin de Fars olmasını sağlamaktır.

4) Bu araştırmaya göre Halaç gençlerinin çoğu evlendikten ve aile kurduktan sonra aile içerisinde çocuklarıyla resmî dili konuşmaktadır. Bu bakımdan, eğitimliler ve devlet dairelerinde çalışanlarla eğitimsizler ve özel işlerde çalışanlar arasında hiçbir fark yoktur. Yani Halaç çocukları Fars dilini ana-babalarından öğrendikleri yeni bir lehçeyle (Halaç Farsçası) konuşurlar. Bu durumda Halaç gençlerine “Niçin küçük çocuklarınıza Farsça öğretiyorsunuz?” diye sorunca şöyle cevap veriyorlar:

- %29 “Halaç dilinin toplum içinde itibarı ve önemi yoktur”,
- %25 “Halaç dili çocuklarımızın geri kalmasına sebep oluyor”;
- %21 “Memlekette Halaç dilinin işe yaramadığından söz ediyorlar”;
- %25 “Halaç dili iki dilin birbirine karışmasına yol açıyor”.

5) Günümüzde gençler yaşlılardan daha çok ve kadın ve kızlar da erkeklerden ve oğlan çocuklarından daha çok resmî dil konuşuyorlar.

6) Bu araştırmanın sonucu bize gösteriyor ki Halacistân çocuklarının kendi ana dillerini, yani Halaççayı öğrenmelerinde doğal düzen bozulmuştur. Halaç çocukları güçlüklerle karşı karşıyadır.

Şimdiki durumda Halaççayı %36'sı babalarından, %32'si annelerinden, %18'i ağabey veya ablalarından, yüzde %14'ü akraba ve/veya arkadaşlarından öğrenmişlerdir. Ama bu kaynaklar da gitgide tükenmektedir, sonunda Halaç dilini öğretecek olan hiç kimse kalmayacaktır.

Bu satırları yazanın düşündüğüne göre: Okuma-yazma bilmemek, düşük düzeyde eğitim görmüş ve şehirlerden uzak kalmış olmak şimdiye kadar bazı köylerde Halaç dilinin korunmasına yardımcı olmuştur. Ancak tabiatıyla bu durum daha fazla devam etmeyecektir. Okumuşların sayısındaki artışın Halaç dilini günden güne daha çok tehlikeye sürüklediği görünmektedir.

Çare nedir?

Bu makalenin başlangıcında da söylendi: Dilin değişmesi (bir dilin yerine başka bir dilin geçmesi) toplumsal bir olayın sonucudur. Öyleyse gerekli koşullar sağlanmadığı takdirde durum gün geçtikçe Halaçça aleyhine gelişecektir. Şimdiki durum ancak Halaç dilini hâlâ konuşmakta olanların bu dilin önemini kavramaları onu tekrar itibarlı bir dil olarak görüp konuşmaya devam etmeleri ve çocuklarına anadili öğretilmeleriyle değişebilir ve Halaççanın yaşaması mümkün olur. Bu da aşağıdaki yollarla sağlanabilir:

1. Halaç Türkçesinin kullanılması gereken yerlerde ve mekânlarda kullanılması.
2. Halaç dilinin önemi ve ne işe yaradığı hakkında bu dili konuşanların doğru bilgilendirilmesi.
3. Halaç Türkçesinde şiir okuma, atalar sözü derleme yarışmaları düzenlemek, düğün törenlerinde, yas törenlerinde daha çok kullanılmasını özendirmek. Bu törenler hakkında belgesel filmler yapmak.
4. Halaç dilinde müzik yaratmak, bu müziklerle doldurulacak kasetleri Halacistan köylerinde dağıtmak, çaldırtmak.
5. Öğretim sorumluları, radyo-televizyon görevlileri (özellikle mahalli radyo ve TV programları) gazeteci ve yazarlar ve ana-babaların kendileri de bu durumda çok yardım edebilirler.
6. Mahalli dergiler, gazeteler ve haftalık dergiler Halaç dilinin gelişimi için pek yararlı olabilir.
7. Elbette okullarda Halaçça konuşulması, mollaların ve sanatçıların ve daha başkalarının bu dili kullanması bu dilin canlandırılmasına sebep olabilir.
8. Araştırmacı ve yazarların da Halaç dilini incelemesi, dilbilgisi üzerinde çalışması gerekir. Onlar da bu dilin korunması ve canlı kalması hususunda çalışmalıdırlar. Belki bu da Halaççanın ortadan kalkmasını engelleyebilecektir.

Bu çalışmaların hepsi halkı doğru bilgilendirmek uğrunda olacaktır, çünkü dilin başta gelen görevi konuşanlar arasında bağlantı sağlamaktır. Halaçça konuşanların bilmeleri gerektir ki, Halaç dili konuşmak onlar için utanma sebebi ve çocuklarını geri bırakma sebebi olmayacaktır. Sadece Fars diliyle konuşmak şeref, itibar, medeniyet ve büyüklük sebebi olamaz. Halkın bilmesi gerekir ki, anadili, kendi atalarının, cetlerinin dili olan bu dil çok değerlidir. Bütün Halaç halkının bu dili sevmesi gerekir, çünkü her milletin dili o milletin kültür, âdet, alışkanlık ve inançlarıyla sınıksızı düğümlenmiştir.

СЛОЖНЫЕ СЛОВА В ЧАЛКАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Evgeniya ÇAYÇINA

Чалканцы – один из тюркоязычных этнических групп, входящих в состав населения Республики Алтай.

Местообитанием чалканцев являлись горы и долины реки Лебедь и ее многочисленных притоков. На этой территории преобладает низкогорный ландшафт с пихтово-кедровой тайгой. Она и ее богатства во многом определили круг основных занятий чалканцев.

В настоящее время, места исконной среды обитания чалканцев, их традиционного образа жизни и хозяйствования в частности в Турочакском районе республики Алтай (в селах Курмач-Байгол, Суранаш и Майском, а также в Чуйке, Бийке).

В результате длительного ведения лесозаготовительных работ были разрушены их жизнеобеспечивающие традиционные отрасли хозяйствования – использование кедровой тайги, занятия охотой, пчеловодством, рыболовством, сбором лекарственных трав пришли в упадок. Но, язык чалканцев как хранилище культуры и истории народа слышен до сих пор в населенных пунктах, где компактно проживают чалканцы.

Язык чалканцев, вместе с другими северными диалектами алтайского языка – кумандинским и тубинским, а также с шорским и хакасским языками входит по классификации Н. А. Баскакова (Баскаков, 1972, с. 24) в хакасскую подгруппу уйгуро-кыпчакской группы.

В 2000 году чалканский язык получил статус языка малочисленного этноса Российской Федерации и был включен в Красную книгу языков народов России (Черемисина, 2006, с. 30). С этого времени он рассматривается как отдельный самостоятельный язык.

Лексика любого языка является богатейшим источником для изучения истории, духовной и материальной культуры, этнографии народа. Она отражает особенности нравов, обычаев и мировоззрения его носителя.

В лексике чалканского языка значительное количество сложных слов образовано на основе атрибутивных отношений компонентов, когда первый компонент выступает в роли атрибута (определения) второго компонента. Между компонентами сложного слова нет живой атрибутивной связи, о ней можно говорить лишь условно, в плане соответствия отношений элементов сложных слов отношениям слов атрибутивных словосочетаний.

Материалом исследования являются сложные слова чалканского языка, отобранные путем сплошной выборки из словарей: «Тепдештире сқзлик», «Тематический словарь северных диалектов алтайского языка», «Алтайско-русский словарь животного и растительного мира Горного Алтая».

Сложные слова чалканского языка мы разбили на следующие тематические группы: **названия растений, животных, птиц и насекомых, названия родства, названия орудия труда, названия месяцев.**

Наименования растений в чалканском языке осуществляется на основе мотивировочных признаков, связанных формой и величиной растений, а так же со сходством растений с каким-либо предметами, и сформировался принцип номинации по форме. На основе обобщения мотивировочных признаков по цвету, запаху, вкусу и другие – принцип номинации по функции. Номинация есть закрепление за словом понятия, отражающего определенные признаки предмета.

а). Номинация растений, соотносящиеся с названиями окружающей среды, животных, птиц: *айу палтырган* ‘дудник лесной’; *богоно жыраа* ‘береза круглолистная’ (*богоно* ‘карлик’, *жыраа* ‘кустарник’); *пага кџи* ‘калужница болотная’ (*пага* ‘лягушка’ *кџе* ‘глаза’); *мџџ жеглеги* ‘волчник’ (*мџџ* ‘волк’, *жеглек* ‘ягода’); *ийт кадац* ‘череда’ (*ийт* ‘собака’, *кадац* ‘колючка’). Плоды череды имеют зубчатые щетинки, которые цепляются за одежду, «кусаются как собака»; *пулан кла* ‘лосиные уши’ (*пулан* ‘лось’, *кла* ‘уши’); *немџи пажы* ‘хохлатка’ (*немџи* ‘мышь’, *пажы* ‘голова’) и т.д.

б). Номинация фитонимов, указывающие на место произрастания: *кџи жегле* ‘клюква’ (*кџи* ‘озеро’, *жеглек* ‘ягода’ (букв. болотная ягода); *агаши жегле* ‘малина’ (*агаши* ‘дерево’, *жеглек* ‘ягода’ «букв. ягода растущая на дереве»); *суг палтырган* ‘дудник низбегающий’ (*суг* ‘вода’, *палтырган* ‘’) и другие.

в). Номинация растений, в которых первый компонент обозначает специфические свойства растений: запах, вкус. Например: *ачу џџџ* ‘полынь’ (*ачу* ‘горький, кислый, едкий’, *џџџ* ‘трава’); *жыту џџџ* ‘полынь сантолинолистная’ (*жыт* ‘запах’, *џџџ* ‘трава’) и т. д.

г). Номинация растений на основе цвета: *кара торвос* ‘черника’.

Как показывает рассмотренный материал, наиболее продуктивна номинация растений по мотивации: «животные, птицы», «место произрастания», «названия определенных свойств».

В наименованиях **названий животных, птиц и насекомых** в чалканском языке в качестве слов – определений в основном используются слова, характеризующие обозначения половой принадлежности, цвет. Например: *каат айу* ‘самка медведя’ (*каат* ‘жена’, *айу* ‘медведь’); *эр айу* ‘самец медведя’ (*эр* ‘мужчина’, *айу* ‘медведь’); *кара парщык* ‘черный скворец’ (*кара* ‘черный’, *парщык* ‘скворец’); *кара таан* ‘галка’ (*кара* ‘черный’, *таан* ‘галка’); *поро кушкаш* ‘воробей’ (*поро* ‘серый’, *кушкаш* ‘птишка’); *кара шываалы* ‘черный муровой’ (*кара* ‘черный’, *шываалы* ‘муровой’).

Так же в названиях насекомых выделяются мотивировочные признаки, связанные с формой и величиной насекомых и указывающие на место произрастания. Например: *ат коос* ‘конский жук’ (*ат* ‘лошадь’, *коос* ‘жук’); *ат куды* ‘конский жук’ (*ат* ‘лошадь’, *куды* ‘жук’); *аши курт* ‘хлебный червяк’ (*аши* ‘1. пища, еда; 2. хлеб’, *курт* ‘червяк’) и т.д.

Название родства. Во многих языках для передачи идеи родства по старшинству (‘родитель моего родителя’) используются сложные слова, образованные аналитическим путем, где первый компонент имеет семантику ‘значительный, большой, старший’, а второй – выступает конкретизатором

пола по прямой восходящей линии родства (Тараканова, 2008, с. 129). Например: *ньаан ава* ‘дед’ (*ньаан* ‘большой’, *ава* ‘отец’); *таай аба* ‘дед (по материнской линии)’ (*таай* ‘родственник со стороны матери’, *аба* ‘отец’); *шаан пџџ* ‘троюродный брат, сестра (дети родных сестер)’ (*шаан* ‘двоюродный племянник’, *пџџ* ‘дети сестер’) и т.д.

Следующая группа – **орудия труда, посуда**. Данная группа представлена следующими сложными словами: *кыл паг* ‘волосая веревка’ (*кыл* ‘1. волос (хвоста и гривы), волосок, шерстинка; 2. струна’ *паг* ‘веревка’); *таш айац* ‘пиала’ (*таш* ‘камень’, *айац* ‘посуда’); *ньаан айак* ‘чаша’ (*ньаан* ‘большой’, *айак* ‘посуда’) и т.д.

Отдельную группу составляет сложные слова, которые обозначают название месяцев у чалканцев.

Начало нового года связывается с приходом весны и оживлением природы.

Первый месяц весны *кџрек ай* ‘март’ (*кџрек* ‘бурундук’, *ай* ‘месяц’) месяц охоты на бурундука; *кандык ай* ‘апрель’ (*кандык* ‘кандык сибирский’, *ай* ‘месяц’). Кандык – многолетнее луковичное растение, прорастает в апреле месяце. Используется как в медицине, так и в пищевом рационе.

Другое название месяца апрель – *тарыг ай* т. е. месяц пашни. Следующий месяц *кџџ ай* ‘май’ (*кџџ* ‘кукушка’, *ай* ‘месяц’). Месяц кукушки. *Одо ай* ‘июнь’ (*от* ‘трава’) – месяц сорной травы, месяц прополки. Июль – *џтыг ай* ‘пахучий месяц’ (месяц покоса травы и заготовки сена). Август – *кезектен ай* (месяц уборки урожая) другое название *орок ай* (в этом месяце от постоянного хождения к пашням образуются узкие тропинки, сентябрь – *сыгын ай* (*сыгын* ‘марал’) т.е. месяц рева маралов), октябрь – *урьтин ай* (месяц помолы), ноябрь – *чана ай* (*чана* ‘лыжи’ т.е. лыжный месяц), Декабрь у чалканцев называется *кырлац ай*. Январь – *кичу кырлац ай* т. е. месяц малого мороза. Февраль – *чел ай* (*чел* ‘ветер’ букв. месяц ветра).

Анализ смыслового содержания названий месяцев у чалканцев показывает, что они в основном отражают явления природы, характерные для данного временного промежутка в данных природно-экологических условиях.

Итак, в данной работе мы рассмотрели сложные слова, образованные на основе атрибутивных отношений компонентов, когда первый компонент выступает в роли атрибута (определения). Из проанализированного материала видно, что в качестве слов – определений в основном выступают название птиц, животных разных размеров, названия орудий труда так же цветообозначения.

ЛИТЕРАТУРА

- Ачимова, А. (2007). *Алтайско-русский словарь животного и растительного мира Горного Алтая*. Новосибирск: издательство «Любава».
- Баскаков, Н. (1972). *Диалект лебединских татар (куу кижги)*. М: Наука.
- Кандаракова, Е. (1994). *Тендешитире сөзлик (Чалканду ла куманды диалектердинг тилине тайанып тургускан)*. Горно-Алтайск: Горно-Алтайская типография.
- Тараканова, И. (2008). *Словообразование имен существительных в хакасском языке*, Абакан: Хакасское книжное издательство.
- Тематический словарь северных диалектов алтайского языка* (2004). Горно-Алтайск: ЧП Высоцкая Г.
- Черемисина, М., Тазранова А. (2006). Язык чалканцев. *Языки коренных народов Сибири*. (2006), 30-31.

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

Mustafa ÇETİN
Aynur GÜRSOY

1. Giriş

Bilim ve teknolojideki gelişmeler, iletişim araçlarının yaygınlaşması toplumlar arası kültürel etkileşimi artırmıştır. Dünya gün geçtikçe büyük bir köye dönüşmektedir. Günümüzde hakim dillerin etkisi ya da baskısı azınlık durumundaki yerel diller için yok olma tehlikesini doğurmaktadır. Uzmanlar tarafından, önümüzdeki kırk, elli yıl içerisinde yüzlerce yerel dilin konuşur sayısında ciddi azalmanın olacağı veya kullanımdan düşerek yok olacağı belirtilmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında yerel diller hâline getirilen Türk dilleri de ne yazık ki, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan diller arasında değerlendirilmektedir. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında yok olma tehlikesi yaşayan birçok yerel Türk dilinin varlığı dile getirilmektedir. Bunlar içerisinde Tatar Türklerinin dili bu tehlikeyi en çok hisseden Türk dillerinden biri olarak görülmektedir. Enver Mahmut, *Türkoloji Çalışmaları* adlı halkbilim türündeki eserine aldığı bir röportajda Türk dünyasının dille ilgili temel probleminin alfabe problemi olduğunu belirtir. Ona göre “her şeyden önce ortak bir alfabe ve ortak bir terimler sözlüğü oluşturmamız gerekmektedir” (Mahmut, 2004: 325). Günümüz Romanya Tatarları ve Türkleri için de aynı reçete yazılabilir. Tatar Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Rusya, Ukrayna ve Romanya’da Tatar Türkçesi yok olmaya yol açacak pek çok olumsuzluklar yaşamaktadır. En önemli Türk halklarından biri olan Tatarlar geçmişte ciddi talihsizlikler yaşamışlardır. Bugün bütün Türk dünyasına dağılmış durumda olan Tatar Türklerinin hayatı tehcir ve göçlerle doludur. Bu “Rozalya Ana” (Morkoç, 2009: 1565) gibi hikâyelerle edebiyatlara da yansımıştır. Tatar Türklerinin göç etmek ve vatan tutmak zorunda kaldıkları önemli coğrafyalardan biri de, bir kısmı Romanya’da bir kısmı da Bulgaristan’da bulunan Dobruca bölgesidir. Kırım ve Kazan’dan Romanya’ya, çoğunlukla Dobruca bölgesine 17. yüzyılda başlayan göçler 1876-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Romanya Dobruca Tatar Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda Dobruca Tatarcasının yok olma tehlikesi yaşadığı (Uygur, 2011: 77; Çelik, 2006: 11; Eker, 2006: 92) ifade edilmiştir. Süer Eker, 2006 yılında “Ekstra Küçük Bir Dil olarak Romanya ‘Tatar Türkçesi’” başlıklı çalışmasında, Romanya Tatarcasının profilini çıkarmıştır. Eker, çalışmasında “Ekstra Küçük Dil”in tanımına Romanya Tatarcasının uyduğunu ve yok olma tehlikesindeki dil özelliği gösterdiğini altı maddelik bir değerlendirmeye ortaya koymuştur:

- Romanya Tatarcası periferik olarak konuşlanmıştır. Yani Türk dili haritasının kıyısındadır. Her an Türk dili haritasının dışında kalabilir.
- Akriba dillerden görece izoledir. Romen, Bulgar, Moldova, Ukran dilleri tarafından kuşatılan bir coğrafyada sıkışmıştır. Kıpçak coğrafyasından görece izoledir.
- Güçlü yabancı etkiye açıktır. Günümüzde Romanya Tatarcası Romencenin etkilerine daha açık hâle gelmiştir. Romenlerle evlilik, evde

Romence kullanma, Tatarcanın işlevinin genelde “ev dili” olması bu etkiyi daha çok artırmaktadır.

- Daha az ölçünlenmiş ve işlenmiştir. Tatarca yayınların dili, genellikle yazarın dil tercihinine bağlıdır. Bu tercihler; Türkiye Türkçesinin, Tatarcanın, Nogaycanın, hatta kimi zaman Romencenin kullanımı şeklinde ortaya çıkmaktadır.
- Yazılı değildir ya da zayıf bir yazılı geleneğe sahiptir. Ancak, son zamanlarda yazılılık özelliği geliştirilmeye çalışılmaktadır.
- Daha fazla genel semantik kaynaklara ihtiyaç duymaz. Semantik kaynaklar genellikle Türkiye Türkçesinden karşılanmaktadır (Eker, 2006: 95).

Bu çalışmada, daha önce yapılan çalışmalarda yok olma tehlikesi bulunduğu ifade edilen Romanya Kırım Tatar Türkçesinin kullanımı ve geleceği bir anket çalışmasıyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Dobruca Bölgesinde Türkler ve Tatar Türkleri

Dobruca Bölgesi tarih boyunca birçok Türk kavminin uğrak yeri olmuştur. Verimli toprakları, jeopolitik konumu ve önemli bir temas noktası olması Dobruca'nın Türk halkları açısından önemini artırmıştır. Dobruca'yı Türk varlığı açısından; Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Osmanlı sonrası diye üç devreye ayırabiliriz. Dobruca'ya ilk gelenler MÖ VII. yüzyılda İskitlerdir. MS ise V. yüzyılda Hunlar, VI. yüzyılda Avarlar, VII. yüzyılda Hazar ve IX-XI. yüzyılda Peçenekler bu yörede hâkim durumdadırlar. Peçenek¹ Türklerinin önemli bir kısmı 1048 yılında Bizansla vardıkları bir antlaşma gereğince “Keneges” adlı reisleriyle birlikte şimdiki Dobruca topraklarına yerleşmişlerdir. XIII. yüzyıl ortalarında Altınordu devletinin sınırları Dobruca'nın Babadağ kasabasına dayanmıştır (Menabit, 2006: 9). Nogaylar Altınordu devletinden kalan Türk unsurdur (Önal, 1999: 178). Bu bulgular Balkan coğrafyasının Osmanlıdan önce Türklerle tanıştığını göstermektedir. Dobruca bölgesindeki Türk varlığının da ilk örnekleridir.

Dobruca'ya Müslümanlığın gelişi, Osmanlı öncesine dayanmaktadır. Dobruca bölgesine İslamı ilk getirenler 1257 yılında İslamiyeti kabul eden Altınordu Hanı Berke Han zamanında Anadolu'dan Dobruca'ya 12.000 Selçuklu Türkü ile gelmiş olan Sarı Saltuk Dede'dir (Menabit, 2006: 11; Önal, 1999: 178). Balkanlardaki fetihlerin gizli kahramanları olan Sarı Saltuk gibi dervişler halkın arasına karışarak Osmanlı gelmeden gönülleri fethetmişlerdir. Dobruca bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine ilk girişi 1393'tür. Sonra bir ara elimizden çıkmış ancak, I. Mehmet tarafından 1419'da yeniden Osmanlıya katılmıştır (Önal, 1999: 179). Uzun süre, yaklaşık 550 sene Osmanlı hâkimiyetinde kalan Dobruca bölgesine özellikle Kırım'dan göçlerle gelen Tatar Türkleri yerleştirilmiştir. XVII. yüzyılın başlarında artık Dobruca denen geniş alan tamamen Türkleşmiştir (Menabit, 2006: 14). Dobruca bölgesi 1878'de Osmanlı'nın elinden çıkmıştır (Çelik, 2006: 1). Dobruca, Osmanlı döneminde Türkçenin eski şivelerinden Kıpçak Türkçesi ile Oğuz Türkçesinin kaynaştığı, temas ettiği bir alan olarak gelişmiştir.

---

¹ Menabit, doktora tezinde Gagavuzların Oğuzların soyundan olan Peçeneklerin torunları olduğunu belirtmektedir (2006, s. 10).

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

Fransız İhtilali'nin tetiklediği milliyetçilik akımı Balkan halklarının, Osmanlıya karşı bağımsızlık hareketlerini hızlandırmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı Balkanlardaki Osmanlı Müslüman Türk tebasının kâbusu olmuştur. Osmanlı 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yenilerek Romanya'dan çıkmıştır. Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi geride kalan Müslüman Türk toplumları açısından felakete dönüşmüştür. Dobruca bölgesinde bulunan Tatar Türkleri de bu felaketten nasibini almıştır. Öncelikle Osmanlı coğrafyasında ortak iletişim dili olan Osmanlıca birden günlük hayatta kullanımdan düşmesi Osmanlı'nın bakiyesi olan halklar arasında kopuklukların oluşmasına (Uyğur, 2011: 73) zemin hazırlamıştır. Osmanlıcadan vazgeçilmesi Dobruca Tatarlarının kendi ana diliyle yazma ve edebi eser üretmelerini zorunlu kılmıştır (Uyğur, 2011: 73) ki bu durumun ortaya çıkardığı sıkıntılar bugün hâlâ Tatar Türkçesinin ölçünlü bir dil olamamasına sebep olmuştur. Romanya Tatar Türkleri, Romanya krallık rejimi zamanında Romanya ile dostça ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Türkler ve Tatarlar kendi öz dillerinde serbestçe okuyup yazdılar ve Romenlerle iç içe yaşadılar. Bu dönemde Türk azınlık, kendi gazete, dergi ve basın evlerine sahip oldu (Çelik, 2006: 8).

Müstecip Ülküsal, Romanya'da 23 Ağustos 1944'te komünizm yönetiminin başlamasını Romen vatandaşı Türkler için bir felaketin başlangıcı olarak nitelendirmektedir (Önal, 1999: 182). Bu süreç sadece Romanya Tatar Türkleri için değil bütün Türk halkları açısından sıkıntılarla dolu yıllar olarak geçmiştir. Türk dünyası, diliyle, coğrafyasıyla, kültürüyle ve etnik yapısıyla parçalanmıştır. 1948 sonrasında okullarda Tatar ve Nogay Türkleri için Kazan'da Kiril harfleriyle basılmış ders kitapları okutulmaya başlanmıştır. 1960'tan sonra ise Çavuşesku idaresi devrinde gerek Osmanlı Türklerinin gerekse Tatar Türklerinin kendi ana dilleriyle eğitimleri yasaklanmıştır. 1974'te Bükreş Üniversitesi'ndeki Türk-Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümünün kapatılmasıyla azınlığın kendi dilini koruyup geliştirme çabaları tamamen engellenmiştir (Uyğur, 2011: 73). Romanya Tatar Türkleri için önemli bir eğitim kurumu olan Mecidiye Müslüman Seminari'nin faaliyetlerine komünist rejim tarafından son verilmiştir (Çelik, 2006: 8).

Aralık 1989'daki devrim Romanya Tatar Türklerinin dili, kültürü ve edebiyatının gelişmesine ortam oluşturmuştur. Dobruca bölgesinde Türk diline hizmet etmiş Tatarlardan ülküsü bakımından Gaspıralı İsmail'den etkilenmiş Müstecip Ülküsal geçmişte hizmet etmiş, Enver ve Nedret Mahmut çifti de günümüzde Romanya'da Tatar-Türk dillerine hizmet etmektedir (Gemal, 1999: 175). Romanya Tatar Türkleri kendi kimliklerini tanımladıkları bütün argümanları özgürce kullanabilmektedir. Romanya yasalarında azınlık hakları güvence altına alınmıştır.

3. Romanya Dobruca Tatar Türkleri ve Tatar Türkçesi

Mehmet Ali Ekrem, *Renkler* dergisinde Tatarlarla ilgili olarak Mes'udi'den naklettiği bir ifadeyi : “Türklerin en zenginleri Toğuzoğuzlardır. Tatarlar da bunların bir cinsidir.” biçiminde kaydeder (Ekrem, 1987: 201). Romanya Tatarları genellikle Dobruca bölgesinde yaşadıkları için Tatar deyince akla Dobruca gelir. Dobruca bölgesinin Romanya'da kalan kısmı 14.492 Kilometre kare, Bulgaristan'da kalan kısmı 7.780 kilometre kare olmak üzere toplam 23.626 kilometre karedir (Ülküsal, 1966: 13). Dobruca bölgesinde Tatar nüfusun 1956'da 20.469, 1966'da 22.151, 1977'de 23.107, 2002 yılı nüfus sayımına göre ise 24.157 olduğu kayıtlara geçmiştir (Çelik, 2006: 11). Nüfusun yavaş da olsa artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Dobruca'daki Tatar Türkleri ve Osmanlı Türklerinin sayısı konusunda farklı veriler

vardır. Bunun sebebi Dobruca bölgesinde Çingenelerin de kendilerini Türk diye tanımlaması, Türk-Tatar toplumunda Romenlerle evliliklerin artması, nüfus sayımlarında bazı verilerin bu unsurları kayıt dışında tutması farklı verilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Romanya Tatar Türkleri uzun zaman Osmanlı Türkçesini kullanmışlardır. Dobruca'nın dili Kıpçak dil özelliklerini ve Oğuz dil özelliklerini taşıyan karma bir Türk dili (Esperanto) özelliği taşımaktadır. Anketi uygularken buna şahit olunmuştur. Tatarca bir metinden seçtiğimiz sözcükler konusunda katılımcılar bazı sözcüklerin Nogay Türkçesine, bazılarının Kırım Tatar Türkçesine, bazılarının ise Türkiye Türkçesine ait olduğunu dile getirmişlerdir (Ek 1'deki metne bk.). Dolayısıyla yüzyıllar içerisinde Dobruca'da halk ve dil kaynaşmıştır. Buna rağmen, bölgede eskiden gelen dil özelliklerinin yansıtıldığı ağızlar mevcuttur. Tatar Türkçesiyle yazılan eserlerde yazarlarının ait olduğu ağızların etkileri hissedilmektedir. Enver Mahmut, bölgede Tatar Türkçesiyle konuşanları “Keriş, Şoňgar, Tat, Ğemboylik, Ğedisian, Ğetişkul” biçiminde altı farklı ağza ayırmaktadır (Uygur, 2011: 77). Romanya'da yaşayan halkların alfabe ortaklığı yoktur. Nogayların, Osmanlı Türklerinin, Kırım Tatarları ve Gagavuzlar arasında yerel ağız özelliklerinin hâkim olduğu görülmektedir. T. Kovalski, Dobruca Tatar ağızlarını üç gruba ayırmaktadır:

- Osmanlılaşmış Tatarlar: Pazarcık ve civar köylerde oturanlar ki bunlara “Tat” denmektedir.
- Daha evvel Bucak'tan göç etmiş Tatarlar ki Kırgız lehçesine yakın olan Nogay Türkçesiyle konuşurlar. Kırgızların dünyaca ünlü yazarı Cengiz Aytmatov'un *Toprak Ana* romanında geçen “Çünkü yalnız çocuklara boztorgay derler” (Aytmatov, 201: 14) ile “Dobruca bölgesinden derlenen Boztorgay adlı çalışmada yüz civarında türkü yer alır” (Önal, 2010: 206) ifadelerinde geçen “boztorgay” sözcüğünün aradaki uzun mesafeye rağmen her iki alanda kullanılıyor olması ilginçtir.
- Keriç ve Gözleve'den gelenler asıl Kırım ağızını konuşurlar (Uygur, 2011: 77). Romanya Tatar-Türkleri eğitimde Türkiye Türkçesini, evlerde ise kendi ağız özelliklerinin izlerini taşıyan yerel dillerini kullanmaktadırlar.

Dobruca Tatarları arasında okuma yazma oranı yüksektir. Eskiden beri eğitime önem vermişlerdir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Türklerin en eski yerleşim yeri olan Babadağ'da XVII. yüzyılda 20 ilkokulun bulunduğu yazılmaktadır. Önemli kültür merkezlerinden biri olan Mecidiye, Kırım'dan gelen Tatar Türkleri için Sultan Abdülmecit'in emriyle 1856'da kurulmuştur. Babadağ'da Gazi Ali Paşa tarafından 1610 yılında kurulan medrese 1910 yılında Köstence vilayetindeki Mecidiye kasabasına taşınmıştır (Menabit, 2006: 30). Mecidiye'de medresede görevli muallimlerin çıkardığı Işık, Dobruca Sadası, Teşvik, Mektep, Aile gibi gazeteler (Uygur, 2011: 72) Dobruca bölgesindeki Tatar-Türk varlığının devamı ve İstanbul'la ilişkilerin devamlılığı açısından önemli bir görev ifa etmiştir. Dobrucalılar Türkiye Türkleriyle canlı alaka ve derin saygı içinde yaşamışlardır (Nedret, 2004: 268).

Günümüzde Tatar Birliği iki gazete çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi *Karadeniz* diğeri ise *Caş* gazetesidir (Aksu, 2005: 17). Romanya Tatarlarının yayın organı *Karadeniz* gazetesi “karma dilli”dir (Eker, 2006: 96). Burada yayımlanan gazetelere baktığımızda daha çok azınlıkların faaliyetlerine yer verildiğini görmekteyiz. Onun dışında gözlemediğimiz kadarıyla gazetelerin belli bir programı ve yayın politikası bulunmamaktadır (Aksu, 2005: 17).

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

Araştırmalar, Romanya Tatar Türklerinin dili için yok olma tehlikesi yaşadığına işaret etmektedir. Bu durum aşağıda verilerinin değerlendirileceği bir anket çalışmasıyla teyit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı Romanya Dobruca Tatar Türkçesinin kullanımını tespit ederek geleceği hakkında hüküm vermeye imkân tanıyacak verilere ulaşmaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, tanımlayıcı nitelikte kesitsel bir araştırmadır. Araştırma, tarama modelinde yapılmıştır. Tarama anket yoluyla yapılmıştır. Dobruca bölgesinde yaşayan Kırım Tatar Türkleri arasından farklı yaş, meslekten tesadüfi örneklem yoluyla seçilen bay ve bayan bireylere uygulanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Uzman görüşüne başvurularak anket sorularının anlaşılabilirliği, uygunluğu ve anketin uzunluğu kontrol edilmiştir. Anket, toplam 19 sorudan oluşmaktadır. Ankette verileri değerlendirmek için dörtlü Likert tipi ölçeklerin yanında tanımlayıcı ve açıklayıcı ölçekler de kullanılmıştır. Anket çalışması kapsamında, 199 anket değerlendirilmiye tabi tutulmuştur.

Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

İstatistiksel analizler yapılırken SPSS programından faydalanılmıştır. SPSS programında tanımlayıcı istatistik değerlendirme ve çözümleme yoluyla veriler değerlendirilmiştir. Ulaşılan bulgular çerçevesinde birtakım öneriler getirilmiş ve yeni yargılara varılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde katılımcıların Romanya Tatar Türkçesinin kullanımına yönelik düşünceleri ve tutumları analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Öncelikle genel olarak veriler değerlendirilecektir.

Eğitim durumunuz nedir?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
İlkokul	13	6,5	6,5	6,5
Ortaokul	48	24,1	24,1	30,7
Lise	74	37,2	37,2	67,8
Yüksekokul	64	32,2	32,2	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Ankette sorulan “eğitim durumunuz nedir” sorusuna verilen cevaplar Tatar Türklerinin eğitime önem verdiklerini göstermektedir. Dobruca Tatarları halkı okuma ve yazma oranının yüksek olmasıyla dikkati çekmektedir (Önal, 2010: 204)

Yaş aralığınız nedir?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
0-18 Yaş	6	3,0	3,0	3,0
19-32 Yaş	58	29,1	29,1	32,2
33-45 Yaş	45	22,6	22,6	54,8
46 ve üstü	90	45,2	45,2	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Katılımcıların yaş aralığı genç yaştaki katılımcıların az olduğunu göstermektedir. Bunun sebebi böyle bir anketin gençlerin ilgisini çekmemesi olabilir. Çünkü anketler eşit yaş gruplarına dağıtılmıştır. Ancak dönüşümünü alamadığımız anketlerden bir kısmının gençlere ait olabileceği düşünülmektedir. Gençlerin ana dillerini önemsememeleri en önemli tehlike olarak görülmektedir. Genç nesiller kültürel değerlerini koruyup kollama bakımından önceki nesillere nazaran oldukça zayıf kalmaktadır. Dil, din, örf ve adetleriyle bağları neredeyse kopma noktasındadır (Çelik, 2006: 11).

Yaşadığınız yerleşim yeri nedir?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Köy	74	37,2	37,2	37,2
Kasaba	52	26,1	26,1	63,3
İlçe	37	18,6	18,6	81,9
İl	36	18,1	18,1	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Katılımcıların çoğunluğunun kırsal kesimde oturduğu söylenebilir. Köy ve kasabada oturanların oranı %63,3 şeklindedir. Bu da Roman Tatar Türklerinin daha çok memuriyetten uzak olduğu, nüfusun çoğunluğunun tarım ve hayvancılık sektöründe çalıştığına işaret etmektedir. Kıyımlılardan şehir ve kasabalarda oturanların çoğu sanat ve ticaretle, köydekiler ise çiftçilik, bağcılık, ve bostancılık ile uğraşmakta ve geçimlerini bu yolla sağlamaktadırlar (Menabit, 2006: 26)

Tatarca'yı nerede öğrendiniz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Aile	191	96,0	96,0	96,0
Arkadaş	2	1,0	1,0	97,0
Okul	2	1,0	1,0	98,0
Diğer	4	2,0	2,0	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Tatar Türkçesinin %96 gibi yüksek bir oranda ailede öğrenilmiş olması bu katılımcılar arasında hâlâ evde iletişim dilinin Tatarca olması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum bizi Tatarcanın unutulmayacağı konusunda ümitlendirmiştir. Ancak, bu durumdan Tatarcanın aile dışında ciddi anlamda

**ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA
TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ**

kullanılmadığı da çıkarılabilir. Yukarıda belirttiği üzere bu durumun Tatarca'nın yaygınlaşması ve ölçünlü bir dil hâlini almasını zorlaştıracaktır düşünülmektedir.

Tatarca'yı yoğun olarak hangi ortamlarda kullanıyorsunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Aile	177	88,9	88,9	88,9
Arkadaş	13	6,5	6,5	95,5
Okul	3	1,5	1,5	97,0
Diğer	6	3,0	3,0	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Bir önceki soruyla paralellik arz edecek şekilde %88,9 oranında ailede kullanıldığı belirtilmiştir. Bu Tatar Türkçesinin evlere hapsedildiğinin belirtisidir. Türkçe öğretim yapan okullar bulunmakla birlikte Romanya Tatarcasının işlevi genelde “ev dili” olmakla sınırlıdır (Eker, 2006: 94).

Günlük yaşamınızda en çok hangi dili kullanıyorsunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Tatarca	86	43,2	43,2	43,2
Romence	95	47,7	47,7	91,0
Türkçe	17	8,5	8,5	99,5
Diğer	1	,5	,5	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Bu soruya verilen cevaplar katılımcıların çoğunun, %47,7'sinin Romenceyi kullandığını göstermektedir ki bu anket Tatar Türklerinin çoğunlukta olduğu Mecidiye ve çevresinde uygulanmıştır. Eğer bu bölgede durum böyle ise diğer bölgelerde Tatar Türkçesinin kullanımının daha düşük çıkacağı tahmin edilebilir.

Tatar dilini tam olarak bildiğinizi düşünüyor musunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Çok iyi	43	21,6	21,6	21,6
İyi	119	59,8	59,8	81,4
Az	33	16,6	16,6	98,0
Hiç	4	2,0	2,0	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Tatar Türkçesinin bilinme yüzdesi de “çok iyi” ve “iyi” birlikte düşünüldüğünde %81,4 lük bir oran ortaya çıkmaktadır. Bu da umut verici bir durumdur.

Tatarca ile Türkçe arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlarsınız?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Akraba	146	73,4	73,4	73,4
Etkilenmiş	35	17,6	17,6	91,0
İlgisiz	4	2,0	2,0	93,0
Fikrim yok	14	7,0	7,0	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Dobruca bölgesinde yaşayan Tatar Türklerinin %91 gibi büyük bir çoğunluğu Tatar Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin ilgisinin farkındadır. Bu durumun sebebi Türkiye Türkçesinin yazı dili olarak okullarda okutulması görülmektedir.

Türkçeyi biliyor musunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Çok iyi	34	17,1	17,1	17,1
İyi	75	37,7	37,7	54,8
Az	75	37,7	37,7	92,5
Hiç	15	7,5	7,5	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Romanya Tatar Türkleri % 92,5 oranında Türkiye Türkçesini az çok bilmektedirler. Bunun sebebi okullarda okutuluyor olmasıdır. Başka bir nedeni olarak semantik ihtiyaçların genellikle Türkiye Türkçesinden karşılanmasıdır (Eker, 2006: 95).

Türkçeyi biliyorsanız nerede öğrendiniz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Aile	56	28,1	28,1	28,1
Çevre	48	24,1	24,1	52,3
Kurs	32	16,1	16,1	68,3
TV	63	31,7	31,7	100,0
Toplam	199	100,0	100,0	

Türkçeyi nereden öğrendiniz sorusu ilginç bir durumu ortaya çıkarmıştır. Romanya Tatar Türklerinin Türkiye Türkçesini televizyondan öğrendiğini belirten oran en yüksek oran olarak ortaya çıkmıştır. Dünyada büyük devletlerin kapsama alanı geniş televizyonlar kurmaları manidardır. Özellikle CNN, BBC gibi kanallar İngilizcenin dünya dili olma özelliğinin devamına yönelik çalışmalar olarak görünmektedir. Televizyonların pasif dil öğretiminde kullanılması en kapsamlı ve en etkili yöntemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer Balkan ülkelerinde (Hırvatistan, Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk) televizyonlarda yayınlanan Türkçe dizilerin Türkiye Türkçesini öğrenimine olumlu etkisinin olduğu görülmektedir. Türkiye özellikle akraba topluluklar için televizyonu bir proje olarak Türkiye Türkçesinin yaygınlaştırılmasında kullanabilir.

Tatarca mı yoksa Romenceyi mi daha iyi biliyorsunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Tatarca	49	24,6	24,9	24,9
Romence	95	47,7	48,2	73,1
Geçerli Her ikisi de iyi	49	24,6	24,9	98,0
Her ikisi de kötü	4	2,0	2,0	100,0
Toplam	197	99,0	100,0	
Geçersiz	2	1,0		
Toplam	199	100,0		

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

Kırım Tatar Türkleri arasında Romenceyi iyi biliyorum diyenlerin oranı %48,2'dir. Bunda hâkim dilin Romence olmasının etkisi büyüktür. Hâkim dillerin etkisi ve baskısı zamanla azınlık dilini unutturabilmektedir. Romanya Tatar Türkçesi için de benzer tehlike sezilmektedir.

Aile içindeki iletişiminizi hangi dille sağlıyorsunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Tatarca	94	47,2	47,2	47,2
Romence	47	23,6	23,6	70,9
Her ikisi	57	28,6	28,6	99,5
Diğer	1	0,6	0,6	100,0
Total	199	100,0	100,0	

Aile içindeki iletişim dilinin %47,2 ile Tatarca olması yüksek gibi görünmesine rağmen neredeyse %50 oranında Romencenin de kullanıldığını göstermektedir. Bu durum yeni yetişen nesiller açısından Tatar Türkçesinin geleceği açısından kaygı verici bir durumdur.

Bir Tatar çocuk Romenceyi nerede öğreniyor?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Aile	94	47,2	47,2	47,2
Cevre	13	6,5	6,5	53,8
Okul	90	45,2	45,2	99,0
Medya	2	1,0	1,0	100,0
Total	199	100,0	100,0	

Tatar çocuklar %47,2 oranında Romenceyi evde öğreniyorsa, ana dilinin beşiği olan ailenin bu özelliğini yitirdiğinin işareti olarak kabul edilmektedir. Bunun anlamı, genç kuşaklar ana dilini, Tatar Türkçesini öğrenemeyecek demektir.

Tatar toplumunun Tatarca'yı yeterince öğrendiğini düşünüyor musunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Evet	123	61,8	61,8	61,8
Hayır	76	38,2	38,2	100,0
Total	199	100,0	100,0	

Evetler çok çıkmakla birlikte hayırların da azımsanmayacak derecede olduğu söylenebilir. Burada da Dobruca Tatar Türkçesi için bir tehlike sezilmektedir.

Tatarca kitapları düzenli okuyor musunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Evet	80	40,2	40,2	40,2
Hayır	119	59,8	59,8	100,0
Total	199	100,0	100,0	

Kendi diliyle yazılmış kitapları okumama oranı %60'a yakın bir oranda gerçekleşmiştir. Bu durum da Tatar Türkçesinin yok olma tehlikesi yaşadığını delilidir. Araştırmacılar, Tatarca edebi eserlerin çok nadir yayımlandığını

vurgulamaktadır. Dilin ölçünlü, standart dil hâline gelmesi, o dille üretilen edebi eserlerle mümkündür.

Tatarca basılan gazete ve dergileri düzenli takip edebiliyor musunuz?

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Evet	77	38,7	38,7	38,7
Hayır	122	61,3	61,3	100,0
Total	199	100,0	100,0	

Tatarca yazılı basını takip ediyor musunuz, şeklindeki soruya %61,3 oranında hayır cevabı verilmiştir. Bu da Tatar Türkçesinin geleceği adına endişeleri artırmaktadır. Ankete katılan Dobruca Tatarlarının %60 oranında kitap ya da gazete okumadığı ortaya çıkmıştır. Tatar Türkleri arasında eğitim seviyesinin yüksek olduğu düşünüldüğünde bu oran düşündürücüdür. Yazılı basın da bir dilin ölçünlü hâle gelmesine katkıda bulunan önemli bir amildir. Onun için Romanya Dobruca Tatarlarının çıkardığı *Karadeniz ve Caş* gazetelerinin halk için cazip hâle getirilmesi değerlendirilebilir.

Ankette “Cinsiyetiniz nedir?” sorusu konuyla doğrudan alakalı olmadığı için değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Ayrıca “Mesleğiniz nedir? Yazınız” şeklindeki soruya verilen cevaplar içerisinde farklı meslekler göze çarpmaktadır. Ancak, emekli, mühendis, ev hanımı, imam, asker, esnaf, kaynakçı, öğretmen meslekleri öne çıkmıştır. Bunun yanında toplumdaki birçok mesleğin de birer ikişer temsilcisi mevcuttur. Son olarak anketin 14. sorusu “Tatarcanın bugünü ve geleceğini nasıl görüyorsunuz? Yazınız.” biçimindeki soruya katılımcıların bazıları özellikle gençler arasında kullanılmadığını dile getirmiştir. Bu soruya bir katılımcı “Romanya’da konuşulmayan bir dil olarak görüyorum.” ifadesiyle gittikçe konuşur sayısının düştüğünü belirtmek istemiştir. Bütün bunlar Romanya Dobruca bölgesi Tatar Türkçesinin bazı açılardan yok olma tehlikesi taşıdığını ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Dobruca’da Tatar Türklerinin ve Türkiye Türklerinin tefrikaya düşmemesi konusunda Ferid Hakimcan: “Ayırlıgannı ayu, bölüngenni börü aşar” (Hakimcan, 1995: 327) demektedir. Yani “Ayrılanı ayı, bölüneni kurt yer.” demektedir. İşin özü tefrikaya düşmemektir. Türk dünyasındaki sıkıntıların büyük çoğunluğu tefrikadan kaynaklanmaktadır.

Romanya’da yaşayan Tatar ve Türk halklarının alfabe ortaklığı yoktur. Dilin standart, ölçünlü dil hâline getirilmesine çalışılmaktadır. Buna ağızların yazı diline etkisi sebep olmaktadır.

Romanya Tatar Türkçesi daha çok aile ortamında kullanılmaktadır. Genç neslin Tatar Türkçesine ve Tatar kültürüne ilgisizliği düşünüldüğünde zamanla aile ortamında da kullanılmaz hâle gelerek konuşur sayısının gittikçe azalacağı düşünülmektedir.

Dobruca Tatarları, Türkiye Türkçesini nereden öğrendiniz sorusuna %31,7 lik en yüksek oranda televizyondan öğrendiklerini belirtmişlerdir. Televizyonun etkisinden diğer Türk coğrafyalarında da faydalanılabileceği düşünülmektedir.

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

Romanya'daki Tatar gençlerinin Tatar Türkçesine yeterli ilgiyi göstermediği anlaşılmıştır. Bu durumun böyle devam etmesi Tatar toplumunun ve Tatar Türkçesinin geleceği için kaygı verici bir durum arz etmektedir.

Aile dâhil olmak üzere diğer ortamlarda da iletişim dili olarak Romencenin kullanılması Tatar Türkçesinin geleceği açısından kaygı vericidir. Bu durum, hâkim dil olan Romencenin baskısına hizmet edeceği düşünülmektedir.

Tatar Türklerinin dış evlilikleri de gün geçtikçe artmaktadır. Uzun vadede dış evlilikler etnik ve dilsel asimilasyona sebebiyet verecektir.

Romencenin hâkim dil olması zamanla Tatar Türkçesinde bir daralma ve körlenmeye neden olacaktır. Bu durum Romanya Tatar Türkçesi adına tehlikeli görünmektedir.

Sonuç olarak Romanya Tatar Türkçesi gerekli önlemler alınmadığı takdirde yok olma tehlikesine maruz kalabilecek “Ekstra Küçük Dil” dir.

KAYNAKÇA

- Aksu, A. (2005). Romanya Türklerinde Kültürel Durum ve Mektep ve Aile Mecmuası, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX/1, S.11-27.
- Aytmatov, C. (2011). *Toprak Ana*, (Çeviren: Refik Özdek). Ötüken yay. İstanbul.
- Çelik, R. (2006). *20. Yüzyılda Balkan Türklerinin Siyasal ve Toplumsal Örgütlenmeleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Eker, S. (2006). Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya ‘Tatar Türkçesi’, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, Sayfa: 85-100.
- Ekrem, M. A. (1987). Türkler, *Renkler dergisi*, Kriterion Kitap Üyi, Bucureşti.
- Gemal, A. (1999). *Dictionarul Personalităților Turco-Tătare Din România*, Editura Metafora, Constanta.
- Hakımcı, F. (1995). Kazan ve Dobruca Tatarları Dilleri Üzerine, *Renkler dergisi*, Kriterion Yayınevi, Bükreş.
- Mahmut, E. (2004). Ortak Bir Alfabe Ve Ortak Bir Terimler Sözlüğü Oluşturmanın Gerekli olduğunu, *Türkoloji Çalışmaları*, Ex Ponto, Constanta.
- Menabit, C. S. (2006). *Yazılı ve Sözlü Kaynaklara Dayalı Romanya Türklerinin Dili ve Söz Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Morkoç, A. (2009). Sevinç Çokum’un “Rozalya Ana” Hikayesinde Kırım Türklerinin Göç Hadisesi ve Vatan Sevgisi, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring.
- Önal, M. N. (1994). Romanya Türklerine Bakış, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 93, Sayfa: 177-190.
- Önal, M. N. (2010). Romanya Dobrucası Tatar Halkının Sözlü Edebiyatları, *Problemi Filologi i Narodov Povolzıya Sbornuk Smameu*, Moskova, s. 204-209.
- Nedret, M. (2004). Dobruca Türk Edebiyatı Dünü Bugünü Yarını, *Türkoloji Çalışmaları*, Ex Ponto, Constanta.
- Uygur, S. (2011). Dobruca Tatar Türklerinde Abece ve Yazım Sorunu, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, Sayfa: 71-92.
- Ülküsal M. (1966). *Dobruca ve Türkler*, TKAE yayınları, Ankara.

Ek 1. Dobruca Tatar Türkçesi örnek metni.

Ekrem Menlibay
(Alakapı, 1926 -)

Köstence'ye bağlı Alakapı köyünde doğdu. Felsefe Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli okullarda tarih öğretmenliği yaptı. Romanya Müslüman Tatar-Türk Birliği'nin ilk dönem başkanıdır. "Bir Yaz Aşkı" isimli Tatar Türkçesiyle yazdığı romanı, *Renkler* dergisinin ikinci sayısından itibaren yayımlanmaktadır. Ayrıca nostaljik şiirleri de vardır.

BİR YAZ AŞKI

-Abiy, maca Kuluntay masalın anlatsa!
dedi.

-Köy isinden erte kelsem anlatırman,
Kencebay.

-Seni bekliyecekmen.

-Maca karama! Cat, yukla! Men kim bilir
kaşan kelirmen.

-Ya ya! Her vakit onday etesin! Lafında
turmaysın! Kaş akşamdan beri rica
etemen...

-Bek arıv, aytarman, dedi Cengiz, ama
şıcıp ketti.

Köy işine şıksa da bo defa arkadaşları man
körüşelmandı. Erte erte kaytmaca mecbur
boldı. Çattılar. Kencebay aman
sabırsızlana. Catkan yerinde anyaka
mınyaka aylana, oflay... Kencebay'dan
başka anavbirleri de meraklı ekenler.
Onların közlerine de yukı kirmiy.

-Ayt şo hikâyenı be! Körmüysin mi,
heripnin közine yukı kirmiyatır, dedi Batır.
Son Kencebay'ca:

-Ama masalın aytayatırcanda yuklama,
dedi.

-Yuklamam, dep Kencebay vad etkene son,
Cengiz başladı.

Mından yakın yüz sene evvel bir balaban
marebe bolcan. O marebege Kırım
marebesi değenler çünkü en balaban soçışlar
Kırım'da bolcan. Kırım, Tatarların
memleketi, bonı heralde bilesiniz. Marebe
etkenler Türkler men Ruslar, ama son başka
devletler de katılcanlar. O vakit Kırım
Çarlık Rusyası'nın idaresinde eken. Onın
üşün Kırımılıların bazıları, çaş em curtın
süyen soylları Ruslarca karşı marebege
katılcanlar, Türkler men birlikte. İstekleri
de curtların kurtarmak em de bacımsız bir

-Ağabey bana Kuluntay masalını anlatsana!
dedi.

-Köy içinden erken gelirse anlatırım,
Kencebay.

-Seni bekleyeceğim.

-Bana bakma! Yat, uyu! Ben kim bilir ne
zaman gelirim.

-Ya ya! Her zaman öyle yapıyorsun. Sözünde
durmuyorsun! Kaş akşamdan beri rica
ediyorum.

-Peki iyi (doğru) söylerim, dedi. Cengiz, ama
çıkıp gitti.

Köy içine çıksa da bu defa arkadaşlarıyla
görüşemedi. Erken erken dönmeye mecbur
kaldı. Yatular. Kencebay çok sabırsızlanıyor.
Yattığı yerde o tarafa bu tarafa dönüyor,
ofluyor... Kencebay'dan başka öbürleri de
meraklı imişler. Onların gözlerine de uyku
girmiyor.

-Söyle şu hikâyenı be! Görmüyor musun
atamın gözüne uyku girmiyor, dedi Batır.
Sonra Kencebay'a:

-Ama masalı anlatırken uyuma, dedi.

-Uyunam, diye Kencebay söz verdikten
sonra, Cengiz başladı.

Bundan hemen hemen yüz sene evvel bir
büyük muharebe olmuş. O muharebeye Kırım
muharebesi demişler. Çünkü en büyük
savaşlar Kırım'da olmuş. Kırım Tatarların
memleketi, bunu herhâlde biliyorsunuz.
Muharebe edenler Türklerle Ruslar, ama
sonra başka devletler de katılmışlar. O zaman
Kırım, Çarlık Rusyasının idaresindeymiş.
Onun için Kırımlıların bazıları, genç ve
yurdunu sevenler, Türklerle birlikte Ruslara
karşı muharebeye katılmışlar. İstekleri de
yurtlarını kurtarmak ve de bağımsız bir
memleket yapmak. Bunların içinde, ben

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

memleket etmek. Bonlarnın işinde, men kişkene, Kencebay'day ekende maca kartbabamız anlatkan edi, onun kartbabası da bar eken. Atı Sarıbay degen bir cigit, yaşı yigirmide eken şo vakit. Bek balaban socışlar bola. Bek köp kan tögile. Hele Akyar degen kasaba ve civarında. Tap sonunda Ruslar cemle, marebe de pite. Marebe pite ama, Kırım gene Ruslarda kala. Marebe pitken son, şimdi, bonday Ruslarca karşı marebe etken dep eşitilgen cigitlerini Rus candarları toplamaca başlay. Tamam ilk yazmn başlarında Sarıbay alammın köylerine de keleler. Köyniii atın şimdi bek arüv hatırlayamayman, Odiy degen edi galiba, heralde Akmescit'nin katında bolcan bir köy. Akmescit şo vakit balaban bir kasaba eken. Şo köyden marebege katılcanlar beş cicit ekenler. Bonlarnı da köyden birtakım soysızlar şakkanlar.

Niyse, Rus candarları bu ciigitlerini tutalar ve çar hükümetinin emrine köre bunlarnı toplama kampına aketip teslim bermek üşün gerekli bolcan tedarekni yerine ketireler. O vakıttı şimdikisindi tirencol, maşına, filan yok eken. Araba bir de at kullana ekenler. Bo çaşlarnı atlarına minsetip aketeler. Çaşlarnm kolların artlarına tarttırıp baylaylar, atlarına minseteler, son atlarnı da bir birisine tirkiyeler. Hep atlı, eki candar aldında, eki candara da artında aketeler. Candarlardan eki tanesi de araba man artlarından keleler. Sade akşamdan akşam bunlarca teran aşayt bere ekenler. Şaytip yakın bir hafta cürgen son toplama kampına yetişeler.

Toplama kampı bir kasabanın kenarında, etrafı bir kişi boyı yüksekliğinde, taş kalav man çevriligen bir eski kalenin azbarında eken. Kaleni körgende Sarıbay özine; bo Azav kalesine uşay; kişkene ekendebabam man mında cılkı almaca kelgen edik; neday atlar ketire ediler mında! Taa Asya'dan, Ural'dan, Kazan'dan, Astrahan'dan; bek balaban at obrı bola edi, diy.

Kampka, her bir yaktan, köylerden kasabalardan, türlü milletlerge mensup tutkular ketirilgen. Çarlık Rusyasında baskı astında yaşacan bek köp millet bar eken, şo vakıttı. Bonlardan da başın kötergen soyları bek köp eken. İşte bonday isyan etken soylarnın şonday kamplarca toplap son

küçük, Kencebay gibiyken bana büyük babamız anlatmıştı, onun büyük babası da varmış. Adı Sarıbay denen bir yiğit, o zaman yirmi yaşındaymış. Pek büyük savaşlar olur. Pek çok kan dökülür. Hele Akyar denen kasaba ve civarında. En sonunda Ruslar yenilir, muharebe de biter. Muharebe biter ama, Kırım gene Ruslar'da kalır. Muharebe bittikten sonra, şimdi, böyle Ruslar'a karşı savaşmış diye işitilen gençleri Rus jandarmaları toplamaya başlar. Tamam ilkbaharın başlarında Sarıbay, onların köylerine de gelirler. Köyün adını şimdi pek iyi hatırlamıyorum, Odiy demişti galiba, herhalde Akmescit'in yanında olan bir köy. Akmescit o zaman büyük bir kasabaymış. O köyden muharebeye katılanlar beş yiğitmiş. Bunların köyünden de birtakım soysızlar çıkmış.

Neyse Rus jandarmaları bu yiğitleri tutarlar ve Çar hükümetinin emrine göre bunları toplama kampına alıp gidip teslim etmek için gerekli olan tedariki yerine getirirler. O zamanda şimdiki gibi demiryolu, maşına falan yokmuş. Araba, bir de at kullanyorlarmış. Bu gençleri atlarına bindirip götürürler. Gençlerin ellerini arkalarından çektiler bağlarlar, atlarına bindirirler, sonra atları da birbirine bağlarlar. Atları, iki jandarma önünde, iki jandarma da arkasında alıp giderler. Jandarmalardan iki tanesi de araba ile arkalarından gelirler. Sadece akşamdan akşama bunlara biraz yiyecek verirlermiş. Öylece yaklaşık bir hafta yürüdükten sonra toplama kampına ulaşırlar.

Toplama kampı bir kasabanın kenarında, etrafı bir insan boyu yüksekliğinde, taş duvarlarla çevrilmiş eski bir kalenin bahçesindeymiş. Kaleyi görünce Sarıbay kendine, bu Azav (Azak) kalesine benziyor, küçükken babamla buraya at sürüsü almaya gelmiştik. Buraya nasıl atlar getiriyorlardı. Taa Asya'dan, Ural'dan, Kazan'dan, Astrahan'dan; pek büyük at cadısı oluyordu, diyor.

Kampa, her bir taraftan, köylerden kasabalardan, çeşitli milletlere mensup tutuklular getirilmiş. Bu zamanda Çarlık Rusyasında baskı altında yaşayan pek çok millet varmış. Bunlardan da başkaldıranlar çokmuş. İşte böyle isyan edenleri böyle kamplara toplayıp sonra sürgüne, taa

sürginge, taa Siberya'ca cibere ekenler. Sibir'den ise kasmak eş mümkün bolmay eken. Zaten köbisi, Sibir'ge yetişkeşik colda ölip kala eken.

Kampa yetişken son, candarlar cigitlerinin kollarin şeşeler. Kolları serbez, cuvmalar, su iseler, ötmek" aşaylar. Atlarını da suclarlar. Şaytip tura ekende Rus candarların dacılışkanın köreler. Canlarında sade bir candan kala. Şo candar da tüfeğin canına sakan, belindeki kılışını şeşken, ötmecin asap bolcan son, teran cantayıp tura eken. Sanbay arkadaşlarına yavaş:

-Arkadaşlar, men kaçacakman! diy.

-Bolmaz Sarıbay! Azbar kapılarda nöbetçi as kerler bar, imkânsız! diyler. Tuttular mı asarlar!

Kuluntay'ca karay -şo yerge kadar minip kelgen biyesinin atı Kuluntay eken- orun bir yedek men anavbir atlar man bayii bolcanın köre. Atlardan iyerler de tüşürülgen. Sanbay tüşüne: yedekni şeşmek köp vakit alacak bir de asker şübelenecek; tek çare yedekni kesmek. Ne men kessin, pışak mışak yok! Tek çareni askernin kılışın kullanmakta köre ve eş vakit kaybetmeden askerni sessiz halge ketirmek keregin anlay. Karar ala. Evet, kılışın alıp askerni etkisiz halge ketirgen son Kuluntay'ca sekirip minip kasmak. Sol kolına sepkenin ala asker yukısırap tura ekende bir-atıla ama, kılışını almaca muvaffak bola. İşinden, endi sen menkisin, diy. Asker, ne bolayadır eken, dep közin aşkanda kılışını kaybetkenin köre, hemen tüfekke kolin uzata. Şo anda Sarıbay kılışını sallay ve askerni kese. Cuvırıp Kuluntay'ca sekirip mine, şo anda yedekni de kesip "diy babam" değende kalavca docn uşa. At tapırdısın eşitip candarlar bonm kaşayatırcanın köreler. Hemen atlarına sekireler ve Sarıbay'nın artına takışalar ama, yetişalmaycakların körip aldın kesmek üşün atların azbar kapıca aydaylar. Ama, Sarıbay azbar kapıdan şıcalmaycacm bile, Kuluntay'ni docn kalavca süre. Ruslar, ana, şimdi kalavca kadalıp kalacak diyatırcanda, Kuluntay, kalavni eş yoktay etip atlay, anyacma yok bolıp kete. Askerler, azbarkapını aylanıp şıkkaşık Sarıbay colın ala. Askerler men arasında yakın bin metre mesafelik bir ara aşıla. Candarlar artından tüfek men tartalar ama, kayda, uralmaylar,

Siberya'ya gönderiyorlarmış. Siberya'dan ise kaçmak hiç mümkün olmuyormuş. Zaten çoğu Siberya'ya ulaşana kadar yolda ölüyormuş.

Kampa ulaştıktan sonra, jandarmalar yiğitlerin ellerini çözüyorlar. Elleri serbest, yıkıyorlar, su içiyorlar, ekme yiyorlar. Atları da suluyorlar. Böyle yaşarken Rus jandarmalarının dağılışını görüyorlar. Yanlarında sadece bir jandarma kalıyor. O jandarma da tüfeğini yanına koymuş, belindeki kılıcını çözmüş, ekmeğini yedikten sonra biraz uzunuyormuş. Sanbay arkadaşlarına yavaşa:

-Arkadaşlar, ben kaçacağım! diyor.

-Olmaz Sarıbay! Bahçe kapılarında nöbetçi askerler var, imkânsız! derler. Tuttular mı asarlar!

Kuluntay'a bakar -buraya kadar binip geldiği kısırağının adı Kuluntay'mış- onun bir yedekle öbür atlarla bağlı olduğunu görür. Atlardan eğerler de indirilmiş. Sarıbay düşünür, yedeği çözmek çok vakit alacak bir de asker şüphelenecek; tek çare yedeği kesmek. Neyle kessin, bıçak mıçak yok! Tek çareyi askerin kılıcını kullanmakta görür ve hiç vakit kaybetmeden askeri sessiz hâle getirmek gerektiğini anlar. Karar alır. Evet, kılıcını alıp askeri etkisiz hâle getirdikten sonra Kuluntay'a hoplayıp binerek kaçmak. Sol eline şapkasını alır, asker uyuklarken bir atılır ama, kılıcını almaya muvaffak olur. İçinden, artık sen menkisin (ebedisin, ölüsün) der. Asker ne olur acaba, diye gözünü açınca kılıcını kaybettiğini görür, hemen tüfeğe elini uzatır. O anda Sarıbay kılıcı sallay ve askeri keser. Koşarak Kuluntay'a hoplayıp biner, o anda yedeğini de kesip "deh babam" deyince duvara doğru uçar. At tapırtısını işitip jandarmalar bunun kaçtığını görürler. Hemen atlarına zıplarlar ve Sarıbay'ın arkasına takılırlar ama, yetişemeyeceklerini görüp, önünü kesmek için atlarını bahçe kapısına sürerler. Ama Sarıbay bahçe kapısından çıkamayacağını biliyor, Kuluntayı, doğru duvara sürer. Ruslar işte şimdi duvarda saplanıp kalacak derken, Kuluntay, duvar hiç yokmuş gibi davranarak atlar, o tarafa yok olup gider. Askerler, bahçe kapısına dönüp çıkana kadar Sarıbay yolunu alır. Askerlerle arasında yaklaşık bin metre mesafelik bir ara açılır. Jandarmalar arkasından tüfek çekerler ama, nerede, vuramazlar, ama kovalamaya devam ederler,

ROMANYA KIRIM TATAR TOPLUMU ARASINDA TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMI VE GELECEĞİ

ama kuvalamaca devam eteler, taa karancılık şökkeşik.

Sarıbay, atnı şapkılata şapkılata, bir tavlıkka kire, son yavaşılatıp Kuluntay'nı solıklandıra. Yavaş yavaş birtalay cürüp atnı raatlandırcan son gene izli avdamaca başlay. Şaytip hemen hemen bütün gece cüreler; Bir suni geçeler, gene cüreler. Tap sonunda sabaca karşı, tavnın, kayalıklı, sarp yerinde toktaylar. Kuluntay'nın kulakların tarta, çerden kuru ot toplaş kasaca yasay, o man Kuluntay'nın her bir yerin arüv etip uva, son otka cibere. Ozi de bir kuytulikka sıcmıp teran castanayım diy, yukıca dalıp kete.

Bir vakit yuklap közlerin okalap turcanda ne körsin, küneş, köterilgen üyle mali bolcan. Kuluntay uzakka ketmegen, ciberilgen yerine yakın otlay. Üstündeki sepkeni, köleksasin sıcarıp, derege kirip, yan belge kadar suvık su man arüv etip cuvma, kana kana su işe, son Kuluntay'nı da suv-cara. Caralancan meken dep ayakların, tizlerin arüv etip kontrol yasay, üstün, bir kere taa, kuru ottan kasacı yasap uvalay. Kuluntay'nın işine yaray, süyüngeninden yavaş yavaş kişniy.

Sarıbay son otunp vaziyetine tüşüne. Öz özine, endi köyge, Kırım'ca kaytuv yok, hep batıca docn ketmek bar, diy. Batıda Moldaviye degen bir memleket barın atalarından bile. O memlekette römenler yasay eken. Römenler men Tatarlar köbi sefer arüv geçingenler, bazı bazı aralarında uruşmalar bolcan bolsa da.

Moldova'nın eteğinde, yani güneyinde, Tatarlar yaşacan Bucak degen bir bölge bar eken. Ondan son Tuna'nı geçiş Türkiye'ge yetişe ekesin. Mıtlak onda barmam kerek, diy. Ama candarları, polisi onı tutmacası artın bırakmaycacın da bile. O halde ne etmek kerek? Evet, sade gece cürmek kerek em de sade batıca docrı.

İlkyaznın başı ama, avası güzel, küneş arüv kızdırmaca başlaçan. Kiyine, kalışın canına sala, Kuluntay'nın başına cügenni taca -bir şey bolcanday bolsa abdırmayım dep- sün süneşli bir yerge sepkenin cayıp çata. Herbir tısırtıca sak bolıp koyan yukısı yuklay, akşam karancılıcın beklıy. Kün kavışkan son Kuluntay'nın üstüne sepkenin atıp mine, gayret yavrum batıca docrı, diy. Ertesi kün bir köyge yakınnay. Ne köyi

taa karanlık çökene kadar.

Sarıbay, atı dört nala koştura koştura, bir dağlığa giriyor, sonra Kuluntay'ı yavaşılatıp soluklandırtıyor. Yavaş yavaş biraz yürüyüp atı dinlendirdikten sonra gene hızlı sürmeye başlıyor. Öyle yapıp hemen hemen bütün gece yürüyorlar. Bir suyu geçiyorlar, gene yürüyorlar. En sonunda sabaha karşı, dağın kayalıklı, sarp yerinde duruyorlar. Kuluntay'ın kulaklarını çekip, yerden kuru ot toplayıp kaşağı yapıyor, onunla Kuluntay'ın her bir yerini iyice ovuyor, sonra ota gönderiyor. Kendi de bir kuytulukta, sıgımp biraz yaslanayım diyor, uykuya dalıp gidiyor.

Bir süre uyuyup gözlerini ovup kalkınca ne görürsün, güneş yükselmiş, öğle vakti olmuş. Kuluntay uzağa gitmemiş, gönderildiği yere yakın otluyor. Üstündeki apkesini, iç gömleğini çıkarıp, dereye girip, yarı bele kadar soğuk suyla iyice yıkıyor, kana kana su içiyor, sonra Kuluntay'ı da suluyor. Yaralanmış mı acaba diye ayaklarını, dizlerini iyice kontrol ediyor, üstünü bir kere daha, kuru ottan kaşağı yapıp ovalıyor. Kuluntay'ın işine yarıyor, sevindiğinden yavaş yavaş kişniyor.

Sarıbay sonra oturup vaziyetini düşünüyor. Kendi kendine, artık köye, Kırım'a dönmek yok, hep batıya doğru gitmek var, diyor. Batıda Moldova denen bir memleket olduğunu atalarından biliyor. O memlekette Römenler yaşıyormuş. Romenlerle Tatarlar çok defa iyi geçinmişler, bazen aralarında vuruşmalar olmuş olsa da.

Moldova'nın eteğinde, yani güneyinde, Tatarların yaşadığı Bucak denen bir bölge varmış. Ondan sonra Tuna'yı geçip Türkiye'ye ulaşıyormuşsun. Mutlaka oraya gitmem gerek, diyor. Ama jandarmaların, polisin onu tutmayana kadar arkasını bırakmayacağını da biliyor. O halde ne yapmak gerek? Evet sadece gece yürümek gerek, hem de sadece batıya doğru.

İlkbaharın başı ama hava güzel, güneş iyice kızdırmaya başlamış. Giyiniyor, kılıcını yanına koyuyor, Kuluntay'ın başına gem takıyor, -bir şey olmuş gibi olsa şaşırılmayayım diye- sonra güneşli bir yere cepkenini yayıp yatıyor. Her hafif sese bile dikkat edip tavşan uykusu uyuyor, akşam karanlığını bekliyor. Gün kavuştuktan sonra, Kuluntay'ın üstüne cepkenini atıp biniyor, gayret yavrum batıya doğru diyor. Ertesi gün

ekenin bilmey, ama orus köyi ekenin kilisesinden afıyay, köyge kirmek bek kavıplı, ama, karnı aş mı aş, nişlesin? Kirmege karar bere. Köy kenarındaki bir üynin kapısını kaça.

bir köye yaklaşıyor. Ne köyü olduğunu bilmiyor, ama Rus köyü olduğunu kilisesinden anlıyor. Köye girmek pek tehlikeli, ama karnı aç mı aç, ne yapsın? Girmeye karar veriyor. Köy kenarındaki bir evin kapısını çalıyor.

Ek 2. Dobruca Tatar Türkçesinin kullanımı ile ilgili uygulanan anket.

Bu anket çalışmasıyla Dobruca Tatar Türkçesinin kullanımı saptanmaya çalışılacaktır. Bu bilgiler gizli kalacak, bilgiler üçüncü kişilere verilmeyecektir. Katkınızdan dolayı teşekkür ederiz.					
soru no	Size uygun seçeneği işaretleyiniz.	A	B	C	D
1	Tatarca'yı nerede öğrendiniz?	aile ortamında	arkadaş çevresinde	okulda	diğer
2	Tatarca'yı yoğun olarak hangi ortamlarda kullanıyorsunuz?	aile ortamında	arkadaş çevresinde	okulda	diğer
3	Günlük yaşamınızda en çok hangi dili kullanıyorsunuz?	Tatarca	Romence	Türkçe	diğer
4	Tatarca bilginizin derecesi nedir?	çok iyi biliyorum	iyi biliyorum	az biliyorum	hiç bilmiyorum
5	Tatarca ile Türkçenin arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlarsınız?	akraba dillerdir	birbirinden etkilenmiş farklı diller	birbiriyile hiç ilgisi yoktur	fikrim yok
6	Türkçeyi biliyor musunuz?	çok iyi biliyorum	iyi biliyorum	az biliyorum	hiç bilmiyorum
7	Türkçeyi biliyorsanız nerede öğrendiniz?	aile ortamında	arkadaş çevresinde	kursta	televizyondan
8	Tatarca'yı mı yoksa Romenceyi mi daha iyi biliyorsunuz?	Tatarca	Romence	her ikisini de iyi biliyorum	her ikisini de iyi bilmiyorum
9	Aile içindeki iletişiminizi hangi dille sağlıyorsunuz?	Tatarca	Romence	Türkçe	bunlardan en az ikisiyle
10	Bir Tatar çocuk Romenceyi nerede öğreniyor?	aile ortamında	arkadaş çevresinde	okulda	yazılı ve görsel medyadan
11	Dobruca'daki Tatar toplumunun Tatarca'yı yeterince öğrendiğini düşünüyor musunuz?	evet	hayır		
12	Tatarca yazılımsı kitapları düzenli olarak okuyor musunuz?	evet	hayır		
13	Tatarca basılan gazete ve dergileri düzenli takip edebiliyor musunuz?	evet	hayır		
14	Eğitim durumunuz nedir?	ilk	orta	lise	yüksek
15	Yaş aralığınız nedir?	0-18	19-32	33-45	46 ve üstü
16	Yaşadığınız yerleşim yeri nedir?	köy	kasaba	ilçe	il
17	Mesleğiniz nedir? Yazınız.				
18	Cinsiyetiniz nedir?	bay	bayan		
19	Tatarcanın bugünü ve geleceğini nasıl görüyorsunuz?	güvenli-güçlü	zayıf	tehlike altında	ciddi tehlike altında

GAGAUZ DİLİNİ EVROPA PROGRAMNARIN ÇEVRESİNDÄ AZINLIK HALKLARIN DİLLERİ ARASINDA KORUMAK HEM ENİDÄN DİRİLTMÄK

Lübov ÇİMPOEŞ

Gagauz dili Evropada en az aaraştırılı bir dildir, angısının yazıya geçirilmäk süresi çok kısadır. XX-nci asirin ortasında bu dil kaybelmäk halına düştüydü. Dünnä istoriyasından biliner, dilin kaybelmesi ilk hem bitki bir nişandır etnosun yok olmasında, haliz azınlık halklarda. Gagauz dili UNESCO Tehlikedeki Dünnä Dilleri Atlasına koyulu. Kritik, yufka halda bulunarak, gagauz dili birkaç yıl süresindä var nicä çevirilmöz düşsün, unudulsun.

Bu halda gagauz dilini kurtarabilecek sade Moldova devletinin uurunda düşünekli bir dil politikası, gagauz halkın politika istedi hem Evropa strukturaların yardımınarı. Bu situatıyayı diıştirmää deyni, Moldovada artık bir sıra kanon kabledildi: “Moldovada alındı dillerin kullanılması için karar”, „Moldovanın ürenmök projesi için karar”, „İnsannarın hakları için, küçük halkların statusu, durumu için karar”, „Gagauz Erinin statusu için karar”.

Moldova Respublikasında uzun istoriya zamannar süresindä türlü etnoslar barabar yaşêrlar hem çok türlü dilleri kullanêrlar. İyül ayında 2002-inci yılda Moldova yazıldı “Evropa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Şartı”, ama ratifikaşıya ona taa yapılmadı. Milli azınlıkları korumak uurunda Çerçevä Konventşiyasına Moldova Parlamenti ratifikaşıya yaptı oktâbrinin 22-sindä 1996-da. Ancak kurulmuş baamsız devlettä bu büyük bir olaydı, neçinki ülkedä yaşayannarın arasında milli azınlıklar 35,5% tutardılar.

Önemli hem progresiv bir adım milli azınlıkları haklarının tanınmasında hem garantiyasında, bütün haklar saabi olan Moldova Respublikası vatandaşların, bakmayarak sayısını hem durumunu, oldu Moldova Respublikası Zakonu “Milli azınlıklar kişilerin hakları için hem onnarın organizaşıyalarının hak statusu için (N 382 – XV iyülün 19-dan 2001 y.)”

Bu vakıtta, ani geçti Çerçevä Konventşiyasının kaavilenmesindän, Moldova Respublikası kuvet organnarı çok çalıştılar bu dokumendi tamamnamaa deyni, aniki kurmaa şartları milli azınlıklarının naşional–kultura gelişmesinä, zakonnarlan saalamaa onnarın haklarını hem serbestliklerini hem yardım etmää integrat olmaa moldovan toplumuna.

İlktän isteerim kısıdan açıklamaa gagauz dilini korumak hem geliştirmäk aspektlerini.

Büünkü gün ofițial statistikaya görä gagauzların sayısı 250 binä yakın, angıları yaşêrlar eski Sovet Respublikaların topraklarında. Taa çoyu yaşêr Bucak topraklarında, Moldovanın üülen taraflarında. 2004-üncü yılın nüfus sayısına görä, Moldovada 147 500 gagauz yaşêr, onnar kaplêrlar Moldovada yaşayannarın 4,4%. Bu sayıya girmeer gagauzlar, angıları Pridnestroviyada hem Bender bölgesindä yaşêrlar. Orada gagauzların sayısı, 1989-uncü nüfus sayısına görä, Pridnestroviyada - 3 200, Bender bölgesindä - 1 600 kişi yaşarmış.

Gagauz küüleri Ukrainada, Odesa hem Zaporojye bölgelerindä, Romniyada, Kazakistanda, Üzbekistanda, Kabardino-Balkariyada, Poyraz - Osetiyada var. Yakın 20 bin gagauz Bulgaristanda hem Greñiyada yaşêêrlar.

Gagauzların etnik köklerini oguzlar hem uzlar kurêrlar. XI-inci asirdä Bizans yazı kaynaklarında uzlar için seftä anilêr. Onnarda belli edili, ki uzlar Tuna deresini geçmişlär da Balkannarda, Makedoniyada, Greñiyada, Bulgaristanda erleşmişlär. Bu topraklarda oguzlar hristian dinini kabul etmişlär. Ama oguzların etnik karışması peçeneklärän, polovçılardan hem kumannardan temel oldu şindiki gagauzların dedelerinin peydalanmasına.

XVIII-inci asirin başlantısında gagauzların bir payı Tunayı aşır, Rusiyaya gelmişlär, Basarabiyanın üülen taraflarında erleşmişlär. Tunayı aşan insannara Rusiya işlenilmedik toprakları verdi, onların ekonomik hem halk haklarını belli etti, bu toprakta yaşamak şartlarını ilinetti.

Gagauz inteligençası bütün kuvetlän ilerlenärdi 80-inci yıllarda XX-inci asirdä, açan Sovet Birliindä demokratik diişilmeklär çekedärdilär, vardı nicä gagauzların kultura hem ekonomik problemlerini açıklamaa, meydana çıkarmaa. Dil, kultura hem ekonomika problemleri bölgenin insannarını debeştirdilär, ki baş iiltmesinnär hem gagauz halkın serbestliini kazansinnär.

1994-üncü yılda kıran ayın 23-ündä Moldovanın Üüsek Bakannında alındı karar, ki Gagauz Erinin kendi Statusu olsun. Evropa hak koruyan toplantıları Gagauziayı bir iyi örnek erinä saydılar, ki halk birciklerinin sıkıntılık düünüklerini iyi çözdürmää. Referendumun sonunda Gagauziyanın sınırları belli oldu. Halkın istediklerine görä bu sınırlara girdi 3 kasaba hem 27 küü. ATO Gagauz Erinä girer 3 bölge: Komrat, Çadır hem Vulkaneş. Gagauziyanın topraa 1848 km kare kaplêêr, Moldovanın 5,5% payını. 1995-inci yılda demokratik ayırmaklarından sora Gagauziyanın ilk başkanı seçildi.

Gagauz Dilinin Cannandırılması

Gagauz dili kendi yazısını kirilik alfabetinin temelindä 1957-inci yılda iyülün 30-unda kabletti. Bu gündän gagauz literar dilinin tarihi çekeder, makar ki ileri dä kiyatlar tiparlanardılar, ama başka alfabetlerin yardımınnan (grek, eski rus, romın, farsi hem akademik rus (bilim) dillerindä). Bu kiyatların arasında tercüme edili M.M. Çakırın kilisä kiyadı, angısı tiparlandı hem Balkannarda, hem Kişinevda „Basarabiyalı gagauzların istoriyası”, yazılı romın alfabetindä, folklor toplumnarı, angıları farsi hem akademik rus yazılarında 1895-inci yılda Kazanıda tiparlandılar. Gagauz dili kabul edildi nicä ayırır, serbest, kendibaşına dil oguz-bulgar grupasından, türk dillerinin aylesinä girän bir dal.

80-inci yılların sonunda, 90-ıncı yılların çeketmesindä XX-inci asirdä Moldovayı temel diişilmeklär kapladılar. En önemli problemaydı: nicä enidän Moldovanın devlet dilini üzä çıkarmaa, onu urgulamaa, hep ölä dä başka küçük halkların da dillerini belli etmää. En kötü durumda gagauz dili bulunardı, onu kullanardı sade bir küçük toprakta yaşayan gagauzlar. Gagauz dili kullanıladı sade lafetmäk urunda. Eni karara görä okullarda peydalandı gagauz dili hem literaturası nicä üürenmäk obyektii. Bu gün Moldovada çalışan Kararlamak verer hak, ki uşak başçalarında, okullarda, lişeylerdä üüretmek ana dilindä olsun.

Esaba alarak pedagogika hem bilim temellerini, ideyaların açıklanması hem

GAGAUZ DİLİNİ EVROPA PROGRAMNARIN ÇEVRESİNDÄ AZINLIK HALKLARIN DİLLERİ ARASINDA KORUMAK HEM ENİDÄN DİRİLTMÄK

kabledilmesi, ki ilerletmää gagauzların yazısını, Moldova Respublikasının Üretmääk hem Gençlik Bakanını Bilim Akademiyasının barabar, Moldova Üsek Bakanında koydular ölä bir soruş, ki gagauz dilinin yazısını latin grafikasına geçirmää. İleri açıklanan dokumentlerä görä, Küçük Halkların Üretmääk Bakanının önderilmesinnän alındı karar, ki kabul edilsin „Gagauz dilinin orfografiya durguçluk kuralları” latin grafikasının temelindä. Bunu kabul etti Moldovanın Üsek Bakanını, Gagauziyanın Halk Topluğu № 22U1PL büyük ayın 26-sında, 1996-ıncı yılda.

Hazırlayarak eni „Gagauz dilinin orfografiya kurallarını” Çadır hem Komrat dialektleri temelä alındı. Gagauz lingvistlerin (G.A.Gaydarji, L.A.Pokrovskaya, D.N.Tanasoglu, E.K.Kolça) bakışına görä „Orfografiya lääzım kolay olsun, kolay annaşılınsın, kolay aklında tutulsun, sırcılasın gagauz dilinin fonetika hem morfologiya kurallarını, dialekt karakterini hem mutlak dilin ilerlenmek yolu” esaba alınsın.

Gagauz dilinin güçlendirilmääk yolların biri – üretmääk hem üürenmääk protesleridir.

Son yıllarda Moldova Respublikasının Üretmääk hem Gençlik Bakanında kurrikulumnar I-inci-XII-inci klaslar için „Gagauz dili hem literaturası”, eni okul kıyatları ana dilindä (46 kıyat hem üretmääk materialları) hazırlandı. Hazırlandı kurrikulumnar: „Gagauz halkın tarihi, kulturası, adetleri”. Gagauz halkın tarihi, kulturası, adetleri okullara getirildi, nicä mutlak üürenmääk obyekt. Büünkü günü Gagauz Erindä çalışêr 56 okul hem uşak başçası, 52-sindä (25087 üürenici) gagauz dili üüreniler, nicä okul obiyekt - 3 ders haftada, 2003-2004 yıldan - 4 ders haftada gumanitar profillän lişeylerdä. Bütün üretmääk hem üürenmääk protesi pak gagauz dilindä - ana dilindä geçirilmeer, çünkü yok hepsi lääzımın şartlar (okul kıyatları, didaktika materialları), ki üürenmeyi bütünnä gagauz dilinä geçirmää.

Gagauz dilinin soşial hem kultura statusunu üüsek uura kaldırmak için lääzım çok problema çözdürmää, bu başa çıkar, eer hepsi bilim, kultura hem üretmääk insanları toplu, barabar, annaşıpta çalışsalar.

Çerçevä Konventiyasının kaavilenmesinnän, Moldova Respublikasının kuvet organları çok çalıştılar, aniki kurmaa şartlar milli azınlıklarının naşional – kultura gelişmesinä, zakonnarlan saalamaa onnarın haklarını hem serbestliklerini hem yardım etmää integrat olmaa moldovan toplumuna. ‘Teleradio–Moldova’ Devlet kompaniyasının bigilerine görä, devlet dilindeki yayınnardan başka (65% vakıt), Moldovada artık 25 yıldan zeedä yapılar yayın milli azınlıkların dillerindä. Şindiki zamanda yayın kaplamı yılda bölädır: ukrainca – 30 saat, gagauzça – 24 saat, bulgarca – 22 saat, rusça – 12 saat, idiş dilindä – 6 saat, retranslätıya yayınnarı ukrain radiosu UKR – 1, 1+1, hem dä ukrainca Tiraspol hem Odesa radiosunun yayınnarı. Gagauzların hem bulgarların toplu yaşadı erlerdä (Komrat, Tarakliya, Çadır-Lunga, Tvardița) işleerler erli hem özel tele hem radio postları, angıları, kullanêrlar gagauz hem bulgar dillerini.

Gagauz Avtonom Bölgesindä gagauz dilindä çıkêrlar gazetalar: «Ana sözü», «Gagauz sesi», «Halk birlii», «Açık göz», «Gagauzlar» hem jurnallar «Sabaa yıldızı», «Güneşçik», «Gagouz», «Kırlangaç» h.b. Gazetaların hem jurnalların çoyu websayfa saabisi. Gagauziyanın Bilim Önetimin Dilbilgisi bölümü başladı tiparlamaa jurnal “Gagauz dili hem literaturası”, neredä gagauz dili hem literaturası üüredicileri tiparlêrlar kendi materiallarını, paylaşêrlar kendi bilgilerinnän.

Bu 20 yılın içündä kuruldu hem başarılı çalışêr Toplum Kurumu «Gagauziya Radio Televizionu», angısına girer radio GRT–FM, kaplayarak avtonomiyanın topraklarını 100 %, hem telekanal GRT - 80 %. GRT-nın auditoriyası - 120 000 kişi, angıları sesleerlär hem bakêrlar haber hem eylenmâk programalarını: «Yeni gün», «Kısadan», «Afta haberleri», «Geceyâ karşı», «Saygırlan, sevgilârlân», «Gagauziya gün gündân», «Vatan» h.b. Kendi radio programaların toplam yıllık miktarı 2501 saat, denk gündä 7 saada. Yıl boyunca radioda çıkêr programalar:

«Gagauziyanın şiir dünnyası» hem «Gagauz küülerin istoriyası», günnük bilgi hem eylencä programalar interaktif formatta: «Biz bizä», «O melodie pentru tine», «Sabaa hayır olsun» hem programalar «Şennik avşamı» h.b. Gagauz dilindä yayınlarını zeedelemää deyni 2010-uncu yılın iyül ayından beeri “Moldoval” kanalınnan annaşmaya görä çıkêr programa “Bucaan dalgasında”.

Sonuç

Evropa Konsiliumun hem Evropa kurumlarının tarafından azınnık halkların dillerinä merak verer bizä – gagauzlara şans hem garantiya, ani ana dilimiz korunacak, desteklenecek hem geliştirilecek. Büün avtonomiya uurunda geçirilân dil politikası lââzım içersin devlet kurumları tarafından çalıştırılan dil kanonlarını, gagauz h.b. dillerin gelişitmâk programalarını, dil merkezlerin kurulmasını, milli problemları aaraştırma grupaların organizaşiyasını. Faydalı olêr sade olâ dil politikası, angısı kurêr dil kullanması için hem onun geliştirilmesi için hepsi lââzımın şartları hem verer insana kolaylık görmää gerçek sonuçları.

Kesin, ani şindi biz lââzım toplayalım kuvetlerimizi, bütün bilim hem intelektual potensiyalımızı, finans hem insan kaynaklarını da kuralım bir strategiya, ki adım-adım hem faydalı uygulamaa avtonomiyada dil politikasını. Gagauz dilini gelişitmää deyni lââzım yapılsın temel aaraştırmalar, uygulamalı tasarımı, sözlükler, iş toplunları, bilgi literaturası, türlü avtorların kendi radio hem televideniya yayını, teatr h.b. Bizä lââzım türlü uurlarda terminologiyayı gelişitmää, terminologiya sözlüklerini deerlendirmää, ana dili kultura soruşlarını uygulamaa.

Yufka kalmış milli azınnıkların dillerini kurtarmakta Evropa programaların yardımı büyük bir umuttur, onların yazılması hem ratifikaşiyası önemli bir adımdır regional statusuna dilleri kaldırmakta. Butakım, Evropadaki kultura zenginliinin hem adetlerin bir komponenti olarak, gagauz dili dâ korumak hakını bu çerçevedä kabledäbilir.

KAYNAKLAR

Bancova, I. (2008). Gagauzskiy Yazık: Etapı Stavleniya i Perspektivı Razvitiya. *Carta Europeană a limbilor-instrument de protecşie al diversităşii lingvistice şi de întărire a dialogului intercultural în Moldova. Comrat-Taraclia-Briceni-Chişinău.* (Redacşia generală Atanasia - Tatiana Stoianova), pp. 178-184. Chişinău.

Baskakov, N. (1960). *Tyurkskie Yazıki.* Moskva.

Ciachir, M. (1934). *Bessarabialî gagauzlarîn istoriasî.* Chişinău.

**GAGAUZ DİLİNİ EVROPA PROGRAMNARIN ÇEVRESİNDƏ AZINLIK HALKLARIN
DİLLERİ ARASINDA KORUMAK HEM ENİDƏN DİRİLTMƏK**

- Çimpoş, L. (2006a). Razvitie Nauki i Kul'turi Gagauzov: Sotrudniçestvo i Perspektivi. *Mejdunarodnaya Naučno-Praktičeskaya Konferentsiya, Posvyaşcennaya 15-ti Letiyu Komratckogo Gocudarstvennogo Universiteta* «Nauka. Kul'tura. Obrazovanie». ss. 235-237. Komrat.
- Çimpoş, L. (2006b). Gagauziya: Obşcestvennaya i Kul'turnaya Jizn'. Sostoyanie i Problemi. *Puti i Perspektivi Reşeniya Voprosov po Kul'ture u Tyurkoyaziçnih Narodov, Projivayuşçih v Ukraine*. ss. 60-67. Kiev.
- Çimpoş, L. (2008). Limba găgăuză - aspecte ale dezvoltării istorice și actuale. *Carta Europeană a limbilor-instrument de protecție al diversității lingvistice și de întărire a dialogului intercultural în Moldova. Comrat-Taraclia-Briceni-Chișinău*. (Redacția generală Atanasia - Tatiana Stoianova). pp. 78-81. Chișinău.
- Çimpoş, L. & Çebotar P. (2005). *Moldova Respublikasında milli azınlıkları korumak uurunada Çerçevä Konvențiyaasının gerçekteştirilmesi için Evropa Birlii Danışma Komitetinin Dokladında Yorumnar*. EROPA SOVETİ Rezolütiya Res CMN (2005). 8 Moldova Respublikası tarafından Milli azınlıkları korumak uurunada Çerçevä konvențiyaasının uygulanması için. Chișinău.
- Dmitriev, N. (1962). *Stroy Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.
- Dron, İ. V., Kuroglo, S. S. (1989). *Sovromennaya Gagauzskaya Toponimiya i Antroponimiya*. Kişinev.
- Gaydarji, G. A., Koltsa, E. K., Kotenko, V. İ., Pokrovskaya, L. A. (1995). *Pravila Orfografii i Punktuatsii Gagauzskogo Yazıka*. Kişinev.
- Gaydarji, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A., Tukan, B. P.; Baskakov, N. A. (Red.), (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'*. Moskva.
- Moşkov, V. (1895). *Gagauzskie Teksti*. İzv. Obşç-va Arheologii, İstorii i Etnografii pri İmp. Kazansk. Universitete. T. XIII, vıp. 2. Kazan'.
- Pokrovskaya, L. A., Tanasoglu, D. N. (1958). *Pravila Orfografii Gagauzskogo Yazıka*. Kişinev.
- Zajączkowski, W. (1966). *Jezyk i folklor gagauzow z Bulgarii*. Krakow.

KARAYCA BİR SEYFÜL MÜLÜK HİKÂYESİ

Tülay ÇULHA

Kaynağını sözlü kültürün oluşturduğu halk edebiyatı, çoğunlukla halkın yarattığı edebiyattan oluşur. Dil, biçim ve işlenen konular bakımından halk kültürüne sıkı sıkıya bağlı olan bu edebiyat, başlangıçta sözlü kültür ortamında varlığını sürdürürken 15. yüzyıldan itibaren yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Derlemelerin yazıldığı eserler *cönk* olarak adlandırılır. Başta türkü, mani, koşma gibi manzum ürünlerin bulunduğu *cönk*lerde, destan, hikâye, masal gibi mensur anlatılara da rastlamak mümkündür.

Karay Türklerinin halk edebiyatı ürünlerinin toplandığı cönk niteliğindeki kaynaklar ise *mecuma* olarak anılan genellikle 19-20. yüzyıllara ait olan yazmalarlardır. İçerdiği malzemeler bakımından oldukça değerli ürünler bulduran ve İbrani harfleriyle yazılan *mecumalar*, yavaş yavaş gün yüzüne çıkarılmaktadır. *Mecumalar*, çoğunlukla masal, destan, hikâye gibi nesir ve türkü, koşma, mani, divan, semai ve tekerleme gibi nazım şekillerinden oluşur. Bunlardan başka, Kırım'da yaşanan önemli olaylar, bu olaylara yakılan ağıt, türküler de *mecumalarda* bulunan örneklerdir. Rus edebiyatından ve dinî içerikli İbranice metinlerden yapılan çeviri ve tercümelere de *mecumalarda* rastlamak mümkündür.

Bugüne kadar inceleme fırsatı bulduğumuz *mecumalarda* yer alan en yaygın halk hikâyesi, Aşık Garip hikâyesidir. Kimi zaman parça parça kimi zaman tamamı bulunan hikâye, *mecumaların* oldukça önemli bir bölümünü kaplar. Aşık Garip kadar yaygın olmasa da karşılaştığımız diğer halk hikayeleri, Tahir ile Zühre, Karacaoğlan ile İsmihan Sultan hikâyeleridir.

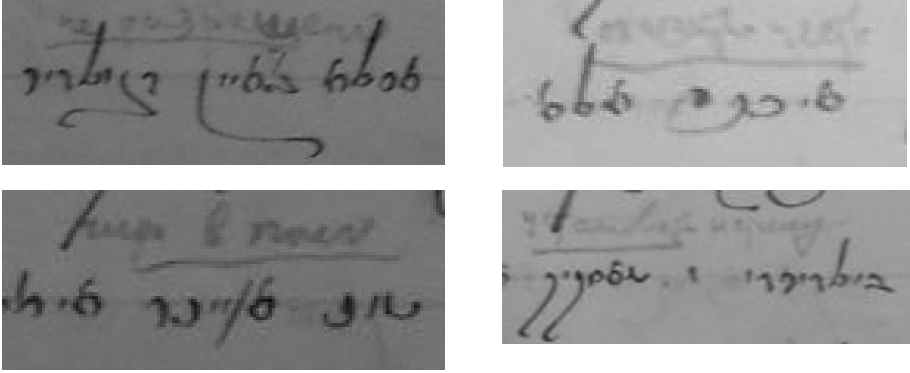
Bildirimize konu olan *mecumada* ise, alışılmışın dışında, 1001 Gece Masalları arasında bulunan “çocuksuzluk” ve “çare arama motifi” çerçevesinde değerlendirilen Seyf ül Mülük ile Bedi’i ül Cemal hikâyesi bulunmaktadır. Niteliği dışında bu hikâyede dikkat çeken bir diğer özellik de içeriğinde birçok dine ait özellikler: Eski Mısır dini (güneşe tapma), Sümer, Akad, İslamiyet ve Yahudilik gibi pek çok dine ait motif ve pratikler barındırmasıdır.¹

Melitopol’e yapmış olduğum bir gezide tanıştığım Leonid İlçenko ve Slava Elyavaşevič’ten temin ettiğim *mecuma*, Feodosya Eski Müzesi’nin (Feodosiyskiy Muzei Drevnostey) Kütüphanesi’nde “Karaimskaya Slaboda” koleksiyonunda bulunmaktadır. 23,5x 17,5 cm. ölçülerinde bulunan *mecuma*, 124 sayfadır. Defter şeklinde olan ve soldan sağa doğru açılan *mecuma*, 1’den başlayarak

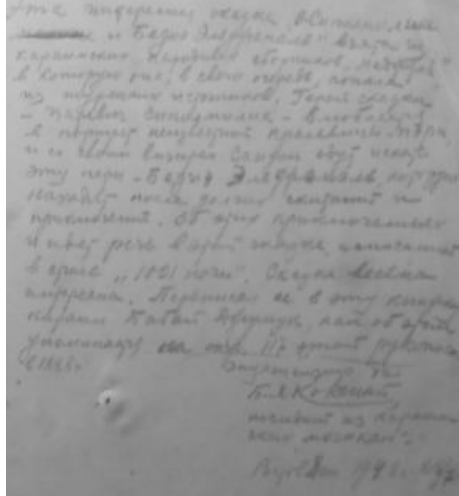
¹ Tekin, G. A. (1985). Seyfelmülük ve Bediülcemal Hikâyesinde Eski Yakınoğu Kültüründen Kalma Unsurlar Hakkında. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, IX: 277-300. Tekin, G. A. (1987). XVI. Yüzyıl Çagatay Sairi Meclisi’nin Seyfelmülük Adlı Mesnevîsi Hakkında. *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Essays Presented to Halil Inalcık, vol. 11, s. 123-132. Seyidoglu, B. (1985). Hikâye-i Seyfû'l-Mülük’ün Üç Varyantı Üzerine Bir Deneme. *Halk Kültürü*, 3-4, Yedinci ve Sekizinci Kitaplar, İstanbul 1986, s.185-191. Köse, N. (1996). Seyfûlmülük Hikayeleri ve Çocuksuzluk. *Erciyes Dergisi*, Kayseri, 19 (223), 27-30.

numaralandırılmıştır. Yazı özelliklerinden anlaşıldığı üzere mecuma, aynı kişi tarafından yazılmıştır. Oldukça iyi durumda ve okunaklı olan mecumanın iç kapağında kendisini “Karaim Mohikanlarının sonuncusu” olarak tanımlayan Kokenay tarafından Rusça yazılmış kısa bir not vardır. Bu nottan mecumanın Karay halk külliyatını içinde bulunduran kapsamlı bir başka mecumadan kopya edildiğini öğreniriz. Mecumanın 117. sayfasında bulunan kolofon satırda ise yazmanın Babay Cumuk tarafından 1888’de kopya edildiğini bilgisi mevcuttur.²

Bu not dışında Kokenay’ın Mecumanın ilerleyen sayfalarında bazı kelimelerin üzerine Rusçalarını yazdığı notlar da dikkat çekmektedir:

Fotoğraf 1. Kokenay’ın notları.

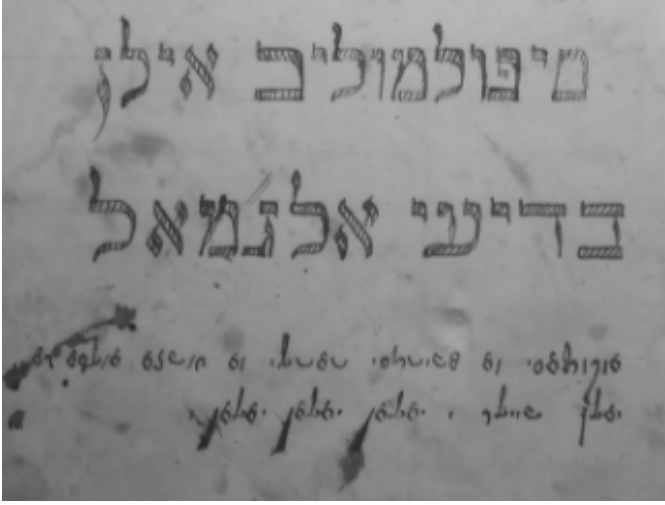
Fotoğraf 2. Kokenay tarafından yazılmış Rusça not.

1001 Gece Masalları serisinde bulunan bu masalda Seyfölmülük’ün Bedi’i ül Cemal’i bulmak için veziri Seyit’le yaşadıkları macera anlatılmaktadır. 1. sayfada başlayıp 119. sayfada sonlanan hikâyenin kapağında başlığa ek olarak *oquması ve*

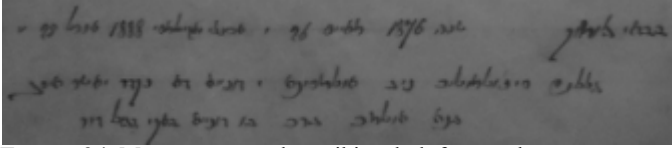
² 117/19 Babay Cumuq sene 1876 Mayıs 26 ikinci yazılması 1888 April 28 Mecumanın 117. sayfasının 19. satırı bu şekildedir. Burada da külliyatın 26 Mayıs 1876 tarihli olduğunu ve bu kopyanın Babay Cumuk tarafından 28 Nisan 1888’de yazıldığı bilgisini öğreniriz.

KARAYCA BİR SEYFÜL MÜLÜK HİKÂYESİ

êşitmesi tatlı ve hoşça olsa da/ yalan şeyler, yalan yalan yalan ifadesi bulunmaktadır. Hikâye, 119. sayfada şu sözlerle son bulur: (12) ušta Seyfül Mülük hekayesi burada (13) tamam ve tekml gitdi (14) tam tam tam

Fotoğraf 3. Kapak ve hikâyenin başlığı.

Fotoğraf 4. Mecumanın yazılış tarihi ve kolofon satırlar.

Yukarıda genel özellikleriyle tanıtılan ve “Seyfölmülük ilen Bedi’i ül Cemal” başlığıyla yazılan mecumada yer alan hikâye şu şekilde özetlenebilir.

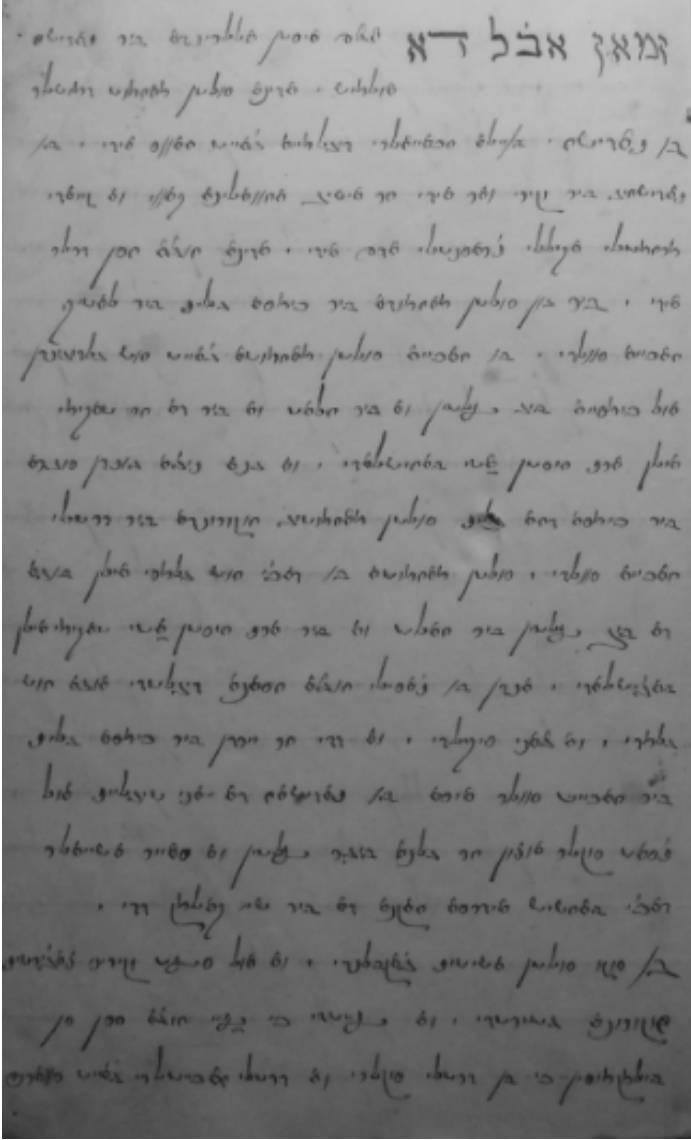
Acemistan ülkesinin padişahı Sultan Mahmut, hikâye dinlemekten hoşlanan ve anlatanlara oldukça yüklü bahşişler dağıtan bir padişaktır. Oldukça akıllı ve bilgili veziri Hoca Hasan, bu zaafi ve aşırıya kaçan bahşişlerinin kendilerini zor duruma düşüreceği konusunda padişahı uyarmak ister. Bu duruma kızan padişah kendisine şayet güzel bir hikâyeyle gelirse bu davranışından vazgeçip kendisini ödüllendireceğini; aksi takdirde Hoca Hasan’ı cezalandıracağını söyler:

“ay Hoca Hasan sen/ bilmez misin ki ben dertli sözleri ve dertli hekayetleri gayet severim/ eger ol kimselerin hekayeti kibi sen başa/ bir hekayet eydersen şana yüz bin ‘altın bahşiş êdip ve bir/ padişahların libasından gydirip ve bir qal ‘alı şeher bahşiş/ êdip şana aferim deyeyim. Yoq eger böyle bir hekayet eydmez/ eşen eliñde olan her cümle malıñ ve tavarıñı ‘alıp seni/ xor ve zelil êdip memleketimden sürgün êderim”

Hoca Hasan padişaktan bir yıl süre ister ve emrinde bulunan beş adama biner altın verip başta Horasan ve Hindistan olmak üzere beş tarafa gönderir. Hindistan’ın Serendep şehrine giden İbadullah, yedi sene sonra güzel hikâyeler anlatan birisine rastlar. Hikâyeciye durumu anlatıp Seyfül Mülük hikâyesini öğrenmek istediğini söyleyince binbir zahmet ve bedelle bu hikâyeyi anlatıcıya yazdırır. Bunun karşılığında altı şartı kabul eden İbadullah memleketine döner. Hoca Hasan, bu

hikâyeyi padişaha sunduğunda padişahın çok hoşuna gider ve vezirini mükâfatlandırır. Padişah bu hikâyeyi altın suyu ile yazdırarak saklar. Zaman zaman çıkarıp okur.

Fotoğraf 5. Mecumanın 1. sayfası.

Bu şekilde bir giriş yapıldıktan sonra yedinci sayfada Seyfülmlük hikâyesi anlatılmaya başlanır. Mısır ülkesinin Asım bin Saxvan³ adlı hükümdarı, adil, akıllı, cömert ve zengin bir hükümdar olarak bilinir. 1700 yıl yaşamış olan hükümdar bir gün divanda birden bire ağlamaya başlar, ne olduğunu anlamayan vezir ve divan

³ Asım bin Safvan

üyeleri divandan çıkarlar. Yakınları bu durumun sebebini sorduklarında padişah, evladı (oğlu) olmadığı için ağladığını söyler. Aynı durumda olan veziri Naman izin isteyerek, kendisinin de 600 yaşında olduğundan ve hiç çocuğu olmadığından bahseder, padişaha Saba ülkesinde Davut oğlu Süleyman adlı bir peygamber olduğunu ve herkesi kendi dinine davet ettiğini söyler. Şayet kendi sıkıntılarına onun tanrısından bir çözüm olursa dinlerine girebileceklerini söylemeyi teklif eder. Padişah vezir Naman'ı bizzat Süleyman Peygamber'e göndererek durumu anlatmasını ister.

Vezir Naman, Süleyman'a gittiğinde peygambere durumu bildirir. Süleyman, kabul ettikleri dinin yanlış olduğundan bahisle, padişahın bu dileğinin gerçekleşmesi için rüyaya yatacağını ve sonucu kendisine bildireceğini söyler. Gördüğü rüya üzerine padişahın hacetinin giderilmesi için kendi memleketlerinde bir yerde bulunan ağaçtan bahseder. Padişahla beraber ikisinin bir öğle vakti o ağacın tepesine çıkmalarını bir iki saat sonra ortaya çıkacak olan öküz başlı ve insan başlı iki yılanı okla öldürmelerini ve baş ve kuşruk kısmını keserek pişirip eşlerine yedirmelerini ve o gece birlikte olmalarını önerir. Bu birliktelikten her birinin birer oğulları olacağını söyleyerek bir kaftan, bir yüzük, altın eyer takımıyla bir at ve kılıç verir. Oğulları büyüdükten sonra bu hediyelerin ikisini birine, ikisini de diğerine vermelerini tembihleyerek dua ve senalarla veziri yolcu eder.

Vezir dönünce olanları padişaha bir bir anlatır. Süleyman peygamberin dediğini uygularlar ve her birinin birer oğlu olur. Padişah ve vezir çok bağışlarda bulunurlar. Çocuklarına Seyfül Mülük ve Seyit adlarını koyarlar ve ikisini birlikte kardeş gibi yetiştirirler. Çocuklar beş yaşına geldiklerinde okula başlarlar, ilim öğrenirler. On yaşına geldiklerinde at biner kılıç kuşanır olurlar.

Bir zaman sonra vezirini yanına çağıran padişah, oğlunu tahta geçirmek istediğini, kendisinin artık ömrünü ibadetle geçireceğini söyler. Aynı düşüncede olan vezir de oğlunu vezir olarak tayin edip aynı amaçla görevinden emekliliği ister. Bu düşünceyle Seyfül Mülük'ü diğer vezir ve beylerin de kabulüyle tahta geçirir, Seyit'i de vezir ilan ederler. Padişah Süleyman'ın gönderdiği hediyeleri gençlere getirir. Seyfül Mülük kaftan ve yüzüğü alırken Seyit de kılıç ve atı alır.

Seyfül Mülük ve Seyit zevk ve sefa içinde hüküm sürerken bir gün Seyfül Mülük kaftanı açar. Kaftanın içinde güzeller güzeli bir kızın sureti görünür. Suretin üzerinde ise *"bu suretge Bedi'i ül Cemal sureti derler Bedi'i ül Cemal dedikleri Şahbal periniñ qızıdır ve Şahbal'nıñ atası Sarıç dedikleri peridir ki perilerin ve peri beglerinin büyüğü ve paddişahıdır. Ve bunların yerleri Babel ceziresinde"* yazılmaktadır. Bu sureti gören Seyfül Mülük, âşık olup divane olur, derdini türkülerle anlatır. Her ne kadar Seyit, Bedi'i ül Cemal'in bir peri olduğunu bu sevdadan vazgeçmesi gerektiğini söylese de dinletemez. Seyfül Mülük, günden güne hastalanıp yataklara düşer, babası doktorlar çağırır derdine derman bulamaz. Tabiplerden biri bunun bir aşk hastalığı olduğunu söyler. Padişah, bir peri kızına âşık olan oğlunu her ne kadar iknaya çalışsa da başarılı olamaz. Seyfül Mülük babasından izin alıp Bedi'i ül Cemal'i bulmak üzere kırk gemiye yola çıkar.

Seyit'le birlikte önce Çin Maçın'e, amcası Mensur'un ülkesine uğrarlar bir ay kaldıktan sonra Hindistan'a doğru yola çıkarlar. 10 ay yol aldıktan sonra bir gün ansızın bir fırtına çıkar gemiler batır. Seyfül Mülük on adamıyla bir tahta üzerinde kurtulurlar. Seyit'in öldüğünü düşünen Seyfül Mülük, büyük üzüntü ve sıkıntı ile

hayatta kalmaya çalışır. Uğradıkları adalarda garip olaylarla karşılaşır. Adamlarını da kaybeden Seyfül Mülük sırasıyla kayış ayakların, insan yiyen ifritlerin, maymunların yaşadığı adalarda yıllarca türlü sıkıntılar çektikten sonra bir adaya çıkar. Bu adada, Serendep padişahının kızı Devlet Hatun'la karşılaşır. Devlet Hatun burada bir melunun esiri olarak tutuklu bulunmaktadır. Bedi'i ül Cemal'in sütkardeşi olan Devlet Hatun, kendisini bu durumdan kurtarırsa onu Bedi'i ül Cemal'e kavuşturacağını söyler. Hileyle kendisini kaçırap esir eden melunun nasıl öldürüleceğini öğrenir. Seyfül Mülük, Süleyman'ın yüzüğünün yardımı ile bu melunu öldürür, oradan kurtulurlar. 6 ay sal üzerinde dolaştıktan sonra memleketleri Serendep'e dönerler. Bu duruma çok sevinen Serendep padişahı Seyfül Mülük'ü hükümdar ilan eder.

Serendep'te kardeşi Seyit'i bulan Seyfül Mülük, çok mutlu olur. Bir gün Bedi'i ül Cemal'i hatırlayan Seyfül Mülük, ağlamaya başlar. Devlet Hatun, verdiği sözü hatırlar. Sütkardeşi Bedi'i ül Cemal'i çağırır, ona Seyfül Mülük'ten, onu nasıl tanıdığından ve onu bulmak için ne gibi sıkıntılara katlandığından bahseder. Bedi'i ül Cemal de Seyfül Mülük'le tanışmak ister. Görür görmez o da âşık olur. Bir süre birlikte zaman geçirdikten sonra Bedi'i ül Cemal, bir periyle Seyfül Mülük'ü Babil'e İrem bağlarına gönderir. Nasıl davranması gerektiği konusunda kendisine tembihte bulunur. İrem bağlarında Bedi'i ül Cemal'in tembih ettiği gibi davranan Seyfül Mülük, onun annesini ikna eder. Bahçede beklemesini söyleyen anne, Şahbal'ı çağırır durumu anlatır.

Bu sırada Devlet Hatun'u kurtarmak için öldürdüğü melunun annesi Melik Arzak, Seyfül Mülük'ü ele geçirir. Onu cezalandırmak için demir bir tabuta kapatıp denizin dibine gönderir. Bu durumu öğrenen Şahbal, asker toplayıp sefer eder. Melik Arzak'ı yenerek Seyfül Mülük'ü kurtarır. Kendisi Bedi'i ül Cemal'le, Seyit de Devlet Hatun'la 40 gün 40 gece düğün yaparak evlenir.

İlerleyen zamanlarda Seyfül Mülük, karısı Bedi'i ül Cemal, Seyit ve Devlet Hatun'la birlikte kendi ülkesine giderek anne ve babalarını ziyaret ederler. Bu duruma çok sevinen Asım bin Saxvan, oğlunu tahta geçirmek istese de oğlu bu teklifi kabul etmez. Periler padişahı Şahbal'a bir yere yerleşmeyeceği konusunda söz vererek Bedi'i ül Cemal'le evlendiğini söyleyen Seyfül Mülük, babasına kendisinin Mısır dâhil yedi ülkenin hükümdarı olduğunu söyler. 380 sene hüküm süren Seyfül Mülük, Bedi'i ül Cemal, Seyit ve Devlet Hatun ile beraber peri atlarıyla Hindistan, Serendep, Çin Maçın, Babil, İrem Bağları, Horasan ve Mısır tahtlarını dolaşarak hüküm sürmüşlerdir. Bu şekilde sonlanan hikaye, sırasıyla Seyfül Mülük, Seyit, Bedi'i ül Cemal ve Devlet Hatun'un nasıl hastalanıp öldükleri ve nereye defnedildikleri bilgisiyle tamamlanır.

Mecumanın 120 ve 122. sayfaları arasında Sultan Mahmut hakkında kısa bir mesel anlatılmıştır. 123. sayfada birkaç manzum bulmaca, "tapmaca" başlığı altında verilmiştir. 124. sayfada ise "beyit" bulunmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıda genel özellikleri ve içeriğiyle ilgili bilgiler verdiğim mecuma, girişte de bahsedildiği gibi, Feodesya'da bir müzede bulunmaktadır. İçerdiği gerek dil, gerek folklor ve gerekse kültürel malzeme bakımından zengin olan bu yazmanın yapılacak akademik çalışmalara katkı sağlayacağı, malzeme oluşturacağı kanaatindeyim. Bu nedenle, yasal izinleri alınan mecuma, en kısa zamanda transkripsiyonu yapılarak, bilim dünyasının kullanımına sunulacaktır.

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТУВА

Venera DONGAK

Язык приобретает значение базовой этнической ценности, находящейся в центре культурных, а часто и политических интересов народа в период национального возрождения этносов. Его статус в системе этнических ценностей при осознании национальных интересов, связанных с ним, возрастает до уровня этнического символа этнической преемственности и уже может иметь обратное влияние на самосознание.

На сегодняшний день общественная жизнь в Туве характеризуется возрождением национальной тувинской культуры. В условиях реэтнизации на передний план вышли те виды традиционной культуры, которые вызывают интерес за пределами Тувы: бурный прогресс таких самобытных видов тувинской культуры, как горловое пение, национальные танцы, шаманизм и ремесла. Главным фактором доминирования тувинского национального в сфере культуры стал, прежде всего, процесс национального возрождения традиций, обычаев. Этому в некоторой степени способствует численное преобладание тувинского этноса (77%). Одним из основных факторов, способствующих этому, является устойчивое положение тувинского языка, его государственный статус в республике, расширение сферы его функциональности (Анайбан, 1996, с. 111).

С целью определения этнической идентичности тувинцев в конце 2000х годов году был проведен этносоциологический опрос тувинского населения Республики Тува. Исследование проводилось по специально разработанной анкете, которая включала в себя блок вопросов, ответы на которые позволяли охарактеризовать современную языковую ситуацию в республике. Объем основной выборки составил 240 респондентов тувинской национальности разных возрастных групп, уровня образования и социально-профессиональной принадлежности. Опрос проводился в г. Кызыле и сельских районах республики.

Языковая ситуация в Республике Тува определяется высоким уровнем территориальной концентрации этноса в ее границах (более 96% всех тувинцев в Российской Федерации и 77% всего населения Тувы) и преобладанием сельского населения над городским (доля городского населения 38% в 1994 году). Однако за последние десятилетия наблюдается высокий уровень урбанизации населения Тувы (доля городского населения 51,5% в 2009 году), в связи с чем отмечается изменение языковой ситуации, проявляющаяся во все большей функциональной развитости тувинского языка и высоком уровне владения им: родным считают тувинский язык около 99% тувинского населения Тувы. (*Государственные и титульные языки России*, 2002, с. 375).

К 2001 года языковая ситуация определялась как достаточно сложной из-за недостаточной сбалансированности статусов тувинского и русского языков на законодательном уровне. Как выше указывалось, по Конституции Республики

Тыва, принятой в 1993 г., тувинский язык был подтвержден как государственный язык, а русский язык был конституирован как общегосударственный язык, что вызывало некоторое дополнительное напряжение в межнациональных отношениях. В 2001 г. в результате принятия мер по приведению Конституции республики в соответствие с Основным законом Российской Федерации, тувинский и русский языки были признаны как две государственных языки Республики Тува. Также в новой Конституции республики снят такой негативно воспринимаемый русскоязычным населением Тувы факт, как изменение названия республики Конституцией 1993 года на «Тыва», вопреки сложившейся многолетней практике. Дело в том, что имя собственное «Тыва» не может служить основой для образования других синтаксических форм, то есть предопределяется применение таких непривычных для русского языка словосочетаний, как, например, «тыва язык» вместо «тувинский язык», «тыва» вместо «тувинец» и т.д. (1999, с. 96). По новой Конституции Республики Тыва наименования Тыва и Тува узаконены как равноправные (*Конституция Республики Тува*, 2001, с. 5).

Тувинский язык является самым главным этноконсолидирующим индикатором этнической идентификации участвовавшего в опросе тувинского населения. Для определения этноконсолидирующих признаков, мы применили вопрос: «Как вы думаете, какие из следующих признаков сближают тувинцев больше всего?». Была предложена следующая серия вероятных многовариантных индикаторов: происхождение, язык, традиции и обычаи, общее историческое прошлое, общая территория, особенности поведения, внешность религия и образ жизни. Наиболее сближающими факторами оказываются язык (85,0%), традиции и обычаи (76,2%), происхождение (56,6%), религия (51,2%).

Для исследования этнических процессов в Туве выделены три типа этнических сред, каждая из которых имеет свои особенности. Так, «тувинский» тип этнической среды, где население составляют в подавляющем большинстве тувинцы, расположен на юго-востоке и юго-западе Тувы. Г. Кызыл, Пий-Хемский и Тандинский районы относятся к «смешанному» типу, в котором почти равное соотношение тувинцев и русских. Каа-Хемский район представляет «русский» тип этнической среды, в котором преобладают русское население (Анайбан, 1999, с. 82).

Как отмечает А. С. Герд, тенденция к полиэтничности и многоязычию являются основным для всех современных государств. Абсолютное большинство современных государств характеризуются интерференцией языков и двуязычием. Во всех странах, где есть разноэтничное население, мы встречаемся с ситуацией билингвизма, реже полилингвизма (Герд, 2005, с. 34).

Чтобы определить уровень тувинско-русского билингвизма мы применили вопрос: «Насколько вы свободно владеете тувинским и русским языками?» Распределение ответов выглядит следующим образом:

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос «Насколько вы свободно владеете тувинским и русским языками?» (в %).

	тувинским	русским
Говорю свободно	97,5	82,5
Говорю слабо	2,5	16,5

Как видно из приведенных данных, языковая ситуация в Туве также определяется тувинско-русским билингвизмом. Категория, которая слабо говорит на русском языке (16,5%) проживает в сельской местности. Также следует отметить тенденцию к повышению языковой ассимиляции в городской среде. 2,5% слабоговорящих на тувинском языке проживают в городе.

В ответах на вопрос «Кроме родного языка, какими еще языками владеете?» подтвердился высокий уровень владения русским языком: им владеют 96,2% респондентов, что вполне объяснимо, поскольку Тува является субъектом Российской Федерации. Ч.К. Даргын-оол, указывая на низкую конкурентоспособность национальных языков народов России, пишет, что «в мировое культурно-информационное пространство коренным народам России целесообразнее входить при помощи русского языка» (Даргын-оол, 2002, с. 15). Владение русским языком коррелирует с вышеуказанными особенностями типов этнической среды. В центральном и северо-восточном районах обнаружился высокая степень владения русским языком. А в юго-западном и юго-восточном районах около 3% жителей не владеют русским языком. Также выяснилось, что монгольским владеют 11,2% участников опроса. Думается, что это жители приграничных с Монголией районов, где раньше был очень высокий уровень тувинско-монгольского билингвизма.

Тревожными являются степень владения такими формами использования своего языка, как чтение и письмо. С затруднением читают 23% тувинцев, из них 18,3% - жители «смешанного» и «русского» типов этнической среды. Письменная форма использования тувинского языка затруднительна для 6,7% респондентов, еще около 4 % совершенно не владеют ею.

По определению А. С. Герда, «билингвизм – это способность человека к употреблению двух языков в зависимости от ситуации, обстановки. Например, в официальной обстановке, человек может пользоваться одним языком, а дома в семье, с друзьями говорить на другом. Для этнолингвистики важны именно не собственно внутриязыковые аспекты, а те условия, обстоятельства, в которых оно протекает» (Герд, 2005, с. 35). Для определения уровня функциональности языка мы применили вопрос: «На родном языке я предпочитаю общаться: в семье, на работе, в общественных местах». Результаты опроса выявили достаточно высокую степень функциональности тувинского языка: в семье разговаривают 81,2% опрошенных, на работе – 38,7%, в общественных местах – 71,2%. Характерно, что в сельской местности более 99% жителей везде используют только тувинский язык. 76% горожан пользуются тувинским языком везде, и 16% респондентов, проживающих в городе, пользуются русским. Сужение сферы функциональности языка было

практически из основных поводов для критики советской национальной политики. Язык в условиях социальных и политических перемен часто играет роль политического символа. Это мы видим в условиях подъема национальных движений 90-ых годов XX в. Одной из причин расширения уровня функциональности тувинского языка является признание тувинского государственным языком республики Конституцией Республики Тува в 2001 году. Другим важным моментом в этом вопросе является возрождение традиционной культуры, также численное преобладание титульной нации в республике. Несмотря на некоторое повышение функциональности тувинского языка, наблюдается довольно низкая степень функциональности тувинского языка в официально-трудовой сфере. Это объясняется тем, что тувинский язык не достаточно развит как официально-деловой язык, язык производства и науки.

Ценностное отношение к родному языку можно проследить по тому, на каком языке пользуются информационными источниками респонденты. С этой целью был предложен вопрос: «На каком языке вы получаете информацию из республиканских СМИ?». Результаты выглядят следующим образом:

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос
«На каком языке вы получаете информацию из республиканских СМИ?»
(в%)

Варианты ответов	«тувинский» тип этнической среды	«смешанный» тип этнической среды	«русский» тип этнической среды
Пресса			
на тувинском языке	75,8%	35,4%	26,5%
на тувинском и русском языках	16,4%	22,0%	25,8%
на русском языке	5%	32,4%	40,8%
Телевидение			
на тувинском языке	40,6%	23,3%	15,3%
на тувинском и русском языках	46,7%	56,7%	36,1%
на русском языке	11,0%	15,9%	47,2%
Радио			
на тувинском языке	16,7%	8,5%	5,6%
на тувинском и русском языках	20,0%	15,9%	21,6%
на русском языке	13,6%	33,3%	47,4 %

При анализе ответов на данный вопрос следует учитывать распространение средств массовой информации на тувинском языке в республике. Пресса на тувинском языке до сих пор востребована тувинским населением в силу численного преобладания тувинцев. Вещание телевидения и радио на тувинском языке по каналу «Россия» в настоящее время занимает всего 20% времени, местного канала телевидения на тувинском языке не существует. Поэтому естественно было ожидать, что в районах, где проживает тувинское

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТУВА

население («тувинская» этническая среда) печать на тувинском языке имеет большую популярность (75,8%), чем в других районах. По потреблению телевидения и радио доминирующим является критерий на тувинском и русском языках. Необходимо отметить, по такому средству массовой информации, как радио, важно учитывать его отсутствие во многих сельских населенных пунктах. Нынешняя рыночная основа экономических отношений усугубляет положение с потреблением, окупаемостью СМИ на тувинском языке и, следовательно, создает новые, финансовые, материальные проблемы на пути развития функциональной сферы тувинского языка в средствах массовой информации.

Одна из важнейших сфер, призванных аккумулировать и передавать ценности национального менталитета и национальной культуры в целом – тувинская художественная литература. Особую динамику тувинская литература получила в советский период. Имена таких известных тувинских писателей и поэтов, как С.Сарыг-оол, С. Пюрбю, Л. Чадамба, Б.Ховенмей и другие, были очень популярны в народе. В настоящее время наблюдается спад интереса к тувинской литературе. Среди членов Союза писателей Тувы преобладают люди старшего поколения, естественный уход которых может привести к пресечению тувинской литературной традиции. Произошел отток творческой молодежи из литературной среды, усугубившийся в 90-ые годы XX века – годы системной переориентации российского общества на рыночные экономические отношения.

Так, результаты социологического исследования тувинского населения республики показывают, что в плане потребления ситуация критическая. Значительная часть опрошенных (65,5%) предпочитают чтение книг на русском языке, всего 12,4% - на обоих языках, и 10% остановили свой выбор на тувинской литературе. Можно констатировать, что процесс сужения функционального поля тувинского языка в сфере художественной литературы идет неуклонно в аспекте его использования.

Следующий вопрос «Раздражает ли Вас, когда тувинцы разговаривают: на русском, на тувинском, на смеси русского и тувинского языков?» (с номинальной шкалой «да», «нет») должен был определить уровень языковой толерантности тувинцев.

Таблица 3

Распределение ответов на вопрос «Раздражает ли вас, когда тувинцы говорят» (в %).

	да	нет
На русском	25,5%	70%
На тувинском	-	96,2
На смеси русского и тувинского	73,7%	22,3%

Несмотря на достаточно высокий уровень негативного отношения к разговору на смеси тувинского и русского языков, тем не менее, в действительности дело обстоит иначе. Мы предположили, что носители языка интуитивно, неосознанно ощущают родной язык как своего рода почву «обитания» этничности и поэтому сопротивляются иноязычной экспансии. Для проверки этой гипотезы в инструментарий был включен список, состоящий из 28 слов,

расположенных парами (14 пар), где каждому русскому слову, входящему в тувинский язык, соответствовал его тувинский аналог. Мы употребили слова из бытовой лексики, в которой тувинцы часто используют русский аналог. Респондентам предлагалось отметить то слово, которое они предпочли бы употребить в разговоре на тувинском языке.

Таблица 4

Распределение ответов на вопрос
«На каком языке Вы предпочитаете употреблять в разговоре на тувинском языке перечисленные ниже слова?»
(в %).

	По-русски	По-тувински
Магазин-садыг	56,2	43,7
Ложка-омааш	76,2	18,7
Очки – карак-шил	71,2	28,7
Кошелек – ашка-хавы	76,2	23,7
Тетрадь-кыдырааш	46,2	53,7
Линейка-шугум	40,0	60,0
Сосед-кожа	67,5	31,2
Министерство-яамы	65,0	35,0
Район-кожуун	23,7	76,2
Министр-сайыг	58,7	39,5
Штора-кожеге	42,5	57,2
Покрывало-шывыг	55,0	42,0
Сумка-барба	83,7	21,2
Шарф-моюнораар	56,2	31,2

Как видно из результатов анкеты, опрошенные в большей степени употребляют русский аналог тувинского слова, за исключением всего нескольких примеров. Полученные данные оказались более чем тревожными, влияние русского языка даже на бытовую лексику значительно, не говоря уже о политической, официально-деловой и научной лексике тувинского языка. Эта ситуация вызвана на наш взгляд, инертностью мышления, не позволяющей более активно сопротивляться языковой интерференции со стороны доминирующего языка.

Таким образом, анализ социологического материала свидетельствует, что изменение языковой ситуации – процесс достаточно длительный. По сравнению с советским периодом коммуникативные функции тувинского языка расширились, наметилась некоторая тенденция в сторону большего использования языка титульного этноса. В общественном транспорте, в учреждениях, в сфере обслуживания можно заметить, что люди не стесняясь, как иногда раньше в 70-80-е годы, свободно говорят на родном языке. Но реальных изменений в языковой практике в сторону усиления позиций тувинского языка не произошло. Тувинский язык остается в основном языком семейного общения. Несмотря на инерционность массового сознания, в настоящее время заметна и обратная тенденция – противодействие усилению доминирующего языка. Язык титульного этноса пыгается, разумеется, благодаря его носителю оказывать заметное сопротивление, отстаивая право на существование и развитие. Символьные изменения есть, но в реальном

использовании языка они очень небольшие, и есть сигналы к торможению. Например, в городах республики притормаживается приток в национальные классы, поскольку русские классы дают лучшую подготовку для поступления в ВУЗы и не только в республике, но и за ее пределами.

Заключение

1. Языковая ситуация в Республике Тува определяется высоким уровнем территориальной концентрации этноса в ее границах (более 96% всех тувинцев в Российской Федерации и 68% всего населения Тувы) и преобладанием сельского населения над городским (доля городского населения 38% в 1994 году). Однако за последние десятилетия наблюдается высокий уровень урбанизации населения Тувы (доля городского населения 51,5% в 2009 году), в связи с чем отмечается изменение языковой ситуации, проявляющаяся во все большей функциональной развитости тувинского языка и высоком уровне владения им (родным считают тувинский язык около 99% тувинского населения Тувы).

2. Тувинский язык является самым главным этноконсолидирующим индикатором этнической идентификации участвовавшего в опросе тувинского населения. Наиболее сближающими факторами оказываются язык (85,0%), традиции и обычаи (76,2%), происхождение (56,6%), религия (51,2%).

3. Языковая ситуация в Туве также определяется тувинско-русским билингвизмом. Категория, которая слабо говорит на русском языке (16,5%) проживает в сельской местности. Также следует отметить тенденцию к повышению языковой ассимиляции в городской среде.

4. Результаты опроса выявили достаточно высокую степень функциональности тувинского языка: в семье разговаривают 81,2% опрошенных, на работе – 38,7%, в общественных местах – 71,2%.

Несмотря на некоторое повышение функциональности тувинского языка, наблюдается довольно низкая степень функциональности тувинского языка в трудовой сфере. Это объясняется тем, что тувинский язык не достаточно развит как официально-деловой язык, язык производства и науки.

5. Нынешняя рыночная основа экономических отношений усугубляет положение с потреблением, окупаемостью СМИ на тувинском языке и, следовательно, создает новые, финансовые, материальные проблемы на пути развития функциональной сферы тувинского языка в средствах массовой информации. Пресса на тувинском языке до сих пор востребована тувинским населением в силу численного преобладания тувинцев (75,8%). По потреблению телевидения и радио доминирующим является критерий на тувинском и русском языках.

6. Результаты социологического исследования тувинского населения республики показывают, что в плане потребления тувинской художественной литературы ситуация критическая. Значительная часть опрошенных (65,5%) предпочитают чтение книг на русском языке, всего 12,4% - на обоих языках, и 10% остановили свой выбор на тувинской литературе. Можно констатировать, что процесс сужения функционального поля тувинского языка в сфере художественной литературы идет неуклонно в аспекте его использования.

7. Полученные данные социологического исследования по языковой интерференции оказались более чем тревожными, влияние русского языка даже на бытовую лексику значительно, не говоря уже о политической, официально-деловой и научной лексике тувинского языка. Эта ситуация вызвана на наш взгляд, инертностью мышления, не позволяющей более активно сопротивляться языковой интерференции со стороны доминирующего языка.

Основными направлениями национально-культурного возрождения в условиях рыночной экономики, прямо связанными с состоянием и перспективами сохранения традиционной тувинской культуры является государственная поддержка и расширение функций тувинского языка, а также создание усовершенствованной системы национального образования с паритетным двуязычием в школьном образовании и благоприятных условий для сохранения родного языка и традиций.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Анайбан, З. В. (1996). *Республика Тува: модель этнологического мониторинга*. Москва: Академия.
- Анайбан, З. В. (1999). *Межнациональные отношения в Туве в 90-е годы (по материалам этносоциального исследования)*. Москва: Академия.
- Герд, А. С. (2005). *Введение в этнолингвистику*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Даргын-оол, Ч. К. (2002). *Культурно-антропологические факторы регионального развития Тувы*. Автореф. дисс. канд. философских наук. Москва: Московский университет.
- Конституция Республики Тыва*, (2001). Кызыл: Тувинское книжное издательство.
- Нерознак, В. П. (главный редактор). (2002). *Государственные и титульные языки России. Энциклопедический словарь-справочник*. Москва: Издательство РАН.

GÜNÜMÜZ KAŞKAY ŞİİRİ

Farzaneh DOULATABADİ

Giriş

İran'daki Azerbaycan Türklerinden sonra, sayıca ve siyasi nüfusça, İran Türklerinin en kalabalığını, Kaşkay Türkleri teşkil eder. Güney İran'ın Fars eyaleti bütünü ile bunların nüfuzu altındadır. Hâlâ yarı göçebe hayat yaşadıklarından, planlı bir şekilde, oldukça büyük ve mühim bir sahayı göçlere ayırmışlar, komşuları olan Bahtiyarîler, Memeseniler, Kuhgiluyeler ve Hamselerle güçlü bir dostluk münasebeti kurmuşlardır. Kışı, umumiyetle Fars Körfezinin yakınlarındaki bölgede, yazı İsfahan eyaleti sınırında geçirirler. Kaşkayların enine boyuna yayıldıkları bölge yarım ay şeklindeki Karaağaç ırmağı kıyıları boyunca uzayan saha ile buraya giren kesif nüfuslu Arap, Ferraşbend, Firuzabadi, Hineşur kasabalarını ve İsfahan-Şiraz yolu batısındaki çevre ile Şikanrud ve Melbur ırmaklarının üst mecrasını sınırları içerisine almaktadır (Caferoğlu, 1976, ss. 1115-1116).

Kaşkayların oymak teşkilâtı şöyledir: İl boylara (taife), boylar obalara (tire), obalar da ailelere (Türkçe ocak) ayrılmakta, elin başında İlhan, boyların başında Kelanter (boy begi), obalar başında da kethüda unvanlı reisler bulunmakta idi. İl Beği ise İlhanın vekili olup elin idaresi fiilen onun elinde idi. Ancak İl Beyi, İlhanın oğlu, kardeşi veya amca çocuğu gibi yakın akrabasından seçilirdi. İlhan da mutlak sûrette han ailesinden olmak üzere şahlar tarafından tayin edilirdi (Sümer, 1972, ss. 1238-1241).

İran'da Etnik Gruplar ve Kaşkaylar

İran'da etnik grupları (halkları) birbirinden ayıran en önemli kriter dildir. İkinci derecede din-inanç, hayat tarzı (yerleşik veya göçebe), ırksal yapı (dış görünüm) ve coğrafi bölge gelmektedir. Bu ayırıcı özelliklere rağmen bütün İran ahalesinin tek ortak özelliği vatandaşlıktır. İran vatandaşlarının hepsi doğal olarak İranlıdır. Bu, onların tek ortak ve birleştirici kimliğidir. İranlı adında bir millet veya dil olmadığı gibi bir ırk da yoktur ve olmamıştır (Blaga, 1997, s. 9).

Pehlevî döneminden sonra bütün İran dilleri, Farsça veya Farsçanın birer lehçesi olarak görünmüştür. Bu dönem sonrası, devletlerin politikası resmî devlet dilini veya yazılı edebiyata sahip olan dilleri birer bağımsız dil ve diğerlerini birer lehçe olarak göstermişlerdir. Resmî veya devlet dili olsun veya olmasın, yazılı edebiyata sahip olsun veya olmasın, bağımsız dilin tanımı tamamen farklıdır ve bu kriterlerin dışındadır. Ayrıca son 30 yılın içinde İran Türklerinin dili her ne kadar resmî dil olarak tanınmasa da yazılı dilin ve edebiyatın ürünlerinin giderek arttığı görülmektedir.

Bilindiği gibi her dilin iki yönü vardır. Konuşma dili ve yazı dili. Gerçekten dil olgusu yazıdan bağımsız, seslerden oluşan bir düzleme bağlanır. Bu açıdan konuşma dili bir ulusun bir dil birliğinin dilinin, yazıyla ilişkisi olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür ve bu nedenle, yazı çok sonra bulunduğu için temel olma özelliği taşır (Aksan, 1998, s. 85).

***

Şiirin sözlü gelenekten ortaya çıktığı herkesçe malumdur. Şiir bir halkın ortak emeğidir. Kaşkay şiiri ve müziği diğer Türk halkları gibi, tarih boyunca yan yana devam etmiş, ilerlemiş ve gelişmiştir. Kaşkay şiirinin yazıya geçirilme tarihi 1800'lü yıllardan geriye gitmez. Kaşkay halkı, Fars bölgesine yerleştikleri günden itibaren bölgenin siyasi yapılanmasında önemli rolleri olmuştur. Safevî dönemi öncesi, Safevî dönemi, arkasından Afşarlar ve Kaçarlar dönemi siyasi gelişmelerin öncüsü oldukları gibi Pehlevîler dönemi ve I. ve II. Dünya Savaşları sırasındaki kahramanlıkları ile bölgenin siyasi şekillenmesindeki faktörlerden biri olmuşlardır. Böylece sosyal, siyasi, coğrafi şartlar, Kaşkay şiiri ve eserlerinin bugüne kadar elimize ulaşamamış olmasının başlıca sebeplerinden bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaşkay Şiirinin Devreleri

Bugün Kaşkay Türkçesiyle yazılan şiirleri XIX. yüzyıldan öncelere dayandıramasak da var olan şiirlerin içeriği ve biçimi Kaşkay Türklerinin varlıklarını ortaya koymakta ve bu Türk topluluğunun kimlik değerlerini ispat etmektedir.

Kaşkay şiirini üç devreye ayırabiliriz:

1. Başlangıçtan XIX. yüzyıla kadar:

Sözlü edebiyat devri olarak adlandırdığımız bu devirle ilgili yazılı belge bulunmamaktadır. Azerbaycan edebiyatında 'bayatı', Türk edebiyatında 'mani' adını verdiğimiz 'asanaklar' Kaşkaylarda yaygın olan bir şiir türüdür.

Annelerin çocuklarına söyledikleri 'lalalar' veya halı dokurken söylenen şiirler bu devrin edebiyatının belirgin türlerinden sadece bir kısmıdır ve dilden dile bu güne kadar yaşatılmıştır.

2. XIX. yüzyılın ilk yarısından İran İslâm Devrimi'ne kadar olan dönem:

Mirza Mezun, Yusuf Ali Bey ve Kul Oruç gibi önemli eserler ortaya koyan şairlerin devridir.

3. Mezun sonrası Kaşkay şiiri:

Klasik ve halk edebiyatı etkisinden çıkma çabaları ve günümüz Kaşkay Türkçesiyle yazılan eserlerin devridir.

Kaşkay şiiri, müziğinde de olduğu gibi hicran ve gurbet şiiridir. Kaşkay şiiri, Kaşkay Türklerinin hayatını, göç, gelenek, görenek ve adetlerini, doğayla iç içe olan yaşamını, siyasi, sosyal ve tarihî, olaylarını anlatmaktadır. Kaşkay edebiyatından veya daha doğrusu Kaşkay şiirini ele alırken bu şiiri 'göç şiiri' olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Dilden dile anlatılan şiirlerden biri Derbend'den, Tebriz'den ve Horasan'dan ayrılma hikâyeleridir:

Derbend'di xan üçe dağlar
Ayrılıqdan gözüm ağlar
Ayağı deryalar mövci
Başım üçe, üçe dağlar

veya

GÜNÜMÜZ KAŞKAY ŞİİRİ

Xorasannan beri xurda tepeler
Burda yağış yağar ora sepeler
İssive gelmedi bacı kakaler
Qerib eldim qaldım qurbet elinde

veya

Bu yol geder Tebriz'e
Qenati rize rize
Xodam bir yol ver bize
Biz gedek elkemize

Kaşkay şairi, doğadan, aşktan ve bu halkın özleminden bahsettiğinde hep göçü anlatmak istemiştir.

Men Sevdalıyam (Fettane Muradî-i Karakanî)

Men bu dünyada
Sevdalı yaşırım
Göz yaşınınan sevgi görürem
Men dağlar qayasında daşlarınan dostam
Qarqalarımna çalışırım
Bunlar kölgesinde yatırım, göz arxama tikirem
Oğşaya oğşaya çağırırım
Bu yol kiming? Ölke kiming?
Geden durnalar, köçen sunalar
Dünya kiming?
Men bu yana sen o yana
Biz ha yana dağılmışag
Birlig ölmüş
Ama men varam, sen de varang
Men bu dünyada sevdalı yaşayırım
Sen nece?

Kaşkay şiiiri, Fars kültür ve edebiyatının merkezi olan Şiraz'da gelişmektedir. Bu nedenle, birçok araştırmacı Kaşkay Türkçesinde yazılan şiiirleri, içerik ve biçim açısından Fars şiiirinin varlığıyla eşleştirmişlerdir. Tabii, bu büyük etkeni göz ardı etmek mümkün değildir. XIV ve XV. yüzyıllar, Şiraz edebî muhitinde yetişen Sa'di ve Hafız gibi ünlü Fars şairleri dönemidir. Bu dönemler Irak ekolünün öncüleri ve bölgede birçok şairi etkileyecek gazel şairlerinin yetişmesi dönemidir. Aruz vezniyle yazılan Türk şiiirlerinin birçoğunda klasik İran şairlerinin etkisini görmek mümkündür. Fakat aruz vezni ve klasik biçimde yazılan Kaşkay şiiirleri, sadece Kaşkay edebiyatının bir kolunu oluşturmaktadır. Çünkü Kaşkay şiiiri, yazılı edebiyatın ortaya çıkışına kadar ozanlar ve âşıklar tarafından varlığını sürdürmüştür. Bir milletin toplumsal alt şuuruna yerleşmiş olan öz değerler değişik zamanlarda farklı etkenlerle karışsa da özünden uzaklaşmaz. Bu konu Kaşkay şiiiri için de geçerlidir. Asırlar boyu süregelen Türk şiiiri XV. yüzyılda Fars edebiyatının biçimsel değerleriyle yan yana gelmesiyle tümünden değişmez, belki sadece yüzeysel etkilere maruz kalabilir. Ayrıca divan edebiyatı bir kültür şiiiridir. Şiraz muhitinde yetişen Fars ve Türk şairleri, aynı muhiti ve aynı kültürü paylaşan şairler olarak ortak yönleri sahip olmamaları şiiiphesizdir. Buna karşılık İran edebiyatında da Türkçenin etkilerini görmemek mümkün değildir.

Kaşkay Edebiyatında Şiirin Önemi

Bütün ulusların edebiyatında öncelikle iki ana türün varlığından söz edebiliriz: Şiir ve düzyazı. Fakat kimileri için, şiir ve düzyazı, birer tür değil birer anlatım yoludur. Her edebiyat ürünü bu yollardan biriyle oluşturulur. Belirtmemiz gereken şu ki şiir düzyazıya oranla daha eskidir ve bütün edebiyat ürünleri içinde ilk doğan türdür.

Anadili eğitimi nimetinden yoksun olan Kaşkay Türklerinin şiiri, bir sanat olmakla birlikte bir halkın varlığını belirten anlatım aracıdır dememiz yerinde olacaktır. Çünkü Kaşkay edebiyatı deyince ilk akla gelen şiir oluyor.

Kaşkay Türkleri, düğünde, matemde, savaşta, oyunda ve bütün hayat safhalarında müzik eşliğinde şiir söylemişlerdir. Örneğin cenaze töreni sırasında “devre çalmak” adıyla bilinen müzik eşliğinde söyledikleri şiirin bir kısmı şöyledir:

Ceyranım kim attı qafil tîr séné
Hénuz tez idi mérg o mîr séné

Çağdaş Kaşkay şairlerinden Evezullah Seferi-i Keşköllü'nün “Dil Duygusu” adlı şiiri Kaşkay Türk kimliğini tanıtan örnek şiirlerden biridir:

Dil Duygusu

Bir canlı militem özdeş dilim var
Ayrıqı bir ağaç yarı gölüm var
Kimse ki dil vari her ne iser vari
Uluslar içinde uca yer vari

Dili ki besleding şiirin danuşang
Düşmanı düşünde turang çaluşang
Men qalan deyirem Arab'dan Tat'dan
Köroğlu Eyvez'i düşmez Qırat'dan

Men Türkem dilimdir yolum, ârmânım
Varlığım, dirliğim, kimliğim, şanıım
Oğuzam, aq izem, izi aq menem
Volkanlı titremez dağlı dağ menem

Üç milyon Qaflanam sönmez Ağur El
Qıratlı, Köroğlu evim Çenlibel
Türkmenem, Xalacam, Qacar, Afşaram
Seysan il üregde azmuşdur yaram

Seysan il dilimden yoxdur xeberim
Qanlı yaş olmuşdur gözde semerim
Ama sen yosanma yoldaş arxadaş
Men Türkem yanılmaz Türk inen adaş

Zannedme üç milyon Qaflan dağılar
Bir qeyhay çekseler yollar açılar
Bir nefes kâfidir qarlar pozula
Yanaqlar, dodaqlar, gülüş yazıla

GÜNÜMÜZ KAŞKAY ŞİİRİ

Qeşqayî sanki bir gümüş aynadır
Muhabbet bulağı döşde qaynadır
Ta ayna bütündür bir aslan görer
Sındırma sındırsan ming şer bağırar

Oyaq el ayulmaz yatanım da var
Bir kesli batlağa batanım da var
Barışmaz düşmanlar dil düşmanıdır
Dilinden qaçan Türk el düşmanıdır

Üç milyon bağlıdır şeb üz milyona
Göz yaşı tökseler çatar Ceyhyn'a
Kim demiş Qaşqayî dile muhtacdır
Aslanung quyruğu tilkiye tacdır.

Kaşkay Şiirinde Biçim ve Tema

Türk halk şiiri özelliklerini taşıyan Kaşkay şiirleri, öz ve biçim yönünden ulusallığın bütün ürünlerini içermektedir. Kaşkay şiiri bir kısım aruz vezninde yazılan şiirler hariç genellikle hece ölçüsüyle yazılmıştır.

Kaşkay Türkçesiyle yazılan şiirleri biçim açısından üç bölüme ayırmamız mümkündür:

1. Halk edebiyatı özellikleri taşıyan şiirler
Koşma (Kaşkay şiirinde en çok kullanılan biçim)
Geraylı
Bayatı
Şah Hatayi
2. Divan edebiyatı özellikleri taşıyan şiirler
3. Çağdaş şiir özellikleri taşıyan şiirler

Kaşkay şiirini içerik açısından dört temel başlık altında toplayabiliriz. Sırasıyla “vatan”, “göç”, “direniş” ve “aşk”. Şairler, yazdıkları Farsça veya Türkçe şiirlerinde bu konuları ele alarak söz sanatlarıyla zenginleştirmişlerdir. Aruz vezniyle ve gazel tarzında yazılan şiirler daha çok aşk konusunu ve anonim Türk halk edebiyatının kalıplarıyla ve hece vezniyle yazılan şiirlerde vatan, göç ve direniş konuları işlenmiştir.

Kaşkay insanı sâde ve yoksun bir hayat içinde doğar ve büyür. Ama sadece varlığı aşkıdır ve aşk onun için sade ve her türlü abartıdan uzak ama bir o kadar zengindir. Kaşkay şairi, doğa ile yetişir, büyür, bütünleşir ve aşkını ilk önce doğada yüceltir. Aşkını da göç hayatının doğal ortamında arar. Baharın gelişi Kaşkay Türkü için hayatının doğuşu; kış mevsiminin ve şehir hayatının bitişi ve tabiata geri dönüşüdür. Kışın sıcak bölgelere göç eden ve baharın gelişiyle göç etmeye başlayan Kaşkaylar, gerçek hayatta ve Fars bölgesinde yaşayan diğer İran halkları için bir nevi baharın habercisi olarak görünürler. Bu yüzden Kaşkay şairi, göçebe Kaşkay halkından bahsederken baharın gelişiyle var olan ve baharı var eden unsur gibi görür Kaşkay insanını. Göç etmeye hazırlanan halk, özgürlüğüne kavuşma aşamasındadır. Bu bir direnişin sonucu olmalıdır. Direniş Kaşkay Türkünün asaletiyle birleşmektedir. Tarih boyu, haksızlıklara maruz kalan ve zor şartlarda yaşayan Kaşkaylar, kültürünü, medeniyetini, kimliğini, toprağını ve dilini korumak için direnmiş ve merkezi

hükümetlerin korkusu hâline gelmiştir. Özgür olma düşüncesi hayatının her alanına, çadırına, halısına, giysisine yansdığı gibi, edebiyatına da yansımış ve şiirine konu olmuştur.

Kaşkay Türkleri, tarih boyunca, bütün siyasi, sosyal, ekonomik şartlara rağmen müziği ve şiiri bırakmayıp müzik eşliğinde şiirler söylemişlerdir. Göçte, düğünde, matemde, savaşta, işgalde, kahramanlık ve er meydanlarında; kısaca Kaşkay Türkünün hayatının bütün aşamalarında müziğin ve şiirin varlığını görmek mümkündür. Bunun sonucunda da Kaşkay Türkü'nün hayatı, sazın ve sözün konusu olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: TDK Yayınları.
- Blaga, R. (1997). *İran Halkları El Kitabı*. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 9.
- Caferoğlu, A. (1976). İran'da Türkler. *Türk Dünyası El Kitabı*. 1115-1116.
- Çetişli, İ. (2006). *Metin Tahlillerine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetin, N. (2004). *Şiir Çözümleme Yöntemleri*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Dilçin, C. (2009). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mirzayî, A. (2008). *Uzaq Yol*. Kum: Nigar-i Endişe Yayınları.
- Sümer, F. (1972). İran'da Yaşayan Türk Oymakları Kaşkaylar. *Türk Kültürü Dergisi*. (120) 1238-1241.

CLAUSE CHAINING IN SALAR

Arienne M. DWYER

1. Clause linking cross-linguistically and in Turkic

CLAUSE CHAINING is a well-known phenomenon; at least two or more dependent clauses are linked together with particular morphology, and one clause—in Turkic the final clause—is finite and has different morphology. The independent, finite clause has full verb morphology while the dependent chained clause or clauses have reduced verb morphology: nonfinite - nonfinite - nonfinite - finite.

Syntactically, clause chains are subordinate to the finite clause. But in terms of event structure, a chain of single-event clauses is often interpretable as a macro-event. Semantically, such clause chains often are interpretable as coordinating, rather than subordinating: the clauses do not mark dependency relations. Even with the presence of syntactic subordinators, the clauses are not necessarily sequential. Syntactic and semantic positions on clause chaining are well-represented in Turkological and other literature (e.g. Johanson 1975, Hasegawa 1996, Soper 1996, Kornfilt 1997, Sohn 1999, Erdal 2004).

What is less explored is the development and change of clause-linking strategies diachronically, especially in a heavy language contact situation, as well as how differences in discourse function dictate the choice of certain clause-linking strategies. It is these two topics that this paper explores in a single Turkic language. This paper is a provisional description of the range of synchronic clause-combining strategies, with observations on aspects of diachronic change in non-finite predication in Salar.

This project is based on a naturalistic discourse corpus of about 300 recorded spoken texts, of which a sample was concordanced. Utterances are presented verbatim, speaker repair and all, although I have regularized spellings to aid comparability of forms. The advantage to using such material is that the pragmatic and sociolinguistic subtleties of language use are visible in actual discourse, rather than being obscured by an idealized and ‘corrected’ form. Until we have more spoken-discourse corpora for Turkic languages, however, it will not be possible to say if the variation observed below is typical or atypical of other Turkic languages; if atypical, retained innovations are most likely due to language shift.

Cross-linguistically, four main types of dependent, NON-FINITE CLAUSE TYPES exist: the infinitive, the participle, the converb and the action nominal (Nedjalkov 1995, Ylikoski 2003). In the Turkic languages, non-finite subordinate clause chains are typically converbial, linked with the suffixes *-(y)Ip* and *-A*, with the prototypical structure of subordinate clauses *I-n* whose verbs are conjoined with *-A* or *-(y)Ip*, and a final independent clause *x*:

(1) Turkic clause chains

[Clause 1 ... V-A/(y)IP]_{nonfinite} ([Clause n ... V-A/(y)IP]_{nonfinite}...) [Clause x ... V-finite infl]_{finite}

A CONVERB is defined here as a nonfinite verb form whose main function is to mark adverbial subordination (Haspelmath 1995: 3). The morphological form and even semantics of these converbial clauses have been relatively stable throughout the history of the Turkic languages. Some formal and semantic caveats are necessary: in some Turkic languages, the two converbial suffixes have been grammaticalized (e.g. the modern Uyghur suffix *-(i)wer < y(I)p ber-*), and the simple distinction between the “simultaneous” *-A* and “sequential/subordinating” *-(y)Ip* is more complex in many discourse contexts.

An important additional functional expansion of converbials in many Turkic languages is the grammaticalization of a closed set of independent finite verbs as aspectual and actional co-verbs (or LIGHT VERBS, Dwyer 2010). These verbs must be adjacent without any intervening material; the non-finite verb (below V_1) constitutes the main action or event, while the finite co-verb (V_2) is grammaticalized to varying degrees:

(2) Co-verbal constructions: [V_1 -*A/(y)Ip*] [V_2 -finite inflections]

These V_2 s are full verbs, some of whose semantics shows a cross-linguistic tendency to grammaticalize as aspectual or actional markers, e.g. put/stand/ lie > durative (cf. Turkic *Goy-/Dur-/Yat-*); go/walk >continuative (cf. Tkc. *bar-/Yur-*); finish > completive (cf. *tos-* Chag. 'reach, wait for', Uy. 'block, hinder', from Middle Mongolian *da'us-* 'be finished, suffer, endure'); give > benefactive; take > autobenefactive (cf. Tkc. *ber-, al-*). Other co-verbs function as less grammaticized directional complements e.g. emerge > out, enter > in (cf. Tkc. *çiq-, Gir-*). These co-verbs/light verbs are often termed ‘auxiliaries’ in the Turkological literature. Most scholars do not consider directionals or benefactives in V_2 position to be in the same syntactic or semantic class as aspectual and actional V_2 s; I also do not consider them to all be light verbs; arguments summarized in Dwyer 2010. Nonetheless, although they differ syntactically and semantically, we can capture their morphological similarity by using the term co-verbal constructions. We will see that Salar has both clause chains and co-verbal constructions, but ones that vary considerably from a prototypical Oghuz, or for that matter Turkic, language.

2. Clause chaining in Salar

Salar [ISO 639-3: slr] is spoken primarily in Amdo Tibet (Qinghai province, China) by a majority of the population of ca. 120,000, and also by a group of about 2000 Salars in Xinjiang province. This paper focuses on the Eastern (Amdo) Salar variety. Salar was originally an Oghuz Turkic language originating as 13th century Salır-Turkmen; contact with Mongolian, Southeastern Turkic, Northwest Chinese, and Amdo Tibetan in the last seven hundred years has resulted in a less agglutinative and more isolating typology (Dwyer 2007). Eastern Salar clause-combining includes the coordinative use of formerly subordinating clausal morphemes, and the juxtaposition of bare verbs, all of which suggests a contact-induced calquing from Chinese and Tibetan.

What is immediately striking in the main Salar variety is the complete absence of *-(y)Ip* converbs, either in clause chains or in co-verbal constructions.

2.1. Chains use other morphological means instead of *-(y)Ip*

In contrast to other Oghuz Turkic languages, most varieties of modern Salar do not have the converb *-(y)Ip*.¹ Co-verbal constructions are discussed in Section 3 below; here we address clause chains. Clause chains conjoined with *-ĈAnA(n)*² are of the highest frequency in narratives, and to a lesser extent in other discourse genres.

- (3) Ijasīniġi oyina yetĉenen, yišaġan,....
 ‘After he arrived at his mother’s house, he said, ...’
- (4) Taġqa barmiš. Barġene, gešli volmiš.
 ‘They went into the mountains. Going there, it became evening.’
- (5) E anga geljinen shī inġi bu, yilu shī, ax döye yigə,....
 ‘Yeah about our **coming** there, so it was well, completely, (we took) one white camel...’

Examples (3) and (4) are to be sequentially interpreted, like most examples of this nonfinite suffix; (5) is topicalized with the postposed particle *shī* [ʃ] (from the Mandarin copula 是) and can be interpreted as a coordinative construction. The majority of examples with *-ĈAnAn* are followed by a pause (167/193 in the sub-corpus). The chaining suffix *-ĈAnAn* is likely derived from the Mongolian converbum imperfecti: *-ju/-jü-ĉu/-ĉü* and the Turkic instrumental *-nAn*. Semantically, it is an adverbial.

2.2. Clause combining: between converb and participle

Many clause-combining strategies are used, particularly the instantive/coordinative participle *-GAnA* and the nominalizer *-Gu*. Below are two examples of the clause chaining suffix *-GAnA*, from perfective *-GAn* + *converbial -A*. About one-third of the examples (19/49) lack a pause before the next clause as in (6), and the rest of the examples have a pause as in (7), which indicates that it is a biclausal construction:

- (6) Ana ġirġanə walamiš.
 ‘As the girl entered [the grave] they dug it.’
- (7) “U ulġi,” yaširmiš. yaširġani, eġasi, awusini yešamiš, “E, da...” .
 “‘He died,’ [his mother] lied. **As soon as** she lied, she said to her son, “Ey, so...”

¹ About a dozen aspectual and actional *-(y)Ip* constructions are however present in Western Salar, spoken in Xinjiang; see 3 below and Dwyer 1995.

² *-ĈAnA* is more frequent in younger speakers and *-ĈAnAn* in older speakers (Han Osman p.c. 2011). *-ĈAnA(n)* has many allophones (e.g. ĉenen/ĉinen/ĉelen/jinen etc); the presence of the (voiced) unaspirated or (unvoiced) aspirated affricate is mostly conditioned by the voicing of the stem-final sound; after *l*, *ĉ~j*.

The deverbal nominal suffix *-Gu* serves as a pseudo-coordinative:

- (8) Inji³ diče(n) yurgu, e tolaǰi yurgu, bele etčenen inji...
 ‘So they said that it goes, yeah a tractor goes, [and] when one does like that, then...’

Nominalizer *-Gu*,⁴ when used in combination with the emphatic suffix *-čux*, forms a limitative *-GUNčux*, which is much more common than plain *-Gu*. Also in (9) below, the first clause is linked with imperfective-*nA*:

- (9) Miniǰi agu, gemdurni loǰmani tixine, ǰoliniǰi damirni čix**gunčux**, bir yiǰnə bir yiǰnə sirǰen altun xaj dir i.
 ‘**Sewing** with this needle and thread, my daughter sews through hemp soles **until** her sinews stick out, sewing golden shoes stitch by stitch.’
 [gd001]

Another fairly common Salar clause-combining morpheme is the simultative suffix *-QAli* (cf. Old Turkic *-GAlī*, Erdal 2004):

- (10) Oǰin beligi išina sıxqalı amasini oǰina beličux qismiš. [56.38]
 ‘As soon as [she] reached her hand in so, [he] squeezed her hand like this.’

2.3. Narrative clauses chains not prototypical Turkic

In narrative discourse, temporal clauses alternate with sequential/coordinative clauses. The former are typically marked with *-GAndA*, the latter with *-ČALAn*:

- (11) Nenuši, bir gunnur, asča varčelen otax otabar. Otax otarǰanda, bir lamaye atni miniščelen u as, **yulbeyni** očbar a. Oč barǰanda bu nenuǰa, sormiš. ‘E nenu, sen izi **yan gelgende**, bu otax otaǰaniǰi, otaxniǰi bu, šusini sen, **ačičux** gelladoǰu!’ [md021]

‘One day, the old woman goes to her fields and is weeding them. As she was weeding, a elderly lama rides up on a horse, he appears to be passing **smoothly** by the field. As he was passing by, he asked the old woman: “Eh Grandma, when you come back, as for the weeding, you should **closely** manage the weed, uh, water!’

In a more prototypically Turkic language, we would expect co-verbs (auxiliaries, or light verbs) in the V_2 form $V_1-(I)p V_2$). In addition to clause chains, this functional gap in Salar is filled by adverbs; the adverbs *yulbeyni* ‘smoothly’ and *ačičux* ‘closely’ in the text above are bolded.

³ The interjection *inčip* [Old Turkic *inčip*, Runiform *ančip* and Old Uyghur *inčip* (Erdal 2004: 339)] is cognate with the high-frequency Salar interjection *inji* ‘so, and then.’

⁴ *-Gu* is termed a ‘projection participle’ by Erdal; it can refer to events or time/place, but never qualify the subjects of their bases (Erdal 2004: 282).

3. Co-verbal constructions: aspectual and actional forms

3.1. One or two predicates, two semantic heads

Co-verbal constructions consist of two semantic heads but one or two predicates. Two verbs are juxtaposed as single or dual predicate head forms, as described above in section 1. They can be conjoined with $-(y)Ip$, $-A$ or zero suffixes: $[V_1-A/(y)Ip]$ $[V_2$ -finite inflections]. The V_1 serves as the main V, the converb: nonfinite verb form whose main function is to mark adverbial subordination (Haspelmath 1995: 3), and the V_2 is a co-verb (“light verb” if it is a single predicate).

Salar does have durative/iterative: reduplicated V_1-A V_1-A :

- (12) Guan dangnabar a. **Otərə otərə**, qadun kišur čixmiš. [an089]
 ‘He became an official. After **a long while**, a woman appeared.’

A modest number of single-predicate, closely-juxtaposed co-verbal forms occur in Eastern Salar; unlike in other Turkic languages, however, typically bare verb stems are juxtaposed without an intervening converbial suffix, e.g. *čix gel-* ‘emerge-come’ > ‘come out’ (never **čixip gel-*).

3.2. Lexicalized as adverbials

Instead, aspect and actionality have been lexicalized in the form of adverbial expressions. My earlier study (Dwyer 1995) compared co-verbal constructions in Western Salar (which does have about a dozen $-(y)Ip$ converbials) with modern Uyghur and with semantically equivalent utterances in the main Eastern variety of Salar. It led me to conclude that Eastern Salar increased the functional load of adverbials, so that e.g. the Tibetan adverb *lorčuqqa* ‘suddenly’ in Eastern Salar (ES) is fulfilling the actional function of the Western Salar (WS) co-verb *yür-*, which expresses the inchoative:

(13) a. WS U	kül	yürji		b. ES U	lorčuqqa	gulemiš
	s/he	laugh	LV-PST.FACT		s/he	suddenly laugh-PST.INFR
	‘S/he burst out laughing’					

3.3. Remaining Salar co-verbs

Some converbial forms remain in Salar, but they are limited in scope. The Turkic converb $-A$ appears with reduplicated verbs as a durative/iterative, $-(y)Ip$ converbs are completely absent. In their place, bare verb stems are juxtaposed. The latter are also limited primarily to directionals, which are common, for example V_1 *bar-* (*dašina čix barsa* ‘if (he) goes outside’), V *gel-* (*yet gel-* ‘arrive’), V *čix gel-* ‘come out’, etc. In contrast, aspectual/actional light verbs are uncommon, and limited to two types: (1) V_1 *vol-* indicating completed action, and (2) imperfective/durative V_1 *oter-*. V *vol-* is much more common. Expected other V_2 s like *gal-*, *vax-*, *gör-* and *ket-* do not appear as LVs in Eastern Salar (and only appear as lexical verbs). The first sentence in this following discourse sample (14) has the directional *gel-* ‘come’ in *yet gel-* ‘arrive’; the second has the completed action *vol-* in *čix vol-* ‘emerge, come out’:

(14) Yi çyen ba bing **yet gelber** ar a, **çix volmamiš**. [ES; an089]

‘A thousand and eight troops are arriving, (but the uncle) has not yet emerged.’

Salar directionals allow intervening material, showing that they are not completely grammaticalized. Example (15) shows the intervening conjunctive *DA* ‘and then,’ and (16) shows the imperfective participle *-Ar* (*-Ar* is normally a finite predicate, as in Old Turkic):

(15) Dašina **çix te gel** !

‘Come outside!’

(16) Birmi žencha etčen **çixar gelmiš**, ..., bu anaçux. [slr19920519_md020]

‘The girl investigated a bit and emerged.’

Salar’s geographically most proximate Turkic language, Sarıg Yoghur [ybe], similarly allows the conjunctive *MA* ‘also’ between two verbs conjoined with *-(y)Ip*:

(16) men tšiliya-ş   ji-p   **ba**   jimehdi
       I   be.angry-CNV   eat-CNV   **CJR**   eat-NEG-PST.FACT
       ‘I was so angry I didn’t eat’ (data from Chén and Léi 1985: 136)

This Sarıg Yoghur example, however, is transparently a full sentential calque from Mandarin *Wo qi-de [lian] chi ye mei chi* 我气得[连]吃也没吃 (I be.angry-EXTENT [even] eat also not eat) ‘I was so angry that I didn’t eat’, specifically from the verbal extent conjunct *de* 得. The use of the conjunctive *DA* in Salar, however, patterns like modern Oghuz-Turkic languages such as Turkish. Not only is it employed in imperative constructions, but in Western Salar it is also used to conjoin two finite clauses (Dwyer 2010).

3.4. A summary of Salar sequential and coordinating chains

Clause chaining in Salar is therefore not prototypical for modern Turkic. Nonetheless, the morphology of these sequential and coordinating chains in Salar is Turkic (or Mongolic): the coordinative/sequential converb *-ČAnA(n)* and the instantive converb *-QAlı*; the instantive/coordinative participle *-GAnA*, and the imperfect participle *-Ar*; the nominal *-GU* (which is not necessarily desiderative); and the limitative nominal *-GUnçux*. (These are the most common constructions, but this is not an exhaustive list of clause-combining strategies.)

The expected Turkic co-verbs are surprisingly rare in Salar. Directionals (e.g. *V₁ bar-*, *V₁ gel-*) are the most frequent, and these likely derive from Northwest Mandarin directionals. Northwest Mandarin juxtaposes bare directional and result complements, but never aspectual or actional ones.

Indeed, Eastern Salar aspectual/actional co-verbs are few and of low frequency; they are limited to *vol-*, *yur-*, *otər-*, *ber-*, and very rarely, *ğoy-*. The following aspectual/actional co-verbs do not occur in Eastern Salar: **tur-*, **ğal-*, **vax-*, **gör-*. In Eastern Salar, adverbials fill the semantic gap; most are from Mandarin and Amdo Tibetan. Western Salar co-verbal typology differs sharply from that of Eastern Salar, and shows the full range of aspectual/actional co-verbs listed above, due to contact with Uyghur and Kazakh (Dwyer 1995).

Salar co-verbal constructions also allow more intervening material between V_1 V_2 than many other Turkic languages, maintaining the two distinct predicates (with two full, non-grammaticalized lexical verbs).

4. Language endangerment and contact effects

Both Eastern and Western Salar show heavy language-contact effects. Nonetheless, the grammar is not particularly simplified. Aspect/actionals show contact with Mandarin; most morphology and syntax remains Turkic. Clause-chaining strategies are not prototypical of any Turkic branch. A range of sequential and/or coordinative suffixes are available to Salar speakers, as described in Section 2 above. Differences in discourse function may well dictate the specific choice of these clause-linking strategies, but this is a topic for future research.

REFERENCES

- Chen and Lei. (1985). *Xibu Yuguyu jianzhi*. Beijing: Minzu.
- Dwyer, Arienne M. (1995). 'Dominant-language influence on serial verb constructions in Salar.' Presentation at the Linguistic Society of America annual meeting, New Orleans.
- Dwyer, Arienne M. (2007). *Salar: a study in Inner Asian areal contact processes, Part I: Phonology*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Dwyer, Arienne M. (2010). 'The development of complex predication in Turkic: Uyghur light verbs.' Paper presented at Tokyo University of Foreign Studies, 30 October.
- Erdal, Marcel. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Hasegawa, Yoko. (1996). *A study of Japanese clause linkage*. Stanford: CSLI.
- Haspelmath, Martin. (1995). 'The converb as cross-linguistically valid category.' In Haspelmath, Martin, and Ekkehard König (eds.). *Converbs in cross-linguistic perspective: structure and meaning of adverbial verb forms - adverbial participles, gerunds*. New York: Mouton de Gruyter, 1-56.
- Johanson, Lars. (1975). 'Some remarks on Turkic "hypotaxis".' *Ural-Altische Jahrbücher* 47: 105-118.
- Johanson, Lars. (1995). 'On Turkic converb clauses.' In Haspelmath and König 1995: 313-348.
- Kornfilt, Jaklin. (1997). *Turkish*. New York: Routledge.
- Nedjalkov, Vladimir P. (1995). 'Some typological parameters of converbs.' In Haspelmath & König (eds.), pp. 97-136.
- Sohn, Ho-Min. (1999). *The Korean language*. New York: Cambridge University Press.
- Soper, John David. (1996). *Loan syntax in Turkish and Iranian*. Andras J.E. Bodrogligeti, rev. and ed. Bloomington, Indiana: Eurolingua.
- Ylikoski, Jussi. (2003). Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs, and Infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185-237.

KIRIMÇAK TÜRKÇESİ ÜZERİNE: ANLAMI, KULLANIM ALANLARI VE KIRIMÇAKLARIN ETNİK KİMLİKLERİNİN OLUŞUMUNDA DİL FAKTÖRÜNÜN YERİ

Ayşe EMİROVA

Bildirinin amacı, *Kırımçak* adıyla tanınan Kırım Musevi topluluğunun dilsel sorunlarına toplumsal dilbilim açısından bir bakıştır. Bu kısa çalışmada, Kırımçak toplumunun geçmişte konuşma dili olan Türk lehçesini kullanımı ve bu dile yönelik tutumları konularına değinmek istiyoruz. Ukrayna'nın son nüfus sayımına göre (2001) Kırım'daki 204 kişi Kırımçak topluluğunu oluşturmaktaydı. II. Dünya Savaşı döneminde toplam nüfusu 8.000 olan Kırımçakların yaklaşık %70'i Naziler tarafından öldürülmüştü (Kupovetskiy, 1989, s. 65). İlerleyen yıllarda azınlıkta kalan bu etnik grup asimilasyona uğramıştır. Günümüzde ise Türkçe konuşan Kırımçak yok denecek kadar azdır.

Kırımçak adına “Kırımçak Talmudist Yahudileri” şeklinde ilk defa 1844 senesine ait bir Rus vesikasında rastlanmaktadır (Polinskaya, 1988, s. 46). Bu isim büyük ihtimale Kırmırlı Türkçe konuşan Rabbanî (yani Tevrat'ın yanı sıra Talmud'u da kabul eden) Yahudileri, Museviliğin ayrı bir mezhebine mensup olan Karaimlerden ve Yidişçe konuşan Aşkenaz Yahudilerinden ayırt edebilmek için ortaya çıkmıştır. Halbuki 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar literatürde *Kırımçak* adıyla birlikte *Kırım Yahudileri*, bazen *Türk Yahudileri*, kendi aralarında ise *Srel balaları* ‘İsrail çocukları’, *İsrailler* veya *Beni İsrail* (İbranice ‘İsrail oğulları’) adları da kullanılmaktaydı. 20. yüzyılda ise Kırımçak adı kayıtlarda kesin olarak geçmektedir.

Bilindiği gibi, Türkiye Musevileri, konuşma dili olarak asırlar boyunca Yahudi İspanyolcasını kullanmaktaydı. Hâlbuki Kırım Musevilerinin (gerek Rabbanî, gerekse Karaim toplulukları) daha Ortaçağ döneminden beri Türk dili konuştukları bellidir. 1916 senesi Kırımçak eğitimcisi ve etnografı İsaak Kaya¹ konuya ilişkin bir çalışmasında şunları söylemektedir:

“Kırım yarımadasının sakinleri için, “Kırımçak” ve “Yahudi” kelimeleri farklı etnografik kavramları ifade eder: birincisi, Kırım'ın yerli Yahudilerini kastetmekte, ikincisi ise Polonya ve Litvanya'dan gelenleri nitelendirmektedir. /.../ Kırımçakların dilleri Yahudilerinkinden oldukça farklıdır. Yahudi Almancası *Yidiş* lehçesi yerine, Tatarca konuşurlar” (Kaya, 1916, s. 397).

Fakat eğer bir asır öncesi Kırımçakların konuştuğu dil yalnız Türk dili konuşan Kırım Yahudilerini, Yidişçe konuşan Aşkenaz Yahudilerinden ayırt eden bir özellik

¹ İsaak Kaya (1887 – 1953) Kefe'de (bugün Feodosiya) doğdu. 1894 senesi ailesi Karasubazar'a taşındı. Yetenekli bir çocuk olduğu için Karasubazar Kırımçak cemiyeti onu Vilno Yahudi Öğretmen Enstitüsüne göndermiştir. Böylelikle Kaya, yükseköğrenim görmüş ilk Kırımçak olmuştur. Daha sonra Kırım Pedagoji Enstitüsünün önce şarkiyat, daha sonra matematik fakültelerinde okumuştur (Korobaç, 2005, s. 30) İ. Kaya'nın Kırımçak kültürü ve diliyle ilgili çalışmaları Kırımçak topluluğunu araştıranlar için paha biçilmez bir önem taşımaktadır.

olarak kabul ediliyorsa da günümüzde bu iki grup arasında ayrım hattının sağlamlaşmış ve bu sürecin Kırımçakların menşeleri ve konuştukları dili değerlendirilmesi ile ilgili birçok tartışmalara yol açtığını görmekteyiz.

Kırımçakların konuşma dili, Kırım Tatarcasının Güney diyalektine yakın ve İbranice ile Aramice kökenli kelimeleri içeren bir dil varyantıdır. 1913 senesi Kırımçaklar arasında düzenlenen nüfus sayımının anketlerindeki cevaplara göre, Kırımçaklar, ana dillerini “Kırım Tatarcası”, “Tatarca”, “Kırımçakça”, “Türkçe”, “Kırımçak Tatarcası” olarak adlandırmışlardır (Çermin, 1983, s. 98). 20. yüzyılın 70’li yıllarına kadar “Tatarca” terimi daha çok kullanılıyordu. Kırımçakların konuşma dilini ayrı bir dil olarak nitelendirme eğilimi 1973 senesi Türkolog V. İ. Filonenko’nun makalesi yayımlandıktan sonra ortaya çıkmıştır (Filonenko, 1972). Filonenko bu çalışmada:

“Kırımçak dili, bir yandan Kıpçak diliyle, diğer yandan ise Karaçay-Malkar, Karaim, Kumuk, Kırım Tatarcası (Nogayca – yani Kırım Tatarcasının Bozkır ağız) gibi çağdaş Türk dilleriyle benzerlik göstermekte ve böylelikle Kıpçak alt grubuna ayrı bir dil olarak girmektedir” görüşünü öne sürmüştür (Filonenko, 1972, s. 10).

Aynı görüşe birçok çağdaş Kırımçak araştırmacıları da katılmaktadır. *Yazıki narodov Rossiyskoy Federatsii i sosednih gosudarstv* (Rusya Federasyonu ve komşu ülkelerin halkların dilleri) ansiklopedik sözlükte Kırımçak dili hakkında ayrı bir makale yer almaktadır (Açkinazi, Açkinazi ve Rebi, 2001, ss. 171-182). Prof.Dr. M. Zand, 1991 yılında yayımlanan “Notes on the Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule” (Sovyet Yönetimindeki Aşkenaz olmayan Yahudi Toplulukların Kültürü Üzerine Notlar) adlı makalesinde bu dil varyantı için ilk defa “Kırım Tatarcasının Kırımçak etnolekti” terimi kullanmıştır (Zand, 1991). Biz burada bu dil varyantının değerlendirilmesiyle ilgili tartışmalara girmek istemediğimizden “Kırımçaklar tarafından konuşulan Türk dil varyantı” ifadesi ile kastedilen “Kırımçak dili” veya “Kırımçakların konuşma dili” ifadelerini kullanıyoruz.

1913 yılında Kırımçakların Kırım’daki toplam nüfusunu 7 bin kişi oluşturuyordu (Kupovetskiy, 1989, s. 61). 20. yüzyılın başına kadar bu topluluğun ekseriyeti Kırım’ın Karasubazar (bugün Belogorsk) şehrinde yaşamaktaydı. Geçmişte bu şehir, adından anlaşılacağı üzere Kırım Hanlığının önemli bir ticaret merkezi idi. Fakat 20. yüzyılın başına gelince Karasubazar bir küçük taşra şehrine dönüştü. Genel nüfusu 14.391 kişi olup, bunların içinde %36 Müslüman (yani Kırım Tatarları ve Kırım Tatarca konuşan Çingeneler), %28 Yahudi (Aşkenaz Yahudileri ve Kırımçaklar), %24,6 Ortodoks (Ruslar, Ukraynalılar ve Rumlar), %5,4 Gregoryen Ermeni, %5 Katolik Ermeni, %0,3 Karaim ve %0,1 Protestan yaşamakta idi (*Obzor o sostoyanii Tavriçeskoj gubernii za 1901 god: 1902*). Böylelikle o zamanki Karasubazar, Türk dili yoğun konuşulan bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Konuşma dili, millî bir miras olarak birden değerlendirilmemiştir. 20. yüzyılın başında Kırımçaklar, Rusya İmparatorluğunun diğer Rus olmayan topluluklarında olduğu gibi, ilk önce Rusçayı öğrenmek zorunda kalmıştır. Çünkü eğitimi Rus orta okul ve üniversitelerinde devam edebilmek, Rus toplumunun eşit haklı üyesi olabilmek için Rusça bilmek bir ön şarttı. Ayrıca 19. yüzyılın başına kadar Yahudî cemiyetlerinin “dil merdiveni” basamağında en yukarıda şüphesiz Kutsal Kitabın

KIRIMÇAK TÜRKÇESİ ÜZERİNE: ANLAMI, KULLANIM ALANLARI VE KIRIMÇAKLARIN ETNİK KİMLİKLERİNİN OLUŞUMUNDA DİL FAKTÖRÜNÜN YERİ

dili, yani İbranice bulunuyordu. Konuşma dili ise daha çok bir “araçtı” ve kendine ait değeri oldukça düşüktü.

1903 yılında Karasubazar’ın Büyük Cami mahallesinde “Karasubazar Kırım Yahudi Talmud Tora²” adında ilk Kırımçak genel öğretim okulu açılmıştır. Okulda, Kırımçak çocukları için gerek İbranice, gerekse Rusça ve bu dillerin yanı sıra genel eğitim dersleri verilmekteydi (KÖCDA, Karasubazar Kırım Yahudi Talmud-Torasının tutanak kitabı, F. 357, I. 1, d. 1, ypr. 1).

Okul yönetimi tarafından çocuklara Rusçayı öğretmekte ne kadar çaba harcadıklarının bir örneği, 14 Eylül 1905 yılında okulun öğretim kurulu tarafından çıkarılan “Öğrencilere Cumartesi günleri Tatar dilinde halk önünde herhangi bir şey okumanın yasaklanması ve bunun yerine Rusça Kutsal Kitap hikâyelerinin okunması” hakkındaki karardır (KÖCDA, Karasubazar Kırım Yahudi Talmud-Torasının tutanak kitabı, F. 357, I. 1, d. 1, ypr. 18).

Kırım’ın Sovyet yönetimine girmesiyle vaziyet değişmişti. Sovyet hükümeti tarafından dinin yasaklanmasıyla birlikte, 1920’li yıllarda uygulanan *korenizatsiya* ‘yerleştirme’ politikasının çerçevesinde millî azınlıkların dillerini, kültürlerini desteklenmesine yönelik kararlar alınmıştır.

1926 yılında Kırım’da iki Kırımçak okulu vardı. Okullarda toplam 300 Kırımçak çocuğu eğitim görmekteydi. Mayıs 1926’da Kırım Millî Azınlıklar Kurulu tarafından düzenlenen Kırımçaklar arasındaki kültürel çalışmalarla ilgili olarak gerçekleştirilen toplantıda, Kırımçak okullarında eğitim dili konusu tartışılmıştı. Toplantı kararında, “İlk sınıflarda Kırımçakça / Tatarca /, son sınıflarda ise eğitim dilinin Rusça olması ve ana dilin ayrı bir ders olarak verilmesi gerektiği” görüşü açıklanmıştı (Açkinazi, 2000, s. 115).

1928 yılında Kırımçak okulları için “Kırımçak çocukları için ana dilde alfabe ve okuma kitabı” adında ilk ders kitabı yayımlanmıştı (Kaja, 1928). Ders kitabında, aynı sene Kırım Tatarcası için kabul edilmiş Latin alfabeti kullanılmıştı. Ders kitabının diğer bir özelliği, eski yazılı eserlerdeki Osmanlı Türkçesinin güçlü etkisinde bulunan edebî dilin yerine tam bir konuşma dilinin kullanılmış olmasıdır. İki yıl sonra Kaya tarafından hazırlanan farklı bir ders kitabı daha çıkmıştı: “Kırımçak okullarının ikinci sınıfına mahsus okuma kitabı” (Kaja, 1930). Ne yazık ki, 1933 yılı “Kırımçak ilkokulları için alfabe” (Togunci, Qarabaş, 1933) kitabının yayımlanmasıyla Kırımçak okulları için ders kitabı hazırlanması çalışmaları bitmiştir.

Aynı zamanda Kırımçak birliklerinin inisiyatifıyla tiyatro temsilleri verilmeye başlanmıştır. İlk temsil 1923 yılında düzenlenen ve Tevrat süjelerinden birini Kırımçakların konuşma dilinde canlandırılan “Ester ile Mordehay” piyesi idi. Daha sonra genç Kırımçak yazarlarının (M. Dondo, A.H. Bakşı, İ. Çahçir) eserleri de temsil edilmeye başlanmıştır.

Bu tiyatro temsillerini yaşlı Kırımçaklar hâlâ coşkunlukla hatırlamaktadırlar.

² *Talmud Tora* (İbranice ‘Tevrat öğrenimi’) Musevi cemiyetinin desteğiyle geçindirilen ücretsiz okul.

Burası Eski İtalyan sokağı. Şurda kulüp vardı. Ben de hatırlıyorum ki gelirdim... salon dolu... Kırımçaklar... çocuklar... Bizim Kırımçakçayla da piyesler veriliyordu, hatta bir piyesi hatırlıyorum, “Arşın mal alan”. /.../ Kulüpler vardı: Tatar kulübü, Yahudi kulübü, Kırımçak kulübü, Rum, Alman, Rus. Burada Kırım’da çok millet vardı, ve herkesin kendi kulübü, kendi kilisesi vardı (1926 doğumlu Feodosiya sakini Genia Gudkova (Meşulom) ile mülakat)³.

Kültür hayatının canlanmasıyla birlikte Kırımçaklar arasında etnik bilincinin artması görülmektedir. Nisan 1925’te, *Krasnyy Krim* ‘Kızıl Kırım’ gazetesinde yer alan habere göre Kırımçak cemiyetinin yönetimi Merkezî İstatistik Komitesine gelecek nüfus sayımında Kırımçakları ana diline sahip olan ayrı bir etnik grup olarak değerlendirilmesi ricası ile başvurmuştur (Açkinazi, 2000, s. 114).

Fakat bu sosyal gelişmeler yaşanmakla birlikte Kırımçakların etnik kimliklerinin kuvvetlenmesinin yanı sıra asimilasyon sürecinin başladığı da gözlemlenebilmektedir:

Son zamanlarda Kırımçaklar arasında Rusçanın güçlü etkisi görülmektedir. Rusçaya karşı olan ilgi özellikle gençler arasında hissedilir düzeyde. Kulüplerde, Komsomol üyeleri ve piyonerler arasında en çok Rus dili konuşuluyor, çok yanlış bir şekilde olsa da. Kulüplerde ana dilde düzenlenen temsillerde gençlerin ana dil bilgisinin zayıf olduğu ortaya çıkıyor. Yaşlı Kırımçaklar ise, özellikle kadınlar, Rus dilini hemen hemen bilmezler ve sadece ana dili olan Kırımçak lehçesinde konuşurlar (Kaya, 1936, ypr. 12 – 13).

1930’ların sonlarında Rus olmayan birçok milletin de etnik kimliğinin uyanmasına ve kültürlerinin canlanmasına neden olan *korenizatsiya* kampanyasının yerini Ruslaştırma politikası almış ve bu süreçte millî okullar, kulüpler kapatılmıştır.

2. Dünya savaşı döneminde gerçekleştirilen soykırım süresinde Kırımçakların çoğunun öldürülmesi, bu etnik grubu ortadan kaybolma sürecine adeta mahkûm etmiştir.

Alan araştırmalarımız süresince konuşabildiğimiz Kırımçakların ekseriyeti, 1930-1940’lı yıllarda doğmuş olanlardır. Birçoğu ana dillerinde artık konuşmamaktadır. Onların arasında ana dilini anlayanlar ancak Kırım Tatarları kendi aralarında konuştuklarında onları dinledikleri zaman anlayanlardır. Yoksa onun dışında kalan görüşmecilerimizin birçoğu sadece birkaç kelime bilmektedir. Çünkü onların ilk öğrendikleri ve işittikleri dil Rusça idi. Savaşın ilk yıllarında ve savaştan sonra Kırımçak ebeveynler çocuklukları ile ilgilenecek durumda değillerdi. Ya da anne babaları, nine ve dedeleri kendileri öğretmek istemiyorlardı, çünkü onlar “bu dil size gerekmiyor” düşüncesindeydiler.

³ Bildirimizde sunduğumuz mülakatlar 2007 senesi Kırım’ın Belogorsk, Kerç, Simferopol, Feodosiya, Yevpatoriya, şehirlerinde etnograf hocamız Dr. Tatyana Veliçko rehberliğinde küçük bir araştırmacı grup tarafından “Kırımçaklar: Türk kökenlerin araması ile Yahudilik arasında. 20. yüzyılın 40’lı yılları – 21. yüzyılın başı arasında özdeşlik transformasyonu” adlı proje çerçevesinde ve Doğu Avrupa Yahudi Tarihi ve Kültürü Araştırma Merkezinin (Kiev) desteğiyle gerçekleştirilen alan araştırmamızın süresince kaydedilmiştir. Tüm mülakatlar Rusça yapılmıştır.

KIRIMÇAK TÜRKÇESİ ÜZERİNE: ANLAMI, KULLANIM ALANLARI VE KIRIMÇAKLARIN ETNİK KİMLİKLERİNİN OLUŞUMUNDA DİL FAKTÖRÜNÜN YERİ

Aşağıdaki mülakat parçasında oldukça tipik bir durum tasvir edilmiştir. Simferopol sakini, 1934 doğumlu Arkadiy Açkinazi şöyle demektedir:

Evet, ninem Rusça hemen hemen konuşamıyordu, çok kötü konuşuyordu, o sadece Kırımçakça konuşuyordu. İşte ben maalesef, o zamanları... hani ben Ruslar arasında yaşıyordum ki... beni bu Kırımçak dili çok az ilgilendiriyordu!

Beni az ilgilendiriyordu aslında... açıkça söyleyeyelim, mesele şu ki, biz dışlananlardandık. Herhalde, hadi... size bunu nasıl anlatsam ki... Yani bize daima saygısızca bakarlardı. Her zaman bizi... başka bir dinden olanlara gibi... Rus olmayanlara gibi, İslav olmayanlara gibi... Her zaman...

Bunlar özellikle 50'li yıllarda hissediliyordu, antisemitizm... otobüste... otobüsler yoktu... tramvayda – ‘Jid, jid, jid’. Kırımçakça konuşmak – o Kırım Tatarcasına çok yakın ki – imkânsızdı, insanlar birden diyorlar ki: “Tatarlar, nerden geldiler onlar, onları sürgün etmemişler ki”. Anlıyorsunuz değil mi? Ve bize her zaman bir şüpheyle bakıyorlardı, cemiyette annem ya da babam Tatarca konuşurlarsa, hemen insanların dikkatini çekiyordu, Tatarlar nerden çıktı, anlıyor musunuz?! İşte bunun için genellikle Rusça konuşurduk, sadece annemle babam bizden bir şey saklamak istedikleri zamandan hariç, o zaman ta... Kırım... Kırımçakça konuşuyorlardı. Genelde ise sohbetler Rusça idi, o yüzden ben işte az ilgileniyordum, bu dille az ilgileniyordum.

Diğer bir örnek:

Ben bir zamanlar ninemden bana Tatarca konuşmayı öğretmesini rica ediyordum – ben onun için söylemiyorum... yani gerçekten ailemizde bu dile Tatarca diyorlardı. İşte ben ondan bunu istediğimde o bana ‘sana bunun gereği yok diyordu, hem de öğretmedi (1938 doğumlu Kerç sakini Olga Verhovskaya (Hosed) ile mülakattan).

Böylelikle, burada yaşlı kuşak tarafından çocukların “Kırımçak geçmişinden” tecrit edilmeye, korunmaya çalışıldığını görüyoruz. Fakat yaşlı Kırımçaklar arasında gelenekler yaşatılmakta, dil korunmaktaydı.

1970’lerin sonunda, etnograf V.Yu. Çernin Kırım’daki Kırımçaklar arasında kendi saha araştırmalarını düzenlediği zaman, Kırım Tatarcası başlıca (asıl) konuşma dili olarak sadece 70 yaşlı geçenler tarafından kullanılıyordu, yine de herkes tarafından değil (Çernin, 1983, s. 98). Ayrıca V. Yu. Çernin’in şunu da ifade etmiştir:

“Hâlâ Kırım Tatarcasını kullanan Kırımçaklar bu dilde çıkan çağdaş yayınları okurlar ve şu anda Kırım Tatarları tarafından kabul edilen Kiril alfabesiyle yazırlar. Sadece bazı ihtiyarlar İbrani harfleriyle yazılmış olan eski folklor derlemeleri, cönkleri, okuyabiliyorlar” (Çernin, 1983, s. 101).

Bizim mülakatlarımızda ise biz hep şu sözü edilen “duvara” ve hep yaşlı neslin bilgilerine, göndermelerine rastlıyorduk.

Kırımçak dilinin canlı bir hatırlatması Kırım Tatrlarının konuşmalarıdır. Simferopol’deki Kırımçak kültür ve eğitim cemiyetinin başkanı Dora Pirkova sohbetlerimizin sırasında söylediği gibi, “Kırım Tatarları geri dönünce, biz canlandık”.

Yine Olga Verhovskaya (Hosed) şöyle söylemektedir:

Ben şimdi Kırım Tatarlarının kendi aralarında konuştuklarını duyduğumda, benim için bu bir müzik gibi. Ve belki benim başka bir dile karşı bir antipatim olabilirse... ben bunu sizi övmek için söylemiyorum... belki benim ninem bu dili konuştuğu için. Ben Kırım Tatarcasını duyunca bir duruyorum, etraftakiler herhalde benim anladığımı zannediyorlardır. Ben tek bir kelime anlamıyorum, fakat o anda ben kendi ninemi duyuyorum, onun konuştuğunu... O yüzden, elbette, hayranlıkla durup dinliyorum. Anlıyor musunuz? Bu dil hoşuma gidiyor. Ne kadar güzel türküler söylüyordu o!”

Bir başka Kırımçak kadını bize Kırım Tatar komşusuna birlikte konuşurlarken ana dilinde konuşmasını nasıl rica ettiğini anlatmıştı:

“Lütfen, benimle konuş, canım o kadar istiyor ki...”
(Kerç sakini 1929 doğumlu Yevgeniya Borisova (Saraf) ile mülakattan).

Mamafih, ana dili, bugünkü Kırımçakların ekseriyeti için ne yazık ki artık anlaşılmaz olsa da, en azından sembolik bir değer taşımaya devam etmektedir. Kırımçak etnik kimliğinde bir Türk ana diline sahip olmaları belki de en önemli yeri tutmaktadır. Bu dilin Kırımçak geçmişinin hatırası, hemen hemen unutulmuş Kırımçak kültürünün taşıyıcısı olan atalarının dili olmasıyla daha da büyük bir değer ifade etmektedir. Böylelikle, dilin adeta bir “hafıza mekânına” çevrildiğini söyleyebiliriz.

Mülakat listesi:

1. Arkadiy Açkinazi ile mülakat (1934 doğumlu), Simferopol, 2007. Mülakatı gerçekleştirenler: Tatyana Veliçko, Ayşe Emirova.
2. Yevgeniya Borisova (Saraf) ile mülakat (1929 doğumlu), Kerç, 2007. Mülakatı gerçekleştirenler: Tatyana Veliçko, Ayşe Emirova.
3. Genya Gudkova (Meşulom) ile mülakat (1926 doğumlu), Feodosiya, 2007. Mülakatı gerçekleştiren: Yevgeniya Kosyanenko.
4. Olga Verhovskaya (Hosed) ile mülakat (1938 doğumlu), Kerç, 2007. Mülakatı gerçekleştiren: Ayşe Emirova.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

- Kırım Özerk Cumhuriyetin Devlet Arşivi (KÖCDA), F. 357 (Karasubazar Yahudi Talmud-Torası), l. 1, d. 1
- KÖCDA, P-4967 (Kaya Lev İsaakoviç), l. 1, d. 209. Kaya İ.S. Kırımçaki. Kerç, 1936 (yazarın el yazması), 59 ypr.

Yayınlar

- Açkinazi, B.M., Açkinazi İ.V., Rebi, D.İ. (2001). Kırımçakskiy yazık. *Yazıki narodov Rossiyskoy Federatsii i sosednih gosudarstv. Entsiklopediya v 3-h tomah. T. 2, 171 – 182*
- Açkinazi, İ.V. (2000). *Kırımçaki. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk*. Simferopol: Dar
- Çernin, V.Yu. (1983). O poyavlenii etnonima “kırımçak” i poniatiya “kırımçakskiy yazık”. *Geografiya i kultura etnografiçeskih grupp tatar v SSSR, 93 – 104*
- Filonenko, V.İ. (1972). Kırımçakskiy etüdi. *Rocznik orientalistyczny. Z.1, 5 – 35*
- Kaja, İ.S. (1928). *Qrımcaq balalarъ icyn ana tilinde alefbet ve oqu kitabъ*. Simferopol: Qrım hukümet neşriyatъ
- Kaja, İ.S. (1930). *Qrımcaq mekteblerinin ekinçi snıbfına maxsus oquv kitabъ*. Simferopol: Qrım Devlet neşriyatъ
- Kaya, İ.S. (1916). Kırımçaki. Etnografiçeskiy oçerk (po liçnım nablüdeniyam). *Yevreyskaya starina. 1916/1, 397 – 407*
- Korobaç, N. Vydayuşıysia prosvetitel İ.S. Kaya *Qrımcaqlar. 2005/1, 30*
- Kupovetskiy, M.S. (1989). K etniçeskiy istorii kırımçakov. *Etnokontaktıye zonu ve Yevropeyskoy çasti SSSR (geografiya, dinamika, metodi izuçeniya), 53 – 69*
- Obzor o sostoyanii Tavriçeskiy gubernii za 1901 god* (1902). Simferopol
- Polinskaya, M.S. (1988). Kırımçaki: K istorii i tolkovaniyu etnonima. *Problemi i normi yazıkovogo varyirovaniya i normirovaniya, 45 – 48*
- Togunçъ, M., Qarabaş, A. (1933). *Qrımcaq ibtidaij mekteblerine maxsus elifbe*. Simferopol: Qrım ASSÇ Devlet neşriyatъ
- Zand, M. (1991). Notes on the Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule. *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union, 420 – 438*

ON THE PHONOLOGY AND MORPHOLOGY OF THE TAIGA-SAYAN TUHA LANGUAGE

Tomas ERIKSONAS

The Turkic language Tuha in North Mongolia remains one of the least documented Altaic languages. Tuha is a moribund language, the furthest east of South Siberian Turkic of the Sayan Turkic dialect continuum spoken by around twenty elderly speakers and some passive speakers in their 50s. The Khalkha make up the majority of the 2,500 inhabitants in Tsagaan-Üür county with 600 Urianghai and 650 Buryat. The ethnic endonym is Tuhalar comprising the Soyot tribe of eight former clans which were Arġamut, Danġıla, D Erdileet, Dül'heġik, ġohomdoi, Qu'rtqaahš, Sarihaahš, Solyoi, and Yamáadai (Rassadin, p. c.). More specifically, Tuha is of the Taiga branch of the Sayan language complex including also Dukha (Tsaatan), Tofa, Todja, and Soyot as opposed to Steppe Sayan comprising Tuva dialects.

There is therefore an isogloss in the north-east Tuva Republic. V.A. Stepanov et al. wrote that there are three Tuvan anthropological types i.e. the Southern Tuvonian Mongoloid type, the one west of Tuva with lesser expression of the Mongoloid component where there is a higher proportion of the Caucasoid component in the gene pool dating from the Neolithic and Bronze Ages, and the Todja Tuvonian group, i.e. Taiga Sayan, attributed to the Baikalic anthropological type (Stepanov, 2001, p. 551). The Soyot endonym is shared by the Soyot of Buryatia, to the north-west in Russia.

I did fieldwork on Tuha, after locating them in the village of Tsagaan-Üür in summer 2008, in partial requirement of my Master's Degree in Altaic Studies at Helsinki University, Finland. I went through my recordings for two years with Dr. Hüseyin Durgut of Balıkesir University, Turkey and am grateful for his time. M.A. Castrén of Finland visited the Soyot of the Tunka Valley in the 1840's, who share the same ethnonym but were even at that time undergoing Buryat assimilation. Nothing is yet known on the linguistic correlation of the two Soyot tribes. There were 284 men and 259 women Soyot of Tunka in the 1851 census. (Menges I p. 109) Luvsandorġijn Bold in Ulaanbaatar was first to study the Tuha language of the Soyot living east of Lake Khövsgöl during field trips under supervision of A. Luvsandendev from 1972-1976 ('*Osobennosti uġuro-urjanhajskogo jazyka*' in 1978 and subsequent publications).

Dukha (Tsaatan) is evidently a Roman adaptation from modern Mongolian Duhaa; so the two terms are confusing. However, the Tuhalar and the Dukha (Tsaatan) term for their language is identical i.e. Tuha / Tu'ha /. Tere-Khöl speakers in South-East Tuva Republic call themselves Tı'va but also Tuha. The Todja in the north-east call themselves Tı'va and Tu'va but according to Chadamba back in 1974 some older generation speakers called themselves Tu'ha or Tu'ga meaning there are actually four Sayan-Turkic Tuha languages! (Seren, 2006, p. 8; Chadamba, 1974, p. 16). V. Rassadin also recorded usage of 'Uighur' as the Dukha (Tsaatan) endonym in the 1970s. I studied specifically the language of the Soyot tribe which is one of four dialects including Arig Urianghai, which anecdotally has undergone more Mongolic

influence than Soyot. It is named for the Arig River south of Tsagaan-Üür and its speakers are located further west upriver in Chandmani-Öndör. The other two groups comprise the Övör Širkhетен ('South Flea') and Görööčün Urianghai (Mongolian *görööčün* 'hunter') (Ragagnin, 2009, p. 226).

Russian expansion into the area started with the Udinskiy Fortress built in 1677-1680 on the confluence of the Uda and Selenga Rivers. To the north of the fortress were Yeniseic (Kott) speakers upriver (Castrén, 1856: endonym: Kōtu, pl.: Kōt'uan: Menges II, 1955, p. 174) which became extinct by the second half of the 19th century (Menges, 1955, p. 174). Tungus speakers were to the north-east and migrant Buryats from the south-east which included the Buryat Khori tribal warriors. The Russians attempted to build a fortress on the north end of Lake Khövsgöl around 1717 near present-day Turt (Khankh), later abandoning it so as to not antagonise Qing Era China. The present-day Republic of Tuva (Russia) was then a frontier for evaders of Russian and Kighiz tribute payment including in 1671 when Kott tribesmen (of the Shalashkin tribe) crossed the border. In 1691 the Tubinian prince Shandyk sent in pursuit of the Kotts two Tuba and Baikotov *amanats* who were not successful in returning them.

In 1726 Tunka Valley Buryats made mention of a people named Soyot paying tribute to Krasnoyarsk herding on the upper Irkut River to Lake Khövsgöl “where a Russian fortress was built”. They also called them the Kosogol Urianghai. In 1661 in the Tribute Book of Irkutsk Fortress was documented mention of a prince Kanduoen Zyntugu who lived on the upper Irkut River on Lake Khövsgöl whom the authors again attribute to the Kaisot. This would seem to be the first historical mention of a Soyot Urianghai personal name (Dolgikh, 1960, p. 263).

The Kaisot (Irkhity) zemlitsa (territory), the closest to my study area just north of Lake Khövsgöl, was first mentioned in 1636 as one of the ethnicities that built the Tuba River fortress further north. What is interesting now is that it originally represented the Kasai (Касайские) people, a name which comes from Samoyedic **kaxsa* (man, person i.e. ‘mortal’ < **kax-* ‘to die’, cognate of Finnish *kuolla*) and could be the source of the etymology of the lake especially considering the older Russian term ‘lake Kosogol’. In 1654, the Kaisot princes Zhanai and Bargil paid tribute in Udinsky Fortress. In 1668, the Irkutsk boyar Ivan Perfilov attacked more than 20 Kaisot yurts taking hostage 60 people, mistakingly taking them to be Soyot who had not paid tribute there. Boyar (‘grantee, nobleman’) Fedor Aksenov from Krasnoyarsk caused similar damage in the area in 1681. In 1689, the prince Irke-Tarkhi’s ulus (nation, district) of Sayan zemlitsa further west was raided by Kalmyk (Zunghar) forces and evidently fled to the area living in 30 yurts. Kaisot prince Kersen was at the same time attacked by the Kolmak tribe.

The Kaisot (Irkhity) in the 17th century were reindeer herders as were the Tunka Soyot. The Todja under chieftain Soyant of Kol Sum were also characterised as reindeer breeders. M.A. Castrén documented that the Tunka Soyot, who still spoke Turkic in the 1840’s, had already begun to speak Buryat (Castrén, 1856, p. 389). Kaisots therefore lived in two groups, the second of which completely Turkicised, living to the west of Lake Khövsgöl centered on the Shishkhid river, before the incursion of the Darkhat from the north. The aforementioned area is now occupied by the Dukha (Tsaatan) people; therefore, their territory is historically documented as being previously Samoyed.

Finally M. A. Castrén documented the names of Karagas (Samoyedic) tribes including the Irge that lived on the north shores of Lake Khövsgöl and at the end of the Tunka (Irkut River) valley among the Tunka Soyot. M.A. Castrén and W. Radloff considered the Irge ethnonym as Samoyedic in origin as opposed to the Yrkhyt whom W. Radloff considered Uighur or Kirghiz, which the authors deem implausible geographically (Dolgikh, 1960, p. 262). The Tuhalar (Uighur Urianghai) are therefore Turkic speakers with an originally Samoyedic (Uralic) substratum. B. O. Dolgikh, however, controversially put forward the idea that they were originally Tungus people assimilated by the Tuvans. Looking at their language map, this seems possible, but the expansion of the Northern Tungus (Ewenki-Ewen) was a recent and temporary event in Siberia, triggered by the expansion of the Jurchen in the 12-13th centuries and the Mongols in the 13-14th centuries. The linguistic homeland of the Tungus was Southern Manchuria and Northern Korea (Janhunen, 2012a, p. 14).

Buryat speakers encroached from the east, up the Tunka Valley. Due to expansion of Turkic speakers as well, the aboriginal Samoyedic (Uralic) language Mator differentiated into the three recorded varieties, i.e. Mator proper, Taigi, and Karagas, prior to extinction. In Janhunen’s sixth stage of the Turkification of South Siberia,

the decreasing Samoyedic minority was documented with many Turkic loanwords (mainly Tuva; Tuva, Khakas, and Altai were already differentiated), but with few Uralic loans entering into South Siberian Turkic. One exception listed was the Mator word in Tuva *kémngnä / köngmä* ‘cured fish’ discussed by Helimski (Janhunen, 1989, p. 295). Tungusic languages were adjacent to the Soyot in the 17th century.

However, there seems to be little Tungusic influence on Tuha (Turkic). B. O. Dolgikh noted that the Urianghai called themselves ‘Balagansky Tungus’ in the 17th century (Dolgikh, 1960, p. 298), but in the 18th-19th centuries that ethnonym (from *balagan* ‘tent’ in Russian) was used by different settlement groups in Siberia and even by the Iroi Valley Khamnigan (Tungusic) in the Mongolian north of Ulaanbaatar. On the Iroi River (Eröö gol), a tributary of the Orkhon River, there was a Khamnigan group, the Iroi Khamnigan, who were supposedly Tungusic (Ewenki) speakers and perhaps also spoke Khamnigan Mongol (Janhunen, p. c.).

B. O. Dolgikh writes that, at the Russian colonial Tunkinsky Fortress in the Tunka valley of the 17th century, “most of the tribute-paying Tuvans were called Soyot”. It was documented in 1698 that people with the name Soyot or Urianghai came from Tunka peoples, just as is the case today. The Soyot ethnonym was still preserved by the descendants of the Buryat Khoigot people (Хойготский) under Tunka administration and the Seigut people (Сейгутский) under Chinese administration at the end of the 19th century. The group now lives north of the Mongolian border in Russia.

In 1663 Tuvans from Ylytsygin ulus killed six tribute collectors in the Mungalsky Mountains. In 1666 it was recorded that the Soyot people did not pay tribute in Irkutsk to *amanat* Yaktash. Evidently this also refers to ancestors of the Tuhalar. There was an attempt to return the ‘Tuvans’ to the tribute regime, since they did not pay in 1669 and 1675. In 1668 Ivan Perfilev led a campaign (поход) on those “Tuvans living for the most part to the east of Lake Kosogol” raiding also the Kaisot people in Minzy-darugi ulus who were actually tribute payers (данник) to Krasnoyarsk District and had been raided in 1661 by Yakov Pokhabov. A Buryat from Mongolia was sent to force the Tuvan “Soyot” under Tokhum-Darugi to pay tribute in 1676 to the Tunkinsky Fortress on the Irkut River. “Part of these Tuvans lived on the Irkut (River), part lived on the upper Üür River (река Уры), tributary of the Egiin River which flows into Lake Kosogol”.

In the early 1920’s there was a Danish experimental farm and trading post just south of Tsagaan-Üür on the Eegin River in today’s Erdenebulgan sum. Henning Haslund-Christensen’s book *Jabonah* mentioned the first Western European contact with the Soyot Urianghai since M. A. Castrén, who at the time still had marginal knowledge of Khalkha. Writing about his journey through the region in the summer of 1925, the author gives a rendition of the ethnohistory of the Sayan region:

We came upon several of the Soyotes’ abandoned summer camping-places with their characteristic tents of boughs and bark, built in the same form as the wigwams of the Indians. ... The Soyotes to the east of Hubso Gol live in the winter in yurts, like the Mongols. ... They erected ovoos (shamanistic cairns) in dangerous places such as mountain passes such as the one described as “a tall pyramid of piled cedar trunks hung with innumerable ribbons ... with figures carved in wood hung everywhere. The Soyot were mentioned as being cattle herders, like in the present-day.

We did not understand the Soyote language, but I could make out occasional words, since they were strongly reminiscent of Kirghiz. The Soyotes are very primitive and strike one as a dirty people, but they are capable hunters and were very friendly to us. (Christensen, 1934, p. 292)

“It is supposed that the aboriginal population of the region along the present boundary between Mongolia and Siberia were a peaceful agricultural people who were annihilated by the incursion of the warlike Uighurs from the south...In the fifth century a new people again penetrated from the south. These were “Old Kirghiz” or haka tribes, who are considered by most people to be a branch of the original Uighurs. The Haka tribes thrust out the population which had arisen from the fusion of the Uighurs with the aboriginal population of the country, or mingled with them. The Haka tribes were in their turn driven out by the Mongols who under Jenghiz Khan chased them to the north. One tribe took refuge in the wild forest tract between the Sayan mountains and Tannu Ola, where they have since remained isolated and unremarked. These are the Soyotes.” (Christensen, 1934, p. 339)

Fieldwork on present-day Tuha

All eight elderly Tuha speakers I interviewed were born up the Üür River to the North in the village of Üürin-Tsagaan. It is evidently an exclusively Tuha speaking village. All Soyot people migrated in living memory from Üürin-Tsagaan downriver to Burgaltai but also to Uylgan village to the east. The relative of one speaker lived in Khankh/Turt on the north point of Lake Khövsgöl, so it is possible there are speakers there. One Tuha speaker named Samjav Bičide (aged 74 at the time) claimed, intriguingly, that her Soyot Uriangkhai people came from the Khan Khökhi mountain range, which is far to the west in Uvs Province, near the Bayad Tuvans. All the Uriangkhai people came to the area, she explained, attracted by Lake Khövsgöl’s big fish, the potatoes and red deer (*Capreolus capreolus*) hunting.

The Soyot of Burgaltai winter half-way up the Üür River in Ireenoq, which in Mongolian maps is called Blue River Pasture (*Хөхголын билчээр*). One informant named Basaanjav, the ‘go-to’ speaker for linguists studying Tuha, whom Rassadin exclusively spoke to in 1989, was born in 1941 in Ireenoq, not in Üürin-Tsagaan; he was my youngest informant. He reckoned that there are 20 Tuha speakers and that in Üürin-Tsagaan there are 7-8 families. Bayambaa Dimbril, another speaker (1931-2010) estimated that there are ten families there, adding up to about 30 speakers. I worked with village collaborator and friend Sarantsetseg Tšerendorj who recorded on a dictaphone answers to questionnaires I sent by e-mail, sending sound files by e-mail back to me in Lithuania. All my information will be returned where it belongs, to the Soyot people and the village school, with the hope of reviving the language.

Regional toponyms in Tuha in the immediate vicinity include Hogšın (the Üür River) which seems to stem from ‘blue’, considering that rounded vowels are not differentiated on maps, but it also resembles Mongolic *kögsin ‘old, aged’. The Tuha word for Lake Khövsgöl is *Gök-suy göl* or *Hökšın göl* ‘Blue Water Lake’ (Tofa *Qaahsa hól*, Darhad Tsenget). The Mongolians of Tsagaan-Üür refer to the Tuhalar as the Uriangkhai but also by their clan name Soyot. It was surprisingly difficult to elicit the name for their language, Tuha [Tu^hha], usually called ‘Uighur Urianghai’ which is also their endonym (self-denomination).

The Tuha, Tofa, Tuva ethnonyms are ostensibly derived from the Proto-Samoyedic word for man, person: < *tipā, which is only attested in Nganasan, Selkup, Kamas, and Mator. M.A. Castrén noted that the ethnonym had two forms, *tuba* and *tebe*, which were of Samoyedic ancestry (1856, p. 322). P. Hajdú was not convinced in his study of Samoyed ethnonyms that *tuba* belonged with *tebe* as a Samoyedic ethnonym. In it he quoted M.A. Castrén stating that the ethnonym ‘thibi’ in Kamas meant ‘Ehemann’ and K. Donner’s *t’iβi*, *t’ibə*, *t’əbi*, *t’iβi*, *t’ibi* ‘Mann, Ehemann’ (Hajdú, 1950, pp. 99-100). M.A. Castrén documented the Mator endonym Tubalar, the Karagas/Koibal endonym Tufa, and the Tuva (Soyot) endonym Tuba. Therefore, the endonyms of the present-day Sayan Turkic peoples belonged to the assimilated South Samoyedic (Uralic) tribes (Castrén, 1856, pp. 322, 390).

In the summer of 1989, Prof. Valentin Rassadin was at the Ulan-Ude Academy of Sciences studying the Buryat (Mongolic) language and its dialects and comparing them to the local Turkic languages. He visited Tsagaan-Üür village with Luvsan Garchinbold from the Mongolian Academy of Sciences to investigate complaints of childrens’ incomprehension of Tuva textbooks since evidently the local language was divergent. It was noted that the Kōk-Monchak however could understand Tuvan textbooks. Both linguists were on a broader expedition to investigate the Uighur Urianghai and Dukha (Tsaatan) and were working on a project to study small Turkic languages to ascertain their level of language maintenance and their relationship with Tuvan. The other group to precede me to the region was the Altaic Society of Korea that recorded Tuha from July 1-3, 2006 as a part of its project documenting 47 field sites of the 55 Altaic languages since 2003. Prof. Rassadin in the Kalmyk Republic, Russia, was very helpful with my questions when I visited him in the summer of 2010. It was also an opportunity to compare the language 21 years later, before it disappeared.

Abbreviations:

B:	Buryat
Ch:	Chinese
Dh:	Dukha
Kh:	Khakas
M:	Mongolian
OT:	Old Turkic
R:	Russian
S:	Samoyedic
So:	Soyot (of Buriatia)
T:	Turkish
Tf:	Tofa
Th:	Tuha
Tj:	Todja
Tv:	Tuva

Tuha Lexicon:

More than 30% of Tuha words in the 1970s were taken from Mongolic (Bold, 1978, p.25). ‘to say’ is *keeš-*, *keejir*¹ in Tuha as opposed to Tofa where that word is much

---

¹ Verbs are mentioned together with their aorist form.

more limited semantically, indicating marriage arrangements (Rassadin, p.c.); e.g. Tf *heešken qis* ‘bride’, Th *geen* (< *gelin*; also *gelin*); Th *Noyui-ni* (Acc. < M) *qa^hhian gel-ir-i-n sin-ge geej-ir-men*. ‘You will be told when he is coming.’ Menges considered this a Samoyedic loanword, < *kēč-, as well as Tf (and Th) *hal-*, *halir* ‘to bring’ which he reckoned came from Kamas (Menges III, 1955, p. 142). To speak is *juyaala-*, *juyaalir* from Mongolian (Tf Ø; Tv *čuxaala-*, *čuxaalaar* < M.) ‘Speech’, ‘language’ and ‘word’ are *juyaa* as in Tuvan, e.g. *Tu^hha juyaa* (M *зyраа* ‘amusement, pleasure’). In Tofa *sooda-*, *soodaar* ‘to say’ and *soodaš-*, *soodajir* ‘to speak’ are derived from *soot* ‘word’, which is not present in Tuha.

Toos is ‘swine’ (*havan* ‘boar’; Tv *havan* ~ *haman*) and is not present in other Sayan Turkic languages. However, Turkic loans into the extinct Samoyedic language Mator included *donhoi* (and *šorška*; Tf *šoška* ‘piglet; domestic pig’) ‘swine’, known only in Karagas, the only one exhibiting Mator /y/ for Turkic *z which perhaps was a recent replacement for Samoyedic *s (< *toŋuz). Janhunen in his review of E. Helimski considered it a relatively recent loan despite its distribution: It was only known in Altai at the time. In this review he quoted Joki who found the same Turkic word in an extinct Khakas form borrowed into Kamas (Janhunen, 1989, p. 290).

‘River’ is *kem* ~ *hem*, which appears in the Orkhon inscriptions referring to the Yenisei river, perhaps not a Yeniseic or Samoyedic word that perhaps derives “from some more ancient substratal language of the region” (Janhunen, 2012a, pp. 3-6; Menges II, 1955, p. 173; *gem oy* ‘gully’; *oy (jer)* ‘ravine’). ‘Bread’ is *hileeme* (< B < R) (Tf *hiləmə. hl’æ:mə*; Tv *hleb*; (children) *ügek*) A ‘(birchbark) bucket’ is *soo* (Tf/Tv same; Tj *soožaq*; Tv *huuy* < Ch *hu ping* 壺瓶 according to Ölmez, 2007).

Other words which are the same in Tofa include *ariy* ‘clean; plain, bottomland forest’, *iygir* ‘pack saddle’ (Tf *iygiršaq* ‘saddle’ DIM), *a^t dⁱn-i* ‘reins’, *oiñaaşqin* ‘toy’, *örge* ‘gopher’, *soy-*, *soyar* ‘to moult; to fleece (a dead animal)’, *siltis* ‘star’ (Ölmez, 2007: Tv s < *y from Yakut?; Castrén, 1856: Tf *seltès*, *t’eltes* ‘star; root’ Menges I, 1955, p. 123; Shor *čiltis*; Evenki *o:sikta*) and *süksük*, *süksik* etc. ‘thimble’ (Tv *čüskük*). ‘The people, nation; relatives’ is (^l)*ulus*, *ulus* (*ulustuy* ‘cousin’) while *čon* is not documented in Tuha. In Tofa *čon* means ‘kin, relatives’ (Tf *ñon* ‘gender’) and is an old borrowing preserved in northern Mongolian, mainly in Buryat, and borrowed into Siberian Turkic. Etymologically the word probably derives from the Chinese word *rén* 人 (< *jen ‘person’), not from *čün* 村 ‘village’ (Rassadin, Janhunen, p.c.)

‘Mountain’ is predominantly *mees* (although Bold recorded *day*), which is derived metaphorically from ‘the sunny, treeless (south) side of a mountain’ (Ölmez, 2007 OT *meñiz*, Yakut *mas*) ‘Cut wood, firewood, tree’ in Tuha is *ñaš* e.g. *bir gosbaq ñaş* ‘an armful of firewood’ (with one arm; for ‘with two arms’, Tf has *qujaq*). Other tree names are *böš* ‘cedar’ (*böščiq* ‘cedar’ DIM), and *qadin* ‘birch’ (*qadin dodz-i* ‘birch bark’; Tf *šayda*; Kh *hazñ*; *hazin* ‘brother-in-law’). The other word for ‘tree’, ‘a standing tree’, is *tit* which is from Sayan Samoyedic (S *tite*, *tedik* ‘cedar tree’, Tf *dit* ‘larch’). ‘Animal, game’ is *ay*, ‘wolf’ is *börü*, *qu^rtqaahš* ‘werewolf’ (Soyt clan).

‘Cow’ is *hös* as in Dukha, not *inek* like in the other Sayan-Turkic languages, showing typical apheresis of an initial vowel before [h] e.g. *hi* ‘two’ (< *i^hi*). (CT *(*h*)*öküz*) e.g. *höščin* ‘cattle herder’, *hös heteginə* ‘bumblebee’ (<M *yxэр хэдгэнэ*;

Tf *tüktüy ari*; Tv (*sariy*) *ari*), *miyistiy hös* ‘horned cow’ (Tuvan *miyis*; Khakas *miüüs* ‘antlers’; T ‘boynuzlu inek’) ‘horned cow’. There was another Turkic term for cattle in the extinct Mator language which according to E. Helinski preserved an original Turkic **d*, i.e. *ude* (< **ud*) ostensibly from early Tuva (Steppe Sayan) since it has now disappeared (Janhunen, 1989, p. 291; Menges II, 1955, p. 163).

For the word ‘bear’ I heard *adiy* like in Tuvan, unlike Ragagnin (2009, p. 230), e.g. *adihiñ iceedzi* ‘bear’s lair’. I also heard *ineihin*, *qahaldai*, and *övöggei* (M *övög* ‘ancestor’, **ebügen* ‘grandfather, old man’; Th *aşqiñaq* ‘husband’) but other terms must exist considering Tofa vocabulary. The last two bear terms have a Mongolian denominal suffix, not the caritive, in Mongolian words like *baavgai* ‘bear’ and *kandgai* ‘elk’ (*alces alces*), *abugai* ‘mister’. It is apparently a translation into Mongolian of the preexisting South Siberian Samoyedic loan, Selkup *ira*, Soyot/Tf *iree/irey*, *iresañ/irezañ* ‘grandfather’. However, intriguingly, *övög+gei* is apparently not attested in Mongolian; and why is the Mongolic suffix needed? ‘Mushroom’ is *je’gpe* (Tf/Tv *če’pke/če’kpe*, also meaning ‘wolverine’). A ‘mosquito’ is *tahir imiraa* (M ‘bent’, as opposed to flies, that sit flat (Ölmez, 2007: Chuvash *üpre*). A ‘curse’ is *qaryış* like in Tofa and Tuva (*qaryış salır*, *qaryanır*). A ‘cast-iron cup’ is *haş*, *hañi* (Tf *paş*; Castrén’s Tf *bayş*, Tv *pas* ‘pot’ Menges III p. 105). A ‘live coal ember’ is *kös* as in Tofa and Tuva but a ‘cold ember (coal)’ is *kômür* as in Tuvan (Tf *höö*).

Phonology

The back unrounded vowel /a/ occurs in all syllables. [ɛ] is a lowered variant of the front unrounded /e/ phoneme in first syllables. /e/ is often raised to [i], e.g. *gem* [gim]. The high front lax vowel [ɪ] is an allophone of /i/. The high back rounded vowel /u/ is often lowered to [ʊ] as in Khalkha, e.g. *soy* ‘water’, *tuyul* [tʊyul] ‘calf’, *hölän* ‘foal’ (Tv *kulun*), *balıq toʃtar* ‘to catch fish’ (*tuʃtar*) etc.. /o/ is often pronounced [a] in first syllables, especially by certain speakers e.g. *oruq* [arəq] ‘road’, *jarır* ‘to walk’, *jat-* ‘to wipe’ (Tf/Tv *çot-*) etc.. The high front rounded short vowel /ü/ is backed in Taiga Sayan Turkic to the high back rounded vowel [ʊ] due to Khalkha vowel rotation. The high back unrounded vowel /i/ in first syllables seemed tentatively to be pronounced as the open back unrounded vowel [a] ex. *tit* [dat] ‘tree’ or the open-mid back rounded vowel [ɔ], *qimisqa* [qəmisqa] ‘ant’ (Bold: *aʃt-am* ‘horse’, 1sgPOSS)

A ‘cup’ in Tuha is *añaq* (M: аяга) which is pronounced with a nasalised palatal *ɲ*, a trait shared with Samoyedic, which is endemic to the Taiga subgroup of Sayan Turkic. Examples include *ñaş* ‘tree’ (< **ıyaş*; Castrén’s Tv *yas*, Katanov’s Tv *ıyaş* / *ıñäş* / *ıñä:ş*; Tv *ıyaş*), *miñaq* ~ *miyaq* ‘(cow) dung’ (Menges p. 644 Tv *miyaq* < **mañaq*), *ñaaq* ‘chin, jaw’, *ñey* ‘anus’, *yaa* ~ *ñaa* ‘new’, According to Rassadin (2011, p. 114) the Tofa were called *haaştar* (гнусабые ‘nasal’) by the Tuvans and Todjans which was perhaps a simulated pronunciation of the Samoyedic endonym **kaahsa* ‘person’. Also present in Tuha is CT **y > n ~ ñ* before a following nasal ex. *ñan-* (also *yan-*), *ñınar* ‘to return (home)’ (So *ñanar* / *janar*), which is also present in Khakas, Shor, Tofa and some north Altay dialects but not in Tuva, Yakut or Western Uighur (Nugteren & Roos, 2006, p. 109; Menges I, 1955, pp. 129-130, Menges III, 1955, p. 118: a : i ablaut, apophony).

Tuha long vowels show secondary lengthening common to the region resulting from contraction of intervocalic consonants, especially voiced velar fricative elision. e.g. *aad* ‘name’, *aas* ‘mouth’ (OT *ağız*), *baar* (OT *bağır*), *biree* ‘one’ (OT *bir-egü*), *diij* ‘squirrel’ (OT *teyin*), *eegi* ‘rib’ (OT *eyegü*), *mæe* ‘brains’ (OT *mèyi* < *bēnyi), *ñaaq* ‘chin’ (OT *yayaaq*), *sees* ‘eight’ (OT *sekiz*), *sün* ‘(Altai maral, male) deer’ (OT *sigun*), *sooq* ‘cold’ (OT *soğık*), *toos* ‘nine’ (OT *tokuz*), *ǰay-*, *ǰaar* ‘to rain’, *gem aap turi* ‘The river is flowing’ (< *aq-ıp*; *aq-*, *ahar* ‘to flow’) etc..

Apocopal ellision can occur before the 3rd person possessive ending: *mæes adaa* (< *adaq-i*) ‘mountain base’; *moitɨ derii* ‘bootstrap’ (M: бойтор ‘overboots’); *ergek dırgaa* ‘fingernail’ (*tıryaq*; Bold: /*darɣay*/); *ejik*, *ejii* ‘door’ (Tf “: *ezii*); *ıft enii* ‘puppy’ (Tf/Tv *enik*: OT: *enük*); *ool*, *oylu*, *oylı* ‘son, boy’; *öö-ɨ* ‘house’.2sgPOSS (*öy*); *sün oruu* ‘deer track’ (< *oruuq*); *uruy*, *uruu* ‘child, daughter’ (*uruum* ‘my daughter’).

South Siberian Turkic exhibits affrication of an original Turkic palatal glide (usually voiced in Tuha) i.e. *y > *ǰ* ≈ *ç*, e.g. *ǰori-*, *ǰoru-* ‘to walk’ (OT *yori-*), *çel*, *jel* ‘mane’ (< *yél) etc. Menges stated that it is a relic of the Samoyedic substrate in South Siberia (Menges, 1955, p. 175). There is another Samoyedic areal trait demonstrated by J. Janhunen in the extinct Mator (Uralic) of replacement of an original Turkic labial glide with a laryngeal obstruent, e.g. Tuha *suy* ‘water’ < **su.v*, including the endonym Tuha itself, as opposed to Tofa (Janhunen, 1989 pp. 296-297).

Front palatal stops /*k*/ and /*g*/ have back allophones in [q] and [ɣ] e.g. *öfske* ‘different’ vs. *baliq* ‘fish’, *göl* ‘lake’ (Tf/Tv *höl*) vs. *noyui* (3rd person sg. pronoun).

There is regular lack of phonemic obstruent voice contrast in Taiga Sayan:

k/g: *kem* / *gem* / *hem* ‘river’; *keeš-*, *keǰir* / *geeš-*, *geǰir* ‘to say’ (Tf, Dh *heeš-*); *kešš* / *gešš* ‘hide’ (*höš gešši* ‘leather’); *qaida* / *gaida* ‘where’; *qan* / *gan* ‘blood’

t/d: *taš* / *daš* ‘rock’; *taya* / *daya* ‘honeysuckle’ (Tv *daya*, Tf *taya*); *teg* / *deg* ‘like (postposition)’ (Tv *deg*); *tiskek* / *diskek* ‘knee’ (Tv *diskek*); *tıt* / *dıt* ‘tree (standing)’ (< S *tıt); *tos* / *dos* ‘birch bark’ (Tf *dos*); *tošs* / *došs* ‘ice’ (Tf *tošš*); *tuyma* / *duyma* ‘younger brother’; *tuš-*, *tujar* ‘to meet (by chance)’ (Tf/Tv *duš-* < **tuš-*); *utuur* / *uduur* ‘to sleep’ (Tf same), e.g. *Hös dur-a utı-p duri* ‘A cow is sleeping standing up’ (Tf *tur-ar uduur* ‘sleeps standing’)

č/j: *čuyaalır* / *juyaalır* ‘to speak’; *čü* / *jü* ‘what (relative determiner)’; *čiliy* / *jüliy* ‘marrow’; *čit* / *jıt* ‘smell’; *čunar* / *junar* ‘to wash’

/š/ is usually voiced between vowels but becomes an affricate, e.g. *aš-*, *aǰar* ‘to cross (a mountain)’, *baš*, *baǰı* ‘wound’, *geeš-*, *geǰir* ‘to say’, *tuš-*, *tujar* ‘to meet (by chance)’ (cf. Tf *tošs-*, *tošsar* ‘to meet, visit’), but not in words with glottalization, e.g. *baliq kišš-i* ‘fish skin’ (*kešš* ‘hide’). [š] is also desibilised, e.g. *öšš-*, *öshelir* ‘to extinguish (fire)’. There is usually no allophone [z] of /s/ in Tuha due to Khalkha influence; so /s/ voiced to /z/ becomes an affricate intervocalically, as with 3rd person possessive suffixes, e.g. *is*, *ıj-i* ‘(animal) track’ (Tf *is*, *iz-i*), *as-*, *aǰar* ~ *adzar* ‘to get lost’ (Tf/Tv *as-*, *azar*), *ašt tašha-dzi* ‘horse shoe’, *au-dzi* ‘his father’ (also *ıtsu* ‘father’), *ǰas*, *ǰadz-i* ‘spring’ (Tf/Tv *čas*, *čazın*), *kid’ıl* ‘red’, *küs*, *küts-in* ‘in autumn’ (Tf *küzün*), *nomnuj une-dzi* ‘the book’s price’, *Arhangai giši-je* ‘an Arhangai person’, *sööj miyi-je* ‘antler bone’, etc.

Taiga-Sayan Turkic retains voicelessness in syllable coda position before a vowel of a following suffix in one-syllable words, if the preceding vowel is glottalised. (Rassadin, p.c.):

Tuha, Tofa (Taiga Sayan): *at*, *ad-i* ‘name’; *aʰt*, *aʰt-i* ‘horse’; *baʰš*, *baʰš-i* ‘head’ (*ñāš* *baʰš-i* ‘tree top’); *iʰt*, *iʰt-i* ‘dog’; *qaʰt*, *qaʰt-i* ‘layer’ (*qat*, *qad-i* ‘berry’); *saʰt-*, *saʰtar* ‘to sell’. Cf. *bot*, *botu* ~ *bot-i* (Tf *bod-u* ~ *bod-i*) reflexive pronoun; *but*, *bud-u* ‘leg’; *giüü süd-i* ‘mare’s milk’ (M *γγ*); *iyne üt-i* ‘eye of a needle’

Tuva (Steppe Sayan): *at*, *ad-i* ‘name’; *aʰt*, *aʰd-i* ‘horse’; *iʰt*, *iʰd-i* ‘dog’; *qaʰt*, *qaʰd-i* ‘layer’; *saʰt-*, *saʰdar* ‘to sell’

Tuha exhibits desibilization of sibilants with velar and bilabial spirantization.

/p/ usually velarises between vowels in Tuha (in Tofa *p* > *v/f*; Th *qap* / *hap*, *qavi* ‘bag’). An original Mongolic strong labial stop was also spirantised after Pre-Proto-Mongolic to modern Mongolic in the sequence: *p > *f > (*h) > Ø. Proto-Tungusic also contrasted *p and *h (Janhunen, 1999, pp. 116, 118). Regionally, in Buryat strong unvoiced aspirated velar stops become velar fricatives (*k > *x*) and the dental stop *s becomes a glottal spirant before vowels other than *i (*s > *h*), e.g. Tuha *horyuul* ‘school’ (M). (Janhunen, 1999, p. 207):

Tuha *baʰq* ‘bad’; *baʰhai* ‘worse’ (Tf *baʰqqa*, *baʰhai*; Tv *baʰ(q)*, *bayai* ‘bad’); *bišek siʰh-i* (Tf *siʰpi* ~ *siʰfi* ~ *siʰhi*) ‘knife handle’; *čöhüree* ‘tree bark’ (Tv *haviq*, *qart*, *šanda*, *čövüree*); *qiʰp-*, *qiʰhar* ~ *qiʰvar* ‘to burn’ (Tf *qiʰp-*, *qiʰpar* ~ *qiʰfar/*); *köʰp*, *köʰhey* (Tf *köʰfey*) ‘many, much’; *köʰš-*, *köʰher* ‘to nomadise’ (Tf same; Tv *köš-* *köjer*); *paʰq*, *paʰhay* ‘bad’; *qaʰp-*, *qaʰhar* ‘to catch’ (Tf *qaʰfar* ~ *qaʰpar* ~ *qaʰvar*); *qaʰq-*, *qaʰhar* ‘to hit’ (PP: *qaʰhqan*); *qaʰš-*, *qaʰhyar* ‘to flee’ (PP: *qaʰšqan*); *siʰp*, *siʰh-i* ‘sprout; *teʰp-*, *teʰher* ‘to kick’; *tiʰp-*, *tiʰhar* ‘to find’ (Tf *tiʰfar* ~ *tiʰpar*); *tüʰš-*, *tüʰher* ‘to dismount, descend, fall’ (Tf same; *tüʰhu*, *tüʰhüür* (level, blood pressure); Tv *düş-* *düjer*), e.g.

Men mo-ni so-ŋ (< *suŋ-nuŋ*) *üʰst-üŋ-den tiʰh-t-im*.
1sg DEM.ACC water.GEN top.POSS.ABL find.PST.1sg
‘I found it in the river.’

The most distinctive trait in Sayan Turkic, differentiating it from the South Siberian Turkic languages to its west, is its glottalization of original Turkic short vowels preceding strong obstruents e.g. *aʰt* ‘horse’ vs. *aad* / *aat* ‘name’ (Ket: *aʰt* ‘bone’) etc. It is present only in Tuha, Dukha, Tofa, Soyot and facultatively in Tuva, not always indicated in literary Tuva (Nugteren & Roos, 2006, p. 101). Yakut further east preserved quantitative Turkic vowel length but obstruent tenseness is also present in Yellow Uighur which is a diaspora group of Khakas. It was present to a limited extent in the Samoyedic substrate and marks the second short tone in Ket (Yeniseian).

Janhunen (1980) cited Iskhakov and Pal’mbakh 1961 and Ščerbak 1970 to the effect that Tuvan glottalisation differs from the Tofan one, where glottalised vowels are always short (Rassadin, 1971, pp. 20-21). Tuvan exhibits “a quantitative instability with facultative variation from short to long quantity, segments of medium length being the most common realisations”. Sayan glottalisation was not noted by Castrén or Katanov in Tuva or Tofa. Menges (p. 647) mentioned that Š. Č. Sat had previously reported on what he called pharyngalization in Tuva and denoting

glottalization after front vowels with the Cyrillic sign [ɮ] and after back vowels with [ɮ̥]. Castrén and Katanov did not recognise the articulation which is known since the introduction of the literary Tuva language in the 1930's (Janhunen, 1980, p. 23); e.g. *a^ɮlti* 'six', *a^ɮrt* 'mountain pass', *e^ɮt* 'meat', *ju^ɮk* 'pack, load', *ö^ɮš-*, *ö^ɮhelir* 'to extinguish' (fire) (OT *öč-*), *qu^ɮrt* 'wolf', *Uriaḡhailarniḡ ju^ɮr^ɮti* 'Urianghai (nomad) territory', etc.

Glottalization minimal pairs (compare Menges' Tuva list, 1955, pp. 124, 647):

<i>aš-</i> , <i>aḡar</i> 'to cross (a mountain)'	<i>a^ɮš-</i> , <i>a^ɮhiar</i> 'to cross (a mountain); to open'
<i>baš</i> 'wound'	<i>ba^ɮš</i> 'head'
<i>čoq</i> negative copula - PRIV	<i>čo^ɮq-</i> , <i>čo^ɮhar</i> 'to come near'
<i>dos</i> 'birch bark'	<i>to^ɮs</i> 'ice (Tv 'ice' <i>dos</i> , <i>do^ɮs</i> ; Tf <i>dos</i> , / <i>to^ɮš</i>)
<i>kös</i> 'ember'	<i>kö^ɮš</i> -nomad camp
<i>ot</i> 'fire'	<i>o^ɮt</i> -fire/grass

Morphology

Declension:

Tuha has six suffix-marked cases: the genitive (*-nIḡ* / *-Iḡ*), accusative (*-nI*), dative (*-KA*), Locative (*-DA*), Ablative (*-DAn*), and the Directive (*-KIdI*). The dative case alternates with the directive postposition and, increasingly in the last two decades, the Mongolic syncretic dative-locative case e.g. *Tsayaan-Uür-te* 'to or in Ts.Üür', *autsu-da diḡ* 'like his father'. Comparisons can be made also with *öhün* / *ö^ɮske* and the ablative case: *Au-tsi-n-dan öhün dur-ar*. 'He is unlike his father' (M ондоо/өөр; Tv *bašqalaasqin*; Tf *ö^ɮhün*, *ö^ɮšt-ü* 'shoulder; forearm'; Tv *öjün* < OT *öšün*; *ö^ɮrhu* 'saddle-cloth; bear withers').

An original Turkic 'equative-cum-prolative' case has been reanalysed in Sayan Turkic as the Allative case in *-ša* which has assumed a syntactic function in South Siberian Turkic (Menges, 1955, p. 644; Anderson, 2004b, p. 14, pp. 44-45). M. A. Castrén described the Tofa Directive case as expressing "in die Richtung auf" i.e. 'in the direction of', ex. *otčä* 'towards the fire' (Menges, 1955, p. 658). There is a phonetic change in this suffix in Tofa and Tuha of *čA* > *šA* (Menges, 1955, p. 644: never harmonizing, always *-šä*).

Rassadin in 1989 recorded in Tuha a more limited semantic function calling it only the Prosecutive case (personal communication) (Kh *-sar* ALL) and elicited (personal field notes) the Directive case, indicating how high on the body one stands in a river:

<i>düḡmek-še</i>	'to the thigh/hip'
<i>bi-ša</i>	'to the groin'
<i>imiy-še</i>	'to the waist'
<i>gin-še</i>	'to the navel'
<i>qur-laa-ša</i>	'to the belt'

Cf. also the Prolative ex. *oruq-ša* 'along the road', and *höḡmü-m-še* 'as I wish' (*bile* in Tuva, compare Rassadin, 1978, pp. 46-48). Castrén recorded in Tofa the prosecutive indicated with *bile*: *tag-bilä* 'along the mountain' (Menges, 1955, p. 101).

Similarly the postposition *tey* is used: *Noyui silerler diy oluy*. ‘He’s as big as you’, *min dei uhaanniý* ‘as smart as me’, *dilhi dei uhaan-niý* ‘smart as a fox’, *soq melhei tei úr* ‘as slow as a turtle’ (М усны яст мэлхий; Tv *melegey* < M). The pronunciation of the postposition in 1989 would have been only *tey* / *dey* e.g. *no dey* ‘like him’, now also *no-tai* (< М *үүн-мэй*) which can resemble particles and indicate Khalkha calques (e. g. *Noyui taa júu-tei joq* ‘He doesn’t have any.’ (*júu te* ‘nothing’), *Mo-niñ tuhai kiši júu-tai geeš-been* ‘The person said nothing about it.’, *Oyly-ip dur-yan júme-tey dur-ýas di-p duri* ‘He pretended to understand’ (Koibal ‘how’ *qaidi* < *qai-di < *qayi-deg Menges, 1955, p. 103).

M. A. Castrén in 1847 recorded Karagas (Tofa) *men-šā* 1sg.ALL ‘like me’, *at-ča boler* ‘like a horse’, now only possible with the postposition *dey* which Rassadin lists as one of the few grammatical changes in the language since then (Rassadin, 1978, pp. 46, 275; Tf *sen čilajǎi* ‘like you’). Compare the Orkhon inscriptions commemorating Kul-Tegin (684-731 AD): *KaNiN SUB-ČA: YÜGüRTI: SÜÑÜKÜÑ: TaG-ČA: YaTDI* ‘Your blood ran like water, your bones lay like a mountain’, Khakas: *tas čili / čilep* ‘like a rock’, Western Yugur: *tas čelep kelgenni...* ‘came as a rock...’, Shor: *Aaŋ söögi tag čilep čatti*. ‘His bones lay like a mountain.’ (N. Dyrenkova 1941):Tj: *ulug šilai* ‘like an infant’. (Borgoyakov, 1976, p. 45) Limitative function can be indicated by the Allative case suffix (originally Equative) *-ša/-še*: (Tf: *šaa* < *šay: time.POSS3sg; T: *kadar/čaği*; Rassadin, 1978, pp. 127, 128) e.g. Th: *am bolur-ša* ‘until now’, *Miiñ gel-ir-se manaat* (converb < M) *dur-ar-sen!* ‘Wait until I arrive!’

Similarly the limitative modal converb *-KIŠA* is used (Converb Terminale taking possessive endings like the Conditional mood, no negative equivalent, *-GAN-ŠA* in Khakas, Shor, Altai, Tv: *-giže*. Rassadin, 1978, pp. 69, 70, 179, 180; *-GI* + allative < equative?) e.g. *Si maya gel-giše le olýui jur-ar*. ‘As soon as you come he will leave.’, *amdi-ýiša* ‘until now’, *ǰay / kús / qıřš / ǰas bol-ýuša* ‘until summer / fall / winter / spring’, *Men gús bol-ýiše Buryaltay-ya/-da dur-ar-ýiy men*. ‘I will stay in Burgaltai till autumn.’ The limitative or perfective converb can be used: *Men gel-geš / giše noyui bar-yan / bar-ivit-qan*. ‘As soon as I came he left.’ Alternatively, a finite aorist participial subjunctor can be used: *Men gel-ir-im-ge noyui jor-ir var-yan dur-yan*.

Compare similar usage with the converb *-GAŠ* (Converb Perfecti) which expresses an action completed prior to another e.g. *Men ören-ip toos-ýas aǰil qilirmen* ‘I have worked since finishing school’, *Men öö-m-den ün-ges maya gel-d-im*. ‘After I left home I came here’, *Bis-ter-niñ aǰil-ip dur-ivis-ta iřsiy vol-ýas la dir-yan*. ‘It got hotter as we worked.’, *Men jedi onuy-tan ehele-es ma-ya dur-ar-men*. ‘I’ll be here from the beginning of the week.’, *Men hi saq bol-vas-ta gel-ir-men*. ‘I’ll be back in two hours.’. Limitative function can be stated alternatively here with *aš-* / *aǰar* / ‘to pass, cross’ with the Accusative case e.g. *Men hi tsaq aš-ti di-p gel-ir-men*. ‘I’ll be back in two hour.’ (point in the future).

More examples of anteriority, possibly implying causality with the *-GAŠ* converb include *Men hi bol-ýas-ta gel-ir-men*. ‘I’ll be back in two hours.’ *Men olu: aš-tiñ bol-ýaš olu: yi-t-im*. ‘I ate much because I was hungry.’ This can also be stated: *Men ašta-p dur-yan učir-tan uluy ĵi-ir-men*. (M: *učr-aas*; *yчup* ‘reason’; Tf: because *-aan*, *duš/tuš qudu*) *Men erg-es gir-giše hileeme ĵi-ves-sen!* ‘Don’t eat any bread until I come

back!’ (two converbs) Compare, if you will, this time the converb with possessive endings: *Men erg-iik gir-giše-m-ge hileeme ji-ves-sen!* (Tf: *ey- / eer /* ‘to return’; *elek-ke* ‘until’; M: *əpəx*)

The gerund *-(I)rKA* is a biclausal reference marker (Kibrik, 2002). *Beş tsay val-ırya ma-ya get-ip gel* ‘Come here by five o’clock!’. *Men öömge gir-ip gel-irge sen duru joq dur-d-un* (T: *-ince*), ‘When I came home you weren’t there’, *Ahtıryai eʃt-erge mal-lar-ı qoʃrhut-tu* ‘His cattle got startled when it thundered.’ (also: *-GAn-da*; M: *oəmopəyü*; T: *-diği zaman/diğında*) The gerund-like participle with case suffix in *-rdA* expresses simultaneous action in temporal clauses: *ji-p dur-arda juvaa juvaarla-va!* ‘Don’t talk while you eat! (T: *Yemek yerken/yediğin zaman konuşma!*).

Anteriority of action, i.e. ‘after having V-ed/-en’, can also be stated periphrastically using the negative converb *-BAAn* (< *ba-GAn*) which replaces *-GAş*, and the postpositions *beeri* and *soj*: *No ool motan oʃşyul-been gir-ip gel-di.* ‘The boy came in without taking off his shoes’, *Men burun biy* (Tv: *biyeek* ‘already?’) *jay-dan beeri minda dur-t-um* ‘I have been here since last summer’, *siij gel-gen-den soj* ‘since you came’, *Ołyui-niij bot par-i-n-dan soj biree jül öʃst-e ün-gen duru* ‘One year has passed since she died’.

More examples of the negative converb include *hölli-veen aʃt* ‘an unharnessed horse’ (M: *xəlləx*), *baʃs-baan sügen* ‘untrodden grass’, *Men gel-t-im olyui gel-been.* ‘I came but she did not’, *Min ta gel-been ol ta gei gel-been.* ‘Neither I nor she came’, *Ol gel-been gişi-dzi qom ol?* ‘Who is the person who didn’t come?’, *Monəj tuhai kişi jü tei geeş-been.* ‘The person said nothing about it.’ (M: *myxaü* ‘about’), *Quʃş gör-veen gi va?* ‘Didn’t she see the bird?’ (negative question), *Düün seler-ge möngün te bir-veen* ‘You weren’t given money yesterday’, *No/Deevi-niij müij yan-ım-dan/yan-ım gidi gör-ü-veen eʃrt-ti.* ‘She passed by me without looking’, *No guri joq uruy joru-vaan-i deere tur.* ‘She (the girl) better not go.’ (1989: *bolsa / bolur / bolur iik*) (*deere* ‘best’ < M)

The negative copula *čoq / joq* is an adaptation from Mongolic due to the lack of the Turkic privative suffix *-sIz* in South Siberia (exception: metathesis: *ösküs* ‘orphan’) e.g. *guru joq* ‘girl’ (M *бүг-зүү хүүхэд*; *kur* ‘belt’), *ünegü šoh* ‘valueless’, *hüč-ü joq* ‘weak’, (Tf *šen-i čok* ‘feeble’; compare Th *quʃ-u joq* ‘there is no bird’) *Noyui nom joq uruy dur-oo.* ‘She is a girl without a book’, *Silerler joq jur-yan men.* ‘I went without you’, *Moni gur-u joq-qa ber-d-im.* ‘I gave it to the girl’, *Men on-i saʃti-v al-ir yas-ıj joq dır-yan duri-men.* ‘I shouldn’t have bought that!’ (Tf *herek čoq*; M *ēcзүү, хэрэзүү*), *Minge siij nom-ıj gerek čoq* ‘I don’t need your book’, *Tuʃha dil joq bol-up duru* ‘Tuha is dying out.’

Pronouns:

The first-person plural pronoun exhibits requisite Sayan Turkic glottalisation reflecting an original short vowel. In surrounding Mongolic and Tungusic however original short **bi*, **si* could be lengthened, both with plural marker **s* (Janhunen 2012). Unlike Turkic languages, Tuha models the Mongolic distinction of clusivity, which, however, was probably first present in Tungusic in the region where it was transmitted to Mongolian and Chinese, and from Mongolian to local Turkic (Janhunen, p.c.). The second-person plural pronouns are also modelled on Khalkha.

Tuha pronouns are strikingly divergent from even closely related Dukha. Demonstrative determiners can be used as third-person pronouns:

1.

sg.	pl.	
<i>men</i>		<i>bi^fs, bis</i> (exclusive)(Tf / Tv <i>bi^fs / bis</i> ; Dh <i>pis</i>); <i>bister</i> (pleonastic plural –inclusive, many; M <i>биднар</i> ; Tf <i>bister</i> ; Dh <i>pister</i>); <i>*bisterler</i> (Bold: <i>besderler</i> ; <i>bis hi</i> ‘we two’; M: <i>бид хоëп</i>)

2.

sg.	pl.	
<i>sen</i>		<i>siler</i> (M <i>ma</i> ; Tf / Dh <i>siler</i> ; Bold: <i>seler</i>); <i>*silerler</i> (‘many’, M <i>манар</i>)

3.

sg.	pl.	
<i>ol / no(i) / teegi</i> ; <i>*olyui</i> ; <i>*noyui</i>		<i>ollar</i> ; <i>*olyuilar</i> ; <i>oɣnar / aɣnar</i> ; <i>noilar</i> , <i>*noyuilar</i> (<i>*unique to Tuha</i>)

Adjectival forms of the pronouns are *mindiy* (also *mintai*) ‘so, such’, *indiy* ‘so, such, like this’ (< OT *antağ* < *ani teg*). Interrogative pronouns include *qum* ‘who’ (Bold *gom*), *qumnuj* ‘whose’, *jü, qandiy, qayı, qaisı* ‘what’, *qa^fhin / qa^fhian* ‘when’, *qaida* ‘where’, *qonjaaş, jüge, qaiya, qayaa viti*, ‘why’, *qayı, qaisı*, also: / *qaitı; qaiji* ‘which’ (Tf *qaisı*; Menges, 1955, p. 103: Tofa *qaidi* < **qayı-deg*) e.g. *Min qaiti-n al-ır-im/al-iy-m?* ‘Which one can I have?’, *qa^fş* ‘how’, ‘how much’, Indefinite pronouns add the particle *tAA* e.g. *jü te* ‘anything’, *qum taa* ‘someone, whoever’, *qum taa emes* ‘nobody’, *qandiy taa* ‘whatever’ *qa^fhin taa* ‘always’, *qaida taa* ‘everywhere’. Disjunctive determiners include the same particle i.e. *tAA...tAA* ‘either or’ (also *bir bolsa...bir bolsa*).

Degree determiners include *köp* ‘many, much’ (< **köb-ä-yä* ‘viel werdend’, Menges, 1955, p. 660), *aalaq* ‘few’ (Tf *aalayaş*), *biçe* ‘little, few’. Distributive determiners include *tödi* ‘all, everyone’ (< *tügä-t-ä/i* ‘erschöpfend, vollendend’, Menges, 1955, p. 660), *bolyan* ‘each, ever’, *höme* ‘everyone’ (Tf *kişi bolyan, sanı*) e.g. *Qandiy / qandu / uluy baliq!* ‘What a big fish!’, *Qandiy taa volsa qılvas sen!* ‘Don’t do it no matter what!’, *Bister tödi Hatyıl jori-r ti-p durişis.* ‘We’re all going to Haltal’, *Am aaliyi kişi Tu^ha vile juyaalır dor oo.* ‘Few people now speak Tuha’, *Minde le biçi möngün dor-ı.* ‘I have little money’, *Göp görgeñmen* ‘I saw it many times’, *Qaiji-n taa al-bas men* ‘I don’t want any’, *Doljin-den hömә-ñ halırmen* ‘I’ll bring everyone except Doljing’, *Min taa ol taa gel-ip dir-i* ‘Either I or he is coming’, *Min taa gel-been ol taa gei gel-been.* ‘Neither I nor he is coming.’

Personal Pronouns Marked for Case:

Genitive:

1sg.	<i>meeñ / miñ /</i> (elision: < <i>meniñ</i> < <i>beniñ</i> ; Tf same; Tv <i>meeñ</i>)
2sg.	<i>seeñ / siñ /</i>
3sg.	<i>onuñ ~ oon, olyuiniñ, noyuiniñ, (boyuiniñ</i> Dem. proximal, <i>teeginiñ</i> Dem. distal)

- 1pl. *bistiŋ, bisterniŋ*
 2pl. *silerniŋ*
 3pl. *olarniŋ, oľuileriniŋ, noľuileriniŋ*

Accusative:

- 1sg. *menə*, also: / *mii* /
 2sg. *senə*, also: / *sii* /
 3sg. *oni, oľuini, noľuini, (boľuini -Dem. proximal, teegini -Dem. distal)*
 1pl. *bisti, bisterni*
 2pl. *silerni*
 3pl. *olarni, oľuilerni; noľuilerni*

Dative:

- 1sg. *meŋə*, also: / *mεε* /
 2sg. *seŋə*, also: / *sεε* /
 3sg. *aŋa*, also: / *aŋai* / (Tf *aŋa; aa; Tv aŋaa < OT aŋaru*); *oľuiya*
 1pl. *biske; bisterye*
 2pl. *silerge*
 3pl. *olarya, oľuilerye, noľuilarya*

Possessive suffixes have the forms

- 1sg. *-(I)m*, 2sg. *-(I)ŋ*, 3sg. *-(Z)I(n)*;
 1pl. *-(I)βIs*, 2pl. *-(I)ŋar*, 3pl. *-(Z)i*. e.g. *ööm* ‘my house’, *iʔti* ‘his dog’, *guru joq* ‘girl’ (M *бүгцгүй хүүхэд; kur* ‘belt’), *ööβis* ‘our house’ etc.).

E.g. with *ñas* ‘firewood; tree’:

- miiŋ ñaʃim*
siiŋ ñaʃiŋ
noľuiniŋ ñaʃi
bistiŋ ñaʃiβis
silerniŋ ñaʃiŋar
oľuileriniŋ, noľuileriniŋ ñaʃi

Possessive pronouns add the *Marked Nominative suffix -GI* without the Locative case e.g. *min de bot-um-niŋ* ‘my own’, *Miiŋ onš-an ol nom-um miiŋhi*. ‘The book I read was mine.’ *Miiŋ onš-an ol nom-uŋ miiŋhi*. ‘I had your book that I read.’ (*Miiŋ onš-an nom on*. ‘It is the book that I read.’) This is similar to the Mongolian absolute possessive form ‘mine’ etc. *-минуиx*. Compare: *Nom miiŋ onš-ir ti-p duri nom on*. ‘This is the book I’m going to read.’ This is a topicalising possessive: *Ol joŋaal-an ñiyed-iŋ maya ur qal-bas*. ‘The young man who spoke is no longer here.’ (M *Тэр ярьсан залуу чинь энд үлдэхгүй*.) (V. Pongyadov, p.c.)

The *reflexive* can be expressed pronominally with the reflexive pronoun *bot* ‘body’ taken from Turkic unlike Yakut *beye* from Mongolic. (A *boy*; Sh *poj / pos*, Kh *pos*, Ya *beye*). Turkic reciprocal pronouns as in Altai reduplication of the numeral ‘one’ i.e. *biri-n biri* are not typical of North-Eastern Turkic. (Nedjalkov, 2006, p. 4) The pronoun is marked for case and person, e.g. (1sg) *botum*, (2sg) *botuŋ*, (3sg) *boti*; (1pl) *botus / botivis / bottarivis*, (2pl) *bottariŋar*, (3pl) *bottari*. *Men bot-um-ni-bot-um gör-üp turi-men*. ‘I see myself.’ *ʃime ʃe-en-den soŋ bot-um aari-r-di*. ‘After eating I got sick.’ Tofa reflexive pronouns can be followed by the instrumental clitic *-ble* (Rassadin, 1978, pp. 36, 60). The Locative case is used in the present tense, the

Dative in the past tense below, but both are possible in the past tense and I haven't yet discerned the difference in meaning, if there is one; e.g. *Sin-ge / -de jü jime joq*. 'You can't have everything.' (Ponaryadov p.c.: Anderson, Harrison, 1999, p. 18):

Min-de (-ge) bot-um-niñ nom-um dur-ur (dur-yan).

'I have (had) my own book.'

Sin-de (-ge) siñ bot-uñ-niñ nom-uñ dur-ur (dur-yan).

'You have (had) your own book.'

Olyui-de (-ge) bot-niñ nom-i dur-ur (dur-yan).

'He have (had) his own book.'

Bister-de (-ge) bot-tar-ivis-tiñ nom-us dur-ur (dur-yan).

'We have (had) our own book.'

Siler-ler-de (-ge) bot-tar-i-niñ nom-uñar dur-ur (dur-yan).

'You have (had) your own book.'

Olyui-ler-de (-ge) vot-tar-niñ nom-u dur-ur (dur-yan).

'They have (had) their own book.'

Demonstative Determiners:

bo; boyui 'this' (proximal)

ol; olyui (oblique stem *on- / an-*) 'that' (Tf *olug / oliq çerde* 'in that place')

no; noyui 'that' (medial)

teegi / deegi ~ deehi ~ deevi / 'that' (distal)

Examples: *bo tittar; bugr tittar; boi ñaštar; deegi ñaštar* 'these trees; those trees', *Ol ool ñiyet teegi* 'That is the young boy', *Men minda durur-men* 'I am here', *Bir bolsa moni bir bolsa deevi-n alıyım* 'I want either this one or that', *Ol ool Hogšın indin-dan gel-di* 'The boy came from the other side of the Üür River', *Men deevi-ni tali-maar turi mo-ni tali-maar turi* (Tv *tala-*, *talaar* 'get' < M) 'I want this and that', *Maa li, deeye temdiil-ir-men* (*maa* < *maya*; Tf *temdekte-*; Tv *demdegle* 'to mark, sign' < M) 'I live here and there' *Bister noni jürektiñ di-p bata-an-bis* 'We considered him brave' (Tv *boda-*, *bodaar* < M).

Actional modification can be made as in other Turkic languages with the suffixation of the converb suffix *-(I)p* to a lexical verb followed by the auxiliary copular verbs *turar* (progressive) 'to stand', *çit̃tar* 'to lie' (progressive), *jorir* 'to walk' (imperfective) etc. *Ööm git̃ jori-p jorur men* 'I'm going home'. In this last sentence the directive postposition is used for expressing a more specific movement towards a destination ("Adpositions normally exhibit finer distinctions than the inflectional system", Blake, 2001, p. 10) (compare Th *öö gidi*; Tf *öy üün*): *Men Hatγil gide* 'to Hatgal', *Çandıman-ıñ Hohoo vit* 'towards Chandmandi-Öndör (Hohoo)', *ööm-ge, ööbis tegi* etc. More examples of the converb suffix *-(I)p* include *Alım jı-p tir* 'The apple is being eaten', *jime aarı-v uruy* 'a sick child'. This converb is increasingly being used to copy Khalkha vocabulary, e.g. *dzoçila-p gel-ir* 'to visit' (М зочлох), *hürelts-ip gel-ir* 'to arrive' (М хүрэлцэн ирэх) etc.

The definite past-tense suffix *-DI* (Perfectum) contrasts with the indefinite past participle (Perfectum Narrativum) in *-GAn* which has perfective connotations e.g. *aal bol-yan* 'married', *aal bolya çar-il-yan* 'divorced', *as-qan hös* 'a stray cow', *gün bol-yan* 'every day' (also: *gündesi*), *isir-yan alım* 'an eaten (bitten) apple', *qır-yan aβi*

‘grandpa’, *ün-yan dil* ‘native language’ (*üner* ‘to grow; be born’) etc. More examples include: *miñ aal-yan ʹol hot-ʹ* ‘the city I visited’, *Olyui quš gör-gen di-p men bil-ip turmen* ‘I know that he saw the bird’, *Tðʹh-il-yan sūt jat-ti-m* ‘I wiped up the spilled milk’ (Tf / Tv ‘wipe’ *čot-*, *čodar*), *Men no osol bol-yan-ni sin-ge geeš-gen-men* (M *ocol*; T *kaza olduğunu*), *Noyui-niñ haʹt-qan hool-i qoya dur-ar-gei* ‘Her cooking was good’ (M *zöë* ‘fine’), *jas bol-ur-yan de-r-se am dir-a bol-ur-ša qar-liy duri* ‘Although it was spring it was still snowy.’

A lexical verb in the aorist tense with an auxiliary verb *turyan*, unlike Tofa *bolyan*, indicates past habitual action (Anderson, 2004a, p. 102); e.g. *Bister Hatyal gıdı aili-p jor-ir duryan-bis*. ‘We used to travel to Hatgal’, *Olyui ñiyet dur-u-tsi-ñ-da šaray gör-ı dor-di*. ‘He was handsome when he was young’, *Mağa-ñ dur-ip dur-yan* (ʹ)*olus-tar Tuʹha vile juvaal-ir dur-yan* ‘People here used to speak Tuha.’ etc.

Perfective aspect is marked by a fusion of the auxiliary verb construction *-(I)vIt-* (**-Ip ið-*: etymology: ‘to send’) e.g. *alim ji-vit-gen ool* ‘a boy who has eaten an apple’ (manner converb, relativised subject). Perfective aspect can also be expressed with an auxiliary verb and self-benefactive voice marker *al-* (Menges, 1955, p. 668): *Men ji-p al-d-im*. This sentence would have more likely used the imperfect marker *-ČIk* in the Tuha of 23 years ago: Tf *Men čeen iik men*. (Rassadin, p.c.) The first variant here used the Probabilitive in *bol-* / *bal-* /: *Baraan jaa-r-in(-ip) bal-βit-ti / Baraan jaa-r-ip dur-uvit-ti / dur-abit-ti* ‘The rain has stopped’, *Gün qarni hail-dir-ivit-qan* ‘The sun melted the snow’ (M хайлуулах). Inchoative aspect can be indicated with auxiliary verb construction with the auxiliary verb *ber-* ‘to give’ but also with the verb ‘to begin’ (Tv *egeleer* < M): *Noni gel-giše šoylaan eʹhele-vit-ti(-ge)* ‘The meeting started when he came.’

The resultative aspect and imperfect marker *-ČIk* (Menges, 1955, p. 668: Irrealis, Potentialis particle / Perfectum II *-iik* < *iyik*; Castrén: Tf *ik / yik / iyik*) expresses actions in Tofa more immediately realised and evident compared to the evidential past in *-dI*, more interchangeable with the perfective participle *-GAn*. Menges wrote that it was rare in Tuva and that he only came across it once in Katanov’s Tofa texts (*Qarañyi pol-ziq* ‘Darkness has fallen’, Menges, 1955, p. 648, 664)

Rassadin writes it appears regionally in Tofa, Tuva, Khakas, and Kirghiz not under influence from the analogous Mongolic past tense endings *-чээ / -жээ, -чих* but from Old Uighur (Rassadin, 1978, pp. 214-215); e.g. *Ol gel-iik* (or: *gel-gen*) *kiši qom ol?* ‘Who is the person who came?’, *Men erg-iik* (or: *er-ges*) *gir-giše-m-ge hileeme ji-ves-sen!* (Tf *eγ-*, *eer*; M *эргэх*) ‘Don’t eat any bread till I come back!’, *Olyui-niñ gir-iik gel-irge ðʹske-ler-iñ ün-ges jor-an* ‘When he came in the others left’, *Olyui biči-qan dur-iik* ‘He has written’ (M *Тэр бичихсэн байсан*).

The Conditional mood takes the suffix *-sA* e.g. *Qayti-tsi ta dor-sa havaa-ñ joq bot-on-n al!* ‘Take whichever you want!’ (idiomatic phrase: M *дур* ‘wish’, *хамаа* ‘connection’; T *ilgisiz*), *Minde möngün dur-yan taa er-se jari-p četa-vaan-men* ‘Although I had money I couldn’t go’, *Noyui vol-sa sin dig oluy dur-yan* ‘He was as big as you’, (topicalization:) *Noyui vol-sa Doñyur dur-oo* ‘As for her, her name is Dongur’ (Tf *doñyur* ‘hummel, hornless’), *No bir ay iʹštin-de gel-be-se öl-tür-ül-gen / öl-ü ver-gen dur-ar vol-ur*. ‘If in one month he doesn’t return he’s probably dead.’ The Mongolian word ‘if’ is also used, with the auxiliary verbs *er-* and *bol-* ‘be’:

Hervee min-de möngün se / bol-sa men gel-ir le dur-yan. ‘I would have come if I would have had money. The definite past-tense in *-DI* is finite here: *Sen gel-di-η ise men jori-r-men* ‘If you come I’ll leave! (composite verb form, T *birleşik çekim*) *dur-yan er-*.

Here an auxiliary verb is lacking that would have been present in the Tuha of 1989 (Rassadin, p.c.): *Bister joru-vaan-iz* (1989: *bol-sa*) *deere*. ‘We’d better not go.’ The Capabilitive Mood or other possibilitive shades of meaning are expressed most frequently with the verb *bol-* / *bolur* / ‘to be(come)’ e.g. *Bil-dir-er bol-ur*. ‘It could be known’, *Dur-a-ji basa isiy dur-ar vol-ur* ‘It may also be hot tomorrow’, *Noyui audzun-dan öhün dur-ar vol-ur* ‘He could be different from his father’, *Noyui-ya taa geej-vez vol-ur* ‘He couldn’t be told’. Tuha also uses the Khalkha verb ‘to be able’ (M *çadax*) e.g. *Mende möngün duryan derse jari-p şita-va-men* ‘Even though I had money I could not go’ (1989: Concessive mood: *mende möngün bar bolsa ta*), *Ñiyet kişi Urianghai dil bile juvaalir şida-vas* ‘Young people can’t speak Urianghai’.

The future tense and optative modal suffix (Menges: *das alte Futurum*: 1955, p. 118) is *-Gay* “always with modal nuance of desirability” (Rassadin, 1978, pp. 218) e.g. *Men al-yai men* ‘I’ll take’ which is more facultative than the aorist future. (Menges, 1955, p. 668: optative future < Old Uyghur; often followed by the modal emphatic enclitic *la*, corresponding with the third person optative (Rassadin, 1978, p. 225); cf. Selkup (Uralic) marked third-person singular optative in *-la*, “re-rendering of optative forms as future forms”, e.g. *Nop peldi-la!* ‘God help!’), (Künnap, 2008, p. 184).

The Desiderative mood infix is *-ksA* (Menges, 1955, p. 656: < *k.sA*) ex. *bilikse-, bilikseer* ‘to want to know’, *kelikse-, kelikseer* ‘to want to see’ etc. Compare *Bister ji-p / ji-ir ti-p gel-d-ivis*. ‘We came to eat’ (reason adverbial clause) (Tf also: *Bis jikse-p kel-gen bis*.) Tuha (Tuva, Tofa) has a direct speech quotation particle, which has supine connotations i.e. *teeş* < *te-geç*, *te:n* < *te-gen* ‘gesagt habend’ (Menges, 1955, pp. 128, 662: e.g. Katanov’s Tofa: *ñämgarir tä:ş* ‘um (ihn) zu ernähren, Radloff’s Tuva: *t’alarya tä:ş* ‘um zu bekriegen’) e.g. *Olyui-niη al-ir dees dur-yan oinaaşhin üne-liy* ‘The toy that he wanted was expensive’, *Ol gel-bes ge-s (M) dir gişi-η, qom-yi el?* ‘Who is the person who won’t come?’ and *Miiη öyli-ir dees duri ol orov-η bagşi-gei* ‘The woman I will marry is a teacher.’

Tuha now often uses the Mongolian verb *хүчэх* ‘to want’ and expressions with *öyp* ‘will, desire’ e.g. *Sen aηnür-i-n hüs-ir sen-be?* ‘Do you want to hunt?’, *Men otür-i-n dura-niη* ‘I want to sleep’ (*dura* ‘older Mongolian loan’), *Noyui de irlir-ya men hanjıy dur-yan-liη dur-yan-men* ‘I like when he sings’, *Men baliq jüt-i-ya dura dur-an joq men* ‘I don’t like the smell of fish’.

The Mongolian Optative mood is now being used, e.g. *Men mo-ni / deevi-ni tali-maar turi*. ‘I want (to get) this / that.’ (Tv *tala-*, *talaar* ‘get’ < M), *Men ta qo’rhi-maar dur-u (Qo’ra-a diri-men)* ‘I am afraid’ etc.. The converb *-A / -y* expresses desire e.g. *Men deegi-n nom-nə al-iy-im* ‘I want that book’.

The concessive mood uses the emphatic clitic *-taa*: *No oray bol-yan taa vol-say ji-v şani-Ø duri* ‘He decided to eat even though it was late (Tf decide *sana-*, *sanaar*). The possibilitive or evidential mood is often expressed with *heptiy* (*hep* ‘shape’): *Olyui jori-r vir-gen hev-tiy duri* ‘He has apparently left’, *Olar tit-tar öl-ü vir-gen*

hep-tiy duri ‘The trees have apparently died’. Here it is expressed with the self-benefactive voice (subject version): *Olyui jori-r vir-gen dur-oo* / *Olyui jori-r vir-gen dur-up taari-ti* ‘It turned out that she left’ (М болж таарах нь ‘turn out, prove to be’). The evidential mood is also expressed with the auxiliary verb construction *-(I)p tir* (Anderson, 2004a, p. 168): *jay vol-up turu* ‘Summer has begun’, *Bar-ip la dur-yan dur-oo!* ‘He almost died!’, *Bil-ip tir-yan* ‘It was understood’, *Olyui çori-r-yan da he:-p tiri* ‘He has gone and come back’ (< *gel-ip*).

The imperative mood in the singular second person does not only employ the verbal stem alone in the Taiga subgroup of Sayan Turkic. Tuha possesses the second-person polite imperative in *-nAm* which Rassadin wrote is present only in Tofa (Rassadin, 1978, pp. 223-224; Dukha *-Am*, Ragagnin, 2011, p. 159; Tv *çemnen!* ‘Eat!’, Anderson, Harrison, 1999, p. 51); e.g. *Diyna-nim!* ‘Please listen!’, *Çi-nem!* ‘Please eat!’, *juvaala-nim!* ‘Please speak!’, *Monə al-min!* ‘Please take it!’, *Miiñ aat-im-in bič-čem!* ‘Please write my name!’, *A^t-i-n min-nam!* ‘Please mount the (literally ‘his’) horse!’ etc. or, without this element, *jori jori!* ‘Go!’, *juyaarla-val* ‘Don’t speak!’, *Gišini ö^ttkünbe!* ‘Don’t do as others do!’. The third-person optative mood is *-sIn(nAr)* and for the plural first-person there is *-AAlI*: *Ajil-ivis dur-aali!* ‘Let’s finish our work!’

REFERENCES

- Anderson, G. D. (2004a). *Auxiliary verb constructions in Altay-Sayan Turkic*. Turcologica 51.
- Anderson, G. D. (2004b). *Languages of Central Siberia: Introduction and Overview. Languages and Prehistory of Central Siberia*. Current Issues in Linguistic Theory, 262. John Benjamins.
- Anderson, G. D. (2006). ‘Towards a typology of the Siberian linguistic area’. Y. Matras, A. McMahon, & N. Vincent (eds.) *Linguistic Areas. Convergence in Historical and Typological Perspective*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, Typology of Siberian Linguistic Area. pp. 266-300.
- Anderson, G. D., Harrison K. D. (1999). *Tyvan. Languages of the World*. (257), LINCOM Europa
- Blake, B. J. (2001). *Case* (2nd ed.). Cambridge
- Bold, L (1978). *Osobennosti ujuguro-urjanhajskogo jazyka*. Dissertation, Akademija Nauk MNR, Ulaanbaatar.
- Borgoyakov, M.I. (1976). ‘Otnošeniye tyurkskih jazykov južnoj Sibiri k jazyku Saryg-Yugurov’. *Sovetskaya Turkologia*, No. 2.
- Castrén, M.A. (1856). *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*, St. Petersburg.
- Chadamba, Z. B. (1974). *Todjinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*. Kyzyl: Tuvknigoizdat.
- Christensen, H. H. (1934). *Tents in Mongolia (Yabonah)*. E.P. Dutton, New York.
- Dolgikh, B. O. (1960). *Rodovoj i plemennoj sostav narodov Sibiri v XVII*, Moscow: Nauk.
- Dyrenkova, N. (1941). *Grammatika šorskogo jazyka*. Izdatel’stvo Akademia Nauk SSSR.

- Hajdú, P. (1948-1950). 'Die Benennungen der Samojuden'. *Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja* 54/1, pp. 1-112.
- Harrison, K. D., Anderson G.D.S. (2008). 'Tofa language change and terminal generation speakers.' *Lessons Documented Endangered Languages*, John Benjamins, pp. 243-270.
- Iskhakov, F. G., Pal'mbakh, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izdatel'stvo vostočnoj literatury.
- Janhunen, J. (1980). 'On Glottalization in Sayan Turkic'. *Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures*, 13.
- Janhunen, J. (1989). 'On the Interaction of Mator with Turkic, Mongolic, and Tungusic'. *Journal of the Finno-Ugric Society* 82, p. 297.
- Janhunen, J. (1999). 'Laryngeals and pseudolaryngeals in Mongolic. Problems of phonological interpretation.' *Central Asiatic Journal* 43, pp. 116-131.
- Janhunen, J. (2012). 'Etymological and ethnohistorical aspects of the Yenisei'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, pp. 67-87.
- Kibrik, A. A. (2002). *Plus or Minus Switch-Reference: Referential Strategies in Tuva*. Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscow.
- Künnap, A. (2008). *On The 3rd Person Verbal Marker *-sV and the Definite Conjugation in Uralic Languages*. *Linguistica Uralica* XLIV.
- Menges, K. H. (1955). 'The South-Siberian Turkic Languages'. *Central Asiatic Journal*, pp. 107-136
- Nedjalkov, V. P. (2006), 'Reciprocal constructions of Turkic languages in the typological perspective'. *Turkic Languages* 10, pp. 3-46.
- Nugteren, H., Roos, M. (2006). 'Prolegomena to the classification of Western Yugur', *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, *Turcologica* 60. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 99-130.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen*. *Societas Uralo-Altaica* 72, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ragagnin, E. (2009). 'A rediscovered lowland Tofan variety in northern Mongolia'. *Turkic Languages* 13
- Ragagnin, E. (2011). *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia*, *Turcologica* 76, Harrassowitz
- Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Ude: Burjatskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Rassadin, V. I. (1978). *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveščanii*. Moscow: Nauka 25
- Rassadin, V. I. (2011). 'The Formation of the Tofalar Ethnos'. *Buryat Science Centre of the Russian Academy of Sciences, Scientific Journal no. 2*
- Ščerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov*. Leningrad: Nauka.
- Seren, P. S. (2006). *Tere-xol'skiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*. Abakan: Izd. Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. H. F. Katanova.
- Stepanov, V. A., Khitrinskaya, I.Yu., Puzyrev, V. P. (2001). 'Genetic differentiation of the Tuva population with respect to the Alu insertions'. *Russian Journal of Genetics* 37/4. pp. 551-557.

Sarantsetseg with Dulamjav Gišat, 2008

Waiting for the ferry to Tsagaan-Üür, the Üür River

Basaanjav's house in Burgaltai

Bayambaa and Tselvelmaa Dimbril

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЛЕКSIKON ШОРСКОГО ЯЗЫКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Alisa V. ESİPOVA

В настоящее время имеется ряд словарей, включающих шорскую лексику наряду с лексикой других тюркских языков [Вербицкий, 1884; Радлов, 1893-1905] или содержащих только шорские лексемы с переводом на русский [Стравели, 1940; Судочаков и др. 1992; Курпешко-Таннагашева, Апонькин, 1993] или турецкий язык [Kurpeško-Tannagaševa, Akalin, 1995]. Объем большего из двуязычных словарей не превышает 3500 лексем [Курпешко-Таннагашева, Апонькин, 1993]. Ученые не раз пытались заполнить этот пробел, сопровождая издаваемые тексты глоссарием [Есипова, 1986] или словарем [Чиспияков, 1998; Косточаков, 2004], а также публикуя дополнение к шорско-русскому словарю Курпешко-Таннагашевой, Н. Н.; Апонькина, Ф. Я. [Функ, 1999], исследуя архаичную лексику [Esipova, A.; Arbachakova, L. 2006]. В. И. Рассадным и Э. Ф. Чиспияковым была предпринята попытка создания большого шорско-русского словаря. К сожалению, работа не была завершена, и словарь не был издан. Видимо, эти материалы будут включены в словарь, работа над которым ведется в Институте филологии Сибирского отделения Российской Академии Наук.

Существует и еще один словарь шорского языка, электронный, который пока не доступен широкому кругу пользователей. Это – шорско-русско-английский лексикон, который был подготовлен группой тюркологов и студентов Кузбасской государственной педагогической академии в ходе выполнения международного проекта «Создание электронного корпуса шорских текстов (литературных и образцов устной речи), с целью сохранения материалов исчезающего языка и его лингвистического описания». Руководитель проекта с германской стороны – проф. Марсель Эрдал, руководитель с российской стороны – доц. А. В. Есипова, координатор – И. А. Невская.

Электронный лексикон формировался путем включения в него всех лексем, содержащихся в источниках, составляющих электронный корпус шорских текстов. В нем представлена религиозная и фольклорная лексика, охотничья терминология, наименования представителей животного и растительного мира, топонимы, ойконимы и антропонимы, вышедшая из употребления лексика, архаизмы, заимствования из русского языка, а также лексика, активно употребляемая современными носителями шорского языка

Электронный лексикон носит многоуровневый характер. Это обусловлено тем, что автоматизированный морфологический анализ, обслуживать который и призван данный лексикон, занимает шесть уровней из одиннадцати, в которых

записывается каждое предложение в программе Shoebox (Shoebox 4)¹. Поэтому шесть уровней обязательны для всех лексем:

- 1) наименование лексемы – \lx;
- 2) часть речи – \pn;
- 3) перевод на русский язык – \gn;
- 4) фонематическая транскрипция – \ph;
- 5) название части речи на английском языке – \ps;
- 6) перевод лексемы на английский язык – \ge.

Остальные уровни (на данный момент их 40, но может быть и больше) факультативны. Дополнительные уровни занимают омонимы, синонимы, антонимы, орфографические и фонетические варианты лексем, значения многозначных лексем, диалектные пометы, энциклопедические пометы и др.

Все лексемы разбиты по частям речи: существительные (с выделением имен собственных – ис и служебных – сущ. служ); прилагательные, местоимения, числительные, глаголы (с указанием на переходность – гп или непереходность – гн и выделением служебных глаголов – г.служ). В качестве служебных глаголов рассматриваются глаголы-модификаторы в бивербальных конструкциях. Выделяются также наречия, послелогии, частицы, союзы, звукоподражательные слова. У местоимений и числительных через дефис указаны функциональные классы, например, мест-сущ., мест-прил. или числ.-сущ., числ.-прил., числ.-нар.

Рассмотрим в качестве примера словарную статью лексемы *айгы*.

\lx <i>айгы</i>	Лексема <i>айгы</i> является прилагательным, имеет
\pn прил	значение «гладкий, скользкий», ее
\gn гладкий, скользкий	фонематическая транскрипция – <i>айуы</i> . Ниже
\ph <i>ajyï</i>	транскрипции располагается наименование
\ps adj	части речи на английском языке – adj
\ge <i>smooth, slippery</i>	(прилагательное) и перевод лексемы на
\dt 13/Jul/2001	английский язык – <i>smooth</i> (гладкий), <i>slippery</i>
	(скользкий). На нижнем уровне всегда
	указывается дата внесения лексемы в лексикон.

Лексемы с глухим согласным в ауслaute имеют дополнительный уровень \ac (фонетический вариант лексемы). На этом уровне располагается, например, звонкий вариант лексемы, оканчивающейся на глухой согласный, который появляется при изменении лексемы в интервокальном положении, напрмер: *чүрек / чүрег-им* ‘сердце’ / ‘мое сердце’, *кес- / кез-ип* ‘надеть’ / ‘надев’ и т. п. Напрмер:

¹Данная программа разработана Летним институтом лингвистики США (SIL International - Summer Institute of Linguistics International, SU) и адаптирована нами для создания электронного корпуса шорских текстов.

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЛЕКСИКОН ШОРСКОГО ЯЗЫКА:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

\lx чўрек	\lx кес
\ac чўрег	\ac кез
\pn суц	\pn гп
\gn сердце	\gn надеть
йй т. д.	и т. д.

Если вариант со звонким согласным в ауслaute не будет указан в лексиконе, то компьютер не соотнесет эту лексему с лексемой, оканчивающейся на глухой согласный, и не сможет сделать корректный морфологический анализ данной лексемы в предложении.

Многочисленные лексемы имеют дополнительный уровень \sn (номер), подчиненный уровню \gn (значение), где цифрами обозначается порядковый номер значения:

\lx шаг	\lx абыс
\ac шаг	\ac абыз
\un конд	\pn суц
\pn суц	\sn 1
\sn 1	\gn священнослужитель
\gn война	\sn 2
\sn 2	\gn священник, поп
\gn битва, сражение	\ph абыс
\ph шаг	\a абыз
\a шаг	\ps n
\ue dialect.: Kondum	\sn 1
\ps n	\ge clergyman
\sn 1	\sn 2
\ge war	\ge priest
\sn 2	
\ge battle	
\sy чаа, ча	

Как показывают примеры, обе лексемы имеют по два значения. Лексема *шаг* содержит диалектную помету *конд*. Диалектные пометы (диал., мр., конд.), как правило, указываются на уровне \un – употребление в национальном языке и на уровне \ue – употребление в национальном языке в английской части словаря. Помета *мр.* свидетельствует о принадлежности слова к мрасскому диалекту, а помета *конд.* – к кондомскому. Помета *диал.* употребляется тогда, когда известно, что лексема относится к диалектной лексике, но для выяснения ее диалектной принадлежности требуются дополнительные разыскания. Эта работа оставлена на будущее.

У некоторых лексем даются синонимы, которые занимают уровень \sy. Такой уровень имеет и рассматриваемая лексема *шаг*, синонимами которой являются, как видно, слова *ча* и *чаа* ‘война; сражение’.

Омонимы имеют дополнительный уровень \hm (омоним), где цифрой указывается его номер. Сначала располагаются именные части речи, затем – глагольные. Например:

\lx <i>aac</i>	\lx <i>aac</i>
\hm 1	\hm 2
\ac <i>aaz</i>	\ac <i>aaz</i>
\pn суц	\pn гн
\gn рот; уста	\gn блуждать; заблудиться
\ph <i>aas</i>	\ph <i>aas</i>
\a <i>aaz</i>	\a <i>aaz</i>
\ps n	\ps vi
\ge <i>mouth</i>	\ge <i>roam; lose one's way</i>

Как показывают примеры, омонимами в данном случае являются существительное *aac* ‘рот, уста’ и непереходный глагол *aac*- ‘блуждать, заблудиться’. Порядок расположения исходного и производного слов в рядах конверсионных и гомогенных омонимов в лексиконе не соблюдается.

На уровне \gn оттенки значения разделены точкой с запятой. Это необходимо для уменьшения длины строки, так как в этом случае в процессе автоматизированного анализа надо будет сделать выбор одного оттенка значения, и на экране дисплея появится только один, выбранный, оттенок. Этот прием позволяет расположить на экране в строчку большее количество лексем, а это весьма важно для установления синтаксических связей и способствует оптимизации анализа.

Варианты лексем, обусловленные нарушением небной гармонии гласных или соблюдением губной гармонии гласных в диалектах, передачей долготы посредством одного или двух гласных, явлением наложения морфов в словообразовании, и в некоторых других случаях занимают отдельный уровень, обозначенный \va (вариант). Каждый такой вариант занимает в электронном лексиконе отдельную словарную статью, а указание на его наличие содержится в словарной статье другого варианта на уровне \va. Например:

\lx <i>читке</i>	\lx <i>нитке</i>
\un конд.	\un в-конд.
\pn суц	\pn суц
\gn затылок	\gn затылок
\en анатом.	\en анатом.
\ph <i>čitke</i>	\ph <i>nitke</i>
\ue dialect.: Kondum	\ue dialect.: Upe-Kondum
\ps n	\ps n
\ge <i>back of the head</i>	\ge <i>back of the head</i>
\ee анатом.	\ee анатом.
\va <i>нитке</i>	\va <i>читке</i>
\sy <i>шóкпечек</i> (мр.)	\sy <i>шóкпечек</i> (мр.)
\dt 25/Sep/2001	\dt 25/Sep/2001

Как показывают примеры, в кондомском диалекте шорского языка есть существительное *читке* ‘затылок’, вариантом которого в верхне-кондомском говоре кондомского диалекта [См.: Вербицкий, 1884, с. 212] является существительное *нитке*, которое дается в словарной статье на уровне \va. В

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЛЕКСИКОН ШОРСКОГО ЯЗЫКА:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

свою очередь в словарной статье существительного *нитке* ‘затылок’ также есть уровень \va (вариант), на котором располагается вариант слова *нитке* существительное *читке*.

Лексема *читке* имеет уже знакомый нам уровень \sy, где расположен его синоним *шөкпечек* ‘затылок’, употребляющийся в мрасском диалекте шорского языка [См.: Вербицкий, 1884, с. 450], который тоже занимает в электронном лексиконе отдельную словарную статью.

Кроме известных уровней лексема *читке* имеет и два новых уровня: \ep и \ee, на которых помещены энциклопедические пометы на русском анатом. (анатомический) и английском *anatom.* языках.

Вопрос о глубине автоматизированного морфологического анализа решен в пользу внесения в словарь грамматических форм лексем, образованных от других корней. Например, *аның* ‘его, ее’ представлен в словаре отдельной лексемой, следовательно, при морфологическом анализе не указывается, что это притяжательно-родительный падеж личного местоимения *ол* ‘он, она, оно’. Таким образом, электронный лексикон шорского языка включает не только лексем, но и грамматические формы некоторых лексем. Сравните также другие примеры:

\lx <i>aa</i>	\lx <i>aaң</i>
\hm 1	\pn мест-прил
\pn мест-сущ	\sn 1
\sn 1	\ps pron-adj
\gn ему, ей	\gn того
\sn 2	\sn 2
\gn к нему	\gn ego, ee
\ph <i>aa</i>	\ph <i>aaң</i>
\ps pron-n	\sn 1
\sn 1	\ge <i>of that</i>
\ge <i>him, her</i>	\sn 2
\sn 2	\ge <i>his, her, its</i>
\ge <i>to him</i>	\va <i>олаң, аның</i>
\va <i>ага, аа</i>	\dt 11/Sep/2001
\sy <i>олаа, ола</i>	
\dt 11/Sep/2001	

Как видно, падежные формы местоимения *ол* ‘он, она, оно’; ‘тот’ занимают в электронном лексиконе самостоятельные словарные статьи. Как и у всех местоимений у них на уровне /ps (часть речи) через дефис указаны функциональные классы, а именно, мест-сущ. и мест-прил.

Совершенно очевидно, что для автоматизированного морфологического анализа одного словаря лексем недостаточно, поэтому электронный словарь шорского языка включает в себя и словарь аффиксов. Он состоит, поэтому, из двух частей – словаря лексем и словаря аффиксов. Словарь аффиксов составлен И. А. Невской и насчитывает в настоящий момент 137 аффиксальных морфем.

Электронный лексикон шорского языка уже сейчас – на начальной стадии своего формирования – насчитывает более 4300 лексем, т. е. является самым большим из ранее изданных двуязычных словарей шорского языка. На данном этапе в нем еще можно найти непоследовательность в форме представления лексем, которая будет в дальнейшем исправлена. В одной статье сложно описать и проиллюстрировать примерами все существующие в лексиконе уровни, а также решенные и еще не решенные проблемы, возникающие в связи с созданием словаря нового типа. Однако и эта не полная информация дает представление об электронном шорско-русско-английском лексиконе.

Объем лексикона будет увеличиваться в процессе автоматизированного морфологического анализа всех текстов, включенных в электронный корпус шорских текстов, а также новых, которые его пополнят. Будет расширен и состав словообразовательных аффиксов, которые сейчас представлены только одиннадцатью словообразовательными морфемами. Это группа уменьшительно-ласкательных аффиксов (-АК, -Аш, -чАК, -ий, -(Ы)м), некоторые аффиксы прилагательных (-лЫ, -лЫГ, -ГЫ, -ДАГЫ), глагольный аффикс (-ГЫлА) и аффикс деятеля -(А)АчЫ.

В лексиконе будут выделены и словообразовательные омонимы, т. е. материально тождественные аффиксы, имеющие разное словообразовательное значение и образующие слова разных частей речи. Сравните, например: шор. *эрбек=чил* ‘говорун’ (от *эрбек* ‘разговор’) и *пашқа=чыл* ‘странный’, ‘поразительный’ (от *пашқа* ‘другой’, ‘чужой’). Данные производные образованы посредством разных словообразовательных аффиксов. Аффикс -чЫл¹ производит имена существительные со значением «лицо, склонное к совершению действия, обозначенного мотивирующей основой». Аффикс -чЫл² имеет значение «характеризующийся признаком, названным в основе» и образует имена прилагательные. К сожалению, приведенные критерии разграничения производных лексем еще не используются последовательно составителями словарей, что приводит к ненужным дискуссиям и проблемам в классификации лексики.

В перспективе планируется выделять в лексиконе конверсивы и гомогенные омонимы. Особое внимание предполагается уделить орфографированию сложных слов различных частей речи, так как в шорском языке этот вопрос еще не изучен, и поэтому нет единообразия в их правописании. Кроме того, в лексикон будут включены примеры, иллюстрирующие все значения внесенных в него лексем.

Шорско-русско-английский лексикон может быть использован в преподавании шорского языка – языка малочисленного коренного населения Кузбасса – в школе и вузе, в исследовательской работе школьников и студентов, а также ученых, изучающих языки разных систем и другие области знаний. Он может послужить базой для создания двуязычных словарей разных типов, в том числе толкового словаря, словаря морфем, словообразовательного словаря и др.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

Уровни и грамматические значения в словарных статьях

\ac – фонетический вариант лексемы; \ee – энциклопедические пометы на английском языке; \en – энциклопедические пометы на русском языке; \ge – значение в английском языке; \gn – значение в национальном языке; \hm – омонимы; \lx – наименование лексемы; \ph – фонематическая транскрипция; \pn – часть речи; \ps – название части речи на английском языке; \sn – номер; \sy – синонимы; \ue – употребление в национальном языке в английской части словаря; \un – употребление в национальном языке; \va – вариант; **натом.** / **anatom.** – анатомический.

гн – непереходный глагол; **гп** – переходный глагол; **г.служ** – служебный глагол; **ис** – имя собственное; **мест-прил.** – местоимение-прилагательное; **мест-сущ.** – местоимение-существительное; **сущ.служ.** – служебное имя; **числ.-нар.** – числительное-наречие; **числ.-прил.** – числительное-прилагательное; **числ.-сущ.** – числительное-существительное; **pron-adj** – местоимение-прилагательное; **pron-n** – местоимение-существительное, **vi** – непереходный глагол.

Языки, диалекты и говоры

конд. / **к.** – кондомский диалект шорского языка; **в-к.** – верхне-кондомский говор кондомского диалекта шорского языка; **диал.** – диалектный; **мр.** – мрасский диалект шорского языка; **шор.** – шорский язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Вербицкий В. И. *Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка*. Казань, 1884.
- Есипова А. В. Шорские тексты и поговорки // *Диалектология и ареальная лингвистика тюркских языков Сибири*: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1986. – С. 102–117.
- Курпешко-Таннагашева Н. Н., Апонькин Ф. Я. *Шор-қазақ пазоқ қазақ-шор үргедиг сөстүк: Шорско-русский и русско-шорский словарь*. Кемеровское кн. изд-во, 1993.
- Марк пасқан Ақ Тилаас: Евангелие от Марка на шорском языке*. / Перевод Г. В. Косточакова. – М., 2004.
- Радлов В. В. *Опыт словаря тюркских наречий*. В 4 т. – Спб., 1893-1905.
- Судочаков М. Л., Чульжанов Г. Д., Косточаков Г. В. *Шорско-русский словарь*. – Новокузнецк, 1992.
- Русско-шорский словарь. Шорлардыг пажанчы школларынга*. Новосибирск, 1940. Стравели 1940.
- Функ Д. А. Заметки на полях шорско-русского словаря / Народы Российского Севера и Сибири // *Сибирский этнографический сборник*. Вып. 9. – М., “Старый сад”, 1999, с. 141-167.

- Чиспияков Э. Ф. Фольклорные, бытовые и художественные шорские тексты / *Шорская филология и сравнительно-сопоставительные исследования*. Вып. 1. // Сб. научн. Трудов. – Новосибирск, 1998. – С. 173-196.
- Esipova A., Arbachakova L. Archaic vocabulary in the Shor heroic epics / *Turcologica. Herausgegeben von Lars Johanson // Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*. Edited by Marcel Erdal and Irina Nevskaya. – Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2006. – Bd. 60. – S. 19–40.
- Kurpeško-Tannagaševa N. N., Ş. H. Akalın 1995: *Şor Sözlüğü*. Türkoloji Araştırmaları, Ankara.

KUZEY AFGANİSTAN (GÜNEY TÜRKİSTAN) TÜRK BOYLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Firuz FEVZİ

Giriş

Afganistan coğrafyası Asya'nın stratejik öneme sahip bölgelerinden biridir. MS 480 yılından itibaren Afganistan'ın yeni hâkimleri Türkler olmaya başlamıştır. Ak Hunlar olarak bilinen Halaç Türkleri bu devirde Afganistan'a gelip yerleşmişlerdir. 10. yüzyılın sonlarında Sebük Tekin önderliğinde Gazne şehrinde büyük Türk devleti kurulur (999–1030). Gazneli Sultan Mahmud zamanında Türk-İslam nüfusu Afganistan'a iyice yerleşmiş ve hatta Hindistan'a kadar yayılmıştır. Afganistan Gaznelilerden sonra büyük Selçukluların hâkimiyetine ve 12. yüzyılda Harzem Şahlar'ın kontrolüne girer. Zahiriddin Muhammed Babür, Büyük Babür İmparatorluğunu kurar. Babür Şah buradan Hindistan'ı da egemenliğine alıp uzun yıllar bu topraklarda hâkim olur. 14. yüzyılda Herat şehrinde büyük Türk şairi Amir Ali Şir NEVAİ ve Hüseyin Baykara'nın öncülüğünde Çağatay dili ve edebiyatı ortaya çıkmıştır. Çağatay edebiyatı Nevai zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Çağatayca 18. yüzyıldan itibaren varlığını bugünkü Özbekçeye bırakmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Babür Şah Devleti zayıflayınca Türkmen Türklerinden Nadir Afşar bu topraklarda hüküm sürmeye başlar. 1747'de Nadir Afşar'ın ölümünden sonra onun komutanlarından ve Afgan aşiret reislerinden olan Ahmet Şah Dürrani aynı yıl Afganistan Devleti'ni kurar. Türk beylikleri de 1919 yılına kadar Afganistan'da varlıklarını sürdürürler.

Günümüz Afganistan şehirlerinde yukarıda sayılan Türk devletlerinin kültür ve sanat eserleri bulunmaktadır. Şair ve edebiyatçılarımız Ali Şir Nevai döneminden günümüze kadar şiirlerinde vatan sevgisi, aşk, tabiat, ahlak, birlik ve beraberlik duygularını dile getirmişlerdir. Bu kadar zaman zarfında hâkimiyeti elinde bulunduran Türk devletleri burada yaşayan tüm etnik grupları kendi kültürel değerleriyle birlikte, onların da hiçbir kültürel değerlerine müdahale etmeden huzur ve barış içerisinde onları yönetmeyi başarmışlardır. Afganistan bugün çok farklı kabileler, aşiretler ve birçok etnik grubun yoğun olarak bir arada yaşadığı bir ülkedir. Afganistan'da gruplar arasındaki kültürel farklılıklardan dolayı bugün birlik, beraberlik ve millî şuur maalesef yeterince oluşmamıştır. Bunun başlıca sebepleri ise; 30 yıldan fazla süren dış güçlerin çıkarlarına dayanan savaş, savaşın getirmiş olduğu fakirlik, halkın eğitim seviyesinin çok düşük olması ve halkın arasına sokulan dinsel çekişmeler vb.'dir.

1888'den sonra Afganistan Türkleri, dönemin yöneticileri tarafından güney Afganistan'dan kuzey Afganistan'a zorla göç ettirmeye başlanmıştır. Kırsal kesimlerde kalan Türk boyları mal ve mülklerini korumakla kalmışlardır. Bugün bunların arasında az sayıda yaşlıları Türkçe bilmektedir. Onlarla Türkçe konuştuğumuzda mutluluktan gözleri yaşarmaktadır. Çünkü bütün komşuları Peştunlardır. Göç etmeyenlerin çoğu asimile olmuş ve genelde Peştunca konuşmaktadır. Tamamıyla Afgan kültürüne geçmişler veya geçmektedirler. Dil canlı bir varlık olduğu için konuşulmadığı zaman unutulur gider. Güney Afganistan'da Türklerin asimile olduğu bölgeler şu şekilde sıralanabilir: Kabil,

Celelabat, Kandahar, Helment, Wardak şehirleri... Batı Afganistan'da asimile olan Türk boyları ise Herat, Ferah, Zabul, Nimroz vilayetlerindedir. Bu bölgelerde çok sayıda köy ve kent isimleri hâlâ Türkçedir. Ama yaşayan halk kendilerini Afgan veya Tacik olarak tanımlamaktadır. Ayrıca hâkim olan kavimlerin baskısıyla örf ve âdetlerini de kaybetmişlerdir.

Nadir Afşar, Afşar Türklerinin bir kısmını başkent Kabil'e yerleştirmiştir. Afşarlar ana dillerini kaybetmişler, genellikle Farsça konuşmakla birlikte günlük konuşmalarında çok sayıda Türkçe kelime kullanırlar. Dolayısıyla onlarla konuştuğunuzda Afşar Türkü olduğunu hemen fark edersiniz. Araştırmamızda sadece bugün 15 aile kendi evinde Azeri Türkçesine yakın bir lehçeyle konuşur. Bu ailelere gerekli imkânlar sağlanmaz ve yeterli destek verilmezse tamamen dillerini kaybedeceklerdir. Diğer Türk boyları Afganistan'ın kuzeyinde yani Güney Türkistan'da yaşarlar. Bu boyların asimile olma sebebi ise farklı etnik gruplar arası evliliklerdir. Örneğin bir Özbek veya Türkmen erkeği Tacik veya Peştun kızları ile evlenirse onların çocukları ailede, okulda, çarşı ve pazarda Farsça konuşurlar. Tam tersi Peştun veya Tacik erkekleri Türk kızlarıyla evlenirse onlarda aynı şekilde evde Farsça konuşurlar.

Afganistan Özbekleri çok duygusal ve misafirperverdir. Her millete çok saygı duyarlar. Özbek aile yaşantısına göre kalabalık bir ailede yaşarlar. Tacik veya Peştunlardan gelin getirirlerse saygıdan dolayı onunla Farsça konuşurlar. Aslında bir iki yılda o gelin çok rahatlıkla Özbekçeyi öğrenebilir. Ancak konuşmaz ve ev halkı tarafından baskı görmez. Özbeklerin bu konudaki iyi niyetleri onlara pahalıya mâl olmaktadır. Zira bu sebeple kendi dillerini unutmaktadır. Ayrıca devlet kurumlarında çalışanların çoğu muhafazakardır. Yanlarında bir Tacik veya Peştun varsa asla kendi dili olan Özbekçeyi konuşmazlar. Bu gibi incelikler de ne yazık ki Türklerin kimi konularda asimile olmalarını daha da kolaylaştırmaktadır. Diğer bir konu Tacik ve Peştun mahallelerinde az sayıda Özbek ve Türkmen ailenin yaşamasıdır. Bu aileler de zamanla dillerini kaybetmeye başlarlar. 2001 senesinden sonra Özbekler ve Türkmenler iş bulmak için başkent Kabil'e taşınmak zorunda kalmıştır. Tabi ki ailelerinden uzaklaşanlar, yeni evlenerek müstakil evlerde yaşamaya başlayanlar, doğal olarak çevrelerinde diğer hâkim olan etnik grupların dillerini konuşurlar. Araştırmalarıma göre son on yıl içinde çocukların %80'i ana dilini kaybetmiştir.

1919'da Türkistan'daki Türkçe yer adlarını değiştirme girişimi başladıysa da asıl 1933 ve 1972 dönemindeki Peştun yöneticiler Peştun isimleri ile yer adlarını değiştirmiştir. Aynı zamanda Türklerden kalan çok sayıda yazma eserler ile mezar taşları da bu dönemde tahrip edilmiştir.

Afganistan'da birçok ilçe ve köy, belde, semt adları Türkçedir. Bu adların bir çoğu bölgede hâkim olan devletlerin politikasıyla değiştirilmiştir. Peştun ve Farsça adlar konulmuştur. Adı değiştirilmeyen ilçelerde yaptığımız incelemelerde ise buralarda yaşayan halkın aslen Türk kökenli olmalarına rağmen daha ziyade Tacikleştirildiği görülmüştür, ama ilçe adı Türkçe olarak kalmıştır. Kabil'de Karabağ ilçesinde yaşayan halk Peştunca konuşur ama aslında bunlar asimile olan Türklerdir. Mezar-ı Şerif ilinin Ak Köprü semtinde yaşayan halkın çoğu da Farsça konuşur, oysa ki eskiden burada yaşayan halk kendisini Türk olarak görmüştür. Bu örneklerdeki gibi onlarca bölgeden bahsetmek mümkündür. Türkçe yer adlarının değiştirildiği birkaç il ve ilçe adı şunlardır.

**KUZEY AFGANİSTAN (GÜNEY TÜRKİSTAN)
TÜRK BOYLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

- Boynı kara (Şokgar) Belh
- Aybek (Ay bak) Samangan
- Taşkurğan (Khulum) Samangan
- Beş bulak (Penze şine) Calalabad
- Kaleyi kabil bey (Kabil bay) Kabil
- Kaleyi Murat bey (Murat hani) kabil
- Se olang (Salang) Parvan
- Kara tepe (Tur gundi) Herat
- Altı hoca aziz (Ashabı kef) Faryab
- Dere ağzı (Afgan got) Maymena
- Kata taş (Ğanda sang) Faryab
- Bay kızı (Badğez)
- Tik taş (Din taç) Faryab
- Kızıl kale (Şerhan bandar) Kunduz
- Yengi arık (Nuy kot) Belh
- Hazara çıkış (Istoligey) Belh
- Yol boldı (Lindey) Belh

Afganistan Türkleri çoğunlukla Kuzey Afganistan'da (Güney Türkistan) yaşarlar. Nüfusları 8 milyonun üzerindedir. Afganistan Türkistanı, Katagan ve Türkistan olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. Bir Özbek aşiretinin ismi olan Katağan Bölgesinin merkezi Kunduz, Türkistan'ın merkezi ise Şibirgan'dır. Afganistan Türkistanında yaşayan Türk boyları başta dilleri olmak üzere gelenek, görenek, örf ve âdetlerini muhafaza etmeyi başarırken, bu bölgenin dışında kalan diğer Türk boyları genelde asimile olmuşlardır. Afşarlar, Kalaçlar, Aymaklar ve Kızılbaşların büyük bir kısmı asimile olan Türk boylarıdır. Dillerini kaybetmişlerdir. Bu boylar, Farsça konuşurlar ve Şii inançlıdır. Afşar Türklerinin Sünnî olanları Peştunca konuşurlar. Afganistan'ın en kalabalık Türk grubu Özbeklerdir. İkinci kalabalık grup olan Türkmenler ise genellikle Türkistan ve Katagan bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bu iki büyük Türk grubu dışında *Tatarlar, Afşarlar, Kalaçlar, Kızılbaşlar (Şii-Caferi Türkleri) Aymaklar, Bayatlar, Moğollar, Karaçaylar, Kıpçaklar*, gibi başka Türk grupları da Afganistan'da yaşamaktadırlar ki bunlar da Farsça ve Peştunca konuşurlar. Afganistan Türkleri'nden Kazaklar ve Kırgızlar kendi lehçeleri ile konuşurken diğerleri de ya Özbekçe ya da kendi bölgelerinde çoğunlukta olan etnik grupların dilleriyle konuşurlar. Türkistan ve Tatagan bölgelerindeki Türk kavimleri arasında Özbek Türkçesi ortak bir lehçe sayılır. Türk grupları umumiyetle tüccarlık, çiftçilik, sanatkârlık ve hayvancılıkla uğraşırlar.

Afgan Emir Abdurahman Han'ın merkezileşme politikası, Afganistan'ın Peştunlaştırılması ile Afganistan Türkistanında Peştun nüfusunu artırmakla kalmamış, etnik grupların yeni siyasi sistemden tasfiyesini de bereberinde getirmiştir. Bu katı tutumlar uzun vadeli olmuş, iktidar mücadelesi 1990'lara kadar sürmüştür. Bu durum Afganistan halkının perişan olmasına zemin hazırlamıştır. Peştunculuk Afgan ulusal kimliğini temel olarak görmekte ve bu tez eğitim sisteminde açıkça belirleyici bir rol oynamaktadır. Diğer etnik grupların ülkenin tarihine ve kültürüne yapmış olduğu katkılar hem küçümsenmiş hem de yasaklanmıştır. Türk boylarının kendi dillerinde eğitim görmeleri yasaklanmıştır. Özbek ve Türkmenler hem eğitim hem de siyasetten mahrum bırakılarak ticaret ve

hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Özbekler siyaset sahnesine ancak 1992 yılında, Afganistan İslam Devleti'nin kurulmasından sonra girebilmiştir.

1992 yılında Özbek General Raşit Dostum'un önderliğinde Kuzey Afganistan'da siyasi kimliğine kavuşan Afganistan Türkleri dünya kamoyuna buradaki Türk varlığını gösterebilmiştir. Afganistan Türkleri Kuzey Afganistan'da kendi kültür, dil ve edebiyatlarına sahip çıkmışlardır. Ancak bu durum 1997 yılında Taliban yönetimi Afganistan Türkistanına hâkim olması ile son bulmuştur. Amerika Birleşik devletlerinin desteğiyle 2001 yılında kurulan yeni Afgan Hükümeti Nato'ya bağlı olan çok uluslu güçten oluşan İSAF bünyesinde Hamit Karzai başkanlığında kurulmuştur. Bu hükümet bütün etnik gruplara hak vermeyi vaad etmektedir. 2003 yılında Yeni Afgan Anayasasında Afganistan Türkleri'nin dilleri olan Özbekçe ve Türkmençe Afganistan'ın üçüncü resmî dili olarak kabul edilmiştir. Afganistan Millî Eğitim Bakanlığı'nın Özbekçe ve Türkmençe ders kitapları 6. sınıfa kadar okutulmak üzere basılmış olup bu kitaplar Güney Türkistan'da bazı okullarda okutulmaktadır.

Sonuç

Bugün Afganistan Türkleri teknolojinin ilerlemesiyle birlikte iletişimde iyi bir konumdadır. Özellikle Özbek, Türkmen gençleri internet üzerinde yazışmalarda hep kendi dillerini kullanmaktadır. 18 adet web sitesi Özbekçe ve Türkmençedir. 2 ulusal, 28 yerel dergi ve gazeteler eski harflerle yayımlanmaktadır. Ayrıca 2 TV kanalı ve 17 radyoda Özbekçe programlar vardır. Tabii ki bunlar yetersiz ama gelecekte daha iyi konuma gelecekleri şüphesizdir. Çok zengin bir Türk kültürüne sahip olan Afganistan'ın hemen her şehrine uğradığımızda mutlaka tarihî bir yeri görebiliriz. *Gazne, Herat, Balh, Kabil, Meymana, Kandahar, Celallabad, Kunduz, Samengan* Türklerden kalan tarihî eserlerin yoğun bulunduğu yerlerdir. Yıllarca süren savaş yüzünden eski Türk devletlerinden kalan çok sayıda kale, köprü, surlar yıkılmış ve sarayların bazıları da dönemin yöneticileri tarafından tamamen tahrip edilmiş ve değerli eşyaları yurt dışına çıkarılmıştır. Umarız Afganistan kısa zamanda terörden kurtulur, bütün etnik gruplara eşit olarak hak verilir ve Türkler kendi tarihî eserlerine sahip çıkar.

KAYNAKÇA

Afganistan Ankara Büyük Elçiliği Dergileri.

Kalafat, Y. (1994). *Kuzey Afganistan Türkleri (Özbekler, Türkmenler, Hazaralar, Aşarlar, Kazaklar) ve Karşılaştırmalı Halk İnançları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi.

Nemetullah Sharani (2011). *Tarihçeyi Akvam dar Afganistan*.

Schendel, W., Zürcher, E. (2004). *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları: 20. Yüzyılda Milliyetçilik Etnisite ve Emek*. İstanbul: İletişim Yay.

ТУВА ХЭЛИЙГ МӨХЛӨӨС АВРАХ БОЛОМЖУУД

Zolbayar GAGAA

Тува хэлээр тувачууд ярилцдаг. Тува хэл нь Алтай язгуурын хэл дотроо түрэг хэлний бүлэгт багтана. Монгол улсын Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сум,, Ховд аймгийн Буянт сум, Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур суманд тувачууд цөөн тоогоор амьдарна. Эдгээр тувачуудаас Ховд болон Хөвсгөл аймагт амьдардаг тувачууд монголчуудад уусан хэл соёлоо ихэд мартаж монголжих процесс идэвхитэй явагдаж байна. Харин Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл суманд амьдардаг тувачууд одоохондоо тува хэлээ мартаагүй байна. Байдал энэ хэвээр үргэлжилбэл одоо хэдхэн жилийн дараа энэхүү тува хэл ,соёлд мартагдах, мөхөх аюул нүүрлээд байна.

Аливаа үндэстний хэл нь тухайн үндэстний соёл, боловсролын нүүр царай болж байдаг билээ. Тувачууд өнө эртнээс өөрийн хэл дээр олон зуун баатарлагийн тууль, ардын аман зохиолын үлэмж баялаг санг буй болгож ирсэн бөгөөд соёлын эдгээр үнэт зүйлс одоо нэгэнт мартагдахад хүрээд байна.

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл суманд 1420 тува хүн, Цэнгэл сумын сургуульд 321 хүүхэд сурч байна. Мөн цэцэрлэгийн 2 тува бүлэгт 40 хүүхэд улирлын чанартай суралцаж байна. Уг нь Цэнгэл сумын тува бага сургууль /189 хүүхэдтэй, 9 бүлэгтэй, 1-5-р анги хүртэл ангиуд хамаардаг/ ажиллаж байгаа боловч тува хэлний сургалтын стандарт, хөтөлбөр байхгүйн улмаас Монгол бага сургуулийн стандарт хөтөлбөрөөр хичээллэж 7 хоногт хүмүүжлийн 1 цагийн хичээлийн оронд тува хэлний хичээл орж байгаа нь туйлын хангалтгүй юм. Ийм нөхцөлд бага ангийн хүүхэд сургуульд оронгуут мэдэхгүй монгол хэлээр шууд хичээл заалгадгаас болж хичээлээ ойлгохгүй байх, хичээлдээ дур сонирхолгүй болох, сургууль завсардах үзэгдэл газар авсаар байна. Боловсролгүй төлөвшиж байгаа бие хүн өөрийн үндэстний хэл соёлыг дээдлэх, эх хэлээ хайрлан хамгаалах ухамсараар сул дорой болдог байна.

Нөгөө талаар Цэнгэл сумын хүн амын 83% нь казахууд тул захиргаа, эмнэлэг, худалдаа үйлчилгээний бүх байгууллагууд казах хэлээр үйлчилгээ үзүүлдэг тул тувачууд өөрийн тува хэлээсээ илүү казах хэлийг эзэмшиж байна. Тува хэлээр тууль хайлах хүнгүй болоод 30-аад жил болсон бол тува хэлээр үлгэр ярьдаг хүн гарын таван хуруунд багтах болов. Урьд өмнө тува хэлээр шүлэглэж ярьдаг, яриандаа ардын аман зохиолын баялаг дээжээс өргөн хэрэглэдэг байсан өвгөд бурхан болж одоо өөрийн тува хэлээр зөв ярьж бичиж чаддаггүй, тува хэлээр ярина гээд казах монгол хэлийг холин ярьдаг “мөхөс хэлтэй” үндэстэн буй болж тува хэл соёл мартагдахад хүрээд байна.

Энэ бүхний учир шалтгаан нь:

1. Монгол улсад бүх хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл монгол хэлээр явагддаг ба Баян-Өлгий аймагт бүх мэдээлэл монгол болон казах хэлээр цацагдаж байна. Тува хэлээр нэг ч сонин сэтгүүл гарахгүй байна.
2. Тува хэлээр хүүхдийн болон уран зохиолын ямар нэгэн зохиол бүтээл гарахгүй байгаа нь тува хэлийг мартагдахад мөхөхөд нилээд түлхэц

үзүүлж байна. Балчир жаахан 6 настай хүүхэд сургуульд оронгуут монгол хэлээр бөмбөгдүүлж, хичээлээсээ тарангуут казах хэлээр загнуулсаар байгаад өөрийн төрлөх хэлээ гүн гүнзгий мэдэж чадалгүй “зэрэмдэглэгдэж” байна. Бага балчраасаа эцэг эхээсээ үлгэр тууль сонсолгүй, нэг ч цэцэн цэлмэг, мэргэн үг сонсолгүй өсөж байгаа багачуудын буруу биш, өөрийн эх хэлээр сурч боловсрох, мэдээлэл олж авах нөхцөл боломжийг бүрдүүлж чадаагүй нийгмийн буруу, боловсролын байгууллагын алдаатай тогтолцоо тува хэлийг мөхөхөд идэвхитэй нөлөө үзүүлж байна.

3. Тувачууд өөрийн төрлөх нутгаасаа нүүж монголчуудын дунд очиж суурьших явдал сүүлийн 20 жил маш идэвхитэй явагдсанаас хүн амын тоо эрс цөөрч байгаа нь тува хэлний хэрэглээ сулрах, мөхөхөд бас нөлөөлж байна.

Бодит байдал нэгэнт ийм байгаа тул тува хэлийг аврах боломжийг хайж тувачуудын дунд судалгаа хийж үзэхэд:

1. Тува хэлийг сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллага буюу цэцэрлэгийн наснаас бага сургууль дүүргэх хүртэл идэвхитэй сургах шаардлагатай байна. Үүний тулд 4-10 настанд зориулсан үлгэр, зүйр цэцэн үг, богино үлгэр, тууль, хүүхдийн дуу зэрэг ардын аман зохиолын төрлөөс сонгон оруулсан нас насны онцлогт тохирсон жижиг зурагт товхимлуудыг гарган сургалтын хөтөлбөрт нь оруулж хэвлүүлэх, сургалтын агуулгад оруулах
2. Цэцэрлэг болон бага ангийн багш нарыг тува хэлний анхан шатны сургалтанд жил бүр хамруулах, тува хэлний сургалтын стандарт батлуулах
3. Гэр бүл, сургууль цэцэрлэгийн орчныг тувачуудаар бүрдүүлж тува хэл соёлыг дэлгэрүүлэх, хөгжих орчин бүрдүүлэх, анги танхимдаа тува хэлээрээ ичиж зоволгүй ярих нөхцөл боломжийг бүрдүүлэх
4. Дотуур байранд амьдарч байгаа хүүхдүүдийг тува багшаар удирдуулан тува хэл, уран зохиолын дугуйлан ажиллуулж чөлөөт цагаар бүх хүүхдүүдийг хамран хичээллүүлэх
5. Аль ч насны сургалт эрхэлж байгаа багш нарыг эцэг эхтэй хамтын ажиллагаа өрнүүлж, сургууль, цэцэрлэг, гэр бүлийн орчинд өөрийн төрлөх хэлийг идэвхитэй хэрэглэх, идэвхитэй суралцах боломжийг байнга /өдрийн турш/ бий болгох.
6. Тува утга соёлын салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг болсон ардын дуу, икил, шоор, хөөмийг цэцэрлэгийн наснаас зааж сургах, цэцэрлэгийн болон бага сургуулийн сургалтын хөтөлбөрт оруулах
7. Бага сургуульд тува хэл, уран зохиолын гүнзгийрүүлсэн сургалттай анги нээж тусгай багш нараар хичээл заалгах, мөн ахмад настан, ардын аман зохиол, хэл соёлоо сайн мэддэг хүмүүстэй уулзалт байнга хийлгэх
8. Тува хэл уран зохиол, тува цэцэрлэгийн багш нарыг ОХУ-ын Тува улсын багш нарын мэргэжил дээшлүүлэх институтад жил бүр мэргэжил дээшлүүлэх сургалтанд хамруулах зэрэг ажлуудыг дэс дараатай явуулж

ТУВА ХЭЛИЙГ МӨХЛӨӨС АВРАХ БОЛОМЖУУД

чадвал тува хэл мөдхөн сэргэх, өсвөр залуу үе өөрийн эх хэлийг сайн сурч эзэмших, ингэснээр тува соёлоос суралцах, хэрэглэх, түгээн дэлгэрүүлэх, залуучууд жинхэнэ тува хүн болж төлөвших үүд хаалга нээгдэх юм.

Өнө эртний хөх түрэгийн гэрэлт хөшөөнөө сийлэн үлдээсэн түрэг /руни/ бичиг нь эдүгээгийн тува хэлтэй нэн төстэй, тэнд өгүүлсэн үг өгүүлбэр, зүйрлэл зэрэг нь тува соёл, аж байдалтай тун адил байгаа нь зүгээр нэг тохиолдлын хэрэг биш бөгөөд эртний түрэгийн их өв соёлоос өвлөн авч өдгөө хүртэл хадгалан ирсэн тувачууд өнөөдөр мянган жил марталгүй ирсэн хэл, соёлын өвөө хамгийн хөгжсөн гээд яриад байгаа 21-р зуунд мартах нь маш харамсалтай байгаа тул би энэхүү илтгэлээрээ тува хэл, соёлыг аврах нөхцөл боломжуудын талаар та бүхний сонорт хүргэж байна.

Дүгнэлт:

Монгол дахь тувачуудын тува хэлний хэрэглээг нэмэгдүүлэх, тува хэлийг мөхлөөс хамгаалах зорилгоор Монгол улсын их хуралд тусгай асуудал боловсруулж тавих нь оновчтой санаа мэт. Үүний тулд дараах ажлууд хийгдэнэ.

- Тува сургуулийн сургалтын хөтөлбөр боловсруулах
- Цэнгэл сумын тувачуудыг засаг захиргааны хувьд тусгай сум болгон зохион байгуулах..
- Төрсөн нутгаасаа нүүж монголчуудын дунд амьдарч байгаа тувачуудыг нутагтаа буцаж нүүхэд монгол улсын засгийн газар дэмжлэг үзүүлэх

Эдгээр асуудлуудыг тувачуудаар хэлэлцүүлэн тусгай баг ажиллаж Монгол улсын их хуралд өргөн барих Энэ ажлыг Цэнгэл сумын тувачууд өөрсдөө бие дааж хийнэ.

Харин түрэг хэлт ард түмнээс дараах асуудлыг шийдэхийг хүснэ.

- Тува хэлээр тогтмол гардаг хэвлэлтэй болоход дэмжлэг үзүүлэх, байнга гаргахад санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх
- Тува хэлээр аман зохиолын болон уран зохиолын номууд хэвлэж нийтийн хүртээл болгоход туслалцаа үзүүлэх. Цаашид зөвхөн аман болон уран зохиолоор хязгаарлахгүй бүх төрлийн бүтээлийг тува хэлнээ хөрвүүлэн хэвлэх ажлыг зохион байгуулах.
- Одоо Монгол улсад байгаа тувачууд хэт цөөрсөнөөс болж Цэнгэл сум, Буянт сум, Цагааннуур суманд байгаа тувачуудад цус ойртох шинж тэмдэг ажиглагдаж байна. Үүнийг Турк улсын генетикч эмч нарын туслалцаатайгаар судлах баг гаргаж судалж үзэх.
- Монголд амьдардаг тувачууд хэл соёлоо хадгалан үлдэхэд нийт түрэг хэлтэй ард түмэн, түрэг хэл соёлыг судалдаг судлаач эрдэмтэдийн зүгээс чухам ямар ажил хийж болох талаар санал бодлоо илэрхийлж надтай хамтран ажиллахыг гүнээ хүснэ.

MOĞOLİSTAN'DAKİ TUVA DİLİNİ YOK OLMADAN KURTARMA YOLLARI

Zolbayar GAGAA

Moğolistan'ın Bayan-Ulgii, Hovd, Hövsgöl illerinde /aymaklarında/ Tuvalar az sayıda yaşamaktadırlar. Bu Tuvalardan Hovd ve Hövsgöl aymaklarında yaşayan Tuvalar dillerini ve kültürlerini neredeyse unutmuş durumdadırlar. Ancak Bayan-Ulgii ilinin Tsengel ilçesinde /sumu/ yaşayan Tuvalar dil, kültür, örf ve âdetlerini unutmadan devam ettirmektedirler. Bu hâliyle devam ederse Moğolistan'da yaşayan Tuvaların dil, kültür, örf ve âdetleri bir kaç sene sonra yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır.

Her dilin, konuşuru olan milletin kültür ve gelişiminde önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Tuvalar çok eskilerden beri kendi dillerinde birçok kahramanlık destanı ve zengin halk edebiyatı, halk arasında yazılı olmayan kaynak eserler, oluşturmuşlardır. Bu kültür değerleri dille birlikte yok olma tehlikesi altındadır.

Bayan-Ulgii ilinin Tsengel ilçesinde 2000 civarında Tuva yaşamakta ve Tsengel ilçesi okulunda 321 öğrenci eğitim-öğrenim görmektedir. Bunun yanı sıra aynı ilçedeki kreşin 2 sınıfında 40 çocuk eğitim almaktadır. Tsengel ilçesinde Tuva ilkokulu olmasına rağmen eğitim-öğretim standardı ve programı olmamasından dolayı Moğolca eğitim-öğretim yapılmaktadır. Dolayısıyla haftada yalnızca 1 saatlik Tuvaca dersin olması yetersiz kalmaktadır. Moğolca iyi bilmeyen çocuklar okula ilk başladığında dil sorunu yaşandığından okuldan soğumakta ve bundan dolayı da okula devam etmeme durumu artmaktadır. Bu sebepler yüzünden Tuva çocukları eğitim seviyesinin genel ortalamadan düşük olması ana dil ve kültürünü yeterli şekilde öğrenememe, ana diline olan sevgiden mahrum kalma, onu yaşatma ve koruma hususunda isteksiz kalmaktadırlar.

Diğer taraftan Tsengel ilçesinin nüfusunun %83'ünü Kazaklar oluşturduğundan Kaymakamlıktaki resmî işler dâhil hastane, alışveriş vb. bütün işler Kazak dili üzerinde yürümekte ve bundan dolayı orada yaşayan Tuvalar Kazakçayı kendi dillerinden daha iyi öğrenmektedir. Tuvaca eski destanları okuyabilecek kimse yaklaşık 30 yıldır kalmamış, bununla birlikte günümüzde Tuvaca masal anlatabileceklerin sayısı da oldukça azalmış durumdadır. Eskiden Tuvaca şiir okurcasına, dil zenginliğini kullanarak mükemmel şekilde konuşabilen yaşlılarımız azaldıkça gençler kendi dilini konuşamaz, yazamaz hâle gelmiş ve Tuvaca konuşma yerine Kazak ve Moğol dillerini karıştırarak konuşmaya başlamıştır. Bu durum üzüntü verici olup Tuva dili ve kültürü unutulmakta olduğunun açık bir göstergesidir.

Bunun nedenlerini aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1. Moğolistan genelinde bütün basın yayın organları Moğolca, Bayan-Ulgii ilinde ise bütün haberler Moğolca ve Kazakça olarak yapılmaktadır. Tuvaca hiçbir gazete, dergi yayımlanmamaktadır.
2. Tuvaca çocuk ve edebiyat kitaplarının yayımlanmaması Tuvacanın unutulmasının başlıca sebeplerinden biridir. Çocuklar küçük yaştan itibaren

okulda Moğol, sokakta Kazak dilini zorunlu olarak öğrenmekte ve kendi dilinde anlama ve düşünme hususunda beceriksiz, zayıf kalmaktadırlar. Küçük yaşlardan itibaren kendi dilinde masal, destan gibi halk edebiyatının zengin ürünlerini dinlemeden, atasözü, deyim vb. öğrenmeden yetişen çocukların bir hatası yoktur. Asıl sebep ana dilinde eğitim alma fırsatını veremeyen eğitim sisteminin eksikliğidir.

3. Tuvaların toplu olarak yaşamakta oldukları bölgeden göç ederek dağılma süreci son 20 senedir devam etmesi, sayılarının oldukça azalması Tuvacanın kullanımının zayıflamasına ve yok olmasına yol açan sebeplerden biridir.

Durum böyle olduğundan Tuvacayı koruma ve yaşatma imkânlarını göz önünde bulundurarak yapılan araştırmalar sonucunda aşağıdaki kanaatlere varılmaktadır.

1. Tuvacanın okul öncesi eğitimden başlayarak ilköğretim okulunu bitirene kadar düzenli ve yoğun bir şekilde öğretilmesi gerekmektedir. Bunun için 4-10 yaş arasındaki çocuklar için masal, deyim, kısa masal, destan, çocuk şarkısı vb. halk edebiyatı ürünleri resimli kitapçıklar hâlinde her yaşa göre basılarak okul programlarına dâhil edilmelidir.
2. Kreş ve ilköğretim öğretmenlerine her sene Tuvaca eğitim ve seminerler verilmeli ve Tuvaca eğitim öğretim standartı oluşturularak uygulanmalıdır.
3. Aile içinde, kreş ve okulda Tuvaca öğrenme ortamları oluşturularak Tuvaca konuşma konusunda özgüven oluşturulmalıdır.
4. Yurttan kalan öğrencilere yönelik serbest zamanlarında Tuva dili ve edebiyatı eğlenceli bir şekilde ek dersler yapılmalıdır.
5. Öğretmen ve veliler tarafından okul, kreş ve ev ortamlarında dil öğretme hususunda ortak çalışmalar yapılmalıdır.
6. Tuva edebiyatının kaçınılmaz unsurlarından olan halk şarkısı, iğil /at başlı çalgı/, Şoor /ağızla çalan müzik aleti/, Höömeyi /ağızla ses çıkarma sanatı/ kreş ve ilköğretim programına alınarak öğretilmelidir.
7. İlkokulda Tuva dili ve edebiyatı üzerinde özel programı olan sınıflar açılarak öğretmen ve yaşlıların bu programlara katılımı sağlanmalı ve uzmanlar tarafından özendirici konuşmalar yapılmalıdır.
8. Tuva dili ve edebiyatı ile Tuva ilköğretim öğretmenlerini Rusya'nın Tuva Cumhuriyeti Öğretmenleri Meslekî (mesleğini yükseltme) Enstitüsünde her yıl eğitime tabi tutmak gibi işleri sırasıyla yürütmek gerekmektedir. Ayrıca mümkünse Tuva dili yeniden yaygınlaştırılmalı, gençler kendi ana dillerini iyi bir şekilde öğrenme, kendi kültür, örf ve âdetlerini öğrenme, kullanma, onu yayma, imkânları arttırılmalıdır.

Belirtilen bu işler sırayla uygulanmaya başlarsa Tuvaca kısa süre içinde canlanacak ve gelecek nesil ana dilini öğrenmenin yanı sıra kültürünü öğrenme, yaşatma, tanıma yönünde önemli bir başarı elde edecektir.

Göktürk devleti zamanında taşlara yazılarak günümüze ulaşan runik /Türk/ yazının yazılış dilinde günümüz Tuva diline benzeyen bir çok kelime ve deyim tespit edilmesi bir tesadüf değildir. Eski Türklerin örf âdet ve kültürlerini miras olarak

bugüne kadar koruyagelen Tuvaların binlerce sene unutmadan devam ettiregeldikleri dil ve kültürlerini 21. yüzyılda unutmaya, kaybetme tehlikesiyle yüzleşmiş duruma geldiğini kısaca anlatarak, onu koruma ve yaşatma imkânları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Sonuç

Moğolistan'da yaşayan Tuvaların konuştukları Tuva dilinin kullanımını artırmak, Tuva dilini yok olmaktan korumak amacıyla Moğolistan Büyük Milliyet Meclisine bu konuyu sunmak doğru bir fikir gibi görünmektedir.

Bunun için aşağıdakiler yapılmalıdır:

- Tuva okulları için eğitim öğretim programı hazırlamak,
- Tsengel ilçesinde yaşayan Tuvaları yönetim bakımından ayrı bir bölgeye bağlamak,
- Doğduğu yerden göç ederek Moğolların içinde yaşamakta olan Tuvaların doğdukları yere (Tsengel'e) dönmesinde Moğolistan hükümetine yardım etmek.

Bu konuları Tuvalar arasında tartıştırmak özel bir grup çalışması ile Moğolistan Büyük Milliyet Meclisine sunmak gerekmektedir. Bunu Tsengel ilçesinde yaşayan Tuvalar kendileri yapmalıdır.

Bunun için akraba toplulukların aşağıdaki sorunları çözmesini istemekteyiz.

- Tuva dilinde sürekli olarak çıkan yayınların olmasında yardım göstermek, maddi olarak desteklemek,
- Tuva dilinde halk eserleri ve edebiyat kitapları yayımlamakta yardım etmek. İleride sadece halk eserleri ve edebiyat kitaplarıyla yetinmeyip her türlü yayını Tuva diline çevirip yayımlamak,
- Şimdi Moğolistan'daki Tuvaların sayılarının azalması ile Tsengel sum (ilçe), Buyant sum (ilçe), Tsagaannuur sumunda (ilçesinde) yaşayan Tuvalarda kan yaklaşma (akraba arası evlilik) görülmektedir. Bu konuyu Türk genetik doktorlarının yardımıyla araştırma grubu oluşturup araştırmak gerekmektedir.

Moğolistan'da yaşayan Tuvaların dil, kültür ve örf âdetlerini koruması için akraba topluluklar ve Türk dili ile ona yakın dilleri araştıran bilim adamlarının nasıl bir çalışma yapmamız gerektiği konusunda bizimle birlikte çalışmalarını istemekteyiz (rica etmekteyiz).

QIRIMTATAR TİLİNİN İNKİŞAFINDA İLMİY TERMİNOLOGİYANIN RÖLÜ

Emine GANIYEVA

Qırımtatar tiline yapılğan yarım asırlıq diskriminatsiya siyaseti yüzünden, til büyük ğayıplarıǵa oǵradı. Bu, birinci nevbette, onıñ içtimaiy statusında aksini buldı, yani tilniñ içtimaiy funksiyaları bir kereden ve zorbalıqla yoq etildi.

Belli ki, sürgünlükten öǵüne qırımtatar tili sadece yaşamda qullanılğan til olaraq deǵıl de, başlanğıç ve orta mekteplerde, aliy oquv yurtlarında, kantselariya işlerinde, huquqta, radyo, ilim, matbuat ve edebiyatta qullanılırdı. Şu yılları qırımtatar tiliniñ ilmiy terminologiyası üzerinde de bayağı işler yapıldı ve, neticede, matematika, fizika, coǵrafiya, biyologiya, botanika, tilşınaslıq ve edebiyatşınaslıq kibi ilim sahalarına ait bir sıra sözlükler neşir etilgen edi.

Sürgünlük devrinde ise qırımtatar tili sadece aile ortamında qonuşılğan til halına keldirildi. Bu ğayıp ayırca tilniñ kelime hazinesinde yansdı. Kendi tamirlarından mahrum qalğan halqniñ yaşayış tarzı deñiştı: asırlar devamında oǵraşıp kelingen esnaflıq, yüzümcilik, tütüncilik, hayvanasravcılıq kibi qırımtatarlarınıñ hayat faaliyetiniñ ananeviy şekillerinen baǵlı bir çoq kelime ve kelime qatlamları (meselâ, *tabana*, *tabanacı*, *demetçi*, *tütünci*, *gönci*, *qalfa* kibi) qonuşma tilinde qullanılmaǵanları için ğayıp oldı, unutuldı. Tasil, ilim ve resmiiy-iş añlamalarını ifade etken türkiy tamırlı ya da tilde endi pekingen arab kelimeleriniñ çoqusı tamamen rus ve rus tili vastası ile kirgen milletlerara kelimelernen deñiştirildi (meselâ, *turnaqçalar – kaviçkalar*, *saftiy – fonetik*, *kâtip – sekretar*, *cumhurşyet – respublika* kibi).

Malüm ki, eger til aile ortamında bile qullanılmasa, o til ölgen tiller sırasına kirer. Amma sadece bu ortamlarda qullanılma da, inkişaf etmegeni bir tarafta, zamanlı ile sınırlanğan til halına kelebilir. Yani til inkişaf etmesi için cemiyetniñ bütün medeniy, ilmiy, siyasiy ve saire sahalarında qullanılıp, şu alanlarda yazılacaq kitaplarǵa, ilmiy işlerge hizmet ete bilmesi şarttır.

Demek kendi milliy varlıqlarını saqlap qalmaǵa tırışqan halqlar öz ana tilleriniñ durumu ve keleceğini qayǵıra, tilni zaman talapları seviyesine yükseltmege çalışa, leksik zenginlikni arttırıv ile turmadan oǵraşa, tilni millet için kerçekten kerekli yapmaǵa tırışa (Useinov, Ganiyeva, Seydametova, 2011, s. 14).

Qırımtatar tiliniñ durumını belgilemek maqsadı ile biz mevcut olğan sotsiologik çalışmalarını kullandıq. 1997 yılında Migratsiya boyunca Milletlerarası teşkilâtniñ tehnik işbirliǵi Merkezi projesi çerçevesinde yapılğan araştırmada qırımtatarları evde kendi aralarında rus tilini ana tili qadar sıq qullanılğanları, iş yerlerinde ve mekteplerde respondentlerniñ 64,7 % rus tilinde, 6,4 % qırımtatar tilinde qonuşqanları bildirile (Emirova, 2008, s. 197).

Soñki zamanlarda sotsiolog R.C. Kurtseitov tarafından keçirilgen soravlarda «Siz hangi alanlarda qırımtatar tilini qullanasınız?» sualine böyle cevaplar alındı (Kurtseitov, 2010, ss. 32-54):

Tilni qullanuv sahaları	%
Sadece ailede	5.1
Ailede, aqrabalar, qomşular, arqadaşlar ile qonuşqanda	67.6
İşte	10.7
Diğer alanlarda	5.1
Söylemek zor	7.4
Başka bir fikir	4.1

Demek respondentlerniñ 72.7 % qırımtatar tilini ailede, aqrabalar, qomşular, arqadaşlar ile qonuşqanda ve sadece 15.8 % emek ve resmii işlerinde qullana.

Qırımtatar tilinin bu durumu çeşit sebeplerle belgilene. Bulardan biri qırımtatarlarınıñ hayat funksiyalarına ait terminologik cihazlarınıñ işlenilmeğendir. Til siyasetiniñ muhim komponenti olğan terminologiya meseleleri ayırca diqqatnı talap ete, çünki terminologiya her bir tilniñ temelini teşkil etken ve şu tilniñ inkişaf seviyesini belgilegen bir köstergiçtir. Terminologiya – ilmiy tilniñ, ilmiy üslupniñ esasıdır. Terminsiz hiç bir ilmiy añlayış ifade etile bilmez. Terminler olmadan derslikler, ilmiy ve metodik edebiyat yaratmaq mümkün degil, ögretüv protsessler de ağırlaşsa. Tilde keyfiyetli, doğru, ilmiy cihetten isbatlanğan terminler olması pek muhimdir.

Başları termin ilim ve tehnikanıñ bir de-bir sahasında qullanılğan mahsus leksika olaraq pek tar bir problem sayıla, ve terminologiya meselelerine til ve cemiyetten tış, yani şu tildede laqırdı etken insanlardan çetleştirilgen alda baqla edi. Bugüñki künde, birinciden, terminologiya tilniñ leksik fondunı zenginleştirgen esas menbalardan biri olaraq tanıla. Tetqiqatçılarınıñ fikrine köre dünya tillerinde meydana kelgen yañı kelimelerinıñ 90 % -nı terminler teşkil ete (Sadıqova, 2010, s. 12). Diğer taraftan ise, ilim ve tehnika irişmeleriniñ insanlarınıñ yaşayışına pek tez tatbiq etilmesi, çeşit zemaneviy tehnologiyalarınıñ inkişafı, insanlarınıñ tasıl ve medeniy seviyeleriniñ yükselmesi, terminlerni «mahsus leksika» sınırlarından çıkarıp, cemiyette geniş qullanılğan vasta olup qalmasına yol açsa. Demek, bugüñki künde terminologiya yalnız ilmiy tedqiqat obyektı olup qalmay, onıñ siyasiy emiyeti de büyüktir.

Terminologik leksika ğayet aktual ve çoq qullanımlı olğanı sebebinden tilniñ fonetik, grammatik ve kommunikativ sistemlerine de tesir ete. Şunuñ için de qırımtatar tiliniñ şimdiki vaziyeti terminologiya meselelerine daha diqqatlıca yanaşmaqı talap ete.

Qırımtatar tiliniñ ilmiy terminologiyasını talil eter ekenmiz, onıñ işlenilmege ve artmağa muhtac olğanınıñ şaati olamız. Yani bugün tilimizde qullanılğan terminler ilim ve tehnika sahasınıñ çoq añlamlarını qavrap almay, bu ise qırımtatar tilinde ilmiy araştırmalar yapılmasına büyük zorluqlar doğura.

Belli ki, her hangi tilniñ terminologik leksikası tematik sözlüklerde aksını bula, böyle sözlükler til ne derece inkişaf etkeni obyektiv surette köstere.

Qırımtatar tiliniñ terminologik sözlüklerine kelince, bu sahada eñişlerden daha artıq boşluq bardır. Aşağıdaki tablo farklı alanlarda qırımtatar tilinin terminologik sözlükleriniñ barlığı ve yoqluğu köstere:

QIRIMTATAR TİLİNİN İNKİŞAFINDA İLMİY TERMİNOLOGİYANIN RÖLÜ

Terminologik sözlükler	Tercimeli		Açıqlamal
	Qırımtatarca -rusça	Rusça-qırımtatarca	
matematik	-	-	-
himiya	-	-	-
fizika	-	-	-
coğrafiya	-	-	-
biyologik	-	-	-
felsefi	-	-	-
astronomiya	-	-	-
til bilgisi	+	-	+
edebiyat	-	-	-
tehnikiy	-	-	-
ıqtisadiy	-	-	-
tibbiy	+	-	-
sport	-	-	-
muzıka	-	-	-
harbiy	+	-	-

Tablodan qırımtatarlarınñ çeşit faaliyet dalları üzerinde birçok terminologik sözlükler eksik olğanı körüne. Bugünge qadar sadece bir qaç terminologik sözlükni tağdim ete bilemiz. Bu M. O. Lümanov tarafından hazırlanğan ve yayınlanğan tıp terminleri (Lümanov, 2006, s. 520) ve harbiy terminler (Lümanov, 2008, s. 320) tercimeli rusça-qırımtatarca sözlüklerdir. Birinci sözlükke klinik ve teoretik tıp ve komşu ana bölümlerinden 60 biñden ziyade termin kirsetilgen. Rusça terminlerge qırımtatar qarşılıqlarını seçip alğanda müellif Türkiye, Romanya ve Bulgaristanda yayınlanğan bir sıra sözlüklernen faydalanğanını bildire. İkinci sözlükte 45 biñge yaqın leksik birlem haqqında bilgi berilgen. Qırımtatar til bilgisi terminlerini akis etken tercimeli hem de açıqlamal sözlük bar, anca olar qırımtatar til bilgisiniñ hepsi ihtiyaclarını temin etmey. Bu sahada bir sıra işler yapılacağı közde tutula.

Böylece, terminologik sözlükleriniñ münderice ve sayısı qırımtatar tilinde tam bir çalışma yapmak için son derece yetersiz. Şu sebepten qırımtatar til biliminiñ temel meselelerinden biri – qırımtatar tilinde qonuşqanlarınñ hepsi ihtiyaclarını qarşılatabilecek en eksiksiz ilmiy termin sistemini oluşturmaq.

Meslekiy-terminologik leksikanınñ şekillenmesi için, bizim körtüsimizge köre, işni eki yönelişte alıp barmaq kerek. Birinciden, tilimizde pekingen, yahşı menimsenilgen her bir ilim ve tehnika dallarınıñ terminlerini şekil ve aytluv taraflarından bir standartqa ketirip, nezaret astında tutmalı. İkinciden, qırımtatar

tilinin söz yapuv imkânlarından geniş faydalanıp, ilmiy cihetten doğru ve oñaytlı terminler yaratmalı. Bu ihtiyaclarını üç menbağa esaslanıp qanaatlendire bilemiz: tuvğan leksikanın zenginligi, diger türkiy tillerinin işlenilgen terminler sistemi ve milletlerara sözlərdir.

Birinci menba, fikrimizce, esas menba olaraq sayılmalı, çünkü til özünün içeriği imkânlarının açılması ile inkişaf ete bile, tilnin semantik cihetten inkişafı ğayet muhimdir. Belli ki, özel terminler şöyle yaratıla: 1) keñiş qullanımlı sözlərge daha bir, mahsus mana bermek ile (meselâ, *kürek*, *bebek*, *qapaq* – anatomiyada; *başmaq*, *yeñ* – tehnikada; *sap*, *çanaq*, *başçıq*, *saç* – botanikada); 2) söz yapuv modellerini örnek tutaraq kâlkalar yaratmaq ile (*separator* – *ayır+gıç*; *syn+chron+iz+ation* – *zaman+daş+laş+tır+ma*); 3) alınma söz tamırlarına özel affiksler taqmaq ile (*aviamotostroyeniye* – *uçaq motorı yapma*; *avtopogruzçik* – *avtoyukleğiç*).

Şunu da qayd etmeli ki, halq tili, şive leksikası, hiç şüpheşiz, termin sistemini zenginleştirmek için malzeme olaraq hizmet ete bilir. Bu fikir 1929 senesi Bütün Qırım II ilmiy-orfografiya koferentsiyasında belli şair ve alim A. Lyatif-zade tarafından «Terminologiya meselesi haqqında» mevzusındaki çıqışında da ifade edilgen edi: «Biz traheya sözü yerine *nefes yolu* dep olurmız. Ne için? Çünkü bu söz nefes alıp bermege hizmet etken bir muçeniñ adıdır. *Nefes* ve *yol* sözləri bizge belli. *Yol* sözünü de nefes keçe turğan kanal manasında, mecaz olaraq qullana bilirmiz ki, olduqça tabiiy ve mantiqiy tatarca bir termin olur. Aynı sürette rusça *pisçevod* sözünü alayıq: bu söz «aş kotürici» demektir. Eger biz onu bir çoqlarımız yapqanı kibi tercime etmege oğraşsaq külünç ve suniy bir uydurmacılıq olur. Bu söz yerine Qırımın bir çoq yerlerinde *boğaz*, *tamaq* derler ki, hiç birisi aş yolu demek degildir. Lâkin bunun yerine çöl tarafında qullanılmaqta olğan *yeñyeç* sözünü alsaq hem doğru, hem yerinde qullanmış olurmız, bu ise uydurma olmaz; bu söz kitaplarımızğa kirgen soñ kimseniñ qulağına ters kelmez» (Lâtif-zade A., 1929, s. 17). Körgenimiz kibi, milliy terminologiyayı zemaneyiy alını ve onun inkişaf perspektivasını belgilegende, keçmişteki alimlerin bu meseleğe nasıl isse qoşqanları, onların kontseptsiyalarının öğrenilmesi ğayet faydalıdır. Bu fikir öz-özünden tilni terminlenden tekmillendirdende daha bir yolın barlığı ve onun muhimliğini köstere. Bu – asırlar devamında şekillenip kelgen ilmiy mirasın öğrenmek, talil etmek yoludur. Professor I. Kerimovnin qayd etkenine köre, Rusiye milliy kütüphanelerinde büyük miqdarda qırımtatar tiline ayit cenkten evel neşir etilgen ilmiy edebiyat, derslik ve metodik qullanmalar saqlanıla (Kerimov, 2006, s. 4). Bu mağazalarda mevcut olğan tilşınaslıq, algebra, geometriya, fizika, himiya kibi ilimler boyunca kitaplarnın barlığı endi o yıllarda işlenilgen terminologiya olğanının köstergiciğidir. Bu menbalardan tanışmaq, olarda qullanılğan terminlerni cedvelge almaq, onların arasında bugünkü tilge kelişken soylarını seçip alıp, ilmiy aparatqa kirsetmek ğayet faydalı ve muhim bir iştır.

Şimdiki ve cenkten evel neşir etilgen kitaplarda terminler yaratuvında keñ qullanılğan usullardan biri – çeşit türlü söz yapıcı ve semantik kâlkalar (kâlka – yabancı tilnin söz ve söz birikmelerinin tuvğan til birlemleri yardımı ile tercime etmek usulı) yaratmaq usulıdır. Bu usul qırımtatar tilinin bütün söz yapıcı vastalarından keñiş faydalanmağa imkân yarata. Grammatika, matematika, biyologiya, tabiatşınaslıq dersliklerinde kâlka usulinen meydanğa ketirilgen terminlernin sayısı az degil. Bularnın sırasında ilmiy qavramları ifade etmek için uygun bir sıra kelimeler bar. Meselâ, tilşınaslıqqa ait kitap ve sözlüklerimizde

zayıflaşma 'reduksiya', *beñzeşme* 'assimilâtsiya' kibi, matematika dersliklerinde *musaviy köşeler*, *ölçü birlemi* kibi, biologiyada *yalı yanı suvları*, *ösümlük alemi*, metodikada *ekitillik* 'bilingvizm' kibi kâlkalar mana, şekil ve aytluv taraflarından termin olaraq qullanmağa lâyıq birlemlerdir. Amma bu sözlər sırasında kelişmeyen kâlkaların sayısı az degil.

İlmî terminologiyanı zenginleştirme yolunda qullanılacaq ikinci menba – digər türkiy tillerinin terminologik sistemleri. Yaqın ve uzaq soydaş tillerden azır sözlərni, bazan söz tamırları ya da affiksəl morfemələr almaq qırım tatar tili için terminlər sayısını arttırmağa yol açar, çünkü türk, azərbaycan, qazantatar, özbək və digər türkiy halqlarının ilmi terminologiyası bayağı işlənmiş və şəkillənmiş bir sistemdir. Belli ki, türkiy tiller grammatik quruluşları, fonetik özellikləri, leksik terkipleri ilə bir-birinə gəyət yaqındır. Buña baqmadan, olar tarixi inkişafı ceryanında mustaqil tiller olaraq şəkillenmiş keldilər və leksik terkiğini, şu cümleden, terminologik zenginliğini arttırmasında bayağı bir özelliklər köstermiş kelmələr. Şunun için de bugünkü künde, fikrimizce, eñ pragmatik yol türkiy tillerde qullanılmış ilmi terminləri bir şəkilde ketirmek degil de, belli bir derecede yaqınlaşdırmaq üzerinde çalışmaktır. Yani ortaqlıqta iş körmək, terminologiyanın umumtürkiy terminoelementlərini yaratmaq, qarşılaşdırma sözlüklərni tertip etmək kibi işləri alıp barmaq türkiy terminologiya yaratılması için çok umut berici bir yönəliş, dep düşünəmiş. Ayıracaq qırım tatar tilini digər türkiy tilleri ilə yaqınlaşdırma yollarından biri olaraq qırım tatar yazısının latin elifbesinə keçmesidir.

Yabancı tillerden söz almaq tillerinin hepsi için özgün və tabii bir adisedir. Elbette, tilge ya da terminlər alır ekenmiş, yüksek derecede işlənmiş halqara terminologik fondundan faydalanmaq pek muhimdir. Milletlərara terminlər başlıca yunanca və latince terminoelementlər vastasınca yapılırlar. Soñ zamanlarda bu yönəlişte ingiliz tilinin rölü artmaqdadır (meselâ, informatikada). Yaşayış tarzımızğa geniş surette kirip yerleşken zəmaneviy tehnologiyalar nutqumuzğa faal qullanılmış *faıl*, *disk*, *internet* kibi bir sıra sözlərni kirsitti. Bu sözlərni, fikrimizce, olğanı kibi, deñiştirmeyip qullanmalıyıq, çünkü olar termin sınırından çıqıp, umumhalq sözləri sırasına keçmək alındadır (hususən yaşlar için). Lâkin bu mevzuda çeşit alimler türlü fikirler bildire. Meselâ, tilşinas P. Toronının aytqanına köre, yabancı sözlər yabancı dünyanın temsilidir. Olar añlam ya da adisenin bir şartlı belgisi olup, adlandırılmış obyektin özünə bağlı olmay (Ahayev, 2004, ss. 39-51). Yani yabancı sözlərni qullanır ekenmiş, zənimizde belli bir assotsiativ bağlar peyda olmay və adisenin ya da añlamının manası açıqlanmay. Bu ise ilmi nutuqun menimsəlməsinə keder ete. Demək, alınma sözlər meselesinə de muqayytlıqən yanaşmaq kerkimiz və, imkânı olğanı qadar, bazı ilim saalarında qullanılmış milletlərara terminləri qırım tatarca sözlərdən deñiştirməyə tırışmalıyıq. Çünkü bugünkü künde terminlər faqat tar bir ilim ya da tehnika saasında faaliyyət kösterən mütəhassıslar için yaratılmayıp, bu tilde qonuşqan insanların çoqusına añlayışlı, menimsev cihətdən qolaylı olmay kerkir. Yani terminlər mana və şekil tərəfindən sebeplənən, aydın olmalı. Meselâ, mektep dersliklərində, ilmi işlərimizde *sinonim*, *polisemant*, *dierezə* kibi bir sıra yunan və latin terminləri yerinə *manadaş*, *çoqmanalı söz*, *ses tüşməsi* kibi söz və söz birikmələri qullanılsa, şu terminlər ifade etken til adiselerinin manasını daha añlayışlı və aydın kösterir, dep düşünəmiş. Millelərara terminləri ise türkiy terminlər ilə paralel surette bərmək, qullanmaq mümkündür.

Böylece, qırımtatar tili termin sistemini mükemmelleştirmek için şu gerekli olğan meselelerni çözmek lazım: qırımtatar tiliniñ statusını yükseltmek, tilni halq için kerçekten gerekli yapmaq; normativ sözlükler, şu cümleden terminologik, açıqlamalı, tercimeli sözlükler tertip etmek; tilniñ leksik zenginliğini arttırmaq, neologizmlerni qullanımğa taqdim etmek; terminologiya meseleleri ile daimiy olaraq oğraşıcı bir komitet teşkil etmek; kesen-kes latin yazısına keçmek.

Körgenimiz kibi, ögümüzde turğan meselelerniñ çözilmesi ğayet zor, olarnı amelge keçirmek için, fikrimizce, bir qaç insanlarnıñ hareketleri yeterli degil. Qırımtatar ilmiy terminologiyası meselelerinen oğraşqan mahsus komitet çalışıp, ilmiy terminologiyanı şekillenmesinde esas tutacaq yollarnı belgilemek kerektir, ve bu yollar suniy, uydurmacılıq kibi tar, ögü qapalı soqaqlarğa alıp barmayıp, tilni gürdeli inkişaf yoluna alıp kelmelidir.

ILMİY EDEBİYAT

- Ahayev, S. T. (2004). Poznavatel'naya i yazıkovaya priroda termina. *Türkskaya i smejnaya leksikologiya i leksikografiya (Sbornik k 70-letiyu Kenesbaya Musayeva)*. Moskva, Rossiyskaya Akademiya nauk. 2004, 39-51.
- Emirova, A. M., Ganiyeva, E.S., Seydametova, N.S. (2001). *Qırımtatar tili tilşinaslıq terminleriniñ luğatı: Yuqarı sınıf talebeleri, filologiya bolükleriniñ studentleri, qırımtatar tili ocaları için qullanma*. Simferopol: SONAT.
- Emirova, A. M. (2008). Yazıkovaya kompetentsiya kırımskih tatar i problemi vozrojdeniya kırımskotataeskogo yazıka / *İzbrannıye nauçniye raboti*. Simferopol: KRP «İzdatelstvo Kırımuçpedgiz».
- Kerimov, I. (2006). *Sankt-Peterburg kutüphanesinde*. Poluostrov. 2006 / (50), 4.
- Kurtseitov, R. C. (2010). Sistema osviti i yetnomovni protsesi v Avtonomniy Respublitsi Krim: spadsçına minulogo, stan i perspektivi rozvitki. Mijnarodniy naukoviy forum: sotsiologiya, psihologiya, pedagogika, menecment. *Zbirnik naukovih prats*. Vid-vo NPU im. M. P. Dragomanova. 2010 / 2, 32-54.
- Lümanov, M. O. (2006). *Rusça-qırımca tibbiy luğat*. Simferopol: Kırımuçpedgiz.
- Lümanov, M. O. (2008). *Rusça-qırımca harbiy luğat*. Simferopol: QCI «Qırımdevoquvpedneşir» neşriyatı.
- Memetov, A., Musayev, K. (2003). *Krımtatarskiy yazık*. Simferopol: Kırımuçpedgiz.
- Sadıqova, S. A. (2010). *Müasir Azerbaycan edebiy dilindetermin yaradıcılığ prosesi*. Bakı: «Elm».
- Lâtif-zade, A. (1929). Terminologiya meselesi haqqında. *Tezisi, dokladı i prinâtiye rezolütsii II Vsekrımskoy nauçno-orfografiçeskoy konferentsii*. Simferopol: Kırımgosizdat.
- Useinov, K. A., Ganiyeva, E. S., Seydametova, N. S. (2011). *Qırımtatar tili. Fonetika. Leksikologiya. Frazelogiya. Leksikografiya*. Simferopol: KRP «Vidavnitst «Kırımnavçpedderjvidav».

DİLLER NASIL TEHLİKE SÜRECİNE GİRER? KUMANDI TÜRKÇESİNDEN TESPİTLER

Figen GÜNER DİLEK

Kumandılar Kimdir ve Nerede Yaşarlar?

Kendilerini, *Kuvandı//Kuvanta, Kuvandık//Kuvandıg//Kuvandıx* (Satlayev, 2002, s. 108); *Qumandı, Qumundi, Qubandı, Quwandı, Kuwandı, Kuvandık, Gomandı, Gubandı, Gumanda, Gumandı, Guwandı, Qıwanda* şeklinde (Güner Dilek, 2005) adlandıran Kumandı Türkleri, Güney Sibirya bölgesinde, Dağlık Altay Cumhuriyeti (Gorno-Altaysk) içinde; bu bölgenin dışında ise Altay Kray'da yer alan çeşitli aymaklarda ve yoğun olarak Biysk şehrinde yaşamaktadırlar. Kumandılar farklı bölgelerde dağınık olarak yerleştikleri için, bazı bölgelerde Güney Altaylı olarak da kaydedildikleri ifade edilmektedir. Bu durum gerçek rakamlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. UNESCO kayıtlarında 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Kumandı nüfusu 1044 olarak belirtilmiştir.¹

Bundan başka genel olarak güney ve kuzey şeklinde iki gruba ayrılan Altaylılar, literatürde bir dönem fiziksel özelliklerine göre sınıflandırılmış, güneydekilere “Kalmuk”, Kumandıların da aralarında bulunduğu kuzeydekilere de “Tatar” adı verilmiştir (Potapov, 1964, s. 305).

UNESCO'ya göre “kaybolmakta olan diller” içinde yer alan ve “Tehlikedeki Diller” listesinde *ciddi tehlike altında*² şeklinde değerlendirilen Kumandı Türkçesi, dil özellikleri açısından, Kuzey Altay ağızları içinde yer alır. Şor, Hakas, Çulım Türkçeleriyle ortak özellikler gösteren Kumandı Türkçesi bir yazı diline sahip değildir.

Kumandıların dili, Sibirya bölgesinde yer alan bütün topluluklarda olduğu gibi Moğolca ve Rusça etkisi altında kalmıştır. Ayrıca Kumandı Türkçesinin alt katmanında Samoyet-Ugur kavimlerinin de etkisi olduğu öne sürülmektedir (Pustagaçev, 1997, ss. 302-303; Tambotsev, 2002, s. 64). Ayrıca, bu konuda yapılan çalışmalarda Altay Türkçesinde, Eski Türkçeye ait dil verilerinin Kumandı Türkçesinin de dâhil olduğu Kuzey Altay ağızlarının söz varlığında daha çok korunmuş olduğu vurgulanmaktadır (Pustagaçev, 1997, s. 304).

Kumandılarda Dil Ölümü Süreci Nasıl İşlemeye Başlamıştır?

Dil ölümü, özellikle birçok küçük grubun bir arada bulunduğu toplumlarda ortaya çıkan baskın güç ve edilgen toplum karşılaşmasının -edilgenden yana olumsuz tavır sergilemesiyle- canlı dilin kaybolması veya kaybettirilmesi sürecidir (Güner Dilek, 2007, s. 707).

Etkenlerine ve onların dilde bıraktığı tahrip derecelerine göre değişiklik gösterse de bir toplumda dilin ölüm sürecini başlatan ve sürdüren unsurlar birçok çalışmada

¹ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-500.html>
(17.11.2012)

² <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-500.html>
(17.11.2012)

ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bunlar arasında doğal konuşur sayısının kaybı, göçler, zorunlu veya gönüllü olarak bir başka dile geçiş gibi durumlar ilk sıralarda yer alır (Nettle-Romaine, 2002, ss. 152-164; Crystal 2007; ss. 90-110; Karabulut, 2004, ss. 72-80; 2005, ss. 20-22. 19-21; Killi Yılmaz, 2010, ss. 65-67).

Kumandılarda ana dilin ölüm eşiğine gelmesinde birçok faktör değişik düzeylerde etkili olmuştur ve *-çok kalabalık bir nüfusa sahip olmasalar da-* “doğal konuşurların varlığındaki sayısal azalma” tek başına yeterli bir sebep değildir, bu dil topluluğunun başka dilsel topluluklar içinde dağılmış ve erimiş hâlde yaşamakta olduğu da dikkate alınmalıdır. Dil ölümü sürecinin işlemeye başlaması en az iki dilin karşılaşmasıyla olur. Bu yönden bakıldığında, Kumandıların dili, tarih boyunca *-Sibirya bölgesinde yer alan diğer bütün topluluklarda olduğu gibi-* en çok Moğolca ve Rusça etkisi altında kalmıştır. Ancak, Kumandıların ana dilinin kaybolma sürecine girişinde; sanıldığı gibi yalnızca Rusçanın doğal konuşurlarının değil, en az onlar kadar aktif bölgesel ve dilsel etkileşim içinde buldukları, Hakas, Şor ve Altay standart dil türü konuşurlarının da etkin rolleri vardır. Bütün bu dilsel çeşitlilik, homojen ve sağlıklı bir dil üretebilecek dokuyu değiştirmekte, tahrip etmektedir. Dolayısıyla bir dilin canlılığının sürdürülebilmesinin ve aktarılmasının önemli bileşenlerinden olan “bir aradalık” şartının yeterince sağlanamamış olması dilin bir tür yitimine zemin hazırlamaktadır. Bir başka deyişle bir dil birliğinden çok parçalı alt dil birlikleri ortaya çıkarılması, dili tehlikeye sürükleyerek kolaylıkla ölümüne sebep olabilmektedir (Karabulut, 2004, s. 73).

Bir dilin değişimi evrensel, beklenen, bildik ve durdurulamaz bir süreçtir (Crystal, 2008, ss. 266-267), ancak sağlıklı bir doku üzerinde gelişimini sürdüren bir dil ile dokusu bozulmuş dillerin değişimleri farklı yönlerde gelişmektedir. Bu açıdan Kumandı ağzına baktığımızda; bilhassa zaman içinde geçirilen yer değiştirmeleri, hâkim dil ve kültürün baskısı, ana dilin konuşurlarının zihninde prestijini yitirmesi dilin tehlikeye girmesinde önemli olan değişkenlerdir.

Bu bildiri, çok sağlıklı ve homojen bir yapı özelliği taşımayan, özellikle komşu ve akraba kültürün doğal ve fark edilmeksizin bir başka diyalektin karakteristiğini bozması etkeni üzerinedir. Farklı bir dil ailesine mensup olan baskın dil Rusça zaten Kumandıların dil kullanımını azaltıcı bir unsurdur. Bunun üzerine köken ve kültür ortaklığı olan dillerin baskısı da eklenince, Kumandı ağzı “kendine has” özellikleri değiştirmeye başlamış ve böylelikle de “onu ayrı bir dil birliği kılan unsurları kaybettiği için iki uçlu bir ölüm süreci içinde yer almıştır.

Burada, Kumandı Türkçesinden -farklı zamanlarda derlenen metinlerden hareketle- “tehlikedeki diller” sürecine girişinin belirtileri fonetik, morfolojik ve leksik örnekler üzerinde gösterilecektir. Çalışmamızdaki örnekler, Baskakov (1972) ve Güner Dilek (2005) Kumandı metinlerinden alınmıştır.

Kumandı diyalektinde aynı kökten gelmesine rağmen farklı diyalektlerde farklı fonetik gelişmeye uğrayan yapılar bir arada kullanılmaktadır. Kumandı diyalektinde “karakteristik olanı zamanla akrabada olanla değiştirme” şeklinde karakteristiği kaybetme sonucunu ortaya çıkaran bulgular şu şekilde örneklendirilebilir:

Kumandı Türkçesi; /y/ dili ve lehçeleri içinde yer alan ve çok heceli kelimelerin sonundaki /ıg, ıg/ ses grubunun durumu bakımından /-ıg/ (tağlıg) grubunda değerlendirilen bir Türk dilidir (Tekin, 1989). Bu durumda anılan konumdaki /g/ ünsüzünün korunması beklenirken bugün, eş-zamanlı düzlemde; bu seslerin

metinlerde ve konuşmada -çoğu zaman standart dil türünün temellendirildiği Güney Altay diyalekti “Altay Kiji” ağzının hızlandırıcı tesiriyle- uzun ünlüye dönüşmekte olduğu ya da dönüştüğü, bu dönüşüm sürecine bağlı olarak da çok şekillilik gösterdiği tespit edilmiştir:

dağ//tağ//dak//daq//tak (<tağ) ‘dağ’ (St. Alt. *tuu*), *suğ//suw//süw//sü//suu//suuh//súğ//süük//* (<sug) ‘su, ırmak’ (St. Alt. *suu*), (St. Alt. *ooru*), *uk//ux//uğ//uw//uu* (<uğ); ‘ev’ (St. Alt. *üy*); *aayuu* ‘ay’ (<ayıg <adıg), *aağıra//aarı* (<agrıg) ‘hasta’ (St. Alt. *ooru*), *kışu//ğışuu* (<kiçig) ‘küçük’ (St. Alt. *kiçüü*), *çılıw* (<yılıg) ‘sıcak, ılık’ (St. Alt. *ciluu*), *saryuu* (<sarı yag) ‘tereyağ’ (St. Alt. *sarcuu*), *uluq//uluu* (<ulug) ‘büyük, ulu’ (St. Alt. *uluu*), *äliüü* (<elig) ‘elli’ (St. Alt. *bejen*).

Aynı şekilde özellikle -standart Altay Türkçesinde karakteristik olarak tanımlanan- iki ünlü arasında veya bir ünlü komşuluğunda kalan /g, ğ, v, w, ñ, y.../ seslerinin ikincil uzun ünlüye dönüşmesi kuralının -bazen standart türde uzun ünlüye dönüşmemiş örneklerde dahi- Kumandı Türkçesinde de işlemeye başladığını görebiliyoruz:

aar (<agır) (St. Alt. *uur*) ‘güç’, *araa* (<*aragı<arakı) ‘alkollü içecek’ (St. Alt. *arakı*), *garraan* (<gargan<kargan<karıgan) ‘ihtiyar’ (St. Alt. *kargan*), *ğaar-//qaar-//koo-* (<kagur-) ‘kızartmak, kavurmak’ (St. Alt. *koor-*), *çağ//çaw* (<yagı) ‘savaş’ (St. Alt. *cuu*), *çılış-* (<çigılış-<yigılış-) ‘toplanmak, yığılılmak’, *uula-* (<ıgla-) ‘ağlamak’ (St. Alt. *ıyła-*), *çüür-* (<cügür-) ‘koşmak’.

Kuzey grubu diyalektlerinde, Baskakov metinlerinden itibaren başlayan ve son dönem metninde yoğunlaşan Kumandı Türkçesinde de “karakteristiği belirleyen” ünsüz değişmelerinin beklendiği kelimelerde karışık ve kararsız bir görüntü dikkat çeker:

Kumandı diyalektinde, hem art-zamanlı hem de eş-zamanlı düzlemde, kelime başı ve kelime içi /ç/ seslerinin sızıcılaşarak /ş/ sesine dönüşmesi beklenirken standart türden kaynaklanan bir karışıklık söz konusudur:

şığar- ‘çıkarmak’ (St. Alt. *çıkır-*), *çığ-* ‘çıkarmak’ (St. Alt. *çık-*); *üş//üç* ‘üç’ (St. Alt. *üç*), *kışu//kışıw//kiçıw//kiçiw* (<kiçig) ‘küçük’ (St. Alt. *kiçüü*), *ğuuşın* ‘konuşma; hikâye’ (St. Alt. *kuuçın*), *kuuçında-* ‘konuş-’ (St. Alt. *kuuçında-*).

Kelime başı /y-/ sesinin /ç-/ sesine dönmesi Kumandı diyalektine has bir ses özelliğidir: *çıl* ‘yıl’ (< yıl), *çer* (< yer) ‘memleket’, *çoq* (< yok) ‘yok’, *çığılj-* (<yığılış-) ‘toplanmak’... Yine aynı şekilde /y-(-n/-ñ)> ñ-/ değişimi de en belirgin ses değişimlerindedir: *ñanı* (<yañı) ‘yeni’, *ñemen//ñaman* (< yaman) ‘kötü, fena’, *ñian* (< ñaan < yagan) ‘büyük’ vb.

Beklenen /y-/ > /ç-/ değişiminin yanında; güney Altay ağızlarının etkisiyle /y-/’li *yırı-* (< (y)ıra-) ‘uzak olmak’, *yıl* ‘yıl’, *yaqşı* ‘iyi, güzel’, standart dil türünün etkisi ile de /c-/’li örnekler bir arada bulunur: *cañmur* ‘yağmur’, *caqşı* ‘iyi, güzel’ vb.

Bazı morfolojik özellikler açısından bugün konuşulan Kumandı diyalektinin hâl eklerine baktığımızda güney ağızlarına ve standart Altay Türkçesine has şekillerin de kullanıldığını görüyoruz:

Vasıta hâli: Kumandı diyalektinde *-bila*, *-bile* şeklinde olan ekin Baskakov metinlerinde (*balaarıbila* ‘çocuklarıyla’, *saryuu bile* ‘tereyağ ile’, *ağaşdıñ deresibile* // *deresibile* ‘ağacın kabuğu ile’) sıklıkla bu şekil tercih edilmekle birlikte

sızıcılışmış (-wıla) varyantlarıyla (*adaqdarnıñ aadıwıla* ‘atalarının adıyla’) da kullanıldığı, günümüz konuşma dilini yansıtan metinlerimizde yerini standart dil türündeki -lA ekine bıraktığı izlenir: *cañmırla* ‘yağmurla’ *oorusdarla* ‘Ruslarla’, *colla* ‘yolla’....

Yönelme hâli: Kumandı diyalektinde bu hâl için tipik olarak beklenen ve Baskakov metinlerinde işlek olarak kullanılan -saarı..eki (*ñansaarı* ‘yana doğru’, *Ulalu saara barganar* “Ulalu’ya gittiler.”) ve varyantlarıdır; ancak, günümüz metinlerinde, bu ekin kısalmış şekillerinin ve standart dil türüne has (-GA) şeklinin işlek olarak kullanıma girdiği ve bu iki şeklin karışık olarak kullanımda olduğu görülmektedir: *oñ ñinsaa* ‘sağ yana’, *cırze* ‘yere’, *çaarıstañ tooğulsa* “Çarış’tan Toogul’a”, *ooğrutsa* ‘bahçeye’, *dayılğağa* ‘kurbana’, *stolğa* ‘masaya’, *qırğa* ‘kıra’, *domski zara // domskise // domskiğe* ‘Domskiye’, *Pissaa aydap keller*. “Bize misafirlige gelin”.

Ayrılma hâli: Baskakov metinlerinde ekin geniş ünlülü varyantının kullanımı yaygınken, günümüz metinlerinde -diğer kuzey Altay diyalektlerinden Çalkandı ağzında sıklıkla tanık olduğumuz- a/ı nöbetleşmesi dikkat çekicidir: *agımdıñ uluu kiji uldam* ‘Babamdan büyük kişi amcam’, *ağamdıñ kışıwleri açam* ‘babamdan küçükleri küçük amcam’, *Men ağımdıñ ugğam*. “Ben babamdan duydum”.

Standart Altay Türkçesinde, /-p/ sesiyle biten fiillere, -p zarf-fiil eki geldiğinde (tap-ıp > taap ‘bulup’) kelimedede uzunluk ortaya çıkar, bu durum Kumandı diyalektinde çok rastlanan bir durum değildir, ancak, metinlerimizde Kumandı dilinin doğal konuşurlarının standart türden ödünçleme ile doğal konuşma akışında diğer özellikler gibi bu yapıları da kullandıkları görülür: *şap* (< *şap-ı-p* < *çap-ı-p*) ‘bulup’, *kaab aldı* (< *kap-ıp aldı*) ‘tuttu, yakaladı’.

Söz varlığı açısından bakıldığında, Kumandı Türkçesine özgü kelimeler yanında standart türdeki veya dilsel temasın olduğu, Hakas, Şor, Çalkandı Türkçelerindeki şekillerin -aynı konuşma zincirinde dahi- bir arada sanki eş anlamlı kelimeler gibi kullanıldığı görülür: Standart dil türü ile aynı diyalekt grubunda “insanlar” anlamını vermek için *ulus* kelimesi kullanılır, Kumandı diyalektinde ise bu kavram *kijiler* şeklindedir, hatta bu kullanımın etkisiyle Kumandı dili doğal konuşurunun *ulusdar* şeklinin ürettiği de (*mında ulusdar góp buldı*. “burada insanlar çok idi.”) görülmüştür. Yine bunun gibi, aynı kişinin *gırh* ‘kırk’ // *älüü* ‘elli’ yanında bu sayıların standart dildeki karşılığı olan *törtön* ve *bejen* şekillerinin; tıpkı anılan örneklerde olduğu gibi *kuuçındaş-* (St. Alt.), *çooqdaş-* (Hakas-Şor), *örükdeş-* (Kumandı) fiillerinin de aynı konuşma zincirinde çok doğal bir şekilde kullanıldığı izlenir.

Sonuç Olarak, Kumandı Türkçesinin Bugünkü Durumu

Standart Altay Türkçesini ve güney diyalektlerini konuşan ve yazanlar sayıca Kumandılarından daha fazladır. İki dillilik veya çok dillilik olup bir de asıl yerlerinden ayrılan birçok toplumda olduğu gibi Kumandılarda da; iletişimde, eğitimde baskın dil Rusçanın prestijli dil olması sebebiyle ana dil sosyal işlevini yitirmiştir (Karabulut, 2004, 2005). Sonuç olarak da, bugün Kumandı Türkçesi sadece belirli bir yaş grubu tarafından konuşulabilen bir dil durumuna gelmiştir.

İncelediğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, Kumandıların ana dilinde, yapısal akrabalığın getirdiği bir doğallıkla Standart Altay Türkçesinden gramatikal ve leksik ödünçlemeler olmuş, bu durum da *başka diyalekt bulaşmasına* bağlı bir dil

değişimini ortaya çıkarmıştır. Bu başkalaşma ile Kumandı diyalekti tipik özelliklerinin büyük bir kısmını yitirmiştir.

Bölgede dilin günümüzdeki durumunu değerlendiren -belli sayılarda kişilerle yapıldığı ifade edilen bazı anketler- aracılığıyla ulaşılan sonuçları -kendi gözlemlerimizi de- katarak genel olarak şu şekilde değerlendirebiliriz: Ana dilini iyi bilen ve akıcı olarak konuşan doğal dil kullanıcıları yirminci yüzyılın ortalarında doğmuş olanlardır, 1950-1970 arasında doğanlar ise kısmen konuşmakta, daha sonra doğan gençler ve çocuklar ise neredeyse hiç konuşmamaktadır. Kendilerini Rus olarak tanımlayanlar azımsanamayacak sayıdadır.

Ana dili Kumandı Türkçesi olanlar arasında Altay edebî dilini konuşanlar ve anlayanlar çok sayıdadır, hatta, onların bir çoğu da “Standart Altay Türkçesiyle karışık” konuşmaktadırlar. İletişimde ana dillerini kullanmadıkları için anlayıp konuşamayanlar da oldukça fazladır.

Ayrıca Kumandı Türkleri, konuştukları ağzı; diğer Türk boylarından farklı görmekte, ayrı bir dil kabul etmekte ve dillerini geliştirmek için de değişik fonlardan devlet desteği almaktadırlar. Rusya Federasyonunun 1999’da çıkardığı “az nüfuslu halklar” hakkındaki yasa ile, “atalarının yaşamış olduğu topraklarda yaşamını sürdürmekte olan, nüfusu 50.000’i geçmeyen ve kendini etnik olarak farklı bir kimlikle tanımlayan topluluklara” dillerini, kültürlerini koruma ve geliştirmeleri için yapılan destek bu bakış açısının gelişmesinde oldukça etkili olmuştur (Killi Yılmaz, 2010, ss. 135-144).

Sonuç olarak; bildirimi, farklı Türk diyalekt ve lehçelerinden yaptıkları kopyalamalar, ödünçlemeler sebebiyle tipik özellikleri değişen Kumandı Türkçesi konuşurlarının ana dillerinin durumunu nasıl değerlendirdiklerini aktararak bitirmek istiyorum:

- (1) 254. *A bis poylaaris tildi unnabındıbis* 255. *boylaaris çozoqdaaribis çoq, boylaarisdiñ sariñnaaribis çoq.* 256. *til bojağan, çoq, bistiñ qumandı kiji çoq.* (Güner Dilek, 2005, KM-2: 254-256)
“Biz kendi dilimizi anlamıyoruz, kendi geleneklerimiz yok, kendi şarkılarımız yok, dil öldü, yok, bizim Kumandı Kişi yok.”
- (2) 183. *Men boyımnıñ dilini undıbaadım.* 184. *Anım ağım uude bisdiñ dilibile örükdeş catğanır.* 185. *Ançın boyımnıñ dilini undıbaadım.* (Güner Dilek, 2005, KM-3: 183-185)
“Ben kendi dilimi unutmam, annem, babam evimizde bizim dilimizle konuşuyorlardı, onun için unutmam.”
- (3) 186. *oolam boyıñ dilibile örükdenminçit, oonnaçıt.* 187. *Oğuna aalîhçit, a örükdenminçit.* 188. *Doje oorus arasında ösgen,* 189. *oorus arasında ürgöngen* 190. *i oorus şkolda ürgöngen* 191. *i argışdaarı oorusdar, añçün.* (Güner Dilek, 2005, KM-3: 186-191).
“Oğlum kendi diliyle konuşmuyor, anlıyor ama konuşamıyor, hep Rusların içinde büyüdü, Rusların içinde ve Rus okulunda, arkadaşları Rus, öğrenim gördü, onun için”

(4) 192. *Ar bolor qumandılarga, qumandılarga ar bolor.* 193. *Coğolup barçıdıbis.* 194. *ğop kışiler ölçet, as balar töröp çet.* 195. *vat bir çılğa, bu ortala altan çetdi kışi üülpaan, üç lü bala döreyin.* 196. *qumandılar ürepçiler.* 197. *Artganda çaş balar, quwandılar boynuñ dilni uunabuñçılar, mınayla oorustapçılar.*

(Güner Dilek, 2005, KM-3: 192-197)

“Kumandıların durumu güç, yok oluyoruz, insanların çoğu ölüyor, az çocuk doğuyor, bu son bir yılda (1998) ortalama 67 kişi öldü, yalnızca üç çocuk doğdu. Kumandıların soyu tükeniyor, soyu bozuluyor, kalan gençler de kendi dilini anlamıyor ve böylece Rusça konuşuyorlar.”

KAYNAKÇA

- Baskakov, N. A. (1972). *Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji), Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodı i Slovar.* Moskva.
- Crystal, D. (2007). *Dillerin Katli*, çev. Gökhan Cansız, profil yay., İstanbul.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and phonetics 6th Edition*, Blackwell, UK, USA, Australia.
- Güner Dilek, F. (2005). *Altay Türkçesi Ağızları.* Gazi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Güner Dilek, F. (2007), Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir) Bildiri Kitabı-II.* (Ed.: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Gürer Gülsevin) Ankara, 707-715.
- Karabulut, F. (2004). Dil Ölümü Sürecinde Kazak Türkçesinin Durumu. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 2004/1 Bahar Sayısı, Manisa, 67-88.
- Karabulut, F. (2005). Dil Ölümü Bağlamında Kayseride Yaşayan Uygur Türk Toplumunu, *Bilig.* Güz 2005/Sayı:35, Ankara.
- Killi Yılmaz, G. (2010). Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu. Ankara: KÖKSAV.
- Nasilov, D. M. (1997). Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıkları) ve Dilleri. *Sibirya Araştırmaları.* İstanbul: Simurg Yay.
- Nettle, D., Romaine, S. (2002). *Kaybolan Sesler- Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci.* Çev. Harun Özgür Turan. İstanbul: Oğlak Yay.
- Potapov, L. P. (1964). The Altays. *The People of Siberia.* (Ed. M.G. Levin; L.P. Potapov), London: The University of Chicago Press.
- Pustagaçev, Y. A. (1997). Altay ve Sibirya Türk Halklarının Etnik Kökeni ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı ile İlgili Bazı Görüşler. *Sibirya Araştırmaları.* İstanbul: Simurg Yay.
- Tambovtsev, Y. (2002). Is Kumandin A Turkic Language?. *Dilbilim Araştırmaları.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem.* 10. Ankara.

YUNANİSTAN KUM ÇİFTLİĞİ (ORESTİADA) URLU (THOURİO) KÖYÜNDE GAGAVUZLAR

Rifat GÜRGENDERELİ

Giriş

Yunanistan'daki Gagavuz Türkleri ile ilk tanışmam 1982-83 yıllarındadır. Edirne Ali Paşa kapalı çarşısına gelen Yunanlıların, Türkçeyi bu kadar güzel ve anlaşılır bir şekilde konuşmaları hepimizi çok şaşırtmıştı. Bu insanlar, Türkçe konuşmakla kalmıyor, Nasrettin Hoca fıkralarını bile biliyorlardı. Atasözü ve deyimleri de kullanıyorlardı ve bunların bazıları bizim dağarcığımızda yoktu. Yıllar sonra bu Gagavuzlarla tekrar bir araya gelmemiz bu bildirinin hazırlanmasını sağladı.

Ortodoks Hristiyan olan Gagavuzlar, Moldova Cumhuriyeti'ndeki Gagavuzya dışında Ukrayna, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Bulgaristan, Romanya, Eski Yugoslavya, Rusya, Beyaz Rusya, Gürcistan, Litvanya, Estonya, Azerbaycan, Brezilya ve bildirimize konu olan Yunanistan'da yaşamaktadırlar.

Atanas Manov, Mihail Çakır, V. A. Maşkov, W. Radlof, N. A. Baskakov, M. Türker Acaroğlu, A. Zeki Velidi Togan gibi araştırmacılar Gagavuzların aslının Oğuzlardan geldiğini söyler. Faruk Sümer, P. Wittek, G. D. Balaşçev'e göre Gagavuzlar, Anadolu'dan gelen ve daha sonra Hristiyan olan Selçuklu Türkleridir. T. Kowalski, Nevzat Özkan, Harun Güngör ve Mustafa Argunşah vd. Gagavuzların; Peçenek, Uz, Kuman ve Anadolu'dan gelen Selçuklu Türklerinin bir araya gelmesi ve kaynaşmasıyla oluştuğunu söylemektedirler. Son dönemde bu konuda yayın yapan Türkologlar, Gagavuz Türklerinin kökeni ile ilgili en geçerli ifadenin bu olduğu konusunda hemfikirdirler¹.

Nevzat Özkan, Gagavuz Türkçesi Grameri'nde (1996, s. 12):

“Gagavuzlar, dil ve kültür özellikleri bakımından büyük ölçüde Oğuz Türklerine yaklaşmakla beraber; Gagavuz Türkçesi, Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Türklerinin ve güneyindeki Trabzon, Rize, Gümüşhane gibi Peçenek, Kıpçak izlerinin kuvvetli olduğu yerleşim merkezlerinin dil özellikleriyle büyük yakınlıklar göstermektedir. Ayrıca Gagavuzlar arasında çok kuvvetli bir İslami kültür bakiyesi olduğu dikkat çekmektedir. II. İzzeddin Keykavus ile birlikte Balkanlara geçen Türkler de Gagavuzların asıl nüvesini teşkil eden Hristiyan Türklerle karışmıştır.” demektedir.

“Gagavuz” adının resmî olarak ilk kullanımı Ruslara ait olan 1817 tarihli bir nüfus belgesinde görülür (Argunşah, 2007, s. 28). Gagavuz kelimesinin menşei hakkında

¹ Gagavuzlar hakkında geniş bilgi için bk.: Mustafa Argunşah, Hülya Argunşah (2007) *Gagauz Yazıları*, Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları, Kayseri; Harun Güngör, Mustafa Argunşah (1998) *Gagauzlar*, Ötüken, İstanbul; Atanas Manov, (2001), *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, (çev. M. Türker Acaroğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara; Nevzat Özkan (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara; BOBA, A.-ÇAKIR, M. (2007). *Gagauzlar: İstoriya, Adetlär, Dil Hem Din*, Pontos, Chisinău.

Türkologlar farklı görüşler belirtirler. Kelimenin “Gök+Oğuz”, “Gök+uz”, “Kaka+uz”, “Gaga+uz”, “Gara+uz”, “Hak+Oğuz” veya “Keykavus” yapısından türetildiği ifade edilmektedir. Genel kanı ise bu kelimenin etimolojisinin “Gök+Oğuz” şeklinde olduğudur.

Gagavuz adının dışında, özellikle Balkan yarımadasında yaşayan Gagavuzlar, kendi kimliklerini daha ziyade “Surkuç, Sorkuç” adıyla ifade ederler (Menzel, 1948, s. 706).

Gagavuzların dinî ve kültürel özellikleri bakımından gösterdiği farklılık buldukları bölgelerde kimlik açısından baskıya uğramalarına sebep olmuştur. Besarabya bölgesindeki Gagavuzlar baskın sayılarının çok fazla olmadığı bilinen Gagavuzlar, dünya coğrafyası içinde farklı bölgelerde yaşamaktadır. Gagavuzlarla ilgili yapılan çalışmalarda nüfusları için çeşitli sayılar verilmektedir. Yaşar Nabi Nayır (1936, s. 87), 1936 yılında Bulgaristan’da 50 bin, Besarabya’da 300 bin Gagavuz’un olduğunu ve bu Gagavuzların Türk kimliğini koruyabildiklerini söyler, 1959 nüfus sayımına göre eski Sovyetler Birliği’nde 124 bin Gagavuz Türkü bulunmaktadır (Argunşah,1998, s. 7). G. Nikolayeviç Topuzlu’nun 19 Mayıs 1990 tarihli *Ana Sözü* gazetesinde; eski Sovyetler Birliği’nde (Moldavya, Ukrayna, Kazakistan, Beyaz Rusya, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Litvanya ve Estonya) yaşayan Gagavuzların sayısını yaklaşık 200 bin olarak göstermesini doğru bulmayan Nevzat Özkan (1996, s. 27), Yaşar Nabi Nayır’ın sözleri dikkate alındığında bu sayının 1990’lı yıllarda çok daha fazla olması gerektiğini söyler. D. N. Tanasoğlu Moldova’da 200 bin, Bulgaristan’da 60 bin, Dobruca’da 5-6 bin Gagavuz’un yaşadığını, A. Bican Ercilasun da Romanya ve Bulgaristan dâhil bütün Gagavuz Türklerinin sayısının 200-500 bin arasında olduğunu ifade etmektedir. Mehmet Çavuş, Bulgaristan’da 340 bin, Ahmet Tacemen ise 250-300 bin arasında Gagavuz Türkü’nün olduğunu belirtir. Nüfusla ilgili bu değerlendirmeler ışığında Nevzat Özkan (1996, ss. 28-29), Gagavuzların yaklaşık nüfuslarının 500 binin üzerinde olması gerektiğini ve bunların da genel itibarıyla Bulgaristan ve Moldovya’da yaşayan Gagavuzlar olduğunu söylemektedir.

Romen ve Rus kimliği içinde, Yunanistan’daki Gagavuzlar Helen, Bulgaristan’dakiler de Bulgar kimliği altında Türk kimliklerini kaybetmeye başlamışlardır. 1989 yılında Moldova’da Gagavuzlar özerkliklerini ilan ederek kimliklerini ve dillerini ifade edebilme gücüne kavuşmuşlardır. Ancak Yunanistan ve Bulgaristan’daki Gagavuzlar için kimlik ve dil büyük bir sorun olarak hâlen devam etmektedir. Yunanistan’daki Gagavuzların Yunanca, Bulgaristan’dakilerin de Bulgarca konuşmaları bu devletlerin işine yaramıştır. Gençlerin aile içinde Türkçeyi öğrenememeleri ve eğitim dilinin etkisi, Gagavuz kimliklerini kaybetmeleri sonucunu doğurmuş, böylece buldukları ülkenin asli unsuru oldukları konusunda Yunanistan ve Bulgaristan’ın daha rahat çalışmasını sağlamıştır.

Bulgar tarihçiler, Gagavuzların asıllarının Bulgar olduğunu, dillerini kaybetmelerine rağmen dinlerini muhafaza ettiklerini sonradan Türkleştiklerini iddia ederler (Çakır, 2007, ss. 58, 61). Benzer şekilde Yunanlılar da Gagavuzların aslında Yunan olduklarını daha sonra Türkleştiklerini söyler. Her iki iddia da Osmanlı’nın buldukları bölgeye göre Yunanca veya Bulgarca konuşmanın fermanla yasaklanmasına bağlanmaktadır (Çakır, 2007, s. 63). İddiaya göre Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumlara, Rumca konuşma fermanla yasaklanmıştır. Fermanla “*Gagauz olasin, senin dilin uz olsun, padişahlık diliyle laf edesiniz, sade*

Türkçe, Osmanlıca kullanın.” denmektedir. Bu fermana istinaden söylenen “*gagan uz olsun*” sözünden “Gagauz” kelimesinin türediği, dillerini konuşamayan bu Rumların da o zamandan beri “Turkofon, Gagauz” oldukları söylenir. (Özkan, 1996, s. 13)

Yunanlılar, Gagavuzların Helen soylu olduğunu iddia edebilmek amacıyla “gagavus” şeklinde kullandıkları kelimenin etimolojisini de yaparlar. Buna göre kelimenin başındaki “gak/gek” eski Arnavut kabilelerinden birinin adıdır. Devamındaki “vus” ise Yunanca “inek” anlamında kullanılan bir kelimedir. (Güngör-Argunşah, 1991, s. 732)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Hamdullah Suphi Tanrıöver Romanya’da büyükelçiye (1931-1944), Besarabya ve Dobruca’da yaşayan Gagavuzlarla ilgilenir ki bunların sayısı 250.000’i aşkındır. 1935 yılında Yaşar Nabi Nayır, Romanya’daki Gagavuzların yaşadıkları yerlere bir gezi yapar ve buralarda gördüklerini 22 Aralık 1935 tarihli Ulus gazetesinde yazar. Türkçeyi çok güzel kullandıklarını, görünüm olarak Anadolu ve Rumeli Türklerinden farklı olmadıklarını, Hristiyan olmalarına rağmen Türk kimliğini kaybetmediklerini belirtir. Hamdullah Suphi, buralardaki Gagavuzları, Türkiye’ye getirmek istemektedir. Böylece Türk Ortodoks Patrikhanesi’ne de cemaat sağlanacaktır. 1935 yılında 70 kadar Gagavuz İstanbul’a getirilir ve eğitim görmeleri için okullara yerleştirilir. 1937’ye kadar yaklaşık 200 Gagavuz genci Romanya’dan Türkiye’ye getirilmiştir (Mert, 2005, s. 54; Argunşah, 2007, s. 121). Hamdullah Suphi; Gagavuzları, Müslüman Türklerden ayırt etmenin mümkün olmadığını, âdetleri ve ahlakları bakımından da Müslüman Türklere benzediklerini söyler. Hamdullah Suphi, Mankalya camii imamının sözlerine raporlarında yer vermiştir. İmama göre bu Gagavuzlar, vaktiyle dinlerini veren ama dillerini vermeyen köylü amcalardır (Anzerlioğlu, 2006, s. 36).

Yakın dönemde yapılan ve Gagavuzları anlatan çalışmalar -tabii olarak- daha ziyade nüfuslarının en yoğun olduğu Moldova Cumhuriyetindeki Gagavuz özerk bölgesinde yaşayan Gagavuzların konuştukları ve yazdıkları Türkçenin ses ve şekil özelliklerini ele almaktadır. Gagavuz kültürü, âdetleri ve inanışları hep bu bölgede yaşayan Gagavuzlarla ilgilidir. Karaman Türkleri ve mübadele ile ilgili yapılan çalışmalarda Gagavuzların da adı geçmekte ancak Yunanistan’daki Gagavuzlarla ilgili bilgiler yetersiz kalmaktadır. Hatta buralarda verilen bilgiler daha ziyade Ortodoks Karamanlarla ilgili olduğu için Gagavuzlar da Karaman Türkleri içinde zikredilmektedir.

Gagavuz Türkleri ile ilgili Türkiye’de ve yurt dışında yapılan çalışmalarda, Yunanistan’daki Gagavuzlar hakkında verilen bilgiler sınırlıdır. Gagavuzların yaşadıkları bölgeler arasında Yunanistan da yer almaktadır. Fakat bu bölgede yaşayan Gagavuzlarla ilgili çalışma ve bilgilerin yetersiz olması, yaşadıkları yerlerde saha araştırması yapılmaması, bölgede araştırma ve çalışma yapmanın güçlüğü ve Yunan nüfuslarında Gagavuzlarla ilgili kayıtların bulunmaması bu konuda yapılan çalışmaların sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Edirne ve Gagavuzlar

Edirne, bir geçiş noktası olması ve Tunca, Meriç, Arda nehirleriyle sulanan bereketli bir coğrafyanın merkezinde bulunması nedeniyle, eski çağlardan bugüne önemli bir medeniyet merkezi olagelmıştır. Tarihî süreç içinde Traklardan başlayarak hemen

her medeniyetin izleri görülür. Aynı zamanda Balkanlara yerleşen çeşitli Türk boylarının bu bölgede buldukları da bilinmektedir.

Bizans kilisesinin çalışmasıyla, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlara hâkim olmaya başlayan Hun, Bulgar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklar Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Savaşçı özellikleriyle öne çıkan Türk boylarının, bölgenin özelliği gereği Hristiyan olmaları pek tabiidir. 13. yy'da Ulahya ve Karamanie krallarının Edirne'ye bir saldırı düzenledikleri ve 1205 yılındaki bu kuşatmada 120.000 kişilik Bulgar, Kuman ve Ulahlardan oluşan ordunun Latinleri yendiği kaynaklarda yer almaktadır (Hançerlioğlu, 2012, s. 171).

Edirne, Gagavuzlar için önemli bir merkezdir. Rus Etnoloğu Moşkof, Trakya'da yaşayan Gagavuzlara, "Sorguç" adının da verildiğini söylerken, bu Gagavuzların merkezinin "Havsâ" olduğunu belirtir (Güngör-Argunşah, 1998, s. 25). Hamdullah Suphi'nin Romanya'da görevliken gönderdiği bir raporda:

"Beserabya ile Dobruca, Bulgaristan ve Şarki Trakya'da sakin "Gagavuz" isminde ana dilleri Türkçe olan bir halk vardır. Bunlardan Şarki Trakya'da yaşayanlar, Hacı Adil Bey'in Edirne Valiliği esnasında Bulgaristan'a hicrete icbar edilmiştir." denmektedir (Anzerlioğlu, 2006, s. 36).

Hacı Adil Bey, Edirne'de iki farklı dönemde valilik yapmıştır. İlki Ekim 1911- Ocak 1912, diğeri Temmuz 1913- Ekim 1915'tir². Bu belgeden de anlaşıldığı üzere Edirne ve çevresinden bir kısım Gagavuz Bulgaristan'a gönderilmiştir.

Özellikle Edirne'ye bağlı Havsâ ve köylerinde yoğun olarak yaşamakta olan Gagavuz Türkleri, sadece dinlerinin farklı olması yüzünden Lozan antlaşmasıyla göç etmemişler, tespitimize göre mübadele öncesinde de Edirne'nin köylerinden kaçarak Meriç nehrinin karşı kıyısına, Yunanistan sınırları içine göç etmişlerdir. Bugün Orestiada (Kum Çiftliği) şehrinde ve köylerinde önemli sayıda Gagavuz Türkü yaşamaktadır. Yine Uurlu (Thourio) köyünde konuştuğumuz Gagavuzlar, Havsâ'dan Burgaz'a kadar olan bölgede yoğun bir Gagavuz nüfusunun yaşadığını³, dedelerinin de Edirne'ye bağlı Havsâ, Azatlı, Şerbettar, Oğulpaşa, Karahalil, Kırçasalih ve Arslanlı'dan göç ettiklerini söylemektedirler. Bu bölgede yapılan araştırmalarda Gagavuzlara ait mezar taşlarının bulunduğu bilinmektedir. Bu mezar taşlarını, Ortodoks dinine mensup diğer unsurların mezar taşlarından ayıran fark, Gagavuz mezar taşlarında bulunan alet resimleridir ki bu resimler yapılan mesleği göstermektedir⁴. Mustafa Argunşah da Edirne civarındaki beş köyden göç eden Gagavuzların Yunanistan'a yerleştiğini söylemektedir (Argunşah, 2007, s. 48). Yaptığımız araştırmada, mübadele öncesinde Edirne ve çevresinde yaşayan Ortodoks Arnavutların da Gagavuzlarla birlikte, Yunanistan'daki bu bölgeye göç ettiği ve Gagavuz köylerinde yaşadıkları tespit edilmiştir. Ancak bu Arnavutların sayısı köydeki Gagavuzlara nispetle oldukça azdır. Uurlu köyünde bugün

² http://wiki.rz.uni-bamberg.de/wiki/turkologie/index.php/Adil_Bey (E.T.18.04.2012).

³ "apsa itiyallâ söyleyedi. o zaman bizim itiyallâ ani ordan geldile, apsadan dedi babaeskiye kadar dedi, fitil varmış çakarmışle bôle yakamamış. apsadan babaesgi'ye kıada çıkmış yakamamış cıgarasını."

⁴ Bu tespit, Yrd.Doç.Dr. Emin Kalay tarafından yapılmıştır. Kendisi Edirne ve çevresindeki Gagavuz köylerinin araştırılması sırasında araştırma grubu içindedir. (T.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli Öğretim Üyesi).

Kırcasalih'ten göç etmiş 3-5 Arnavut aile bulunmaktadır. Bunlar da büyüklerinden veya Gagavuzlardan Türkçe öğrenmişlerdir. Bu nedenle hâlen konuştuıkları Türkçe, buldukları bölgedeki Gagavuzların ağız özelliklerini taşımaktadır.

Urlu-Thourio'da Gagavuzlar

Urlu (Thourio), Yunanistan'ın Evros bölgesinin kuzeydoğusunda Meriç nehrine yakın Türkiye sınırında, Orestia'da (Kum Çiftliği) bağlı bir köydür. Köy, Orestia (Kum Çiftliği) ve Dimetoka arasındadır.

Yunanistan'da Gagavuzlar, Kum Çiftliği-Orestia (Ορεστιάδα) Dedeağaç-Aleksandropolis (Αλεξανδρούπολη) ve Dimetoka'da (Διδυμότρυχο) yoğun olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca Siroz, Selanik ve Tesalya'da Gagavuzların yaşadıkları bilinmektedir.

Turgay Cin (2012, s. 33), Gagavuzların yaşadıkları yerleri ve aile sayılarını şöyle tespit etmiştir: Orestia (Ορεστιάδα) Kazası: Amovuno (Αμμόβουνο) 59 aile, Arzos (Αρζος) 33 aile, Valtos (Βάλτος) 23 aile, Dilofos (Δίλοφος) 24 aile, Thourio (Θούριο) 194 aile, Kavili (Καβύλη) 2 aile, Kanadas (Καναδάς) 63 aile, Keramos (Κέραμος) 16 aile. Kliso (Κλεισώ) 94 aile, Krios (Κριός) 1 aile, Kiprinos (Κυπρίνος) 6 aile, Lepti (Λεπτή) 15 aile, İnoyi (Οινόη) 237 aile, Ormenio (Ορμένιο) 6 aile, Pali (Πάλη) 7 aile, Plati (Πλάτη) 7 aile, Pargos (Πύργος) 85 aile, Sagini (Σαγήνη) 244 aile, Sakkos (Σάκκος) 1 aile, Spileo (Σπήλαιο) 30 aile, Filakio (Φυλάκιο) 34 aile. Dimetoka (Didimotihos: Διδυμότρυχο) Kazasında: Asvestades (Ασβεστάδες) 3 aile, Evgeniko (Ευγενικό) 22 aile, Kostı (Κωστή) 12 aile, Puliya (Πουλιά) 2 aile, Savra (Σάυρα) 12 aile. Gümölcine köylerine de iskân edilmiş Gagavuzlar bulunmaktadır: Amfia (Αμφία) ve Nea Kalisti (Ν. Καλίστη). Ayrıca Siroz'un Hrisihorafa, Selanik'in Langaza ve Kalohori, aynı şekilde Kılıç ilinin muhtelif yerlerine yayılmış aileler ile Tesalya'nın köylerinde de Gagavuzlar yaşamaktadır.

Bu araştırmaya göre çalışmamıza konu olan Urlu-Thourio köyünde 194 Gagavuz ailesi yaşamaktadır. Yunanistan'daki Gagavuzların yaşadıkları bölgelerin nüfus yoğunluğuna bakıldığında; Sagini (244 aile) ve İnoyi'den (237 aile) sonra Thourio'nun üçüncü sırada geldiği görülmektedir.

Thourio köyünün internet sitesinde köyün eski sakinlerinin Türkler olduğu, mübadele sonrasında köye, Hristiyan Yunanlıların yerleştirildiği yazılmaktadır. Yine aynı sitede Urlu köyünde şu an yaşayanların; Azatlı, Karahalil, Büyük Zülüf, Aslan, Mandıra, Oğulpaşa, Eskiköy, Küçük Zülüf, Enez, Edirne, Şerbettar, İskenderköy, Tatarköy ve Havsa'dan buraya göç ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca köyde özellikle 1960 yılında büyük bir göç olduğu, çalışmak amacıyla Yunanistan'ın başka şehirlerine, Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa, Brezilya ve Avustralya gibi ülkelere gittiği bilgisi de yer almaktadır⁵.

Kum Çiftliği (Orestia) bölgesinde yaşayan ve bölgenin tarihî süreç içinde asli unsuru olmayan Gagavuz Türkleri, bugün hızla Yunanlaşmaktadır. Eski adıyla Urlu bugünkü adıyla Thourio olan köyde yaşayan Gagavuzların büyük bir bölümü ana dilleri olan Türkçeyi konuşmakta sıkıntı çekmiyorlar. Ancak bu Gagavuzların yaş ortalaması 60'larda. Gagavuz Türkçesi bu bölgede "ölümcül diller" sınıfındadır.

⁵ www.thourio.gr, (E.T. 13.04.2012).

Burada yaşayan Gagavuzların çocukları ne yazık ki Türkçe konuşamıyorlar. Çalışmak veya eğitim amacıyla bugün Yunanistan'ın ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerine yerleşen yeni nesil Gagavuzlar, kimliklerini ve kimliklerinin en belirgin özelliği olan Türk dilini kaybetmiş durumdadırlar.

Gagavuzlarla ilgili yapılan yayınlarda, Gagavuz Türklerinin çok zengin bir folklorik malzeme ve sözlü geleneğe sahip olduğu (Özkan, 1996 s. 34), Gagavuz Türkçesindeki sözcük dağarcığının çoğunu Türkçe kökenli sözcüklerin oluşturduğu yazılmakta, alıntı sözcüklerin ise daha çok Hristiyanlıkla ilgili terimler olduğu (Güngör ve Argunşah, 2002, ss. 60-61) söylenmektedir. Bu ifadeler Türk dilini ve kimliğini kaybetmeyen Gagavuzlar için doğrudur ki bu Gagavuzlar, Moldova'da özerk bölgede yaşayan Gagavuzlardır. Oysa Yunanistan'da Thourio-Urly köyünde yaşayan Gagavuzlar için, tespitlerimize göre Türk kültürüne ait yaşayan fazla bir folklorik malzeme kalmamıştır. Bizim de iki tanesine ulaşabildiğimiz aile albümlerdeki eski resimler, giyim kuşama ilgili malzemeleri tespit edebilme açısından önem taşımaktadır.

Gagavuzların Yunan asıllı olduğunu söyleyen Yunanlılar için Gagavuzlar, asıllarına dönüyor. Onlara göre Ortodoks Yunanlıların dili, zorla Türkçe yapılmıştı. O zaman Yunancaya dönmeleri çok normal, onlar Türkçe konuşan Hristiyan Trakyalılar.

Sonuç

Urly köyünde, Türk kültürüne ait malzeme belki kaybolmuş ancak kültürün en önemli aracı olan Türkçe hâlâ yaşıyor. Thourio'da oturduğunuz kahvede belli bir yaşın üzerindeki herkesle istisnasız, Türkçe konuşabilirsiniz. Anne ve babalarının Yunanca bilmediklerini bu nedenle resmî işlerde tercümanlık yapmak üzere çocuklarından yardım istediklerini ancak çocukların da Türkçe bilmediği için anlaşamadıklarını gülerек anlatacaklar. Eskiden kahveye, kadınların ve çocukların gidemediklerini, kadınların evlerde toplandıklarını söyleyecekler. Devamında size; hikâyeler, fıkralar, başlıklarından geçen maceraları anlatabilirler. Hatta Almanya'da işçiyken, Anadolu'dan giden ve Almanca bilmeyen Türklere nasıl tercümanlık yaptıklarını, yine akraba ziyareti için Hollanda'ya giderken, inecekleri yeri geçtiklerinde kara bıyıklı, esmer Anadolu Türklerinden, Türkçe sayesinde nasıl yardım aldıklarını anlatacaklar. Belki de bizim gurbetçilerin, Gagavuzların yaşadıkları bölgeden geçerken arabaları bozulunca yaptıkları yardımları, Meriç nehrinin karşı kıyısında balık tutan Türk çocuklarının onlara “gavur, gavur” diye bağırdıklarını, küfür ettiklerini ama karşıdan Türkçe cevap alınca nasıl utanıp kaçtıklarını saf ve heyecanlı bir Türkçe ile anlattıklarında mutlu olabilirsiniz⁶. Ama önlem alınmaz ve buradaki Gagavuzların bizim için ne kadar önemli ve değerli olduğunu anlayamazsak kısa bir süre sonra bu bölgedeki insanlar, “dedelerimiz, babalarımız Gagavuz ama biz Türkçe bilmiyoruz” diyecek.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili kurumlarının bu konuda yapması gereken çalışmalar var. Yunanistan'daki Gagavuzlar öncelikle kimlik ve eğitim konusunda aydınlatılmalıdır. Bunun için özellikle Gagavuzlarla sınırdaş olan Trakya Üniversitesi'nde, belki Kırklareli ve Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi'nde sadece Gagavuz çocukları için kontenjanlar ayrılarak, ücretsiz ve sınavsız eğitim alma imkânı sağlanmalı. Türkçeyi rahat kullanabilmelerini sağlamak amacıyla yaz

⁶ Ocak 2012 tarihinde, Urly-Thourio köy sakinleriyle yapılan mülakatlar.

kursları düzenlenmeli ve Gagavuz çocukları Türkiye'nin farklı şehirlerinde misafir edilmeli. Gagavuzya'da yaşayan Gagavuzlarla, Yunanistan'daki Gagavuzların etkinliklerde bir araya gelmeleri sağlanmalı. Gerçi bu tür etkinlikler daha önce yapılmış ama yetersiz kalmıştır. Bu tür etkinliklerin sayısı arttırılmalı ve her türlü destek verilmelidir. Göç ettikleri köy, kasaba ve şehirler ile bağlantı kurmaları sağlanmalı, ilgili Türk belediyelerinin, Yunanistan'daki Gagavuzların yaşadığı yerlerdeki belediyelerle işbirliği yapması için girişimlerde bulunulmalıdır. Türkiye'de özellikle Yunanistan ve bu bağlamda Bulgaristan'da⁷ yaşayan Gagavuzlarla ilgili çalışmalar yapılmalıdır. Batı Trakya ile ilgilenen kurumlar; bu bölgeyi ve Gagavuz Türklerini fark etmeli, aramızda tek kültür bağı olarak kalan Türk dilini kaybetmemeleri için çalışmalıdır.

---

⁷ Konuştuğumuz Gagavuzlar, bir kısım akrabalarının Bulgaristan'da Edirne'ye 20 km uzaklıktaki Cısr-i Mustafapaşa (Svelingrad) kasabasında yaşadıklarını söylediler.

METİNDE KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

a) Ünlüler

ā	: Normalden uzun “a” ünlüsü
á	: Yarı kalın, düz, geniş “a” ile “e” arası bir ünlü
a	: Uzun “a” ile “e” arası ünlü
ã	: Yarı yuvarlak, geniş, kalın “a” ile “o” arası bir ünlü
ä	: Açık e ünlüsü
ī	: Normalden uzun “ı” ünlüsü
î	: Normalden uzun “i” ünlüsü
ō	: Normalden uzun “o” ünlüsü
ó	: Yarı kalın, yuvarlak, geniş “o” ile “ö” arası bir ünlü
o	: Uzun “o” ile “ö” arası ünlü
ö	: Yarı geniş, yuvarlak, kalın “o” ile “u” arası bir ünlü
õ	: Normalden kısa “o” ünlüsü
õ	: Normalden uzun “ö” ünlüsü
ū	: Normalden uzun “u” ünlüsü
û	: Yarı kalın, yuvarlak, dar “u” ile “ü” arası bir ünlü
u	: Uzun “u” ile “ü” arası ünlü
ü	: Normalden uzun “ü” ünlüsü

b) Ünsüzler

ğ	: Arka damak g’sı
ķ	: Arka damak k’sı
K	: Yarı tonlu, ön damak “k” ile “g” arası ünsüz
Ķ	: Yarı tonlu arka damak “o” ile “ğ” arası ünsüz
Ī	: Kalın ünlülerle kullanılan ön damak l’si
P	: Yarı tonlu “b” ile “p” arası ünsüz
S	: “s” ile “z” arası ünsüz
T	: Yarı tonlu “t” ile “d” arası ünsüz

METİN

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Yunanistan bölgesinde yaşayan Gagavuzlara ait metinlere rastlayamadık. Bu nedenle Urlu köyünden derlediğimiz ve bir bölümü verilen bu metnin, Yunanistan'daki Gagavuzlardan yapılan ilk derleme olduğunu düşünmekteyiz. Bildirimizin konusu içinde yer almaması nedeniyle sadece metin verilmiştir.

yö_zararı ba ne zāmeT ba, furunı ben ya ben usta bā. baḲ ūşindi bunnarı hepsini ben Ḳoydum, ūe bu Tavannarı filan ben, öle taşlen yapıḲ onı dolay dolay óley yaptıḲ, güzel PişirmeḲ içi olmadı. ikki tene ūey nassı deyalā ossun, Ḳabardıla bān órda aşşada yapıdım onnarı ben, bāḲalım ne _ölcaḲ bu. te o Ḳada Ḳoyalım bā, Ḳa bóle. biz yāpiyoz bea, vardı bi dölüm bā órda. bu sene ḲuraḲ gitdi ani tatlı oldula, biraz tatlıcana, Ḳoyım mı āciḲ ekmek istersen bóle, sōra gideriz o yanna bāḲalım nābıcaḲla.

orē hepsi oulpaşa, azatlı, apsa... apsa itTiyallā söyleyedi. o zaman bizim itTiyallā ani ordan geldile, apsadan dedi babaeskiye Ḳadar dedi, fittil varmış çāḲarmışle bóle yaḲamamış. apsadan babaesgi'ye Ḳada çıḲmış yaḲamamış ciḲarasını. oristiya'da ḲalabalıḲ, yohdur o Ḳadan bā otuz bin Ḳada. dimotḲadaydı ama diḡiştirdiler sōra bu sofiḲo deniyo burda, sufuların adını, onna posti deniyo, onna biraz dā o yandan parapanḲo deyalā onnara. uzunköprü'den onna Türkçe bilmāla, ḡagavuzlar biliyo, o zaman bizimkile burdādılar onnā gelmişdile çok siyrek işan. bóle bóle tutTula bi yer. sonra açan ḲalabalıḲlandıḲ, napdıḲ gel ūini napdıḲ. gör ūini biz diyoz tarla veriyola ya bizim mera te óle oldu zara yapıḲıḲ kendi kendimize deḡ, baḲ ūindi ne yapıḲıḲ deḡ, onar aldıla tarla bize Ḳaldı aS. devlet verdi, yazdılar adlarını bize Ḳaldı az deyelim yirmi beş, otuz dönüme Ḳaan çıḲışıyodi, óle Ḳaldı.

vardı bā bi TaḲım anteriler bóle vardı filan ama bozdılā ondan sona yaPtıla başḲa türlü ḲaybotTula, sonra başladıla küylülē eski zamannarı yapalım diyne potur motur, anterile manterile yapāyi deye naS deyim, Ḳarlar toplanıyo Ḳarlar giyele eski zamanların giyele te oynayla. rubaları bozdılar hepsici terlik merlik yapTıla onnarı.

KAYNAKÇA

- Anzerlioğlu, Y. (2006). Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri. *Bilig.* 39, 31-51.
- Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi.* 51, 171-188.
- Argunşah, M.- Argunşah, H. (2007). *Gagauz Yazıları*. Kayseri: Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları.
- Arnaut, T. (1994). *Gagauz 'um Bucak'tır Yerim*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Bayat, F. (2004). Uz ~ Ğuz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi. *Karadeniz Araştırmaları*, 3, 71-77.
- Baymak, O. (2000). *Gagauz Çağdas Siiri Antolojisi*. Prizren-Kosova: Bay Yayınları.
- Boba, A.- Çakır, M. (2007). *Gagauzlar: İstoriya, Adetlär, Dil Hem Din*. Chisinău: Pontos.
- Cin, T. (2010). Milletlerarası İlişkilerde Yunanlılaştırma Faaliyetlerine (Asimilasyona) İlişkin İki Örnek: Kalaşlar ve Gagavuzlar. *Karadeniz Araştırmaları*, 25, 11-50.
- Gaydarıcı, G. A.- Koltza, E. K.- Pokrovskaya, L. A.- Tukan, B. P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Çev. İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Güngör, H.- Argunşah, M. (1998). *Gagauzlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Manov, A. (2001). *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)* (Çev. M. Türker Acaroğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Menzel, T.H. (1988). Gagauzlar. *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: MEB.
- Mert, Ö. (2005). *Türk Ortodoksları*. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Nayır, Y.N. (1936). *Balkanlar ve Türklük*. Ankara.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Rasonyi, L. (1982). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

UMUMTÜRK TARİHÎ DİYALEKTOLOJİSİNİN ÖĞRENİLMESİNDE MAMUŞA ŞİVESİNİN (AĞZININ) ROLÜ

Galibe HACIYEVA

Umumtürk dil tarihinin öğrenilmesinde çeşitli alanlarda mevcut Türk halklarının diyalekt ve şivelerinin araştırılması çok büyük önem taşımaktadır. Edebî dilin tekmileşmesinde ve günümüze kadar geçtiği tarihî merhalede diyalekt ve şivelerin rolü inkar edilemez. Bunun için ilk önce resmî devlet dili olmayan Türk topluluklarının mevcut olduğu bölgeler üzerinde ağız araştırmalarının yapılması çok önemlidir. Türk halklarının yaşadığı ayrı ayrı bölgeler üzerinde ağız araştırmalarının yapılması ve karşılaştırılması çeşitli alanlardaki Türk halklarının ağızlarındaki mevcut ortak dil unsurlarını ortaya çıkarmakla beraber, aynı zamanda bir çok tarihî diyalektoloji faktörlerinin öğrenilmesi için de büyük imkân sağlıyor. Bu faktör çağdaş Türk dillerinin hem ortak, hem de farklı özelliklerinin tarihî bakımdan çok ciddi araştırma konusu olduğunu kanıtıyor. Bu bakımdan Kosova'nın Mamuşa yöresi ağızı çağdaş Türk dillerinin tarihi bakımdan araştırılıp öğrenilmesinde en zengin kaynaklardan birisidir. Çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda mevcut ortak dil örneklerinin Mamuşa ağızı esasında fonovaryantlarının araştırılması umumtürk edebî dil ve diyalektolojisinin hâlâ ortaya çıkarılmamış leksik-semantik özelliklerinin daha eski katmanlarının belirlenmesine imkân sağlayabilmektedir. Mamuşa ağızlarında rasladığımız bir çok leksemin fonetik yapısının ve semantik anlamının çağdaş Türk dillerinin bir çoğunda, özellikle Oğuz grubu Türk dillerinde (Kuzey ve Güney Azerbaycan, Anadolu) diyalektal seviyede olduğu gibi korunması ilginç bir konu olarak dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Mamuşa ağızlarındaki bu leksemelerin dil araştırmaları bakımından çağdaş Türk dilleriyle mukayeseli olarak araştırılması çok büyük önem taşımaktadır. Mamuşa ağızlarındaki dil ve gramer özellikleri çağdaş Türk dillerinin diyalekt ve şive uygunluğuna göre aynı kökten geldiğini bir daha kanıtıyor. Umumtürk dilinin tarihî gelişimine uygun olarak Mamuşa ağızı üzerinde yapılan araştırmalar tüm Türk dillerinde birleşen Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Selcuk dil unsurlarının çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda ortak bir şekilde mevcut olması umumtürk edebî dilinin teşekkülünde ve gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Türk dillerinin fonetik yapısındaki ses değişimleri fonetik sistemin uzun müddetli tarihî tekamül devriyle ilgilidir. Türk halklarının ayrılması ve bağımsız inkişafı dilin tüm yapısı ve semantik sistemiyle fonetik yapısında da kendini göstermiştir. Bu tür değişimler çağdaş Türk lehçelerinde kök ve anlam bakımından aynı olan sözlerin fonetik terkiibine göre farklılığında ortaya çıkmaktadır.

Bellidir ki, akraba dillerde fonetik yapısına göre farklılaşan aynı kökten sözcüklerde hangi varyantın ilk ve genel olduğunu söylemek zor olsa da, mukayeseli tipolojik tahlillerle menşece aynı olan sözcüklerden ses değişimlerinin başlıca nedenlerini öğrenmek mümkündür. Sözlerin fonetik yapısına göre değişme nedenlerinin öğrenilmesi bir menşeden olan leksemelerin türeme şekillerini, hatta akraba dillerdeki leksik-semantik özelliklerini belirleyebilmeye imkân sağlamaktadır. Türk dillerinde, Oğuz grubu Türk dillerindeki seslik ve biçimlik değişimlerle diller arasındaki benzerlik ortadan kalkmış olsa da, köken birliği ile belirlenebilen bu benzerlikler bir

çok fonetik özelliklerde muhafaza olunmakla birbirinin aynı olan dil birliğini yaşatmaktadır.

Coğrafi alan bakımından Türk halklarının yaşadığı devletlerden uzak olmasına rağmen Mamuşa'da yaşayan Türk toplumu genel olarak öz ana dilini tarih boyu muhafaza ederek çok iyi şekilde koruyabilmiştir. Tarih boyunca Mamuşa ağzında farklı dilbilimsel özellikler ne kadar güçlü olursa olsun, buradaki toplum Türk dilinin tarihî özelliklerini günümüze kadar çok iyi bir şekilde koruyabilmiştir. Bunu Mamuşa ağzı üzerinde yapılan dilbilim araştırmaları kanıtlar niteliktedir. Mamuşa ağzının fonetik, leksik-semantik, ve gramer özellikleri genel Türk dilinin tarihî hususiyetlerini yansıtmaktadır.

Mamuşa ağzı üzerinde gerçekleştirilen diyalektolojik araştırmalar umumtürk dilinin edebî normalarının şekillenmesinde, onun daha da gelişerek sabitleşmesinde eski Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarının da iştirak ederek ve muayyen bir rol oynadığını göstermektedir.

Mamuşa ağzının leksik terkindeki çağdaş dil için arkaik sayılan diyalekt sözcükler dilbilim açısından en ilginç leksemlerden bazılarını oluşturmaktadır. Halkın tarihiyle sıkı şekilde bağlı olan eski örf ve âdetlerini yansıtan bir çok özelliğin zaman geçtikçe yeniden çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda edebî dile geçerek onun yazılı dalına dâhil olması faktörü dil tarihinin öğrenilmesinde çok büyük önem taşımaktadır.

Çeşitli dönemlerde yabancı dillerin alfabeleri esasında yaratılmış Türk alfabeleri Türk dilinin ses sistemine, fonetik yapısına uygun olmadığı için çağdaş Türk dilleri arasında farklılıklar yaratmıştır. Bu nedenle çağdaş Türk lehçelerinin fonetik yapısında mevcut küçük farklılıklarla ses değişmelerine rastlanmış olsa da, bu dillerin fonetik sisteminin karşılaştırılması tarihî süreç sonucunda Türk dilleri arasında ortak olan fonetik aynılığın değişmeden, sabit kaldığını ve menşe birliğini kanıtlar niteliktedir.

Küçücük farklılıklar olsa da, tarihî Türk dilinin ses özelliklerini koruyan çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda, özellikle Azerbaycan, Gagauz, Türkiye Türkçesi, Kırım Tatar lehçesi, Balkan Türkleri'nin ağızları ve bir çok başka Türk lehçelerinin fonetik yapısında ünlü ve ünsüz seslerin çoğunlukla aynı olması bu dillerin tarihî kökence dil birliğini ortaya koymaktadır. Tarihî Türk lehçelerinin (örn; Azerbaycan, Tatar, Gagauz) alfabe yapısında küçücük ses farklarıyla ünlü ve ünsüzlerin aynı olması ve ses değişmelerinin benzerlikleri ortak bir şekilde çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır.

Bazı dil faktörleri dünya dillerinin birinin diğerine etkisinin inkar edilemez olduğunu göstermektedir. Ama hiçbir dil faktörüne bağlanmadan Türk dillerinin tüm şekliyle yabancı dillerin etkisine maruz kalması görüşü kabul edilemezdir. Genel türkoloji araştırmaları ve Oğuz grubu Türk dilleri, özellikle Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırmalar belirlenen ortak dil unsurları bu fikirleri tamamen çürütmektedir. Tarihî süreçte Türk dillerinin bağımsız inkişafı ile bağlı küçücük farklılıkları onları birbirinden ayıran yabancı dillerin etkisiyle meydana gelmemiştir. Ama tüm bunlara rağmen çağdaş Türk lehçeleri üzerinde yapılan genel türkoloji araştırmalarından belli oluyor ki, hiçbir baskı Türk dilini öz kökünden ve tarihî geçmişinden ayıramamıştır. Çağdaş Türk lehçeleri, özellikle Azerbaycan, Anadolu, Tatar, Gagauz Türkçeleri ve Balkan Türklerinin dili, özellikle Mamuşa ağzı üzerinde

UMUMTÜRK TARİHİ DİYALEKTOLOJİSİNİN ÖĞRENİLMESİNDE
MAMUŞA ŞİVESİNİN (AĞZININ) ROLÜ

karşılaştırmalar bu fikri kanıtlamaktadır ve bu dillerin eski Türkçe ile bağıını göstermektedir.

Eski Türk yazılı abidelerinin, aynı zamanda çağdaş Türk lehçelerinin Mamuşa ağzıyla karşılaştırılarak araştırılması günümüzde unutulmakta olan veya farklılaşmalar sonucunda semantik anlamı değişmiş kelimelerin yardımıyla çağdaş Türk dilinin eski tarihî katmanlarının belirlenmesi mümkündür. Mamuşa ağzındaki mevcut çağdaş Türk dili için arkaik sayılacak bu sözcüklerin çoğu Orhon yazıtlarında ve “Kitab-ı Dedem Korkut” destanlarında, aynı zamanda XIX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatta kullanılmış, bir çoğuysa günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde ve ağızlarında kullanılmaktadır.

ÖRN: Mamuşa ağzında mevcut olan ve çalmak, hırsızlık yapmak anlamında kullanılan *yugulamak* sözcüğü aynı şekilde “Dede Korkut” destanlarının dilinde raslıyoruz: “*Ağır xəzinəsini, bol aqçasını yağmaladılar*” (KDK, 1998, s. 42).

Mamuşa ağzında mevcut Oğuz-Kıpçak dil unsurları (ünlüler; ı-i, i-ı, o-u, ö-ü, ü-u, i-a, u-i, ı-u, ü-i, ü-i, u-o; ünsüzler; b-p, k-ç, g-c, d-t,) onların fonetik varyantlarının çağdaş Türk dillerinin bir çoğunda hiçbir farklılığa uğramadan müşahede edilmesi çok ilginç bir konu olarak dikkat çekmektedir. Bu özellikler Mamuşa’daki mevcut Türk dili tarihin daha eski katmanlarına ait olduğunu göstermektedir. Mamuşa ağzı çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında bu fikir daha belirginleşmektedir.

Mamuşa ağzında en çok görülen ı-i, i-ı, ses değişmesi (örn: *bıçak-biçak, kari-kari, kaysı-kaysi, arı-ari, kari-kapi, çatı-çati, kırmızı-kırmızı* vb. (M.A.) aynı şekilde bir çok Türk dillerinde, özellikle, Azerbaycan ağızlarında olduğu gibi kullanılmaktadır. Genelde Azerbaycan’ın doğu bölgesinin özellikle, Bakü, Guba, Şamahı, Muğan ağızlarında daha çok raslanan ı-i değişmesi çok az olmuş olsa da, Azerbaycan’ın Kuzey ve Güney ağızlarında bu özelliğe rastlanmaktadır. (*yuxarı-yuxari, sarı-sari, qapı-qapı, altı-altı, sarı-sari, bıçaq-piçax-biçağ, qız-qız qızıl-qızıl, çırağ-çırağ, yaşıl-yaşıl* vb.) ı-i ses değişmesini yansıtan Türk dillerinden birisi de Özbek dilidir: *kiz, yaşil, koşik, piçok* vb.

MAMUŞA AĞZI;

Dandili dandili dankuşi,
Yüksek sarayın kuşi,
Çaliliktr *yuvasi*
Şeyçer *çetırır bey babasi* (Tunalıgil, 1997, s. 50).

DOĞU ANADOLU KARS YÖRESİ;

Sariqamişin yollari
Eyri-büyri *qollari*,
Mendil alim süpürüm
Balam gelen *yollari* (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Mamuşa ağzındaki mevcut ı-i ses değişmesi aynı şekilde Makedonya’nın Skople ilçesinin Türk ağızlarında ve Nahçıvan’ın Ordubad ve Güney Azerbaycan’ın Tebriz, Anadolu’nun Kuzey Doğu yöresi için de karakteristiktir; *bacisi, yokari kaldim, satti* (Makedonya ve Anadolu) (Şiraliyev, 1968, s. 41).

Örneklerde görüldüğü gibi, çağdaş Türk lehçelerinde rastladığımız ses değişmelerinden birisi de b-p değişmesidir. Mamuşa ağzına sadece yabancı dillerden geçmiş sözlerde görülen bu ses olayı hemen hemen birçok Türk ağzı, özellikle Azerbaycan ağzı için karakteristiktir. Mustafa Öner b sesinin p sesine değişiminin Kıpçak dili için karakteristik bir özellik olduğunu söylemektedir (Öner, 1998, s. 17). -b sesiyle başlayan birçok sözcük Osmanlı Türkçesinde *pişirmek*, *parmak*, *putak*; Gagauz Türkçesinde *pazar*, *parmak*; Nogay Türkçesinde *piçiruv* ‘bişirmek’, *piçak* ‘bıçak’, Çuvaşçada *pus* ‘baş’, *per* ‘bir’, *paar* ‘bağır’, *pelet* ‘bulut’; Hakas Türkçesinde *pala*, *paltı*; Özbek Türkçesinde *puçok*, *pişmok*, *pelke*; Uygur Türkçesinde *palta*, *piçak*, *pumak*, *patman*; Karakalpak Türkçesinde *azap*, *pal*; Kazak Türkçesinde *pişak*, *şopan*; Kırgız Türkçesinde *pilik* (*bilik*), *paşa*, *pulut* gibi sözcüklerde görülmektedir (Veliyev, 2005, ss. 148-149).

Çağdaş Türk lehçelerinin Mamuşa ağzıyla karşılaştırılması umumtürk diyalektlerinin fonetik yapısında müşahede edilen bazı tarihî fonetik biçimlerin yardımıyla ortak ve farklı dil özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Mamuşa ağzındaki sözcüklerin çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda ses değişmeleriyle müşahede edilmesi her şeyden önce Türk dillerindeki etnolingüistik özelliklerle ilişkilidir. Çağdaş Türk dillerinin diyalekt ve şiveleri için ortak fonetik özellik olarak ortaya çıkan (g-c, k-ç, t-d, ı-u, ü-ı, k-ğ, b-v, k-q, i-e vb.) ses değişmelerinin Mamuşa ağzında mevcut olması bu durumu kanıtlar mahiyettedir.

Mamuşa ağzında kelimelerin ön, iç ve son hecelerinde sıkça görülen g-c, y-c, k-ç (ts, Rusça-ı) ses değişmeleri umumtürk diyalektolojisinde dikkat çeken konulardan biridir. Bazı araştırmalarda ç (ts, Rusça-ı) sesinin Türk dillerine Slav dillerinden geçmesi fikrine rastlamaktayız. Ama Mamuşa ağzı başka Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında diyalektolojik faktörler bu dil unsurunun yabancı dilden geçtiği görüşünün yanlışlığını kanıtlamaktadır. Çağdaş Türk lehçeleri, özellikle Azerbaycan, Anadolu, Tatar, Balkan Türklerinin dilleri ve Gagauz Türkçesi üzerindeki karşılaştırmalar bu görüşü kanıtlamakta ve bu dil özelliklerinin daha çok eski Türkçe ile bağlı olduğunu göstermektedir.

Türkolojide araştırılmamış diyalektoloji konularından biri c ve ç ünsüzlerinin diyalekt varyantları ve onların diğer seslere değişmesi konusudur. Türk dillerinde bu ünsüzlerin olması ve bunları oluşturan fonetik durum hakkında Türkoloji literatüründe da bazı görüşlere rastlanmış olsa da, bu konuda Türk dillerinin karşılaştırılarak ciddi araştırmaların dışında kalmış olduğu görülmektedir.

İster Mamuşa, ister Azerbaycan, isterse de diğer Türk halklarının yaşadıkları çeşitli bölgeler üzerinde yürütülen paralel diyalektoloji araştırmalarının neticesi olarak c ve ç ünsüzlerinin çeşitli ve çok varyantlı diyalektik özellikleri ortaya çıkmaktadır. Prof.Dr. E. Azizov orta çağ Azerbaycan diyalektlerinin teşekkülü devrinde ç-c-z (*dz*) seslerinin özelliklerini kadim Türk etnoslarının dil özelliği olarak kaydetmektedir (Azizov, 1999, s. 80).

Mamuşa ağzında mevcut k-ç, g-c, y-c, k-c ses değişmelerini ele alarak Türk halklarının yaşadıkları ayrı ayrı bölgeler üzerinde yürütülen karşılaştırmalı araştırmalarda diyalekt ve şivelerimizde c-ç ünsüzlerinin çeşitli ve çok varyantlı özelliklerine (c~g; ç~k; g~c; k~ç; ç~s~ts; c~dj; ç~c; ç~s~ş vb.) rastlıyoruz ki, bu varyantlar Kuzey Azerbaycan’da Nahçıvan’ın Nehrem, Eylis bölgesi için karakteristik olmakla, Güney Azerbaycan’da (Üskü, Marağa, Maku, Binab,

**UMUMTÜRK TARİHİ DİYALEKTOLOJİSİNİN ÖĞRENİLMESİNDE
MAMUŞA ŞİVESİNİN (AĞZININ) ROLÜ**

Çaldıran, Gurçaglı, Garaziyeddin) ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde (Erzincan, Erzurum, Çankırı, İzmir) de aynı şekilde mevcut diyalekt faktörü olarak kendini göstermektedir.

Türkolojide araştırılmamış diyalektoloji konularından biri olarak çağdaş Türk dillerinde mevcut *c* – *ç* ünsüzlerinin diyalekt varyantları ve onların başka seslere geçiş özellikleri, bu seslerin tarihî varyantları çeşitli Türk dilleriyle, özellikle Mamuşa ağzıyla karşılaştırılarak araştırıldığında birçok tarihî dil faktörünü ortaya çıkarmak mümkündür.

Azerbaycan halk dili teşekkül ederken daha çok “y” (yaylag) ve “ç” (çay, çiçek) diyalektlerine isnat etmiştir, bununla beraber “d” “ı” “c” diyalektlerinin elemtleri de dilimizde iz bırakmıştır (Azizov, 1999, s. 80). V. L. Gukasyan'a göre, Sabir – Hazar birlikleri Türk dillerinin y, d, (ı), ç diyalektlerine divergeniyası V. asra dek baş vermişti. Bu diyalektler Azerbaycan Türkçesinin şekillenmesinde genel rol oynamıştır. Bu yüzden onların dil elementleri çağdaş Azerbaycan Türkçesinde günümüze dek korunmaktadır (Gukasyan, 1978, s. 32). Birçok kaynakta daha sonraki devirlerde, VII. asırda, Azerbaycan'da eski Oğuz ve Kıpçak dillerinin beş diyalekti olduğu gösterilmektedir: y, d, ç//c, z – (dz), ı (Gukasyan, 1983, s. 51).

Çağdaş devirde çeşitli bölgelerde yaşayan Türk halklarının, özellikle Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu, Irak, Kosova ve Gagauz Türklerinin dilleri üzerinde yapılan diyalektoloji araştırmalarının neticesi olarak *c* ve *ç* seslerinin çeşitli ve çok varyantlı (*ç-s-ts-ı*; *c-ç*; *ç-ş*, *ç-k*, *c-g*, *c-dj*, *k-ç*) diyalekt özellikleri ortaya çıkmaktadır. Kuzey ve Güney Azerbaycan'da, aynı zamanda Türkiye'nin Anadolu yöresinde daha çok rastladığımız bu sesler Tatar ve Kıpçak Türkçelerinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. *Ç* ünsüzü tarihî Oğuz grubu Türk dil yapısında önemli bir yere sahiptir.

A. Gurbanov çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *c* – *ç* seslerinin iki biçimli *c* – *ts* (ı); *c* – *dj* ses biçimini göstermektedir. (Gurbanov, 1985, s. 75).

<i>c~g</i>	<i>ç~k</i>
<i>corab-gorab</i>	<i>çiçək-kikəh</i>
<i>cüca(e)-güga(e)</i>	<i>çiy-kiy</i>
<i>cüt-güt</i>	<i>çörək-körəh</i>
<i>cocuq-gogux(h)</i>	<i>çay-kay</i>
<i>ocaq-ogax(h)</i>	

Örneklere görüldüğü gibi, çağdaş Nehrem ağzında *c* sesinin *g* –*ye* *ç* sesinin *k* –*ye* değişimi ve bu diyalekt özelliğinin Güney Azerbaycan ve Anadolu'nun ayrı ayrı bölge diyalektleri ile aynı şekilde mevcut olması tesadüfî değildir.

C ünsüzünün diyalekt varyantı *g* sesinin sadece Azerbaycan Türkçesine ait olduğunu, Oğuz grubu dillerinde bu ünsüzün *g* *q* ses uygunluğuna daha yakın telaffuz edildiğini kaydeden M. Yusifov bu seslerin grafik ifadesi olarak Türk dilinde *g*, Türkmen ve Gagauz dillerinde ise *q* işareti kullanıldığını belirtmektedir (Yusifov, 1984, s. 99).

M. Şireliyev “ç” ünsüzünün Ordubad diyalektindeki karşılığının *ts*, “*t*” ve “*s*” seslerinin birleşmesinden ortaya çıkmış bir fonem olarak açıklıyor ve bu sese

Nahçıvan'ın Şahbuz ilçesinin Keçili ağzında tesadüf edildiğine işaret ediyor: *tsay* 'çay', *tsox* 'çok', *tsəmännix* 'çəmənlik', *tsarx* 'çarx', *tsəltix* 'çəltik' vb. Müellif bu ses özelliğinin aynı zamanda İber Kafkasya dillerine de ait olduğunu söylemektedir (Şireliyev, 1957, s. 14).

Ç sesinin Ordubad şivesinde olduğuna işaret eden A. Hüseyinov *k* ve *g*, *c* ve *ç* sesleri hakkındaki görüşünü şöyle açıklamaktadır:

“Bazı şivelerde *k* ve *g* ünsüzleri dil ortasında değil, dil önü yuvag artikulyasyasında edebî (yazı) dilimizde ve bazı şivelerde olan *c* ve *ç* ünsüzlerine yaklaşmış durumdadır. Burada *c* ve *ç* ünsüzleri de aynı şekilde daha önde, hem de palatal durumda telaffuz edilerek “*dj//dz*” ve “*ts*” durumuna uygun bir şekil alıyor. Bu hiç de grafik şeklinde gösterilen *ts* (Rusça –ı) değildir” (Hüseyinov, 1958, s. 33).

Bazı araştırmacılar çağdaş Türk lehçelerinde bu ünsüzleri ses değişmesi şeklinde yorumlamakta ve bunu *g – c* ; *k – ç* ses değişmesi olarak anlatmaya çalışmaktadırlar. Ama Oğuz ve Kıpçak Türkçesi üzerinde yapılan karşılaştırmalar çağdaş Türk dillerinde ve diyalektlerinde mevcut *y-c//ç*, *g-k* ses değişmelerinin sadece Oğuz ve Kıpçak Türkçesine ait tarihî ses özelliği olarak bu gruplardaki dillerde fonem farklılığını ortaya koymaktadır. Mamuşa ağzında olduğu gibi (*yene-cine-gene*, *gün-cün*, *kemik-cemik*, *Gül-cül*, *kendisi-cendisi*), yani, Çağdaş Türk dillerindeki bu ses değişmelerinin hiçbir yabancı etkiyle değil, Oğuz ve Kıpçak, aynı zamanda başka Türk dil grublarının tarihî köklerine bağlı bir konu olduğu kanıtlanmaktadır.

ÖRN:

<i>y-c</i>	<i>k-g</i>	<i>c-ç</i>
<i>cemiş-yemiş</i>	<i>közü-güzü</i>	<i>kuçak-qucak</i>
<i>cırtmak-yırtmak</i>	<i>kölge-gölge</i>	
<i>cıkal-yıkıl</i>	<i>kötür-götür</i> (Toparlı, Hanifi, Karaatlı, 2003, ss. 42-160).	

Tarihen Oğuz ve Kıpçak Türkçeleri arasındaki mevcut bu ses farklılıkları çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde, aynı zamanda başka Türk lehçelerinde de tarihî farklılığını günümüze kadar koruyarak çağdaş dillerde de küçük ses farklılıklarıyla kullanılmaktadır: *könül* (Azerbaycan) – *gönül* (Türkiye), *çedi* (Tuva) – *yeddi* (Azerb., Türk), *cüs* (Tuva) – *yüz* (Azerb. Türk) vb.

Eski Türk dili üzerindeki araştırmalar gösteriyor ki, çağdaş diyalektlerimizde mevcut birçok fonetik değişmeler ve ses değişiklikleri Türk dilinin tarihî köklerinden kaynaklanmaktadır. Bu tarihî dil faktörlerinden biri Oğuz grubu Türk dillerinde *g* ünsüzünün söz başında daha yaygın olarak mevcut olmasıdır. A. M. Şerbak bu ünsüzün değişme nedeninin güçlü seslerin zayıflaması süreciyle ilgili olduğuna işaret etmektedir (Şerbak, 1970, ss. 166-167). Çağdaş diyalektlerimizde de *c* sesinin *g*'ye değişerek ortaya çıkması Oğuz grubu Türk dillerine mevcut bir özellik olarak görülmektedir. *c* sesinin *g*'ye değişmesine Azerbaycan dilinin güney grubu şivelerinde daha çok rastlanmaktadır (*İrak Türkman Lehçesi*, 2004, s. 51). Bu fonetik olay Erbil ağzında da kendini göstermektedir: *camış – gamuş*, *çoşar – goşar* (*İrak Türkman Lehçesi* 2004, s. 80).

UMUMTÜRK TARİHİ DİYALEKTOLOJİSİNİN ÖĞRENİLMESİNDE
MAMUŞA ŞİVESİNİN (AĞZININ) ROLÜ

Nahçıvan'ın Nehrem, Eylis ve Güney Azerbaycan'ın birkaç bölgesinde *c* ve *ç* ünsüzlerinin *g* ve *k* seslerine değişmesi, Nahçıvan'ın bölge özelliklerinden biri olarak, *c – g*; *ç – k* değişmesinin tam tersi olan *g – c* ve *k – ç* varyantlarının da mevcut olduğunu görmekteyiz. Nahçıvan ve Güney Azerbaycan'ın Serderi bölgesi ağızında ilginç diyalekt faktörü olarak ortaya çıkan *g – c*; *k – ç* varyantlarının Mamuşa ve Anadolu ağızlarıyla ortak bir şekilde mevcut olması dilimizin tarihî köklerinden kaynaklanan en önemli dil özelliklerinden biri olarak günümüzde de yaşamaktadır.

ÖRN:

<i>Çevremın çenari işli,</i>	<i>Odama düşettim hali,</i>
<i>Avliyamızda yeşil testi,</i>	<i>Boyum karanfil dali,</i>
<i>Sen tutmasen elımden</i>	<i>Cüren masallah desin</i>
<i>Bu cünüñ senden ceçti.</i>	<i>Çimin var büle yarı</i> (Tunalıgil, 1997, s. 49).

ç-c

<i>Arabaçı</i>	–	<i>arabacı</i>
<i>Avçı</i>	–	<i>avcı</i>
<i>Yolçu</i>	–	<i>yolcu</i> (Tunalıgil, 1997, s. 21).

g-c

gecelik-cecelik
güllük-cüllük
gelin-celin
gece-cece
geçim-cecim
getdi-cetdi
göyerir-cöverir

k-ç

ekinlik-eçinlik
keçen-çeçen
küçük-çücüy
keci-çeçi
kabab-çabab
küce-çüçe
kirtik-çirtik (“TLA” 1997, s. 33).

g-c; *k-ç* ses değişmelerinin genellikle Nahçıvan diyalekt ve şivelerine ait olduğunu gösteren M. Şireliyev bu fonetik değişmeye Azerbaycan'ın başka bölgelerinin ağızlarında çok az durumda rastlandığını, bazen Şamaxı, Gazax ağızlarında ve İsmayılı ağızında bu fonetik olaya rastlandığını da göstermektedir (Şireliyev, 1968, s. 88).

Söz ortasında *g-c* değişmesine Erbil şehir ağızında, genellikle fiilin emir şeklinin teklik 2. şahsında rastlanmaktadır: *almaginan-almacınan*, *bilginen-bilcinen*, *üzmeginen-üzmecinan* vb (İTL, 2004, s. 84).

k-ç ses değişmesine yalnız Mamuşa ve Azerbaycan ağızlarında değil, aynı zamanda Uygur dilinin de şivelerinde (Xotan, Kaşgar, Yarkent, Fergane) de rastlanıyor: *çim-kim*, *çip-kip*, *çişmiş-kişmiş* (Kaydarov, 1969, s. 171).

Azerbaycan ağızlarındaki mevcut *g-c*; *k-ç* ses değişmeleri Türkiye'nin Malatya, Kuzeydoğu Anadolu, Erzurum, Trabzon, Rize, aynı zamanda Balkan Türkleri'nin,

Kosova ve Rumeli bölgeleri için de seslik bir özellik olarak günümüze kadar yaşamıştır. C. Başdaş bu özelliği etnogenetik bakımdan aynı kökten olan eski Türk kavimlerinin bir dil özelliği olduğunu ve Doğu Anadolu bölgesinin batı sınırlarında Malatya//Ağcadağ yöresinde yaşayan halkın soy kökünde Doğu Karadeniz bölgesinden etraf yörelere yayılmış Türkler'in dayandığına işaret etmektedir (Başdaş, 1999, s. 485).

Çağdaş devirde çeşitli bölgelerde yaşamakta olan Türkler'in aynı diyalekt özelliklerine mâlik olması faktörünün genellikle tarihî köklere dayandığını gösteren M. Karaörs de bu konuda daha ilginç bilgiler vermektedir:

“Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve yöresi) bölgesi halkı ile Batı Rumeli (Com-Smakov, Kostendil-Makedonya hattının batısı) bölgesi halkının ağızları birbirine benzediğinden ayrıca Azerbaycan'ın bazı ağızlarına da ortak olduklarından, bu bölgelerin ahalisinin aynı kökten olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin Halkı Güney Azerbaycan'dan gelen Oğuz Türkleri ile Kafkasya üzerinden gelen Kıpçak Türklerinin karışmasından, Batı Rumeli bölgesinin halkı da aynı şekilde Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Oğuz Türkleri ile Karadeniz'in kuzeyden Kıpçak bozkırlarından gelen Kıpçak Türklerinin karışmasından meydana gelmiştir” (Karaörs, 1998, s. 97).

Tarihî kaynaklarda MÖ Azerbaycanlıların etnogenezinde rol oynamış birçok Türk boyu Kafkasya, aynı zamanda Güney Azerbaycan'dan Karadeniz kıyılarına göç ederek oradan da Makedonya, Bulgaristan, aynı zamanda Romanya'ya kadar yayılarak buradaki yerel Türklerle kaynaşmış ve eski dil unsurlarını çağdaş diyalektlerde koruyabilmişlerdir. Aynı zamanda tarihî-etnografik ve sosyo-kültürel bakımdan birbirini tamamlayan çeşitli Türk diyalektlerinin fonetik yapısının bu şekilde ortak mukayeseli araştırılması dil tarihimizin öğrenilmesi için de çok önemli konulardan biridir.

Mamuşa ağızında Oğuz-Kıpçak dillerine ait unsurlar arasında bazen hiçbir sınır koymak mümkün değildir. Çeşitli yörelerde meskunlaşan Türk topluluklarının dilleri üzerinde yürütülen mukayeseli diyalektolojik araştırmalar menşe itibariyle umumtürk dillerinde birleşen (Türk dilinin genel kaynağı olarak) Oğuz ve Kıpçak tayfa dil unsurlarının çağdaş Türk lehçeleri ile Mamuşa ağzının teşekkülünde ve gelişiminde önemli rol oynadığını göstermektedir. Bu yüzden Mamuşa ağzındaki mevcut söz ve ifadelerin çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda edebî, bir çoğunda ise diyalektik olarak karşımıza çıkması bu tarihî faktörden kaynaklandığı için hiç de tesadüfî değildir.

MAMUŞA	AZERBAYCAN	OSMANLI TÜRKÇESİ
<i>Irak (uzak)</i>	<i>irax'</i>	<i>ırağ</i> (Anadolu ağzında)
<i>Çoktan</i>	<i>çoxdan</i>	<i>çoğdan</i> (Anadolu)

Aynı bölgenin çeşitli yörelerinde mevcut diyalekt sözcüklerin bir çoğu bazen tüm yöre için aynı şekilde anlaşılır değildir. Örn; Azerbaycan'ın ayrı bölgelerinde çeşitli fonetik şekillerde kullanılan *camaşır ipi* (*zive, ip, kendir*) *şerit//şelit* leksemının fonotik varyantı *şirit* leksemi Mamuşa ağzında olduğu gibi Azerbaycan'ın sadece Nahçıvan bölgesi için karakteristiktir.

**UMUMTÜRK TARİHİ DİYALEKTOLOJİSİNİN ÖĞRENİLMESİNDE
MAMUŞA ŞİVESİNİN (AĞZININ) ROLÜ**

Mamuşa ağzı umumtürk dilinin tarihî fonetik hususiyetlerini muhafaza etmekle beraber, gramer bakımından da Türk dilleri için ortak özellikleri günümüze kadar korumuştur. Bu bakımdan Mamuşa ağzındaki mevcut edatların çağdaş Türk dillerindeki değişik fonotik varyantları dikkat çekicidir. S. Q Alizade XVI. yy. Azerbaycan edebî dilinde edat kategorisinin yeterince söz varlığına sahip olduğunu ve çağdaş edebî dilde de işlendiğini göstermektedir (Alizade, 1986, s. 19). Mamuşa ağzındaki mevcut *çeşke* edatı Azerbaycan Türkçesinde emosionallık ifade eden *kaş ki*, edatının fonotik bir varyantı olarak Nahçıvan ağızlarında *keşke* şeklinde mevcuttur ve Anadolu ağızlarında aynı şekilde kullanılmaktadır.

Keşke, çolax olaydım,

Yara qonax olaydım,

Yar peşine gedince

Soyux sular olaydım (Caferoğlu, 1995, s. 166).

Bellidir ki, Türk halklarının soykök birliğini kanıtlayan bir çok tarihî belgenin önünde olan unsurlardan birincisi ve en önemlisi dildir. Bu bakımdan Kosova'nın Mamuşa yöresinde yaşayan, örf ve âdetlerini büyük bir saygıyla günümüze kadar koruyan Mamuşalıların dilinin araştırılması çok zaruri bir meseledir. Karşılaştırmalı diyalektoloji araştırmalarından görüldüğü gibi, Mamuşa ağzı Türk dilinin genel hususiyetlerini günümüze kadar yaşatmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahundov, A. (1973). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Fonetikası*. Bakü, İlm Yayınevi.
- Alizade, G. S. (1986). XV asr Azerbaycan edebi dilinde edatların seviyesi. *Türk Dillerinin Tarihi ve Dialektologiyası Problemleri*. Bakü, ADU Yayınevi.
- Azizov, E. (1999). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası*. Bakü, BDU Yayınevi.
- Başdaş, C. (1999). Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında *g-c; k-ç* Değişimleri. *Dil ve Edebiyat Dergisi*. 1999, N-8.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDKY: 664.
- Caferoğlu, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara, TDKY.
- Gukasyan, V. L. (1983). Azerbaycan Dilinin Teşekkül Tarihine Aid Geydler. *Azerbaycan Filologiyası Meseleleri*. Bakü: İlim Yayınevi.
- Gukasyan, V.L. (1978). Znaçenie Zagafgazskix İstoçnikov v İzüçenii İstorii Azerbaydjanskogo Yazıka Dopismennogo Perioda. *Sovetskaya Tyurkologiya*. 1978, N-2.
- Gurbanov A. M. (1985). *Müasir Azerbaycan Edebi Dili*. Bakü: İlm Yayınevi.
- Hüseynov, A. (1958). *Azerbaycan Dialektologiyası*. Bakü: İlm Yayınevi.
- Irak Türkman Lehçesi*. (2004). Azerbaycan MİA Nesimi adına Dilcilik İnstitutu. Bakü: İlim Yayınları.
- Kardeş Ağızlar Türk Lehçeleri ve Şiveleri Dergisi*. (1997). Kastamonu, 1997, N-3.

- Karaörs, M. (1998). Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı. *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon.
- Kaydarov, A. T. (1969). Uygurskie Dialekti İ Dialektmaya Osnova Literaturnogo Yazıka. Avtoreferat, Diss. Fil., Baku Nauk.
- Kitabi Dede Gorgud*. (1998). Bakü: Yazıcı Yayınevi.
- Mirzézade, H. (1962). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Fonetikasi*. Bakü: İlim Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDKY.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDKY.
- Toparlı, R., Hanifi, V., Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDKY: 835.
- Tunalıgil, C.K. (1997). *Mamuşa Türk Ağzının Özellikleri*. Prizren: Bay Yayınları.
- Şerbak, A.M. (1970). *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskix Yazıkov*. Moskov, Nauka.
- Şireliyev, M.Ş. (1957). Şahbuz Şivelerinin Fonetikasi. *Edebiyat ve Dil İnsitutunun Eserleri*, c.8, Bakü Azerb. SSR İA Yayınevi.
- Şireliyev, M.Ş. (1968). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü: Maarif Yayınevi.
- Veliyev, A. (2005). *Azerbaycan Dilinin Keçid Şiveleri*. Bakü: İlm Yayınevi.
- Yusifov, M. (1984). *Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mügayiseli Fonetikasi*. Bakü: İlm Yayınevi.

‘SARI UYGUR DİLİ’ VE SON ZAMANLARDA YAPILAN BAZI ÇALIŞMALAR

Zhong JINWEN

Giriş

13.000 nüfusa sahip olan Sarı Uygurlar Çin’in nüfusu az olan azınlıklardandır. Sarı Uygurlar iki dil kullanmaktadır: biri Altay dil ailesinin Türkçe grubuna giren Batı Sarı Uygurca, diğeri de Altay dil ailesinin Moğolca grubuna giren Doğu Sarı Uygurcadır.

Günümüzdeki Sarı Uygurcanın kullanılrlığı hızla azalmaktadır. Sarı Uygurca tehlikede olan dillerden biri durumuna gelmiştir. Sarı Uygurca’yı korumak ve kurtarmak amacı ile Sarı Uygur bölgesinde aşağıda belirtilen çeşitli kurtarma faaliyetleri düzenlenmektedir:

Okul ve Anaokulunda Sarı Uygurca Eğitim ve Öğretim Faaliyeti

1983 yılı Kasım ayın ile 1984 yılı Temmuz ayı arasında Hunnipu Sarı Uygur köy yönetimi Minghua köyünden çok iyi Sarı Uygurca bilen bir uzmanı davet etmiş, kendi köyünde Sarı Uygurca eğitim faaliyeti düzenlemiştir. Toplam 180 civarında kişi Sarı Uygurca eğitim almışlardır. Fakat öğretim yöntemleri ve ortamı ile diğeri bazı sebeplerden dolayı bu eğitim sona ermiştir¹.

Yakın yıllarda, Sunan Sarı Uygur Özerk İlçe merkezinde Sarı Uygurca eğitim programı düzenlenmiştir. 2007 yıldan itibaren Sunan ilçe merkezindeki Anaokulunda iki dilli eğitim başlatmıştır. İki farklı dil kullanıldığı için anaokuluna farklı dil bilen iki öğretmen alınmıştır. Şira Uygurca eğitimini 2007 yılında başlamıştır. Sarı Uygurca eğitimi ise 2008 yılında başlamıştır. Farklı dil konuşan Sarı Uygurlar birbirlerinin konuştuklarını anlamamaktadır.

Anaokulun Sarı Uygurca ders programı şöyledir: Haftada üç gün, her gün öğlenden sonra Sarı Uygurca ve Şira Uygurca dersi verilmektedir. Yazı dili olmadığı için öğretmen çoğu zaman sözcüğü anlatırken ses ve vücut dilini kullanmak durumunda kalmaktadır. Derslerde önce kelimeler öğrenilir, ardından cümle kurma alıştırmaları yapılır. Çocuklar her dönem ancak 40 civarında kelime öğrenmektedir. Çocukların iyi bir Sarı Uygurca öğrenme çevresinin artması ve ailelerin de ana dile ilgi duyması için her hafta aileler de okula davet edilerek çocuklarla birlikte derse kabul edilirler.

Sunan ilçesinin anaokulu 20 Mart 2009 yılında Sarı Uygurca öğretim semineri düzenlemiştir. Anaokulunda çok iyi Sarı Uygurca bilen 6 aile, çocukların Sarı Uygurca pratik ve alıştırma yapabilmesi için her hafta okula davet edilmektedir.

Okul müdürünün açıklamasına göre şu an Sarı Uygurca ve Şira Uygurca ders alan çocukların sayısı 80 civarındadır. Bu sayı okuldaki öğrenci sayısının %30’u kadardır.

---

¹ BA Zhanlong (1998). Batı Sarı Uygurcanın Kullanımı ve Öğretimi Üzerinde / 西部裕固语的使用与教学述略 / xibu yuguyu de shiyong yu jiaoxue shulue, 甘肃民族研究 / Gansu Minzu Yanjiu, 1998-1, ss. 62-64.

Bu çocuklar burada iki yıl Sarı Uygurca öğrendikten sonra ilkokula başlamaktadır. Ancak ne yazık ki şu an ilkokullarda çifti dilli eğitim daha başlamadığı için okullarda dil eğitimi devam ettirilememektedir.

Sarı Uygurların Yoğun Yaşadığı Köylerde Sarı Uygurca Kursların Düzenlenmesi

Sunan Sarı Uygur Kültür Araştırma Bürosu 2010 yılı Temmuz ayında Dahe köyünün Xiling mahallesinde Sarı Uygurca kurslar düzenlemiştir. Kültür Araştırma Bürosu kendi öğretim materyalleriyle bu mahallede ilk deneme dil kursunu açmıştır. Kendi ana dilini yazabilme ve okuyabilme, daha doğru bir şekilde kendi ana dilini kuşaktan kuşağa aktarabilme amacıyla Çobanlara ve üniversite, ortaokul, ilkokul öğrencilerine ses karşılıkları öğretilmiştir.

Orta – Lise Birleşik Okulunda Sarı Uygurca Konuşma Yarışmasının Yapılması

Sarı Uygurların dillerini geliştirmek, Sarı Uygurca konuşma dilinin standartlaşmasını sağlamak ve milli kültürü canlandırmak amacıyla 23 Haziran 2011 tarihinde Sunan Sarı Uygur Kültür Araştırma Bürosu ve İlçe televizyon istasyonunun desteğiyle Sunan 1. Orta – Lise birleşik okulunda birinci Sarı Uygurca konuşma yarışması yapılmıştır. Bu yarışma ön elemelerden final yarışmasına kadar toplam iki hafta sürmüştür.

Yarışma hem Batı Sarı Uygurca yarışması hem Doğu Sarı Uygurca yarışması olarak iki etapta oluşmuştur. Yarışmada kısa metin okuması, sahne diyalog, hikâye veya masal anlatımı, yarışmacıların iyi bildiği bir konuyu ana dil ile anlatmaları vb. konular yer almıştır. Yarışma tüm öğrencilere açık olup hangi etnik gruptan olursa olsun, kendi isteği ile başvurular yapılabilmektedir. Yarışmacılar kendi sınıfları arasından seçilip sınıf grup seçmesine girmiştir. Sınıf grubundan yarışma hakkı kazanan yarışmacılar Okul Öğretim Araştırma Odası ve Dil ve Edebiyat grubu tarafından organize edilen final yarışmana hak kazanmıştır. Bu yarışmanın jürileri ise İlçe merkezindeki Sarı Uygurca araştırma uzmanları ve okulun iyi düzeyde Sarı Uygurca bilen öğretmenlerden oluşmaktaydı.

Orijinal Sarı Uygur Konserinin Yapılması, Konserde Sarı Uygurca ile Sunum Yapılması

Ocak 2012 tarihinde Sunan Sarı Uygur Araştırma Bürosu ve Sunan Meslek Eğitim Okulu ortak olarak “Yaylaya Bahar Geldi” başlıklı orijinal Sarı Uygur konseri yaptılar. Konserde genel olarak Sarı Uygurların eski türkü ve şarkıları seslendirilmiş ve geleneksel yaşamı yansıtan olgular sahnelenmiştir. Konserde sunucunun Çince, Batı Sarı Uygurca ve Doğu Sarı Uygurca sunuculuk yapması özellikle dikkat çekmiştir.

Sunan İlçesi Radyo İstasyonunda “Sarı Uygurca Masallar ve Türkü Söyleme” Programının Yapılması

Yakın zamandan beri Sunan ilçesindeki radyo istasyonunda “Milli Ses” programı yapılmaktadır. Bu programda her gün 3 kez, her defasında 10 – 15 dakika Batı Sarı Uygur ve Doğu Sarı Uygur dilleri ile Sarı Uygurların örf âdetleri ile ilgili diyaloglar,

Sarı Uygurca masallar, Sarı Uygur şarkıları, tarih anlatımı vb. konular yer almaktadır.

İlçe Merkezinde Yayın Yapan Televizyon Kanalında “Benimle Dil Öğren” Adlı Programın Yapılması

2012 yılından itibaren Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesinde televizyon kanalında “Benimle Dil Öğren” programı yapılmaktadır. Program şöyledir: Öncelikle sunucu Çince ile Sarı Uygurcanın genel durumundan söz eder. Sonra Batı Sarı Uygurca bilen veya Doğu Sarı Uygurca bilen konuklar birbirlerine bu dilleri öğretirler ve birbirlerinden bu diller hakkında bilgi edinirler.

Sarı Uygur Kültür Araştırmaları Derneğinin Kurulması Planlanmaktadır

19 Kasım 2009 tarihinde Sunan İlçe Yönetimi tarafından Çin Sarı Uygur Araştırmaları Derneğinin kurulması kararı alınmıştır. Ocak 2010 tarihinde ‘Çin Sarı Uygur Kültür Araştırmaları Derneği Tüzüğü’ ile Çin Sarı Uygur Kültür Araştırmaları Derneği kuruluşu çalışmaları hâlen devam etmektedir. Temmuz 2012 tarihinde 1. Sarı Uygur Kültür Araştırmaları semineri ve Sarı Uygur Kültür Araştırma Derneğinin kuruluş toplantısının yapılması planlanmaktadır.

Bütün bunlar hepsi son 10 yıldır Sarı Uygur bölgesinde ilk kez yapılan etkinliklerdir ve geçmişte bu çalışmaların hiçbiri yapılmamıştır. Bu faaliyetler Sarı Uygur dil ve kültürünün kurtarılması amaçlanmaktadır. Etkisinin nasıl olacağı konusunda şu an tahmin yürütmek mümkün olmamakla birlikte bu çalışmaların son derece yararlı olduğunu inkâr edemeyiz. Bazıları hükümet tarafından yürütülen ve Sarı Uygur halkların dil ve kültürünü koruma farkındalığını yaratma amacını güden çalışmalar olarak yararlı olmuştur. Bazılarının ise herhangi bir etkisi olmamış sadece bir çalışma olarak kalmıştır.

Son zamanlarda Sarı Uygur diline yönelik yapılan kurtarma çalışmaları yukarıda belirtildiği gibidir.

KAYBOLMAYA BAŞLAYAN YESEVİ İZBASARLARI- LAÇİLER

Ali JUSUBALİEV

Geçmişte Orta Asya halklarının manevi hayatlarında tasavvuf ve tarikatlerin yeri büyük önem arz etmekteydi. Özellikle Türkistan bölgesinde Hallac-ı Mansur'dan itibaren etkisini göstermeye başlayan tasavvuf ehli daha sonraki süreçte tarikatler şeklinde kurumsallaşarak bölgenin İslamlaşmasında ve sosyal hayatlarında etkili olmaya devam etmiştir. Bunları sırasıyla Kadırlık, Yesevilik, İşkîlik ve Nakşibendilik takip etmiştir. Orta Asya'da en genç olması ve her şarta uygun hareket edebilmesiyle bilinen Nakşibendilik, zamanla diğer tarikatlerin yerini almıştır. Fakat ortaya çıkışından itibaren Kırgızların manevi ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip bulunan Yesevilik de, her türlü şartlara katlanarak günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir. Aşağıda Yesevilik'in Kırgızlar arasındaki faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Tarihçesi

Hoca Ahmed Yesevi'ye (ö. 562/1166) nisbet edilen ve Türkistan topraklarında ortaya çıkan en büyük tarikatlerden biri olan Yesevilik bölge halkının İslamlaşmasında büyük role sahip olmuştur. Kaynakların verdiği bilgiye göre Ahmed Yesevi'nin tüm Türk ülkelerine yayılan doksan dokuz bin müridi, bir başka rivayete göre on iki bin ehl-i suffesi ve pek çok halifeleri bulunmaktaydı¹. Örneğin, Cengiz Han sülalesinin hâkimiyetleri çağında da İslamiyeti yayanlar hatta sülale üyelerinin İslamiyeti kabul etmelerinde de bunların etkileri görülmüştür. Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'nin oğlu Berke, Altın Ordu Devletinin başındayken Ahmet Yesevi'nin talebesi Sarı Saltuk'un tesiriyle İslamiyet'i kabul etmiştir². Bundan dolayı Türklerin İslam anlayışında tasavvufun etkisinin ağırlıklı olduğunu görmek mümkündür.

Yesevi'nin üçüncü halifesi Hâkim Ata olarak tanınan Süleyman Bakırgani'dir³. Yesevi tarzındaki hikmetleri ve menkıbeleri ile Türkler arasında şöhret bulan Süleyman Hâkim Ata'nın Kırgızlar arasında da faaliyette bulunduğu şu mısralarla belirtilmektedir:

Nafsim aytur, bu dünyoning mulkin bulsam,
Hitoy, Kırgız, Kıpçok, Hindistonni alsam,
Ogiboi Çin, altun, kumuş tanlık kilsam,
Baht etsa, bir ganc tuzib etayin der⁴.

¹ Onun başlıca halifeleri şunlardır: Sufi Muhammed Danişmend Zernuki, Süleyman Hâkim Ata, Baba Maçın, Emir Ali Hâkim, Hasan Bulgani, İmam Mergazi, Şeyh Osman Magribi. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1993, 34.

² Namık Kemal Zeybek, *Ahmet Yesevi Colu Cana Hikmetter*, Ankara, 2003, 82-83.

³ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 87-88.

⁴ Süleyman Bakırgani, *Bokirgon Kitobi*, Taşkent 1991, 26.

Kırgızlar arasından geçerek Kuzey Türkleri arasında da “Hâkim Ata Kitabı” olarak tanınan bu kitapta belirtilen bilgiler araştırmacı F. Köprülü tarafından da teyid edilmiştir⁵.

Yeseviliğin yalnız Orta Asya’da, Kuzey Türkleri ve Kırgızlar arasında değil, bütün Türk memleketlerinde çok derin ve kuvvetli bir manevi nüfuza malik olduğunu düşünebiliriz. Kuzey Türklerine Kırgız ve Kazaklar üzerinden ulaşan Yesevilik İdil boylarında da derin etkisini göstermiştir.⁶

Türkler arasında kuvvetli nüfuza sahip olan Ahmed Yesevi’nin etrafında İslamiyete bütün samimiyetiyle bağlı olan yerli halk zümresi ile göçebe köylüler toplanıyorlardı. Bundan dolayı Ahmed Yesevi, etrafında toplanan bu insanlara İslam’ın esaslarını, şeriat hükümlerini ve tasavvufun inceliklerini adab ve erkânını “Hikmet” adı verilen manzumelerle öğretmeye çalışıyordu. İslam ve tasavvuf kültürüne sahip, Arapça ve Farsçayı iyi bilen Ahmed Yesevi’nin çevresindeki İslam’ı yeni kabul etmiş halka ve bozkır göçebelerine İslamiyeti öğretmede Hikmet tarzını seçmesi çok isabetli olmuştur. Yesevi’ye atfedilen Hikmetlerin hangisinin Yeseviye ait olduğunu tesbit etmek oldukça zordur. Yesevi araştırmacısı Kemal Eraslan 9 yazma ve 3 basma “Divan-ı Hikmet” nüshasından bahsetmektedir⁷. Divan-ı Hikmet nüshalarında Yesevi’nin hikmetlerinin dışında Azim Hacı, Behbudi, Es’ad, Fakiri, Fuzuli, Garibi, Hacı Salih, Halis, Hüveyda İkani Kasım, Kemal, Kul Suleyman, Kul Şerifi, Meczub, Meşreb, Nevayi, Seyfuddin, Ubeydi, Zelili gibi birçok Yesevi dervişinin hikmetleri de yer almaktadır. Divan-ı Hikmet nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da farklılık göstermesi Hikmet nüshalarının değişik şahıslar tarafından değişik zamanlarda yazıldığına işaret etmektedir⁸. Yeni bulunan Hikmetlerin olması Yeseviliğin Türk halkları arasında tarihte rağbet gördüğünü teyid etmektedir. Bu nüshalardan başka nüshaların da halk arasında var olduğu tahmin edilmektedir⁹.

Ahmed Yesevi hikmetlerinde Arslanbab’dan sık sık söz etmektedir. Onun manevi gücünden yararlandığı anlaşılmaktadır. Ahmed Yesevi’nin şeyhi olarak bilinen Arslanbab ve onunla ilgili genişçe üzerinde duran araştırmacı Muhtar Kojaev, onun kabrinin bugünkü Kazakistan’ın Otrar şehrinde bulunduğunu belirtmektedir¹⁰. Şimdiki Kırgızistan topraklarında da Arslanbab anıtı diye anılan bir başka mezarın bulunmasıyla ilgili yerli halk buradaki Arslanbab’ı Kalmıklara karşı savaşmış bir kahraman olarak tanıyor. Yani Celalabat ilinde bulunan Arslanbab’ın XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşamış olan bir kahraman olduğu rivayet edilmektedir¹¹. M. Kojaev, bab kelimesinin anlamı üzerinde dururken “bab” İslam dininin yayılmasına hizmet

⁵ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 56.

⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 44, 45.

⁷ Kemal Eraslan, “Ahmed-i Yesevi”, *Erdem, Hoca Ahmed Yesevi Özel Sayısı*, c. 7. Sayı 21, Ankara, 1995, 814.

⁸ Kemal Eraslan, a.g.mk., 814.

⁹ Yeni bulunan Hikmet nüshası hem Türkiye’de hem de Özbekistan’da basılmıştır. *Hoca Ahmed Yesevinin Yeni Bulunan Hikmetleri*, derl. Mirahmad Mirhaldaroglu, haz. Metin Akar, İstanbul, 2001; *Devoni Hikmat*, Taşkent, 2004.

¹⁰ Muhtar Kojaev, “Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi: Arslanbab İmaret”, *Erdem*, c. 7. Sayı 21, Ankara, Kasım 1995, 968.

¹¹ S.M. Abramzon, *Predmeti Kul'ta Kazakov, Kirgizov i Karakalpakov Materialnaya Kultura i Hozyastvo Narodov Kavkaza, Sredney Azii i Kazahstana*, Leningrad, 1978, 53-54.

edenlere verilen lakaptır demekle beraber F. Köprülü'nün "Fergana'da Türkler kendi şeyhlerine Bab veya Baba namını verdiklerini" nakletmektedir¹². Gerçekten sadece Fergana'da değil Kırgızların da bu anlamda geçmişten günümüze "bab", "baba", "ata" kelimelerini kullandıkları ve "pir" olarak gördükleri hem kaynaklar, hem de buradaki yer adları tarafından tasdik edilmektedir. Yesevilikten kaynaklanan bu pir veya ata anlayışı Kırgızlar arasında hâlâ kullanılmaktadır. Kırgızlar'da her şeyin bir piri olduğunu Yesevi dervişlerinden Süleyman Hâkim Ata'nın, Zengi Baba'nın (Ata), Oysul Ata (Veysel Karani) vs. birer pir oldukları bilinmektedir.

Kırgızlar arasında Yeseviliğin etkisini gösteren diğer bir delil, Ümöt Moldo'nun kendi arşivindeki yazmalarda görülmektedir. Kırgız Tarihçisi diyebileceğimiz Ümöt Moldo, Ahmed Yesevi'nin bilinen halifeleri veya Arslanbab'ın soyunu şu şekilde tasvir etmektedir: "İlkin Hz. Arslanbab Ata, onun oğlu Mansur Halife, onun oğlu Abdulmelik, onun oğlu Tâc Hoca, onun oğlu Zengi Ata, onun oğlu Sadr Hoca, onun oğlu Çıkar"¹³. Ümöt Moldo devamla Emir Timur soyundan Sultan Babür devrinde mezarlıkların yeniden inşa ettirilip her mezarlığa bir müteveli tayin edilerek "Arslanbab mezarlığına" Çıkar Hoca Sadr Hoca oğlunu müteveli tayin ettiğini ifade etmektedir¹⁴.

"Pir-i Türkistan" unvanına layık görülen Hoca Ahmed Yesevi öğretileri etrafında vücut bulan Yesevilik, XV. yy.da Nakşibendiliğin yaygınlaşmasına kadar, Türkistan'da en yaygın tarikat olma niteliğini görmüştür¹⁵. Türkistan ve Kırgızistan, İdil boyu, Anadolu ve Rumeli olarak üç ayrı yerde Ahmed Yesevi hakkında menkıbeler yayıldığı bilinmekte olup Türkistan'da Ahmed Yesevi'nin halifelerinden biri tarafından yazılmış olan Hâkim Ata kitabı Kırgızlar ve Kuzey Türkleri arasında yayılmıştır¹⁶. Yeseviliğin Kırgızların da yoğun olarak bulunduğu Yedi Su bölgesinde yayıldığı ve İslamlaşmanın da hızlı ve güçlü bir şekilde bu tarikat ekolü tarafından sağlandığı belirtilmektedir¹⁷.

Ahmed Yesevi İslam'ın esaslarını, şer'i hükümleri, tarikatın adab ve erkânını halka va'z etmede şiir şeklindeki hikmetlerini dile getirmiş olup onun etrafındaki bazı dervişler de bunu kâğıda dökmüşlerdir. Daha sonra Türklerin yaşadıkları bölgelere kadar gidip hikmetleri anlatmışlardır. Kâğıda dökülmüş olan hikmetler daha sonra bir araya getirilerek "Divan-ı Hikmet" adı ile tanınmıştır¹⁸.

Haknı söygen aşıkları taptı murad,
Yalğan aşık bolup yürme tangla uyat.
Kılıştın tiz, kıl köprüğünü atı sırat,

¹² M. Kojaev, a.g.mk., 966; F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 18.

¹³ Buradaki bilgiler araştırmacı Kemal Eraslan'ın Ahmed Yesevi'nin mürid ve halifelerinin listesine aynen uymaktadır. Bk. *Ümöt Moldonun Arhivinen Köçürmө*, K. U. İ. A. K. C. F. İnterlar No: 191, 126; Kemal Eraslan, a.g.mk., 806; E. Ekrem, "Doğu Türkistanda Sufi Hocalar", *Erdem*, c. 8. Sayı 23, Ankara, Ocak, 1996, 632.

¹⁴ Ümöt Moldo burada Kırgızistan topraklarında mevcut olan Arslanbab mezarlığından söz etmektedir. *Ümöt Moldonun Arhivinen Köçürmө*, 127. Yesevi silsilesi ve Timurlenk'in türbe inşası için bkz. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 57, 86.

¹⁵ Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet, Göçebe Bir Türk Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme*, S/E/K Yayınları, Ankara, 1999, 55.

¹⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 56.

¹⁷ F. Köprülü, "Ahmed Yesevi" *İ.A.*, I, Eskişehir, 1997, 211.

¹⁸ Bice, Hayati, *Divan-ı Hikmet*, Ankara 1993, 37.

Yalغان dava kıldan ötmey kalar ermiş.¹⁹

Hakkı seven insanın muradına ereceği bunun aksi yalan aşk içerisinde olanların da sırat köprüsünden geçemeyip, utanacak durumda kalacağını belirtmektedir.

Sünnet ermiş kâfir bolso berme azar,
Köngli kattık dil-azardan Huda bizar.
Allah hakkı ondağ kulğa seccin tayyar,
Danalardın eşdip bu söz aydım mena.²⁰

Peygamber karakterini ve sünnetini iyi anlayan Ahmed Yesevi bu satırlarda katı kalpli olmayıp, yumuşak huylu olmayı hatta kâfir bile olsa onlara da azar vermemek gerektiğini tavsiye etmektedir. Orta Asya halkları arasında İslamiyetin yayılıp yerleşmesinde Yesevi hikmetlerinin oynadığı rol büyük olmuştur. O, hikmetlerinde Kur'an ve Hadis'in dışında bir şey söylemediğini şöyle ifade eder:

Minim hikmetlerim ferman-ı Sübhan
Okup uksang heme mani-i Kur'an.
(Benim hikmetlerim Allah'ın buyruklarını ifade etmektedir, okuyup
anlasan, hepsi Kur'an manasıdır)
Minim hikmetlerim han-ı hadisdür
Kişi buy iltmese bilgil habisdür.
(Benim hikmetlerim hadis kaynağıdır, ondan faydalanmayan kişi
habistir.)²¹

Yesevi Hikmetlerinin Kırgızlar arasında büyük etkisinin olduğu şüphesizdir. Şiirsel metotla anlatılan bu öğütler Kırgızlar'ın İslamlaşmasını sağlamış olup bunun örneklerini büyük destan "Manas"tan başlayıp, Kırgız şair ve yazarlarının, hatiplerinin manzum eserlerinde ve dillerinde var olduğunu görmek mümkündür. Yesevi tarzındaki hikmetleriyle bilinen Kırgız asıllı Şemseddin Özgendi, Yeseviliğin devam ettiricisi olarak Süleyman Bakırgani'nin manzum eserine benzer şiirler söylemiştir²². Hikmetteki dile bakıldığında son dönem Kırgız şairlerinin şiirlerinin diline benzer olduğu görülmektedir. Örneğin, Mollo Niyaz'a (1823- 1896) ait "Sanat Digarasttar" eserinin diliyle benzeşim arz etmektedir²³. Kırgızlar Ahmed Yesevi'yi kerametli bir insan olarak görmüşlerdir. Hatta şairlerin eserlerinde de Yesevi'nin ismi zikredilerek bunun halk arasında ne kadar yaygın olduğu bilinir:

¹⁹ Bice, a.g.e., 138.

²⁰ Bice, a.g.e., 5.

²¹ Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, 21.

²² "Şamşidin Özgöndü", *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, IV, 174-177. Şemseddin Özgendi XVII. yy. yaşamıştır. Onunla ilgili bkz. *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Tatarstan kitap neşriyatı, Altı tomda, Kazan, T. 1, 1984, 332.

²³ Bk. Mollo Niyaz, *Sanat Digarasttar*, (düz. Omor Sooronov), "Uçkun" Konserni, Bişkek, 1993.

Koco Akmattın astında,
Kılıçtan kıyma tez bolso,
Kıldan içke kez bolso,
Muhambettin kaşında.
Aldap algan attarın,
Kaytıp beret dep ukkam.²⁴

Hoca Ahmedin önünde,
Kılıçın kesmesinden de çabuk olursa,
Kıldan ince an olursa,
Muhammed'in önünde,
Kandırılarak aldığı atlarını,
Geri verir diye duymuştum.

Ahmed Yesevi Hikmetlerinde de şu anlamdaki mısraları karşılaştırdığımızda Kırgızlar'ın bu Hikmetlerden ne kadar yararlandıkları ortaya çıkar:

Kul Hâce Ahmed candın kiçip yolga kirgil
Andın songra irenlerni yolun sorgil
Allah diben Hak yolıda caning birgil
Bu yollarda can bitmesenğ imkânı yok.²⁵

Yesevilğin Kırgızlar arasındaki nüfuzu, Ahmed Yesevi'ye kıyamet gününde (Ahiret) mizan başında durarak yardımcı olması gibi olağanüstünlükler atfedilmesinden de anlaşılmaktadır.²⁶ Yesevi'nin Hikmetlerinin geçmişten beri Kırgızlar arasında okutulduğunun bir delili, Kırgızlar arasında dolaşan ve daha sonra yazıya geçirilmiş olan "Beyiş, Dozok"²⁷ adlı eserdir. Bilindiği gibi Yesevi Hikmetlerinde Cennet ve Cehennem diyalogu birer insan şeklinde konuşturulmuştur. Bu iki menzil kendileriyle ilgili bilgileri yani kimin cennetlik kimin de cehennemlik olacaklarını kimleri barındıracağı güzelce tasvir edilmektedir. Örneğin, Ahmet Yesevi'ye ait eserde:

Beyiş aytur:- Men artık,
Paygambarlar mendedir,
Paygambarlar aldında bulak boylop ürlor cür.
Tozok aytur:-Men artık, tarsa, cuut mendedir,
Tarsa, cuut aldında ottoy küygön alvan gül.
Beyiş aytur:- Men artık, mumin kuldar mendedir,²⁸

Kırgızlar arasında dolaşan "Beyiş, Tozok" adlı eserden buna benzer satırları görülmektedir:

Cennet söyler ben ayrıca,
Evvelden Allah yaratmış,
Âlemin sözünü söyleyen,
Haramın yönünü bilmeyen,
Allah diyen bendeler,
Önüne gelen Azezil,
Kızgınlaşıp dilleyen,
Allah diyen bendeler,

²⁴ Toktogul, *Tandalmalar*, düz. C. Taştemirov, Frunze, 1984, 28.

²⁵ Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, 114.

²⁶ Karasayev, *Kamus Naamadan Corop*, Bişkek, 1992, 36.

²⁷ *Diniy Okuyalar*, Halk Arasından Derleyen, Abdırâhmanov, Kırgız İlimler Akademisi, No: 462, 4-8.

²⁸ "Kulkocoakmat", *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, I, Bişkek, 1999, 460.

Onun önünde toplanan,
Peygamberler bende çok.²⁹

İlim öğrenmeyi, İslamiyetin temelleri olan Kur'an ve Hadis eğitimini almayı teşvik eden Yesevi şu mısralarda bunu belirtir:

Beyiş aytur:- Men artık, aalım kuldar mendedir,
Aalımdardın könlündö ayat, hadis, kurandır.³⁰

Bunun bir başka şeklini Kırgız şiirinde görmek mümkündür:

Allah kelimesini tam bilen,
Kur'an okuyup yazı yazan,
Ya Resulü hak bilen,
Yatmadan yazı yazan,
Molla kullar bende çok.³¹

Kur'an'da bu hususa dikkat ederek şunlar belirtilir:

“Onlardan ilimde derinleşmiş olanlara, sana indirilene ve senden önce indirilene inanmış olanlara, namazı kılanlara, zekatı verenlere, Allah'a ve Ahiret gününe inananlara, işte bunlara büyük bir ödül vereceğiz”.³²

Süleyman Bakırgani'ye atfedilen Bakırgan Kitabını Kırgız din âlimleri çocuklara okumuşlardır. Eser kırk dört tane dinî manzumeyi içermektedir. Anlaşılır bir dille yazıldığı için halk arasında geniş yayılma imkânı bulmuştur³³.

Ahmet Yesevi'nin “Divan-ı Hikmetleri” eserinin Kırgızlar arasında sevilerek okunduğu bilinmektedir. Onun hikmetlerinden ilham alan Kırgız şairleri de eserlerinde ona yer ayırmıştır. Diğerlerini zikretmesek bile Kalıgul'un, Arstanbek'in, Moldo Kılıç'ın “Akır zaman”, “Tar zaman”, “Zar zaman” eserlerinin esasını geçmiş yüzyıllarda aramak yerinde olacaktır:

“Türkstanda mazarı,
“Hikmet” sözü cayılıp,
Bizge kaldı kazalı”

diye Moldo Kılıç şiir söylemişse Aldaş Moldo şöyle der:

Oşol zaman baarı öttü,
Neçen kıyın er öttü.
Koco Ahmed Yassavi,
Kausul Agzam pir öttü.³⁴

---

²⁹ *Diniy Okuyalar*, 7.

³⁰ Kulkocoakmat”, *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, I, 460.

³¹ *Diniy Okuyalar*, 5-6.

³² Nisa 4/162.

³³ Karasaev, *Kamus Naamadan Corop*, 16.

³⁴ “Kulkocoakmat-Ahmet Yasavi”, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, red.kol. A. Akmatatiev, vs., (I-VII), IV, Bişkek 2002, 98.

Yesevilğin Sovyetler Birliği ve Günümüzdeki Durumu

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında başka tarikatlar gibi Yesevilik de halk arasında etkisini sürdürmüştür. Bunlar günümüzde “Laçiler”³⁵ olarak adlandırılmaktadır. Bu husus Sovyet araştırmacıları tarafından şu şekilde belirtilmektedir: “Bir çok Kırgız grupları şu ya da bu işanın müridleri olmuşlardır.”³⁶ Bu tarikatler içerisinde özellikle Ahmed Yesevi'ye ait “Divan-ı Hikmet” metinlerini Arapça okuyuzar insanların ev kitaplığında görmek mümkündür. Yesevi mensuplarının halk arasındaki etkisi Sovyet yönetimini ciddi sıkıntılara sokmuştur. Bundan dolayı Sovyetler Birliği yönetimi adı geçen tarikatın faaliyetlerini durdurmak için çeşitli yollara başvurmuştur. Nitekim tarikat mensuplarını bu işten alıkoymak için sorguya çekmiş ve hapse atmışlardır³⁷. Tarikatın görüşlerini halk nazarından düşürmek için çeşitli makaleler yayımlanmış ve anti-propaganda yapılmıştır. Bu durum şu cümlelerde kendi ifadesini bulmaktadır:

“Orta Asya'ya, Doğu Türkistan'a, İdil etrafında yaşayan Tatar, Başkurt halklarına iyice yayılan Ahmed Yesevi'nin öğretisi uzun bir dönem halkın akıl ve duygusunu zehirleyerek onları iyi bir hayat için mücadeleden uzaklaştırmaya çalışmıştır”.³⁸

Yesevilğin bir kolu olan Laçilik grubunun en belirgin özelliği bu gruba mensup insanların kendilerini Yesevi yolu ile bağlantılı görmeleridir. Diğer bir özellik ise, onlar Yesevi'nin “Hikmetler”ini dütar (iki telli musiki âleti) eşliğinde hem de kadın erkek bir arada olarak söylemelerinde yatmaktadır³⁹. Bununla ilgili bir menkıbe anlatılmakta olup yukarıdaki özelliği teyid etmektedir⁴⁰. Sovyetler Birliği içerisinde ve ateizmin etkisinde kalan bu grup bu dönem sürecinde büyük suçlamalara maruz kalmıştır. Bundan dolayı halk nazarında bu gruba yönelik farklı değerlendirmeler yapılmışır. Bunlardan biri şöyledir. Laçi grubundakiler zikir merasimlerini “çarkar” adını verdikleri bir odada yaparlar. Çarkar içerisinde ortada bir direk etrafında zikir merasimi kadın erkek birlikte devam eder. Bu hâl uzunca devam eder. Daha sonra kendilerinden geçerek orada yatarlar. Dışarıdan kimsenin bilmemesi için de çarkarın

³⁵ Laçi veya laçilik anlamı üzerinde duran kaynakların hepsi onun zikir esnasında “illallah”, “la ilahe illallah”, “hu” gibi terimlerin tekrarlanmasından ortaya çıktığını ve Kırgız dil özelliğine göre ilaçi veya laçi şeklini almasına neden olmuştur. Mambetaliev Satıbalı, *Sufizm cana Anun Kırgızstandağı Ağımdarı*, Frunze, 1972, 62; Petraş Y. G., *Teni Srednevekova*, Kazakistan, Alma Ata, 1981, 84; Ali Yaman, “Kırgızistan'da Bilinmeyen Yasavi İzbasarları: ‘Laçiler’”, *Araştırma Dergisi*, Ankara, Bahar 2004, 38-39.

³⁶ S. Mambetaliev, “Kırgızstandağı Musulman Sektalarının Tarihinin”, *Din cana Diniy Kaldıktar*, Frunze, 1960, 52.

³⁷ S. Mambetaliev, a.g.mk., 64-66.

³⁸ S. Mambetaliev, a.g.mk., 62.

³⁹ Ali Yaman, a.g.mk., 29, 35

⁴⁰ Bu hakkında F. Olguner bir menkıbe anlatıyor. Menkıbeye göre Ahmed Yesevi'nin icra edilen (her halde sazlı-sözlü) zikir meclislerine kadınların da katıldığı rivayetleri çevrede dolaşmaya başlar. Bunun üzerine kendilerini şeriat savunucuları kabul eden âlimler Türkistan'a müfettiş gönderirler. Durumu farkedenden Ahmed Yesevi Celal Ata isimli müridini eline ağzı kapalı bir hokka vererek kendisine müfettişi gönderen âlimlere gönderir. Toplanan âlimlere gösterilen hokkanın içinde yanyana duran ateş ile pamuk ve pamuğun da yanmadan durduğunu gören âlimler hayrette kalırlar ve bundan ders alırlar. F. Olguner, “Tasavvuf Dünyası içinde Hacı Ahmed Yesevi”, *Erdem*, 7. Sayı 21, Ankara, Kasım 1995, 942.

çatısına bir gözcü koyarlarmış. Eğer birisi çarkara yaklaşmakta olursa o kimse başkalarına haber verir ve toplananlar da dağılırlarmış. Batken'in Sogment köyüne gittiğimiz sırada kaynak kişilerden birisi verdiğimiz bu bilgileri teyid etmiştir. Ayrıca sohbet ettiğimiz bu amca onlardan öğrendiği hikmetlerden bir kaç mısrayı dütar eşliğinde bize söylemiştir. Yukarıda verilen bilgilerde kadın erkek eşliğinde devam eden zikir merasimi hakkında halk arasında olumsuz fikirler bulunmaktadır. Bu söylenceler bunların artık eskisi gibi zikir merasimlerini düzenlemesine engel teşkil etmiştir. Günümüzde artık bunlar Yesevi geleneklerini devam ettirmede büyük sıkıntı içerisinde dirler. Kaynak kişilerden biri olan Batkenli ve kendisini bu gruptan sayan Asanov Mirzamamıt adlı şahıs (şu anda 85 yaşında) eskiden Laçilerin zikirlerine katıldığını, toplumdaki laçiler hakkındaki olumsuz düşünceden dolayı artık bu zikir merasimlerinin durdurulduğunu ifade etmektedir. Bir kaynak kişi şu şekilde bilgiler vermektedir. "Laçi şeyhi ya da piri yılın belli günü kendi grubundakilerin yaşadığı köye gelir, gruptakiler de gelen kimseye ziraat ürünlerinden oluşan öşrünü verir."

Son olarak bu grupların yaşadıkları yerler şöyledir: Batken ilinin Kadamjay, Batken ve Leylek ilçeleri. Laçi grubundakiler şu Kırgız boyları arasında yayılmıştır: Kanglı, Nayman, Kıpçak, Boston ve Cookesek⁴¹.

---

⁴¹ Mambetaliev, a.g.e., 62. Araştırmacı Ali Yaman da bunu teyid etmektedir. Ali Yaman, a.g.m., 40.

KAYBOLMAKTA OLAN TÜRK TOPLULUKLARINDAN HOTON/HATUN TÜRKLERİ VE TÜRK HALK İNANÇLARINDAKİ YERLERİ¹

Yaşar KALAFAT
Turan CAN

Moğolistan'da bulunan Türk topluluklarından *Hoton/Hatun Türkleri* kaybolmaya yüz tutmuş Türk topluluklarından biridir. Bu ülkedeki diğer Türk toplumu ise başkente 1700 km mesafede, batıda bulunan Moğolistan'ın ikinci büyük şehri olan Bayan Ulgi Uvs ilinin Tarialan ilçesinde yaşamakta olan *Moğol Kazakları*'dır².

Moğolistan'da yaşayan Türk boylarından Kazakların, *Tsengellerin*, *Tuvaların* *Hotonların* ve *Duhalar (Tsataanlar)*'in varlığı da bilinmektedir. Moğolistan nüfusunu teşkil eden 24 boydan Kazak, Hoton, Tuva ve Duhalar (Tsaatan) olmak üzere dört boy hâlen Türk kültürünü devam ettirmektedir. Dağ'da yaşayan ve Toj diye adlandırılan bu etnik grup, esasen Tuva Cumhuriyeti Toj Eyaletinde yaşayan *Ak Todu*, *Soyon Kırgız*, *Hanaçı*, *Maat*, *Balıkçı* ve *Hular* boylarının bir kısmı olmakla beraber kendilerini Duhalar diye adlandırmaktadırlar³. Biz evvelce yaptığımız bir çalışma ile Türk kültür coğrafyası halklarından olan Buryatları inançları ile ele alarak karşılaştırılmaları cihetine gitmiştik.⁴

Moğolistan coğrafyası içinde Başkent Ulanbator'a 1700 km uzakta Altay dağlarının eteklerinde toplu olarak ikamet eden, sayıları yaklaşık olarak 15–20 bin civarında bulunan Türk topluluklarından Hoton, aslında Hatun Türkleri, Moğol İmparatorluğundan günümüze ulaşan Uygur kökenli Türk topluluklarından biridir⁵. Anadillerini büyük ölçüde yitirmiş olan bu Türk topluluğunun daha önceki adının günümüzde bilinmediğini müşahede etmekteyiz⁶.

¹ Bu çalışmada alandan derlenen bilgileri Turan Can sağlamış, karşılaştırmalar Yaşar Kalafat tarafından yapılmıştır.

² Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

³ Bülent Gül-Ankhabayar Danuu, Erimekte Olan Türk Boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair", *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, (21-24 Kasım 2011 İzmir)*.

⁴ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Halk İnançları V-VI (...)*, Berikan, Ankara, 2006, ss. 395-405.

⁵ Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

⁶ Bu topluma dair bilgi edinebilmek için; *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt Coğrafya-Tarih*, Ankara, 1992; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara, 1983; Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, 3. bsk. Ankara, 2006; Celalettin Yücel, *Dış Türkler*, Hun Yayınları, 2. bs. İstanbul, 1977; Zeki Velidi Toğan, *Bu Günkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitapevi, 2.bs. İstanbul, 1981; Celalettin Yücel, *Dış Türkler*, Hun Yayınları, 2. bs. 1977, İstanbul; A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. bs. 1981, İstanbul; Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul; Ahmet Taşağıl, Aydın Usta, *Türk Devlet*

Bu topluluğun kimliğini koruması için alınmış hiçbir tedbir ve kendilerine mahsus bir örgütleri yoktur. Unutulmaya yüz tutmuş anadillerinde eğitimleri verilmemekte, radyo, televizyon yayınları yapılamamaktadır. Moğolistan Kazak Türklerinin iki ayrı örgütleri olmakla beraber, Türk toplumları arasında kimlik merkezli bir dayanışma da yoktur⁷.

Moğolistan Türklerinden Duhaların Moğol boyu olan Darhadlar tarafından Uygur ve dillerini de Uygurca olarak bilmeleri⁸ bu görüşü güçlendirirken Moğolistan'ın da bir dönemin Doğu Türkistan olduğu fikrine de güç katmaktadır. Doğu Türkistan'ın günümüzde Çin siyasi sınırları içerisinde kalmış olan bölgelerinden Kulca/Gulca Türk kültür coğrafyasında halk inançları karşılaştırması yaparak Doğu Türkistan'ın batı bölgesinde eski Türk inanç sistemini izleme imkânı bulmuşuk⁹. Hatun Türklerinin ismi, Moğolca Khoton'dur. Bu halkın Doğu Türkistan şehirlerinden Hoten'den gelmiş olmaları üzerinde durulmuş o şehirle hiç ilgilerinin olmadığı bu halkın kendileri için yaptıkları açıklamalardan ve kelimenin kökünden anlaşılmıştır.¹⁰ Bu toplumun ismini Hatun kelimesi Türk Dil Kurumu verilerine göre; kadın, bayan, eş, zevce, yüksek makamlardaki kadınlara ve hakan eşlerine verilen unvandır.¹¹ Bir yıl kadar bulunduğu coğrafyada Turan Can'ın yapmış olduğu araştırmalara göre, Hoton Türkleri isimlerini Cengiz Han döneminde almışlardır. Bu toplumun erkekleri Moğol ordularının katliamından korunmak için kendilerini saklamaları gerekmiş ve erkekler kadın elbisesi giyip korunmuşlardır. Bu Türk toplumuna giyindikleri elbiseler nedeniyle Hatunlar denilmiştir. Bu kelime zamanla "Hoton"a dönüşmüştür. O gün, kadınlar erkeklerden ayırt edilmeleri için parlak renkli daha çok sarı, *al* ve *gök mavisi* elbiseler giymişlerdir. Erkekler ise *kara* renk elbiseleri tercih etmişlerdir. Bu renk, karanın hem Şaman dininin sembolü oluşu ve hem de içine düştükleri durumun matem olarak algılanmasından ileri gelmektedir. Hatun kadınlarının parlak renklere düşkün olmaları günümüze kadar devam etmiş olup, daha önce siyah rengi sadece erkekler kullanırken, siyah renk günümüzde kadınlar tarafından da kullanılmaktadır. Yine Şamanizm'in gereği olarak saçlarını ortadan örgülü olarak ikiye ayıran bu toplum kadınlarında genel kıyafet günümüzde siyahtır. Kadınların ifadelerine göre kara renk giysi Şamanizm'in bir hatırasıdır. Arkaya asılı olan saçları pamuk bir örtü ile kapatılır, boncuk taşlarla işlemeli bir püskül bayanların etek ceplerine kadar sarkar. Siyah ipekle süslü ve

---

ve *Toplulukları, Türk Dünyası Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, 2003, İstanbul.

⁷ Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

⁸ Bülent Gül-Ankhabayar Danuu, Erimekte Olan Türk Boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair", *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, (21-24 Kasım 2011 İzmir)*.

⁹ Yaşar Kalafat, "Kulca/Gulca'da Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları", *Çukurova Sanat, Aylık Fikir Sanat, Edebiyat Dergisi*, Eylül- Ekim- Kasım 2010, S.9-10-11 ss. 77-82.

¹⁰ Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

¹¹ Türkçe Sözlük, *Türk Dil Kurumu*, Ankara, 2005, s. 858.

KAYBOLMAKTA OLAN TÜRK TOPLULUKLARINDAN HOTON/HATUN TÜRKLERİ VE TÜRK HALK İNANÇLARINDAKİ YERLERİ

kırmızı veya sarı yakalı yelekler giyerler.¹² Bu toplumda kara renk kuvvet ve kudreti temsil ederken karanın bu anlamı Türk inanç kültüründe yeri olan bir husustur¹³.

Kılık değiştirme, Türk halk inanç kültüründe önemli bir kültürdür. Kimlik saklayarak korunmaya yönelik bir içeriğe sahiptir. Tasavvuf-mitoloji kavşağında canlı olarak bilinen nebatlar, hayvanlar ve insanlar ile cansız olarak bilinenler kendi âlemleri içerisinde ve âlemler arası geçiş yapabiliyorlardı. Bu olguyu, destanlarda, efsanelerde ve menkıbelerde izleyebiliyoruz. Batındaki âlem değişme, zahire kılık değişme olarak yansımış, sözlü kültür ürünlerinde tebdil-i kıyafet olarak yer almıştır¹⁴. Hatun/Hotan Türklerindeki bu uygulamanın bize göre mitolojik bir arka planı vardır. Mitolojik içerikli bu tespit Türk kültürlü halkların halk inançlarında da yaşamaktadır. Türk isim verme geleneğindeki Kurtçepe, Zülkarneyn gibi isimler bu inancın sonucudurlar.

Moğolistan Türklerinden Duhalarda yaşamayan çocuklara ad verilirken onlara kötü çirkin isimlerin verilmesi de keza onları habis ruhlardan korumak içindir.¹⁵

Kılık değişerek korunma şekli beden değişerek, başka bir bedenle bedenlenilerek korunmak veya korkutmak halk tasavvufunda da vardır. Türkistan ve Anadolu velileri, Doğan, Güvercin, Geyik donuna girerek yenişebiliyorlardı¹⁶.

Şamanist kültürlerden birisi olan *kara iyeleri* günümüzde Türk kültür coğrafyasının hemen her bölgesinde görebiliyoruz. Türk kültürlü halklar erkek çocuklara musallat olan bu görünmeyen kem güçten çocuklarını korumak için onlara kız çocuğu intibası bırakacak kıyafetler giydiriyor, saçlarını uzatıyorlardı¹⁷.

Moğolistan Kazak Türkleri ile Hoton/Hatun Türklerinin yaşadıkları bölgelerin sokaklarında Türkler, kadın erkek geleneksel kıyafetleri ile dolaşırlar. Bunlarda yaklaşık 800 yıldan beri aynı kıyafetler giyilmektedir. Yaşam büyük ölçüde yarı göçebedir. Halk atları, develeri yakları ile kırsal kesimde özgürce dolaşabilmektedir¹⁸.

Hoton/Hatun Türkleri, geçimlerini hayvancılıkla temin etmektedirler. Genelde de hep büyük baş hayvanlar yetiştirirler. Hayvanlar yaz kış dışarıdadır, ahır geleneği bulunmamaktadır. Soğuktan olsa gerek kümes hayvancılığı pek yapılmamaktadır.

Hoton Türkleri, bozkırda *Ger* adını verdikleri çadırlarında yaşarlar. Göçebe hayatın başkent dışında devam ettiği bozkırlarda, yaşamlarını devam ettirebilmek için

---

¹² Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

¹³ Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Renkler*, Berikan Ankara, 2012.

¹⁴ Yaşar Kalafat, “Halk İnançları Penceresinden Kıyafet-Şekil Değiştirme”
www.yasarkalafat.info.

¹⁵ Bülent Gül-Ankhabayar Danuu, “Erimekte Olan Türk Boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair”, *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, (21-24 Kasım 2011 İzmir)*.

¹⁶ Yaşar Kalafat, “Halk İnançları Penceresinden Kıyafet-Şekil Değiştirme”
www.yasarkalafat.info.

¹⁷ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, 2009.

¹⁸ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

mevsimsel göçe ihtiyaç duyulur. Bölgede bitki örtüsü orman türü değildir. Kara iklimi hâkim olup yazların ve kışların sıcaklık farklı oldukça fazladır. Hotan Türklerinin Ger’ini yüzyılların iklim şartları oluşturmuştur. Bunlar ahşap iskeletli çadır bezi ve keçe gövdeli açılıp kapanabilme özelliği olan hafif yuvarlak yuvalardır. Yazın sıcağa ve kışın soğuğa karşı tasarlanmışlardır¹⁹.

Gerlerde kapı eşiğine basılmaz, basılması uğursuzluk sayılır. Gerin kapı eşiğine basan kimse ger sahibini çiğnemiş, ona hakaret etmiş olarak kabul edilir. Gerlerin kapıları çok kere parlak renklerle boyalı olurlar. Gere misafir olarak gelen bir yabancıyı ger kapısını çalması görgüsüzlük olarak algılanır. Misafir ev sahibine geldiğini bildirmek için *Nohoi hori* “Köpeği tut” diye bağırır. Böylece gere girebilmek için müsaade istediğini anlatmış olur²⁰.

Bu ihtiyaç *Padarlar* gibi bir kısım Azerbaycan Türk toplumlarında darvaza (çift kanatlı bahçe kapısı)’yı çalınarak karşılanır. Anadolu’da kapı tokmaklarından bayanlara ait olan ile erkekler için olan farklıdır. Böylece kapıya gelen kimseye dair ev sahibi kapıyı açmadan fikir sahibi olur²¹.

Hoton/Hatun Türkleri de Moğolistan’ın diğer Türk kesimleri gibi bir dönem itibarıyla Şamanist inançlı idiler. Bunlardan Duhalar’ın inanç dünyasında Şamanizmin bütün kültlerine dair bilgi bulmak mümkündür. Özellikle yön-ruh bağlantısına, köpek kültürüne ve renklerle ilgili inançlara dair bu vasatlardan bilgi derlenilebilir.²² Doğu Türkistan Türklüğünün İslamiyet’e girmiş olan Uyguristan bölgesinde de İslam’a girmiş diğer Türk kültür bölgeleri gibi eski inanç sisteminin izleri görülebilirken²³ hâlâ Şamanlık/Kamlık inanç sistemi kapsamında olan Duha Türkleri, Hoton/Hatun Türklerinin konumu kaynak teşkil etme bakımından daha farklıdır.

Şamanizm’den geldiğine inanılan inançlardan birisi de *ev iyesinin* evin eşiğinin altında olduğudur. Bu iye evi yabancıardan ve eve dışarıdan gelebilecek tehlikelere kötülükler karşı korur. Rize dolaylarında bunun ailenin yaşlılarına görünen ak bir yılan olduğu inancı vardır. Güneydoğu Anadolu’da bağlık bölgelerde keza bağın koruyucusu olarak ak bir yılanın olduğu inancı yaygındır. Evin, çadırın, otağın koruyucusunun olduğu ve onun eşiğin altını mesken tuttuğu inancı Uluğ Türkistan, Ortadoğu ve Kafkasya Türk kültür coğrafyasında çok yaygındır. Ev iyesini incitmek için eşiğe basılmaz, eşikte oturulmaz, eşikte durulmaz. Esasen eşik

¹⁹ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

²⁰ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

²¹ Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları Dedem Korkut Yukarı Eller*, Lalezar, Ankara, 2008. ss. 109-126.

²² Bülent Gül-Ankhabayar Danuu, “Erimekte Olan Türk Boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair”, *VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, (21-24 Kasım 2011 İzmir)*.

²³ Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Dedem Korkut Yukarı Eller V-VI*, Lalezar, Ankara, 2008, ss. 205-217.

KAYBOLMAKTA OLAN TÜRK TOPLULUKLARINDAN HOTON/HATUN TÜRKLERİ VE TÜRK HALK İNANÇLARINDAKİ YERLERİ

dışarı anlamında olup kastedilen kapı eşiğidir. Eşiğe durmak uğursuzluk olarak bilinir²⁴.

Kapı eşiğinin iç kısmı güvenli olan, dış kısmı ise güvenliği olmayan yer olarak kabul edilir. Eşiği aşır içeri girebilen kimse artık dosttur. Eşik sınırı bilhassa gece ve kara iyeler itibariyle önem kazanır. Gece eşiğin dışına sıcak su dökülmez, Kara iyelere zarar verilebileceği ve onların düşmanlığının kazanılabileceğine inanılır. Kırkı çıkmamış bebeklerin de çamaşırları güneş battıktan ve hava karardıktan sonra dışarıda bırakılmaz onların kara iyeler tarafından sahiplenilebileceğine inanılır²⁵.

Dışarıdan gere yemek davetine gelen misafirlerin içinde yaşça veya makamca büyük olan misafire bir *bıçak* verilir. Genelde misafir için statüsüne göre at, yak, yâda koyun kesilir. Bu misafir sofraya gelen etin kaburga kemiğini eline alır, sofrada bulunanlara birer parça et keserek ikram eder. Kemikte hiç et kalmaz, cebinden çıkardığı bir miktar kâğıt parayı bu kemiğe sararak gerin yan kenar tahtasının arasına sıkıştırır. Bu evin sahibine katkı amacıyla yapılan kibarca bir yarıdır²⁶.

Hoton/Hatun Türklerindeki bu uygulama Kuzey Kafkasya Türk kültür coğrafyasında Karaçay-Balkar-Nogay ve Kumuklar arasında da yaşamaktadır. Bu kemiğe bakarak aksakal ailenin adeta geleceğini okur, aile fertlerine dair hayırlı açıklamalar yapar. Daha sonra sofranın bereketi için hamd duası yapılır. Bu kemik kırılır ve fakat parçaları tamamen ayrılmaz. Her iki uygulama arasındaki fark Kafkasya Türk kültür coğrafyasında kemiği etinden sıyırma işleminin bıçak kullanılmadan yapılmasıdır²⁷.

Hoton/Hatun Türklerindeki köpekle ilgili uygulama Kars'ta da yaşamaktadır. 50–60 yıl evveline gidildiğinde bilhassa kırsal kesimde başka bir eve giden kimse özellikle gece gitmiş ise iyi niyetle geldiğini duyurmak için “İti tut” diye seslenirdi. Veya ev sahibi bir tıkırtı, köpeğin homurdanmasını duyunca “haber ol, it var” diye seslenirdi. Beklenmeyen bir kimse tarafından kapıyı çalmak, kapıya dayanmak, adeta baskın gibi algılanırdı.

Hoton/Hatun Türklerinde yerleşim belirli kurallar içinde yapılıyor. Kapı, her zaman güneye, sert kuzey rüzgârlarına karşı korunmalı hazırlanır. “Ger”in sol kanadı erkeklere aittir. Kırmız (airag) çalkalama torbası, eyer sehpa, bir yatak ve bir iki de erzak sandığı buradadır. Misafirler içeriye soldan girerler ve çadırın yarısını kat edip köşede kendilerine ayrılmış taburelere otururlar. Oturmadan evvel genelde durup

---

²⁴ Abdurrahman Güzel-Yaşar Kalafat, “Vatan Duygusunun Türk Mitolojisindeki Yeri ve Türk Halk İnançlarındaki İzleri”, *Türk Halk Kültüründe Millî Mücadele 1. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (1-22 Temmuz 2005 Erzurum)*, Erzurum Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Erzurum, 2005, ss. 18-21.

²⁵ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

²⁶ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

²⁷ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, C. I. Berikan Ankara, 2007, ss. 151-163.

kıymızı karıştırırlar. Çoğu Gerde beklenmedik misafirler için, içinde genelde peynir ile tuzlu ve sütlü Moğol çayı ya da votka da olan bir misafir tabağı bulunur²⁸.

Uluğ Türkistan'ın birçok yerinde Kazakistan, Özbekistan, Karakalpakistan'da konaklar ekmek veya ekmek-tuz ile karşılanırlar. Bu uygulamayı Tataristan ve Başkurdistan'da da görmekteyiz²⁹. Çuvaşistan'da bu ikrama bira türü hafif içkiler de eklenmiştir. Karşılama misafirin ağırlığına göre köy veya kasabanın eşiğinde/girişinde olabildiği gibi ev ve çadırların önünde de yapılır.

“Ger”in sağ kanadı ise kadınlara ayrılmıştır ve genelde burada çanak çömlekler, su kovaları ve testileri, başka kap kacaklar, bir yatak daha ve erzak sandıkları bulunur. Ateş, -günümüzde bu, metal bir soba demek- çadırın duvarları kurulmadan yerleştirilir. Çatıdaki açıklığın tam altında çadırın ortasındaki ateşin yanında her zaman ya *tezek* ya da odun hazır bulunur³⁰.

Türk halk inançlarında sağ soldan yukarı aşağıdan ön arkadan itibardır. 1990'larda, Türkmenistan'daki cemaati kadınlı erkekli olan camiler Cuma namazı saatlerinde kapı-minber istikametinde bez perde ile bölünür, sağ kısmı kadın cemaate ayrılırdı.

Hoton/Hatun Türklerinde, Moğolistan'ın genelinde olduğu gibi en yaygın spor dallarının başında, güreş, at yarışları, okçuluk gelmektedir. Sportif karşılaşmalar bayağı yaygın ve çok çekişmeli geçmektedir. Bu toplumda çok yaygın olan güreşte ise, 8 yaşındaki çocukla 80 yaşındaki ihtiyarın eşleşmesi mümkündür. Kim galip gelirse “bahtına” denir, hiçbir tatsızlık çıkmaz. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, çocuklar çok güzel ata binerler, küçük yaşta ata binmesini öğrenirler. Her yıl Temmuz ayında at yarışları okçuluk ve güreş müsabakaları düzenlerler³¹.

Bölgedeki başlıca eğlencelerden birisi Aşık Oyunudur. Herkesin oynamak için hazır aşığı vardır. Aşık oyunu hem eğlence hem de yarış biçimidir. *Aşık kemiğinin* ayrıca fal ve nazarlık fonksiyonu da vardır³². Temizlenmiş 3 aşık kemiği bir arada görünebilecek yerlere konularak nazardan korunmak istenir.

Aşık oyunu Türk kültürlü halklar arasında hayvancı toplum olmanın sonucu olarak çok yaygındır. Hayvanın başka bir ayak kemiğinden ayrıca *gıca* olarak bilinen ve

²⁸ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

²⁹ Yaşar Kalafat, “Van Çevresi Örnekleri ile Türk Kültür Coğrafyasında Ekmek (Nan) Kültürü” II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu 23–26 Kasım 2010.

³⁰ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

³¹ Turan Can, “Moğolistan Dosyası”, (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

³² Aşığın Kars'ta fal aracı olması 1950'li yıllar itibarıyla uygulandığı hatırlanmaktadır. Tek aşık kemiği atılarak kemiğin aldığı şekle göre, “seviyor-sevmiyor” veya “sınıf geçecek-sınıfta kalacak” şeklinde yorumlandığı bilinir. Türkistan şehrinde ise Pazar yerlerinin sapa bölgelerinde, güvenlik görevlilerinden kaçamak bakla, iskambil, el falının yanı sıra 3 aşık atılarak da fal açılırdı.

KAYBOLMAKTA OLAN TÜRK TOPLULUKLARINDAN HOTON/HATUN TÜRKLERİ VE TÜRK HALK İNANÇLARINDAKİ YERLERİ

aşık oyunu kadar yaygın olmayan bir oyun daha vardır. Aşık kemiklerinden hareketle fal da açılır, şans oyunlarının da düzenlendiği olur³³.

Tezek, Türk kültür coğrafyasının yarı göçebe ve yerleşik yaşam süren hayvancı kesimlerinde geleneksel yakıttır. Bu uygulama Anadolu, Kafkasya'dan Uluğ Türkistan'a kadar aynilik arz eder.

Moğolistan'ın genelinde ve eski Türklerde olduğu gibi, günümüz Hoton/Hatun Türklerinde de ateşe mistik itibar vardır. O, asla söndürülmez, üzerine su dökülmez veya çöp yakmak için kullanılmaz³⁴.

Türk kültürlü halklardaki ateş kültünün özünde Şamanizm/Kamizm olmakla beraber Zerdüşülük'teki ateş kültü ile bu inançlar yumak oluşturmuştur. Türk kültürlü halklarda ateş aklayıp paklayan, gelecekte bilgi edilmesinde kendisinden yararlanan, ocak iyesi ile bağlantılı bir kültürdür. Batı Türklüğünde de ateşe saygı vardır. O kirletilmez, mesela çocuklar ona çiş ettirilmez, ona tükürülmez, o, su dökülerek söndürülmez. Bazı yörelerde tutuşturulması için çer çöp kullanılmasından kaçınılır. Gün battıktan sonra komşuya verilmeyen nesnelere ateş de vardır. Kaşkayı Türklerinde aileden ayrılarak kendi otağını kuracak olan erkek evladın ocağı baba ocağından alınıp söndürülmeden götürülen od/ateş ile tutuşturulur³⁵.

Hoton/Hatun Türkleri belirtildiği gibi tamamen Şaman değildirler. Onlar için "İslam'a girmiş Şaman Uygurlar" ve "Dinlerinde Budist ve Şamanist izler de bulunduran Müslüman Uygurlar" da denilmektedir. Dinlerinin eski inanç ve geleneklerini devam ettirmektedirler. Moğolistan'da, her din kendi cemaatine yönelik faaliyeti serbestçe yapmakta, farklı din mensupları arasında herhangi bir sürtüşme yaşamamaktadır. Gerek Moğolistan'ın genelinde ve gerekse Bayan Ulgi bölgesinde bu dinî hoşgörüden de faydalanmaktadırlar. Özellikle Hristiyanlık ve Bahaî İncasına mensup misyonerler büyük bir faaliyet içerisindeyler. Tarihin hiçbir döneminde halkının içerisinde Hristiyan bulunmayan Moğolistan'da bugün misyonerler, doktor, hemşire, öğretmen, tüccar, vb. isimler ve mesleklerle çok yoğun bir çalışma yapmaktadırlar. Bozkırda yaşayan göçebe ailelere dahi İngilizce öğretilerek yoğun bir Hristiyanlaştırma faaliyeti bütün çıplaklığı ile gözlenebilmektedir³⁶.

Batı emperyalizmi siyasi oryantalizmi misyonerlik ile bir arada yürütmekte, misyonerliği emperyalizmin emrine verilmiş oryantalizm ile bütünleştirmektedir. Bu yapılanmaya karşı geliştirilecek stratejide İslamiyet Türkiyat'ın içerisinde yerini alabilmelidir, kanaatindeyiz.

³³ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, 2009.

³⁴ Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

³⁵ Yaşar Kalafat, "Akşehir Örnekleri ile Türk Kültürlü Halklarda Od/ateş/Ocak İyesi" *I. Uluslararası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri (20-21 Kasım 2008)*, Ed. Y. Küçükdağ-M. Çıpan, Konya, 2010, ss. 121- 139.

³⁶ Turan Can, "Moğolistan Dosyası", (17.02.2009 ile 17.02.2010 tarihleri arasında yapılmış gözlemler).

Sonuç

Hoton/Hatun Türkleri, Duhalar, Tsegenger, Moğolistan Kazakları gibi, Moğolistan Türk kültür bölgesi halklarından olup kaybolmaya yüz tutmuş Türk toplumlarındandırlar. Bunlar, bilhassa Uygur Şamanizm'i/Kamizm'i çalışmaları bakımından önemli kaynak niteliğinde bir Türk kesimidirler.

Hoton toplum isminin etimolojisi, sahneye çıkış şekli ve gelişme seyri için yeni bilgiler gerekmektedir.

Moğolistan'da doğal ortamda yaşamaya alışmış nüfusça çok az olan ve ana dili ile eğitim imkânı olmayan Türk toplumları ortamlarından koparıldıkları nispette kültürel kimliklerini yitirmektedirler. Bu, İran Türklerinin yarı göçebe yaşayan kesimleri için de geçerlidir. İran'da da Moğolistan'da olduğu gibi yerleşik düzene geçmeye mecbur edildikleri için Türk halk, Fars şehir kültürü içerisinde eriyip yok olmaktadır. İran Türklüğü için üniversite gençliği, Azerbaycan ve Türkiye'ye coğrafi yakınlık ve halkbiliminin ortak alanları millî kimliği yaşayabilme adına sınırlı çözüm oluşturabilirlerken Moğolistan'da bu imkân da yoktur.

SİBİRYA ÇUVAŞLARININ GÜNÜMÜZDEKİ NÜFUSU, DİNİ, DİLİ, KÜLTÜRÜ

Albina KIRAN

Giriş

Türk kökenli halklar XIII-XIV. yüzyıllarda birleşerek bugünkü duruma gelmiştir. Önceki dönemde ise tüm Türk halkları aynı tarih ve kültür dairesi içerisinde olmuştur. Çuvaş halkı da Türk kökenli bir halktır. Bulgar ve Suvarların torunlarıdır. Azak ve Hazar denizi kıyısında yaşayan Bulgarlar VII. asrın ilk yarısında Büyük Bulgar devletini kurarlar. Sonra bu devlet Hazar Hanlığı tarafından yıkılınca, bazı Bulgarlar Tuna nehrine doğru göç eder ve orada Tuna Bulgarları devletini kurarlar. Bulgarların birçoğu da Hazarların egemenliğinde kalır, bulunduğu bölgeden daha Kuzeye, Don nehrine doğru göç eder. O dönem Kuzey Kafkasya'da daha sonra İdil Bulgar devleti içine giren Suvarlar, Barsililer ve Belencerler yaşarlar.

Çuvaşların bir dönemi de VIII-IX. asırlarda Suvar, Bulgar, Eskel, Barsil ve Belencer boylarının İdil bölgesine gelmesi ile ilgilidir. X. asırda bu boylar İdil Bulgar devleti kurarlar.

XIII-XIV. asırlarda Bulgarlar Altın Ordu halkıyla birleşir. Altın Ordu devleti İslam'ı kabul eden Kıpçaklardan oluşur. Bu sebeple, Bulgarlar kültür ve din bakımından iki ayrı gruba ayrılmaya başlar. Kıpçaklaşan Bulgarlar Orta İdil boylarına gelen Altın Ordu halkı ile karışarak, bugünkü Kazan Tatarlarını, tarımla uğraşan Bulgarlar da bugünkü Çuvaşları oluşturmuşlardır (Vasil'yev, 1989, ss. 15-16).

“Çuvaş” adının anlamını başka milletlerin kaynaklarında aramak gerekir. Çuvaşların ataları olan İdil Bulgar devleti, Altın Ordu Hanı Timur tarafından yıkılır. İdil Bulgar devletinin zengin kültürü, kaynakları yok olur. Çuvaşlar da bu duruma “hırlı ine şise yarat” (kitapları kırmızı inek yedi) demektedir (Vasil'yev, 1988, s. 25). 1469 yılında Kazan Hanı İbrahim Han hanlıkta yaşayan halkları ve Hanlığın coğrafyasını kaydettirmiştir. Bu çalışmada Çuvaşlar, Çeremişler, Mıkşılar, Mişerler ve Tatarlar yukarı halk olarak kaydedilmiştir. Bundan sonra, 1469 yılından itibaren “Çuvaş” kelimesi resmî belgelerde görülmeye başlamıştır. Çuvaş adı bu tarihlerden önce kullanılmış olmalıdır; çünkü Prof. İ. N. Smirnov'un kaydettiğine göre Vat'ka köprüsü yanında Çuvaş adlı dokuz köy vardır. Bugün bu köylerde Ruslar ve Votyaklar yaşamaktadır. Belli ki burada yaşayan Çuvaşlar zamanla asimile olmuş ya da bölgeden göç etmişlerdir (Yılmaz, 2003, s. 13).

1580-1582 yıllarında işgal edilen Sibir Hanlığının başkentinin yanında Çuvaş adlı bir dağın varlığından bahsedilmektedir. Hatta Sibir Hanı Küçüm'un savaşı bu dağdan izlediği kaydedilmektedir. Bu dağ bugünkü Sibirya'nın Tobolsk şehri yakınındadır (Yılmaz, 2003, s. 13).

Mihail Stepanoviç Znamenskiy 14 (26) Mayıs 1833 yılında Kurgan'da doğar. 1877-1881 yıllarında Tobolsk, İsker şehirleri ve Çuvaş kerempesi civarlarında kazılar yapar. Bu çalışma sonucunda da “Çuvaşkiy mıs” (Çuvaş kerempesi), “İsker” gibi arkeolojik, tarihsel bilgi içeren resimler ve krokiler çizer (Efremov, 2008, s. 80).

Kırım'a girişte sol tarafta Azak denizinden uzanıp gelen kıya vardır. Burada yaşayanlara "Çuvaş" denmektedir. Kitaplara ise Sivaş şeklinde girmiştir.

Çuvaşların köklerini araştıran N.İ. Aşmarin'e göre Çivaş adı eskiden daha değişik şekilde söylenmiş olmalıdır. Çuvaş yerine "şivaş", "şavas", "şivas", "savas" denmesi gibi.

922 yılında İdil Bulgar devletini ziyaret eden Abbasi elçileri arasında kâtip sıfatıyla bulunan İbn Fadlan, Bulgar ahalisine "Suvas" ya da "Savas" dendiğini zikreder (Yılmaz, 2003, s. 13).

Bu "suvas" veya "savas" kelimeleri "Suvar" kelimesinden başka bir şey değildir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan ü Lügat-it Türk"te, Suvarın diyerek verdiği kelimeler vardır. Hatta bir cümle genellikle z'li kelimelerden oluşmuştur. Bize göre "Suvar" kelimesi zetasızmla "Suvaz" şekline dönüşerek sonra da bugünkü "Çuvaş" şekline dönüşmüştür. Suvarlar (Sabirler) İdil-Kama boylarına MS 1. yüzyılda ulaşmışlardır. MS V. yüzyılda Batı Sibiry'a'dan gelen Sabirlerin İdil-Ural'a yerleştikleri de tarihî kaynaklarda kayıtlıdır. Bugün harabe olarak bulunan Suvar şehri de "Çimbir" (bugünkü Ulyansk) Suvarların kurduğu şehir olmalıdır. Miladi 305 yılında Kafkasların kuzeyinden Anadolu'ya sarkan Sabir (Suvar) Türklerinin Kars'tan girerek Kastamonu'ya kadar ulaştıkları kaydedilmektedir (Yılmaz, 2003, s. 14).

Çuvaş adıyla tarih sahnesine çıkan topluluk miladi yıllardan itibaren İdil-Kama boylarına, Balkanlara ve Anadolu'ya yayılan Suvar Türklerinin bazı kollarının İdil boylarında İdil Bulgarları kavmini kuran topluluğun torunlarıdır.

Bugün, Çuvaşların büyük kısmı, Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Ayrıca, Tataristan, Başkurdistan, Mari El, Mordva, Udmurtya Cumhuriyetlerinde; Rusya'nın Samara, Ulyanov, Orenburg, Saratov eyaletlerinde; Sibiry'a'nın Tümen, Kemerov eyaletleri ve Krasnoyarsk bölgesinde de Çuvaşlar yaşamaktadırlar.

2010 yılındaki nüfus sayımına göre Rusya Federasyonu içerisindeki Çuvaşların sayısı aşağıdaki tablodaki gibidir.

(http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php)

Bölgeler	Kişi
Çuvaş Özerk Cumhuriyeti	814750
Tatar Özerk Cumhuriyeti	116252
Başkurt Özerk Cumhuriyeti	107450
Ul'yanovsk oblasti	94970
Samara oblasti	84105
Tümen oblasti	25690
Orenburg oblasti	12492
Krasnoyarsk oblasti	11036
Saratov oblasti	12261
Moskova (şehir)	14313
Kemerov oblasti	9301
Hantı-Mansiyski Otonom Bölgesi	13596
Moskova Oblastı	12466
Sverdlovsk oblasti	8304

SİBİRYA ÇUVAŞLARININ GÜNÜMÜZDEKİ NÜFUSU, DİNİ, DİLİ, KÜLTÜRÜ

Yamalo-venetski Otonom Bölgesi	3471
Volgograd oblasti	5851
Komi Cumhuriyeti	5077
Mari Özerk Cumhuriyeti	6025
İrkutsk	4589
Perm	4715
Penza	5614
Tomsk	3997
Nijegorodsk oblasti	9765
Genel toplam	1.386.090

Sibirya Çuvaşların Nüfus Oluşum Biçimleri ve Nüfusu

Çuvaşların Sibirya topraklarına göç tarihlerinin başlangıcı konusunda söz söylemek zordur. Sadece, IV. İvan döneminde Çuvaşların Sibirya topraklarına Rus kâşifler ile geldikleri tahmin edilir. XVII. asırda ise Çuvaşların Sibirya'ya iskân edildiği kesin olarak kabul edilir. Bu dönemden itibaren Zauralye (şimdiki Tümen bölgesi) Çuvaş tüccarların geldikleri bir yer olarak sık sık anılmaya başlar. Daha erken dönemlerde XVI. asrın sonlarında Küçüm Han'ın Kazan'a gittiği ve Sibirya'ya geri döndüğünde ise slujily (XIV-XVII. asırlarda Rusya askerlik hizmetinde olan kimse) Çuvaşların da onunla birlikte geldiklerini belirtmek gerekir. Çuvaşlar, Sibirya İskertobolsk Tatarlar grubunun oluşumunda büyük rol oynamıştır (Korovuşkin, 2009, s. 65).

Bu göçler çok az sayıda, düzensiz ve teşkilatsız olduğundan Sibirya Çuvaş gruplarının oluşmasında sistemli rol oynayamamıştır. Bu sebeple Çuvaş kitlesinin Batı Sibirya'ya gelmesinin 19. yüzyılın sonuna doğru olduğu görülür.

Bu dönemde, 1880 yılında Volga bölgesindeki Çuvaşların Rusya imparatorluğundan daha az nüfuslu bölgelere göç etmesini gerektiren şartlar şunlardır; toprak köleliğini engelleyici feodal sistemin ortadan kalkması, Çuvaşların Kuzey ve Kuzey-Batı bölgesindeki nüfus yoğunluğu, işlenecek toprakları genişletmenin imkânsızlığı ve ormanların azalmasıdır.

1897 yılındaki sayıma göre Tobol ve Tomsk vilayetinde erkek ve kadın Çuvaşların sayısı 3.447'dir. Onlar Tobolsk vilayetinin İşimsk, Kurgansk, Tarsk, Tobolsk, Tyukalinsk, Tyumensk ve Yalutorovsk bölgelerinde; Tomsk vilayetinin Barnaulsk, Biysk, Zmeinogorsk, Kainsak, Kuznetsk, Mariinsk ve Tomsk bölgelerinde yaşamışlardır.

Akmolinsk bölgesinde yerleşmiş Çuvaşların sayısı çok azdır (165 kişi). Kokçetaı bölgesinde ise 129 kişidir. Omsk bölgesinde kayda geçirilen Çuvaşların, hepsi erkek olmak ve Omsk şehrinde yaşamak üzere sadece 21 kişidir (Korovuşkin, 2009, s. 66).

Çuvaşların Sibirya'ya yerleşmesinde P.A. Stolipin tarafından düzenlenen tarım politikası da büyük rol oynamıştır. 1895-1900 yılları arasında Çuvaş bölgesindeki köylü-çiftçilere 14.962 pasaport verilmiş ise, 1901-1905 yılları arası da 19.473 pasaport verilmiştir (Korovuşkin, 2009, s. 67).

9 Ekim 1906 yılında İmparatorun çıkarmış olduğu kararname ile Rusya'nın Avrupa bölgesindeki halk Sibirya'ya göç etmeye başlamıştır. Kazan Hanlığından göçen çiftçilere de Tobolsk, Tomsk, İrkutsk vilayetlerinde toprak parçaları dağıtılmıştır. XIX. asırda Çuvaşların artık Tobol, İrtış, Yenisey civarlarında ve uzak Doğu

irmakları üzerinde yerleştikleri kaydedilmiştir. Bu dönemde Yenisey ve Ob' nehri civarı Çuvaşların yerleşim alanı olup köylerin isimleri de Çuvaşça olmuştur. Örneğin; Kanaş (Çuvaşistan'da bir şehir adı), Uyar (açık hava), Tumla (damla), Upa (ay) vb. adlı köyler bulunmaktadır. Ayrıca bugün de bu köy adları aynı şekilde kullanılmaktadır (Sidorov, 2000).

Batı Sibirya'da Çuvaşların Rus, Mordva ve Mari El halkları ile birlikte yaşadıkları bölgeler olduğu gibi, sadece Çuvaşlardan oluşan bölgeler de vardır. XIX. asrın sonuna doğru bu köyler şunlardır; Tarsk bölgesindeki Ayevs koy volost Uvarovka köyü, aynı bölgenin Slobodçik volost Novo-Nikolsk köykenti ve Butakov volostin Yermakovka köyü, Tomsk bölgesinin, Semiluj volost Novo-Arhangelskiy köykenti, Tomsk bölgesinin Çausskoy volost Sidorovskiye alanı ve Spasskiy volost Yay-Bobrovka köyü, Kainskiy bölgesinin Şipitsinskiy volost Nijne-Nazarovskiye köykenti ve Çebaki ile Çuvaşskaya köyleri.

XIX. asrın sonlarında İdil-Ural bölgesinden Sibirya'ya göç edenlerin sayısının fazla olmadığını, Tomsk vilayetinden geçen göç edenler hakkında toprak dağılımı ile ilgili yapılan araştırmaların verilerine dayanarak söyleyebilmekteyiz. Ne yazık ki bu verilerde göç edenlerin ulusu belli değildir. 1906-1917 yıllarda da Sibirya'ya göçen Çuvaşların istatistiksel sayısı tam belli olmadığından, bu sayıyı 1897-1920 yılları arasındaki Tarsk bölgesinin, Omsk vilayetinin Çuvaş nüfusundan yola çıkarak söyleyebiliriz. 1897 yılında bu bölgede 442 Çuvaş'a ulaşılmıştır (Korovuşkin, 2009, ss. 67-68).

Rusya'nın Avrupa bölgesindeki Çuvaşların Sibirya'ya olan yeni ve daha büyük göçler 1921-1929 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu dönem "Rusya'nın Avrupa bölgesindeki yerleşimin Sibirya'ya yerleşmenin toplu emeli" olduğu görülür. Göçlerin ölçek çizgisi sınırlı olmuştur. 1922'de 170.000 göç eden, Omsk ve Novonikolayevsk vilayeti de dâhil olmak üzere 25.000 göç edenin yerleştirilmesi planlanmıştır (Korovuşkin, 2009, s. 68).

Çuvaş bölgesinden göç edenlerin Yenisey vilayetine yerleşmesi gerekli olmuştur. Bunun dışında, onlara Novonikolayevsk ve Omsk vilayetlerinde, Zauralye civarında topraklar verilmiştir. Lakin birçok Çuvaş kendi isteklerine göre, plansız yerleşmiştir.

Novonikolayevsk vilayetinde Çuvaş göçmenlerine aşağıdaki bölgelerde toprak verilmiştir; Novosibirsk bölgesinin Ust-Tarsk, Kıştovsk, Kolivansk ilçeleri, Omsk vilayetinde Şimdiki Omsk bölgesinin Lyubinsk, Muromtsevk, Tarsk ilçeleri, Ural vilayetinde şimdiki Tümen bölgesinin Nijne-Tavdinsk, Yarkovsk ilçeleri. Bunun sonucunda Omsk bölgesinde Moşkanka, Vıbornenovka ve Solorevka köyleri, Tümen bölgesinde ise İska, Kanaş, Mihaylovka, Petrunkino köyleri oluşturulmuştur.

Sibirya'ya gelen Çuvaşların bu göç hareketleri sonucunda da Batı Sibirya'da Çuvaş kitlesinin oluşmasına yol açmıştır. 17 Aralık 1926'da hem şehir, hem köy Çuvaş nüfusu tüm Sibirya'da 48.011 kişi olmuştur. Aynı zamanda aşağıdaki bölgelerde; Barabinsk 3.752 kişi, Barnaulsk 1.429 kişi, Biysk 1.950 kişi, Kamensk 1.164 kişi, Kuznetsk 14.967 kişi, Novosibirsk 3.741 kişi, Omsk 790 kişi, Rubtsovsk 311 kişi, Slavgorodsk 347 kişi, Tarsk 2.171 kişi, Tomsk 6.088 kişi. Bunlardan çoğu köy sakinleridir. Ural bölgesinde ise Çuvaşların sayısı 5.382 kişidir. Onlardan 5.075'i köy sakinidir. Doğu bölgelerde Çuvaşların sayısı 1.348 kişidir. Onlardan 1.341'i köy sakinidir. İşimsk bölgesinde 429 kişidir, 424'ü köy sakinleri. Tobolsk bölgesinde 2.197 kişinin 2.140'ı köy sakinidir.

II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında oluşan bölgelerde ise belirli farklılıklar oluşmaz. 1939'da yapılan tüm Sovyet sayımı eksik sonuçlar verdiği için, 1930–1940 yılları arasında Çuvaşların sayısı tam olarak bilinmez. Çuvaşların o dönem sadece iki bölgede; Novosibirsk'te 41.910 kişi ve Omsk'ta 10.823 kişi oldukları bilinir.

1959 yılındaki sayım da fazla parlak değildir. Bu sayıma göre, Novosibirsk, Omsk ve Tümen bölgelerinde yaşayan Çuvaşların sayısı belli değildir. Bu bölgede yaşayan Çuvaşların sayısı sadece 1970'deki sayımından sonra kesinleşmiştir. Bu sayıma göre toplam Çuvaş sayısı 30.250 kişidir. Novosibirsk bölgesinde 8.007 kişi, Omsk bölgesinde 6.007 kişi, Tümen bölgesinde 16.236 kişi yaşamaktadır. Krasnoyarsk, Kemerovsk ve Tomsk bölgesinde bu dönemde 66.097 Çuvaş yaşamaktadır (Korovuşkin, 2009, s. 71).

1960-1980 yılları arasında Batı Sibirya'daki Çuvaşların hem sayısının hem de yerleşim şeklinin değiştiği görülür. Bu yıllarda hayat şartlarının gelişmesinden dolayı köylü yerleşik halklar (Çuvaşlar da dâhil olmak üzere) sanayisi gelişmiş kentlere, büyük şehirlere göç etmeye başlar. Bu göçler bir de özel sebeplerden dolayı gerçekleşir. Örneğin; eğitim, evlilik vb. Sibirya Çuvaşlarının birçoğu büyük çiftliklerle birleşir. Bu gibi birleşimler yerleşimin dağılmasına sebep olur ve halkın asimile olmasını hızlandırır.

Son 30 yılda Tümen bölgesindeki Çuvaş sayısının yükselmesinin sebebi bellidir. Bu sebep, bölgenin endüstriyel hammadde gelişiminin hızla büyümesidir. Özellikle Tümen'in kuzeyindeki Hantı-Mansiysk ve Yamalo-Nenetsk Özerk bölgelere halkın aktif nüfusu yoğun bir şekilde göç etmektedir.

Tümen bölgesinde Çuvaşların toplu bir şekilde yaşamasının sebebi de 1920'li yıllarda göç edenlere uygulanan planlı yerleştirmedir. Bu gibi yerleşim sonucunda Çuvaşların ancak bir kısmı homojen ulus kimliğini koruyabilmiştir. Hatta millî kimliğini koruyanlar da yavaş yavaş başka ulusun etkisiyle kaybolma tehlikesindedir. Gelecekte, Sibirya Çuvaşlarının yavaş yavaş kaybolmasına yol açabilecek tehlikelerden biri de yerleştikleri köylerin, yerleşim alanların giderek daralmasıdır.

Çuvaşların Batı Sibirya'ya göç dönemleri ve sebepleri incelendikten sonra şu sonuç çıkarılabilir;

1. XVI. asrın sonunda-XIX. asrın üçüncü çeyreğinde – Çuvaşların bilinçli olarak ve tesadüfen göç ettikleri görülmektedir.
2. 1880 yılından 1905 yılına kadar Çuvaşların aktif bir şekilde Sibirya'ya göçü esnasında Sibirya'nın Güney Batısında Çuvaşların ilk yerleşim alanları oluşmuştur. Bu yerleşim Sibirya'nın Batısında şimdi de var olan Çuvaşların yerleşmesine de temel atmış olur.
3. 1906-1917 yılları arasındaki “Stolıpınskaya” tarım reformu. Bu dönemde İdil-Ural bölgesinden Sibirya'ya yoğun bir şekilde göç olmuştur ve Çuvaşlar Tobolsk, Tomsak vilayetine ormanlık alanlarına ve Sibirya'nın doğusundaki vilayetlere yerleştirilmişlerdir.
4. 1920-1930 yıllarında Batı Sibirya'daki Çuvaşlar bölgesel yerleşimlerle oluşmuştur.
5. 1930 -1950 arasında– kollektifleştirme ve II. Dünya Savaşı sebebiyle yerleşik nüfus hareketlenir.

6. 1950 sonrası-1990 arasında – bölge içinden yani köylerden sanayisi gelişmiş olan yerlere göçler çoğalır.
7. 1990 yılından günümüze kadar – Kendilerini başka ulus olarak görmeye başladıkları için Çuvaşların nüfusu azalmaya başlar.

Din

Çuvaşların çoğu, Ortodoks Hristiyanlarıdır. Rus devleti İdil-Ural bölgesindeki halkı yüzyıllar içerisinde Hristiyanlaştırmaya ve kültürel açıdan asimile etmeye çalışmıştır. Bu sebeple, 1552'den, Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra 1917'ye kadar bazen sert bir şekilde, bazen de yumuşak bir şekilde Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasını sürdürmüştür. Hristiyanlığı kabul etmeyen Çuvaşlar da göç etmek zorunda kalmışlardır. Çuvaşların bazıları Türklerin Gök tanrı inancını korumuştur. Bugün Müslüman olan küçük bir Çuvaş grubu da vardır. Sibiry'a Çuvaşları da çoğunlukla Ortodoks Hristiyanlarıdır.

Dil

Çuvaşça, Türk Dilleri arasında, bir taraftan Moğolcaya diğer taraftan da Fin-Ugor dillerine olan yakınlığı ile özel bir yer tutar. Çuvaşçanın Çeremişçeden ve Votyakçadan giren birkaç kelimeye dayanarak, Fin-Ugor dillerine benzediği söylenir. Moğolcadan birkaç kelimenin girmesiyle birlikte bu dillerin arasında bazı ses benzerlikleri de tespit edilmiş ve Moğol dillerine benzediği iddia edilmiştir. 20. yüzyıl başında gelişen modern dil araştırmaları sonucunda ve bilim adamlarının uzun tartışmalarından sonra Çuvaşçanın fonetik gramer ve sözlük ile ilgili alanda yapılan çalışmalardan yola çıkılarak, bu dilin Türk dilinin bir kolu olduğu kanıtlanmıştır. Çuvaşçanın üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına bakılırsa, bugün Çuvaşça, Türk Dilinin tasnifinde kendi başına bir grup oluşturan Çuvaş Lehçesidir. Başka lehçeler ile anlaşılma oranı çok düşüktür. Ana Bulgarcanın devamı olan r/l Türkçesidir. Eski Bulgar Türkçesinin bugünkü devamıdır.

Lakin bu dil bugün yok olma tehlikesi taşımaktadır. Hem Çuvaşistan içinde, hem dışında yaşayan Çuvaşların ana dilleri yerine, Rusçayı tercih ettikleri görülmektedir. Bunun birkaç nedeni vardır; Rusçanın daha da başarıya götüreceğine inanılması, Rusçayı iyi kullanıp, kendini Rus olarak tanıtmamanın daha iyi iş olanakları sağlayacağı düşüncesi, karma evlilikler yapılması vb.

2002 yılında ilk kez olmak üzere, 2010 yılındaki son nüfus sayımında Rusya içerisinde yaşayıp kendi dillerini konuşan kişi sayısı sağlıklı olarak tespit edilmiştir. Rusya 2010 nüfus sayımına göre, Çuvaşların sayısı 1.386.090 ve Çuvaşça konuşanların sayısı 1.042.989 kişidir (http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php, 02.14.2012). Burada Çuvaş olup da Çuvaşça konuşmayan kişi sayısı görülmektedir. 2002 yılındaki nüfus sayımında 1.637.100 Çuvaş tespit edilmiştir (Bayram, 2010, s. 13). Bunları kıyaslarsak, 1.637.100'den 1.386.090'a düştüğü görülür.

Ne yazık ki, Çuvaşlar da Rusya'da yaşayan birçok millet gibi dil ve kültür asimilasyonunu yaşamıştır. Bu asimilasyona ciddi manada direnç gösteren Kuzey Kafkasya milletleri gibi direnç gösterememişlerdir. Rusya'da Türk ve Moğol kökenli milletler kendi ana dillerini en yüksek oranda kullanan azınlıklardır. Örneğin Tuvalıların %99'u, Karaçay, Balkar, Kabardin ve İnguşların %98'i, Mesket

Türklerin %97'si, Adige ve Yakutların %96'sı Rusça konuşmayı kabullenmeyip kendi anadillerini günlük yaşamlarında kullanmaktadırlar (Atasoy, 2008, s. 92).

Sadece Çuvaşistan dışında yaşayanlar için değil, Çuvaş dili, tarihi, kültürü, folkloru bugün her Çuvaş için önemli olmalıdır. Genç nesillerin ataların dilinden uzak olduğu o kadar net görülmektedir ki, Çuvaş halk entelektüellerinin her biri bu duruma dur demek için kollarını sıvamakta, farklı sosyal etkinlikler düzenlemektedir. Örneğin, 26.04.2012 tarihinde Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Enstitü Müdürü Yu, N, İsayev'in sunumuyla "Ana dilinin Yaşama Gücü" adlı bir toplantı yapılmıştır. Toplantı sonunda bazı kararlar alınmış; kreşlerde de Çuvaşça öğretilmesi istenmiştir. Buna göre Çuvaş Cumhuriyetinde bulunan tüm kurumlarda iki resmi dille işlem yapılması için fırsatlar sunulmalıdır. Çuvaş halkının kültürünü ve dilini korumak amacıyla değişik programlar gerçekleştirilmelidir. Tüm iletişim araçlarında internet siteleri, televizyon programları Çuvaşça da hazırlanmalıdır. Çuvaş dilini öğretmek için çağdaş metotlarla hazırlanmış kaynaklar, kitaplar basılmalıdır. Halk kültürünün değerini bilen, ilerlemesini sağlayan uzmanlar yetiştirilmelidir. Çuvaş kültürü sadece Çuvaşlara değil, Ruslaşmış Çuvaşlara da yayılmalı, asimile olmuş Çuvaşlara kültür hakkında bilgi verilmelidir. Çuvaş halk radyosu geliştirilmeli ve hem köyde hem şehirde rahatça dinlenmesi için gerekli teknik düzenlemeler yapılmalıdır vb. (<http://www.chuvash.org/a/news/2.html> (28.04.2012)).

Sibirya Çuvaşlarına ana dilleri hakkında da bilgi verilmesi gerekmektedir. Geçmişte Sovyet Hükümetinin oluşmasıyla hükümet yeni bir dil politikası uygulamıştır. Bu politikaya göre, ulusal yerleşimlerdeki halka ana dille eğitim veya ana dili, ana dil olarak öğretme çalışmalarına başlanmıştır. Sibirya'daki Sibirya Eğitim Kurulu çalışanları bu politikayı uygulamaya başladığında büyük sorunlarla karşılaşmışlardır; eğitim almak için yer ve eğitim veren öğretmenlerin yetersizliği bu sorunlardan birisi olmuştur. Ayrıca, Sibirya'da 1920-1923 yıllarında kitap ve kaynakların eksikliğinden dolayı kaynak talebi yapılmıştır. O dönemde, Millî devletler, kendileri de kitap yetersizliği yaşamışlardır.

1922-1923 eğitim yılında Batı Sibirya'da Çuvaşça eğitim veren, birinci derecedeki 40'a yakın millî okul ve 12 köy, kültür ve eğitim merkezi bulunmaktaydı. Fakat Sovyet hükümetinin yeni ekonomik politikası sonucu millî okullar, devlet yardımından alınarak okulların yönetimi halka bırakılmıştır. Bunun sonucunda da Batı Sibirya'daki Çuvaş okulların sayısı 17'ye inmiştir. O dönemlerde okul çağındaki 8.158 Çuvaş çocuğundan sadece 630 öğrencinin okuma imkânı olmuştur. Bu gibi olumsuzluklara rağmen, 1926 yılına kadar eğitilmiş Çuvaş sayısı %23,5 olmuştur. Çuvaşistan'dan ve Volga bölgelerinden başka nüfusların gelmesiyle yeni okullar, kurumlar inşa edilmiştir. 1920 yılının sonuna kadar, eğitim ihtiyaçlarının, eğitim veren kurumların sağlanması sabitlenmiştir. Çeşitli düzeylerde ortaöğretim okulları inşa edilmiştir. Ama yine de bazı Çuvaş nüfuslu köylerde eğitim dili Rusça olmaya devam etmiş, Çuvaşça ise sadece bazı okullarda ana dil dersi olarak öğretilmiştir. 1930 yıllarında da Çuvaşistan'dan Çuvaşça kaynak getirmenin azalması, süreli yayının çıkmaması başlamıştır. Bunun sonucu olarak, Sibirya Çuvaşların Rusça ve Çuvaşça iki dilliliğin ortaya çıkması başlamıştır. İki dillilik sadece etnik gruplar arası değil, aile içi iletişim içerisinde de uygulanmıştır. Dolayısıyla Çuvaş dilini ana dili gibi kabul görenlerin sayısı da azalmıştır. 1926

yılında Sibiryա Çuvaşların sayısı %91,6, 1929 yılında da %72,4 düşmüştür. Aynı yıllarda, Çuvaşistan bölgesindeki Çuvaşların sayısı %97,5 olmuştur.

II. Dünya Savaşı sırasında erkekler savaşta, yaşlılar açlıktan ve zorluktan vefat etmişler ve bu zor şartlarda gençlere dil ve kültür mirası gerektiği kadar bırakılamamıştır. Bu savaş yıllarında Sibiryա Çuvaşları İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlarla akrabalık bağlarını kaybetmişlerdir.

Savaş sonrası, 1950-1970 yılları arasında köylerde televizyonun, radyonun ortaya çıkması, köylerden şehirlere göçün başlaması, Sibiryա Çuvaşların etnik dilinin korunmamasını etkilemiştir. Bu dönemde tüm radyo ve televizyon frekanslarının Rusça olduğunu belirtmek gerekir.

Korovuşkin D.G. ve heyeti tarafından Sibiryա Çuvaşların dilleri ile ilgili yaptıkları anket sonucu aşağıda verilmiştir.

Dil bilme derecesi	Toplam	25yaş kadar	25-29 yaş	30-34 yaş	35-49 yaş	50-59 yaş	60 ve üzeri
Çuvaşça Çok iyi biliyorlar	33,8	8,6	17,8	16,8	39,3	50,7	39,1
Akıcı konuşuyor, fakat okuma yazma yok	50,8	61,7	56,4	50,5	42,8	40,5	57,3
Anlıyor ve anlaşılabilirler	11,7	20,0	20,8	27,4	12,2	8,1	2,7
Hiç bilmiyorlar	3,7	9,7	5,0	5,3	5,7	0,7	0,9
Rusça Çok iyi biliyorlar	82,2	100,0	100,0	100,0	93,0	83,4	54,0
Akıcı konuşuyor, fakat okuma yazma yok	12,2				5,2	11,8	30,5
Anlıyor ve anlaşılabilirler	5,0				1,8	4,8	13,1
Hiç bilmiyorlar	0,7						2,4

Tabloda ileri yaş grubundaki kişilerin ana dili durumunun gençlere göre daha iyi olduğu görülür. Bu grubun ilk eğitimini Çuvaşça olarak İdil-Bulgar bölgesinde aldığı da bilinir. Rusça da her grup için de ilk sırada olduğu görülür. İki dillilik yavaş yavaş kaybolmaya başlamakta, Rusça artık özellikle genç yaş gruplarında önde gelmektedir.

Çeyrek asır boyunca, Sibiryա'da hiçbir Çuvaş okulu açılmadığı, okullarda hiç Çuvaşça öğretmeni olmadığı görülmektedir. Son yıllarda, halka ulusal eğitim verme çabaları yükselse de, halkın bu eğitime isteksizliğini de vurgulamak gerekir.

Çuvaşça konuşan gitgide azalsa da, Sibiryա Çuvaşların arasında Çuvaşçaya sevdalanan, hürmet gösteren de az değildir. Krasnoyarsk'ta yaşamakta olan Anna Petrovna Savina hakkında bilgi vermek gerekir. Anna'nın anne babası 1912'de Sibiryա'ya göçüp yerleşir. Anna Petrovna gibi birçok Çuvaş, küçükken Çuvaşça eğitim almamış, Çuvaşça dersleri görmemiştir. Onlar atalarının kültürünü iyi tanımak istemişler, kendi kendilerine Çuvaşça okumayı öğrenmişlerdir.

Çuvaşistan'da yayımlanan *Yalav* (Bayrak), *Tivan Atıl* (Öz İdil), *Kapkin* (Tuzak) gazete ve dergilerine üye olurlar. Çuvaşça kitaplar, gazete-dergiler o kadar çoğalır ki, evinde büyük bir kütüphanesi oluşur. Her isteyene ödünç verir. Çuvaş kültürünü ellinden geldiğince uzak diyarlara yayar (Dmitriyev, 2002). Krasnoyarsk bölgesinde diğer bir Çuvaş hakkında da bilgi vermek gerekir. Yenisey ve Ob' nehrin çevresine göç etmiş olan dede ve ninelerin torunlarından Çuvaşça bilmeyenler arttıkça 1990 yılında 100'e yakın Çuvaş toplanarak, Vladimir İl'iç Meşkov'u Çuvaş Kültür Merkezinin müdürü olarak seçerler. Meşkov'un çalışmalarının sonucunda atalarının dilini merak eden, kültürünü tanıyanların sayısı artar (Sidorov, 2000).

Etnik olarak üç farklı grup oluşturan Çuvaşlar Sibiry'a göç ettiklerinde aynı bölgelerde yaşamaya mecbur kalırlar. Bunun sonucunda dillerindeki bu ağız ayrılıkları silinmeye başlar. Sibiry'a'da sadece günlük konuşmaya hapsedilen Çuvaşça, zamanla edebî dil özelliğini kaybeder. Dış etkilerden dolayı, zamanla Sibirya Çuvaşçası basitleşir ve yozlaşır. Sözdizimsel ve üslup açısından farklı olduğu görülür. Sibirya Çuvaşçasının, bugün Çuvaşistan'daki Çuvaşçadan farklılaştığı görülür. Ancak, Sibirya Çuvaşçasının şu ana kadar bilimsel bir şekilde dilciler tarafından ayrıntılı olarak incelenmediğini belirtmemiz gerekir.

Kültür:

Geçim Kaynakları

Sibirya Çuvaşları, geldikleri topraklarda geçimlerini sağladıkları işlerle uğraşmaya devam ederler. İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar da, bölgedeki başka halklar gibi toprak ve hayvancılıkla uğraşırlar. Sibirya Çuvaşları ormanlık alan fazla olduğundan, çok eski *podsečno-ognevaya sistema* sistemini uygularlar. Bu sistem ormanları yakıp toprakları verimli hâle getirmektir. Aynı zamanda yakmadan önce kesilen ağaçları başka ihtiyaçlarda da kullanırlar. Toprağın işlenmesinde de İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar gibi 2-3 aile birlikte toplanıp çalışır, tarım aletlerini de birbirleriyle paylaşırlar.

XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sibirya Çuvaşları İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar gibi çavdar değil de buğday üretirler. Buğday dışında da yulaf ve arpa üretirler. Yulaf, Sibirya Çuvaşları için çok gereklidir, çünkü hayvanları yıl boyu ahırda durur ve buğdayın samanı yeterli kalmaz. Arpayı da çeşitli yemeklerin yapılışında kullanırlar. Çok az miktarda nohut, darı ve karabuğday yetiştirirler. Arapça kaynaklara ve arkeolojik kaynaklara bakıldığında; İdil Bulgar döneminde de çavdar, arpa, yulaf, darı ve karabuğday yetiştigi görülür.

Yukarıdaki tahıllar dışında da, keten ve kenevir yetiştirilir. Keteni hem kendi ihtiyaçları, hem de satış için bol miktarda yetiştirirler.

Bunların dışında Sibirya'daki Çuvaşlar, kuzey step-orman bölgesindeki kille karışık kumlu topraklarda patates de yetiştirirler.

XIX. yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sibirya Çuvaşlarının önemli tarım aletleri; ağaç pulluk, ağaç tırmık, tırgan, orak, el değirmenidir. Birçok ailede keten harman makineleri de bulunur.

Toprakla uğraşmak dışında hayvancılıkla uğraşırlar ve balık tutarlar. Bölgede av hayvanları çok olmasına rağmen, avcılık Sibirya Çuvaşların ilgisini hiç çekmez. Balık tutmakla az sayıda kişi ilgilenir. Daha çok çocuklar ve balık tutmaktan keyif

alanlar bu işle uğraşır. Balığın Sibiry Çuvaş hanımlarının mutfağında pek yeri olmadığından, sadece ara sıra kullanılır.

İdil-Ural Çuvaşlarında ise hayvancılık yapılsa da, avcılık ve balıkçılık ek gıda sağlamak amacıyla kullanılır. 1960'larda Sibiry'ya yenileme programıyla birçok Çuvaş ailesinin soğuk Sibiry'ya yerleştiğinden yukarıda da bahsedilmişti. Bu yıllarda, bölgeye yerleşen baba, oğlunu balık tutmaya gönderir, bir saat sonra oğlu yarım kova balıkla dönünce, baba da “*Burada yaşanır*” der (Şerstoboyeva, 2009).

Çuvaşlar tarımla uğraştıkları için ev işlerini ancak kışın yaparlar. Hem Sibiry hem İdil-Ural Çuvaşları, ev işleri olarak keten ve ahşap işleme yapar. Ketenleri topladıktan sonra ıslatıp keten tarağı ile tarar ve eğirir. Bu kumaşlardan elbise ve havlu diker. Erkekler ise, şipata (huş kabuğundan, ipten örülmüş pabuçlar) örer ve fiçicilik ile uğraşır.

Kıyafet

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sibiry Çuvaş kadınlarının önemli giysisi, ketenden dikilmiş kebe'dir. Kebe (elbise) düz tunik biçimindedir ve elbisenin ucu üçgen şeklindeki kumaşlarla dikilir. Ketenden dikilmiş tunik biçimli elbise, İdil-Ural bölgesindeki Çuvaş kadınlarının en eski giysisidir. Kebe kastarlanmış keten kumaşından dikilir. Elbisenin kolu genelde elbisenin üst kısmı ile iç içe dikilir. Kol kapağı renkli şeritlerle veya siyah, kırmızı renkten nakışlarla süslenir. En çok elbisenin eteğini hem süslerle hem de elde örmüş dantellerle süslerler. Desenin süsü geometrik şekilde olur. 1930'lara doğru çiçek motifleri ile süslenmeye başlanır. Sibiry Çuvaşların kıyafet dikme geleneği İdil-Ural bölgesindeki Aşağı Çuvaşlara, süslemesi ise Yukarı Çuvaşlara benzer (Korovuşkin, 2009, ss. 35-37). Çuvaşların kıyafeti Yukarı ve Aşağı olarak 2'ye ayırmaları eskiden ortaya çıkmıştır. Elbiselerin şekline bakılırsa bu farklılık fark edilmez. Süslemelerin, boncukların seçimi ile de hiç farklı değildir. Dikişte, süslemede, nakışta, renk seçiminde ve giyinme tarzında da birbirlerine benzer birçok özellikler vardır (İvanov, 1995, ss. 81-82).

Elbisenin üzerine açık renklerden; kırmızı, pembe, yeşil dikilmiş göğüslük giyinilir. Göğüslüğün kenarları da nakışlarla süslenir. Göğüslük ve kebe ince kemerle, nadiren dokunmuş kemerle bağlanır. İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar da bayramlarda nakışlanmış kemer takarlar. Yukarı Çuvaşlar üç tane kemer takarlar. Aşağı Çuvaşlar ise, ucu nakışlanmış olan tek bir tane kemer takarlar. Çoraplar da kalın ve örgülüdür. Şipata 1950 yılına kadar kullanılır.

Sibiry Çuvaşlarının bayram giysisi bir de sırt tarafında gümüş demir paralardan yapılan pushos'la (bk. Resim 1) tutturulmuş atkıdan oluşur. Bayanların göğüs kısmı da monista (bk. Resim 2) ile süslenir. Baş kıyafeti olarak da nakış ile nadiren boncuklarla süslenmiş başörtüsü kullanılır. Çuvaşistan'daki Çuvaş kadınların taktığı baş kıyafetleri tuhya ve huşpu'dır, Pritişe, Baraba ve Pritomye'de yaşayan Çuvaşlar tarafından bilinir, fakat nadir kullanılır. Tümen bölgesindeki Çuvaşlar ise daha sonradan yerleştiklerinden, İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlarla etnik bağlantıları daha iyi korunduğundan, bayram giysileri hâlen onlarınkine benzer.

Resim 1. (Korovuşkin, 2009, s. 39)

Resim 2. (Korovuşkin, 2009, s. 30)

Son 10-15 yıldır atalarına duydukları merak ile kıyafetlerini, ortak kullanım eşyalarını yeniden gün yüzüne çıkartmaya başlamışlardır. Eski olanları onarıp, edebî kaynaklardan araştırarak süsledikten sonra kullanmaya devam etmektedirler.

Kışın Sibiryâ Çuvaş kadınları keten veya pamuktan renkli kumaşlarla dikilmiş sıcak tutan elbise giyer. Bu elbisenin üzerine önü yukarıdan aşağıya doğru açık olan sukman giyerler.

Batı Sibiryâ bölgesindeki Çuvaş erkeklerinin kıyafeti geleneklere çok uygundur. Kıyafetleri, keten gömlek, keten veya pamuk kumaştan dikilmiş pantolon, onuça (şipata giymeden önce ayakları sarmak için kullanılan uzun geniş kumaş) ve şipata'dan oluşur. Gömleğin yakası, kolları ve alt kısımları nakışlarla süslenir. Yazın baş giysi olarak çuhadan şapka kullanılır. Kışın da bölgedeki Rusların kullandığı şapka kullanılır.

Yemek Kültürü

Yemek kültürü bir topluluğun en kalıcı ve en önemli malzemelerinden biridir. Sibiryâ Çuvaşlarının yemek kültürü İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlardan pek farklı değildir. XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılda, Sibiryâ Çuvaşlarının en temel gıdaları; yarmalı ve sütlü gıdalar ile patatestir. Gıdalar mevsime göre değişir. Yazın özellikle sütlü, yarmalı yemekler ve yeşillik tercih edilir. Yaz çorbalarından biri *kirbe yaşki* (bulgur çorbası)'dir. Patates, evde yapılmış erişte ve yeşillikten hazırlanan *samla şürbi* vardır. *Yumsan yaşki* yavan ekmekten hazırlanmış çorba vardır. Sütlü yemeklerden ise; un, yumurta ve ayrandan hazırlanan hamur işi *şutene*, ağız sütü ile pişirilen süt, *nerri* vardır. Sonbaharda *kavın igerci* (kavunlu krep) ve *suhan jimri* (soğan ezmesi) hazırlanır. İçeceklerden *sira* (alkolsuz bira), ayran ve ekme kvası (bozaya benzer bir Rus içeceği) kullanılır. Sibiryâ Çuvaşları kışın da daha çok hamur işi ve etten yapılmış yemekleri tercih ederler. Mayasız hamurdan çeşitli börekler açılır. Özellikle et ve patates, içli börek *huplu*, *huran kukli*, *ulma kukli*'dir. *Şirttan*, et ile hazırlanan yemek türüdür. Çeşitli et çorbaları yapılır. Yukarıda sıralanan yemeklerin hepsi hâlâ İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar tarafından hazırlanmaktadır. Bayram sofraları ise hem Sibiryâ hem İdil-Ural Çuvaşlarında daha zengin, kalorisi yüksek ve çok çeşitlidir. Özenle bayram sofraları hazırlanır. *Huplu*, muhakkak bayram yemekleri arasında yer alır. İdil-Ural bölgesindeki Çuvaşlar *huplu*'nun içini eskisi gibi yaparlar; yani hamur içi üç katla doldurulur. Birinci kat; yarım pişmiş pirinç veya küçük parça doğranmış patatestir. İkinci kat ise küçük küçük doğranmış etten oluşur. Üçüncü kat da etin yağlı kısmı ile yapılır. Sibiryâ Çuvaşları *huplu* içinde sadece et ve patates kullanırlar.

Gelenekler (Bayramlar)

Sibiryâ Çuvaşlarının örf-âdetleri çok az uygulanmaktadır. Bazı âdetler unutulmuş, bazıları da Rus âdetleri ile uyum sağlamıştır. Doğum, düğün, ölüm âdetlerinin Rus âdetleri ile aynı olduğu görülmektedir. Bayram geleneklerinin korunduğunu söylemek mümkündür. Sibiryâ Çuvaşları arasında Çuvaş geleneğine göre düğün yapıldığının hiç görülmediğini de belirtmek gerekir.

Çuvaşlar eskiden beri çiftçilikle uğraşarak geçimlerini sağlamışlardır. Çavdar, arpa, yulaf ekmişlerdir. Ayrıca hayvancılıkla uğraşsalar da tarım ağır basmıştır. Bundan dolayı olsa gerek, Çuvaşlar arasında tarımla ilgili birçok bayramın eskiden olduğu gibi bugün de kutlanmasına devam edilmektedir. Bazıları Sibiryâ Çuvaşları

tarafından da unutulmamıştır, onların hep birlikte toplanarak bu bayramları kutladıkları televizyon ve gazete haberlerinde yer alır. “Akatuy”, “Surhuri” ve “Şivarni” bayramları her yıl düzenli olarak Sibirya Çuvaşları tarafından kutlanmaktadır (<http://www.nakanune.ru/news/2011/6/16/22235252/>).

Akatuy; hem İdil-Ural Çuvaşları, hem Sibirya Çuvaşları için ilkbahar bayramıdır. Tarımla ilgili bir bayramdır. Bu bayram geleneksel törenler, ayinler ve ritüeller içerir. Eskiden Çuvaşlarda akatuy, bahar vakti tarlaya çıkmadan önce başlayıp yazlık hububat ekimi bitene kadar devam etmiştir (İvanov, 1995, s. 193). Tümen Çuvaşları bu geleneksel bayramı 2011 yılında 20. kez olarak kutlamıştır (<http://www.nakanune.ru/news/2011/6/16/22235252/>).

Şivarni; Çuvaşların ilkbahar bayramıdır. Amacı kışı uğurlamak ve ilkbaharı karşılamaktır. Eskiden bu bayram iki hafta boyunca kutlanmıştır. Çocuk, genç ve yaşlı demeden herkes eğlenir. Her evde ikerçik (bir nevi krep) pişirilir (İvanov, 1995, s. 185). Sibirya Çuvaşları hâlâ hep birlikte toplanıp bu bayramı kutlarlar (www.youtube.com/watch?v=m_tRlfvIMvo).

Surhuri; kış, yeni yıl bayramıdır. Genelde bir hafta kutlanır. Eve huzur, bolluk ve bereket, insanlara huzur ve mutluluk getiren ritüeller yapılır. Çocuklar bayramın ilk günü evden eve gezer, ev sahipleri de çeşitli ikramlarla, açık kapıyla onları karşılar. Çocuklar da mutluluk, bereket, bolluk, sağlık ve huzur dileyerek, bayramlarını tekrar kutlayarak şarkı eşliğinde başka eve gider. Şu an için bu Çuvaş geleneksel bayramı Hristiyanların Noel bayramı ile çakışır (İvanov, 1995, s. 177). Sibirya Çuvaşları da 6 Ocak'ta Surhuri bayramını kutlarlar (<http://www.tyumen.ru/?contentid=39925>).

Sibirya Çuvaşları Çuvaşistan'daki soydaşları ile iletişim hâlinindedir. Sık sık bayramlarda, konferanslarda birbirlerine gidip gelmektedirler. Tabi ki, uzak diyarlarda Çuvaş Kültür Merkezlerinin kurulması bunda büyük rol oynamaktadır. Tümen'de “Tivan” (akraba, hısım) adındaki Çuvaş Kültür Merkezi, 15 yıldır uzakta yaşayan Çuvaş çocuklarının atalarının kültürünü, dilini öğretmekte büyük işler başarmıştır. Sık sık folklorla ilgili programlar düzenleyerek, Çuvaşistan'da sanatçı grupları davet ederek, çeşitli kültürel faaliyetler yaparak çocuklara ve gençlere büyük bir fayda sağlamaktadır.

Sonuç

İdil-Ural bölgesinden Sibirya'ya göç eden Çuvaşların geliş sebepleri ve dönemleri belirtildikten sonra aralarındaki farklılıklar ve benzerlikler belirtilmiştir. Örf-âdetleri ile dil bilgilerinin 50 yaş ve üzeri kişilerde daha iyi korunduğu görülür. Gençlerin ve çocukların asimile olmaya hazır oldukları aşikârdır. Örf-âdet açısından Anatri (Aşağı) ve Viryal/Turi (Yukarı) Çuvaşlarının özellikleri karma şekilde kullanılmaktadır. Kıyafet ise önceki senelere nazaran daha ilgi çekmeye başlamıştır. Yemek kültürü de, İdil-Bulgar Çuvaşlarının yemekleri ile aynıdır. Dil ise, hem Çuvaşistan, hem Sibirya bölgesindeki Çuvaşlarda yok olma tehlikesindedir. İki dillilik ile başlayan Rusça, tamamen ana dil yerine geçip, halkın çok konuştuğu dil olmuştur. Çuvaşların yerleştiği köylerin giderek daralması, halkın büyük şehirlere göç etmesi de dilin kaybolmasına sebep olmaktadır. Sibirya Çuvaşlarının dili bilimsel açıdan henüz incelenmemiştir, lakin Çuvaşistan'daki Çuvaşlardan farklı olduğu görülmektedir. Sibirya Çuvaşlarının dili Türkiye'den bir heyet tarafından incelenebilir. Hem Sibirya, hem İdil-Bulgar bölgesindeki Çuvaşların dilini korumak

için farklı faaliyetler yapılabilir. Çuvaşistan'da yayımlanan Çuvaşça dergi ve gazetelerin Çuvaşistan dışında yaşayan Çuvaşlara da rahatça ulaşması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Atasoy, E. (2008). Rusya Federasyonu Sınırları İçinde Yer Alan Özerk Cumhuriyetlerin Etnocoğrafya Işığında Değerlendirilmesi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fool 2008*.
- Bülent, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Bülent, B. (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dmitriyev-Şaşkar, V. (2002). Şipirti Çıvaş Bibliotekisem. *Hıpar*. 18.06.2002.
- Efremov, V. (2008). Tümenkiy Probirniy Master Pyotr Serebrennikov. (2008). *Luk i Çok*. Tümen. Ağustos 2008.
- İvanov, V.P; Matveyev, G.B. vd. (1995). *Kultura Çuvaşskogo Kraya*, Çeboksarı: Çuvaşskaya Knijnaya İzdatel'stva.
- İvanov, V. P; vd. (2000). *Çuvaşi Etničeskaya İstoriya i Traditsionnaya kul'tura*, Moskva: DİK Yayınları.
- Korovuşkin, D.G. (1997). *Çuvaşi Zapadnoy Sivbiri (Etnodispersnaya Gruppa na Sovremennom Etape)*, Novosibirsk: İnstitut Arheoloji i Etnografii.
- Korovuşkin, D. G. (2009). *Çuvaşi v Zapadnoy Sibiri: Rasseleniye i Çislennost' v Kontse XIX-naçale XX Veka*, Novosibirsk: İnstitut Arheologi i Etnografii.
- Mustafayev, E. M; Şçerbinin, V. G. (1996). *Büyük Rusça Türkçe Sözlük*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Nuhrat, L. (2010). *Bulgaro-Çuvaşskaya Natsional'naya Odejda*, Çeboksarı: Novoye Vremya.
- Sidorov, P. (2000). Şipirte te Natsi Kul'tura Avtonomiya Puli. *Hıpar*. 26.04.2000.
- Şerstoboyeva, S. (2009). V Sibir' ne po etapu. *Sovetskaya Çuvaşiya*. 16.12.2009.
- Vasil'yev, A.V; Gorşkov, A.E. vd. (1989). *Revolyuşçenhi Çıvaş Literaturi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yılmaz, M; Yuhma, M. (2003). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Çuvaş Edebiyatı*. Ankara: KB Yayınları.
- http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php (02.14.2012).
- <http://www.nakanune.ru/news/2011/6/16/22235252/> (17.04.2012).
- <http://www.nakanune.ru/news/2011/6/16/22235252/> (02.03.2012).
- www.youtube.com/watch?v=m_tRlfvIMvo (26.04.2012).
- <http://www.tyumen.ru/?contentid=39925> (17.04.2012).
- http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php (02.14.2012).
- <http://www.chuvash.org/a/news/2.html> (28.04.2012).

SÖZ VARLIĞI TEMELİNDE TUVA TÜRKÇESİNİN DURUMU

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

Tuva Cumhuriyeti bugün, Güney Sibirya’da, doğuda Buryat Özerk Cumhuriyeti; güneyde Moğolistan; batıda Altay Özerk Cumhuriyeti; kuzeydoğuda İrkutsk oblasti ve kuzeyde Krasnoyarsk oblasti ve Hakas Özerk Cumhuriyeti ile komşu olan, Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir cumhuriyettir. Cumhuriyet 170.500 km²’lik yüzölçümüne sahiptir ve ülke nüfusu 2009 yılı sayımına göre 313.940’tır. Ülkede başka halklardan topluluklar da bulunmaktadır ancak nüfusun %77’sini Tuvalar oluşturmaktadır. Bu durum, Tuva Cumhuriyetini diğer Sibirya Türk halklarından ayırmaktadır. Bir diğer önemli nokta da şudur ki, Tuva Türkleri arasında dil bilinci oldukça yüksektir.

Tuvaların 1930’a kadar ulusal alfabeleri yoktu. Alfabe oluşturulana kadar resmî yazışmalarda Moğolca’yı kullanmışlardır. Daha sonra 1930 yılında ilk alfabeleri olan Latin esaslı alfabe kabul edilmiş, 1944’te ise hâlâ kullandıkları Kiril alfabesine geçmişlerdir. 1990’da ise Tuvaca, Rusça ile birlikte resmî dil statüsü kazanmıştır. Bugün okullarda Tuvaca ders kitapları yayımlanmakta ve Tuvaca dersler okutulmaktadır. Tuvalar arasında 7’den 70’e herkes Tuvaca bilip konuşmaktadır. Aile içinde her kuşak tarafından bilinip kullanılması belki de dili en canlı tutan etkidir. Tuva’nın bu konuda diğer gruplardan daha şanslı olduğunu söyleyebiliriz.

Tuvacanın Cumhuriyet içindeki durumundan kısaca bahsetmek yeterli olacaktır. Biz Tuvacayı söz varlığı temelinde bazı yönleriyle ele almak istiyoruz.

Tuv.T’de Eski Türkçenin ses, şekil ve leksik izlerini görmek mümkündür: ET. *azu* “veya” Tuv.T *azi* “aynı an.”, ET. *adır-* “ayırma” Tuv.T. *adır-* “aynı an.” vb. Bunun yanında Tuvacanın söz varlığında Eski Türkçeden günümüze ulaşan ortak sözler yanında sadece Tuvacada kullanılan veya Moğolca, Rusça gibi dillerden alınan kelimelerin yan yana yaşaması durumu dikkat çekicidir. Alıntıların bir dilde yaşamasının çeşitli göstergeleri olabilir. Örneğin bir alıntı kelime baskın olabilir ve yerine geçtiği sözü unutturabilir. Tuvacada da pek çok Moğolca alıntı mevcuttur (bk. Tatarintsev, 1976; Rassadin, 1980; Khaptagaeva, 2009). Ancak bu durum, Tuvacanın genel Türkçe kelimeleri veya kendine öz söz varlığını yitirdiği anlamına gelmemektedir. Örn. *konusmak*, *anlatmak* fiili için *de-*, *ayt-*, *sögle-*, *çugaala-*, *höre-* fiilleri yan yana yaşamaktadır.

Ortak tarihi ve coğrafyayı yaşamının sonucunda dillerarası etkileşimin doğal sonuçlarından olan alıntı kelimelere karşı diller, kendi savunmasını da geliştirmiştir. Bu savunmaya örnek olarak biz Tuvacanın söz varlığında önemli bir yer kaplayan ikilemeler üzerinde duracağız.

İkilemeler (reduplications), söz varlığına çeşitlilik ve zenginlik katması dışında, bünyesinde yaşayan kelimelerin serüvenlerini sunması bakımından da önemli veritabanı oluşturmaktadır. İkilemelerin her dilde bir kullanım sıklığı vardır. Tuvacada kullanım sıklığının oldukça fazla olduğunu söyleyebiliriz (bk. Ondar, 2005). Yani Tuvaca konuşanlar cümlelerinin arasına mutlaka ikileme sıkıştırılmaktadır. Hem taradığımız yazılı metinlerden hem de oradaki deneyimlerimizden bu sonuca rahatlıkla varabiliriz.

Örneğin aşağıdaki iki cümlede çokça ikileme kullanılmıştır:

A mözülüg kiji deerge — barık kara çajundan ak setkildiğ, eş-öörü-bile ep-nayıraldıg, aju-ışke, korum-çurumga ööreniüçel, çañçıguçal deen utkalıg.

“Ahlaklı kişi dendiğinde ise, küçüklüğünden itibaren dürüst, eşi dostu ile iyi geçinen, çalışmaya hevesli, disiplini seven ve kanıksayan anlamları öne çıkar.”

(Tevek, 2006)

Töreen çeriniñ daglar, hemner, hovular, honaştar attarin, tañdı sınınıñ aınar, kuştarınıñ aaji-çañın eskerip tanur, kat-çimizi, ot-sigeniniñ büdüş baydalin ıyak bilir bolgaş, añaa hamaarıştır solun çugaalarını aji-tölünge, olarnıñ urug-darunga tayılbırlap, ööredip, töögüp çoraan çurttalgavıstıñ aytıkızı açavis çüve.

“Doğduğu yerin dağlarını, ırmaklarını, ovalarını, obalarının adlarını, tandı sırtlarının av hayvanları ve kuşlar arasındaki farklarını iyi bilen, yemişlerin, otların türlerini, durumlarını bilen ve onlarla ilgili olarak ilginç anlatmaları çocuklarına, onların çocuklarına anlatan, öğreten, hayatımızın rehberi babamızdı.”

(İvan Suvandii, Biila Suvandii, Töreen Tezim. Ujuktalgan Uk-Dözüvüs, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 2008).

İkilemeler pek çok yönden ele alınabilir: Anlamlarına göre, (unsurları eş anlamlı veya zıt anlamlı olan ikilemeler), şekil bakımından ikilemeler (kök durumunda mı, türemiş mi gibi) veya kökenlerine göre vb. durumlar göz önüne alınarak incelenebilir (bk. Tuna, 1949; 1950; Hatipoğlu, 1971; Güner Dilek, 2004). Bizim için burada önemli olan ikilemelerin kökenleridir.

Aşağıda kısaca ele alacağımız ikilemeleri şu başlıklar altında toplayacağız:

1. Her iki unsuru Tuvaca olan ikilemeler
2. Bir unsuru Tuvaca, diğer unsuru Moğolcadan alıntı olan ikilemeler
  - 2.1. Tuvaca-Moğolca olan ikilemeler
  - 2.2. Tuvaca-Moğolca geri alıntılama şeklindeki ikilemeler
3. Her iki unsuru Moğolca olan ikilemeler.

1. Her İki Unsuru da Tuvaca Olan İkilemeler:

et-bot “vücut”

Tuv. *et* “et; vücut”, Tuv. *bot* “kendi dönüşlülük zamiri”; ET. *et* “ET. *bod* “stature, the size of a man” (EDPT: 296). Krş. ET. *etöz* “vücut” *etöz kodup adın ajunka barsar* ‘if he lays down this body and goes to another state of existence’ (EDPT: 74).

erte-burun “eski, kadim”

Tuv. *erte* “erken”, *burun* “önceki, eski” (TRS, TSTY); ET. *erte* “the early morning” (EDPT: 202), *burun* “lit. ‘the nose’ (of a human being or animal), ‘the beak’ (of a bird) and the like: hence ‘a protruding natural feature, headland, peak (of a mountain)’; hence metaph. ‘in front, preceding’, and by a further development ‘preceding in times, previous’” (EDPT: 366).

eş-öör “eş dost, arkadaş”

Tuv. *eş* “arkadaş”, *öör* “arkadaş”; ET. *ész* “primarily 'companion, comrade', with some special applications like 'spouse' (wife or husband) and 'one's equal', i.e. someone of the same rank, quality, etc. as oneself.” (EDPT: 253), *ögür* “a herd”, esp. of horses, but also of other animals; this meaning survives in some modern languages, but it now usually means (of an animal) “tame, domesticated”; (of a person) “friend, comrade” (EDPT: 112).

kat-çimis “meyve”

Tuv. *kat* “meyve”, *çimis* “yemiş, meyve”; ET. *ka:t* “survives in some NE languages and MON. GD Tuv., the particular kind being indicated by an attributive. Xak. XI *ka:t* 'a generic term for the fruit of thorn bushes'; one says *avilgu: ka:t* 'the fruit of the qurm tree' (EDPT: 593-594); *yemiş* “fruit” (EDPT: 938).

ijin-hırn “mide, işkembe”

Tuv. *ijin* “mide”, *hırn* “karın”; ET. *için* “‘inside, mutually’, and later 'secretly' (EDPT: 28), *karın* 'belly, abdomen' (EDPT: 661).

öl-çaş “yeni doğmuş bebek”

Tuv. *öl* “ıslak”, *çaş* “küçük çocuk; genç”; ET. *öl* “‘damp, moist’; with some extended meanings like 'fresh' (not stale) in some modern languages.” (EDPT: 124), *ya:ş* “‘basically 'fresh, moist’; from this extended meanings developed: (1) 'fresh' to green vegetables'; (2) 'moist' to 'running with moisture; tears'; and perhaps also (3) 'fresh every year' to 'a year of one's life', but this might be a different word.” (EDPT: 975).

Bu ikilemeyle “ıslaklık, yaşlık” anlamından “genç” anlamının gelişmesi rahatlıkla görülebilir.

Her iki unsuru da Tuvaca olan ikilemeleri çoğaltabiliriz:

erte-çaş “küçüklük”, *hünnüñ-dañnıñ* “günlük”, *ertem-bilig* “bilgi”, *idik-hep* “kılık kıyafet”, *hamık bar* “bütün, var yok her şey”, *işti-höön* “gönül”, *hılış-bijek* “kılık bıçak”, *hol-but* “el kol”, *kadır-bert* “zor”, *kelin-küdee* “gelin güveyi”, *te-çuñma* “keçi”, *ösküs-çavıs* “öksüz”, *orun-döjek* “yatak döşek”, *kuda-doy* “dügün dernek” vb.

Eşanlamlı Tuvaca fiillerin ikileme olarak kullanıldığı birkaç örnek:

eştip-çunup “yıkanıp” < ejin- “yüzmek”, çun- “yıkanmak”; *eştip-şımınup* “yüzüp” < ejin- “yüzmek”, şımın- “suya dalmak”; *herlip-köstüp* “görünüp” < heril- “gerilmek”, közül- “görünmek”; *kılğan-büdürgen* “yapılan” < kıl- “yapmak”, бүdür- “tamamlamak”; *edip-çazap* “düzeltip” < et- “düzeltmek”, çaza- “yapmak”.

2. Bir Unsuru Moğolca Diğer Unsuru Tuvaca Olan İkilemeler:

Yukarıda Tuvaca üzerinde Moğolca etkisi olduğundan kısaca bahsetmiştik. Bu etkinin, yüzyıllar ötesinden aynı coğrafyayı ve aynı tarihi paylaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkması gayet doğaldır, demiştik. Bilindiği üzere 1930 yılına kadar Tuvalar Moğolcayı yazı dili olarak kullanıyordu. Dolayısıyla Tuvaca söz

varlığındaki Moğolca unsurlar anlaşılabilir. Ancak bu etkiyi, Moğolca kelimelerin tamamen Tuvacaların yerini aldığı şeklinde algılamak ve Tuvaca sözlerin unutulduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Bunu birçok açıdan delillendirmek mümkündür. İşte ikilemeler, Tuvacanın söz varlığında Moğolca ve Tuvaca kelimelerin yan yana yaşadığının belki de en canlı delilleridir.

Bu tür ikilemeler oldukça fazladır. Eş anlamlı, bir unsuru Moğolca alıntı kelime, diğer unsuru Türkçe olan bu ikilemeler Moğolca alıntılarının tamamen Türkçe kelimelerin yerine geçen alıntılar olmadığını göstermekte ve Tuvacanın Moğolca etkisine en güzel savunmasıdır.

sagış-setkil “duygu düşünce”

Tuv. *sagış* “akıl; gönül”; ET. *sakış* “counting, calculation”; in the medieval period in some languages it came to mean 'thought, care, worry'" (EDPT: 816); Mo. *sedkil* “düşünce, fikir, amaç; duygu, görüş; akıl” (MTS: 1057).

Krş. *sagış-bodal*, *sanal-bodal*.

alga- - yöree- “hayır duası etmek”

Tuv. *alga-* “hayır duada bulunmak”. ET. *alka-* “to praise” “övmek; şükretmek” (EDPT: 138), Hak. *alğa-* “şükranlarını sunmak; hayır duada bulunmak”, (ÖHTS: 37), Alt. *alka-* “hayır dua etmek, teşekkür etmek, iyi şeyler dilemek” (ATS: 24), Şor. *Alga-* “şükranlarını sunmak” (http://shoriya.ngpi.rdtc.ru/FRM_SLV.HTM). Yak. *algistaax* “dostoyınıy blagopojelaniya; obraşçenniy so slovami blagopojelaniya” (TSYY: 413). Mo. *irüge-* Hal. *yerööh* “iyi şeyler dilemek, iyi dilekte bulunmak, kutsamak, dua etmek” (MTS: 663)

Alga- fiili Sibirya grubu dışındaki diğer lehçelerde bulunamadı. Hemen hemen bütün lehçelerde *algış*, *alkış* şeklinde isim gövdesi hâlinde yaşamaktayken *alga-* veya *alka-* fiiline rastlanmamıştır. Lehçelerde yaşayan *algış*, *alkış* sözünün “övme, takdir etme” anlamı ise muhtemelen sonradan gelişmiş bir anlam olmalıdır. Tuvacada *alga-* fiili “biri için hayır duası etmek” anlamıyla yaşarken, birini övmek anlamında *makta-* (<Mo. *magta-*) fiili kullanılmaktadır.

maga-bot “vücut” (krş. *et-bot* “ay.”), *ajul-iş* “iş güç”, *ajul-çorudulga* “ay.”, *aarji-kurut* “sütten yapılmış yiyecek”, *us-şever* (krş. *uran-şever*), *bayırlal-körgüzüg* “kutlama”, *bayırlal-oyun* “ay.”, *e't-keş* “vücudun dış yüzeyi, deri”, *teylep-çüdürüp* “ibadet edip”, *ayan-çoruk* “gezi, seyahat” vb.

3. Bir Unsuru Tuvaca Diğer Unsuru Moğolcadan Geri Alıntılama

Tuvacada ikilemelerde geri alıntılanan kelimelerin kullanıldığını da görmekteyiz (bk. Khaptagaeva, 2006, 92).

küçü-küş “güç kuvvet”

Tuv. *küş* “güç”, ET. *küç* “strength in a physical or abstract sense” (EDPT: 693); →Mo. *küçü(n)* “güç, kuvvet; gayret, çaba, enerji, sağlamlılık” (MTS: 784). → Tuv. *küçü* “ay.”

aar-berge “zor”

Tuv. *aar* “ağır; zor” ET. *ağır* “basically 'heavy' in the physical sense; hence metaph. in two contrary meanings:~(I) laudatory (n) 'important, distinguished and (b) ('of full weight' hence) 'valuable, sincere'; (2) pejorative 'burdensome, grievous; painful' (EDPT: 88). ET. *berk* “firm, stahle, solid” (EDPT: 361) →Mo. *berke* “berk, pek, güç, zor” (MTS: 159).→ Tuv. *berge* “ay.”

öş-öjeen “öç, intikam; öfke”

Tuv. *öş* “öç; öfke”, ET. *öç*; (EDPT: 18), Mo. *ösiye*, Hal. *öşöö* “düşmanlık, kin, nefret, öç, intikam” (MTS: 1005) → Tuv. *öjeen* “ay.”

çaa-dayın “savaş”

Tuv. *çaa* “savaş”, < ET. *yağı* “düşman” (EDPT: 898); →Mo. *dayn* “savaş, muharebe, düşmanlık” (MTS: 354).→ Tuv. *dayın* “ay.”

Söz varlığındaki ikilemelerin leksikolojiye bir önemli katkısı da şudur: Bazı kelimeler bazı anlamlarıyla sadece ya da çoğunlukla ikilemelerde yaşamaktadır:

aarig-arjık “hasta”

Tuv. *aarig* “hasta” ET. *ağrıg* “pain, painful; hence “a painful disease” (EDPT: 90); Tatarintsev Tuv. *arjık* sözünün *ar-* ~ *arı-* “zayıflamak; hasta olmak” fiilinden gelmiş olabildiğini; *ar-* ve *arı-* şeklindeki tek ve iki heceli formunun belki de geçmişte bir *ar “hasta” isim kökünün varlığına delil oluşturabildiğini vurgular (ESTuvY II: 41). Sonuç olarak, *arjık* sözü günümüz Tuva edebî dilinde tek başına kullanılmamakta, *aarig-arjık* şeklinde “hasta” anlamıyla isim olarak yaşamaktadır. Ayrıca *aarı-* ve *arjı-* fiil gövdeleri de çekimlenmiş şekilleriyle kullanılmaktadır. ... *açı-buyanı deeş öörüp çettirgenin ileredip, kırıy beerge, aarip-arjurga ajaap-karaktaar hüleelgelig*. “... onlara ara sıra iyilikleri için saygılarını şükranlarını sunmakla ve yaşlandığında, *hastalandığında* bakmakla yükümlüdür.” (Tevek, 2006).

aas-kejik “mutluluk, saadet; şans”

Tuv. *aas* “ağız” ET. *ağız* “the mouth” (EDPT: 98); Mo. *kesig* “lütuf, hayır dua, kutsama; iyi şans veya iyi talih; şansın açılması” (MTS: 733).

Ağız sözünden daha sonra mutluluk anlamı gelişmiştir ve Tuvacada *aas* sözünün “mutluluk, talih” anlamı Moğolca bir alıntı kelimeyle ikilemede yaşamaktadır. Tatarintsev, *aas-kejik* ikilemesinin Moğolca *amnu hişig* ikilemesinden direk çeviri yoluyla oluşturulmuş bir kelime grubu olduğunu düşünür (ESTuvY I: 42).

arıyak-ösken “genç”

Tuv. *arıyak* “genç” (<*anay+ak*) (ESTuvY I: 115); *ösken* <*ös-* “büyümek”. Bu ikilide dikkat çeken durum *ös-* fiilinden -GAn sıfat-fiil eki ile oluşmuş isim tek başına kullanılmamakta, sadece bu ikilemede “genç” anlamıyla yaşamaktadır.

Sonuç

Tuvacanın sözcük varlığında farklı kökenlere sahip kelimelerin yan yana yaşadığı görülmektedir. Söz varlığındaki alıntı kelimelerin fazlalığı tedirgin edici oranda gözükse de bu alıntıların Türkçe kelimeleri unutturmadığı ortadadır. Bunun en güzel örneklerini de ikilemeler kanıtlamaktadır.

Tuvacada ikilemelerin büyük bir çoğunluğunu, unsurları eş anlamlı olan ikilemeler oluşturmaktadır. Moğolcadan alıntılanan kelimelerin eş anlamlı Tuvaca kelimeyle kullanıldığı pek çok örnek bulunmaktadır. Moğolca alıntı kelimenin Tuvaca söz varlığının tamamen yerini aldığı değil onunla birlikte bir grup oluşturarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu durumda dil, hem kendi söz varlığını korumayı başarabilmiş hem de zenginleşmiştir.

ÖRNEKLERİN ALINDIĞI METİNLER

Promptov Y. (2006). *Aziya Diptiñ Tövünde*, Kızıl: Tıvaniñ Nom Ündürer Çeri.

Tevek A. (2006). *Çedi Nazın*, Kızıl: Tıvaniñ Nom Ündürer Çeri.

Oyun, S. B., Oorjak, A. K. (2004). *Tıva Ög-Büle Pedagogikazı*, Kızıl: Tıvaniñ Nom Ündürer Çeri.

KISALTMALAR

ET: Eski Türkçe

Tuv: Tuvaca

TRS: Tuvinsko-Russkiy Slovar

TSTY: Tolkoviy Slovar Tuvinskogo Yazıka

TSYY: Tolkoviy Slovar Yakutskogo Yazıka

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

MTS: Moğolca-Türkçe Sözlük.

ÖHTS: Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük

ESTuvY: Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka

KAYNAKÇA

- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yay.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, Vol. I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hatiboğlu, V. (1971). *İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Johanson, L. (1998). History of Turkic. *The Turkic Languages*. Johanson, Lars & Csató, Éva A. (eds.), London, 81-125.
- Khabtagaeva, B. (2006). The Intensity of Mongolian Influence in the Tuvan Language. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica, Volume 59 (1)*, 85-94.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ondar, N.M. (2005). *Parniye slova v Tuvinskom yazıke*, Diss. kand. filol. nauk (elektronniy resurs) (iz fondov Rossiyskoy Gosudarstvennoy biblioteki).
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın Söz Varlığı*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Rassadin, V.İ. (1980). *Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v Sibirskix Tyurkskix yazıkax*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Schönig, C. (1997). A New Attempt to Classify the Turkic Languages. *Turkic Languages, V. I, N. 1*: Harrasowitz Verlag.
- Şirobokova (Red.), N. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar*. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B.İ. (1976). *Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na Tuvinskuyu leksiku*. Kızıl: Tuvinskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- _____ (2000). *Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka I*. Novosibirsk: Nauka.
- _____ (2002). *Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka II*. Novosibirsk: Nauka.
- _____ (2004). *Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka III*. Novosibirsk: Nauka.
- _____ (2008). *Etimologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıka IV*. Novosibirsk: Nauka.
- Tenişev, E.R. (Red.) (1968). *Tuvinsko-Russkiy slovar*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Tuna, O.N. (1949). Türkçede Tekrarlar 1, *TDED III*, İstanbul, 429-447.
- _____ (1950). Türkçede Tekrarlar 2, *TDED IV*, İstanbul, 35-82.
- _____ (1982-1983). Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi, *TDAY Belleten*, 163-228.
- Vasilyeva, N.N. (2004). *Tolkoviyy slovar Yakutskogo yazıka I*, Novosibirsk: Nauka.

KIRIM KARAY TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KORUNMA VE CANLANDIRILMASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Natalya KROPOTOVA
Vladimir ÖRMELİ

Kırım Karayları, Karay Türkleri, Kırım'a kopmaz biçimde bağlı olan Kırım'ın yerli halklarından biridir. Halkın temsilcileri, varlıklarının devamında ulu Türk atalarına layık olmaya ve onların kazanımlarını geliştirmeye ve arttırmaya çalışmışlardır. 14. yüzyılda Karayların askerî kazanımları, Litvanya prensi Vitautas tarafından değerlendirilmiştir. Nüfuslarının azlığına rağmen istidatlı ilim adamları, sanatçılar ve askerî kesimin çokluğu, sakral Tengricilik zamanlarına dayanan örf, gelenek ve inanç sistemi halka gurur vermektedir. Birleşik etnogenez tarihi olan halk, 20. yüzyılın zorluklarını atlatana kadar, maalesef yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Halkla birlikte Karay dili ve kültürü de yok olma tehlikesine maruz kalmıştır.

Kırım Karaylarının demografik ve sosyo-ekonomik durumu çok ağırdır. Kırım'da Karay nüfusunun % 80'ini yaşlılar oluşturmaktadır. Yani 800 kişiden 640'ı yaşlıdır. Çocuklar, öğrenciler, maluller ve işsizleri hesaba katarsak yaklaşık 100 civarında çalışan kişi kalmaktadır. Eski günlerde ailede genellikle 10-12 çocuk var ise, bugün 1-2, en fazla 3-4 çocuk vardır. Cemaatler arasında zorlaştırılmış ilişkiler nedeniyle daha seyrek ulusal (milli) aile kurulmakta ve asimilasyon artmaktadır.

Aşağıdaki diogramda nüfusumuzun azalmasına ilişkin verileri görülebilir. Denilebilir ki Kırım Karayları devamlı azalmaktadır, sadece 1920'li yıllarda biraz yükselme vardır. Bunun sebebi ise devrim sonrasında vatanından göç etmiş kişilere geri dönüş izninin verilmesidir.

Kırım Karay Türk Cemaati, 20 yıl önce bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin kuruluşunu, kendilerine verilen yeniden doğuş sinyali olarak düşünmüşlerdi. Uzun yıllar süren çalışmaların sonucunda 1989 yılında, Simferopol, Yevpatorya, Behçesaray, Feodosya, Yalta, Melitopol Karay Millî Kültür Dernekleri'ni birleştiren ve "Kırım Karaylar" adını taşıyan bir birlik kurulmuştur. 1996 yılında ise Ukrayna ve Kırım'daki dernekleri birleştiren "Bütün Ukrayna Kırım Karay Birliği" kurulmuştur. Aynı yılda Ukrayna Kırım Karay Birliği kapsamında gençliğin birleştirilmesi ve aydınlatılması için "Kale" Etnik Kültür Merkezi yapılmıştır. Her yıl yaz aylarında "Kale" Merkezi tarafından Cuft Kale'de, ana yurdumuzda, Uluslararası Yaz Çalışma ve Gençlik Kampı düzenlenmektedir.

Kampın düzenlenmesindeki asıl amaç, kültürel ve tarihî mirasın korunması ve canlandırılması, bilimsel araştırmaların yapılması, bilimsel konferans ve uluslararası kurultayların düzenlenmesi, Kırım Karaylarının tarihi, etnik oluşumu, dil ve kültürlerine ilişkin soruların çözülmesi, bilimsel ve popüler edebiyatın neşri v.b.dir. Şimdilik dinî bayramlarının kutlanması, hatıra günleri, millî kurultaylar, ibadetlerin yapılması yeniden canlandırılmıştır. Bu çalışmalardan birinde 2005 yılında ana Kalemizde (Cuft Kale) Kırım Karaylarının buluşma günlerinde 12 ülkeden, 4 kıtadan 400 kişi toplanmıştır.

Ancak yine de Karay halkı zor bir durumdadır. Çünkü Karay Birliğinin yürüttüğü kültürel ve tarihî mirasın korunması ve canlandırılması ile ilgili faaliyetler yerli idareciler tarafından engellenmektedir. Kutsal yerler ise (Cuft Kale, Balta Tiyemez Mezarlığı) bu yerli iktidar organlarının egemenliği altındadır.

Sonuçta Kırım Karayları, Kırım'da, yani kendi vatanlarında uygulanan ayrımcı politikanın kurbanı durumundadırlar. Şimdi millî ve dinî âdetlerin uygulanmasına, kutsal yerlere gidilmesine ilişkin engeller konulmakta, millî ve dinî sergiler kapatılmakta, korunması gereken kutsal yerler tahrip edilmekte ve hatta yağmaya uğramaktadır.

İster istemez bu koşullarda ana dile (Karayca) ilişkin problemler ikinci plana atılmaktadır. Çünkü ulusal azınlıkların haklarının korunmasına ilişkin global problemler çözülmeden, Kırım Karaylarının dilinin canlandırılması gibi pratik sorunlara geçilmesi imkânsızdır.

Halkın asıl problemleri şunlardır:

1. Nüfusun azlığı. Millî aile az sayıda kurulmaktadır.
2. Etno-kültürün korunması ve genç nesillere aktarılmasında çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır.
3. Simferopol, Feodosya, Kiev gibi şehirlerde yani Kırım Karaylarının çok sayıda yerleştirdikleri şehirlerde cemaat binalarının ve kenasaların (Karay ibadethaneleri) olmamasıdır.
4. Millî kültürün yeniden canlandırılmasına ilişkin maddi kaynakların yetersizliği.
5. Millî, kutsal mekânımız olan Cuft Kale'ye yapılacak ziyaretlere yönelik çıkarılan yapay zorluklar.

KIRIM KARAY TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KORUNMA VE CANLANDIRILMASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

6. Millî hakların kazanılması ve malların geri verilmesi konusunda hem Ukrayna yasalarının, hem de uluslararası mevzuatın yetersizliği veya yok sayılması.

Yukarıda sıralanan problemlerin çözülmesi, devlet düzeyinde ve evrensel düzeyde destek almadan imkânsızdır. Çoğu zaman Kırım Karay Birliğimiz, sağlanan destek olmadığı hâlde, kültürel mirasın korunmasına ilişkin bazı problemleri çözebilmektedir. Ayrıca, Ukrayna devlet yöneticilerinin temsilcileri için Kırım Karayları, “Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan” bir halk değil, artık “Yok olmuş” bir halk gibi görülmektedir. Dolayısıyla halkın problemleriyle ne ilgilenilmekte, ne de bu problemler çözülmeye çalışılmaktadır.

Ukrayna Devleti'nin bağımsızlığından sonraki 22 yılda da Kırım Karaylarına ve kutsal yerlerine ilişkin durum değişmemiştir. *Millî kutsal yerleri* (tapınma, ibadet ve hac yerleri) Bahçesaray yanında Kale şehri (Çift-Kale, Çuft Kale veya Cuft-Kale) ve kutsal meşe ağaçlı mabet, Balta-Tiymez mezarlığı (Avrupa'daki en eski Türk mezarlığıdır, ilk mezarlardan bazıları MS. 6. yy.a aittir); Yevpatoryadaki (Gözlev) kenasa kompleksi Karayların kutsal mekânlarıdır. Geleneklere göre bazı törenler, sadece Kale'de gerçekleştirebilir. Tam burada ortak görüşmeler düzenlenmiş, halkın sosyal ve manevi liderine ‘Gahan: Büyük Han’ unvanı verilmiştir. Karay Manevi Yönetim Kurulu ve Gahan'ın bulunduğu yer Yevpatorya'da (Közlev) bulunmaktadır.

Yevpatorya'daki kenasa kompleksi, halkın ve devletin büyük maddi katkısı sayesinde restore edilmiştir. Bu sayede Kenasada yeniden ibadet yapılabilir. Yevpatorya yöneticileri, şehrin geliştirilmesinde Kırım Karaylarının büyük payını göz önüne alarak, halkla ilişkisinde iyi bir adım atmıştır. Bugün Yevpatorya'daki kenasa kompleksi, Yevpatorya Karay Cemaatinin elinde bulunmaktadır.

Maalesef Karay Cuft Kalesi ve Balta Tiymez Mezarlığına ilişkin sorunlar, aynı şekilde devam etmekte olup, bir çözüm yolu bulunamamıştır. Buna ek olarak Bahçesaray Müzesi'nin yeni yönetimi sayesinde, Karaylar, yaşayan halklardan sayılmamakta, halkın düşünceleri, problemleri, ihtiyaçlarıyla ilgilenilmemekte veya Kırım Karay Türklerinin yabancı dinlerle veya halklarla özdeşleştirilmesi için her şey yapılmaktadır.

Ukrayna Cumhurbaşkanı tarafından 4.Mart 1992 yılında imzalanmış “İbadethanelerin halklara geri verilmesi” hakkındaki 125 nolu kanuna rağmen şimdiye dek Simferopol'daki Karay kenasası ve Cuft Kaledeki kenasalar bizlere geri verilmemiştir. 2006 yılında Kırım Özerk Cumhuriyeti hükümeti tarafından bu sorun ele alınmış ancak çözülmemiştir. Ukrayna'nın en büyük Karay cemaati için ibadet edecek yer yoktur. Bu sırada, mevcut kenasa onlarca yıl bakımsızlıktan dolayı yıkılmak üzeredir. Hatta binanın dış cephesinde bulunan parçalar, insanların başına düşmesin diye binanın çevresi telden yapılmış bir ağla kaplanmıştır.

Yine bahsedilen kanunun kabul edilmesine rağmen Kiev Karay cemaatine Kiev'deki kenasa binasını teslim edilmemiştir.

Kaledeki binalar teknik olarak oldukça kötü durumdadır. Yıldan yıla Cuft Kale'ye daha çok turist gelmektedir. Sezon süresince ziyarete gelen turistlerin sayısı 200 bini aşmıştır. Tamirler oldukça yavaş ilerlemekte hasarın hızına yetişememektedir. Balta Tiymez Mezarlığı, resmi evraklara göre “Devlet koruması altında bulunan millî

abide”dir. Ancak bunu belirten ne herhangi bir uyarı, ne de güvenlik görevlileri bulunmaktadır. Göz göre göre mezarlık, tahrip edilmekte ve yağmaya uğramaktadır.

Devlet kurumlarının ilgisinin yetersizliği, kutsal yerlerimizde zaman zaman çatışmalar çıkmasına neden olmaktadır. 1997 yılında mezarlığa gelen yabancılar, uluslararası çatışmalara neden olmuşlardır. İsrail ve Rusya’dan gelen insanlar, hiçbir yasal izin almadan Balta Tiymez’de inceleme olarak adlandırdıkları çalışmalara başlamışlardır. Karaylar, bu çalışmalardan sonra açılmış çukurlar, mezar taşlarının üzerinde yapılmış tahribatlar tespit etmişlerdir. Bu yabancı gruplar, inceleme için ne Bütün Ukrayna Kırım Karay Birliği’ne, ne de dinî kurumumuza başvurmuşlardır. Ukrayna, Litvanya, Polonya, Fransa’daki Karay dernekleri Ukrayna Cumhurbaşkanı’na protesto mektupları yollamışlardır. Aynı zamanda Simferopol’de miting düzenlemişlerdir. Ukrayna İsrail Büyükelçiliği’nin danışmanı kendi vatandaşlarının (D. Şapiro, V. Ezyer, G. Akhiezer) hareketleri için Karay cemaatlerinden özür dilemek zorunda kalmıştır.

Ancak provokasyonlar aynı şekilde yıldan yıla devam etmektedir. 2003, 2007 ve 2009 yıllarında olaylar, tekrarlanmışlardır. Bu çalışmalar, Karaylar tarafından hayretle karşılanmaktadır. Problem, hem Cuft Kale, hem de Balta Tiymez Mezarlığı’nın Karay Birliği’ne ait olmamasından kaynaklanmaktadır. Karay kutsal yerleri, devlet kurumuna yani Bahçesaray Tarihi Kültür Müzesi’ne aittir.

Yapmış olduğumuz birçok başvuru ve açıklamaya rağmen, millî kimliğimiz niteliğindeki bu kutsal yerlerde yapılan izinsiz çalışmalara devam edilmektedir. Bu yıl ise Bahçesaray Müzesi’nin yeni yöneticileri, halkın kutsal yerlerinin devlete ait âbideler olduğunu ileri sürerek bu konuda Karay halkından herhangi bir tavsiye ve izin alınmasına gerek olmadığını ilan etmişlerdir. Müze müdürü, halkımızın bu konudaki olumsuz düşüncelerine rağmen Mezarlıkta düzenlenecek çalışmalara, geçen yıllarda karşılaşılan tartışmalara neden olan ve mezar taşlarında tahribatlar yapan insanlarla devam etmeyi planlamıştır.

15-16 Ocak 2011 yılında Karaylara haber verilmeden Cuft Kale’nin doğu kapılarının, Mezarlığımızın tam yanında “Doğu Kapı”sı adlı festival düzenlenmiştir. Aynı tarihlerde “Oraq Toyu” denilen millî Karay Bayramını Kale’de kutlamak için Karay Birliği tarafından müzeye bir bilgi mektubu gönderilmiştir. Buna rağmen müzenin yöneticileri ancak uzun görüşmelerin sonucunda Karaylara, Kale’ye yani bizim evimiz sayılan kutsal mekânımıza girme izni vermişlerdir. Karaylar, geçmiş yılların olumsuz tecrübesini göz önünde tutarak ve festival için alınacak önemli tedbirlerinin akşam saat 5’ten, gece yarısına kadar planlandığını bilerek, festivalin nasıl düzenlenmesi, kutsal yerlerin zarar görüp görmeyeceğini oldukça düşünmüşlerdir. Aynı zamanda mezarlığın korumasının bulunmaması, bu nedenle mezarlıkta büyük bir çöplüğün ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Öyle görünüyor ki böyle bir provokasyon, gergin durumların ortaya çıkması amacıyla yapılan kasıtlı eylemlerdir.

Bahçesaray Müzesi’nin yeni müdürü, göreve başladığından beri halkımız Kale’ye girişte para ödemeleri gerektiğine ilişkin bir meseleyle karşılaşmaktadır. Millî ve dinî bayramlarımızı, tedbirlerimizi ve ibadetlerimizi Kale’de düzenlemek ve Kale’ye para ödemeden girmek için bir takım açıklama ve şikâyet mektupları yazmamız gerekmektedir. Bir birimde bulunan memurların sürekli değişmesi nedeniyle

KIRIM KARAY TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KORUNMA VE CANLANDIRILMASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

yazışmalarımız istediğimiz amaca ulaşmamakta ve aynı anda daha fazla zaman, güç ve para harcamaya neden olmaktadır.

Devamlı görüşmeler, mektuplar, şikâyetler ve ricalarımızdan sonra Bahçesaray Müzesi'nin kadro şemasında Kırım Karaylarının kültürü, kutsal yerleri ve tarihini araştırmak amacıyla "Kale sektörü" kurulmuştur. Zamanla bu sektörün ayrı bir müzeye dönüşmesi planlanmaktadır. Ancak yönetici kadrosunda gerçekleşen değişikliklerden sonra uzun zamandır beklenen ve gerekli olan planlarımız iptal edilmiştir. Günümüzde halkın kültür mirasının korunmasına ilişkin problemlerle uğraşan ne bölüm, ne sektör, ne de bir müze vardır.

2011 yılının Şubat ayında Kırım Karay Müzesi'ni oluşturmak için Karay cemaatleri tarafından alınmış karara göre Reçnaya Sokağı'ndaki Bahçesaray Kenasası (Karay İbadethanesi) Bahçesaray Müzesi'ne teslim edilmiştir. Şimdiye dek binada hiçbir koruma görev yapmamıştır. Binanın nasıl kullanılacağına ilişkin herhangi bir plan da yoktur. Eski Bahçesaray Müzesi'nin müdürüyle karşılaştırılan Karay Müzesi'nin düzenlenmesine dair hiçbir çalışma yapılmamıştır.

Karay Birliği'nin çalışmaları sayesinde Cuft Kale'de halkın kültürünü yansıtan iki sergi oluşturulmaktadır: Kırım Karaylarının dinî (Cuft Kaledeki Küçük Kenasa binasında) ve yaşam tarzı (Firkoviç'in evinde). Bu sergiler için Karay temsilcileri kendi kişisel eşyalarını vermişlerdir. Kırım Karaylarının Dinî sergisi 2007 yılından, Kırım Karayların Yaşayış Tarzı sergisi ise 2001 yılından beri hizmet vermektedir. Her iki sergi de eşsiz ve oldukça önemlidir. Bu yıl ise 1992 yılından itibaren uygulanan anlaşmaların aksine müze idaresi bu iki sergiyi kapatmıştır. Anılan sergilerin dışında Kale'de herhangi bir başka sergi yoktur. Bunun dışında bütün Ukrayna'daki Karaylar ve özellikle gençlerimizin kültürlerini öğrenmeleri konusunda sergiler, büyük önem taşımaktadır. Firkoviç'in evinde bulunan sergi, aynı anda millî ve dinî bayram kutlamaları ve çocuklara ders vermek için güzel bir merkezdi. Şu anda böyle bir fırsatımız yoktur.

Millî kimliğimizin korunması ve canlandırılması için acil önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu konuda uzun zamandan beri bütün seviyelerde bahsedilmiştir. Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin Yukarı Şurası tarafından Kırım Karayların ve Kırımçakların tarihî kültür mirasını korumak için kararnameler onaylanmıştır. Cumhuriyet Hükümetinde bununla ilgili belli bir çalışma düzenlenmiştir. Ancak 20. yüzyılın sonundan beri geçerli olan programın birçok hükümleri yapılmamış, yerine getirilmemiştir. Örneğin, şimdiye dek Simferopol'de, Çehova Sokağı No 13'de bulunan ve eskiden Karay Kız Okulu olan bina Karaylara teslim edilmemiştir.

Her yıl Cuft Kale'ye giriş için ödenen biletlerden Ukrayna Devletinin hazinesine 3 milyon grivneden fazla gelir (cemaatlerin diğer mülkiyetin kullanımı hariç) gelmektedir. Aynı zamanda kimlik sorununun çözümü, halkın geliştirmesi ve korunmasına çok az para harcamaktadır. Kırım Karayları ise Ukrayna'nın tarihî ve kültürel abidesi sayılan değerlerini hiç bir para almadan, gönüllü çalışarak korumaya çalışmaktadır.

1997 yılından beri her yıl ana Kale'mizde "Uluslararası Yaz Çalışma ve Gençlik Kampı" düzenlenmektedir. Kampı düzenlemekteki asıl amacımız şunlardır: Balta Tiymez Mezarlığı, Kale ve etrafındaki kuyuların temizlenmesi, farklı ülkeler ve şehirlerden gelen Kırım Karaylarının tanışması ve konuşması, şimdiki problemlerimizin tartışılması, atalarımızın tarihinin ve kültürünün öğrenilmesi,

aksakallarımızdan genç neslimize bilgilerin aktarılması, millî aile oluşturulması vb. 15 yıldır düzenlenen kamp çalışmaları sonucunda çok sevilen, beklenen ve gelenekselleşen, geniş coğrafyalardan katılımların olduğu kapsamlı bir kamp olmuştur. Ara sıra kamp, devlet yardımı da almaya başlamıştır. Ancak Bahçesaray müzesinin yeni müdürü Kampımızın bu yıl düzenlenmesine karşı çıkmaktadır.

Burada akraba olan Türkiye Türklerinin katkılarını da anmak gerekir. TİKA'nın desteği sayesinde sürdürülen "Balta Tiymez" eski Türk Mezarlığının envantere geçirilmesi projesi bitmek üzeredir. "Balta Tiymez" projesi, TİKA'nın yaptığı yardımın sadece bir parçasıdır.

Eminiz ki yukarıda zikredilen birçok problem, yerel seviyede çözülebilirdi, ama 20 yıllık yazışmalar, gidip gelen evrak, memurların keyfi yaklaşımları, sık sık gerçekleşen kadro değişikliği bu beklentiyi boşa çıkarmıştır. Maalesef Kırım Karaylarının geleceği ve kutsal yerlerin durumu bu uygulamalara bağlıdır.

Şimdi ihmal edilmekteyiz. Problemlerimizin çözümü yine ilk noktadadır. Halkımız artık devletin vaatlerine inanmamaktadır. Aktif protesto hareketimiz kışkırtıcılıkla karşılanmaktadır. Biz enformasyon desteğine ihtiyaç duymaktayız.

Ukrayna'da yaşayan diğer halklar ve dinler göz önüne alındığında (millî ibadethaneler, binaların iadesi), dine ve millete yönelik uygulanan ayrımcı politika açıkça görülmektedir.

Karay Birliğine göre halkın korunması ve kültürün canlandırılması için şunlar gereklidir:

1. Resmi olarak Karaylara "Ukrayna'nın asıl halkı" statüsü verilmesi,
2. Halkın kutsal yerler sorunu çözülerek Cuft Kale'ye ve Balta Tiymez Mezarlığı'na "Millî kutsal yerler" statüsünün kanunî olarak verilmesi,
3. Cuft Kale ve Balta Tiymez Mezarlığı'nın Karaylara teslim edilmesi,
4. Karayların Kale'ye bedava ve engelsiz girişinin sağlanması; millî ve dinî tedbirlerin düzenlenmesine engel olunmaması; Kırım Karaylarının Dini ve Yaşam Tarzı Sergilerinin yeniden açılması; Kalemizde Uluslararası Yaz Çalışma ve Gençlik Kampının düzenlenmesine olanak sağlanması,
5. Ukrayna'nın en büyük Karay cemaatine ait kenasanın ve eski Karay Kız Okulu binalarının Karay Birliği'ne teslim edilmesi,
6. Bahçesaray Müzesi kapsamında Cuft Kale'de ve Bahçesaray Kenasası'nda Kırım Karaylarının tarih ve kültür müzesinin açılması,
7. Kırım Karayları ile fikir birliğine varılmadan kutsal yerlerde hiç bir çalışma düzenlenmemesi,
8. Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Ukrayna'nın bütçelerinden Ukrayna'nın bir parçası olan Kırım Karaylarının kültür mirasının korunması ve canlandırılması için düzenlenecek tedbirlerin finanse edilmesi.

Şu anda Karay halkı zor bir durumdadır, çünkü Karay Birliği'nin yürüttüğü kültürel ve tarihî mirasın korunması ve canlandırılması ile ilgili faaliyetler yerli idareciler tarafından engellenmektedir. Kutsal yerlerimiz ise (Cuft Kale, Balta Tiymez Mezarlığı) bu yerli iktidar organlarının egemenliği altındadır.

Sonuçta Kırım Karayları, Kırım'da, yani kendi vatanlarında uygulanan ayrımcı politikanın kurbanı olmuşlardır. Şimdi millî ve dinî âdetlerimizin uygulanmasına, kutsal yerlerimize gidilmesine ilişkin engeller konulmakta, millî ve dinî sergilerimiz

KIRIM KARAY TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KORUNMA VE CANLANDIRILMASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

kapatılmakta, korunması gereken kutsal yerlerimiz tahrip edilmekte ve hatta yağmaya uğramaktadır. İster istemez bu koşullarda ana dilimize (Karayca) ilişkin problemler ikinci plana atılmaktadır. Çünkü ulusal azınlıkların haklarının korunmasına ilişkin global problemler çözülmeden, Kırım Karaylarının dilinin canlandırılması gibi pratik sorunlara geçilmesi imkansızdır. Dilin aktif olarak kullanılması, yaşatılması ve geliştirmesi devletin kültürel ve demografik şartlarından etkilenmektedir.

Kırım Karayları, ana dillerini neredeyse konuşamamaktalar. Karayca'yı sadece halkın en yaşlı temsilcileri bilir. Kalanları ise bazı sözler, deyimler, atasözleri dışında genel yaşayışında ana dili Karayca'yı kullanamazlar. Esas itibarıyla Ukrayna ve Kırım yarımadasında yaşayan Karaylar, Rusça veya Ukraince, Litvanyadakiler ise Litvanca veya Rusça konuşmaktadırlar.

Kırım Karay Türkleri kendi zengin kültür mirasını, tarihini korumaya çalışmaktadır. Ancak dilin kültürün gönlü olduğunu unutmamak lazım. Dilin kaybedilmesiyle birlikte halkın tarihi ve özdeşliğine bağlı olan büyük halkbilim ve edebiyat bölümü de yok olacaktır.

19. yüzyıl Kırım Karaylarının tarihinde, o zamanki elverişli millî siyaset sâyesinde, en parlak dönemi yaşamıştır. Bu zamanda millî aydınlar yetişmiş, Karaylar Rusya ve Türkiye'deki üniversitelerde eğitim görmeye başlamışlardır (Kropotov, 2004).

Sovyet zamanından önce Kırım'da kitap, dergi *Karaimskaya Jizn* (Karay Hayatı) ve *Karaimskoye Slovo* (Karay Sözü) ve gazeteler Karayca neşredilmiş, millî ve dinî kurultaylar düzenlenmiştir. 1918 yılına kadar Kırım'da 9 Karay cemaati, 11 kenasa, 13 okul varmış. Yani eğitim ve terbiye sorunlarında, millî elitin (eğitilmiş üst sınıfın) ve tecrübeli kadro oluşturulmasında devletin ilgisi ve desteği görülmüştür. Kırım Karaylarının ana dili öğrenme fırsatı vardı. Bunun için ders kitapları ve edebî eserler Karayca bastırılmıştır. Bunlar arasında şair ve tercüman İ.İ. Kazas'ın eserlerini, manzum Rus klasik eserlerinin ilk tercümelerini yapan şair İ.İ. Erak'ın yapıtlarını (*Sovetskaya Tyurkologiya*, 1977), S. Ş. Pigit'in eserlerini, İ.M. Griguleviç'in şiirlerini saymak mümkündür. 1841 yılında ise Ahdiatik'in Karay diline tercümesi matbaada basılmıştır (*Karaimskaya Narodnaya Entsiklopediya*, 1995).

Maalesef tarihin akışı Karayların kültürel gelişme sürecinde değişiklikler yapmıştır. Öyle ki 1. Dünya Savaşında yaşanan can kayıpları, 1917'de devrimle birlikte Karayların Rusya'nın dışına göç etmesi, 2. Dünya Savaşında yaşanan kayıplardan sonra halk, kritik noktaya gelmiş, nüfusu SSCB'de 1,5 kat, Kırım'da ise yaklaşık 2,5 kat azalmıştır (Kropotov, 2004). Bunun dışında 1930-40 yıllarında millî kurumlar ve kenasalar kapatılmıştır. Millî kütüphane ve müze yağmaya uğramıştır. Cemaatte hayat durmuştur.

Savaşlarda ve yaşanan çeşitli felaketlerde millî elitin (eğitilmiş üst sınıfın) kaybolması, yeni elitin oluşturulması için şartların elverişli olmaması, okulların kapanması, şiddetli asimilasyon süreci, kenasaların kapanması ve halkı birleştiren önemli dinî yasaklar; bunların hepsi millî bilincin zayıflamasına neden olmuş ve bununla birlikte dil probleminde artık yeterli önem verilememiştir.

Sovyet döneminde Karayların okullarda ana dilini, kültürlerini, tarihlerini öğrenme imkânı yoktu. Karay ailelerde daha az Karayca konuşulmaya başlanmıştı. Hem de daha çok melez yapıda aileler ortaya çıkmaya başlamıştı.

20. yüzyılın sonunda millî kurum Ukrayna Kültür vakfının Kırım bölümü kapsamında Karay Kültür Cemaati yeniden oluşturulmuştur. 1989 yılında Trakay'da düzenlenen ve bütün Sovyet alanından, Polonya, Litvanya ve diğer ülkelerden insanları toplayan Karay buluşma günleri millî bilincin uyanmasında etkili olmuştur.

Ne yazık ki şimdi Karaycanın Kırım diyalektinin canlandırılması veya en azından korunması için yeterli çalışma yapılmamaktadır. Bunda ana dili, konuşma ve yazma seviyesinde bilen ve Karayca'yı öğretmek için yöntem temelini oluşturabilecek ana dil uzmanlarının olmaması en önemli sebeptir. Bunun için Kırım Karayları, şimdilik dilini korumak için kendi uzmanlarını yetiştirmelidir. Burada yine bir problem karşımıza çıkar: Ukrayna'da Karay dili ve Edebiyatı öğretmenleri yetiştiren ne bir bölüm, ne de bir fakülte vardır.

Herhangi bir dilin öğrenilmesinde konuşma pratiği gereklidir. Yani dili öğrenirken konuşma pratiğini sağlayan birinin grupta, sınıfta, okulda bulunması gerekir. Bunu gerçekleştirmek oldukça zordur, çünkü bunun için paraya ihtiyaç olacaktır. Bunun için devletin ilgisi ve desteği olmadan bir şey yapmak mümkün değildir.

Litvanya ve Polonya'da dilin korunması için Karayca ibadetler, hem de cemaatler için daha iyi durumlar sağlanmıştır. Bugünlerde Litvanya'da Karaylar, ana dil kurslarına başlamışlardır. Düzenlenen derslerde, Éva Csató Johanson, V. Firkoviç tarafından yazılmış ders kitabı temelinde *Mien karajce ürianiam* (1996) dersler vermektedir. Kırımdaki Karaylar, maalesef bu tür kurslar henüz düzenlememişlerdir. Kısmet olursa yakın zamanda durum değişir ümidini taşımaktayız. En azından Karayların ana dilini öğrenme isteği vardır.

Kırım Karay Birliği'nin devamlı çabaları ve Prof.Dr. İ.A. Kerimoğlu sayesinde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı, Tarihi ve Kültürü İlmî Araştırma Merkezinde Kırım Karay Halk Bilimi araştırmaları için bir kadro verilmiştir. Yakın zamanda Karaycanın canlandırılmasının ilk adımı olabilecek Karay Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün açılacağını ümit etmekteyiz. Galiba başlangıç olarak Kırım Karayları, işe akraba dillerini öğrenmekle başlayabilirler.

Karay Dilini öğreniminin canlandırılmasına hâlâ inanmaktayız. Bunu türkologlar, Éva Csató Johanson'un çalışması gibi bir çalışmayla gerçekleştirebilecektir. Karayca, Karay yazmaları, Karay mecumaları, Karay halk bilimi ve edebiyatı araştırılmayı bekleyen büyük alanlardır. "Kırım Karaylar" Birliğimizin İlim Kuruluyula işbirliğinde bulunarak bizim için çok önemli olan halkın mirasının korunması ve canlandırılması gibi işlerle uğraşan akraba Kırım Tatar halkına, Türk bilim adamlarına ve devlet kurumlarına çok minnettarız. Özellikle Tülay Çulha, Erdoğan Altınkaynak, Zekeriya Karadavut ve TİKA'ya binlerce teşekkür ederiz.

Karay Dilinin Öğrenme Temelini Oluşturan Ders Kitapları ve Sözlükler:

- Baskakova, N.A., Zayonçkovskogo, A., Şapşala, S. M. (1974). *Karaimsko-Russkiy-Pol'skiy Slovar' 17.400 Slov.*
- Firkovicius, M. (1996). *Mien karajce ürtaniam.* Vilnus: Danielius.
- Hafuz, M. E. (1995). *Russko-Karaimskiy Slovar' Krimskiy Dialekt.* Moskva. 216 sayfa.
- Leksika/Prik O. Y.* (1976). Oçerk Grammatika Karaimskogo Yazıka (Krimskiy Dialekt). Mahaçkala: Daguçpedgiz. 158-166.
- Levi, B. Z. (1996). *Russko-Karaimskiy Slovar' Krimskiy Dialekt 8.120 Slov. Urus-Karay Sözlük.* Odessa.
- Mardkovicz, A. (1933-1935). *Karaj sez bitigi. Slownik karaimski. Karaimsko-polsko-niemecki slownik.* Luzk.
- Polkanov, Y. A. (1994). Obryadı i obıçan Krimskih Karaimov-Tyurkov: Jenit'ba, Rojdenie Rebyonka, Pohoronı. *Termini i Virajeniya (80).* Bahçisaray. 46-49.
- Polkanov, Y., Polkanova, A., Budnik, N., Kropotov, V.S. (2004). Voennie Termini Krimskih Karaimov (bole 200 ponyatıy, svışe 600 slov i slovosocıtaniy). *Voennie Traditsii Krimskih Karaimov.* Simferopol': DOLYA. 130-143.
- Sinani, Z. (2007). *Karaimsko-Russkiy i Russko-Karaimskiy Slovar' Razgovornogo Yazıka.* Simferopol': GP Tavriya-DOLYA. 296 sayfa.
- Yalpaçık, G. S. (1997). Russko-Karaimskiy Slovar'. *Karaimskaya Narodnaya Entsiklopediya.* 3. cilt. Moskva 83-235.
- Yalpaçık, G. S. (2000). Kısa Karay-Urus Sözlük. *Kratkiy Karaimsko-Russkiy Slovar' (2000 slov).* *Russko-Karaimskiy Razgovornik.* Simferopol': Tavriya. 80-110.
- Yalpaçık, G. S. (2004a). *21 Urok Karaimskogo Yazıka (Krimskiy Dialekt) Posobie dlya Uçitelya.* Simferopol': DOLYA. 128 sayfa.
- Yalpaçık, G. S. (2004b). Russko-Karaimskiy Slovar' (Kratkiy na 1000 slov) Karaimsko-Russkiy Slovar' (Kratkiy na 1000 slov). *21 Urok Karaimskogo Yazıka (Krimskiy Dialekt). Metodologičeskoe Posobie.* Simferopol': DOLYA. 107-116.

KAYNAKÇA

- Karaimskaya Narodnaya Entsiklopediya*, (1995). Cilt 1, Moskova.
- Karaimskaya Narodnaya Entsiklopediya*, (1996). Cilt 2, Parij.
- Karaimskaya Narodnaya Entsiklopediya*, (2000). Cilt 6 (1), Moskova.
- Kropotov, V. (2004). *Voennie Traditsii Krımskih Karaimov*. Simferopol': DOLYA.
- Medvedeva, L. (1977). Literaturnoe Nasledie Karaimskogo Poeta İ. İ. Eraka. *Sovyetskaya Tyurkologiya*. № 2. 42-46.
- Ofitsial'nyy Sayt Vseukrainskoy Assotsiatsii Krımskih Karaimov "Kırımkaraylar"*.(2012). Razdel: Biblioteka, Peçatme İzdaniya "Elektronnyy Resurs". Rejim Dostupa k Resursu: <http://karai.crimea.ua/karai/literatura>
- Zaskova, V., Kropotov, V. (2009). *Karaimı Evpatorii: İstoriya, Kul'tura, Arhitektura. Kratkiy Oçerk*. Simferopol': DOLYA.
- Sinani, Z. (2007). *Karaimsko-Russkiy i Russko-Karaimskiy Slovar' Razgovornogo Yazıka*. Simferopol': GP Tavriya-DOLYA. 296 sayfa.
- Firkovicıus, M. (1996). *Mien karajce ürianiam*. Vilnus: Danielius.

ÇULIM TÜRK AĞIZLARI: YOK OLMA TEHLİKESİNDE OLAN BİR DİLİN SAHA ARAŞTIRMASI

Valeriya LEMSKAYA

Eldeki bildiride, Çulım Türklerinin arasında yapılmış dil bilimsel (lengüistik) saha derlemelerle ilgili bilgi verilmektedir. Halk bilimi, etnografya ve diğer çalışmalar için (Lvova, 1991) ve diğer kaynaklardan bilgi verilmiştir.

Çulım Türk toplulukları, Güney Sibiryա bölgesinde, Ob' nehrinin üs bölgesinde yaşamaktadır. Konuştukları dil, C. Schönig'in sınıflandırmasına göre, Güney Sibiryա Türk dillerine içerisindedir (Schönig, 1997, s. 125). Bildiride, *Çulım Türk dili* ifadesi, tüm Çulım Türk ağızlarını belirtmektedir ve genel dil/lehçe/şive/ağız ayırımına bağlı değildir. Saha çalışmaları, arşiv bilgileri ve diğer araştırmacılarının yayınları ile yaptığımız araştırmalardan sonra ulaştığımız sonuç, Güney Sibiryա Türk dillerinin, *diyalekt* ya da *ağız* seviyesinde olmasının gerektiğidir (bk. *dialect cluster* terimi: Lemskaya, 2011, s. 24; Filchenko, 2007, s. 10).

Tarihsel olarak Çulım Türk ağızlarının şöyle bir tasnifi yapılmıştır (Dul'zon, 1973, ss. 17-22):

1. Aşağı Çulım Diyalekti
  - a. Küärik ağzı
  - b. Ketsik ağzı
  - c. Yeji ağzı
  - d. Yatsı ağzı
  - e. Çibi ağzı
2. Orta Çulım Diyalekti
  - a. Tural ağzı
  - b. Melet ağzı

Bu günlerde sadece iki Orta Çulım ağzı yaşamaktadır. Aşağı Çulımcanın Yeji ağzının son konuşuru, 2011 yılında vefat etmiştir. Kalan ağızlarının ölçüsünü belirtmek zordur. Kaynak kişilerimizin bilgilerine göre, her iki Orta Çulım ağzını tam olarak anlayan ve konuşabilen insanların sayısı 10'u aşmamaktadır. Bunun dışında ağızlarını anlayan ama konuşamayanların sayısı 20-30 kişi civarındadır. En genç kaynak kişilerimiz 50-55 yaşlarındadır.

Çulım Türk topluluklarının araştırmaları 18. yy.da başlamış (D. G. Messerschmidt, G. F. Miller ve diğerleri), ancak bu çalışmalar yalnızca genel bir tasvirin ötesine geçememiştir. Ö., Sankt-Peterburg'daki Kunstkamera arşivlerinde 18. yy.da derlenmiş Çulım Türk-Rus sözcükleri bulunmaktadır. Ancak maalesef, bu sözcüklerin hangi ağza ait olduğunu belirtmek mümkün değildir. Dilbilimsel araştırmalar ise 20. yy.ın ortasında Tomsk dilbilimi araştırma okulunu kuran Prof.Dr. A. P. Dul'zon ile başlamıştır. A. P. Dul'zon temel olarak Aşağı Çulımcanın Yeji ağzının konuşurları ile çalışmıştır (Dul'zon, 1952 vb.). Yine Dul'zon Çibi ağzının tek kalan konuşuru ile çalışabilme imkânını bulmuştur. Diğer Aşağı Çulımca ağızları A. P. Dul'zon'un zamanında artık yok olmuştur.

A. P. Dul'zon sahaya birçok kez (1940-1950 yılları arasında) çıkmış, ancak onun saha derlemelerini içeren defterler kaybolmuştur. Çulım Türk dili ile ilgili olan toplayabildiği derlemelerini, 20 civarındaki yayınında, öğrencisi R. M. Biryukoviç'in yayınları ve iki tezinde ve Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi'nin Sibiryaya Yerel Halklarının Dilleri Bölümündeki arşivde yer alan Aşağı Çulımca-Rusça sözlüğünde bulunmaktadır.

A. P. Dul'zon'un öğrencisi R. M. Biryukoviç, Çulım Türk diliyle ilgili dünyadaki ilk iki tezini hazırlamış ve savunmuştur (Biryukoviç, 1973; 1980). Kendisi yine A. P. Dul'zon'un başka bir öğrencisi ile birlikte Orta Çulımca konuşurları arasında saha çalışmaları yürütmüştür (Biryukoviç, Boni, 1971 vb.). Tomsk'taki arşivde 5.5 cilt 600 sayfalık defterleri bulunmaktadır. Bunun dışında birkaç manyetik teyp kaseti yer almaktadır. Maalesef bu kasetlerin kalitesi bilinmemektedir. Ayrıca, R. M. Biryukoviç, yayınlarında birçok (hem kendisinin topladığı hem de A. P. Dul'zon'un tarafından toplanan) Çulım Türk örneklerini kullanmış; ancak genelde örnekleri verirken hangi ağza ait olduğunu belirtmemiştir.

R. M. Biryukoviç'in Tomsk'tan ayrılmasından sonra (1970'lerin sonunda), dilbilimsel Çulım Türk saha çalışmalarında yaklaşık 30 yıllık bir ara olmuştur. Sonraki ilk derlemeler, 2003 yılında Living Tongues Enstitüsünü kuran Amerikalı dilbilimciler G. D. S. Anderson ve K. D. Harrison tarafından başlatılmıştır. Bu araştırmacılar 2003, 2005, 2008 yıllarında bölgeye gelmişler, ancak sadece Orta Çulım diyalektinden derlemelerini yapmışlardır. Kaynak kişilerinin aralarında birkaç Tatal ve bir iki Melet konuşur vardır (Anderson, Harrison, 2003; 2004; 2006 vb.). Son gelişlerinde bazı temel kaynak kişilerin vefat ettiklerini öğrenmişlerdir (kişisel bilgi). G. D. S. Anderson ve K. D. Harrison'un yaptıkları derlemelerin örnekleri, Living Tongues Enstitüsünün web sayfasında (<http://livingtongues.org/hotspots/hotspot.centraisiberia.chulym.html>), Enduring Voices Youtube kanalında (<http://www.youtube.com/playlist?list=PL77E9549A1F2DB148&feature=plcp>), yayınladıkları makalelerde (Anderson, Harrison, 2003; 2004; 2006 vb.) ve Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi Sibiryaya Yerel Halklarının Dilleri Bölümündeki arşive verilen ses ve video dosyalarının kopyasında bulunmaktadır.

2006 yılında Çulım Türk dili, Seul Devlet Üniversitesinin bir projesinin ilgisini çekmiştir (Li vd., 2008). Y.-S. Li'nin yürüttüğü proje ile Tomsk'a gelen grup, bir hafta içinde birkaç Sibiryaya Türk dilinin örneklerinin bazı derlemelerini yapabilmıştır. Kayıtları, Orta Çulımcanın Tatal ağzı ile başlamıştır (G. D. S. Anderson ve K. D. Harrison'un çalıştığı temel kaynak kişiyle çalışmışlardır). Sibiryaya Yerel Halklarının Dilleri Bölümü görevlileri, Koreli grubunu Tom (Eušta) Tatarları ile de tanıştırmışlardır. Tom Tatarlarının temsilcileri ise derlemelerden sonra onları, Aşağı Çulımcanın (Yeji ağzının) son konuşuru ile tanıştırmıştır. 1.5 yıl sonra bu konuşur, Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi araştırmacılarını kendisi bulmuş ve Koreli grubun kendisinden derlemeler yaptığını da anlatmıştır. Maalesef biz, Orta Çulımca derlemelerini yürütürken, Aşağı Çulımca üzerinde yapılan derlemeden habersiz bırakıldık. Bundan dolayı arşivimizde bu derlemeler bulunmamaktadır. Ayrıca Aşağı Çulımcanın son konuşuru ile yürütülebilecek saha çalışmalarımızdan da 1.5 yıl kaybetmiş olduk. Y.-S. Li'nin grubu, 2008 yılında yaptığı Orta Çulımca derlemeleri bir kitap hâlinde hazırlayıp yayımladılar (Li vd., 2008). Aşağı Çulımca derlemelerinin yayımlanma durumu hakkında bilgi sahibi değiliz.

**ÇULIM TÜRK AĞIZLARI:
YOK OLMA TEHLİKESİNDE OLAN BİR DİLİN SAHA ARAŞTIRMASI**

Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesinin Sibirya Yerel Halklarının Dilleri Bölümünde Çulım Türk ağızlarıyla ilgili araştırmalarına 2005'te başlayan eldeki satırların sahibi V. Lemskaya, saha çalışmalarına ise ancak 2007 yılında başlayabildi. Temel olarak iki defa (2007 ve 2008 yıllarında) Krasnoyarsk Bölgesi'nin Paseçnoye köyüne gitmiş, Mayıs 2010 yılında kendisini ziyaret eden bir kaynak kişi ile Tomsk şehrinde çalışabilmiştir. Derleme arşivinde, yaklaşık 20 saat Çulım Türk audio derlemeleri (metin, diyalog, hikâye vb.), birkaç saat video derlemeleri, yaklaşık 25 saat çalışma audio derlemeleri (Rusçadan Çulımcaya çeviri ve açıklamaları) yapabildi. Ancak saha çalışmalarını ortak bir elektronik ortama koymaya çalışmışsa da saha çalışmalarının sonuç ve materyallerini hâlâ yayımlamamıştır. Sadece bazı makalelerinde saha çalışmalarının bazı sonuçlarını yayımlamıştır (Lemskaya, 2010b). Bunun dışında V. Lemskaya, eskiden derlenmiş Çulım Türk metinlerinin analizlerini yayımlamaktadır (Lemskaya, 2010a). Bu analizin parçası, Sibirya Yerel Halklarının Dilleri Bölümünün web sitesinde yayımlanmıştır (<http://siblang.tspu.ru/project09/RUSS/Chulyim.htm>). Bilgilerimize göre, şu an Rusya'da V. Lemskaya'nın dışında Çulım Türk ağızlarının dilbilimsel saha çalışmaları ile ilgilenen bilim adamları bulunmamaktadır.

Bilgilerimize göre, Orta Çulımcanın Melet ağzının örnek derlemelerini de Global Recordings Network da yapmaktadır. Çeşitli hikâyelerini kaydedip derlemelerinin CD kopyalarını Çulım Türk topluluğuna verecektir (kişisel bilgi).

Yok olma tehlikesi olan bir dilin, Çulım Türk ağızlarının, derlemelerinin önemi ortadadır. Maalesef, bu dili konuşabilen insanların sayısı sürekli olarak azalmaktadır. Hatta yaptığımız saha çalışmalarından yola çıkarak bugüne kadar bilinmeyen bazı konular açıklanmış olmaktadır, ör. Çulım Türk zaman sistemi (bk. Lemskaya, 2010b) veya Çulım Türk mitolojisi (paganlık ve hristiyanlık unsurlarının karışmış olduğu hikâyeler vb.). Bu arada Çulım Türk araştırmalarının öncelikle yapmaları gereken görevler şunlardır:

- Ağızların dokümantasyonuna devam edilmesi;
- Bir ortak (dijital) formata getirilmesi;
- Var olan yazmaların, audio/video materyalleriyle senkronize edilmesi (ör., ELAN vb. programıyla);
- Yazılmamış olan audio/video materyallerin yazılması (ör., Toolbox programıyla);
- Derlemelerinin düzeltilmesi ve analizi (ör., Toolbox programıyla);
- Arşivin açık bir erişim kaynağına koyması (ör., web sitesi).

KAYNAKÇA

- Anderson, G. D. S., Harrison, D. K. (2003). Middle Chulym: theoretical aspects, recent fieldwork and current state. *Turkic Languages*. 2003/7(2), 245-256.
- Anderson, G. D. S., Harrison, D. K. (2004). Shaman and Bear. Siberian prehistory in two Middle Chulym texts. *Languages and Prehistory of Central Siberia*, 179 ff. Amsterdam: John Benjamins, 179-197.
- Anderson, G. D. S., Harrison, D. K. (2006). Ös tili: towards a comprehensive documentation of Middle and Upper Chulym dialects. *Turkic Languages*. 2006/10 (1), 47-72.
- Biryukoviç, R. M. (1973). *Zvukovoy stroy sredneçulımskogo dialektı çulımsko-türkskogo yazıkı*. Dissertatsiya. Tomsk.
- Biryukoviç, R. M. (1980). *Stroy çulımsko-türkskogo yazıkı*. Dissertatsiya. Moskva.
- Biryukoviç, R. M., Boni R. A. (1971). *Materialı po çulımsko-türkskomu jazıku [Poleviye zapisi]*. Cilt V. Paseçnoye.
- Dul'zon A. P. (1952). Çulımskie tatarı i ih yazık. *Uçeniye zapiski Tomskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta 1952 (IX)*, 76-211.
- Dul'zon A. P. (1973). Dialektı i govori türkov Çulıma. *Sovetskaya türkologiya* 1973/2, 16-29.
- Filchenko, A. (2007). *Aspects of the Grammar of Eastern Khanty*. Tomsk: Veter.
- Lemskaya, V. M. (2010a). Çulımskiye tekstı. *Annotirovanniye fol'klorniye tekstı obsko-yeniseyskogo yazıkovogo areala*. Tomsk: Veter, 263-314.
- Lemskaya V. M. (2010b). Glagol'niye sistemi çulımsko-türkskih dialektov: vremenniye formı. *Ural-Altaiic Studies: scientific journal*. 2010/2 (3) 2010, 19-35.
- Lemskaya, V. M. (2011). *Grammatikalizatsiya poliverbal'nih konstruksiy v çulımsko-tyurkskih govorah (v sopostavitel'nom aspekte)*. Dissertatsiya. Novosibirsk.
- Li, Y.-S., Lee, H.-Y., Choi, H.-W. et al. (2008). *A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language*. Seoul National University Press.
- Lvova, E. L. et al. (1991). *Türki taejnogo Priçulım'ya. Populyatsiya i etnos*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta.
- Schönig, C. (1997). A new attempt to classify the Turkic languages (1). *Turkic Languages* 1997/1, 117-133.

KAYNAK ESERLERE VE ANKET SONUÇLARINA GÖRE LİTVANYA TATARLARININ ÖLÜM TÖRENLERİ VE BAZI DİL MALZEMELERİ

Galina MIŞKİNIENE
Natela STATKIENE

Giriş

Litvanya Tatarları, 600 yıldan uzun bir süreden beri Litvanya toprakları üzerinde yaşayan kendine özgü yegâne etnik gruptur. Altın Ordu devletinden ayrılan grupların bu bölgede ortaya çıkışı, XIV. yüzyıla rastlar. Bu grup, tarihsel sebeplerin etkisiyle, XX. yüzyılın başında bölgesel olarak bölünmüş bir görünüm arz etmekteydi; günümüzde ise Litvanya Tatarları üç farklı ülkede yaşamaktadırlar: Belarus, Litvanya ve Polonya.

Daha XIV.-XV. yüzyıllarda, Büyük Litvanya Dukalığı topraklarına yerleşmiş olan Tatarlar, iki yüzyıl boyunca, bütün tarihsel değişimleri yerel halk ile birlikte yaşayıp onların kültürüne uyum sağlarken bir yandan da dil açısından onlarla bütünleşmişlerdir; bununla birlikte özgün yanlarından bir bölümünü, en önemlisi de dinlerini, İslam'ı korumuşlardır ki bu özgünlük, Litvanya Tatarlarını kendine özgü dinî-etnik bir topluluk olarak ele almamıza imkân sağlar.

Büyük Litvanya Dukalığı topraklarına yerleşmiş olan Tatarların konuşmuş oldukları Türk dilleri, o dönemlerde, oldukça hızlı bir şekilde kullanımdan düşmeye başlamıştı. Tatarların dillerini kaybetmelerinin sebepleri birçok araştırmacının eserinde özet olarak dile getirilmiştir (Antonoviç, 1968; Dobryanskiy, 1906; Dubinskiy, 1972; Krawiec, 1936; Kriçinskis, 1993; Łapicz, 1986). Dil ölümüne yol açan temel sebepler arasında, Müslümanların Hristiyanlarla evlenmelerini, Litvanya Tatarlarının toplumsal farklılıklarını, sayıca az oluşlarını, ana vatandan tecrit edilmiş olmalarını ve ayrıca dinî törenleri yönetmek için gerekli olan diyalektler arası varyantların bulunmayışını saymak gerekir.

Litvanya Tatarları arasında, insan hayatının üç önemli evresi olan doğum, evlilik ve ölümle ilgili törenler, yerel halkın törenlerinden farklıdır. Temel olarak İslamî köklere sahip olmakla birlikte, Litvanya Tatarlarının törenleri, Şamanizm'den ve bölgedeki Hristiyan halktan etkilenmiş katmanları da içerir. Bu noktada, dinlerin birbirini etkiledikleri tarihsel gelişim sürecinde farklı inanç ve kültürlerin bir arada bulunduğu dinî senkretizmden bahsetmek yerinde olacaktır (Kapustin, 1984, s. 7). Etnoloji ve din bilimlerinin kullandığı en yaygın yöntemlerden biri, senkretizmin belirli formlarının araştırılmasıdır. Senkretik oluşumların araştırılması ve insanların dünya görüşleriyle, gündelik ritüellerle ve törenlerle alakalı herhangi bir dinî veya kültürel öğenin ne zaman ve hangi şartlar altında ortaya çıktığının tespiti, etnoloji açısından çok önemlidir. Bu araştırmalar sayesinde, dinî veya kültürel bir öğenin ortaya çıkışını tespit etmek, diğer toplumlarla temasını belirlemek ve o toplumu bugünün bakış açısıyla görmek mümkün olmaktadır.

Ortaya çıkışından bu yana en az değişen törenlerden birisi de ölümle ilgili olanlardır. Litvanya Tatarları için kutsal mekânlara saygı, ahiret inancı ve ölüm törenleri

hakkındaki bilgiler, Arap harfli yazılı metinlerde olduğu kadar sözlü gelenekte de korunmuştur.

Bu bildiriye, Litvanya Tatarlarının defin törenlerindeki değişiklikler, kaynak eserlerde geçen eski tasvirler ile karşılaştırılarak analiz edilecek; ayrıca, Vilnius vilayeti Nemezis (Nemėzis) köyünde yaşayan Tatarlar arasında yapılmış olan anket sonuçları açıklanacaktır¹. Bu dil malzemesinin analizinde, Arapça veya Türkçe terminolojinin incelenmesine de dikkat edilmiştir.

Litvanya Tatarlarına Ait Elyazmalarında Ölüm Törenleri ve Tasvirleri

İslam dinine göre insanın bir dünyadan diğerine geçişi, en önemli anlardan biridir. Bu sebeple her Müslümanın definle ilgili bilgilere sahip olması ve defin törenlerini bizzat yönetmesi beklenir. Litvanya Tatarları, ölüm hâlindeki kişinin hazırlanması ve definin düzenlenmesi hakkındaki bilgileri, *kitab* ve *hamayil*'lerden almışlardır. *Kitab*'lar, Litvanya Tatarlarına ait elyazmalarının bir türüdür ki, bu hacimli derleme eserlerinde farklı içerikte birçok metin bulunur: İslam inancının temelleri, Hz. Muhammed'in hayatı ve faaliyetleri hakkındaki hikâyeler, tören ve ayinlerin tasvirleri ve aynı zamanda Müslümanların aile hayatı ve sosyal hayattaki yükümlülükleri vb. İncil'den hikâyelere, ahlakî hikâyelere, bazen de maceralı şark hikâyelerine de bu kitaplarda sıkça rastlanır. *Hamayil*'ler ise, Arap ve Türk dillerinde dualar derlemesidir ki, aynı zamanda İslamî kronolojiye ait materyalleri, dualar yardımıyla hastalıkların tedavisi hakkındaki tavsiyeleri ve rüya tabirlerini de ihtiva eder. Törenler hakkında *kitab* ve *hamayil*'lerde verilen bilgi, sunulan materyalin bütünlüğü bakımından birbirinden ayrılır: *Kitab*'larda çoğunlukla herhangi bir törene özgü metinler, nasihat ve tavsiyeler topluluğu olarak bulunurken, kısmen de törenlerdeki düzeni ve icra sürecini ifade ederler. *Kitab*'lardan farklı olarak *hamayil*'lerde, bizzat törenin kendisine, herhangi bir hareketin gerçekleştirilmesindeki zorunluluğa, bu ibadet esnasında okunması adet olan dualara önem verilmiştir. Bu durumlarda, Arapça veya Eski Osmanlıca duaları, satır altı çeviriler hâlinde Belarus veya Leh dillerindeki karşılıkları takip eder.

Bu çalışmada ölüm törenleri ve onun bölümleri, iki elyazmasından metin örnekleri üzerinde gözden geçirilecektir: İ. Lutskeviç'in *kitab*'ı² (XVIII. yüzyılın ilk yarısı) ve *hamayil* (1896 yılı)³. Ölüm töreni şu bölümlerden oluşmaktadır: ölüm hâlindeki kişinin hazırlanması, ölüne yıkanması, kefene sarma, cenaze namazının kılınması, ölüne taşınması, defin, matem, matem yemeği, kabir ziyareti. Litvanya Tatarlarının ölüm törenleri, S. Kriçinskiy'in bir makalesinde (1933, XIV-XV) ve "Litvanya Tatarları" adlı monografisinde tasvir edilmiştir (1938, 208–214). S. Kriçinskiy, törenlerin tasvirinde sözlü geleneğe dayanmış ve elyazmalarını kaynak olarak kullanmamıştır. Yazar, bu çalışmalarında, Litvanya Tatarlarının ölüm törenlerinde, Hristiyanlardan aldıkları öğeleri göstermeye çalışmıştır. Bu ödünclemeler arasında şunları saymak gerekir: defin töreni sırasında imam, cenazenin arkasından değil, önünden gider; üçüncü, yedinci, kırkıncı ve elli ikinci günlerde ölüne ruhuna okunan dualar; ayinlerle bağlantılı pek çok boş inancın yaygınlığı, örnek olarak,

¹ Anketler, "Litvanya'daki Türk Toplulukları" dersi çerçevesinde Türkoloji 4. Sınıf öğrencilerinin yardımıyla yapılmıştır.

² Elyazması, 1920 yılında kitabı bulan I. Lutskeviç'in adıyla adlandırılmaktadır.

³ Şahsi kütüphanemizde bulunan bir elyazmasıdır. (G.M.)

**KAYNAK ESERLERE VE ANKET SONUÇLARINA GÖRE LİTVANYA TATARLARININ
ÖLÜM TÖRENLERİ VE BAZI DİL MALZEMELERİ**

Hristiyanlarda ölünün götürülmesi sırasında pencereden bakmanın yasak olması (çünkü evde kalanlardan biri ölebilir diye düşünülür) gibi. Öte yandan Litvanya Tatarlarında Şamanizme ait pek çok kalıntı da korunmaktadır. Bunlar arasında sayılması gerekenler: *dalavar*'ların (Tr. dualar) kefene sarılması; "çayma"(Tr. kaymak) ve "helva" şeklinde sadaka verilmesi, ayrıca şeker, ekme ve meyve dağıtılması; ölünün kabri üzerine sadaka bırakılması.

I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönemde, S. Kriçinskiy'in de belirttiği gibi, ölüm törenlerinin gerçekleştirilmesinde mezhepler arasında farklı uygulamalar da söz konusu olmuştu. Litvanya Tatarları, Hanefi mezhebinin takipçileridir. Bu mezhebe göre, defin törenleri sırasında cami avlusunda cenaze namazı kılınırdı. Ancak, bazı bölgelerde tabut camiye getirilir ve orada "ögle" namazı kılınırdı. Bu ise, başka bir mezhebe, Şafi mezhebine uyan Müslümanlar için karakteristik bir durum idi.

Elyazmalarına müracaat ettiğimiz takdirde, onlarda, Şeriatın taleplerine uygun olmadığı hâlde Litvanya Tatarlarının ölüm törenlerinin gerçekleştirilmesinde uyguladıkları bazı talimatlarla karşılaşırız: Şeriat, ölünün elbiseleriyle gömülmesini yasaklar. Ölünün kefene sarılmasını emreder. Kefen, beyaz keten bezinden hazırlanır ve erkekler için üç, kadınlar içinse beş parçadan oluşur: *Hamayil* (1896)'de şöyle geçer:

*на мейита маце вложіц два севани
тшеце кошула без ренкав длугоści
по костки а венцей пишкладац неволно
а ктоби венцей пишложил
за пекелно узнайо херам (s. 14v)
а на белеглова два севани
тшеца кошула без ренкав
чварте сарик (наметка) понте гаці
пшерзненге а не шите шуст
шмат плутна перси накриц
а венцей пишкладац херам (s. 146 v)*

*meyyit iki parça kefene sarılır
üçüncü ise kolsuz bir gömlek
uzunluğu ayak kemiğine kadar
kimse bu üç parçadan daha fazla
sarırsa cehenneme gider, bu haram
kadınlar ise iki parça kefene sarılır
üçüncü ise kolsuz bir gömlek
dördüncü sarık, beşinci
dikişsiz sadece pantolon altıncı
parçayla göğüslerinin üstünü örtmek
daha fazla sarırsa haram*

Görüldüğü üzere, erkekler için kefen üç parça, kadınlar içinse altı parçadır. Ek olarak pantolon vardır.

Davra da dinî gelenekler arasında gösterilmeyen bir öğedir. *Devir* (Ar. davr) ölünün kılınmadığı namazlar ve Ramazan ayında tutamadığı oruçlar için yapılan duadır. Bu konu, Lutskeviç'in *kitab*'ında şöyle anlatılır:

*херам йест кали бўдзеш 'ужитий да 'умур нема жу тб майеш девур
чиниц девур тб йест майеце пахеравац таму мейи гу гади и мецеци
и дни и вахти йак мнбга 'ад кўлка дзеҗат гўд 'абд 'ад келки
гўд 'узатийе ўҗе нема жи йак написане ў пиҗму нашим хтоби
мев йих закўтиц и плациц тб майе дац за кўжний
вахт пб батману пиеници так за кўжний дзен ремезана
штб непбсникав пб бетману пиеници 'абд па два йечмена два
патмани чиниц йединаҗце фўнтав 'а петман пўв шаста
фўнта ведлўг тайе лиджби вирахевац йак веле ўчини и тб
ўчўним майе дац 'а тийе 'учўнийе майуц сердечне кетбрийе
падиймуҗа за тагў мейи га пана ббга праҗиц кур 'анем през мейи га падайучи
'а пад кур 'ан тийе грўши падрезац хтб старший 'у на 'уҗе тбй (s. 40v)*

маје читац гетийе слава *ya sattaru al'ayoob wa ya ghaffari alththunoob da devyru niue f ilahi ya rabbi niyet kıldım falan ibnu ebü falan ibneti devür etmege hâlisen muhlisen lillâhi te'âlâ ya settâru 'l-uyüb ve ya gaffâre'z-zünüb falan ibnu falannuñ niyet kıldum on beş yıldan ğayrı qalması namâzları kifâreti için eki rek'at ışkâtı deyü namâzı kılmâğa bu kur'anı hem aħçe fıdyeseni saña bağışladum kabûl kılduñmı* хтõ приймўйе тõй маје мõвиц *aldım kabûl kıldım gene saña bağışladum* мўвивши маје дрўгõму давац кур'ан тим же спõсабам 'аж да 'аста тнагõ 'астатний да имама гетийе слõва маје мувиц кур'ан имаму 10. падайучи *ya settâru 'l-uyüb ve ya gaffâri'z-zünüb falan ibnu falanuñ niyet kıldum on beş yıldan ğayrı qalması namâzları kifâreti için eki rek'at ışkâtı deyü namâzını kılmâğa bu kur'an hem aħçe fıdye seni saña bağışladum kabûl kılduñmı* имама приймўйўчи маје мўвиц *aldım kabûl kıldım gene saña bağışladum* принав ши кур'ан имама ду'аи пõчне пец *ya rabbi al-arbabi wa ya muntiqu alrriqabi wa ya munsha`u alssahab wa ya raththaqu man tasha`u bighayri hisabin ya maliku ya wahhabu ya radda moosa ilammihı* (s. 50r)

wayoo safâ ilabeehi assa'uka an tarzqanee khayrihi wa takafineesharri fanika 'ala kallı shay'an qadeerun allahumma arthuqna fiqhan fee alddeni wakıfayatına fee alrithqi wasihhatın wa'afıyatın fee alddeeni watawbatan qabla almawti warahatan`ında almawti wasaghfiratan ba'da almawti birahmatika ya arhamu alrrahimeena alhamdu lillahi rabbi al'alameena* другий пей *ilâhi seyyîdi ve mevlâ`i bu itdügümüz tesbihüñ ve bu oqınan du'ânüñ 'azzeti için devri kur'anüñ fazîletičün ve resüluñ pâki münevver rühi için ve biñ bir aduñ 'azzetiçün ve eyyüba verdigüñ şabrı için ve ğazilerüñ şehidlerüñ yüzi şuyı ğaħķı için 10. bu kifâreti maqbûl idüp işbu meyyitüñ namâzı ve şavmını sen edâ kııl vir yâ kerîm yâ raħîm *ıjabati aldda'wati kifa yatı mahımmatı basaqa'i awqatı wa muhassıla muradat wadafa'a babıyyat waıthbala'i dujıhan najat waradiya allah rafatiha salawat ya hayyu ya qayawum* раз *alhamdu* три рази *qul huwa allahu* (s. 50v)

Hamayil (1896)'de ise bu kadar ayrıntılı bir tasvir bulunmaz:

умур намаз ознаймўйе в собе два рекеети
девур учинивши над мейитом умур намаз кланацсен (s. 149v).

Davra'ların başlangıçta bulunmadığı, Müslümanların Kuran'ın emirleri ve Peygamberin sünnetinden uzaklaştığı son dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilir. "Bu sebeple 'davra', bazı kimseler tarafından uydurulmuş kabul edilir."⁴ Litvanya Tatarlarında *davra*, Kıpçak bozkırlarından getirilmiş çok eski bir gelenektir. Bu gelenekle bağlantılı olan metin, XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir *kitab*'da bulunmaktadır; ancak dil özelliklerini dikkate alınca, XVI. yüzyıla ait bir elyazması ile karşı karşıya olduğumuzu iddia etmek mümkündür.

Belirtmek gerekir ki, S. Kriçinskiy tarafından incelenmiş olan Tatar vasiyetnameleri, XX. yüzyılın başlarındaki ölüm törenlerinin, XVII-XVIII. yüzyıllarda tespit edilmiş

⁴ <http://mumtahana.lbb.ru/index.php?s=e5c> (15.04.2012).

KAYNAK ESERLERE VE ANKET SONUÇLARINA GÖRE LİTVANYA TATARLARININ ÖLÜM TÖRENLERİ VE BAZI DİL MALZEMELERİ

olanlardan pek de farklı olmadığını göstermektedir. Vasiyetnamelerde belirli miktarda bir paranın *davra* için ayrıldığı da görülmektedir (Kričinskis, 1993, s. 212).

Yüzyıllar içinde Litvanya Tatarlarında, yılın belirli günlerinde mezarlıklarda toplanmak, ölenleri anmak, kabirleri düzenlemek ve birbirine sadaka vermek geleneği yerleşmiştir.

Böylelikle, rahatlıkla iddia edebiliriz ki, Tatarlar tarafından bozkırdan taşınmış ve kendisine yeni öğeler katılmış olan, üstelik İslamiyet öncesi özelliklerini de muhafaza eden gelenek, tarih içinde istikrarlı bir biçime kavuşmuştur. Doğaldır ki, küreselleşmenin hızlandırıcı etkisi ve toplumdaki iletişimin yaygınlığı neticesinde XX. yüzyılın sonu ile XXI. yüzyılın başlarında Litvanya Tatarlarının geleneklerinde olduğu kadar kültürlerinde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Eski nesil gitmekte ve onun yerine yeni değerler ve alışkanlıklarla başka bir nesil gelmektedir. Gençlerin çoğu, törenlerin uygulanmasındaki kuralları kendi atalarından değil, Müslüman ülkelerde öğrenmektedirler. Bu sebeple yüzyıllarca yaşanmış ve nesilden nesile aktarılmış olan geleneklerin tespiti çok önem arz etmektedir.

Kaynaklara Göre Litvanya Tatarlarına Ait Dil Malzemeleri

Arap harfleri ile yazılmış olan Belarusça metinlerin XVI. yüzyılın ortalarında, Leh dilindeki metinlerin ise XVII. yüzyıllarda ortaya çıkması, Litvanya Tatarlarının dil asimilasyonunun tarihçesi ile bağlantılıdır. Dil asimilasyonu, dinî metinlerin öncelikle Belarusçaya daha sonra da Leh diline çevrilmesini zorunlu hâle getirdi: Kuran sureleri, Litvanya Tatarları tarafından anlaşılmayan Arapça dualar, Hz. Muhammed'in hayatı vb. Üstelik Arap alfabesiyle yazılmış Slav dilli ibadet kitaplarının ortaya çıkışı, Reformculuk dönemine rastlamıştı ki, bu dönemde Büyük Litvan Dukalığında yaşayan halkın kendi tarihine, kültürüne ve dinine olan ilgisi artmıştı. İlk Kuran tercümesi tam olarak da bu döneme aittir (Drozd, 1994; Nosowski, 1974, ss. 311-312).

Elyazmalarında ve konuşma dilinde korunmuş olan Arapça ve Türkçe söz varlığının büyük bölümü, Litvanya Tatarlarının dinî faaliyetleriyle alakalıdır. Dinî terminolojinin Arapçadan veya Türkçeden çevirisi esnasında, herkesçe bilinen sözcük ve deyimler sadece kopyalanmakla kalmadı, aynı zamanda Belarus veya Leh dilinin fonetik ve morfolojik özelliklerine bürünerek adapte edildi. Genellikle, yukarıda adı geçen Slav dillerine tercüme edilmemiş ve herhangi bir fonetik ve morfolojik değişiklik geçirmemiş dualara ait satırlar ve dinî terimler aynen aktarılmıştır. Böyle bir yazım, inançlı Müslümanların bu konudaki sağlam bilgilerine tanıklık etmektedir. XX. yüzyılın başında Ali Voronoviç, Litvanya Tatarlarının günlük konuşmalarında aktif olarak kullanılan 600 civarında sözcük ve söz öbeği tespit etmiştir (Woronowicz, 1935, ss. 351-366). Son yüzyılda dil durumu değişmiş; Ali Voronoviç'in çalışmasında kaydedilen pek çok sözcüğün, N. Nasibova-Statkiene'nin anketine cevap verenler tarafından artık bilinmediği tesbit edilmiştir (Nasibova, 2007, ss. 514-518).

Hamayil (1896)'de incelenen ölüm töreni tasvirlerinde Arap ve Türk dillerindeki dualar yanında, başka sözcüklere de rastlanmaktadır: *gargara, gusl, abdes, kibla, cahil, tovbe, meyit, futa, tegret (taharet), niyet, haram, savan, tabut, dua, iskat namaz, umur namaz, davur, virid, iman, falan ibn falan, zirets, suret, sarık*.

Nemezis Köyündeki Litvanya Tatarları ile Yapılan Anket Sonuçları

İnceleme örneği olarak Nemezis Köyü halkının seçilmesi, bu bölgenin Litvanya Tatar nüfusunun en yoğun bulunduğu yerlerden biri olma özelliğini taşımasıyla ilişkilidir. Vilnius'tan 7 km uzaklıkta bulunan Nemezis köyünün adı, XIV. yüzyıldan beri bilinmektedir. Büyük Litvanya Dukalığının hükümdarı Vytautas, 1397 yılında Tatarları buraya yerleştirmiştir ve onların torunları günümüze kadar burada yaşayagelmışlerdir. 600 civarında Tatar nüfusu bulunan köyde, cami ve Müslüman mezarlığı vardır (Köyün toplam nüfusu, 3.156 kişidir. Köyde Tatarlar dışında Litvanlar, Ruslar, Lehler ve başka milletlerden insanlar yaşamaktadır).

Deneme niteliğindeki bu anket 30 kişilik bir gruba uygulanmıştır. İleride sayısal olarak daha detaylı çalışmaların yapılması planlanmaktadır; böylece, elde edilen bilgiler ışığında Litvanya Tatar ailesinde gözlemlenen çağdaş gelişim sürecinin analiz edilmesi ve bu etnik grubun temel eğilimlerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Temel inceleme aracımız, İslam dini ve törenler hakkında bilgi almak için hazırladığımız anket formu olmuştur. Sözlü bilgilerin anket üzerinde tespiti sırasında, subjektif bir değerlendirme yapılmış ve kişilerin bilgi düzeyi 4 dereceli bir gösterge (“çok iyi biliyor”, “belli bir görüşü var”, “az biliyor”, “hiç bilmiyor”) şeklinde sınıflandırılmıştır. İnceleme esnasında, anket çalışmasının yanı sıra röportaj ve gözlem yöntemleri de kullanılmıştır.

Ankete katılanlar içinde 28 kişi milliyetini Tatar, 1 kişi Litvanyalı ve 1 kişi de kozmopolit olarak belirtmiştir. Son iki kişinin ifadeleri anketin analizi sırasında dikkate alınmamıştır.

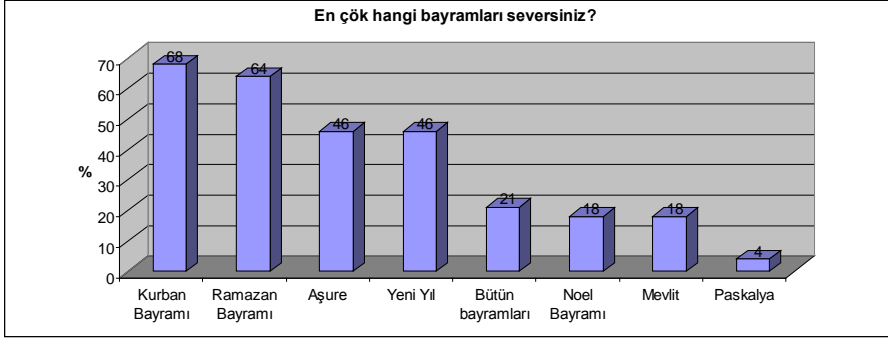
Sorgulanan kişilerden 19’u kadın, 9’u erkektir. Bu kişilerin yaş aralıkları: 16-35 yaş arasında 5 kişi; 36-45 yaş arasında 7 kişi; 56 yaşından daha büyük 16 kişidir. Bu ankete göre, sorgulanan Tatarlar arasında eğitim seviyesinin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır: Buna göre, %39’u yükseköğrenim almıştır, %43’ü ise, lise veya meslek lisesi mezunudur.

Anket uygulanan Tatarların tamamı kendilerini Müslüman olarak nitelemektedirler, ancak hepsinin iyi derecede dinî bilgiye sahip oldukları söylenemez. Daha XX. yüzyılın başlarında araştırmacılar, Litvanya Tatarlarının temel dinî bilgilerinin yüzeysel olduğunu belirtmekteydiler (Dobryanskiy, 1906; Şimileviç, 1905; Kričinskis, 1993). Kendilerini Müslüman olarak niteleyen Tatarlar, İslam’ın beş şartını bütünüyle sayamamışlar, bunlardan yalnızca “kelime-i şahadet” ve “namaz”ı söyleyebilmişlerdir. Bazıları (%29) Hristiyanlık inancına ait emirleri ifade etmişler (Öldürmeyeceksin. Çalmayacaksın. Komşuna karşı yalan şahitlik yapmayacaksın) veya genel ifadelerle cevap vermişlerdir: *İyi bir insan olacaksın, iyilik yapacaksın, barış içinde yaşayacaksın, içki içmeyeceksin* gibi.

Ankete katılan bütün kişiler, “Müslümanların esas bayramları hangileridir?” sorusuna (düzenli olarak kutladıkları) Kurban ve Ramazan diye cevap vermişler, %79’u bu cevaba Aşure’yi, %46’sı ise Mevlid’i eklemişlerdir. Fakat tabloda görüldüğü üzere, bu bayramlar herkes için aynı derecede önemli değildir (ankete katılanlara birkaç seçenekli cevap verme hakkı tanınmıştır); bazıları, Yılbaşı ve Noel’i daha büyük bir heyecanla beklemektedirler; bazıları da hem Müslüman hem de Hristiyan bayramlarını kutlamaktadırlar. Bu da gayet doğal sayılmalıdır, çünkü

KAYNAK ESERLERE VE ANKET SONUÇLARINA GÖRE LİTVANYA TATARLARININ ÖLÜM TÖRENLERİ VE BAZI DİL MALZEMELERİ

Tatarlar, yukarıda da söylediğimiz gibi Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu bir sosyal çevrede yaşamaktadırlar ve onlardan bazıları da Hıristiyanlarla evlenmişlerdir.

Ankete katılanların çoğunluğu Arap alfabesini bilmemekte, sonuç olarak da Lehçe veya Belarusça yazılmış Arap harfli metinleri okuyamamaktadır; fakat hemen hemen her evde Müslümanların kutsal kitabı Kuran veya “*hamayil*” bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, katılımcılardan 7’sinin evinde “*kitab*” ve 2’sinin evinde de “*tefsir*” ve “*tecvit*” bulunmaktadır.

Dinî duaları ezbere bilen Tatarların sayısı azdır, çoğunluk kendi sözleri ile dua etmektedir, camiye ise yalnızca bayramlarda gidilmektedir (diğer günlerde cami çoğunlukla kapalıdır).

Tatarlar “oruç”un genel şartlarını teorik olarak bilmekte, ancak çok azı bir ay boyunca bu kurallara uymaktadırlar. Köydeki Müslüman halkın çoğunluğu, ya hiç oruç tutmamaktadır ya da birkaç gün tutabilmektedirler.

Ölüm ve anma törenleri hakkındaki sorulardan oluşan ankete verilen cevaplar, karşılıklı konuşmalar sırasında yazıya geçirilmiş ve aynı zamanda ankete katılanların bilgi düzeyi, 4 dereceli bir gösterge ile değerlendirilmiştir (“çok iyi biliyor”, “belli bir görüşü var”, “az biliyor”, “hiç bilmiyor”).

Tatarların ailedeki törenler hakkındaki bilgilerinin subjektif olduğunu belirtmek gerekir. Ankete katılanların bizi ilgilendiren törenler hakkındaki bilgisi, pratik olarak bu törenlere katılıp katılmadığı ve detayları net olarak hatırlayıp hatırlamadığı ile doğrudan ilgilidir.

Ankete katılanların yarısından fazlası yaşlı insanlar olduğu için, törenler hakkında yeterli bilgisi olanların sayısı oldukça fazladır (%75); ölüm törenleri hakkında daha az bilgiye sahip olanların sayısı (%25); hiç bilgisi olmayan ise yoktur.

Yaşlı insanlar, ölüm törenlerinde asıl idareci rolünde bulunmakta, ölüleri yıkamakta, dualar okumakta, yemek hazırlamaktadırlar; bu törenlerin bütün detaylarını ve hangi sırayla yapılacağını bilmektedirler; daha genç olanlar ise, bu konuda yeterli bilgileri olmadığı için törende yapılan faaliyetleri uzaktan takip etmek zorunda kalmaktadırlar.

S. Kriçinskiy’in “Litvanya Tatarları” adlı monografisinde tespit edilmemiş veya bugün için değişikliğe uğramış törenlere ait bazı öğeler üzerinde duralım.

Cenaze, beyaz bir elbise giydirildikten sonra beyaz kefene sarılır, çuha ile kaplanır, ondan sonra camiden alınan tabutun içine konur. A. Voronoviç ve S. Kriçinskiy cenazenin konulduğu sedye için “tabut” ve ölünün başındaki örtü için “sarık” sözlerini kullanmışlardır, fakat ilginçtir ki, bu sözler günümüzde Tatarlar tarafından kullanılmamaktadır.

Kefenin içine *dalavarı* / *dvaları* (Tr. dualar) adı verilen ve uzun tomar halindeki kâğıtlar konulmaktadır ki bunlarda çeşitli dualar yazılıdır (*dalavarı/dvaları* ankete katılan herkes tarafından en çok bilinen birkaç sözden biridir). Eğer bunlar yoksa o takdirde, kefenin içine *hamayil* veya Kuran’dan aktarılmış kısa “dua metinleri” konulmaktadır. Belirtmek gerekir ki, İslam kabir içine kâğıt üzerine yazılmış duaların bulunduğu eşyaların ve kitapların konulmasını yasaklamaktadır.

Gündüz akrabalar, arkadaşlar ve tanıdıklar dua okurlar, helalleşirler, yakınlarına başsağlığı dilerler. Merhumun ailesi, gelenlere öğle yemeği (veya akşam yemeği) verir, bazen de sadaka olarak şeker, meyve, çayma ve helva dağıtır. Geceleyin cenazenin yanında sadece, belli bir ücret karşılığında sabaha kadar dua edecek olan, erkekler kalır (ki bunlardan bazıları Vilnius’tan veya Tatarların bulunduğu diğer yerleşim birimlerinden gelmektedir), onlara “duacı” denilir; bazen de molla, ölünün yanında kalır.

Molla ve duacı, İslam’ın prensiplerini dikkate alarak bu törene uygun dualar okurlar: *deur/ devur* (ar. *daur*) (bu sözcükler, ankete katılanların bazıları tarafından bilinmektedir). Cenaze uzun halatlar veya kayışlarla, etrafı ve üzeri tahtalarla kaplanmış olan kabre indirilir.

S. Kriçinskiy’in verdiği bilgilere göre, duanın tamamlanmasından sonra, “duacı”ların ellerini yıkadığı ritüele geçilir ki, bunun için cenazenin yakınları tarafından daha önceden tas, güğüm ve havlu getirilmiştir. Bu öğenin bugün için korunmadığı, katılımcıların bu konu hakkında herhangi bir şey söylememelerinden anlaşılmaktadır.

Bu çalışma sırasında katılımcılar bize çok ilginç bir detaydan bahsetmişlerdir: Bir törende mezarın içine bir namazgâh ve yastık konulduğu ifade edilmiştir. Bu yeni icat, İslam’ın hoş görmediği bir durumdur.

Tabutlar (kefen yerine takım elbisede olduğu gibi) Tatarlar tarafından oldukça nadir durumlarda kullanılır: Eğer merhumun çalıştığı kurum, masrafların bir kısmını ödemeyi üstlenirse veya cenaze hastaneden alınacaksa bu yöntem uygulanır. Bilindiği gibi Sovyet döneminde, takım elbise ve tabutla, yalnızca partide çalışanlar defnedilirdi.

Defin tamamlanınca, kabrin taşlarla kaplanması arzu edilir; üzerine çiçekler ve çelenk konulur. S. Kriçinskiy, çelengin Tatarlarca çok nadir olarak kullanıldığını yazmaktadır, fakat Hristiyanlıktan ödünçlenmiş bu gelenek şimdilerde, ölüm töreninin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

S. Kriçinskiy, cenaze evini ziyaret edenlerin, mendil içinde para bıraktıklarını, bu paranın dua edenler için verildiğini yazmaktadır fakat bu gelenek bugün unutulmuştur. Bütün masraflar merhumun ailesi tarafından karşılanmaktadır.

Definden sonra, törene katılanlara sadaka olarak pasta, çayma, helva, şeker dağıtılır. Eskiden sadaka, cenaze evindeki vedalaşma esnasında dağıtılırdı, şimdilerde ise

KAYNAK ESERLERE VE ANKET SONUÇLARINA GÖRE LİTVANYA TATARLARININ ÖLÜM TÖRENLERİ VE BAZI DİL MALZEMELERİ

definden sonra mezarlıkta dağıtılmaktadır (varlıklı Tatarlar sadakayı iki kez verirler). Geleneksel olarak çayma ve helva'nın dağıtılması bazen, bunları hazırlamak hem pahalı hem de uzun zaman aldığı için, mümkün olmamaktadır. Sadakaların dağıtılmasından sonra herkes hayır yemeğine katılmak için merhumun evine döner.

İslam'ın prensiplerini gözeten Tatarlar, ne defin töreninde ne de hayır yemeğinde alkollü içki içerler, yalnızca komposto tüketirler; molla ve duacılar için “şerbet” dağıtılır. Hayır yemeğinde geleneksel olarak, pirinç lapası ve köfteli çorba, ayrıca *şimtalapis* (haşhaşlı pasta) ve mantı verilir.

Belirtmek gerekir ki, (eskiden cami avlusunda) şimdi ise camiye yakın bir yerde bulunan mezarlık *mizar* / *mizer*, yalnızca Müslümanlara aittir, Hristiyan mezarlığı başka bir yerde bulunur. Müslüman mezarlığı anlamındaki *zirets* (Tr. ziyaret) sözcüğü, köy halkı tarafından hemen hiç kullanılmamaktadır; bilim adamlarına göre bu sözcük, Litvanya Tatarlarının Türk dillerinin Kıpçak koluna ait olduğunu göstermektedir (Dubinskiy, 1972; Zajaczkowski, 1935), *mizar* sözü ise, büyük bir ihtimalle Türkiye Türkçesinden alıntılanmıştır (Tr. *mezar*) (Kričinskis, 1993).

Tatar mezar taşları hakkında da birkaç söz söylemek gerekir: Şekil olarak bu mezar taşları, Litvanya'da yaşayan diğer halklarınkinden farklılık göstermemekte, ancak bunların her birine adı soyadı ile doğum ve ölüm tarihlerinden sonra Arap harfleri ile Kuran'dan alıntılar yazılmakta ve/veya İslam'ı temsil eden hilal ve yıldız çizilmektedir. Aşağı yukarı XX. yüzyılın ortalarına kadar Litvanya Müslümanlarında mezar taşları bulunmamaktaydı, baş ve ayak kısımlarına büyükçe bir taş konulduktan sonra mezarın üzeri küçük taşlarla kapatılırdı. Nemezis'teki caminin avlusunda bulunan mezarlar da aynen böyledir.

Sonuç

Sonuç olarak söylemek gerekir ki, Litvanya Tatar ailesindeki törenler esas olarak İslam'ın prensip ve geleneklerine uygundur. Litvanya Tatarlarının geleneksel törenlerindeki pek çok arkaik öge, hemen hemen hiç değişmeden korunmuş veya bazı küçük değişiklikler yaşamış, diğerleri ise tamamen kaybolmuştur.

İslam prensibi üzere yaşayan diğer Türk halkları ile Litvanya Tatarlarının törenleri genel olarak örtüşmektedir. Ancak, farklı etnik ve dinî çevrelerin etkisi altında yaşayan Litvanya Tatarlarının törenleri, diğer kültür ve dinlerden bazı unsurlar almıştır. Unutmamak gerekir ki Sovyet döneminde, dinî törenler dışlanarak her halkın yaşayışına yeni sivil törenler eklenmiştir.

Kültürün kendine özgü taşıyıcısı olan söz varlığı, aynı zamanda bilgiyi koruyan ve aktaran bir araç konumundadır. XX. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Litvanya Tatarlarınca bilinen Doğu kökenli pek çok sözcük, bugün de çağdaş Tatarlar tarafından (*azan*, *sadaka*, *mizar*, *Yasin*, *dalavari*) kullanılmakta, bazıları ise kullanımdan düşmektedir (*meyit*, *deur*, *zirets*); bir kısmı ise tamamen unutulmuştur (*sarık*, *vekil*, *tabut*).

KAYNAKÇA

- Antonovič, A. K. (1968). *Belorusskie Teksti, Pisannie Arabskim Pis'mom i ih Grafiko-Ortografičeskaya Sistema*. Vilnius: Vil'niuskij Universitet.
- Dobryanskiy, F. (1906). *O Litovskih Tatarah*. Vil'na.
- Drozd, A. (1994). O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej. *Tatarzy w Europie i na świecie*. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej. Poznań.
- Dubinskiy, A. (1972). Zametki o Yazike Litovskih Tatar. *Voprosi Yazikoznaniya*. № 1, 82–88.
- Kapustin, N. S. (1984). *Osobennosti Evolyutsii Religii (na Materialah Drevnih Verovaniy i Hristianstva)*. Moskva: Misl'.
- Krawiec, L. (1936). *Tatarzy w Polsce. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. Wilno.
- Kričinskis, Stanislovas (1993). *Lietuvos totoriai. Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*. Iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Łapicz, Cz. (1986). *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*. Toruń.
- Nasibova, N. (2007). Litvanya Tatarlarının Konuşmalarında Kullandıkları Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*. Vol. 2/2, ss. 514–518.
- Nosowski, J. (1974). *Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII i XVIII w.* Warszawa, z. 1–2.
- Şimileviç, A. (1905). Litovskie Tatarı. Etnografičeskiy Oçerk. *Vilenskiy Kalendar' na 1906 god*. Vil'na.
- Woronowicz, A. (1935) “Szczałki językowe Tatarów Litewskich” *Rocznik Tatarski*. C. II. Zamość, 351–366.

RUS KAYNAKLARINDA TELEÜTLER

Nigar NAĞIYEVA

Teleütler ile ilgili Rus kaynaklarındaki ilk bilgilere XVII. yüzyıla ait belgelerde rastlamak mümkündür. Bu belgelerde Teleütler Beyaz Kalmıklar olarak da anılmışlardır. Sovyet tarih kitaplarında Rusları barışsever ve iyi niyetli göstermek adına sık sık sahte bilgilere yer verilmiş, tarihî olaylar kasıtlı olarak değiştirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin siyasetine uygun olarak, tarihçiler Ruslarla diğer halklar arasında tarihte bile sorunların yaşanmadığını, dostluk, kardeşlik ortamının geçmişten beri var olduğunu kanıtlamaya çalışmışlar ve bu halkların Rusya ile gönüllü olarak birleştiğinden bahsetmişlerdir. Tarihî kitaplarda Rusya kurtarıcı güç, diğer halklara barışı ve kültürü getiren devlet olarak gösterilmiştir. Maalesef bu sözde kurtuluş ve getirilen kültür sonucunda Teleütler ile ilgili olarak “dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz kalan” bir Türk topluluğunda olarak söz etmekteyiz.

Bazı gerçeklerin yanlışlıkla veya bilerek değiştirilmesine rağmen Rus kaynaklarından Teleüt halkının özellikle XVII. yüzyıldan sonraki tarihi, günümüzdeki yaşantısı, kültürü ve sorunları ile ilgili önemli bilgiler edinmek mümkündür. 20. yüzyılın 20'li yıllarından 80'li yıllarına kadar olan dönemde Teleütlerin durumu ile ilgili maalesef pek araştırma yapılmamıştır. İlk toplu araştırma olarak Kemerova bölgesinin Teleütlerle ilgili önemli kaynaklardan edinilen bilgilerle D. A. Funk'un yazdığı monografi vardır. Teleütlerin eski tarihi ile ilgili bilgiler daha çok halkın hafızasında yaşatılmaktadır. Teleütlerle ilgili sözlü tarih 2 şekilde yaşatılmaktadır: Türk halkları ile ilgili Rus halkından derlenen bilgiler (bu bilgilerde Teleütlerden Tadarlar diye bahsedilmektedir), tarih ve kültürün yansıtıldığı Teleüt halk hikâyeleri (Şeglova, 2003, 259).

Teleütlerin Rus kaynaklarında ilk defa 1598 yılında anıldığı belirtilmektedir. Ancak Teleütlerden Beyaz Kalmıklar şeklinde bahseden 1601 yılına ait belgeler elde edilmiştir. Rus tarihçilerinden Umanskiy (1980) Rusların Ob nehrinin Yukarı kıyılarında Teleütlerle aynı zamanda yerleştiklerini ve Teleütler, Oyratlar gibi Altay halklarının bu topraklarda hızla genişlemelerinden dolayı güçlenmelerinin bir yüzyıl kadar sürdüğünden bahsetmiştir. XVII. yüzyılda Teleütlerin büyük ve tek ulusu, liderleri Abak ve Maçık olan iki ulusa bölünmüştü. Bu uluslar da aralarında daha küçük gruplara bölünmekte idi. Bilindiği üzere Abak'ın liderliğinde kurulan Telen Orda Güney Batı Sibiry'a'nın en güçlü gruplarından idi. Umanskiy'e göre “XVII. yüzyılın başlarında Tomsk valileri ile Teleüt liderleri arasında diplomatik görüşmelere başlandı ve 1609 yılında Teleüt lideri Abak, Rus Çarlığına tebaalığına girdi.” (Umanskiy, 1980, s. 10) Ancak bu tebaalığın sadece formalite olduğunu yani XVII. yüzyılın başlarında Teleütlerin fiilen Rus Çarlığına bağlı olmadıklarını savunan birçok Rus tarihçisi vardır. Umanskiy de bu görüşün doğru olabileceğini kabul etmektedir. Çünkü Teleütlerin Rus tebaalığı diğer Altay halklarından farklı olmuştur. Hatta Abak halkının yasaktan (vergi türü) muaf olmasını istemiştir. Ona göre çok sayıda belgede Abak'ın ve Maçık'ın uluslarından olan Teleütlerin Rus Çarına vergi ödemediği ile ilgili bilgiler vardır (Umanskiy, 1980, s. 13). Bilindiği kadarıyla Ruslarla Teleütlerin arasındaki anlaşma birbirlerine karşılıklı askerî

yardım üzerinde olmuştur. Ancak başlarda Teleütlerin bu anlaşmaya sadık kaldıkları, Rus Çarlığı'nın ise sözünde durmadığı ile ilgili belgeler mevcuttur. Ruslarla Teleütler arasındaki anlaşma eşit olmayan güçlerin anlaşması idi. Bir Rus tarihçisi olarak Umanskiy, Ruslarla Teleütler arasında anlaşma şartlarının sık sık değişmesinde ve Teleütlerin Çarlığa karşı sorumluluklarının çoğalmasında her şeyden önce Teleüt liderlerinin suçlu olduğunu savunmuştur. Ancak başka bir kaynağa göre; Sibiry'a'nın Güney Batısında yaşayan yerli halklar 1628 yılında ayaklandılar. Bu ayaklanmada önemli isimlerden biri de Teleüt prensi Abak'tır. Abak, Kuznetsk ilinin vergi ödeyen nüfusunun büyük kısmını kendi tarafına çekmeyi başardı (Boronin, 2002, s. 14).

Her şeyden önce XVII. yüzyılda Ruslarla Teleütlerin ilişkilerinin merkezinde ticari ve ekonomik nedenler yer almaktadır. Teleütler Rusların tarım ürünlerine ve esnaflarına ihtiyaç duymaktalardı. Rusların ise Teleütlerin atlarına, hazırladıkları kürk ve deri ürünlerine çok büyük ihtiyaçları vardı.

XVIII. yüzyılın başlarında ise, bazılarına göre 20.000 kişilik Teleütler Cungarya'ya dâhil edildiler. Tarihin bu sayfası günümüzde de tartışılmaktadır. Teleütlerin Cungarya'ya neden ve nasıl katıldıkları ile ilgili kesin bilgiler yoktur. Bu konuda tarihçiler farklı fikirler ileri sürmektedirler. Bilinen gerçek ise bu dönemde Teleütlerin büyük bir kısmının Cungarya'ya göç ettirilmiş ve onun sınırları içerisinde 50 seneden fazla bulunmuş olmalarıdır. Cungarya Çin İmparatorluğu tarafından dağıtıldıktan sonra Teleütler Rusya'yla birleştirildiler.

XIX. yüzyılın başlarında yani Rusya ile birleştikten sonra etnografik Teleüt grupları oluştu: Baçat, Tomsk, Altay ve Çumış. Günümüzde ise daha çok Baçat grubunun kimliklerini koruduklarından bahsedilmektedir, diğerleri ise daha çok asimile olmuşlardır. Genel özellikler dışında her bir grubun ayırıcı kültürel özellikleri, ve diyalekti vardır. XX. yüzyılın başlarında Teleüt köyleri kendi yapısı ve fonksiyonuna göre yerli Rus köylerinden çok az farklılık gösteriyordu (Batyanova, 2007).

Bir zamanlar güçlü gruplardan oluşan ve bölgenin politikasında önemli rol oynayan Teleütler günümüzde Güney Batı Sibiry'a'nın az sayılı halklarından biridir. "Yayımlanmış Sovyet eserlerinde Teleütlerden ayrıca bahsedilmezdi. Bu yüzden onların XX. yüzyıldaki sayısı ile ilgili bilgi vermek zordur. 2002 yılında ise Teleütler kendi sayılarını 2.700 kişi olarak belirttiler." (Suyandziga, Kudraşova, Sulyandziga, 2003, s. 142)

Günümüzde Teleütler Belovo ilçesinin Bekovo köyünde, Çeluhoevo, Verhovskaya köylerinde, Gurev ilçesinin Şanda köyünde, bir kısmı Belovo'daki yaşayış meskenlerinde Çerta, Teleut, Zareçnaya ve Novokuznetsk'teki Teleut kasabasında yaşamaktadır. Küçük gruplar halinde Zarinsk ve Kıtmanov illerinde (Altay) ve Şebalinsk'te de Teleütler bulunmaktadır.

Rus Çarlığı'nın son yıllarında, yani XX. yüzyılın başlarında Rusya'ya bağlı Türk halklarının millî düşünürleri ve aydınları azınlık durumunda kalan halklarının geleceklerinden endişe duymaya başlamışlardı. Bunların Altay Çoros-Gurkin (1870-1937), Hakas H. F. Katanov (1862-1922), Yakut A. E. Kulakovskiy (1877-1926) ve başkalarının Sovyetler Birliği kurulduktan sonraki hayatları ile ilgili bilgi yoktur. Kendi dilinin, kültürünün korunması ve geliştirilmesi için faaliyetlerde bulunan aydınlardan biri de Teleüt Tokmaşev'dir. Georgiy Markeloviç Tokmaşev (1892-

1960) Altayların ve Teleütlerin folklor ürünlerini toplamış, Dağlık Altay'ın ilk millî okulları için ana dilde ders kitapları yazmıştır. Özellikle, 1917-18 yıllarında Altaylarda siyaset, tarih ve kültürle ilgili ciddi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerinden dolayı 1934-39 yılları arası sürgün kamplarında yaşamıştır. Onun Teleüt Masalları kitabı unutulmuş sözlü Teleüt edebiyatına önemli bir katkıdır.

Sovyet hâkimiyeti yıllarında ve Altay halklarının kolektifleştirilmesi döneminde, diğer halklar gibi Altay halkları da sayıca azalmaya başlamışlar ve siyasi baskıya maruz kalmışlardır. 1960-70'li yıllarda ise sedir ağaçlarının kesimi ile ilgili olarak yerli sakinlerin toplu olarak yaşadıkları yerden mecburî olarak göç ettirilmesi, okullarının kapatılması onların dillerinin kaybolmasına yol açtı (Kindikova, 2008).

Bu dönem diğer Sibiryalı halkları gibi Teleütlerin dili, kültürü, inançları siyasi baskı sonucunda unutulmaya başladı. Çarlık Rusyası döneminde başlayan asimilasyon daha da hızlandı.

Bilindiği gibi orta çağlardan 18. yüzyıla kadar Yukarı Ob kıyılarında eski Türkler ve onların torunları Teleütler ve Kumandinler günümüze kadar Altay bölgesinde yaşamaktadırlar. XX. yüzyılın 60-70'li yıllarına kadar bağımsız yerleşim yerlerinde etnik çevre oluşturarak toplu hâlde oturuyorlardı ancak daha sonra Rusça konuşan nüfusun yaşadıkları noktalara dağıldılar. Bu daha çok Teleütlerle ilgilidir, Kumandinlerin durumu daha umutlu idi. Yerleşim yerlerini birleştirme ve ortadan kaldırma politikasının fiilen gerçekleştirilmesi sonucunda Teleütlerin kültür varlığının bulunduğu topraklar mahvedildi (Şeglova, 2003, s. 259).

Teleütler sadece dilini ve kültürünü kaybetmekle kalmadı, ekonomik ve sosyal yaşam olarak da durumları zamanla kötüye gitti. XVIII. yüzyılın ortalarında önemli uğraşları atçılık ve büyükbaş hayvancılık olan ve bunun yanı sıra geleneksel olarak at belinde ve av şahinleri ile yapılan avcılık, balıkçılık ve kısmen tarım ile uğraşan Teleütlerin 20. yüzyılda yaşam şartları değişti, geleneksel meşguliyetler unutuldu. Teleütler dil ve kültür olarak asimile oldukları gibi artık yaşam tarzı olarak da Rus köylülerinden çok farklı değildiler, atçılık, hayvancılık, avcılık ve tarımla uğraşmıyorlardı.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Teleütlerin ve diğer azınlıkların yaşam standartlarının düzeltilmesi ve kültürlerinin yaşatılması için devletin desteğini düzenleyen bazı kararlar çıkarıldı, projeler başlatıldı. 1991 yılında "Teleüt halkının canlandırılması" ile ilgili çıkan yasa Sibiryalı azınlıkların hakları ile ilgili yasaların kabul edilmesini başlatan ilk adımdı.

"1991 yılında Teleütlerin bağımsız halk olmalarının kabul edilmesine rağmen, son yıllarda da etnik olarak kendini anlama ve yeni etnik ayniyet şekillendirilmesi süreci henüz başlamamıştır. Onlar kendilerini her zamanki gibi Tatarlar, Teleütler ve Altaylar olarak adlandırmaya devam etmekte." (Smirnov, 2003)

Devletin yerli azınlıklara desteğini düzenleyen çok sayıda yasa mevcuttur.

Kemerovo bölgesinin 1997 yılı yasası ana dilini kullanma, koruma ve ana dilinde eğitim alma, millî kültürün canlandırılması ve geliştirilmesi, geleneksel meşguliyetlerin, kültürel birliklerin kurulması gibi hakların sağlanmasına garanti sağlamaktadır. Yasa azınlıkların toplu hâlde yaşadıkları bölgelerde millî eğitim kurumları kurulmasını da öngörmektedir. 1999 yılında Kemerovo bölgesinin “Yerli azınlık halkların statüsü” ile ilgili kanun kabul edildi. Teleütler 2000 yılında azınlık statüsü ve sosyal yardım yasasından yararlanma hakkı kazandılar. Teleütlerin yaşadığı bölgede ormanları ve doğayı kullanma imtiyazları ile ilgili kararlar verildi. Ancak bölge yaşam koşulları bakımından büyük risk taşımaktadır:

“Madencilik, metalürji yüksek konsantrasyon, kimya sanayi, çevre üzerinde büyük bir yük ve zararlı yaşam koşulları oluşturur. Doğal Kaynaklar Bakanlığı Kemerovo bölgesinde ekolojik krize bağladı. Şu anda, Teleütlerin yoğun yaşadığı Belovsky ve Gurievsk’in düzenli alanlarının büyük kısmında toprağın büyük verimliliği azalmış, sular kirletilmiştir. Çevre için tehlike yaranmıştır.” (Sulyanndziga, Kudryaşova, Sulnandziga, 2003, s. 142)

Rusya'da “Yerli Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Kalkınması” bölgesel projesi yürütülmektedir. Ancak anlaşıldığı üzere tüm bu projeler ve yasalar ile Teleütlerin ekonomik hayatlarında gelişmeler yaşanmamıştır. Günümüzde Teleütlerin büyük çoğunluğunun yaşadığı Kemerovo bölgesinde sınırlı ölçüde iş imkânı vardır. %73'ü köylü olan Teleütlerin yaşadıkları bölgenin arazi toprakları yoğun sanayi kalkınma bölgesi hâline gelmiştir. Birçok köy yok edilmiştir. Sonuç olarak köylüler de madenlerde ve sanayi işletmelerinde çalışmaya başlamışlardır. Tarımla uğraşan kişilerin sayısı yarıdan azdır. Geleneksel ekonominin yeniden yapılandırılması projesi çok yavaş ilerlemektedir. Teleüt köyü Bekovo'da atıcılığın yeniden geliştirilmesi düşüncesi, Belsu Milli Parkının yapılması, doğayı geleneklere uygun olarak kullanmakla ilgili bir çok projeler mali destek bulamamaktadır.

1995-1998 yıllarında kurulan atıcılık, avcılık ve yabani bitki toplama gibi geleneksel uğraşlar üzerine kurulan küçük aile şirketlerinin çoğu iflas etmiştir. Bu tarz işlerle uğraşmak isteyenlere mali destekler verilmemekte ve devlet tarafından yardım edilmemektedir. Bankalar yüksek faizle kredi vermektedir. 90'lı yıllarda endüstri alanında çalışanların büyük kısmı piyasa reformlarından sonra işsiz kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nden sonra Teleütlerin sosyal ve kültürel yaşamlarında bazı adımlar atılmış ve bu adımlar sonucunda az da olsa canlanma yaşanmıştır. 1990 yılında Kuzbass'ta Teleütlerin 1. Kurultayı geçirilmiştir. Bu kurultaydan sonra Teleüt derneği Yeni Bayat kurulmuştur (ilk başkanı F. İ. Tuşmanakov) (Tatyana Krasnoselskaya, 2010, s. 6). Bayat Derneği Teleütlere ait tek kamu kuruluşudur ve kültürel faaliyetleri düzenleme, sosyo-ekonomik kalkınma programlarının uygulanmasında ulusal personelin hazırlanması gibi görevleri vardır. Kuzbass gazetesinde yer alan Tatyana Krasnoselskaya'nın makalesinde de (2010, s. 6) 20 sene içerisinde devlet daireleri ile işbirliği içerisinde Teleütlerin yaşam standartlarının iyileştirilmesi, halkın kültürünün ve manevi zenginliğinin korunması için önemli adımlar atıldığından bahsedilmiştir. Ancak Belozyerova'nın Güney Sibiry'a'nın pazar ekonomisine geçiş döneminde yaşanan sorunlardan bahseden makalesinde (2008) Bayat Derneğinin bile geleneklere sadık kalamadığı vurgulanmıştır. Belozyerova artık ekonominin geleneksel sahalarında oldukça az

kişi çalıştığını belirtmiştir.

2008-2012 yıllarında Kemerovo bölgesinde ekonomik şartların iyileştirilmesi için Şorların ve Teleütlerin toplu yaşadığı yerlere teknolojik, tıbbi yardımlar verilmekte, etnografik araştırmalar yapılmaktadır. Son yıllarda gençlik kendi köklerini araştırmakta, tarih ve kültürü ile ilgilenmektedir. Altay'da bulunan halklar artık kendi toprakları, tarihi ve çok eski kültürü olan Türk milletinden olduklarının farkındadırlar.

İzvestiya gazetesinin 10 Ekim 2008 yılı sayısında çıkan makalede Rusya'daki eski halkların zamanla yok olduğunun artık bir sır olmadığını belirten gazeteci bu insanlarla birlikte efsaneler, diller ve kültürlerin de yok olduğunu belirtmiştir. Yok olan eski Sibiry kültürünün son koruyucularından olan Teleütlerlerdir. Gazeteci, Türk Hanlıkları döneminde onların sayısının 600 bine yakın olduğunu ancak şimdi beş köyde yaklaşık 2.500 Teleütün yaşadığını ve Dağlık Altay'da da yaklaşık 15 ailenin var olduğunu belirtmiştir.

Bu yazıda da Teleütlerin yaşadığı bölgelerde ekolojik sorunların ciddi boyutlarda olması, hayvanların ve kuşların azalması, içme suyunun kirletilmesi ve birçok hastalıklar artması gibi sorunlar dile getirilmiştir. Son yıllarda Teleütler arasında ekolojik nedenlerden dolayı kalp ve kanser hastalıkları artmaktadır (Beluza, 10 Ekim 2008).

Devlet tarafından yürütülen projelere rağmen Teleütler ne ekonomik ne de kültürel sorunlarının düzeltilmediğini ve destek almadıklarını dile getirmekteler. Bir makalede genç Teleüt kız yaşadığı kasabada kültür evinin bulunduğunu ancak bu kültür evinin çok küçük olduğundan dolayı işe yaramaz olduğunu anlatmıştır. Teleütler kültür evinde millî bayramlarını kutlamakta zorlanıyorlar. "Moy Narod Teleuti" (Benim Halkım Teleütler) makalesinde Yuliys Kolçegoşeva (2007-02-02) Teleüt gençlerinin sorunlarını anlatmaktadır:

"Teleüt kulübünde 2002 yılından beri Kunuçek dans grubu faaliyet göstermektedir. Kuzbass'ın millî gelenekleri ve kültürünü yaşatan tek dans grubudur. Ancak çok zor şartlar altında çalışmaktadır. Teleüt gençliği uğraşmaya zaman bulmakta zorlanmakta ve sosyal aktivitelerle meşgul olamamaktadır. Onlardan birçoğu milli bilince sahip değildir. Kültürün yaşatılması geliştirilmesi için hiçbir şey yapılmamaktadır. Ancak bunun için uğraşan gençlerin var olması sevindirici bir durumdur. Hayaller çoktur ama onları hayata geçirmek imkânsızdır. Biz sadece halkımız için neler yapabileceğimizi bilmiyoruz. Uygulamalı bilgi eksikliği veya yetersizliği, Teleüt halkının önemli sorunudur. Ve çok isterdim ki, henüz birilerinin de kendi kültürünü ve millî sporunu geliştirme isteği varken başka birileri ve idari makamlar tarafından destek ve yardım verilsin." (Kolçegoşeva, 2007).

Rus kaynaklarından Teleütlerin geleneklerini yansıtan millî giysi, mutfak, bayramlarının geçmişi ve bugünü hakkında da bilgiler edinmek mümkündür. Kültürde önemli bir kısmını insan yaşamının evrelerinden olan doğum, düğün ve ölüm gelenekleri tutmaktadır. Gelenekleri günümüze kadar yaşatılan Teleüt düğünü çok renkli ve kültürel izler taşımaktadır. Teleüt köylerinden kilometrelerce uzakta

bile bu düğünler ilgi çekmektedir. Ekonomik krizden dolayı 90'lı yıllarda Teleüt düğünleri eski ihtişamlarını kaybettiler. Ancak son yıllarda düğün gelenekleri yeniden canlanmaya başladı. Düğün töreni kuda, yaraştık, toy şeklinde üç aşamadan ibarettir. Defin merasimleri ve anma törenleri gelenekleri de günümüze kadar korunmuştur. Sözlü halk edebiyatı olarak merasim şarkıları yaşatılmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren erkekler Ruslar gibi giyinmeye başladılar ve erkek giysisi gömlekten ve pantolondan ibaretti. Kadınların giyimi ise dantelle işlenmiş parlak önlüklü uzun tuniklerdi. Kıyafetin en önemli ayrıntısı rengârenk yakalar ve kemerlerdir. Bu kemerlerin yapılma geleneği günümüze kadar korunmuştur. Teleüt kadınlarının giysilerini takılar ve düğmeler tamamliyordu. Evli kadınlar eşlerini kaybettikten sonra çıkardıkları inci halkalardan veya gümüş paralardan hazırlanmış takılar takarlardı. Küpelerini ise “çocuklarının ve sığırlarının sağlığını koruduğu” inancıyla hiçbir zaman çıkarmamaya gayret ederlerdi. 16. yüzyılda Moskova’da da çok tutulan küpeleri sallama ve yürürken ses çıkaran küpeleri değerli idi. Teleütler kuyumculuk sanatına eskiden beri sahip çıkmışlardır. Günümüzde bile güzel yakalı tunik tarzı elbise ve rengârenk ve el işi kemerler ve bayram takıları köylerde ve şehirlerde Teleüt kadınlarının çoğunda vardır. Teleütlerde kürk yapımı 90'lı yıllara kadar yaşatılmaktaydı. Ancak artık kimse bu işi kârlı bulmuyor ve hiç kimse Teleüt ayakkabısı olan çarık yapımı işi ile de uğraşmıyor.

Teleüt mutfağında göçebe ve köylü yemek kültürünün unsurları bir araya gelmiştir. Kuzu ve at etinden yapılan yemekler, örneğin tutmaş (soğan ve köfteli çorba) ve pelmen (farklı iç harçları olan börekler), etli börek kurnik ve katama çok sevilir. Pelmeni yarım ay şeklinde yapılır (yarım ay Türk geleneklerine göre önemlidir). Pelmenle ilgili bir de bayram vardır. Pelmenek bayramında herkes pelmen yemek için birbirine konuk olur. “Pelman yirge pargar” şeklinde evine davet edene “Te Jyakşi, kelerik” diye cevap vermek gerekir. Malmıktu da millî bayramlardan biridir. Son zamanlar yeniden canlandırılan Pardakay bayramında şenlikler sabah erkenden başlar ve ertesi sabaha kadar sürer (Kolçegoşeva, 2007-02-02).

Tarih ve etnografya müzesi “Çolkoy”un Müdürü Vladimir Çeluhaev’in sözlerine göre, bir zamanlar Teleütlerin çok sayıda millî bayramları vardı, ancak zamanla onlar hafızalardan silindi. Masal anlatanların da zamanla yerini televizyonlar aldı. Bir zamanlar masalcılar Teleüt kültüründe önemli yer tutmaktalardı.

“Eskiden uzun kış gecelerinde tüm köy insanları mutlaka masalcının evinde toplanırdı. O masallar, efsaneler anlatır ve anlattıklarına şarkılarla eşlik edilirdi. Bazen bir masal veya efsanenin anlatımı bir kaç gece boyunca sürüyordu. Günümüzde masalcılar kalmadı. En sonuncular da geçen yüzyılın 60'lı 80'li yıllarında vefat etti.” (Yançenko, 2011)

Özünde bir inanç sistemi olan Şamanizm Teleütlerin kültürünün bir parçası olmakla kalmamış, onların yaşam tarzı hâline gelmiştir. Teleüt kültürü denince ilk akla şaman ayinleri, Şamanizm gelenekleri gelmektedir. Teleütlerin animistik bazda Şamanizmi diğer Altay halklarının Şamanizmi ile ortak özellikler göstermesinin yanı sıra kendine özgüğü, farklı gelenekleri ile her zaman dikkat çekmiştir. Rus kaynaklarında Şamanizm özellikle de Teleüt Şamanizmi ile ilgili çok sayıda araştırmalarla karşılaşmak mümkündür. Teleüt şamanları, günümüze kadar devam eden törenler, bazı kültürler (Emegender ve Som) Rus ve Altay araştırmacılarının çok

ilgi duydukları bir konudur. Teleütlerin büyük çoğunluğu provoslavlığı kabul etmelerine rağmen Şaman inançlarından da vazgeçmemişler. Hristiyanlık Şamanizmle iç içe girmiştir. Bir grup Teleüt (Tomsk) Müslümandır. Günümüzde Teleütler hem Tanrıya hem de ruhlara inandıklarını söylerler. Onlar Şaman ayinlerini ciddiye almaktadırlar. Her evde yabancı gözlerden saklı bir yere kutsallaştırdıkları bez bebek (emegender), her bahçeye ataların koruyucu ruhlarının şerefine kurutulmuş genç kayından yapılmış somdor koyarlar. Teleütler gökyüzünün 16 katlı olduğuna inanırlar. İnanca göre hastanın ruhu bu katlardan birinde kaybolur ve şaman âyin yaparken trans hâlinde onun ruhunu bulmak için katları gezer. Eski bir âyin olan alasta mantraya benzemektedir.

“Artık Mariya Pavlovna Kolçegoşeva gibi geleneksel âyinlerin son koruyucuları yaşamaktadır. Son şamanın 30’lu yıllarda yaşadığını belirten Tarih Etnografya Müzesinin Müdürü Vladimir Çeluhoev’in de söylediği gibi: ‘Sovyetler Birliği döneminde şamanların etkisi en aza indirilmeye çalışılmış ve zamanla köyde doktorların da bulunması doğal olarak şamanlara olan ilgiyi azaltmıştır.’ (Roman Yançenko, 2011).

“Şamanlar eskiden her Teleüt neslinde ve her köyde vardı”. (Şamanstvo, 10 Ağustos 2007)

Teleütlerde diğer Türk halklarında olduğu gibi ateş kültü ve mayana kavramı da çok önemlidir.

Teleütlerin kültürel hayatlarındaki en merkezî ve acı sorunları ana dilleriyle ilgilidir. Teleüt Türkçesi yakın zamanlara kadar Altay Türkçesinin bir şivesi olarak sayılmakta idi ve hakkında etraflı bir araştırılma yapılmamıştı. Ancak akademik çalışma olarak Fisakova’nın gramer kitabı değerli bir çalışmadır. Altay misyonerleri Sibiryaya geldikleri dönem Teleüt Türkçesini okullarda kullanmaktalardı ve onlar tarafından Teleüt grameri yazılmıştı. Yani kısa süreliğine de olsa Teleüt Türkçesinin yazı dili olarak kullanılması ile ilgili bilgiler mevcuttur.

Sovyetler Birliği döneminin son yıllarındaki (1979 yılı) verilere göre evde çocukları ile ana dilinde konuşan Teleütlerin oranı sadece %56’dır. Yapılan reformlara ve gençlerde millî kültür ve ana dili bilincinin kısmen de olsa uyanmasına rağmen günümüzde durum yine de kötüdür. Teleütçe sadece bir okulda öğretilmektedir (Bekovo köyünde Belovo ilçesine bağlı okulda). Ancak burada da dersler seçmeli olarak yapılmaktadır. Teleütçe-Rusça sözlüğün, Teleütçe Metodolojik edebiyatın hazırlanması büyük ve zor bir çalışmanın daha ilk adımlarıdır. Son yıllarda Resimlerle Teleüt Dili, Milli Alfabe ve Rus hikâyelerinin Teleüt Türkçesine çevirileri basılmıştır, ancak Şunkan’ın Kahramanlıkları gibi halk hikâyeleri sadece yaşlıların hafızalarında yaşatılmaktadır. Çocuklar ana dilinde anlamakta, ancak genelde konuşamamaktadırlar. Son yıllarda Teleüt Türkçesinin yeniden canlandırılması için bazı adımlar atıldı. Genç Şor ve Teleütlerde millî duyguların uyandırılması, millî kültüre saygı ve ana diline ilgi uyandırmayı hedefleyen yaz kampları düzenlenmiştir. Karatag Kampı Taştakol bölgesinde 2004 yılında ve Tan Kampı Bekovo köyünün okulunda 2009 yılında açılmıştır. Bu kamplarda çocuklar ana dilinde yazıp okumayı öğrenmiş, halklarının tarihi, millî mutfakları ile tanışmış, kültürel oyunlar oynamış, halk el sanatları ile uğraşmışlardır.

Teleüt -Orus Sözlük- Teleütçe Rusça Sözlük bir zamanlar Sibirya'nın çok sayılı halkı olan Teleütlerin kendi dillerinden sözlerle karşılaştıkları ilk kitaptır. Kitap 1995 yılında basılmıştır. Bu kitap Şükrü Halûk Akalın ve Caştegin Turgunbayev tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve *Teleüt Ağzı Sözlüğü* adı ile 2000 yılında Ankara'da yayımlanmıştır.

Teleüt Masalları 1957 yılında Tokmaşev tarafından kaleme alınmış ve onun torunu Denis Tokmaşev tarafından sunulmuştur ve 2002 yılında Kuznetsk'te basılmıştır. Bu kitapta “Ker Sakal”, “Balçık Çocuk/Balkaştan Yuuraan Balaçak” gibi masallar yer almaktadır.

Teleütlerin sözlü edebiyat ürünleri özellikle, masallar, kahramanlık hikâyeleri, şarkılar derlenmektedir. Ancak yazılı edebiyat maalesef gelişmemiştir. Kalışev, Teleüt Türklerinin yetiştirdiği ilk ve tek şairdir (Akalın, 1999, s. 428). Nikolay Kalışev'in şiir kitapçığı 1998 yılında basılmıştır.

Bekovo köyünde Teleüt Kültür ve Tarih Müzesi bulunmaktadır. Çolkoy olarak adlandırılan bu müzenin müdürü Vladimir İliç Çeluxoev Teleüt halk bilgini sayılmaktadır. Çeluxoev'in ismine son yıllarda gazete ve dergilerde Teleütlerle geçen haberlerin birçoğunda rastlamak mümkündür.

Vladimir Çeluhaev Rus gazetecisine “Bizim dilimiz Kırgız, Kazak, Kalmık, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesine benzemektedir.” demiş ve gazeteci onun bunu gururla söylediğinin altını çizmiştir (Beluza, 10 Ekim 2008).

Teleütler uzun bir sürede yabancı bir yaşam tarzına zorlukla alışarak Ruslar arasında asimile olmuşlardır. Her şeye rağmen yok olmamalarını ve kendi kültürlerini korumayı başarma nedenlerini onların atalardan gelen savaşı ruhlarına bağlayanlar haklıdır belki de.

Elde ettiğimiz Rus kaynaklarından da anlaşıldığı üzere son yıllarda çıkarılan yasalar ve kararlar yetersiz kalmakta ve devlet gerçekten halkın refahının sağlanması, dilin ve kültürün geliştirilmesi için ciddi adımlar atmamakta, projeler destek bulamamaktadır.

“Bir zamanlar Altay halklarının ileri gelenleri Ruslarla birleştiklerinde şöyle söylemişlerdi: Bir gün kendi halkımızı yulafı buğdaydan seçer gibi sadece gözlerinden ayırt edeceğiz.” (Kalaşev, 1896, s. 3)

Maalesef bu öngörü kısmen hayata geçmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde Teleüt Türkçesine ve kültürüne yabancı, atalarının becerilerine sahip olmayan bir nesil yetişmişti. Teleütlerin sadece kültürleri ve dilleri değil, kendileri de bir halk olarak kaybolma riski ile karşı karşıya bırakılmışlardır. Kötü ekonomik ve ekolojik şartlar, kültürel asimilasyon, ana dilin zamanla unutulması onları kendi topraklarında azınlık durumuna düşürmüştür. Ancak asırlarca süren siyasi baskı, asimilasyon, işsizlik gibi sorunlara rağmen Teleütler günümüzde kendi geleneklerinin, kültürlerinin ve ana dilinin yaşatılması için mücadele vermektedirler. Teleütleri ziyarete giden bir gazeteciye şikâyetlerini dile getiren köylülerden biri

“Biz Teleütlere kimsenin ihtiyacı yok”

diyor ve gazeteci makalesinde soruyor:

“Gerçekten mi hiç kimsenin onlara ihtiyacı yoktur?” (Beluza, 10 Ekim 2008)

Türkçeleri, tarihleri, gelenekleri ve kültürel varlıkları ile bir bütün olarak Türk dünyasının Teleütlere ihtiyacı vardır...

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (1999). Teleüt Şairi Nikolay V. Kalışev ve Şiirleri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, s.426-437, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Batyanova, E. P. (2007). *Rod İ Obşına Teleutov v XIX- Naçale XX* Moskva: İzdatelstva Nauka
- Belozorova, M. B. K. (2008). *Probleme İntegratsii Korennix Maloçislennix Narodov Yujnoy Sibiri v Rnoçnuyu Ekonomiky v 1990-e- Naçale 2000-x gg* (Na Primere Baçatskix Teleutov) Vestnik Tomskogo Gosuniversiteta.- N309. Tomsk.
- Beluza, A. (2008 10 Ekim). Teleuti nadeyutsya na Boga i Duxa *İsveztıya* gazeta.
- Boronin, O. V. (2002). *Çelkançı mejdu Rossıey i Djungariy v XVII-pervoy polovine 50-k gg. XVIII vv.* Vostokovedniye issledovaniya na Altae. Barnaul, 9-17
- Fisakova, G. G. (1979). İzüçenie Yazıkı Baçatskix Teleutov. *Yazıkı Narodov Sibiri* Kemerovo.
- Funk, D. A. (1993). Baçatskie Teleuti v XVIII prvoy çetverti XX veka: istoriko *Etnografıçeskoe issledovanie.* İzdanıeİEA: RAH 325 sayfa.
- Funk, D. A. (1997). *Teleutskoe şamanstvo:tradiçionnie etnografıçeskie interpretaçii i novie issledovatelskie vozmojnosti.* Moskva: izdanıe İEA RAH, 268 sayfa.
- Kindikova, H. M. (2008). Altayçı v Kontekste İstorii (etkulturoloğıçeskiy aspekt) *Filologiya i çelovek.* Barnaul. N1 97-103
- Krasnoselskaya, T. (2010 10 Ağustos). i payram i pardakay Radost Obşaya *gazeta Kuzbass* 144 (25106).
- Smirnov, V. Y. (2003) *Teleutskıye Altayçı* Etnografıçestkiy Vestnik Novosibirsk N12 (13).
- Sulyandziga, R. V. & Kudryaşova, D. A. & Sulyandziga P. V. (2003). *Korennıye maloçislennıye narodi Severa, Sibirii Dal'nego Vostoka Rossiyskoy Federatsii* Obzor sovremennogo polojeniya. Moskva

Şeglova, T. K. (2003). *Teleutskoe Nselenie Nijnego i Srednogo Priçumişya Altayskogo Kraya po Usnum İstoriçeskim İstoçnikam 1996-2002 gg.* Çentralnaya Aziya i Sibir. Perviyе Nauçniye Çteniya Pamyati E. M. Zalki, Barnaul. 258-268.

Teleuti Ptayutscya soxranit svayu tradiçii. (2007 10 Ağustos). jurnal *Şamanstvo*.

Umanskiy, A. P. (1980). *Teleuti I Russkiye v XVII- XVIII vekax* Novosibirsk İzdatelstvo Nauka.

Yançenko, R. (2011 19 Ocak). *Teleut s Toporom- k surovoy zime!* Erişim tarihi 20 Nisan <http://sibdepo.ru>

STANDARDS OF CREATING ELECTRONIC DICTIONARIES OF ENDANGERED LANGUAGES: THE *RELISH* PROJECT

İrina NEVSKAYA

1. The RELISH project

The RELISH project (Aristar-Dry, Drude, Windhouwer, Gippert, & Nevskaya, 2012) addresses a two-pronged problem: (1) the lack of harmonization between digital standards for lexical information in Europe and America, and (2) the lack of interoperability among existing lexicons of endangered languages, in particular those created with the Shoebox/Toolbox lexicon building software incorporating the Multi-Dictionary Formatter (MDF) which is a *de-facto* standard widely used in the linguistic community. As the project abstract states: "...when a lexicon constitutes the only record of a dying or already extinct language, it can contribute unique linguistic and cultural information to our store of scientific knowledge. Making it interoperable with other lexical data becomes a critical research priority. However, despite the support accorded to initiatives to develop digital standards for language documentation within both the US and Germany, there still exist major barriers to lexicon interoperability. The most significant barrier is that standards-setting bodies have arrived at different standards for format and markup on the two sides of the Atlantic. Additionally, within each national community, divergences exist in lexicon format and markup, in part because field linguists have hitherto relied on software which does not offer the linguist adequate support in choosing structural or linguistic categories."

The cooperation partners in the RELISH project are the University of Frankfurt (FRA), the Max Planck Institute for Psycholinguistics (MPI), and Eastern Michigan University, the host of the Linguist List (ILIT).

ILIT and its consultants and MPI pursue the top-down approach, harmonizing terminology and structure, while FRA leads the work on the bottom-up approach, analyzing the attributes and values in the selected Endangered Languages lexicons.

The project aims at harmonizing key European and American digital standards. Using several lexicons of endangered languages as test cases, among them two lexicons of Turkic languages (Chalkan and Tuva), the project establishes a unified way of referencing lexicon structure and linguistic concepts, and develops a procedure for migrating these heterogeneous lexicons to a standards-compliant RELISH format. Once developed, the procedure will be generalizable to the large store of lexical resources involved in the LEGO (Lexicon Enhancement via the GOLD Ontology) and DoBeS (*Dokumentation bedrohter Sprachen* 'Documentation of Endangered Languages') projects. By now, the LEGO archive has 17 lexicons of endangered languages and over 3000 wordlists. The DoBeS lexica are stored in The Language Archive of the MPI Nijmegen which offers web services for over 50 endangered lexica, mostly in the LEXUS format.

The project is of significance both to the user community and to the organizations which support their research. Language data are central to a large scientific

community, including anthropologists, archaeologists, historians, geneticists, sociologists and linguists. Ensuring the interoperability of any individual lexicon exponentially increases its potential scientific contribution. The current harmonization of standards will streamline the future development of software tools and web services deployed in lexical research. Accordingly, the outcomes of the project add value to other projects already funded with public funds in Europe (e.g., LIRICS, CLARIN) and the US (E-MELD, the Data-Driven Ontology Project, GOLDComm, LEGO); and it contributes to the ongoing effort of developers and funding agencies to make the most efficient use of scarce resources.

The structural harmonization is achieved through converting the test lexica having a very heterogeneous structure into the LMF compliant RELISH format, see the RELISH project website: <http://tla.mpi.nl/relish/>. The used linguistic terminology will be harmonized by mapping on the ISOcat data categories (see 2.1).

This paper will concentrate on the structure of multilingual dictionaries of endangered lexicons created with the Toolbox program and on implementing the ISOcat data category registry for harmonizing the used terminology.

2. The standards used before RELISH

One of the RELISH objectives is harmonization of linguistic concepts used in lexicon archives on both sides of the Atlantic.

While the LEXUS lexicons use the ISO DCR as their reference frame and map their concepts on the ISOcat data categories, the LEGO lexicons refer to the GOLD concepts. However, originally these lexicons were created by using the MDF software supplied together with the Shoebox/Toolbox program.

Both the ISO DCR and the GOLD ontology reflect the ongoing efforts of linguists to establish standards for linguistic concepts.

2.1 ISO DCR

ISO Technical Committee 37, Terminology and other language and content resources, established an ISO 12620:2009 based Data Category Registry (DCR), called ISOcat (see <http://www.isocat.org>). By linking data to the ISOcat data categories, semantic interoperability of the linguistic resources can be achieved. This link is established by an URI, which serves as the Persistent Identifier (PID) of a data category. The ISO DCR applies the grass to roots approach.

You can:

- Find Data Categories relevant for your resources and embed references to them so the semantics of (parts of) your resources are made explicit
- Interact with Data Category owners to improve (the coverage of) their Data Categories
- Create (together with others) new Data Categories and/pr selections needed for your resources and share those

STANDARDS OF CREATING ELECTRONIC DICTIONARIES OF ENDANGERED LANGUAGES: THE *RELISH* PROJECT

- Submit (your) Data Categories for standardization
- Use the ISO DCR free of charge

2.2 GOLD

The GOLD ontology has been developed by the GOLD Community constituted by scholars interested in best-practice encoding of linguistic data and providing a platform for sharing existing data and tools from related research projects. As stated by Farrar & Langendoen (2003), “GOLD can act as a kind of lingua franca for the linguistic data community provided that data providers are willing to map their data to GOLD or to some similar resource”. The GOLD standard encompasses linguistic concepts, definitions of these concepts and relationships between them in a freely available ontology.

Both the ISO DCR and the GOLD ontology are based on the principles of knowledge engineering and apply the accumulated knowledge of a well-trained linguist.

2.3 MDF

MDF (Multi-Dictionary Formatter) is a text format developed by SIL with minimal mark-up:

- The content is organized in *fields*
- Each field consists of a *marker* and the *field content*
- It is a flexible database format (optional fields, repeated fields etc.)
- Some markers contain language property: v, n, r, e
- V – vernacular language, the documented variety
- N – national language, the state language in the country where the documented variety is spoken
- R – regional – a language of broader communication
- E – the language of scientific description and glossing, normally English, but also German, Russian, etc.
- Markers with language properties form a marker “family”: de, dn, dr, dv (definition in the English, national, regional, and vernacular language)
- It is quite exhaustive for standard lexicography in field research on minority languages
- It is a *de-facto* standard, although Toolbox is officially not supported by SIL any more (now replaced by FIELD / FLEX).

3. RELISH concepts in the ISO DCR

In the course of the RELISH project, all the categories dealt with in the GOLD and MDF standards were imported into the ISO DCR. A suitable transformation of the concepts of the GOLD ontology into data categories was created. The lexicon categories used in the Multi-Dictionary Formatter were created in the ISOcat data category registry. Thus, all the GOLD and MDF categories are now part of the ISO

DCR. Both data category selections (GOLD and MDF) have been made public and are already widely used by the linguistic community for their resources.

3.1 Encountered problems

The following issues had to be dealt with:

- 1) the problem of the language assignment which is integrated into many MDF markers; most of them are thus in fact ‘complex’ categories;
- 2) the problem of dealing with the category of “status” of languages.

Most MDF categories are presented through sets of markers distinguished by the status of a language in which the respective information is encoded: vernacular (the documented linguistic variety), national (the state or official language of the country where this variety is spoken), regional (the language of broader communication in the area where the documented variety is spoken) and English (the language of scientific description and glossing, normally English, but also German, Russian, etc.);

- 3) the GOLD and MDF categories were introduced as sets. This led to the situation where some categories exist in the ISO DCR twice or even oftener because some project-specific categories were introduced earlier, using typical names for linguistic categories, but defining them in a very narrow way, or, the other way round, in a very broad way. However, some categories denoting the same phenomenon were introduced twice or even more often. Synchronization and update of controversial and complementary terminology with ISO DCR community are needed.

3.2 Implemented solutions

Our approaches to these problems have mutated in the course of the project.

- 1) First we have encoded the complex MDF categories as individual (complex) ISO data categories the way they are presented in the MDF standard; an indication to the simple categories they include has been made. However, it was later decided to introduce the category of “status” into the ISOcat category registry, and it became possible to deal with these categories as combinations of simple ones, which was implemented in the LEXUS import/export processes; this procedure was first applied to the Udi lexicon. A strategy of mapping to multiple categories was worked out in Nijmegen by introducing the ‘status’ and ‘language’ tags that can be mapped independently.
- 2) We see the Relation Registry also called RELcat being developed by the MPI, see (Schuurman & Windhouwer, 2011), as a way to deal with the situation when ISOcats’ doublets exist. In principle, a special ISO committee should start a standardization procedure and define ‘standard’ categories recommended for broader usage. However, this procedure does not take place now. The RELcat will allow specification of (individual) relationships between data categories from the ISOcat DCR and, possibly, other concept registries. For this end, types of relations between the categories were established to be implemented in the Relation Registry and in mapping the categories in the process of lexicon import into the LEXUS and into the RELISH interchange formats. A chart describing

STANDARDS OF CREATING ELECTRONIC DICTIONARIES OF
ENDANGERED LANGUAGES: THE RELISH PROJECT

the relationships between the MDF data categories, the GOLD data categories and other ISOcat data categories was imported into RELcat, which allows the use of these relationships in broadening and generalizing semantic searches.

4. Major RELISH outcomes and future prospectives

Beside the development of RELcat, the RELISH project was also the prime motivator for more stable import/export facilities of the new LEXUS back-end which allowed for MDF lexica to vastly improve in stability. This facility now also includes data category references for standard MDF markers.

The RELISH LMF allows associating of a feature with its proper ISOcat data categories.

The RELISH project has shown that the ISO DCR needs a specific domain that will deal with language variation of various types. The issue of language varieties is not satisfactorily dealt with in the existing standards of language codes.

REFERENCES

GOLD: General Ontology for Linguistic Description: <http://linguistics-ontology.org/>.

Helen Aristar-Dry, Sebastian Drude, Menzo Windhouwer, Jost Gippert, & Irina Nevskaya. (2012). „Rendering Endangered Lexicons Interoperable through Standards Harmonization”: the RELISH Project. *Proceedings of the LREC-2012*. Istanbul. 766-770.

<http://lift-standard.googlecode.com/svn/trunk/>

ISO 24613. *Language resource management — Lexical markup framework (LMF)*. (2008). Geneva: International Organization for Standardization.

LEGO: Lexicon Enhancement via the GOLD Ontology:
<http://linguistlist.org/projects/lego1.cfm>

LEXUS: <http://www.lat-mpi.eu/tools/lexus/>

LIFT: Martin Hosken and Stephen McConnel (SIL Non-Roman Script Initiative (NRSI) and Language Software Development) *Lexicon Interchange Format. A Description* (version 0.15):

MDF: Coward, D. F. & Grimes, Ch. E. (2000). *Making Dictionaries: A guide to lexicography and the Multi-Dictionary Formatter*. Waxhaw, North Carolina: SIL International:
http://www.sil.org/computing/shoebox/MDF_2000.pdf

RELISH: <http://tla.mpi.nl/relish/>

Schuurman, I. & Windhouwer, M. A.. Explicit Semantics for Enriched Documents. What Do ISOcat, RELcat and SCHEMAcat Have To Offer? In: *2nd Supporting Digital Humanities conference (SDH 2011), 17-18 November 2011, Copenhagen, Denmark*. Copenhagen, Denmark.

Scott Farrar and D. Terence Langendoen (2003). A linguistic ontology for the Semantic Web. *GLOT International*. 7 (3), pp.97-100.

OLD INNOVATIONS IN SALAR AND WESTERN YUGUR

Hans NUGTEREN

1. Introduction

Salar and Western Yugur are Turkic languages spoken in the Qinghai-Gansu area in Northern China. Both can be counted as members of the Qinghai-Gansu Sprachbund, but they are not closely related. Salar (Salır) is a Turkic language of Oguz origin which adopted several features from Chagatai Turkic. Western Yugur (Sarıg Uyğur) is perhaps most closely related to South Siberian Turkic. Both languages have become separated from their immediate relatives centuries ago. As a result they have had no part in changes that since took place in Central Asian and South Siberian Turkic, and thus they possess both archaic features and recent areal features. The label ‘archaic’ in this context generally denotes features that are known from ancient stages of Turkic, but are not generally preserved in modern languages.

The new developments in Salar and Western Yugur are often shared by, and in part adopted from, the neighbouring languages with which they form the Qinghai-Gansu Sprachbund. Apart from Salar and Western Yugur, this includes Mongolic languages (Eastern Yugur and the Shirongol languages), and varieties of Amdo Tibetan and Northwestern Mandarin Chinese.

Shared features of Salar and Western Yugur that are due to their Sprachbund membership rather than to their relatedness include: loss of personal endings on the verb, development of split verbal paradigms in relation to evidentiality, loss of the privative suffix *-sXz*, loss of the pronoun *siz* ‘you (pl.)’. Note that Salar and Western Yugur are not in direct contact.

Innovations in both languages are in part identical, representing obvious solutions that may also be found in other Turkic languages, e.g. the use of **yo:k* ‘absent’ instead of the privative suffix, or **seler* < **sen-ler* instead of *siz*. However, the same inherited word material may be applied in different ways, as in case of the copulas **ärür* and **turur*. Western Yugur uses **turur* as an evidential marker, Salar as a non-evidential marker.

Morphological simplification and loss can also take different routes. Both Salar and Western Yugur are undergoing simplification of the possessive suffixes, and increasingly favour possessive marking by means of the preposed genitive of the appropriate personal pronoun. As far as the possessive suffixes are still used, they are usually combined with the personal pronoun in the genitive. This has allowed Salar to merge the plural possessives with their singular counterparts, so that *-(X)m* denotes ‘our’ as well as ‘my’. This development, and the frequent metanalysis of the third person possessive as a part of the preceding word stem or suffix, have resulted in Salar sentences like the following:

men igisim paɣulaşbir
I two-POS3-POS1 chat-PROG
‘The two of us are chatting.’ (Lín, 1985, p. 57)

sen su iŝguŋ ~ iŝgusi gelir o?
 you water drink-PNEC-POS2 drink-PNEC-POS3 come-AOR Q
 ‘Do you feel like drinking water?’ (Lín, 1985, p. 61)

In Western Yugur the first and second person possessives, now mostly restricted to kinship terms, tend to take *-(X)ŋ* for both the first and second person, both in singular and plural (see Chén & Léi, 1985, p. 61).

In this paper I would like to investigate the intermediate layer of old morphological innovations in Salar and Western Yugur, that is, innovations that developed internally on the basis of existing Turkic elements, independent from, and probably earlier than, contact-driven innovations. These innovative features cannot be dated absolutely, but many of them are likely to stem from the period between the separation from their respective subgroups and the modern ‘decline’ which sees the alteration, replacement or loss of phonemes, morphemes and lexemes due to non-Turkic influences. The old innovations are thus the very features that distinguish these unique languages from their relatives and neighbours, and that, from a linguistic perspective, represent the greatest loss if the speakers were to abandon their native languages.

In the following pages a couple of categories will be discussed, which have in common that they represent new functions of existing morphemes, or morphemes that were newly developed.¹

2. Numerals

One of the striking archaisms of Western Yugur is the preservation of the anticipating counting system. This system, now almost lost, uses *yigirmi* ‘twenty’ to count from ten to twenty, and *o^htis* ‘thirty’ from twenty to thirty. However, Western Yugur also shares with the South Siberian languages the replacement of the old decads by analytical forms, giving rise to the forms *iŝkun*, *u^hçun*, *törtun*, *pisun*, etc. Salar features the decads from 60-90 based on *elli* ‘fifty’: *elli on* ‘sixty’, *elli yiyirme* ‘seventy’, etc., alongside the old Turkic decads. It is as yet unclear what motivated the creation of the new forms.² Due to these developments, parts of the Western Yugur and Salar counting systems have come to look quite different:

Salar	Western Yugur		
<i>on</i>	<i>on</i>		10
<i>on sekis</i>	<i>saqis-yigirmi</i>	(eight towards twenty)	18
<i>on doqus</i>	<i>to^hqis-yigirmi</i>	(nine towards twenty)	19
<i>yiyirme</i>	<i>iŝkun</i>	(two tens)	20
<i>yiyirme beş</i>	<i>pes-o^htis</i>	(five towards thirty)	25
<i>odtus</i>	<i>u^hçun</i>	(three tens)	30
<i>ahmuŝ ~ elli on</i>	<i>a^httun</i>	(six tens)	60

¹ I would like to thank Marti Roos for providing many of the Western Yugur examples.

² Remarkably, Dāristān dialect of Khalaj features these same formations for 60-90, while some other Khalaj dialects multiply ‘thirty’ and ‘forty’ to create higher decads (Doerfer, 1988, p. 112).

Western Yugur *ayaq* and Salar *zanzi* ‘ten thousand’ represent additional meanings of the words with the original meaning ‘cup’. The same semantic extension is found in the Shironqol Mongolic languages (see Nugteren & Roos, 2010).

3. Word formation (Western Yugur)

Before the arsenal of productive suffixes had shrunk to its present size, some suffixes apparently attained great popularity after the old Turkic period.

The ‘vowel verbalizers’ *-A* and *-U*³ have had a productive period in Western Yugur. The following verbs were formed with *-A*:

adjective base	verb	
<i>az</i>	<i>aza-</i>	little/few > to decrease
<i>kö^hp ~ ke^hp ~ ki^hp</i>	<i>kiwi-</i>	much/many > to increase
<i>keŋ</i>	<i>keŋe-</i>	wide > to be widened
<i>uzin</i>	<i>uzina-</i>	long > to be lengthened
<i>yoq</i>	<i>yoqa-</i>	absent/poor > to become poor

Interestingly, these verbs apparently replaced various older formations such as *az-u-*, *keŋ-ü-*, *köp-äd-*.⁴ The verbalizer *-(A)d* was lost in Western Yugur, both as a productive suffix and in existing formations. It is not clear why the formations *az-u-* and *keŋ-ü-* were replaced, given that other Western Yugur verbs were newly created with *-U* before it became non-productive. Examples include the following.

adjective base	verb	
<i>q^hoyig</i>	<i>q^hoygï-</i>	thick > to become thick
<i>qa^htig</i>	<i>qa^htqï-t-</i>	hard > to harden (tr.)
<i>t^har</i>	<i>t^hari-t-</i>	narrow > to make narrow ⁵

Another old verbalizer that has brought forth some new Western Yugur verbs is *-(A)r*. However, in modern Yugur it is mostly found in the extended form *-(A)r-(X)l* for the intransitive⁶, or *-(A)r-t* for the transitive counterparts.

adjective base	verb	
<i>yüqa</i>	<i>yüqa-r-lï-</i>	thin > to become thin
<i>qïsqaq</i>	<i>qïsqaq-r-lï-</i>	short > to become short
<i>yimsaq</i>	<i>yimsaq-r-lï-</i>	soft > to become soft
<i>uŋaq</i>	<i>ŋaq-r-lï-</i>	small > to become small

Note that *-q* was lost in the process, as if the verbs derive from **yumŋa-* and **uvŋa-*. Cf. also *azgar-* ‘to regain consciousness’ from **adig* ‘sober, etc’, which itself is not attested in Western Yugur.

³ Some forms may involve the third ‘vowel verbalizer’ *-I*, but due to the Western Yugur unrounding of *U* in non-first syllables the suffix *-I* cannot be distinguished from *-U*.

⁴ Old Turkic *uza-* is likely to be related to *uzun* ‘long’, but not derived from this adjective.

⁵ The base **tar-U-*, although intransitive, was provided with an explicative passive, leading to the Western Yugur form *t^harli-* ‘to become narrow’.

⁶ The passive suffix *-(X)l-*, when it follows *-r-*, is normally metathesized to *lï* in Western Yugur.

Both the vowel verbalizers and *-(A)r* have now ceased to be productive, and they cannot be added to new lexical noun material (which is predominantly of Chinese origin). New verbs are predominantly formed by means of the verbalizer *-lA*.

4. New finite verb forms in Western Yugur

A number of new finite verb suffixes have developed from previously existing suffixes. Western Yugur has developed a new habitual form based on the deverbal noun suffix *-GAK*. Western Yugur retains the original function also found in many other Turkic languages, i.e. the formation of lexemes describing an inclination or proneness, as in *oynacaq* ‘who likes to make jokes’ from *oyna-* ‘to play’. This probably first developed a participial function, with the ability to govern a case, as in *i^hsertan qo^hrqqaq* ‘fearing the heat’, *yasī cīnnegek purq^han* ‘a deity that reduces [one’s] age’, *qoy suzgek kus* ‘a cow that tends to butt sheep’. The participle itself can be used as a complement, as in:

men saga orīq t^haytagaqtī yörgeten
 I you.DAT lasso throw-PHAB-ACC teach-IMP1SG
 ‘Let me teach you how to throw a lasso’. (Léi, 38a)

Possibly inspired by Eastern Yugur, where the habitual participle *-dAG* is also the base of a finite habitual form, Western Yugur *-GAK* became a finite verb form. This has partly replaced the aorist *-(A)r*. The fourth example below demonstrates how the negated aorist *-MAs* doubles as the negative counterpart of *-GAK*, which did not develop a negation form **-MA-GAK*.

men yimen xosaŋqa pargaq
 I often Héqīng-DAT go-HAB
 ‘I often go to Héqīng.’ (Léi, 263b)

seler k^hun sen niler işkek er?
 you.PL day every what-PL drink-HAB COP
 ‘What things are you used to eat every day?’ (Léi, 23a)

şīgan tuz yise sutanq^henatqa pennelgek tīr
 mouse salt eat-COND bat-DAT change-HAB EV
 ‘If a mouse eats salt, it changes into a bat.’ (Léi, 57b)

seniŋ a^ht işt q^hawirgaq pe q^hawīrmas me?
 you.GEN horse dog kick-HAB Q kick-NEG.AOR Q
 ‘Does your horse tend to kick dogs or not?’ (Léi, 208b)

Even more remarkable is the development of the derivational suffix *-GUč* into a finite verb suffix. Originally *-GUč* made deverbal nouns, typically denoting utensils and other objects. This function also survives in Western Yugur:

<i>yīgīş ~ yiş</i>	< <i>*ye-güč</i>	to eat > food
<i>yügiş ~ yüş</i>	< <i>*yu-guč</i>	to wash > towel
<i>t^hamqīş</i>	< <i>*tam-guč</i>	to catch fire > fuel
<i>tigīş</i>	< <i>*te-güč</i>	to say > congratulation speech

This came to be used as a verbal noun:

mis yaxş go yörgenkiş k^herek
 we good ADV learn-FUT necessary
 ‘We need to study well.’ (Léi, 170a)

Finally it came to be used as a finite future marker:

men k^hir kezgini yügış
 I dirty clothes-ACC wash-FUT
 ‘I’ll wash the dirty clothes.’ (Léi, 166b)

kô t^hagin kiş mi?
 s/he tomorrow come-FUT Q
 ‘Will s/he come tomorrow?’ (Roos, 103)

sen mīnta q^halsa sen yūlirtkišti
 you here stay-COND you kill-CAUS-FUT-EV
 ‘If you stay here, you will get [yourself] killed.’ (Roos, 102)

men nagşe? < nalgış-i < ni qilgış-i
 I what.do-FUT-COP
 ‘What shall I do now?’ (Roos, 103)

5. Salar imperatives

An element *-doğo*, *-duğu* can be found after the second person imperative, i.e. the bare verb stem (in Salar also used for the second person plural).⁷

sen yasasa aña bir goyesdoğo
 you make-COND s/he.DAT once show-IMP2
 ‘Show him/her when you make [it].’ (Lín, 1985, p. 58)

selar zoğzadoğo
 you-PL sit-IMP2
 ‘You guys sit down.’ (Lín, 1985, p. 61)

The element is viewed as a modal particle by Lín (1985, p. 61) and Ebibulla (2010, p. 55). As it is apparently not used with first and third person imperatives and adhortatives, the particle may serve to alleviate the directness of the order.⁸

One possible etymology could involve the verb **tur-* ‘to stand’, which provides the material for so many periphrastic verb forms and copulas. This would also explain the absence of front-vocalic suffix alternants. The second element of *-doğo* is unclear, but may be the same as that discussed below.

The prohibitive (negative imperative) *-ğuma* is transparent in as far as it contains the normal verbal negation marker *-mA*. However, this normally appears directly after the verb stem. It is also remarkable that the shape is not consistently *-GUmA*, subject to vowel harmony. This suggest that a back-vocalic verb was incorporated into the suffix. The element *-ğu-* has equivalents in other Salar imperatives. The first person

⁷ As elsewhere in Turkic, the bare stem by itself can also be used as an imperative.

⁸ Tenišev (1976, p. 159) compares a suffix *-dik* used by ‘Alī Šir Navā’ī.

plural inclusive takes the shape *-ğula(li)* in Munda dialect (Lín, 1985, p. 60). There is also an imperative/adhortative form that can be used for several persons, as in *men gelgoği* ‘I’ll come, let me come’ (Lín, 1985, p. 59), *u etgoği* ‘let her/him do, s/he should do’ (same meaning as *u etgi*) (Lín, 1985, p. 62).

According to Tenišev (1976, p. 160), the origin of this element is the verb *ğoy-* ‘to put’ < **kod-*, which explanation is followed by Ebibulla. However, this apparently fails to explain the first person plural imperative *-ğulali*, as in *etğulali* (Lín, 1985, p. 60) ‘let’s do’. The final part *ali* represents the original suffix **-All* which is also used in Salar, as in *eteli* ‘let’s do’ (Lín, 1985, p. 60). The first part of the suffix, *-ğul-*, suggests the etymology **kil-* ‘to do’.⁹ Note that the imperative suffix *-Gil*, attested from Old Turkic onwards, seems to stem from **kil-* as well. The development of *ĩ > u* is not uncommon in Salar (with parallels elsewhere in Oghuz). It can be seen in words like *baluχ* ‘fish’ < **balik*.

sen yadamasa diğuma
you be.tired-NEG-COND rest-IMP.NEG
‘Don’t rest if you’re not tired.’ (Lín, 1985, p. 72)

men sini yeşaguma dise, sen yeşar
I you.ACC speak-IMP.NEG say-COND you speak-AOR
‘When I say you should not speak, you speak.’ (Lín, 1985, p. 65)

sen buği çığ barguma, men si oyiji gejur.
you tonight exit go-IMP.NEG I you.GEN house-POS2-DAT come-FUT
‘Don’t go out tonight, I’ll come to your house.’ (Lín, 1985, p. 116)

6. Compound participles with *di-* ‘to say’.

Both Salar and Western Yugur use participles of the verb *di-* ‘to say’ in order to ‘participialize’ newly developed verb forms. In the following example, the future/voluntative is ‘participialized’.

yüüçüge pargi tiogannarga pe^hrse polgiş tro
post.office-DAT go-FUT say-?-PPF-PL-DAT give-COND become-FUT EV
‘If you give it to the ones who are about to go to the post office, it will be fine.’
(Chén & Léi, 115)

In Salar, this can be used for the future/voluntative and the progressive:

etgur diyen işni sen etdu?
do-FUT say-PPF work-ACC you do-PST.Q
‘Did you do the work that you wanted to do?’ (Lín, 1985, p. 75)

u gebir diyen kiş mi inim dir
that come-PROG say-PPF person I.GEN younger.brother-POS1 COP
‘That person who is approaching is my younger brother.’ (Lín, 1985, p. 95)

⁹As a lexical verb, **kil-* ‘to do’ has been all but replaced by the verb *et-* < **e:t-* ‘to do’.

7. Salar converbs

Salar has various converbs that do not transparently correspond to the converbs of other Turkic languages, even those that Salar has a connection to. Unfortunately Ebibulla's recent monograph only contains a slight reworking of Tenišev's analysis, including the example sentences, and does not offer any historical analysis. A selection of them will be mentioned here, with approximate meaning.

-*GAšli* 'while' seems to consist of the well-known -*GAč* and an element -*li*, which looks like the regular Salar reflex of the denominal adjective suffix *-*lXg*. However, given the adverbial nature of converbs, the -*li* in this case is more likely to result from the contraction of the (comparative) adverb suffix *-*lAyU*, although this is no longer productive in Salar.¹⁰

piser tixgešli yešajī
 we be.upright-CV chat-PST
 'We chatted while standing/we stood and chatted.' (Lín, 1985, p. 77)

-*GUnčux* 'before' could be -*GInčA* with incorporated particle *OK*. Alternatively, the suffix or particle¹¹ -*čux* may be involved, as suggested by Dwyer (this volume). This element -*čux* can also be combined with the negative converb -*mi* (< *-*mA-yU*).

gun patgunčux men oyimi yetjī
 sun set-CV I house-POS1-DAT reach-PST
 'I arrived at my house before the sun set.' (Lín, 1985, p. 77)

-*čA*, -*čAni*, -*čAlAr* 'after' is another suffix that may contain the equative -*čA*. Between the verb stem and this suffix one would expect another element; possibly there was a verbal noun, e.g. -(*X*)*g*, which was phonetically worn down. Dwyer (this volume) makes the alternative suggestion that -*čA* stems from the Mongolic 'imperfective' converb *-*JU*.

men anī učiračani oyimi bašla barjī
 I s/he.ACC meet-CV house-POS1-DAT lead go-PST
 'After I met her/him I led [her/him] to my house.' (Lín, 1985, p. 113)

The converb -*GAnniyi* 'because' is formally identical to the perfect participle + genitive case, and perhaps this is exactly what it is. Originally it may have been followed by a postposition, which was subsequently dropped from this structure. A candidate for the lost postposition would be *sebebden* 'because', although this now directly follows the participle without the need of a genitive (cf. Lín, 1985, pp. 107, 114).

buyn u ağırğanni yi gelilma jī
 today s/he be.sick-PPF-GEN come-POT-NEG-PST
 'Because s/he was sick today, s/he could not come.' (Lín, 1985, p. 78)

¹⁰The same contraction is seen in Salar *ničixli* 'how' < *-*nečük-leyü*.

¹¹Salar has several morphemes with the shape -*čix/-čux*, including a diminutive suffix, an emphatic particle, and a definite marker. It is unclear how these relate etymologically.

8. The actionality suffix *-GiLA*¹²

In Roos (2000, p. 125) this suffix is described as an actionality suffix. It is directly followed by tense/aspect markers. Its history must involve the purposive converb *-GiLA* < **-GAIL*, which is also used in Western Yugur, typically with the verbs *bar* ‘to go’ or *kel* ‘to come’.

men tʰagnij artıŋqa aʰt tilegile pargış
 I mountain-GEN back-POS3-DAT horse seek-CVPUR go-FUT
 ‘I’m going behind the mountain to look for a horse.’ (Léi, 99b)

Perhaps the actionality suffix *-GiLA* developed when the verb *par-* was phonetically reduced and dropped.

sen pır qaragıla [...]
 you once look-PUR
 ‘Go and have a look’ (Zhōng, 156)

ana men sizkilaş
 mother I pee-PUR-FUT
 ‘Mother, I have to go for a pee.’ (Roos, 102)

men kʰun sen tʰalaga qoy oʰqargılagaq
 I day every steppe-DAT sheep pasture-PUR-HAB
 ‘I go to the steppe every day in order to pasture the sheep.’ (Zhōng, 219)

9. The Salar verb *yoχ* ?

Salar *yoχ* ‘absent’ is the negative counterpart of *bar* ‘present’. As elsewhere in Turkic, these nouns are used to denote the concept ‘to have’.

maŋa oğil yoχdır
 I.DAT son absent-NONEV
 ‘I don’t have a son.’ (Lín, 1985, p. 83)

Yoχ is also used for the negation of certain periphrastic verb forms, e.g. the progressive in *-bar* (< **-(X)p bar*) is negated with *yoχ*, as in:

u yada yoχa
 s/he be.tired absent-EV
 ‘S/he’s not tired’. (Lín, 1985, p. 68)

In Salar, however, *yoχ* can take participle, converb, or finite verb suffixes:

ğayni yoχğın yeŋkin, yoŋen yoχğın aʰt
 mother-in-law absent-PPF young.bride bridle absent-PPF horse
 ‘A young wife without a mother-in-law is [like] a horse without bridle.’
 (Ebibulla, 266)

maŋa iş yoχmisa, men geŋi
 I.DAT work absent-NEG-COND I come-IMP
 ‘If I don’t have work, I’ll come.’ (Lín, 1985, p. 113)

¹² Not to be confused with the intensive suffix *-GiLA* < **-GILA*.

su yoχmi baluχni asiralmes
 water absent-NEGCV fish-ACC raise-POT-NEG.AOR
 ‘Without water [you] can’t keep fish.’ (Zhāng, 15)

maŋa heli yoχmağanniŋi, almaǰi
 I.DAT money absent-NEG-PPF-GEN buy-NEG-PST
 ‘As I did not have money, I did not buy [it].’ (Lín, 1985, p. 114)

Interestingly, when *yoχ* takes the participle *-GAn*, it may appear either with or without the negation *-mA*, without resulting in an apparent semantic difference. The other forms usually appear with *-mA*, although the inherent negation of *yoχ* would have been sufficient.

As can be seen from some less abraded forms in Tenišev’s texts, the verb suffixes did not actually attach themselves directly to the noun stem *yoχ*, but to the copula *vol-* ‘to become, to be’, which was phonetically reduced, eventually taking on the shape $\emptyset$. It is not clear to what degree the speakers continue to be aware that the verb *vol-* lies under the surface of this construction.¹³

An equivalent development is found in the Shirongol languages, where the descendants of Mongolic **ügei* ‘absent’ can now be directly followed by verb endings, at least on the surface. Historically this also appears to be the result of the phonetic reduction of the copula **bai-*.

Non-standard abbreviations

COND	Conditional converb
CV	Converb
EV	Evidential
PHAB	Habitual participle
PNEC	Necessitative participle
POT	Potentialis
PPF	Perfect participle
PROG	Progressive
Q	Question particle

---

¹³The combination *yoq bol-*, without the phonetic reduction, is used in many Turkic languages.

REFERENCES

- Chén Z. & Léi X. (1985). *Xībù Yùgùyǔ jiǎnzhì* [Concise grammar of Western Yugur]. Běijīng: Mínzú chūbǎnshè.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dwyer, A. (2007). *Salar: a study in Inner Asian areal contact processes, Part I: Phonology*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ebibulla, M. (2010). *Sālāyǔ huànyǔ cáiliàoji*. [Collection of materials of Salar spoken language]. Běijīng: Zhōngyāng mínzú dàxué chūbǎnshè.
- Léi X. (1992). *Xībù Yùgù Hàncídiǎn* [Western Yugur – Chinese dictionary]. Chéngdū: Sìchuān mínzú chūbǎnshè.
- Lín L. (1985). *Sālāyǔ jiǎnzhì* [Concise grammar of Salar]. Běijīng: Mínzú chūbǎnshè.
- Mǎ W. & Mǎ J. & Stuart, K. (2001). *The folklore of China's Islamic Salar nationality (Chinese studies 15)*. Lewiston, New York: Edwin Mellen Press.
- Nugteren, H. & Roos, M. (2006). Prolegomena to the Classification of Western Yugur. In *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic* (Turcologica 60). Erdal & Nevskaya (eds.). 99-130. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Nugteren, H. & Roos, M. (2010). Ayaq Yasagey! Calques Based on Chinese Homophones. In *Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal*: Kappler, Kirchner & Zieme (eds.). 455-462. Istanbul.
- Roos, M. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language. Grammar, Texts, Vocabulary*. [Unpublished dissertation, Leiden University].
- Tenišev, È. R. (1964). *Salarskie teksty*. Moskva: Nauka.
- Tenišev, È. R. (1976). *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva: Nauka.
- Zhāng J. [= Aysó Cañ Cinfeñ] (2008). *Salar ibret sözler/ Sālāēr yànyǔ* [Salar proverbs]. s.l.
- Zhōng J. (2009). *Xībù yùgùyǔ miáoxiě yánjiū* [Descriptive Study of the Western Yugur language]. Běijīng: Mínzú chūbǎnshè.

ТУБАЛАРСКИЙ ЯЗЫК В ТРУДАХ Н.А. БАСКАКОВА И В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Ayuana OZONOVA

Социолингвистическая ситуация.

Тубалары – тюркоязычный этнос, который в настоящее время проживает Турачакском, Чойском и Майминском районах Республики Алтай. Незначительная часть тубаларов проживает в г. Горно-Алтайск.

Устаревшее самоназвание *тыши / йыши киж* ‘человек тайги, черни’, современное *тува / туба-кижи* (‘человек туба’), реже – *тадар*. Этноним *туба*, ставший широко известным в начале XX в., дали им соседи-алтайцы. Устаревшее русское название – *черневые татары*, современное – *тубалары*.

Тубаларский язык входит в сообщество языков и диалектов, которые принято в научной литературе объединять в алтайский язык. В 1993 г. туба-диалект, как и все другие диалекты алтайского языка, за исключением алтай-кижи, получил статус языка малочисленного этноса и был занесен в Красную книгу языков народов России (1994).

По Всероссийской переписи 2002 года признали себя туба 1565 человек, из них 408 человек владеет родным языком. По Всероссийской переписи 2010 года признали себя туба 1965 чел., из них только 229 чел. владеет родным языком (<http://www.perepis2002.ru>; <http://www.perepis-2010.ru>).

Доминирующей тенденцией современных этнических процессов в среде тубаларов является продолжающаяся языковая и культурная ассимиляция. Бесписьменный тубаларский язык подвергается сильному воздействию русского языка, а также частично алтайского литературного языка, в основе которой лежит южный диалект алтайского языка. Почти во всех сферах употребления языка тубалары используют русский. Предпочтение тубаларскому языку в семейно-бытовой сфере отдают лишь люди пенсионного возраста, старше 55-60 лет.

Тубаларский, имея общие признаки с кумандинским и чалканским, по которым северные диалекты отличаются от южных, характеризуется некоторыми отличительными чертами, выделяющими его внутри северных диалектов алтайского языка. Наиболее яркой и характерной отличительной чертой является начальный *j* (при факультативных *t' / d'*) вместо начального *č*, которым характеризуются кумандинский и чалканский. Тубаларский больше, чем кумандинский и чалканский, ассимилирован русским и алтайским литературным языками. Кроме того, он остается наименее исследованным.

Ранее тубаларский язык изучался такими исследователями, как В.И. Вербицкий, В.В. Радлов. Впервые грамматика языка тубаларов получила свое описание в трудах известного тюрколога Н.А. Баскакова на основе материалов, собранных им во время полевых исследований 30-40-х годов XX века (Баскаков, 1965; 1966). В последующие годы значительных исследований

по тубаларскому диалекту практически не было, за исключением монографии С.Б. Сарбашевой, посвященной фонетике тубаларского языка (Сарбашева, 2004). Сотрудниками Института филологии СО РАН были опубликованы материалы, собранные им во время экспедиций 2000-2001 гг. (Кокошникова, Николина, Озонава, Тазранова, 2003а; 2003б; Кокошникова, Николина, Озонава, 2004). Некоторые группы лексики современного тубаларского языка отражены в «Тематическом словаре северных диалектов алтайского языка», изданного Институтом алтаистики им. С.С. Суразакова в 2004 г. В 2009 г. вышел сборник исследователей Московского госуниверситета «Тубаларские этюды», где были представлены результаты исследования языка тубаларов в с. Кебезень Турочакского района летом 2006 г. (Татевосов, 2009).

Лингвистическая характеристика. Фонетика.

Н.А. Баскаков в тубаларском языке выделил 16 гласных фонем: 8 гласных нормальной долготы: а, е, о, ө, і, і, u, ü и 8 соответствующих долгих: aa, ee, oo, öö, іі, ii, uu, üü. По его мнению, все долгие гласные в языке туба вторичного происхождения, т.е. являются результатом стяжения сочетаний гласных с некоторыми согласными: *tojınmaan* (< *tojınmaγan*) ‘не насытился’, *piin / piüin* (< *pügin*) ‘сегодня’.

Исследователь современного тубаларского языка С.Б. Сарбашева выделяет 19 гласных фонем: 16 монофтонгов – а, aa, е, ee, о, oo, ө, öö, і, іі, i, ii, u, uu, ü üü и 3 твердорядные дифтонга: *ao, au, ou*. Например: *avom / aom* ‘мой отец’, *pavir / paur* ‘печень’, *sajruv / sajrou* ‘топленое масло’.

Все дифтонги твердорядные, сужающиеся: второй компонент уже первого. Первый компонент дифтонга может быть как огубленным, так и неогубленным, в качестве второго компонента могут выступать только огубленные гласные. Наличие гласных фонем-дифтонгов определяет особенность тубинского вокализма на фоне других южносибирских тюркских языков, сближая его с якутским.

Кроме того, по мнению С.Б. Сарбашевой, вокализм туба-кижи отличается от других алтайских диалектов фарингализованным произношением долгих гласных (Сарбашева, 2004, сс. 36-93).

В консонатной системе тубаларского языка Н.А. Баскаков выделил 14 согласных фонем (см. Таблицу 1).

Таблица 1. Консонантная система тубаларского языка по данным Н.А. Баскакова.

По способу образования		По месту образования					
		Губно-губные	Зубно-альвеолярные	Передне-твердонебные	Средне-твердонебные	Задне-твердонебные	Задне-мягконебные
Сонорные	Проточные плавные и дрожашие неносовые		l (l')	ɾ			
	Смычные-носовые	m	N		(n')		ŋ
Шумные	Смычные взрывные	(b) p (p')	(d) d		(g') (k')	(g) k	(q)
	Проточные	v	(z), (z'), s (s')	(ʒ), (ʒ') ʃ, (ʃ')	j		(ɣ) (x)
	Аффрикативные			(ʒ), (ʒ') č (č')	(d') (t')		

Некоторая иная система согласных для современного тубаларского языка представлена С.Б. Сарбашевой, которая выделяет 18 согласных фонем (Сарбашева, 2004).

Мы не будем останавливаться на характеристике звуковой системы тубаларского языка, а рассмотрим только те явления и процессы, которые активно развивались со времени его описания Н.А. Баскаковым.

В современном тубаларском языке наблюдаются следующие явления:

1. Развивается процесс выпадения конечного γ : *tay* ~ *taw* 'гора'.
2. Идет процесс вытеснения начального *j* алтайским *t'*, хотя еще встречаются другие варианты: *j / t' / n'*. Например: *jan / d'an / t'an / n'an* 'возвращаться'.
3. Продолжается процесс разрушения губной гармонии гласных. Современному тубаларскому языку характерно параллельное функционирование одних и тех же словоформ как с твердорядной, так и с мягкорядной, как с огубленной, так и с неогубленной сингармонической огласовкой. Например: *пыр / пир* 'один', *шин / пүүн* 'сегодня', *арлаар / арлиир / арлыыр* 'уствовать'. *öl=ön / öl=en* '(он) умер', *ot=qo / ot=qa* 'огню'.
4. Наличие в одной и той же позиции нескольких вариантов шипящих $\check{c} / \check{z} / \check{s}' / \check{z}' / \check{s} / \check{z}'$: *qačan / qažan / qač'an / qaž'an / qašan / qažan / qaš'an / qaž'an* 'когда', что свидетельствует о неустойчивости вариантов этой фонемы.

Морфология.

В области морфологии рассмотрим только некоторые грамматические категории имени существительного и глагола.

Категория падежа. Н.А. Баскаков выделяет шесть падежей: основной, родительный, винительный, направительно-дательный, местный, исходный (см. Таблица 2).

Таблица 2. Аффиксы падежей в тубаларском языке (Баскаков, 1966).

Падеж	Основы на гласный	Основы на носовой согласный	Основы на неносовой сонорный согласный	Основы на глухой согласный
Основной	–	–	–	–
Родительный	-nīŋ / -niŋ, -dīŋ / -diŋ	-nīŋ / -niŋ, -dīŋ / -diŋ	-dīŋ / -diŋ	-tīŋ / -tiŋ
Винительный	nī / -ni, -dī / -di	-dī / -di	-dī / -di	-tī / -ti
Направительно-дательный	-γa / -ge, -ja / -je, -a / -e	-γa / -ge, -na / -ne	-γa / -ge	-qa / -ke
Местный	-da / -de	-da / -de	-da / -de	-ta / -te
Исходный	-dan / -den, -daŋ / -deŋ, dīn / -din, -dīŋ / -diŋ	-nan / -nen, -naŋ / -neŋ, nīn / -nin, -nīŋ / -niŋ	-dan / -den, -daŋ / -deŋ, dīn / -din, -dīŋ / -diŋ	-tan / -ten, -taŋ / -teŋ, -tīn / -tin, -tīŋ / -tiŋ

Падежная система современного тубаларского языка состоит из семи падежей: выделенные Н.А. Баскаковым 6 падежей и орудный падеж с показателем *-la / -le*. Орудный падеж с таким же показателем выделяется в алтайском литературном языке и в современном чалканском языке, хотя Н. Баскаков для чалканского того времени еще не отмечал. В соседних хакасском, шорском языках этот падеж имеет другие показатели: в хакасском *=наң / =нең* и шорском (*=na / =ma / =ба*).

В местоименной парадигме наблюдается меньше вариантов падежных показателей для одной и той же формы. В таблице 3 представлена парадигма личных местоимений по работе Н.А. Баскакова и данные современного тубаларского языка.

В речи современных носителей тубаларского языка отсутствуют приводимые Н.А. Баскаковым формы косвенных падежей для местоимения 3 л. ед.ч., образованные от основы *o-*. Кроме того, все формы исходного падежа имеют окончания со смычным *d*. У Н.А. Баскакова показатель исходного падежа имеет гласные *o* или *a* (*=doŋ / =dan*), в современном тубаларском – гласную *i* (*=din*).

Н.А. Баскаков, наряду с вариантами личного местоимения ‘он’ *ol / o*, отмечает также варианты *ul / u*, которые не встречаются в современных тубаларских текстах. Местоимение 3 л. ед. ч. *ol* имеет супплетивную основу для косвенных падежей *a-*. В современных текстах регулярны варианты *aŋ* (< *a=niŋ*) ‘его’, *ola* (< *ol=a*) ‘ему’, которые не зафиксированы в работах Н.А. Баскакова.

Таблица 3. Парадигмы личных местоимений по современным данным и по Н.А. Баскакову.

Падежи	Источник	мен 'я'	сен'ты'	ol / ul / o / y 'он, она, оно'	pis / bis 'мы'	sler 'вы'	olor / ular / ilar 'они'
Основной	Н. Баскаков	men	sen	ol / ul / o / y	pis / bis	sler	olor / ular
	Современный тубаларский	men	sen	ol / o / a	Pis	sler	lar / ilar
Родительный	Н. Баскаков	meniņ	seniņ	oniņ / aniņ / uniņ	pistiņ / bistiņ	sleriņ	oloriņ / ulariņ
	Современный тубаларский	meniņ / meeņ	seniņ / seeņ	aniņ / aañ	pistiņ	sleriņ / sleriņ	lariņ / lardiņ
Винительный	Н. Баскаков	meni	seni	oni / ani / uni	pisti / bisti	sleri / slerni	olorni / ularni
	Современный тубаларский	meni	seni	ani	pisti	sleri / slerni	larni / lardi
Направительно-дательный	Н. Баскаков	mee / mege / maa	see / sege / saa	oyo / aa	piske / biske	slerge	oloryo / ularya
	Современный тубаларский	maıa / maa	saya / saa	aya / aa / ola	piske	slerge / slere	larya / lara
Орудный	Н. Баскаков	–	–	–	–	–	–
	Современный тубаларский	menle	senle	anıla	pisle	slerle	larla
Местный	Н. Баскаков	mende	sende	onda / anda	piste / biste	slerde	olordo / ularda
	Современный тубаларский	mende	sende	anda	piste	slerde	larda
Исходный падеж1	Н. Баскаков	mennej	sennej	onnoj / anaņ / antaņ	pistej / bistej	slerdej	olordoj / ulardan
	Современный тубаларский	menden / mendin	senden / sendin	andiņ	pisten / pistin	slerden / sleriğin	lardiņ

Категория прианглелности. Н.А. Баскаков выделяет следующие аффиксы посессивности: 1 л. ед.ч.: *-(i)m*, 2 л. ед.ч.: *-(i)ņ*, 3 л. ед.ч.: *-(i)*, *-zi*; 1 л. мн.ч.: *-(i)bis* / *-(i)vis*, *-is*, 2 л. мн.ч.: *-(i)ıar* / *-(i)ger*, *-aar* / *-äär*, *-ar* / *-är*, 3 л. мн.ч.: *-(i)lari* / *-dari* / *-tari* / *-nari*.

Посессивные формы для 2 лица множественного числа с показателями *-(i)ıar* / *-(i)ger*, *-aar* / *äär*, *-ar* / *-är*, выделяемые Н. А. Баскаковым, в современном тубаларском не обнаружены. В современном тубаларском используются другие аффиксы: *-(i)lariņ* / *-dariņ* / *-tariņ* / *-nariņ*. Это подтверждают и материалы московских исследователей [Татевосов, 2009, 200].

Единственное число	Множественное число
1. <i>pala=m</i> ‘мой ребенок’	1. <i>pala=vīs</i> ‘наш ребенок’
2. <i>pala=η</i> ‘твой ребенок’	2. <i>pala=lariη</i> ‘ваш ребенок’
3. <i>pala=zī</i> ‘его ребенок’	3. <i>pala=lari</i> ‘их ребенок’.

Для современного тубаларского языка характерно стяжение некогда аналитических форм в синтетические: *urijgen* (< *urip ijgen*) ‘пролил’, *tavalan* (< *tav=ip al=yan*) ‘нашел’. Так, в таблице 4 представлена парадигма настоящего времени данного момента на *-(i)p + d’it* по данным Н.А. Баскакова и современного тубаларского языка. Для современного тубаларского языка характерно использование не полных, а стяженных форм.

Таблица 4. Парадигма настоящего времени данного момента на *-(i)p + d’it*.

Лицо	Парадигма Н.А. Баскакова	Парадигма современного тубаларского языка
Единственное число		
1	<i>körüp d’itim / körüpitim</i> ‘я вижу’	<i>köriptim / körtim</i>
2	<i>körüp d’itsiη / körüpitsiη</i> ‘ты видишь’	<i>Köripsiη</i>
3	<i>körüp d’it / körüpit</i> ‘он видит’	<i>Köribit</i>
Множественное лицо		
1	<i>körüp d’itis / körüpitis</i> ‘мы видим’	<i>köriptivis / köriptis / körtivis / körtis</i>
2	<i>körüp d’itsler / körüpitsler</i> ‘вы видите’	<i>Köripser</i>
3	<i>körüp d’it / körüpitler</i> ‘они видят’	<i>köripler / köribitlar</i>

Некоторые изменения наблюдаются в парадигме повелительного наклонения. Н.А. Баскаков для повелительного наклонения указывает следующие показатели: 1 л. ед.ч.: *-ajin / -ejin*, 2 л. ед.ч.: $\emptyset$, 3 л. ед.ч.: *-zīn / -zin, -sīn / -sin*; 1 л. мн.ч.: *-ali / -eli*, 2 л. мн.ч.: *-(i)yar / -(i)ger, -lar / -ler*, 3 л. мн.ч.: *-zīn / -zin, -sīn / -sin*. В современном тубаларском языке для 2 л. мн.ч. используются только *-lar / -ler*. Возможен вариант *-tar / -ter*.

Таблица 5. Парадигма повелительного наклонения

Лицо	Парадигма Н.А. Баскакова	Парадигма современного тубаларского языка
Единственное число		
1	<i>kög=ejin</i> ‘посмотрю-ка’	<i>kög=ejin</i>
2	<i>kög</i> ‘посмотри’	<i>kög</i>
3	<i>kög=zīn</i> ‘пусть посмотрит’	<i>kög=zīn</i>
Множественное лицо		
1	<i>kög=ö=li / kög=ö=ök</i> ‘посмотрим-ка’, ‘посмотримте’	<i>kög=eli / kög=ök</i>
2	<i>kög=iger / kög=ö=ör / kög=gīt / kög=lör</i> ‘посмотрите’	<i>kög=ler</i>
3	<i>kög=zīn</i> ‘пусть посмотрят’	<i>kög=zīn</i>

В алтайском литературном языке базовым вспомогательным глаголом для образования аналитических конструкций является глагол *tur=* ‘стоять’. В языке тубаларов, как и в чалканском, чаще используется глагол *t’at=* ‘лежать’, в некоторых случаях ставший уже аффиксом настоящего времени *=t’it / =pt’it*. В этом отношении язык тубаларов сближается с чалканским, хакасским и шорским.

Таким образом, в современном тубаларском языке отмечаются изменения, которые произошли за небольшой срок. Наблюдаются явления, которые

сближают его соседними тюркскими языками – чалканским, хакасским и шорским. Это, например, характер стяжения и упрощения глагольных аналитических конструкций, нарушение губной гармонии гласных. В алтайском языке губная гармония по широкому лабиализованному гласному сохраняется. Идет процесс сближения между тубаларским и алтайскими языками. Это переход во многих лексемах ожидаемого анлаутного *й* в «алтайский» *ть* (туб. *йыл* – алт. *јыл* ‘год’), выпадение ауслатного *э*, употребление формы орудного падежа на =*ла*.

ЛИТЕРАТУРА

- Баскаков, Н.А. (1965). *Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). Тексты и переводы*. Москва: издательство «Наука».
- Баскаков, Н.А. (1966). *Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). Грамматический очерк и словарь*. Москва: издательство «Наука».
- Баскаков, Н.А., Селютина И.Я. (2010). Диалекты алтайского языка. *Основы тюркского языкознания. Диалекты тюркских языков*. Москва: издательская фирма «Восточная литература» СО РАН, 83-109.
- Дьайым, Н. (2004). Алтай тилдин диалектеринин темалар аайынча сӧзлиги. Тематический словарь северных диалектов алтайского языка. Горно-Алтайск: Институт алтаистики им. С.С. Суразакова.
- Кокошникова, О.Ю., Николина, Е.В., Озонова, А.А., Тазранова, А.Р. (2003). Образцы тубаларских текстов. *Языки коренных народов Сибири. Выпуск 7. Экспедиционные материалы. Часть 1. Образцы текстов на тубаларском и чалканском языках*. Новосибирск: редакционно-издательский центр НГУ, 10-140.
- Кокошникова, О.Ю., Николина, Е.В., Озонова, А.А., Тазранова, А.Р. (2003). Образцы тубаларских текстов. *Языки коренных народов Сибири. Выпуск 10. Экспедиционные материалы*. Новосибирск: редакционно-издательский центр НГУ, 6-43.
- Кокошникова, О.Ю., Николина, Е.В., Озонова, А.А., Тазранова, А.Р. (2004). Образцы тубаларских текстов. *Языки коренных народов Сибири. Выпуск 13. Экспедиционные материалы*. Новосибирск: редакционно-издательский центр НГУ, 4-22.
- Красная книга языков России. Энциклопедический словарь-справочник*. (1994) Москва: издательство «Академия».
- Сарбашева, С.Б. (2004). *Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте)*. Новосибирск: издательство «Сибирский хронограф».
- Татевосов, С.Г. (2009). *Тубаларские этюды*. Москва: издательство ИМЛИ РАН.

<http://www.perepis2002.ru>

<http://www.perepis-2010.ru>

ÇİN'DEKİ TÜRK DİLLERİ VE BUGÜNÜ

Mehmet ÖLMEZ

*Bana Çin çalışmalarının kapısını açan
GENG Shimin'in hatırasına*

Çin'deki Türk dilleri Çin'in dört ayrı eyaletine yayılmış durumdadır. Bu dilleri nüfuslarına göre şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Uygurca,
2. Kazakça,
3. Kırgızca,
4. Salırca,
5. Tatarca,
6. Tuvaca,
7. Sarı Uygurca,
8. Özbekçe,
9. Fuyu Kırgızcası.

Bu dillerden bir kısmı hem Çin'de hem de Çin dışında çok iyi çalışılmış, tanınmış olmakla birlikte bir kısmı az çalışılmış olup yeterince tanınmamaktadır. Bunun sebeplerinin başında bu dillerden “geç” haberdar olmamız, özellikle bir dilden geriye neredeyse derleme yapılacak kimsenin kalmamış olmasıdır. Bir başka sebep ise bu dilleri konuşanların sayısının az olması ve yazı dillerinin bulunmayışıdır.

Çin'deki Türk dillerini gözden geçirecek olduğumuzda şu dil gruplarını görürüz:

- 1 (4). *adək* grubu,
- 2 (5). *azah* ~ *azak* grubu,
- 3 (8). *tölü* grubu,
- 4 (9). *tawlı-* (Kıpçak) grubu,
- 5 (10). *tağlıg* (Çağatay) grubu,
- 6 (11). *tağlı* grubu.¹

Bu tasnife göre Çin'de konuşulan Türk dilleri sırasıyla şu dillerdir:

4. grup: 1. Tuvaca,
5. grup: 2. Sarı Uygurca, 3. Fuyu Kırgızcası,
8. grup: 4. Kırgızca,
9. grup: 5. Kazakça, 6. Tatarca,
10. grup: 7. Uygurca, 8. Özbekçe,
11. grup: 9. Salırca.

Türk dilleri başlangıcından günümüze hiçbir zaman belirli bir bölgede, belirli bir siyasi sınır içerisinde kalmamış, daha bilinen ilk dönemde, yani 6-9. yy. Türk Kağanlıkları döneminde doğudan batıya, kuzeyden güneye (Güney Sibirya'dan

¹ Talat TEKİN sınıflamasına dayanılmıştır (bk. TEKİN ve ÖLMEZ, 2003, s. 56-57). Ayrıca içerisindeki rakamlar Talat TEKİN'in tasnifinde o dilin yer aldığı sırayı gösterir.

bugünkü Gansu'ya) kadar çok geniş bir alana yayılmışlardır. Bugün de çeşitli büyüklükteki siyasi sınırlar içerisinde birden fazla Türk dili görülür. Örneğin Afganistan, İran, Rusya ve Çin coğrafyaları ele alınırsa, her birinde birden fazla Türk dilinin (Çin. Tujueyu – Turkic Languages, Тюрские языки) konuşulduğunu görürüz.

Örneğin Afganistan'da Türkmence, Özbekçe ve Kırgızca gibi birbirinden farklı 3 ayrı Türk dili grubunun üyesini görürüz. İlki bir Oğuz dili olan Türkmence; ikincisi Çağatay-Karluk grubundan Özbekçe; üçüncüsü ise Güney Sibirya Türk dillerinden olan ancak birkaç yüzyıl önce Orta Asya'ya göç etmiş olan Kırgızların dili olan Kırgızcadır.

Çin de buna benzer şekildedir. Çin'de birden fazla Türk dili grubuna ait olan diller konuşulmaktadır. Özellikle *izole/yalıtılmış* (isolated) Türk dilleri Çin'de görülür. 1970'li yıllarda Çin'de dokuz ayrı Türk dilinin varlığından söz edebiliriz. Bu diller, yukarıdaki tasniften farklı olarak, nüfus/konuşur sayısına göre şöyle sıralanabilir: Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Sahrca, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tatarca, Tuvaca ve Fuyu Kırgızcası. Güncel olmasa da Çin'deki nüfus bilgileri şu sayfada görülebilir: <http://zhidao.baidu.com/question/97856583.html?si=7>. Bu listede nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla **6. 维吾尔族** Uygurlar 8.399.393; **17. 哈萨克族** Kazaklar 1.250.458; **32. 柯尔克孜族** Kırgızlar 160.823; **36. 撒拉族** Sahrılar 104.503; **48. 裕固族** Sarı Uygurlar (hem Moğol hem de Türk dilli olanlar) 13.719; **49. 乌孜别克族** Özbekler 12.370; **53. 塔塔尔族** Tatarlar 4.890 kişilik nüfuslarıyla yer alır. Çin'deki azınlıkların tespiti çalışmaları sırasında Fuyu Kırgızları ve Tualar ayrı bir topluluk olarak bilinmediği, tanınmadığı için resmî sayımlarda bunların adları geçmemektedir.

Bugün ise pratikte Çin'de konuşulan Türk dillerinin sayısı yedi, belki de altıdır. Bu dillerden Özbekçenin konuşurları bugün ana dillerini konuşmayı bırakıp Uygurca konuşur olmuşlardır. Dolayısıyla Özbekçeyi Çin'de konuşulan Türk dilleri arasında saymak güçtür. Aynı durum Tatarca için de geçerlidir. Fuyu Kırgızcası da benzer şekildedir. Orta ve yaşlı kuşak Moğolca ("Ölöt" Moğolcası), genç kuşaksa Çince konuşmaktadır. Ayrıntılara aşağıda değinilecektir.

Bu yazıda Şinciang'da konuşulan ve bugün için çoğu Türkologun yakından tanıdığı Uygurca, Kazakça ve Kırgızca ile bugün neredeyse Uygurlaşmış olan Özbekçe ve Tatarca ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Bundan başka dilleri konusunda yeterince çalışılmamış bir Türk topluluğu ise Şinciang'da yaşayan Tarbagatay Kırgızlarıdır. Bunların etnolojisini, antropolojisini M. ÇERTIKOV, dillerini ise Erkin AWGALI çalışmıştır.

Aşağıda yer verdiğim bilgiler, daha önce yayımlanmış çalışmalarıma, konuyla ilgili kaynaklara ve önemli ölçüde de kişisel olarak yaptığım alan çalışmalarına, gözlemlerime ve bu çalışma ile bağlantılı 108K413 numaralı TÜBİTAK projesine dayanmaktadır. Daha sonra ayrıntılı olarak bir kitap içerisinde yer alacak olan çalışmam için kullandığım, oluşturduğum kitaplığın tamamı henüz değerlendirilememiş, dolayısıyla konunun önemli kaynaklarının bir kısmı henüz bu bildiriye kullanılamamıştır.

Projenin kitabı yakında yayımlanacak olduğu gibi projedeki değişik dillere ait müstakil kitaplar da yayımlanacaktır. Alan çalışmam sırasında bana yardım ve

desteklerinden dolayı Batubayr'a, Toolay'a, Arslan'a, Yunus'a, TÜBİTAK'a, Kore Araştırma Kurumu'na burada teşekkürlerimi sunmak isterim.

1. UYGURCA

Ana konuşur grubu Çin'de Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde olan Uygurcanın 10 milyon civarında konuşuru vardır. Güncel ve kesin bir rakam vermek güçtür. 2010 sayımı Çin'de yaşayan halklara göre henüz ayrı ayrı ilan edilmemiştir. 500.000 civarında Uygur da Kazakistan'da yaşamaktadır. Özbekistan'da ise Uygurlar ayrı bir kimlikle kaydedilmedikleri için burada yaşayan Uygurların sayısı bilinmemektedir. 1983 yılından beri Arap yazısıyla yazılan Uygurca imlasında yapılan bir iki düzeltiyle bugünkü şeklini almıştır. Uygurca olarak radyo, televizyon kanalları yayın yapmakta ve gazeteler yayımlanmaktadır. Uygurlar arasında okur yazar oranı gibi okuma oranı da yüksektir. Bugün için Moğolistan'daki yazıtlardan başlayıp günümüze kadar uzanan 1300 yıllık kesintisiz bir yazı dili geleneğinden bahsetmemiz gerekir. Değişik alfabeler ve kültür çevrelerine girip çıkmakla birlikte yazı dilinin duraklamamış olması zengin bir edebiyat geleneğinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Uygurcayla ilgili olarak Çağdaş Uygurca, Çince, Rusça, bir ölçüde de Almanca, İngilizce ve Türkçe kaynak bulmak mümkündür.

2. KAZAKÇA

Uygurca gibi Kazakça da en iyi bilinen Türk dilleri arasındadır. Dolayısıyla Kazakça hakkında burada ayrıntılı bilgi vermeye gerek yoktur. Ancak Çin'deki Kazakçanın en önemli farkı kullanılan alfabedir. Çin'de Arap harfleriyle yazılan Kazakça son yıllarda daha da artan bilgisayar terimleri, teknoloji terimleri ve başka konularda Kazakistan'daki Kazakçadan söz varlığı yönünden gitgide ayrılmaktadır. 2004 sayımına göre Çin'de 1.381.600 Kazak yaşamaktadır. Şinciang'da yaklaşık 39 vilayete dağılmış olarak yaşamakta olan Kazaklar, esas olarak İli Özerk Bölgesinde, Ürümqi, Barköl ve Möri özerk illerinde yaşamaktadır. Kazakların daha küçük grupları Gansu eyaletinin Aksu Kazak Özerk Bölgesine, başka bölgelere yerleşmişlerdir (bk. yazının sonunda yer alan genel kaynaklar: GENG, 1991, s. 121). Çin'deki Kazaklar genel olarak Orta Cüze ait olup Nayman, Kerey, Uvak gibi büyük kabilelerden oluşurlar. Büyük Cüze ait olan Albanlar, Suvanlar ve diğer halkların bir kısmı da yine burada yaşamaktadır. Kerey, Nayman ve Uvak Kazakları Tarbagatay ve Altay bölgesinde; Kızay Kazakları İli bölgesinin Künes ve Nilki vilayetlerinde; Alban ve Suvanlar ise İli bölgesinin Gulca, Tekes ve Korgas şehirlerinde yaşarlar.

2. KIRGIZCA

1982 sayımlarına göre Çin'deki Kırgızlar yaklaşık olarak 114.000 kişidir (WEI, 1985, s. 70). Yukarıda anılan genel ağ sayfasına göre ise Kırgızların %80'i güneybatı Şinciang'daki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesinde yaşamaktadır. Kırgızların daha küçük bir bölümü ise Üçturpan, Aksu, Yarkant, Taşkurgan, Teke, Mongolküre, Dörböljin ve Bortala'da yaşamaktadır. Kırgızlar da Uygurlar ve Kazaklar gibi Arap harflerine dayanan bir yazı kullanırlar.

4. ÖZBEKÇE

Çin'deki Özbeklerin kendilerine ait özerk bir bölgeleri yoktur. Özbekler, Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde Tanrı Dağlarının kuzey güney taraflarına dağılmış olup çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadırlar. Özbeklerin yoğun olarak buldukları yerler İli, Kaşgar, Yarkend, Ürümçi, Aksu, Üçturpan, Çöçek ve Kargilik'tir. Nüfusları ise yaklaşık 20.000 kişidir (*Özbek Edebiyatı Tarihi*, 2005, s. 9). Çin'de Özbeklere ait bir yazı dili, alfabe yoktur. Yukarıda da değinildiği gibi, Özbekler yazı dili olarak Uygurca'yı kullanırlar. Özbekçe konusunda bu toplantıda Adalaiti ABDULLA'nın hazırlamış olduğu çalışma bize daha ayrıntılı bilgi verecektir.

5. TATARCA

Çin'de Tatar nüfusu 2006 sayımına göre 5.400 kadardır. Tatarların büyük çoğunluğu Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde ve yoğun olarak da Ürümçi, Gulca ve Çöçek şehirlerinde yaşamaktadırlar. Tatarların da Özbekler gibi bir yazı dili, alfabeleri yoktur. Konuyla ilgili olarak bu toplantıda Ailiaikeban AIRKEN'in sunacağı bildiri bize yeni bilgiler verecektir.

6. FUYU KIRGIZCASI

Çin'de dilleri ve kendileri hakkında en az bilgimiz ve malzememiz bulunan Türk halkı Fuyu Kırgızlarıdır. Konuyla ilgili ilk bilgilerimiz Pekin Zhongyang Minzu Daxue (Pekin Merkezî Milletler Üniversitesi), Kırgız/Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi HU Zhenhua'nın derlemelerine ve çalışmalarına dayanmaktadır. Benim burada yer vereceğim bilgiler ise esas olarak Seul Üniversitesi, Dilbilimi Bölümü öğretim üyeleri ve Kore Altay Araştırmaları Kurumu üyesi meslektaşlarımla birlikte 2003 yılının Eylül ayında yaptığımız alan çalışmasına dayanır. Fuyu Kırgızları Çin'in Heilongjiang eyaletinde (yaygın bilinen adıyla Mançurya), Qiqihaer /Çiçihar/ şehrine bağlı Fuyu nahiyesinin çevresindeki köylerde yaşarlar. Adını Amur (Heilongjiang "Kara Ejderha Irmağı") Irmağı'nın kollarından alan Fuyu 30.000 kişilik bir yerleşim birimi olup Qiqihaer'a bir saat uzaklıktadır. Fuyu Kırgızları bu çevrede birkaç köye dağılmış durumdaysa da yoğun olarak iki köyde yaşarlar. Benim de dâhil olduğum araştırma grubu 2003 yılının Eylül ayında Wujiazi ve Qijiazi köylerinde derlemeler yapmıştır (Fuyu Kırgızları ve Fuyu Kırgızcası üzerine olan çalışmalarım "Kore Araştırma Kurumu"nun KRF-2003-072-AL2002 numaralı projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir).

HU Zhenhua'nın bu bölgeye gittiği zamandan beri Fuyu Kırgızcasını kullananların sayısı azalmış, 2000'li yıllardan itibaren bu dili kullananlar kalmamıştır. Bugün Fuyu Kırgızları günlük yaşamlarında dil olarak Ölot Moğolcasını ve Çinceyi kullanmaktadır. Sayıları 1.000'i bulan Fuyu Kırgızları arasında yaptığımız derlemeler sırasında sadece yedi kişi ile konuşabildik. Bunlardan ikisi 50 yaşının üzerinde, beşi ise 70 yaşının üzerinde idi. 70 yaşının üzerindeki en iyi kaynağımız ise ana dilini en son olarak 18 yaşında kullandığını açıklamıştı. Wujiazi ve Qijiazi köyleri karışık olup nüfusun yarıya yakını Fuyu Kırgızları oluşturmaktadır. Bütün çabalarımıza rağmen 3.000'e yakın soru anketinden yarıya yakını bile tamamlamak mümkün olmamıştır. Ancak derlenen sınırlı malzeme bile bu dilin Hakaşçanın, Şorcanın akrabası, bir dalı olduğunu göstermeye yetmektedir. Yapılan derlemelerin tamamı işlenip yayımlandıktan sonra özelde Güney Sibirya Türk dilleri, genelde de bütün Türk dilleri için yararlanılacak sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Derlediğimiz verilere ait ilk çalışmalar 2007 ve 2010/2011 yıllarında yayımlanmıştır (bk. LI, ÖLMEZ ve KIM, 2007 ve 2010/2011).

Fuyu Kırgızcasının önemine ve yerine gelince, sınırlı miktarda dil malzemesine dayanarak yaptığımız çalışmalar sonucu Fuyu Kırgızcasının Güney Sibiry Türk dilleri, esas olarak da bugünkü Hakas yazı dili ile aynı grupta yer alan bir Türk dili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dile ait veriler aracılığıyla Güney Sibiry Türk dillerinin ve günümüz Türk dillerinin ses özellikleri ve söz varlığı üzerine, kısa da olsa çeşitli sonuçlar elde edebiliriz. Her şeyden önce, yerel halk arasında yaygın olan inanış, kendilerinin bu bölgeye 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra geldikleri yolundadır. Gerçekten de Çin, Mançu yönetimine geçtikten sonra Mançular bölgeye çeşitli Moğol boylarını (başta Dagurlar olmak üzere) yerleştirirken Güney Sibiry'dan da bugünkü Hakaslarla bir dilden olan Türk dilli, kendilerini bugün Kırgız olarak adlandıran Fuyu Kırgızlarını iskân ettirmişlerdir.

Önceki yapılan çalışmalar ışığında Fuyu Kırgızcası, Eski Türkçe ve günümüz Türk dilleri ile karşılaştırıldığında, karakteristik bir iki özelliği şöyle sıralanabilir:

1. Eski Türkçe ve genel Türkçe *y*- sesinin *c*- oluşu: ET *yap-* “örtmek, kapatmak” = *cap-*; ET *yay* “yaz” = *cay*; ET *ye-* “yemek” = *ce-*; ET *yürek* “yürek” = *cürüh*;
2. Eski Türkçe ve genel Türkçe *d* sesinin *z* oluşu: *uzı-* “uyumak”, *Gizin-* “giyinmek”, *güzi* “güvey”;
3. Söz sonu *-g* seslerinin *-h* olması: ET *tag* “dağ” = *tah*, ET *sarıg* “sarı” = *sarih*, ET *ulug* “büyük” = *uluh*.

Bugünkü Türk dilleri ile karşılaştırmak amacıyla derlememizden birkaç cümleye şöylece yer verebilirim:

<i>sın kaya tursın</i>	“sen nerede oturuyorsun?”
<i>sın mı tart!</i>	“Sen de [sigara] iç!”
<i>men mında gılgin uşgun boltur</i>	“ben buraya geleli üç gün oldu.”
<i>aragı ızırtır</i>	“içki sarhoş eder.”
<i>min at milbat gılçık ~ min at mil gılçık</i>	“ben ata binip geldim”
<i>min bozun aldır</i>	“ben kendim alıyorum”
<i>sın miniñ piçeñ buzıh</i>	“sen benden biraz büyüksün”
<i>bıs sınıñ olıh</i>	“biz senden yaşça büyük”

Burada karşılaştığımız *tart-* “(sigara vb.) içmek” bugünkü Türk dillerinin çoğu ile örtüşür.

Yine *aragı* “içki” ise Türkçedeki *rakı* ile bir kaynağa gider.

ızırt- Eski ve Orta Türkçe *esür-*, *esürt-* “sarhoş olmak” sözüyle ilgilidir (krş. Anadolu ağzları: *esirik*, *esirikli* “huysuz; hafif çılgın”).

Beşinci cümlede yer alan *gılçık* ise Eski Türkçe (< *kelyük* “gelmiş”) biçiminden başka bir şey değildir (ayrıntı için bk. ÖLMEZ, 2007).

boz Eski Türkçe *bod* “kendi” sözünün bu dilde aldığı biçimdir.

buzıh ise yine Eski Türkçe *bedük* “büyük” sözünün Fuyu Kırgızcasında aldığı biçimdir.

olıh yine Eski Türkçe *ulug* sözüdür.

Bütün bu örneklerle ilgili kaynaklar için ÖLMEZ, 2001; ÖLMEZ 2006a, b ve c'ye bakılabilir. Ayrıntılar ise LI, ÖLMEZ ve KIM 2007 ve 2010/2011'de yer almaktadır. Fuyu Kırgızları ve toplum hayatıyla ilgili ilk çalışma Gundula SALK ve Mambet TURDI tarafından hazırlanmıştır. Son ve ayrıntılı çalışma ise Mihail ÇERTIKOV'a aittir (ÇERTIKOV, 2008a ve 2008b).

Fuyu Kırgızcasının genel anlamda Türk dilleri ve Türkiye Türkçesi ile sesçe yakınlığını ya da farklarını göstermek amacıyla “ay”, “gün” adları ile kimi sayı adlarına aşağıda yer veriyorum:

<i>ay</i>	“ay”
<i>gun</i>	“gün, güneş”
<i>cir</i>	“yer”
<i>dıñır</i>	“gökyüzü”
<i>sux</i>	“su”
<i>bır</i>	“bir”
<i>igi ~ iyi</i>	“iki”
<i>uş ~ uş ~ uuş</i>	“üç”
<i>durt</i>	“dört”
<i>biş</i>	“beş”
<i>altı</i>	“altı”
<i>çidi ~ çiddi ~ citi ~ citur</i>	“yedi”
<i>ségıs ~ siğıs</i>	“sekiz”
<i>dogus ~ doğus</i>	“dokuz”
<i>on</i>	“on”

Harita 1. Çin'in kuzeydoğusundaki Heilongjiang eyaletinin başkenti Harbin'i ve Fuyu Kırgızlarına en yakın şehir olan Qiqihar ile Fuyu kasabasını gösterir harita kesiti

Kaynaklar

- ÇERTIKOV, M. A. (2008a). Fuyuyskie Kırgızı. İstoriko-etnografiçeskoe İssledovanie [I]. *Sibirische Studien*: C 3, S 1, s. 45-126.
- , (2008b). Fuyuyskie Kırgızı. İstoriko-etnografiçeskoe İssledovanie [III]. *Sibirische Studien*: C 3, S 2, s. 141-256.
- HU, Zhenhua H. (1983). Heilongjiang Fuyuxiande Ke'erkezi-zu ji Qiyuyantedian. *Zhongyang minzuxue yuanxue bao*: s. 65-69.
- , (1991). Heilongjiangsheng Fuyuxiande Ke'erkezizu ji Qiyuyantedian. *Zhongguo Tujuayu Yanjiulunwenji*: s. 253-263.
- HU, Zhenhua H.; IMART, G. (1987). *Fu-Yü Girgis: A tentative description of the easternmost Turkic Language*: Bloomington, Indiana.
- LI, Y.; ÖLMEZ, M.; KIM, J. (2007). Some New Identified Words in “Fuyu Kirghiz (Part 1)”. *Ural-Altaysche Jahrbücher*: C 21, s. 141-169. Neue Folge.
- , (2010/2011). Some New Identified Words in “Fuyu Kirghiz (Part 2)”. *Ural-Altaysche Jahrbücher*: C 24, s. 165-188. Neue Folge.
- ÖLMEZ, M. (2001). Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları. *Türk Dilleri Araştırmaları*: C 11, s. 137-152.
- , (2006a). Fuyu Kırgızcasında ‘değil’. *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, I. Uluslararası, Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006, Çeşme-*: İzmir.
- , (2006b). Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri. *Sibirische Studien*: C 1, S 1, s. 117-124.
- , (2006c). Fuyu Kırgızcası Hakkında Yeni Bilgiler ve Türkolojiye Katkıları. *Sibirische Studien*: C 2, S 1, s. 65-70.
- SALK, Gundula; MAMBET, Turdı (1998). *The “Fu-Yu Girgis” according to the present-day situation and the legendary past*: Kraków.
- SCHÖNIG, C. (1998). Bemerkungen zum Fu-yü-Kirgisischen. *Bahşı Öğdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn/Klaus Röhrborn Armağanı*: (Yay. von J. P. LAUT, M. ÖLMEZ). Freiburg/İstanbul, s. 317-340.

7. SALIRCA

Salırlar üzerine olan ilk bilgiler Türkçe kaynaklara göre bir ölçüde daha fazla olan Batıdaki çalışmalara dayanır. Burada hemen Rus bilim adamı ПОТАПОВ'un 19. yy. sonuna dayanan derlemelerini (ve buna dayanan N. POPPE'nin çalışmasını), E. R. TENİŞEV'in derlemelerini ve yayınlarını, Zsuzsa KAKUK'un metin yayımlarını, antropolog Kevin STUART'ın çalışmalarını, R. HAHN'ın makalelerini ve yakın dönemde de Arienne M. DWYER'in çalışmalarını anmak gerekir.

Salırlarla ilgili ilk bilgilerimizi Kâşgari'ye, Oğuz boylarının ele alındığı bölüme, *Türkmen* ve *boy* sözlerinin açıklandığı maddelere borçluyuz. Bilindiği gibi Oğuzlar yirmi dört boydur. Bunlardan birisi de Salgurlardır. Salgurlar/Salurlar ile ilgili olarak Oğuzlar ve Oğuz boyları hakkında bilgi veren kaynaklarda yeterli bilgi bulunabilir. Salur adının, boyunun, tarihî kaynaklarda geçtiği yerler, Salur Atabeğleri ve Anadolu'daki Salur yerleşimleri için bk. SÜMER, 1980, s. 336-344; 447-448.

Türkoloji çalışmalarında Salırlar ele alınırken dilleri ve coğrafyaları hemen hemen her zaman Sarı Uygurlarla bir arada ele alınmış, bir arada değerlendirilmiştir.

Oysa her iki topluluğun hem kültürleri (din, giyim kuşam, üretim tarzları) hem de coğrafyaları farklıdır. 1959'dan bugüne kadar yayımlanan temel başvuru kaynaklarında, el kitaplarında her iki dil ve halk her zaman aynı maddede değerlendirilmiştir. Oysa Salırların yaşadığı Xunhua'nın başkenti Xining'den Sarı Uygurların yaşadığı Sunan bölgesine yapılacak bir yolculuk bölgedeki araçlarla on saate yaklaşmaktadır (benzer bilgiler, görüşler için ayrıca bk. DWYER, 2007, s. 1, dipnot 1). Salırlar Xining'den iki saate yakın mesafede “Salır” ovasında bir arada, Huizu (Müslüman Çinli) ve Tibet köyleriyle çevrili olarak yaşarlarken Sarı Uygurlar Gansu eyaletinin Zhangye şehrinden iki saatlik mesafede yaylalarda yaşarlar.

Nüfusları hakkında da net bir bilgi yoktur. Nüfuslarının 1960'larda 40.000, 1978'de 56.000, 1982'de 69.000 civarında olduğu kaydedilmiştir (SCHWARZ, 1984, s. 39). 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise yaklaşık 65.000 nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. 2000 yılının ortalarına ait verilerde 100.000 civarında bir nüfustan söz edilir. Bu nüfusun önemli bölümü Salır (Xunhua) kasabasında, Salır Özerk Bölgesinde (循化撒拉族自治县 *Xunhua Salazu Zizhixian*), daha sonra Xining şehri, Gansu'nun Huizu Özerk Bölgesi ile Şinciang'ın İli bölgesinde yaşarlar (İli Salırları için bk. kaynakça, YAKUP, 1988 ve 2002).

Müslüman olan Salırlar bölgedeki Huizulara, Han soylu Müslüman Çinlilere kültürel açıdan çok yakındırlar (din, giyim kuşam, üretim tarzları). Kız alıp verirler, şehirlerde aynı camiye (*mişit, mişit*) paylaşırlar. Meslektaşım Ma WEI'ye (Yunus) göre belki de en önemli fark düşün âdetleri, törenleridir.

Salırlar bölgenin tamamında (Qinghai /çinhay/ Tibet Özerk Bölgesi ile Tibet'in başkentinde) ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin çoğu şehrinde ticari faaliyetlerini sürdürürler. Özellikle lokantacılıkla uğraşan Salırlar “Lanzhou lokantası” olarak tanınan İslamî usuldeki lokantaları işletirler. Tabii bu tür lokantaları işletenlerin tamamı Salır değildir, çoğunluğu müslüman Çinliler, Huizulardır.

Salırların kökenine gelince, Çin kaynaklarında uzun dönemde Salırların tarihi konusunda ayrıntılı, uzun bilgiler bulamayız. Bu konuda TENİŞEV'in bulup yayımladığı tek varaklık bir veri önemli ve ilgi çekicidir (TENİŞEV, 1977); kendi aralarında anlatılan rivayete göre 14. yüzyılın sonunda Semerkant'tan bölgeye gelmişler, toprağı ve suyu geldikleri bölge ile benzer olmasından, beraberlerinde *Kur'an*'ı taşıyan devenin kaybolduktan sonra tam da orada (*Altıüli*) taşlaşmış olarak bulunmasından dolayı bu bölgeyi yurt olarak seçmişlerdir: *döye yül ~ döye yuli* “deve pınarı” (Çin. 駱駝泉 *luo tuo quan*) adlı hikâyede bu konu anlatılmaktadır.

Yaşadıkları bölgenin yüksekliği 1.800 metreye yaklaşır. Sarı Nehir'in doğup Çin içlerine uzandığı bu bölgede Salırların yerleşimleri genellikle “nehir” çevresinde yer alır. Nehir olarak esasen Sarı Nehir'i tanıyan Salırlar, tanıdıkları yegâne, en yakın nehir olmasından dolayı Sarı Nehir'e kısaca *morun ~ morin* (< Mo.) adını verirler, “sarı” sözcüğünü hiç kullanmazlar. Bölgedeki Tibetlilerle, özellikle dağlık kesimde yaşayan Tibetlilerle çok iyi ilişkileri vardır. Tibet köylüleri alışverişlerini genellikle Salır dükkanlarından yaparlar. Günlük dilde kendi aralarında, aile içerisinde Salırca etkin olarak kullanılır. Geniş, verimli ovada sulamaya dayanan tarım yaparlar. Qinghai dışında Çin'in Şinciang Uygur Özerk Bölgesi'nin Gulca şehrinde yaşayan birkaç bin Salır daha vardır (farklı bir yazıda bu konu üzerinde duracağım, ayrıntılar Abdurishid YAKUP'un kitabındadır, YAKUP, 2002). Gansu eyaleti içerisinde kalanlar (Yunus'un verdiği bilgiye göre) Salırcayı neredeyse unutmuşlardır.

Salırlar bugün Xunhua'ya kendi aralarında Salır demektedirler: *Men salırğa (~ salı:ga) vargur (~ va:gur)* “Ben Xunhua'ya gideceğim”. Xunhua sözünü kullanmazlar.

Kendi tarihlerini ve dillerini öğrenme çabasını 1990'lardan itibaren yoğunlaştıran Salırlar 2008'den beri de yılda iki kez çıkan, içerisinde Latin harfli metinlerin yer aldığı bir dergi de çıkartmaya başlamışlardır.

Salırcayı Ayıran Özellikler:

Salırca Orta Asya'daki öteki Müslüman Türk dili gruplarıyla, Çağatay ve Kıpçak grubuyla karşılaştırıldığında her iki gruptan da hem gramer hem de söz varlığı yönünden ayrılır. Türkmençe ve Türkçe ile karşılaştırdığımızda ise bir ölçüde arkaik bir özellik gösterir. Öte yandan nüfusça kendilerinden daha az konuşuru olan (yaklaşık 5.000 kişinin konuştuğu) Sarı Uygurcaya göre birçok dil bilgisi unsurunu kaybetmiştir. Örneğin fil çekiminde bugün için birinci kişi ekini görmek neredeyse imkânsızdır. Ünlülerde artlık önlük uyumu görülmeyebilir. Söz varlığı açısından baktığımızda ise bölgeye özgü Tibetçenin ve Çincenin Salırcayı yoğun bir şekilde etkilediğini, Türkçe kökenli bazı kelimelerin, yerini bu dillerden gelen kelimelere bıraktıklarını görürüz. Bugün “kelime, söz, dil” için dahi Tibetçe *gaça ~ geçe* sözü kullanılır:

Yaxçux gaçanı hemme kiş yişar, yaxçux işni hemme kiş etmes
“iyi sözü herkes söyle(yebili)r, iyi işi herkes yapamaz /
herkes iyi davranışta bulunamaz.”

Salırları; *et- ~ ét-* fiilini ve *el* “el” sözünü kullanmalarıyla Kıpçak ve Çağatay dillerinden ayırıp (bu dillerde esasen *qol*) Oğuz dillerine yaklaştırırız. Tabii söz başı *d-* (*dört* “dört” vb.) sesinin yaygın olarak görülüşü de bu yaklaştırmada önemli bir rol oynar (Bu ve daha birkaç önemli özellik farklı bir yazıda ayrıntılı olarak ele alınacak olup bu yazı 2009 Ağustos ayının başında yapılan kısa alan çalışmasının bir raporu niteliğindedir).

Sayı sistemleri “kırk”ın üstüne pek çıkmaz. Özellikle erkeklerde, orta yaşlılarda ya da yaşlılarda sayılar az bilinir. Kadınlarda ise kırk, elli, altmış sözlerini duydum, hem de genç ve orta yaşta olanlarda. Bunun sebebini erkeklerin öteki topluluklarla (Çinli, Tibetli) daha çok temasta olmalarına bağlayabiliriz, işte 64 yaşındaki bir kişiye göre yaşı:

Bir elli ma on dört
“elli ve ilaveten on dört, elli dört”
(**bir elig yme on tört*)

Aşağıda ilk gün duyduğum ve acele ile not ettiğim kelimeler konu ve duyuş sırasına göre yer alırlar. Kaydettiğim malzemeler ile topladığım kaynaklar hakkında bir başka yazıda daha fazla bilgi yer alacaktır.

Atuh (~ kóp) işse kursagım agrır.
“çok yersem hastalanırım, çok yersem midem ağrır”

Saşa bala neçe (~ nece ?) var? segis, o:l dört, ane dört; suşzı on segis vara.
“kaç çocuğunuz var? Sekiz, oğul dört, kız dört, torun on sekiz var”.

<i>sih</i>	“sağ, sağ taraf; sağlam, hasta değil”
<i>dal</i>	“ağaç”
<i>ağaş</i>	“ağaçtan, ahşap; odun”
<i>ağaşli</i>	“ağaçlı; Ağaçlı köyü”
<i>emih</i>	“ekmek”
<i>hos</i>	“ceviz”
<i>cicek</i>	“çiçek”
<i>ét-</i>	“yapmak, etmek”
<i>kini</i>	“eş, hanım”
<i>gadin</i>	“kadın”
<i>ame</i>	“anne” (<i>ana</i> da biraz eski olmakla birlikte bilinir)
<i>ape</i>	“baba” (<i>ata</i> da biraz eski olmakla birlikte bilinir)
<i>kiş</i>	“kişi, insan, adam”

enkih etci “teşekkür ettim/ederim” (normal konuşmada *enkihci*, *ehhci* duyulur)

Salırca ile Çağdaş Uygurcanın yakınlık ya da uzaklığını sözlükten seçtiğim şu örneklerle karşılaştırmak mümkündür:

<i>sarı</i>	<i>səriq</i> “sarı”
<i>sağal</i>	<i>saqal</i> “sakal”
<i>sathıcı</i>	<i>sėtiqçi</i> “satıcı, tüccar”
<i>sathlı iş</i>	<i>soda</i> “ticaret”
<i>sen-</i>	<i>öçmek</i> “sönmek”
<i>sender-</i>	<i>söndürmek</i> “söndürmek”
<i>sinih</i>	<i>söñek</i> “kemik” [= Azerî Türkçesi <i>sümük</i>]
<i>sih</i>	<i>oñ</i> “sağ”
<i>soğan</i>	<i>piyaz</i> “soğan”
<i>sor-</i>	<i>sori-/sora-</i> “sormak”
<i>sorma</i>	<i>harak</i> “içki, alkollü içki”
<i>suva-</i>	<i>ussi-</i> “susamak”
<i>süt</i>	<i>süt</i> “süt”

“Deve Pınarı” adlı anlatıdan:

döyü yül

oholdi, samarqandide Qarimañ ma Ahmañ diğani gagı-inior vumiş, ulani andiği dambasi kecili otılmamiş. inci kumsin aghinisini parlamışde, ah döyor yehle, samarqandidiği torih bur zanzi ma su bur adımı yiuhli, daghu qurınor yiuhlimişde çih gimiş.

Deve Pınarı

Geçmişte, Semerkant’ta Gariman ve Akman adında iki kardeş varmış. Yaşadıkları yerin yöneticisi onlara baskı yapmış ve onlar orada daha fazla yaşayamamışlar. Sonra onlar *kumsin* ve *agını* ve de bir sele toprak ile bir tencere suyu ak bir deveye yüklemişler. Bu deve ile (yaşanacak) daha iyi bir (yer) bulmak için Semerkant’tan ayrılıp yola çıkmışlar, (devede) bu yüklerin dışında bir de Kur’an varmış.

Salırlar ile ilgili kısa bilgiler için bk. ÖLMEZ, 2012.

Harita 2. Qinghai Haritası içerisinde Xining ve Xunhua'yı gösteren bölüm

Kaynaklar

- DWYER, A. M. (2007). *Salar, A Study in Inner Asian Language Contact Processes, Part I: Phonology*: Wiesbaden.
- HAHN, R. F. (1998). Yellow Uyghur and Salar. *The Turkic Languages*: (Ed. L. JOHANSON and É. Á. CSATÓ), Routledge, London and New York, s. 397-402.
- KAKUK, S. (1961). Textes salar. *AOH XIV*: C 1, S 2, s. 95-117.
- ÖLMEZ, M. (2012). Oğuzların En Doğu'daki Kolları: Salırlar ve Dilleri. *Türk Dili*: C CIII, S 732, s. 38-43.
- POPPE, N. (1953). Remarks on the Salar language. *Harvard Journal of Asiatic Studies*: Vol. 16, N 3-4, s. 438-477.
- POTANIN, G. N. (1950). *Tangutsko-Tibetskaya Okraina Kitaya Tsentralnaya Mongoliya*: Sankt-Peterburg, 1893, *Sobranie Sloz Salarskago Nareçiya*: The new edition, Moskva (1950), s. 426-434.
- QUALIN, M.; WANXIANG, M.; ZHICHENG, M. (1993). *Salar Language Materials*: (K. STUART Ed.). Sino-Platonic Papers Nu: 43, Department of Asian and Middle Eastern Studies University of Pennsylvania, Pennsylvania.
- SCHÖNIG, C. (1997). A New attempt to classify the Turkic languages. *Turkic Languages*: C 1-2, s. 117-133; s. 262-277.
- , (1998). A New attempt to classify the Turkic languages. *Turkic Languages*: 3, s. 130-151.
- , (1999). The Internal Division of Modern Turkic and its Historical Implications. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*: C 52, s. 85.
- TENİŞEV, A. R. (1963). *Salarskiy Yazık* : Moskva.
- , (1976). *Stroy salarskogo yazıka*: Nauka, Moskva.
- , (1997). Salarskiy Yazık. *Yazıkı Mira: Tyurkskie yazıkı*: s. 335-345.
- THOMSEN, K. (1959). Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische. (J. Deny, et al Ed.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1: s. 565-568.
- WEI, M.; JIANZHONG, M.; STUART, K. (2001). *The Folklore of China Islamic Salar Nationality*: Vol 15, The Edwin Mellen Press, Chinese Studies, Lewiston.
- YAKUP, A. (1998). A Sample of Oral literature of Xinjiang Salars. *Türk Dilleri Araştırmaları*: C 8, s. 49-72.
- , (2002). *An Ili Salar Vocabulary. Introduction and Provisional Salar-english Lexicon*: Contribution to the Studies of Eurasian Languages Series 5. Department of Linguistics, University of Tokyo.

8. SARI UYGURCA

Çin'in Gansu eyaletinde, Zhangye şehrine yakın Sunen Uygur Özerk Bölgesinde ve çevredeki yaylalarda yaşayan Sarı Uygurların nüfusu 10.000'in üzerindedir. Esas olarak Sarı Uygur adıyla anılan bu topluluk kendi aralarında kısaca Yogur ~ Yugur (Çin. Yugu) olarak adlandırılırlar. Sarı Uygurların Türk dilli olanları Sarıg Yogur, Moğol dilli olanları ise Şıra Yogur olarak anılırlar. Bugünkü adlandırmaları ise sırasıyla Batı Uygur (*Xibu Yugu* 西部裕固) ve Doğu Uygur'dur (*Dung Yugu* 东部裕固), dil adları da Batı Uygurca ve Doğu Uygurcadır (*Xibu Yuguyu* ve *Dongbu Yuguyu* 西部裕固语 ve 东部裕固语).

Sarı Uygurların, tarihleri ve dilleri, Çin'deki öteki Türk halklarına göre daha önceki dönemlerde de çok iyi bilinmektedir. Moğolistan'da Uygurların Türk (Tujue 突厥) hanedanlığına son vermelerinden sonra iktidara geçen ve aynı bölgede yüz yıla yakın (744-840) hüküm süren Uygurlardan hanedanın kurucusu olan Yaglaklar bugün Moğolca konuşulan bu bölgede yaşamaktadırlar (bk. ÖLMEZ 2012). Sarı Uygurlarla ilgili çalışmaların toplu olarak ele alındığı bir çalışma olarak ARIZ, 2002'ye bakılabilir.

Bugün Sunen çevresindeki yaylalarda yaşayan Sarı Uygurlar kışları 2.000-2.500 m. yükseklikteki yaylalara inerler. Baharla birlikte 3.000-3.500 metreye, yaz geldiğinde de 4.000 m'ye kadar çıkarlar (Arslan'dan alınan kişisel bilgi).

Sarı Uygurlar üzerine Batılı ilk araştırmacı olarak G. N. POTANIN'i anmalıyız. 1884-1886 yılları arasında Tangut bölgesine gezi düzenleyen POTANIN Yögurlara ait köylere, yerleşim birimlerine uğramış ve Moğolca konuşan Şıra Yögurlar ile Türkçe konuşan Kara Yögurlara ait bilgiler derlemiştir. POTANIN'e göre Kara Yögurlar *Yaglak* ve *Hurungut* olmak üzere iki kola ayrılırlar. Yine bunlar da kendi aralarında daha küçük ailelere (= *otok*) ayrılırlar. Sonraki yıllar (1906-1908) C. G. MANNERHEIM bu bölgeye gelmiş, hem Sarı Uygurlardan hem de Şıra Yugurlardan metin derlemiştir. Bunu MALOV'un gezileri (1909-1913) ve ayrıntılı çalışmaları izlemiştir. MALOV sonrası E. TENİŞEV Çin Halk Cumhuriyeti'nin Çin'deki azınlık dillerini derleme faaliyetlerine katılmış, konuyla ilgili metin, sözlük ve gramer çalışmaları yayımlamıştır. Sonraları Çin'de LEI Xuanchun ve CHEN Zongzhen konuyla ilgili yayınlarda bulunmuşlardır. Günümüzde ise Martti Roos, Erkin ARIZ ve ZHONG Jingwen yeni çalışmalarda bulunmaktadır.

Sarı Uygurların dillerine gelince, adlarından ve kimi eskicil dil özelliklerinden olsa gerek, hemen çoğunlukla Eski Uygurların torunları sayılmışlardır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, doğrudan Turfan Uygurlarının değil de, Moğolistan'dan bölgeye göç eden Uygurların akrabası saymak daha doğru olur. Tabii Turfan Uygurları ile bağları vardır. Bunu, S. Ye. MALOV'un bölgede bulunduğu Eski Uygurca Altın Yaruk ve İslamiyetin Turfan bölgesinde yayılmasıyla Budist Uygurlardan bir kısmının doğuya, Dunhuang'a göç etmesi ile de karşılaştırabiliriz.

Kimi özelliklerle, özellikle ET *-d-*, *-d* sesinin bugün *-z-*, *-z* olarak (ET *adak* “ayak” > SUyg. *azak*, ET *adgır* “aygır” > SUyg. *azgır*, ET *id-* “göndermek” > *ız-*) yaşamasından dolayı benzer ses gelişimini gösteren Hakasçaya yakın olduğunu söylemeliyiz. Ancak kimi yönlerden Hakasçadan ayrılır, örneğin ET *y-* ünsüzü Hakasçada düzenli olarak *ç-* olurken Sarı Uygurca'da genelde kendini korur: ET *yıl*, Hak. *çıl*, SUyg. *yıl*; ET *yiltız* “kök”, SUyg. *yiltıs*; ET *yigit* “genç; güçlü” Hak. *çit*, SUyg. *yıgit*, *yigit*. Ayrıca ET *b-* ünsüzü Hakasçada yine düzenli olarak *p-* olurken

ÇİN'DEKİ TÜRK DİLLERİ VE BUGÜNÜ

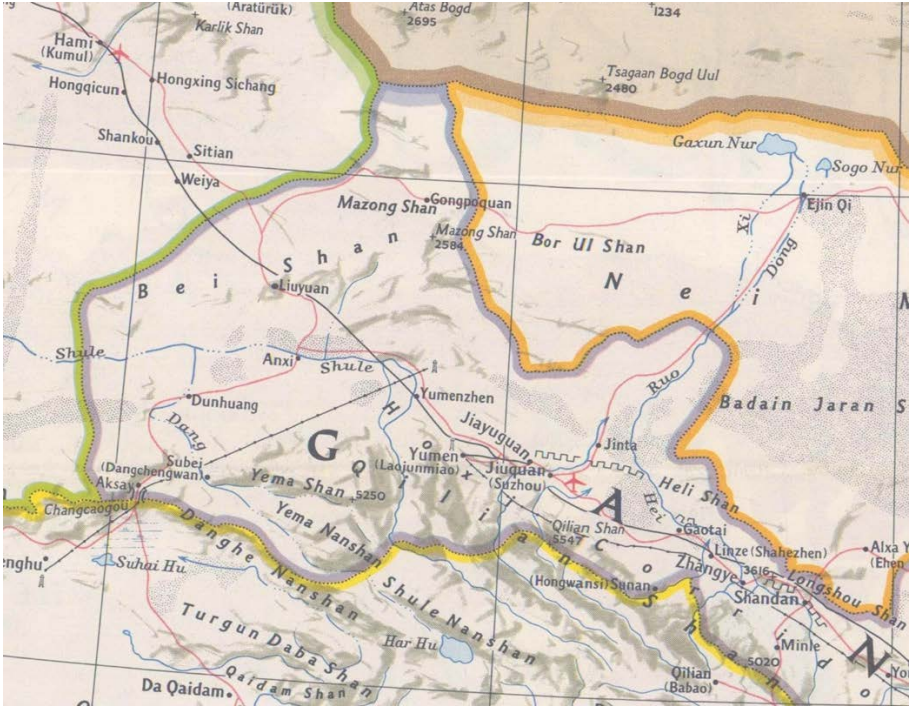
Sarı Uygurcada hem *b-* hem de *p-* olarak görülür (konuyla ilgili olarak Ölmez, 1996 ve 1998'e bakılabilir).

Çok kısa ifade etmek gerekirse, Sarı Uygurcada çok heceli kelimelerin sonundaki ET -*g* ünsüzü bir yolla -*k/-g* olarak korunurken yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere *d* ünsüzleri *z* olur.

Sarı Uygurcanın bir başka eski özelliği sayı sistemindedir. Bu konuda Eski Türkçe ile benzerlik gösterir: *yidigirma* “17” < *yēti yēgirmi*; *sagıs yigirma* “18” < *sekiz yēgirmi*, *per otut* “21” < *bir otuz*.

Ötümsüz *k* ve *t* ünsüzlerinden önce kimi sözcüklerde bir gırtlaksıllaşma da görülür: SUyg. *ahldı* “altı” < ET *altı*, SUyg. *tohGıs* “dokuz” < ET *tokuz*.

Sarı Uygurcadaki ses ve söz değişmelerini görmek için MALOV, TENİŞEV ve LEI & CHEN'in çalışmalarına dayanarak hazırladığım bir sonraki sayfadaki kısa sözlüğe bakılabilir:

Harita 3. Sarı Uygurların yaşadığı Gansu eyaletinin kuzeybatısını gösterir harita, haritada ilgili şehir ise Zhangye'dir.

ET aç- “açmak” > SUyg. *aş-*
 ET açtı- “acımak” > SUyg. *açı-*
 “kızmak”
 ET açığı “acı” > SUyg. *açığı*
 ET adağ “ayak” > SUyg. *azak*
 ET adır- “ayırma” > SUyg. *azır-*
 ET ağız “ağız” > SUyg. *ağıs ~ ahıs ~*
ahısı;
 ET ağna- “ağnamak, yuvarlanmak” >
 SUyg. *ağma-*
 ET ak “ak, beyaz” > SUyg. *ak;*
 ET ak- “akmak” > SUyg. *ah-*
 ET aksak “aksak” > SUyg. *ahsak*
 ET al- “almak” > SUyg. *ahl-*, (Malov)
al-
 ET al- “almak” > SUyg. *al-*
 ET ala “ala” > SUyg. *ala*
 ET altı “altı” > SUyg. *ahldı*; SUyg.
ahldon “altmış” < *altı on*
 ET amtuği “şimdiki” > SUyg. *amdökö*
 ET antağ “öyle” > SUyg. *andağ*
 ET ayla- “anlamak” > SUyg. *ayna-*
 “dinlemek”
 ET apa “ata” > SUyg. *ava* “baba”
 ET ara “ara” > SUyg. *ara*
 ET arığ “temiz” > SUyg. *arığ*
 ET arığla- “temizlemek” > SUyg.
arığla-
 ET arka “arka” > SUyg. *arka*
 ET art “art, arka” > SUyg. *art*
 ET art- “yüklemek” > SUyg. *art-*
 ET aşgu “asma” > SUyg. *aşkı*
 ET aş- “aşmak, geçmek” > SUyg. *as-*
 ET at “ad” > SUyg. *at*
 ET at “at” > SUyg. *ah.*
 ET atay “ufaklık, genç, küçük
 (kardeş)” > SUyg. *atêy*
 ET ay- “konuşmak” > SUyg. *ay-*
 ET ayak “kadeh, kase” > SUyg. *ayak*
 ET az “az” > SUyg. *az*
 ET azıg “azı, azı dişi” > SUyg. *azıg*
 ET azıglıg “azı dişli” > SUyg. *azıglıg*
 ET azık “azık” > SUyg. *azık ~ azuk*
 ET bağ “bağ” > SUyg. *pağ* “ip, urgan”
 ET bala “yavru, kuş yavrusu” > SUyg.
mıla
 ET bar “var” > SUyg. *var*
 ET bar- “gitmek” > SUyg. *bar-*

ET bar- “gitmek” > SUyg. *par-*
 ET barça “bütün, hep” > SUyg. *barca*
 ET bas- “basmak” > SUyg. *pas-*
 ET basa “sonra” > SUyg. *pasa* “de/da,
 dahi”
 ET baş “baş” > SUyg. *paş ~ pas*
 ET başlıg “başlı” > SUyg. *paştıg*
 “başkan, şef”.
 ET bat- “batmak” > SUyg. *pat-*
 ET bayu- “zenginleşmek” > SUyg.
payı-
 ET bedü- “büyülemek” > SUyg. *pezi-*
 ET beg “bey” > SUyg. *peg* “bey,
 başkan, baş”
 ET belek “hediyeye” > SUyg. *pelek*
 (MALOV 1957).
 ET bér- “vermek” > SUyg. *per-*
 ET berü “beri, buraya” > SUyg. *peri ~*
pırı
 ET buğ “bin” > SUyg. *meğ*
 ET bitig “kitap; mektup” > SUyg. *pıtıg*
 ET biz “biz” > SUyg. *pız*
 ET bod “boy, vücut” > SUyg. *poz*
 “cisim, madde”
 ET bol- “olmak” > SUyg. *bol- ~ vol- ~*
pol-
 ET buka “boğa” > SUyg. *puka ~ bıka*
 ~ *pıka*
 ET burkan “Buddha” > SUyg. *purkan*
 ET buz “buz” > SUyg. *pız*
 ET bün-tegi “bunun gibi, böylesi,
 böyle” > SUyg. *mindago ~*
mindako.
 ET büt- “bitmek” > SUyg. *pıt-*
 ET çal- “vurmak, çarpmak, değmek” >
 SUyg. *çal-* “biçmek, kesmek”
 ET çiz- “çizmek” > SUyg. *çiz-*
 “yazmak”.
 ET eçkü “keçi” > SUyg. *eske* “teke (1
 yaşında)”
 ET egin “omuz” > SUyg. *igen*
 ET em “ilaç” > SUyg. *yem*
 ET emig “gögüs” > SUyg. *emıg*
 ET er “erkek, insan” > SUyg. *er*
 ET er- “olmak” > SUyg. *e-*
 ET esür- “sarhoş olmak” > SUyg. *iser-*
 ET et “et” > SUyg. *yet ~ yit*
 ET ét- “etmek, yapmak” > SUyg. *it-,*
yet-

ET *evçi* “ev” > SUyg. *epçi* “kadın”
 ET *id-* “göndermek”, *ıdt-* > SUyg.
ızıt- ~ ezit- ~ ızıt- ~ ızet- ~ ızit-
 ET *iğaç* “ağaç” > SUyg. *yığaş*
 ET *ırk* “fal, talih” > SUyg. *ırk, erk*
 ET *ıt* “köpek, it” > SUyg. *eşt*
 ET *iç* “iç” > SUyg. *iş*.
 ET *iç-* “içmek” > SUyg. *iç-*
 ET *iç-* “içmek” > SUyg. *eç- ~ iş-*
 ET *içgü* “içki, içecek” > SUyg. *işke*
 ET *ini* “küçük erkek kardeş” > SUyg.
ını
 ET *irin* ~ *yirin* “irin” > SUyg. *yerin*
 ET *isig* “sıcak” > SUyg. *issig*
 ET *iz* “iz” > SUyg. *yiz ~ yez*
 ET (AT) **kanyak* “kaymak” > SUyg.
kayak
 ET *kara* “kara” > SUyg. *ğara*
 ET *karı* “yaşlı” > SUyg. *keri*
 ET *karı-* “yaşlanmak” > SUyg. *ğarı- ~*
ğarı-
 ET *kat* “kat, sıra, dizi” > SUyg. *ğat*
 ET *ked-* “giymek” > SUyg. *kez-*
 ET *kel-* “gelmek” > SUyg. *kel-*
 ET *kelin* “gelin” > SUyg. *kelin*
 ET *kepek* “kepek” > SUyg. *kevek*
 “başak kalıntısı”
 ET *kergek* “gerek” > SUyg. *kerek*.
 ET *kes-* “kesmek” > SUyg. *kes-*
 ET *kes-* “kesmek” > SUyg. *kis-*
 ET *kıdığ* “kıyı” > SUyg. *kızığ*
 ET *kıl-* “yapmak” > SUyg. *ğıl-*
 ET *kısğa* “kısa” > SUyg. *kısğa*
 ET (MK) *kısrağ* “kısırak” > SUyg.
kısrağ.
 ET *kızıl* “kızıl” > SUyg. *ğızıl*
 ET *kir* “kir” > SUyg. *ker*
 ET *kişi* “kişi, insan” > SUyg. *kise ~*
kese
 ET *ğol-* “dilemek, istemek” > SUyg.
ğol- ~ ğul-
 ET *ğon-* “konmak, geceleme” > SUyg.
ğun-
 ET *ğony* “koyun” > SUyg. *ğoy*.
 ET *ğork-* “korkmak” > SUyg. *ğork-*
 ET *ğoyçı* “çoban” > SUyg. *ğoyçı*
 ET *ğozı* “kuzu” > SUyg. *ğozı*
 ET *ğöl* “göl” > SUyg. *ğöl ~ küil*

ET *köm-* “gömmek” > SUyg. *köm- ~*
kem-
 ET *könül* “gönül, kalp” > SUyg. *ğionel,*
kuñul
 ET *köpük* “köpük” > SUyg. *kevık ~*
kivek
 ET *körkit-* “göstermek” > SUyg.
köküt- ~ küket-.
 ET *köz* “göz” > SUyg. *ğioz, kez ~ küz*
 ET *közlüg* “gözlü” > SUyg. *küzdiğ*
 ET *ğur* “kuşak” > SUyg. *ğor ~ ğur*
 ET *ğus-* “kusmak” > SUyg. *ğus-*
 ET *ğuş* “kuş” > SUyg. *ğus*
 ET *küdegü* “güveyi” > SUyg. *küzegi ~*
küzegü
 ET *kümüş* “gümüş” > SUyg. *ğumos ~*
ğumis ~ ğumis
 ET *kün* “gün, güneş” > SUyg. *kün ~*
ğon ~ ğun
 ET *küntüz* “gündüz” > SUyg. *küntüs ~*
kuntus
 ET (AT) **küny-*, Uyg. *küny-* “yanmak”
 = SUyg. *kötür-* “yakmak” < *köytür-*
 ET *lu* “ejderha” (< Çin. *long*) > SUyg.
lu ~ olu
 ET *ne* “ne” > SUyg. *ne*
 ET *negü* “ne, niye” > SUyg. *nağı,*
nağı
 ET *nom* “(dini) yasa, kural” (< Sogdca,
 Uyg. > Mo. > SUyg.?) > SUyg.
lom.
 ET *on* “on” > SUyg. *on ~ un*
 ET *oñ* “doğru” > SUyg. *oñ ~ uñ*
 ET *oñ* “sağ, doğru” > SUyg. *uñ*
 ET *ot* “ateş, od” > SUyg. *oht ~ ot*
 ET *otuj* “odun” > SUyg. *otun ~ otn*.
 ET *otuz* “otuz” > SUyg. *otus*
 ET *oyna-* “oynamak” > SUyg. *oyna-*
 ET *oz-* “kurtulmak” > SUyg. *yöz-*
 “geçmek, geride bırakmak”
 ET *öğren-* “öğrenmek” > SUyg.
yürgen-.
 ET *öl-* “ölmek” > SUyg. *öl- ~ yul- ~*
yül-
 ET *ölüg* “ölü” > SUyg. *yuluğ*
 ET *öp-* “öpmek” > SUyg. *op-*
 ET *saç* “saç” > SUyg. *saç*
 ET *sağ-* “sağmak” > SUyg. *sağ-*
 ET *sağın-* “düşünmek” > SUyg. *sağın-*

- ET *sap* “sap” > SUyg. *sap*.
 ET *sarığ* “sarı” > SUyg. *sarığ*
 ET *satıgıcı* “satıcı, tüccar” > SUyg. *satıgıcı*
 ET *sekiz* “sekiz” > SUyg. *saķıs*
 ET *sevin*- “sevinmek” > SUyg. *söyön-*
 ~ *söyün-*
 ET *sın*- “kırılmak” > SUyg. *sın-*.
 ET *sınjar* “yarı, yarım” > SUyg. *sınjar*
 ET *siñil* “küçük kız kardeş” > SUyg. *siñil*
 ET *sol* “sol” > SUyg. *sol* ~ *söl* ~ *sul*
 ET *soñ* “son, sonra” > SUyg. *soñ*
 ET *suv* “su” > SUyg. *su*.
 ET *süçig* “tatlı” > SUyg. *süçig* ~ *suçig*
 “iyi, hayırlı istek”
 ET *süñük* “kemik” > SUyg. *sımık* ~ *sımık*.
 ET *süt* “süt” > SUyg. *süt* ~ *sut* ~ *söt*
 ET *şış-* “şişmek” > SUyg. *sız-*
 ET *tag* “dağ” > SUyg. *tag*
 ET *tam* “duvar” > SUyg. *tam*
 ET *tamğa* “damga” > SUyg. *tamğa*
 ET *tap-* “bulmak” > SUyg. *tap-*.
 ET *tarğak* “tarak” > SUyg. *tarğak* ~ *turvak*
 ET *tarıg* “darı, buğday” > SUyg. *tarıg*
 ET *tarıg* “tohum, darı, buğday” > SUyg. *darıh*
 ET *tart-* “çekmek” > SUyg. *tart-*
 ET *taşğaru* “dışarı” > SUyg. *tışkar*
 ET *tavar* “mal, mülk” > SUyg. *tavar* ~ *davar*
 ET *tavışgan* “tavşan” > SUyg. *tosķan*
 ET *tayan-* “dayanmak” > SUyg. *tayan-*
 ET *tè-* “demek” > SUyg. *ti-* ~ *di-* ~ *de-*
 ET *teñri* “gök; Tanrı” > SUyg. *teñer* ~ *teñir*
 ET *tep-* “tepmek” > SUyg. *tep-*
 ET *tl* “dil” > SUyg. *tel*.
 ET *tl* “dil” > SUyg. *tl*.
 ET *tuñla-* “dinlemek” > SUyg. *tinna-* ~ *tunna-* ~ *tuñna-*
 ET *tik-* “dikmek” > SUyg. *tek-*
 ET *tilgen* “tekerlek” > SUyg. *tergen*
 ET *tilkü* “tilki” > SUyg. *tulko* ~ *tulku* ~ *tulki* vd.
 ET *tiş* “diş” > SUyg. *tise* ~ *tese*
 ET *tiz* “diz” > SUyg. *tiz*
 ET *tizgin* “dizgin” > SUyg. *tezgen*
 ET *tod-* “doymak” > SUyg. *toz-*.
 ET *toķuz* “dokuz” > SUyg. *toħGıs* ~ *doħGıs*.
 ET *toñuz* “domuz” > SUyg. *toñıs* ~ *tovis*
 ET *tört* “dört” > SUyg. *diort*
 ET *törtünç* “dördüncü” > SUyg. *türtünci*, *türtünculuk*, (GENG/CLARK) *diordinci*
 ET *töşek* “döşek” > SUyg. *tüsek*.
 ET *tuğur-* “doğurmak” > SUyg. *toğur-*
 ET (AT) **tunyağ*, Tuhf. *tunyağ* “toynak” > SUyg. *tıyig*
 ET *tuş-* “karşılaşmak” > SUyg. *tuz-* ~ *toz-*.
 ET *tut-* “tutmak” > SUyg. *tut-*
 ET *tün* “gece” > SUyg. *ton*
 ET *tüt-* “tütmeκ” > SUyg. *tıt-* ~ *tüt-* ~ *tut-*
 ET *udı-* “uyumak” > SUyg. *uzı-*
 ET *uzak* “uzak” > SUyg. *uzak*
 ET *uzun* “uzun” > SUyg. *uzun*
 ET *üç* “üç” > SUyg. *üç* ~ *uş*
 ET *ügüz* “ırmak” > SUyg. *ügüs*
 ET *ülüş* “pay, hisse” > SUyg. *ulus*.
 ET *ün-* “çıkmaκ, bitmeκ” > SUyg. *ün-* ~ *un-* ~ *on-*
 ET *yağla-* “yağlamaκ” > SUyg. *yağta-*
 ET *yalğa-* “yalamaκ” > SUyg. *yalğa-*
 ET *yalın* “ateş, yalın” > SUyg. *yalın*
 ET *yalvar-* “yalvarmaκ” > SUyg. *yalvar-*
 ET *yama-* “yamamaκ” > SUyg. *yama-*
 ET *yamağ* “yama” > SUyg. *yamağ*.
 ET *yan-* “yanmaκ” > SUyg. *yan-*
 ET *yana* “yine” > SUyg. *yene*.
 ET *yañak* “yanak” > SUyg. *yıñak*
 ET *yañı* “yeni” > SUyg. *yañı* ~ *yaña*
 ET *yara-* “yaramaκ” > SUyg. *yara-*
 ET *yarım* “yarım” > SUyg. *yarım* ~ *carım*.
 ET *yaş* “yaş, gözyaşı” > SUyg. *yaş*
 ET *yaşa-* “yaşamaκ” > SUyg. *yasa-*
 ET *yaşıl* “yeşil” > SUyg. *yasıl*.
 ET *yat-* “yatmaκ” > SUyg. *yat-*.
 ET *yavaş* “sakin, yumuşak” > SUyg. *yuvas*

- ET *yé-* “yemek” > SUyg. *ye-* ~ *ce-* ~
ci-
- ET *yegen* “yeğen ” > SUyg. *yegen* ~
egen
- ET *yëgirmi* “yirmi” > SUyg. *yigirmi* ~
yigirma ~ *igirmi*
- ET *yéti* “yedi” > SUyg. *yite* ~ *yiti*
- ET *yığ-* “yığmak” > SUyg. *yığ-* ~ *yik-*
- ET *yılan* “yılan” > SUyg. *yılan*
- ET *yiltız* “kök” > SUyg. *yiltız*;
- ET *yoğun* “kalın, yoğun” > SUyg.
yoğın
- ET *yok* “yok” > SUyg. *çok*
- ET *yol* “yol” > SUyg. *yol*
- ET *yula* “meşale, kandil” > SUyg. *yola*.
- ET *yum-* “yummak, kapatmak” >
SUyg. *yum-*
- ET *yunt* “at” > SUyg. *yöt* ~ *yot* ~ *yut*
- ET *yügür-* “koşmak” > SUyg. *çükür-*
- ET *yürek* “kalp, yürek” > SUyg. *yürek*

Kaynaklar

- ARIZ, E. (2002). Sarı Uygur Araştırmalarının Toplu Bir Kaynakçası. *KÖK Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*: C IV, S 1, s. 117-148.
- CHEN, Z. (2004). *Xibu Yuguyu yanjiu*: Beijing.
- CLARK, L. (1996). Sarig Yugur Historical Linguistics and Early Turkic Counting system. *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung „Annemarie von Gabain und die Turfanforschung“*, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994): (R. E. EMMERICK, W. SUNDERMANN, I. WARNKE u. P. ZIEME, Ed.), s. 17-49.
- ÇAĞATAY, S. (1962). Sarı Uygurların Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1961*: s. 37-42.
- GENG, S.; CLARK, L. (1992-93). Saryg Yugur Materials. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*: C XLVI, s. 189-224.
- HERMANN, P. M. (1942-44). Uiguren und ihre neuentdeckten Nachkommen. *Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique / Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachkunde: ANTHROPOS*, XXXV-XXXVI, 1940-1941, s. 78-99.
- LEI, X.; CHEN Z. (1992). *Xibu Yugu Hanyucidian*: Chengdu.
- MALOV, S. Ye. (1957). *Yazık jyoltuh Uygurov: Slovar' i grammatika*: Alma-Ata.
- , (1967). *Yazık jyoltuh Uygurov: Teksti i perevod*: Moskva.
- , (2005). Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları. (Çev. M. Duranlı). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. C 5, S 2: 391-399
- MANNERHEIM, C. G. E. (1911). Sarö and Shera Yögurs. *Journal de la Société finno-ougrienne*: C XXVII, S 2, s. 1-72 + 5^e + 1 harita.
- ÖLMEZ, M. (1996). Sarı Uygurlar Sarı Uygurca. *Çağdaş Türk Dili*: S 98, s. 31-37.
- , (1998). Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today. *Studia Turcologica Cracoviensia 5*: (= Languages and Culture of the Turkic Peoples, M. STACHOWSKI, Ed.), s.149-182.
- , (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: Ankara.
- SAGUCHI, T. (1986). Historical Development of the Sarıgh Uyghurs. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*: C 44, s. 1-26.
- TENİŞEV, E. R. (1976). *Stroy Sarıg-yugurskogo yazıka*: Moskva.
- TENİŞEV, E. R.; TODEYAVA, B. H. (1966). *Yazık jyoltuh Uygurov*: Moskva.
- THOMSEN, K. (1989). Sarı Uygurların Dili ve Salarca. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1985*: (Çev. İ. ÇENELİ), s. 191-197.
- ZHONG, J. (2007). *Xibu Yuguyu miaoxie yanjiu*: Beijing.

9. TUVACA

Tuvaca, daha evvel yukarıda değinilen Fuyu Kırgızcası, Salırca ve Sarı Uygurcadan farklı olarak Çin'e özgü bir Türk dili değildir. Tuvaların çoğunluğu Rusya Federasyonu içerisindeki Tuva Cumhuriyeti'nde (esasen özerk bir bölge), Rusya Federasyonu'nun çeşitli şehirleri ve Moğolistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşarlar. Çin'deki Tuvaca, asıl Tuvacadan çok farklı değildir. Dolayısıyla bu kısa yazıda Çin Tuvalarının dilleri üzerinde uzun uzadıya durmayacağım. Ana hatlarıyla Çin Tuvacasının Tuva'da kullanılan Tuvacadan farklarına değineceğim. Tuvaca için bk. ÖLMEZ, 2007, s. 25 ve ötesi. Moğolistan'daki Tuvalar içinse Erika TAUBE'nin çalışmalarına bakılabilir. Çin'deki Tuvalar GENG Shimin, Talant MAWKANULI ve SONG Zengchun'un çalışmalarıyla daha çok tanınır olmuştur.

Moğolistan'da yaşayan Tuvalar, onların folkloru, nüfusları ve gelenekleri Erika TAUBE'nin çalışmaları aracılığıyla uzun süreden beri bilinmektedir. Ancak Çin'deki Tuvaların yaşadıkları köy ve kasabalar, nüfusları Moğolistan'a baktığımızda göreceli olarak daha az bilinmektedir. Bu nedenle de Marina V. MONGUŞ bölgeye giderek alan araştırması yapmış, Tuvaların yaşadığı köyler, kasabalar hakkında resimlerle bilgiler vermiştir. Buna göre Çin'de yaşayan Tuvalar Ak Soyan ve Kara Soyan boylarına bağlıdırlar (2002, s. 21). Marina MONGUŞ çalışmasında Çin'deki Tuvaların dil durumuna da değinir ve kitabın sonunda bir söyleşiye yer verir. Daş ÇÖMBLÖV ile yapılan söyleşi aşağıdaki gibidir, aynı kaynakla 2004 yılında Altay'da benim de söyleşi yaptığımı belirtmek isterim (2002, s. 105):

– Башкы, силер каш дыл билир силер? – Hocam, siz kaç dil biliyorsunuz?
 – Моолдуң дылын билир мен. – Moğolların dilini bilirim. Kazakların dilini bilirim. Tuva dilini bilirim. Казактын дылын билир мен. Мончак дыл билир мен. Кыдатча бичии- бичии билир мен. Çinceyi az bilirim.” (MONGUŞ, 2002)

Cevaptan da anlaşılacağı gibi Daş ÇÖMBLÖV üç dili iyi derecede bilmekte, dördüncü dili daha az bilmektedir. Görüşme 1993'e dayanmaktadır. Ancak, kişisel izlenimlerime dayanarak o günden bugüne Çin'in Altay bölgesinde dil durumunun bir hayli değiştiğini, Tuvaların Çincesinin ilerlediğini, özellikle devlet işlerinde çalışanların bu dili artık çok iyi bildiklerini belirtebilirim. Ayrıca Ürümçi'de eğitim alanlar bu dört dile ilave olarak Uygurca'yı da bilmektedirler. Kısacası iyi eğitilmiş bir “Monçak” ana diliyle birlikte beş dili bilmektedir.

Bu söyleşi 1962 doğumlu Daş ÇÖMBLÖV ORONBAYV ile 1993'te yapılmıştır. Söyleşi bugünkü Tuva alfabesiyle kaleme alınmakla birlikte imlası Çin'deki Tuvaların imlasını yansıtmaktadır. Örneğin Tuva'da x- ile *хөөй* kullanılırken Daş ÇÖMBLÖV ile yapılan konuşmada yalnızca *көөй* kullanılır. Yine “şimdi, şu an, bugün” yerine Kazakça *qazır* sözünden gelen *газыр*'in kullanımı dikkat çekmektedir (Kazakça < Arapça). Yine Tuvaca *эвээш* yerine burada *увяааш* kullanımı dikkati çeker.

Söyleşinin devamında Daş ÇÖMBLÖV ORONBAYV büyük babalarının Rusya'dan Hanas'a göçüşünü, orada bulunan öteki Tuvalarla karışmalarını kısaca anlatır, ona göre bu göç 1913'te olmuştur. Benim de Hanas'ta görüştüğüm iki teyze benzer hikâyeyi anlatmıştı. Onlar ise Moğolistan'dan gelmişlerdi.

Daha evvel de değinildiği gibi, Tuvalar 3 köyde yoğunlaşmıştır: Kanas (Hanas), Akkaba, Kom. Kom esas olarak bir Tuva köyüdür. Kanas'ta ağırlık Tuvalı olmakla

beraber Kazaklar ve Moğollar da yaşar. Akkaba'nın yarısı Kazak yarısı da Tuvalıdır. Kazaklar Tuvaları "Kök Monçak" olarak adlandırır. Tuvalar ise kendilerini *dıva* veya *monçak* olarak adlandırır. Nüfus vb. için bk. MAWKANULI, 1999, s. 1-36; ÖLMEZ, 2007, s. 25-29; YOLBOLDI ve KAŞIM, 1987, s. 287-289. Bundan başka Bowurcin, ve Altay şehirleri ile Köktogay ve Lamajao kasabasında da Tuvalar vardır. Yaşam biçimleri ve inanışlarıyla Moğollardan ayırt edilmesi güç olan Tuvalılar, Çin'in nüfus sayımlarında da Moğollar içerisinde sayılmış olup 56 azınlık içerisine girmemişlerdir.

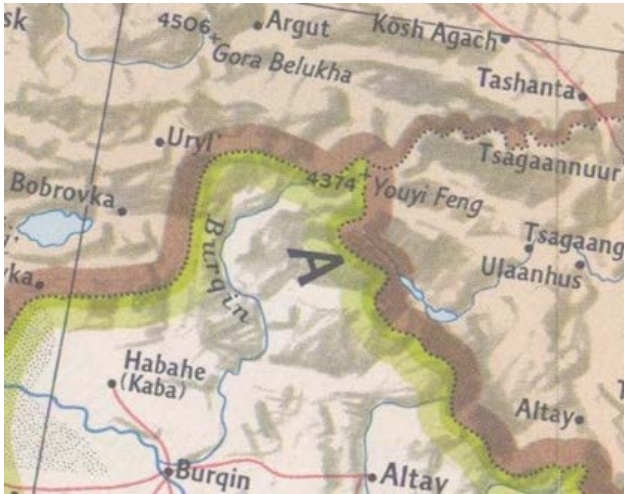
Çin Tuvacasını batıda ilk duyuran GENG Shimin'dir. Altay bölgesindeki Moğol dillerini tespit ve kayda geçiriş sırasında Rus Mongolistlerinden B. H. TODAYEVA Moğollara benzeyen ancak dilini anlamadığı bir halk ile karşılaşır. Bu topluluğun bir Türk dili konuştuğunu düşünerek durumu GENG Shimin'e bildirir ve GENG Shimin'in araştırmaları bu şekilde başlar (GENG Shimin'den dinlediğim bilgiler).

Tuvadan farklı olarak söz başında *h-* bulunmaz, her zaman *k-* vardır: *kep*, *kerek*, *köl*, *kün*, *küreş* (Tuva *hep* "şekil, form", *herek* "gerek", *höl* "göl", *hün* "gün, güneş", *hüreş* "güreş") vb.

Tuvacada standart yazı dilinde ET *y-* yerine sistemli olarak *ç-* kullanılsa, yazılsa da *c-* olarak telaffuz edilen sözcükler de vardır. Çin Tuvalarında ise yalnızca *c-* vardır: *can-*, *cit-*, *ci-* (Tuva *çan-* "dönmek", *çit-* "yatmak", *çi-* "yemek").

Çin Altayında konuşulan Tuvacada *mekeme*, *mekdep* vb. çok sayıda Kazakça (< Arapça) sözcük görülürken bu sözcükler Tuvada görülmez. Her iki bölgede konuşulan Tuvacadan bazı sözcükleri şu şekilde karşılaştırabiliriz:

- Çin Tuvası *abiş*, Tuva *adış* "avuç"
- Çin Tuvası *töödö*, Tuva *tödü* "bütün, hep, hepsi"
- Çin Tuvası *din*, Tuva *şajın* "din"
- Çin Tuvası *ayur*, Tuva *aça* "çatal"

Harita 4. Çin Tuvalarının yaşadığı Şinciang eyaletinin Altay bölgesini gösterir harita, harita yalnızca Tuvaların yaşadığı Bowurcin kasabası ve çevresini içerir. Tuvalar Bowurcin'in (Kazakça Burçin) kuzeyinde Akkaba, Kanas ve Kom'da yaşarlar.

Kaynaklar

- GENG, Shimin (2001). Materials of Tuvanian Language in China (4). *Türk Dilleri Araştırmaları*: C 11, s. 5-21.
- MAWKANULI, T. (1999). *The Phonology and Morpfolgy of Jungar Tuva*: Unpublished Doctoral Dissertation. Indiana University.
- , (2001). The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC. *Central Asian Survey*: C 20, S 4, s. 497-517.
- , (2005). *Jungar Tuwan Texts*: Indiana University.
- MONGUŞ, Marina V. (2002). *Tuvintsı mongolii i kitaya. Etnodispersniye gruppı (İstoriya i sovremennost')*: Novosibirsk.
- ÖLMEZ, M. (1996). Tuvalar ve Tuvaca. *Çağdaş Türk Dili*: S 95, s. 10-17.
- , (2007). *Tuwinischer Wortschatz (mit alttürkischen und mongolischen Parallelen), Tuvacanın Sözcüğü (Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle)*: Wiesbaden.
- SONG, Z. (1981). *Tuwayu yanjiu*: Beijing.
- TAUBE, E. (1993). Zur aktuellen Situation der Tuwiner im westmongolischen Altai. http://userpage.fu-berlin.de/~corff/im/Landeskunde/Taube_Tuwa [Aralık 1993].
- WU, H. (1999). *Tuwayu yanjiu*: Shanghai.

Harita 5. Çin'in idari bölümlerini gösterir harita; Sahlrlar Qinghai'nin doğusunda, Sarı Uygurlar Gansu'nun kuzeybatısında, Fuyu Kırgızları Heilongjiang'ın doğu orta kesiminde, Tuvalar ise Xinjiang'ın en kuzeyinde yaşamaktadırlar (Harita: <http://www.silkroadencyclopedia.com>).

Çin'deki Türk dilleri ve halkları için genel başvuru kaynakları ve Kaynakça:

- GENG, Shimin (1991). On the Language and Script of Qazaq in China. *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*: s. 121-130.
- HOPPE, T. (1996). *Die ethnischen Gruppen Xinjiangs: Kulturunterschiede und interethnische Beziehungen*: Hamburg 1995, (Unveränderter Nachdruck 1996).
- Özbek Edebiyatı Tarihi*: (2005). Ürümçi, Şincañ Helk Neşriyatı.
- SCHWARZ, H. G. (1984). *The Minorities of Northern China. A Survey*: Western Washington.
- SÜMER, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*: İstanbul, Ana yayımları.
- TEKİN, T.; ÖLMEZ, M. (2003). *Türk Dilleri / Giriş*: İstanbul.
- TERES, E. (2011). *Çin Tatarcası Grameri*: Ankara, Ürün Yayınları.
- WEI, Cui-yi. (1985). The Turkic-Speaking Minorities in China. *Materialia Turcica*: Band 11, s. 61-84.
- YOLBOLDI, N.; KAŞIM, M. (1987). *Cungudiki Türkiy Tillar*: Ürümçi, s. 287-314. Şincañ Daşu Neşriyatı.
- Zhongguo tujuoyuzu yuyan cihuiji* [İngilizce başlık: *Comparative Dictionary of Turkic Languages in China*]: Beijing 1990.

EKLER: Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Hotan'da keçe yapımı

Fotoğraf 2. Qijiazi'de Fuyu Kırgızlarından derleme çalışmasından bir görüntü.

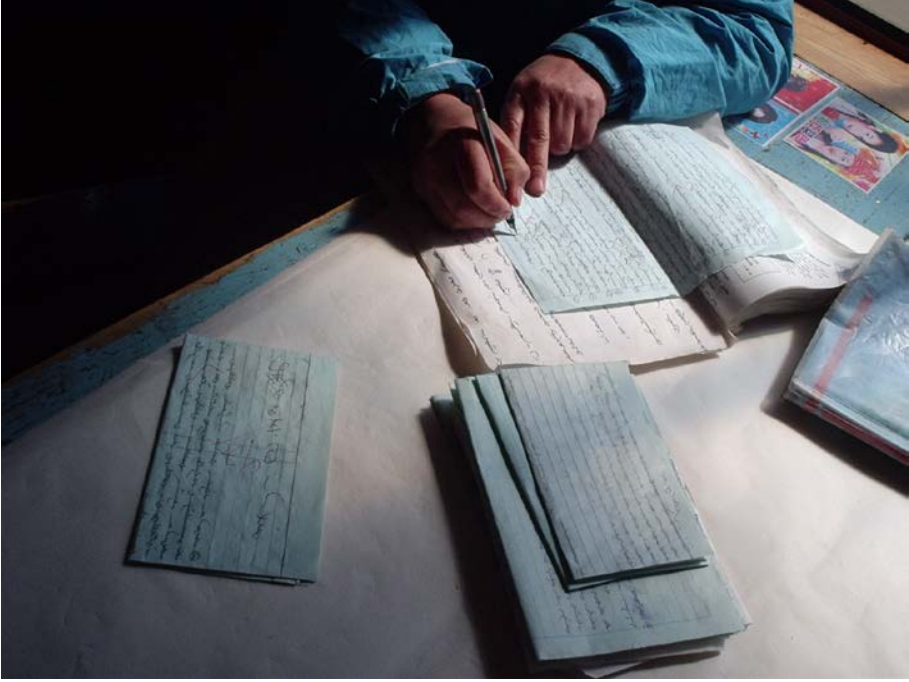
Fotoğraf 3. Çin'in güneyinde Salırlara ait bir lokanta.

Fotoğraf 4. Sunen kasabasının uzaktan görünüşü ve Sarı Uygurların yaşadıkları yaylalar.

Fotoğraf 5. Çin Tuvalarının yaşadığı Kanas kasabasının içinden geçen Kanas/Hanas Irmağı.

Fotoğraf 6. Akkaba köyünde Tuvaların devam ettiği okul ve Moğolca ile yaptıkları eğitimi gösterir defterler.

Fotoğraf 7. Ürümçi yakınlarında Kazaklara ait piknik yeri: Şımbulak Saya Cayı

Fotoğraf 8. Lanzhou'da Kuzeydoğu Milletler Üniversitesi, Uygurca Bölümü öğrencileri ders dinlerken

Fotoğraf 9. Lanzhou'da üniversiteden emekli olan öğretim üyelerine ait lokal, bugün artık kullanılmayan Latin harfli (yengi yezik) "İşçi-Hizmetçiler Kulübü", öteki diller ise Çince (ortada), Moğolca (sağda ve solda) ve Tibetçedir (üstte).

TÜRK DİLLERİNE VE KÜLTÜRLERİNE AİT MİRASIN KORUNMASI: KAZANIMLAR VE ELEŞTİRİLER

H. İnci ÖNAL

I. Giriş

Yüzyıllardır devam eden değişimler, 21. yüzyılın başından itibaren pek çok alanda büyük bir hızla erişmiştir. Teknoloji, haberleşme ve ekonomi alanlarında ulaşılan ilerlemeler beklentileri bile aşacak biçimde hızlı ve görkemli olmuştur. Dünyayı, evreni, yaşamı, toplumu, kendini ve çevreyle ilişkileri kavramakla kalmayıp, bugünü yaşamak ve gelecekte de var olarak her türlü gelişime katkıda bulunmak insanlığın en büyük isteği hâline gelmiştir.

Türk toplulukları zengin kültürel mirası paylaşmakla birlikte, sahip oldukları kültürel zenginliği işbirliği yoluyla korumakta ve tanıtmakta yetersiz kalmışlardır. Yapıları, anıtları, objeleri, materyalleri, bilgi kaynaklarını, düşün ve sanat ürünlerini kapsayan zengin kültürel mirası oluşturan eserler bölgelerde yaşanan sorunlar nedeniyle büyük zararlarla uğramış veya kaybolmuştur. Varlığını sürdüren eserlerin kaydedilmesi, korunması, kullanıma açılması ve geleceğe aktarılması önem kazanmaktadır. Bu durum gerek bilim adamlarında, gerekse konuya ilgi duyan her kişide “dilleri ve kültürleri koruma” yönünde birlikte çalışma isteğinin yaratılmasını zorunlu kılmaktadır.

Türk topluluklarının varlığını sağlayan temel unsurlar, genellikle dile ve inanca dayalı topluluk yapılanmalarından etkilenmektedir. Din, dil, tarih ve kültür bağları Türk topluluklarının diğer ülkelerle sağlam ilişkiler kurmasını sağlamaktadır. Türk topluluklarının varlığını ve kültürel değerlerini “geçmişten günümüze belgeleyen ve gelecekte de belgeleyecek” kurumların başında kütüphaneler, arşivler ve müzeler gelmektedir.

Bilgi merkezleri olan kütüphanelerin, arşivlerin, müzelerin ve kültürel kuruluşların en önemli var oluş amaçlarından biri genel olarak her toplumun, özel olarak da söz konusu edinilen toplumun geçmişteki varlığını kanıtlayarak bugün, yarın ve daima bilgi, belge ve geniş kapsamlı kültür hizmetleri vermektir. Bilgi merkezleri verdikleri hizmetlerle buldukları toplumların varlığını sürdürmelerine ve kültürel değerlerini yeni kuşaklara aktarmaları için sahip oldukları kültür varlıklarının belgelenmesine hizmet etmektedirler.

Araştırmamızı gerçekleştirmek üzere yaptığımız çalışmalar Türk topluluklarının kültürel mirasının korunmasında kütüphaneler, arşivler ve müzeler konusunun incelenmesiyle başlamaktadır. Bilgi merkezlerinde gerçekleştirilen çalışmaların bilimsel, kültürel ve sosyal hayata etkileri incelenmektedir. Bu çerçevede çalışmamızın iki temel amacı vardır. Amaçlarımızdan ilki araştırmacıların ve / veya kişilerin “dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları” konusunda nasıl araştırma yaptıklarını ve bilgi topladıklarını ortaya çıkarmaktır. İkinci amacımız Türk kültürüne ait bilgi kaynaklarını toplama ve hizmete sunma görevlerini yüklenerek bölgesel olduğu kadar uluslararası işbirliği konusunda çalışan örnek bir kurum oluşturmaktır. Türk topluluklarının kültürel mirasının korunmasına

yönelik, “rehber oluştururken” yapmaları gereken temel çalışmalarını içerecek biçimde geliştirilen “model önerisi” sunmaktır. Hazırlanacak ve geliştirilecek rehber Türk topluluklarına ait bilgi kaynaklarının bölgesel olduğu kadar uluslararası işbirliği programlarıyla toplanarak korunmasına ve kullanılmasına yol gösterecektir. Konuyla ilgili kazanımların artmasını ve yapıcı eleştirilerin değerlendirilmesini sağlayacaktır.

II. Araştırmanın Yapısı

Türk dillerine ve kültürlerine ait mirasın korunmasını konu alan araştırmalar son derece azdır. Genel olarak sosyal bilimlere yönelik yapılan araştırmalar, konuyla doğrudan ilgili bulunmamaktadır. Bu araştırmanın da sunulduğu “Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları” konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 2012), adı geçen sempozyumda sunulan bildiriler ve katılımcılardan edinilen bilgiler konumuz için çok önemli bilgi birikimi sağlamıştır. Avrasya Kütüphaneciler Birliği (2012) tarafından gerçekleştirilen “Türk Konseyi – Azerbaycan – Kazakistan – Kırgızistan – Türkiye – Kütüphaneleri Mevcut Durum, Sorunlar ve Öneriler Sempozyumu” araştırmamız için bilgi sağladığımız diğer önemli bir kaynak olmuştur.

III. Kültürel Mirasın Korunmasında Kütüphaneler, Arşivler ve Müzeler

Araştırmamızın temelini oluşturmakta olan “Türk dillerine ve kültürlerine ait mirasın korunmasını” gerektiren başlıca nedenler arasında şunlar bulunmaktadır:

- Türk dillerine ve kültürlerine ait mirasın bazı yerlerde kaybolmaya başladığına dair duyuların alınması;
- Dokümanların, bilgi kaynaklarının ve materyallerin eksikliği, bir başka deyişle ilgili kaynakların yeterince saptanmamış ve buna bağlı olarak tamamen toplanmamış olması;
- Ülkelerdeki olayların ulusal yönetimi olumsuz yönde etkileyebileceği endişesiyle kültürel mirasın zarara uğraması;
- Kendi varlığını göstermede ve kültürel değerlerini korumada pasif davranan toplumun varlığı;
- Çağdaş gelişmeler ışığında kültürel mirasın her yerde ve her zaman erişilmesinin gerekli görülmesi;
- Bilim adamlarının arasında olduğu kadar, konuya ilgi duyarak araştırma yapmak isteyen kişiler arasında da henüz gelişmemiş olduğu saptanan işbirliği kurma ve birlikte çalışma isteğinin varlığı;
- Bilimsel ve teknik bilginin Türk dilleri ve kültür mirasını saptayarak sürekli kullanıma açan uluslararası rehberin hazırlanmasında kolaylıklar sunmasıdır.

Geleneksel oluşumlardan günümüze değin Türk dilleri ve kültür mirasının korunmasında en çok yaygınlık kazanan kütüphane, arşiv ve müze türleri şöyle gruplandırılmıştır (Avrasya Kütüphaneciler Birliği, 2012: Dewe, 2002; Erünsal, 1991; Önal, 2006):

**TÜRK DİLLERİNE VE KÜLTÜRLERİNE AİT MİRASIN KORUNMASI:
KAZANIMLAR VE ELEŞTİRİLER**

- Yetkili ve önemli kişilerin adı verilerek kurulanlar;
- Eğitim kurumlarında, eğitim amaçlı çalışanlar;
- Genel ve halkın her kesimine ulaşmayı hedefleyenler;
- Milli kütüphaneler;
- Üniversite ve araştırma kütüphaneleri;
- Mesleki birlik amacıyla dernekleşmeyi temel alanlar;
- Din, inanç ve belirli bir dünya görüşünü yayma doğrultusunda etkinliklere yoğunlaşanlar;
- İslam sanatına yönelik kütüphane, arşiv ve müzeler,
- Sanat alanlarından biri veya birkaçı üzerinde yoğunlaşarak onların tanıtılmasını ve uygulanmasını sağlayanlar;
- Araştırma, yayıncılık ve bilgi üretimi hakkında gelişimi destekleyenler;
- Saray ve konak gibi özel yerleşim birimlerinde meydana getirilenler;
- Kişisel amaçlarla ve onların özel ilgi alanlarında kurulanlar;
- Özel kütüphaneler;
- Edebiyat müze kütüphaneleri;
- Dil ve tarih üzerine çalışanlar;
- Yerel ve bölgesel tarih üzerine hizmet verenler;
- Sadece belirli bir kaynak türüyle hizmet vermeye yoğunlaşanlar;
- Kendine özgü konularda ve bağımsız yapıda hizmet verenler;
- Ulusal ve bölgesel arşivler;
- Ulusal ve bölgesel müzeler;
- Sanat galerileri;
- Sergiler;
- Açık mekân düzenlemeleri;
- Sanal ortamlar;
- Yukarıda saydığımız iki veya daha çok niteliği kapsayanlardır.

Kütüphane dermeleri ve müze koleksiyonları çeşitli kişiler tarafından vakfedilen, satın alınan, hediye edilen, yazdırılan, çoğaltılan ve ganimet yoluyla elde edilen kitaplardan, yayınlardan ve materyallerden oluşmaktadır. Arşivlerde de toplumsal varlığı belgeleyen işlemlere dair bilgi ve belgeler bulunmaktadır.

Bilgi merkezleri çalışmalarını gerçekleştirirken hizmetleriyle hedeflerine varmaya çalışmaktadırlar. Kütüphanelerin, arşivlerin ve müzelerin hizmet amaçları arasında şunlar yer almaktadır:

- Buldukları ortamdaki bilgi kaynaklarını saptamak;
- Bilgi kaynaklarının bibliyografik künyelerini kaydetmek;
- Çalışma alanıyla ilgili düzenlenmiş bilgi birikimini topluma sunmak;

- Toplumun bilgi kaynaklarının kullanımı konusunda eğitmek ve bilinçlendirmek;
- Okuma alışkanlığı kazandırmak;
- Eğitime destek sağlayarak öğrencilerin çalışmalarını kolaylaştırmak;
- İnternet kullanımını yaygınlaştırmak;
- Bilgi kullanımını kolaylaştırmak;
- Araştırma yöntemlerini öğretmek;
- Kütüphane, arşiv ve / veya müze web sitesi yardımıyla her ortamdaki bilgi merkezleri ile bağlantı kurmak.

Çağlar boyunca Osmanlı hâkimiyeti içinde yönetime itaat geleneğini geliştiren Türk toplumları devletlere bağlı kalırken, sahip oldukları kültür mirasını korumaya çalışmışlardır. Ancak ülkelerindeki azınlık haklarını güvence altına alan sözleşmelerin varlığına rağmen bölünmeleri ve yasaklamaları kapsayan çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır. Yaşananlar kültürel mirası oluşturan dokümanların, bilgi kaynaklarının ve çeşitli materyallerin saptanmasına ve korunmasına daha önem verilmesi gerektiğini ortaya çıkartmıştır.

IV. Kütüphanelerin, Arşivlerin ve Müzelerin Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Hayata Etkileri

Geleneksel olarak kütüphaneler, arşivler ve müzeler eğitim, bilim ve inanç alanlarında bilgiyi üretenlere ve talep edenlere hizmet vermektedirler. Belirtilen bu bilgi merkezlerinin bilimsel, kültürel ve sosyal hayata etkilerini, Türk dilleri ve kültür mirasının korunmasında saptadığımız şu alanlarda görebiliriz (Önal, 2006):

- Sürdürülen ve çeşitlenen vakıf çalışmalarında;
- Korunan toplumsal dayanışma ve yardımlaşma bilincinde;
- Yükselen eğitim ve öğretim faaliyetlerinde;
- Toplumla paylaşılan zengin düşünce ve inanç konularında;
- Kullanılan bilimsel bilgiyle gelişen toplumda;
- Sağlık, beslenme, yardımlaşma ve çeşitli toplumsal sorumluluk projelerinde;
- Gelişen basın ve yayın hayatında;
- Sunulan sanatsal faaliyetlerde.
- Sonuçta; mutlu bir geleceği birlikte paylaşma isteğiyle bütünleşen kültürel birikim ve bilgi hizmetleri yaşamın her alanına canlılık ve gelişim sağlayacaktır.

Bilginin paylaştıkça çoğalan niteliği, günümüzde hizmet alanları çeşitlenen ve yönetsel yapısı bu çeşitliliğe uyan bilgi merkezlerini bütünleştirmiştir.

V. Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Örnekler

Avrupa'nın bilimsel ve kültürel mirasını korumaya yönelik çalışmalar ülkelerin katkılarıyla ve teknolojik gelişmelerin sunduğu olanaklar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Avrupa Komisyonu'nun "i2010: Dijital Kütüphaneler Girişimi" politikasının bir parçası olarak gerçekleştirilen kütüphane, arşiv, müze, görsel – işitsel materyaller merkezi koleksiyonlarında bulunan iki milyon dolayındaki kitap, gazete, arşiv malzemesi, film, fotoğraf, resim, ses, harita, yazma ve benzeri dijital içeriğe erişim sağlanmaktadır. Konuyla ilgili olarak Avrupa Birliği destekli projeler arasında şunlar bulunmaktadır (Ikonomov, 2009, ss. 15-19; Tonta, 2009, s. 12):

- CALIMERA (Cultural Applications: Local Institutions Mediating Electronic Resources);
- COINE (Cultural Objects in Networked Environments);
- DIGICULT (Digital Heritage and Cultural Content Programme of the European Commission);
- ERPANET (Electronic Resources Preservation and Access Network);
- European Library (Kapsadığı projeler: TEL-ME-MOR, EDL, TELplus, FUMAGABA, EUROPEA);
- NEDLIB (Networked European Digital Library);
- SEED (South-Eastern European Digitization Initiative);
- WDL (World Digital Library Project).

Türkiye'de Üniversiteler Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlıkları öncülüğünde yapılan çalışmalar sonucunda ve Türk Dil Kurumu işbirliğiyle bilgi hizmetlerini destekleyici çalışmalar gerçekleştirilmektedir.

VI. Türk Dilleri ve Kültür Mirasını Korumaya Yönelik Çalışan Araştırmacıların Bilgi Gereksinimleri ve Kullanımları

Dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları, Türk dilleri ve kültür mirasını korumaya yönelik çalışan araştırmacıların bilgi gereksinimleri ve bilgi kullanımları yaptığımız çalışmamızla saptanmaya çalışılmıştır. "4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu" (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 2012) ve "Türk Konseyi – Azerbaycan – Kazakistan – Kırgızistan – Türkiye – Kütüphaneleri Mevcut Durum, Sorunlar ve Öneriler Sempozyumu (Avrasya Kütüphaneciler Birliği, 2012) kapsamında yaklaşık 100 katılımcıyla görüşülerek ve genellikle bu katılımcıların hazırladığı 50 civarındaki sunum izlenerek, bildiri özetleri ve metinleri incelenerek konumuz için çok önemli bilgi birikimi sağlanmıştır.

Belirtilen çerçevede araştırmacıların bilgi gereksinimlerinin ve hedefledikleri bilgi kullanımlarının şunlar olduğu saptanmıştır:

- Sosyal bilimlerde araştırma metodlarının öğrenilmesi;
- Kütüphane kaynaklarından yararlanma;
- Orijinal ve birinci elden bilgi sağlayan arşiv kaynaklarına erişim ve kullanım;

- Bilgiye özgürce erişme ve kullanma isteğini yaratmak;
- Bilgi okuryazarlığı ve türleri hakkında bilgilenmek;
- Kişisel olarak toplanan notları ve bilgi kaynaklarını geliştirmek;
- Eski yazıtların ortak araştırılması ve duyurulması;
- Dil, kültür, bilgi, bilim ve eğitim politikaları hakkında ulusal ve uluslararası gelişmeleri takip etmek;
- Yayıncılıkla birlikte bilgi kaynaklarını hazırlama ve üretme yollarının öğrenilmesi;
- Standartlaşma hakkındaki gelişmeleri ve uygulamaları izleme;
- Dillere yönelik kaynakların koleksiyonunu oluşturmak üzere ortak çalışmaların nasıl gerçekleştirileceği hakkında ortak çalışmaları planlamak;
- Konferans, sempozyum ve toplantılara katılarak deneyimli meslektaşlarla ve bilim adamlarıyla bilgi paylaşımını gerçekleştirme;
- Önceki araştırmalarda kullanıldığı belirtilen dipnotların takip edilerek bu kaynakların kullanılması;
- Sanal ortamın ve elektronik bilgi kaynaklarının kullanımına yönelik bilgilendirmelerden yararlanarak güncel bilginin izlenmesi;
- Belirli bilgi merkezlerini kullanma isteği;
- Çalışmaları gelecek nesillere aktarmak üzere çocuklara ve gençlere yönelik nasıl çalışma yapılacağı hakkında bilgi verilmesi;
- Bilgi kaynakları basılı ortamda olduğu kadar elektronik ortama da yüklenerek her yerden bilgi merkezleri aracılığıyla elektronik erişimin sağlanması gerçekleştirilmelidir.

VII. Türk Dilleri ve Kültür Mirasını Korumaya Yönelik Bilgi Birikimini Toplayan Bilgi Merkezleri

Türkiye’de genel olarak Türk dilleri ve kültür mirasını korumaya yönelik bilgi merkezleri bulunmaktadır. Bu konulardaki bilgi merkezlerini saptayan ve onların çalışmalarını gösteren yayınlar arasında en çok dikkati çekenler şunlardır:

- Erciyes Üniversitesi Kayseri Araştırma Merkezi (2010). Kent Hafıza Merkezleri – Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu: 26 – 27 Mart 2010 Erciyes Üniversitesi. Bildiriler ve tartışmalar kitabı. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Önal, H. İnci (2010). Enriching news collections and services in Turkey. Open access to knowledge - promoting sustainable progress, World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Council, 10 – 15 August, 2010, Gothenburg, Sweden. (Bu kaynak açık erişimlidir.)
- Önal, H. İnci (2010). Implementing historical thinking and developing local genealogical services. Open access to knowledge - promoting sustainable progress, World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Council, 10 – 15 August, 2010, Gothenburg, Sweden. (Bu kaynak açık erişimlidir.)

VIII. Türk Dilleri ve Kültür Mirasını Korumaya Yönelik Geliştirilen Rehber İçin Model Önerisi

Geliştirdiğimiz “Türk Dilleri ve Kültür Mirasını Korumaya Yönelik Rehber” bir “Model” olarak aşağıdaki unsurları içermektedir:

- **Amaçlar:** Toplumsal kurallar doğrultusunda kuşaktan kuşağa aktarılması gereken bilgi birikimini toplama, kaydetme, sunma, etkin bilgi kullanımına öncülük etme ve gelecek nesillere aktarma yolunda bilgi hizmetlerinin sunulması hedeflenmelidir;
- **Hedef kitle:** Araştırmacılarla birlikte, toplumun her kesimi, bütün insanlar hizmet alanını oluşturmaktadır;
- **Uygulama yeri:** Türk dilleri ve kültür mirasını oluşturan bir veya birkaç kaynaktan başlayarak her türlü kaynaklara sahip bilgi merkezleri kapsanmalıdır;
- **Veri standardı:** Her bir bilgi merkezine yönelik saptanması gerekenler şunlardır: Bilgi merkezlerinin rehber giriş numarası, kurum adı, ilgili ülkenin dilinde posta adresiyle birlikte elektronik posta-web ile benzeri adresleri, çalışma saatleri-dönemleri, sorumlu personelin adı, bilgi merkezinin kısa tarihi, görevli sayısı, çalışma alanının fiziksel özellikleri, kapsanan konu alanları, özel koleksiyonlar, bibliyografik kontrolde kullanılan sistemler, danışma hizmetleri, ödünç verme imkânları, kapsanan materyalin kullanımına ilişkin izlenen telif hakları-kuralları, materyalleri saklama biçimi, koruma yöntemleri, hazırlanan yayınlar;
- **Modelin çalışma biçimi:** Çağdaş kütüphanecilik, arşivcilik ve müzecilik ilkeleri çerçevesinde bilgi ve belge hizmetleri verilmelidir;
- **Hizmetler:** Bilimsel, sosyal ve kültürel hayatın saptanmasını hedefleyen eğitim, rehberlik ve gelişime yönelik hizmetler sunulmalıdır;
- **İşbirliği:** Kişiler, kurumlar, bölgeler, ulusal kapsamlı ve uluslararası işbirliği kurularak kaynak paylaşımına gidilmelidir;
- **İletişim:** Her türlü tanıtım işlemleriyle birlikte, Web sitesi tasarımı – uygulaması, toplumu çalışmalardan haberdar eden seminerler ve konferanslar gerçekleştirilmelidir;
- **İzleme ve Değerlendirme:** Hizmetler izlenerek sürekli değerlendirilmelidir;
- **Modelin koordinasyonu:** Gelişim amaçlı koordinasyon toplantıları yapılmalı ve yıllık raporlar hazırlanmalıdır.

IX. Değerlendirme: Kazanımlar ve Eleştiriler

İletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişmesi insanlığın sahip olduğu kültürel mirasın günümüzde kullanılmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Türk dillerine ve kültürlerine ait mirasın korunmasına yönelik “ model” uygulanarak “Rehber” hazırlamanın sağlayacağı temel kazanımlar şöyle değerlendirilmiştir:

H. İNCİ ÖNAL

- Konuya ait bilgi üretimine önemli katkılar sağlayacak konularda araştırma yapma isteği uyandıracak çalışmalar planlanacaktır;
- Geçmişten günümüze bilginin ve bilmenin önemli bir nitelik olduğu öğretilmiş olacaktır;
- Hizmet verilecek mekânların çağdaş kütüphane, arşiv ve müze hizmetleri sunmak üzere hazırlanması sağlanacaktır;
- Basılı ortamdan olduğu gibi elektronik ortamdan da kısa sürede bilgiye erişilecektir;
- Mesleki eğitime sahip olmakla birlikte sunulan hizmetlerin gelişimi sağlama yolunda istekli kütüphaneciler, arşivciler ve müze uzmanları görevlendirilecektir;
- Bölge kültürüne ait yayınların toplanarak oluşan bilgi birikimi sadece bölge halkıyla değil, yurt içinde ve dışında tanıtılarak, bilgi paylaşımına açık olunacaktır;
- Kültür ve folklor mirasını korumak, tanıtmak ve zenginleştirmek üzere planlar hazırlanacaktır;
- Basın ve yayın hayatını bilgiyle destekleyecek yayıncılık faaliyetleri olumlu yönde etkilenecektir;
- Sözlü tarih ve gerçek yaşam hikâyelerini kapsayan yerel tarih çalışmaları değer kazanacaktır;
- Bilgisayar destekli iletişim teknolojilerinden yararlanarak toplumsal iletişim ve bilgi paylaşımı sağlanacaktır;
- Kütüphaneler, arşivler, müzeler ve bütün bilgi merkezleri arasında işbirliği sağlayarak topluma verdikleri hizmetleri tanıtacakları seminerler ve toplantılar düzenlemeleri için olanaklar sunulacaktır;
- Toplumsal dayanışma ve yardımlaşma bilinci korunacaktır.

Kültürel zenginlikleri oluşturan eserlerin gerek buldukları ortamda, gerekse elektronik ortamda yok olmadan kullanılması ve korunması sayesinde kültürel miras insanlığın malı haline gelecektir. Bölgesel, ulusal ve uluslararası işbirliklerinin yapılması mümkün olacaktır. Karşılanabilecek olumsuzluklar ve engeller temel eleştirilerimizin kaynağı olarak görülecektir.

X. Sonuç

Bilgi merkezleri yaşanan dönemlerin sosyal, kültürel, ekonomik, dinî ve siyasi yapılarından etkilenmişlerdir. Geleneksel yapıda kütüphaneler, arşivler ve müzeler başta bilim, kültür ve sanat olmak üzere yaşamın her alanında bilgi üretimi, bilgi kullanımı ve bilginin gelecek nesillere aktarımı için önemli merkezler olmuşlardır. Geçmişten günümüze değişik amaçlı kütüphaneleri, arşivleri ve müzeleri kapsayan bilgi merkezleri kurulmakla kalmamış, buralarda verilen bilgi hizmetleri geleceğin bilgi merkezlerinde verilecek hizmetlerin biçimlenmesine yol göstermiştir.

Türk dilleri ve kültür mirasının korunmasında, kültürel etkileşimlerin olumlu biçimde yaşanmasında, toplumların kurtuluş mücadelelerinde, toplumsal bütünleşmede ve özellikle tarih, kültür ve coğrafya parçasında var olduğunu

TÜRK DİLLERİNE VE KÜLTÜRLERİNE AİT MİRASIN KORUNMASI: KAZANIMLAR VE ELEŞTİRİLER

göstermede Türk dili kültür mirası büyük önem kazanmaktadır. Maddi, manevi ve kültürel yapının korunmasıyla genel refah, eğitim, sağlık, temel insan hakları ve benzeri yaşamsal alanlarda kalkınmanın yaşanması mümkün olmaktadır. Bütün bilgi merkezlerinin ortak hedefi bilgi hizmetleri sunarken toplumun bilim, kültür ve sosyal hayatını geliştirmektir.

Türk dilleri ve kültür mirasına yönelik bilgiye etkin erişimi, kullanımı ve korumayı amaçlayan çalışmamız “Rehber” kapsamlı model önerisi geliştirerek amacına ulaşmaya çalışmaktadır. Ancak gerçek anlamda başarı “Modelin uygulanmasına” ve ülkelerin geniş katılımının sağlanmasıyla elde edilecektir. Geliştirdiğimiz modelin “Uluslararası önderliğini kanıtlamış” bir kurum tarafından hayata geçirilmesi beklenmektedir. Gerçekleştirilecek çalışmaların desteğiyle nice kaynaklar hazırlanacak ve hizmetler sunulacaktır.

KAYNAKÇA

- Avrasya Kütüphaneciler Birliği (2012). *Türk Konseyi – Azerbaycan – Kazakistan – Kırgızistan – Türkiye – Kütüphaneleri Mevcut Durum, Sorunlar ve Öneriler Sempozyumu: 3 – 5 Mayıs 2012*. Ankara: Sage Matbaacılık.
- Dewe, Michael (2002). *Local studies collection management*. Hants: Ashgate.
- Erciyes Üniversitesi Kayseri Araştırma Merkezi (2010). *Kent Hafıza Merkezleri – Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu: 26 – 27 Mart 2010 Erciyes Üniversitesi. Bildiriler ve tartışmalar kitabı*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Erünsal, İsmail E. (1991). *Türk kütüphaneleri tarihi – II: Kuruluşundan Tazminat’a kadar Osmanlı vakıf kütüphaneleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (2012). “Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları – Son Sesler Duyulmadan” konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: 23-26 Mayıs 2012. 28 Ağustos 2012 tarihinde www.sonseslerduyulmadan.hacettepe.edu.tr adresinden erişildi.
- Ikonomov, Nikola (2009). *Güney doğu Avrupa’daki kültürel mirasa dijital erişim ve dijital korunması. Balkan Ülkeleri Kütüphaneler Arası Bilgi-Belge Yönetimi ve İşbirliği Sempozyumu Bildirileri, 5-7 Haziran 2008, Edirne/Türkiye içinde* (ss. 14-23). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Önal, H. İnci (2006). Türkiye’de basımcılık ve yayıncılığın bilgi hizmetlerine etkisi: Tarihsel araştırma. *Bilgi Dünyası* 7 (1): 1 – 22.
- Önal, H. İnci (2010). Enriching news collections and services in Turkey. Open access to knowledge - promoting sustainable progress, World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Council, 10 – 15 August, 2010, Gothenburg, Sweden. 29 Ağustos 2012 tarihinde <http://conference.ifla.org/past/ifla76/102-onal-en.pdf> adresinden erişildi.

- Önal, H. İnci (2010). Implementing historical thinking and developing local genealogical services. Open access to knowledge - promoting sustainable progress, World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Council, 10 – 15 August, 2010, Gothenburg, Sweden. 29 Ağustos 2012 tarihinde <http://conference.ifla.org/past/ifla76/73-onal-en.pdf> adresinden erişildi.
- Tonta, Yaşar (2009). *Balkan ülkeleri arasında bilimsel ve kültürel bilgilerin korunması ve yönetiminde işbirliği. Balkan Ülkeleri Kütüphaneler Arası Bilgi-Belge Yönetimi ve İşbirliği Sempozyumu Bildirileri, 5-7 Haziran 2008, Edirne/Türkiye* içinde (ss. 8-13). Edirne: Trakya Üniversitesi.

FU-YÜ KIRGIZCASI ÜZERİNE MOĞOLCANIN ETKİSİ HAKKINDA

Vadim PONARYADOV

Fu-yü Kırgızları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey batısında bulunan Mançurya bölgesinde yaşayan küçük bir millettir. Konuştukları dil diğer Türk dillerinden Hakasçaya daha yakındır. Bunun nedeni, bu halkın kökeninin Güney Sibirya'daki Hakaslarla ilişkili olmasıdır. Çünkü XVIII. yüzyılda Cungarya Oyrat devleti yükselişe geçmiş, yine aynı yüzyılda gerilemeye başlamıştır. İşte bu dönemde şimdiki Hakasya topraklarında yaşayan Türk topluluklarının bir kısmı, bir askeri takviye olarak Doğu Türkistan arazisine Oyrat hükümdarları tarafından göç ettirilmişti. Ancak kısa bir müddet sonra Çin'i idareleri altına alan Mançular, Cungarya devletini bozguna uğratarak yok etmişler ve Ölot Oyratlarıyla beraber bu Türkçe konuşan halkı da Mançurya'ya tehcir etmişlerdir.

Fu-yü Kırgızları, tehcir sonucunda sayıca daha çok olan Ölotler arasında yerleştirilmişti. Bu yüzden yaşadıkları bölgede, Moğol grubuna ait Oyrat dilinin bir ağız olan Ölotçe daha baskındır. XX. yüzyılın ortasında Fu-yü Kırgız dil malzemeleri derlemeye başlayan Çin ve Sovyet dilcileri Fu-yü Kırgızcasının ancak yaşlılarca konuşulduğunu ve birçok Fu-yü Kırgızının Moğolca (Ölotçe) konuştuğunu ifade ettiler. Daha sonra genç Fu-yü Kırgızları arasında Çince yayılmaya başladı.

Şimdiki sosyolengüistik durum hakkında daha teferruatlı malûmat için bk. (Imart & Hu, 1987, ss. 3-4; Ölmez, 2001, s. 137; Butanaev, 2006; Hu Zhen-hua, 2006, ss. 102-107). Biz ise şunu vurgulamak isteriz ki Fu-yü Kırgızları uzunca bir süre Moğolca konuşulan bir çevrede buldukları için tabii olarak dillerine Moğolcadan çok sayıda sözcük girmiştir. Dilleri üzerine araştırma yapan bilginler bu konuda defalarca yazmışlardır (Imart & Hu, 1987, ss. 3-4; Ölmez, 2001, ss. 146-147). Ancak daha önce dikkat etmedikleri şudur ki Fu-yü Kırgızcasında bulunan Moğolca unsurların ancak bir kısmı, çevresini oluşturan Ölot Oyratçasından girebilmiştir. Ses özelliklerine göre bu Moğolca unsurlar, her biri kendi kaynağına sahip olarak birkaç gruba ayrılabilir.

Şimdiki Ölotçeden girmiş kelimeler, sayıca en çok olmalıdır. Ancak bunların incelemesinde meydana gelen bir problem Oyratçanın bu yerli ağızının tasvirine sahip olmayışımızdır. Ölotçe dil malzemesi olarak şimdikiye değin yayımlanmış tek metin B. H. Todaeva'nın yayımladığı metindir. Hem bu metin Mançurya Ölotlerine değil, Şincan Ölotlerine aittir. Böyle olmakla beraber, bütün Oyrat ağızları birbirlerinden oldukça az farklı olduğu için özelliklerinden konuşurken başka Oyrat dil malzemesinden, bilhassa Á. Birtalan'ın yaptığı genel bir tasvirden (Birtalan, 2003) ve B. H. Todaeva'nın derlediği Oyratça sözlükten (Todaeva, 2001) faydalanabiliriz.

Yerli Ölotçe dâhil olduğu hâlde birçok yeni Moğol dil ve şivesinin mühim bir ses özelliği, ilk hece dışında ünlülerin zayıflaşmasıdır. Bilhassa XIII. yüzyılda kurulan Klasik Moğol yazısı ve XVII. yüzyılda kurulan Eski Oyrat yazısının imlâsında gösterilen *a* ve *e* ünlüleri zayıflaşarak daha kapalı telâffuzlu *ă* ve *ě* seslerine geçer;

bunlar Türk dillerinin *ı* veya *i* ünlülerine oldukça yakındır. Hatta Moğolistan Cumhuriyeti'nde standart dil olan Halha Moğolcasının böyle seslerine, Türkiye'de yayımlanan sözlük ve kılavuzlarda Türkiye Türkçesinin *ı* ve *i* harfleri ile çevriyazı verilir. Fu-yü Kırgızları ise her ikisini kendi dilinin *ı* sesine değiştirir. Örnekler:

manin 'duman' < Yeni Oyratça *manān*,
krş. Klasik Moğolca *manan*, Eski Oyratça *manan*;

ginthin 'birden' < Yeni Oyratça *gentkēn*,
krş. Klasik Moğolca *genedteken*, Eski Oyratça *geneteken*;

bijihin 'küçük, az' < Yeni Oyratça *bičkēn*,
krř. Klasik Moğolca *bičiqan*, Eski Oyratça *bičiken*;

tamih 'mühür' < Yeni Oyratça *tamāy*,
krş. Klasik Moğolca *tamay-a*, Eski Oyratça *tamaya*.

Elbette, eski *a* ve *e* seslerinin *ā* ve *ē* olarak söylenişi Oyratçadan başka birçok şimdiki Asıl Moğol şivelerine de özgüdür. Zaten ona sahip olmayan tek bir Asıl Moğol şivesi Mançurya'dan çok uzak mesafede bulunan Ordosçadır. Ancak ara sıra bu ünlülerin yerinde *ı* sesini gösteren Fu-yü Kırgız sözlerinin Oyrat kaynağına delil vermek için Oyratçayı şimdiki Asıl Moğolcadan ayıran bir ses özelliğı daha vardır. Kelime sonu birincil *n* ünsüzü Oyratçada korunurken Asıl Moğolcada *ŋ* sesine geçer. Fu-yü Kırgızcasının *manin*, *ginthin*, *bijihin* sözcüklerinin sonunda Asıl Moğolca *ŋ* değıl, Oyratça *n* gösterilmektedir.

Zaten Asıl Moğolca *n* > *ŋ* ses değışmesini gösteren sözcükleri Fu-yü Kırgızcasında bulamadık. Yine de birkaç kelime var ki bunlar Asıl Moğolcadan girebilmiştir. Bunlara *lapčın* 'yaprak' ve *lohtı* 'yular' sözcükleri örnek olarak verilebilir. Todaeva'nın sözlüğüne göre, Oyratçada ikinci kelimenin başındaki ilk ses *l* değıl, *n* sesi olmalıdır (*noytō*), birincisine ise Oyratça ile ona en yakın olan Kalmık dilinde bulunmamaktadır. Ancak Asıl Moğolcanın birçok şivesinde böyle sözcükler bu biçimde bulunuyor (Todaeva, 1981, ss. 172, 175). Demek ki, onlar Asıl Moğolcadan girmiş olmalıdır.

Elbette, eğer yukarıda tartıştığımız ses özellikleri Fu-yü Kırgızcası sözcüklerinde rastlanmıyorsa onların Yeni Oyratça ya da Yeni Moğolca kaynağını birbirlerinden ayırmak zordur.

Daha önce alınan Moğol kelimelerinde *a*, *e* > *ā*, *ē* ses değışmelerine rastlanmıyor. Moğol dillerinde bu değışmenin zamanı kendi yazılı vesikalarından ve yabancı bilginlerince yapılmış transkripsiyonlardan kesinlikle anlaşılabilir. XVIII. yüzyıla kadar farklı yazı sistemleriyle yazılmış ve transkripsiyonu yapılmış olan birçok Moğol lehçesini temsil eden metinlerde bunun hiçbir izi olmadığı için, Fu-yü Kırgızcasında *ı* ile gösterilen *ā*, *ē* telāffuzunun ancak XIX. yüzyılda ortaya çıktığını iddia edebiliriz. Bundan evvel olsaydı Moğol kelimelerinin ilk hece dışındaki hecelerde birincil *a*, *e* sesleri Fu-yü Kırgızcasına aynı nitelikli *a*, *e* olarak geçmesi gerekirdi.

Böyle sözcüklerin diğer bir mühim özelliğı, yeni Moğol dillerinde ve artık Eski Oyratçada uzun ünlülere değışmiş olan VCV ses gruplarında iki ünlünün arasında bulunan ünsüzün korunmasıdır. Demek, böyle kelimeler çok eskiden, XIII-XV.

yüzyıllar içinde mevcut olan ve Klasik Moğol yazı dilinin temelini teşkil eden Orta Moğolcadan alınmış olmalıdır. Örnekler:

aGaljan ‘örümcek’ < Klasik Moğolca *aɣalǰan*,
krş. Eski Oyratça *aralǰin*, Yeni Oyratça *aaldžin* ~ *araaldžin*, Halha Moğolca *aaldz*;

tahay ‘tavuk’ < Klasik Moğolca *takiy-a*,
krş. Eski Oyratça *takā*, Yeni Oyratça *takaa*, Halha Moğolca *tax^yaa*;

gadih ‘sert’ < Klasik Moğolca *qatuyu*,
krş. Eski Oyratça *xatou* ~ *xatuu*, Yeni Oyratça *xatuu*, Halha Moğolca *xatuu*.

Son iki kelimede söz sonu ünlüsünün artık Fu-yü Kırgızcasının içinde kaybolduğunu söyleyebiliriz.

Buna karşılık, hâlen ayıramadığımız Yeni veya Eski Oyratçadan alınmış sözcüklerde uzun ünlülere değişen birincil VCV ses gruplarında Fu-yü Kırgızcası tek tek ünlüleri göstermektedir:

dosin ‘toz’ < Eski Oyratça *tōsun* veya Yeni Oyratça *toosān*,
krş. Klasik Moğolca *toγusun*;

noGon ‘yeşil’ < Eski Oyratça *noγōn* veya Yeni Oyratça *noyaan*,
krş. Klasik Moğolca *noγuyan*;

sala ‘parmak, dal’ < Eski Oyratça *salā* veya Yeni Oyratça *salaa*,
krş. Klasik Moğolca *salay-a*;

Gaha ‘domuz’ < Eski Oyratça *γaxā* veya Yeni Oyratça *γaxaa*,
krş. Klasik Moğolca *γaqai*;

toho ‘dirsek’ < Eski Oyratça *toxō* veya Yeni Oyratça *toxaa*,
krş. Klasik Moğolca *toqui*.

Görüldüğü gibi, Fu-yü Kırgızcası bu tip Moğol kelimelerini şimdi aynı çevrede baskın bir Oyrat ağızı olan Ölüçeden değil, şimdiki Asıl Moğolcadan, Eski Oyratçadan ve Orta Moğolcadan almıştır.

Ayrıca Fu-yü Kırgızcasında, asıl alınma gerçekleşmeden benzer Moğolca kelimelerin etkisi altında bazı öz Türk unsurlarının ses şeklini değiştirdiği olaylar da kayda değerdir.

Örnek olarak, *gar* ‘kara’ kelimesi Moğolcadan alınmış değildir, çünkü sözbaşı *q > *G* değişmesi ancak Fu-yü Kırgızcasının bir Türk dili olması ile ilişkilidir. Ancak *qara eski şeklinin söz sonu ünlüsünün kaybolmasını Türk dillerinin tarihsel gelişimiyle açıklamak mümkün değildir. Şüphesiz ki bu ses, aynı manaya gelen Asıl Moğolca *xar* sözcüğünün etkisi altında kaybolmuştur. Normal gelişmeyi geçen aynı eski şekilli sözcük ise Fu-yü Kırgızcasında *gara* ‘gece’ kelimesine dönmüştür.

Benzer bir olay *dömō* ~ *dümi* ‘deve’ (< *tebe) kelimesinde görülmektedir. Bu da Moğolcadan alınmış değildir, çünkü Fu-yü Kırgızcasında sözbaşı *t > *d* değişmesi ancak Türk unsurlarına özgüdür. Fakat *m* ünsüzü onda aynı manaya gelen Moğolca *temee* kelimesinin etkisi altında türemiştir.

Aydınlatmaya çalıştığımız bu karışık manzara, Fu-yü Kırgızcasının uzun bir süre içinde birçok Moğol lehçesiyle yakın bir temasta bulunduğunu göstermektedir. Bu

dil üzerindeki yoğun Moğolca etkisi, ancak yok olma tehlikesinde bulunduğu son devre özgü değildir. Bu etki çoktan beri başlamış olup Fu-yü Kırgızcasının söz varlığına etki etmiş ve bu dilin şimdiki biçiminin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Birtalan, Á. (2003). Oirat. *Janhunen, J. (ed.) The Mongolic languages*. London; New York: Routledge, 210-228.
- Butanaev, V. Ya. (2006). *Hakası iz provintsii Heiluntszyan*. Abakan: İzdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta imeni N. F. Katanova.
- Todaeva B. H. (1981). *Yazık mongolov Vnutrenney Mongolii. Materialı i slovar'*. Moskva: Nauka.
- Todaeva B. H. (2001). *Slovar' yazıka oyratov Sin'tszyana*. Elista: Kalmitkskoe knijnoe izdatel'stvo.
- Hu, Zh. & Imart, G. (1987). *Fu-Yü Gırgıs: A tentative description of the easternmost Turkic language*. Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institut for Inner Asian Studies.
- Hu, Zh. (2006). *Keerkezi yuyan wenhua yanjiu*. Beijing: Zhongyang minzu daxue chubanshe.
- Ölmez, M. (2001). Fu-yü Kırgızcası ve akrabaları. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 2001/11, 137-152.

TAIGA VS. STEPPE SAYAN TURKIC VARIETIES IN KHÖVSGÖL AYMAG IN MONGOLIA

Elisabetta RAGAGNIN

The northern regions of Khövsgöl Aymag in Mongolia are home to two different Sayan Turkic speaking groups: the reindeer herding Dukhan and the cow herding Tuhans. Both Dukhan and Tuhans, the languages of these two groups, are unwritten.

Dukhans number approximately 500 individuals and inhabit the county of Tsagaan-Nuur. This area borders on the northeast with Buryatia and on the west with the Tuvan republic. About half of the Dukhan live in the neighboring taiga areas and follow a lifestyle based on reindeer herding, hunting and gathering. The other half has either settled in the village of Tsagaan-Nuur or lives in adjacent river areas herding Mongolian-style cattle, i.e. horses, camels, cows, goats and sheep. Dukhans identify themselves as *tu^hha*, which is a phonetic variation of *tuva/tuba*, a designation common to various groups in the neighboring areas; e.g. *tiva* (*tī^vva*) ‘Tuvan’ and *tofa* (*to^ffa*) ‘Tofan’. However, in Mongolia Dukhans are generally called *tsaatan* ‘those who have reindeer’ from *tsaa* ‘reindeer’ plus the denominal suffix *+tan*. This designation merely focuses on the traditional type of animal husbandry of the Dukhan people. In Mongolian sources of the twentieth century Dukhans are named “Urianxay”, “Tayga Urianxay”, “Taigin Irged” ‘Peoples of the taiga’, “Oin Irged” ‘Peoples of the forest’ and “Soyot”. For a thorough description of the Dukhan language, see Ragagnin (2011).

Tuhans are usually referred to in the literature as *Uyghur-Uriankhay*. However, they refer to themselves and to their language as *tuha*, a phonetic variant of *tuva/tuba*, an ancient name of the Siberian area. They have also been named *Soyit Uriankhay*, *Üürin Uriankhay*, *ĵinkhene Uriankhay* and *Tuha Uriankhay*. The term Uriankhay (= *Uriangqai*) is an old name of this area, which is mentioned several times in the Secret History of the Mongols. However, there is no documentation on the language spoken by the past bearers of the name *Uriangqai*. The term Soyit is a Mongolian plural form of the clan name Soyan. Üür is the name of an important river of the area, and the term *ĵinkhene* is a Khalkha Mongolian word meaning ‘real, full, genuine, true’. Other types of Uriankhay inhabiting this region are: the *Övör Şirkheten Uriankhay*, literally the Uriankhay of the southern flea from *övör* ‘south’ + *şirkhe* ‘kind of flea’ + the collective suffix *-tan*, the *Arig-Uriankhay*, from the name of the river Arig and the *Görööçin Uriankhay*, literally the hunting Uriankhay, from *görööçin* ‘hunter’. They are all speakers of western Mongol varieties.

Finally, Mongols officially use the designation “Uygar” to classify both Dukhans and Tuhans and other non-Islamic Turkic peoples of Mongolia.

Very little has been written on the Uyghur-Uriankhay people and their language. The available scholarly material on Tuhans mainly consists of the publications of the Mongolian scholar Bold dating back to the 1970s and 1980s, and is rather difficult to find. Besides, in April 2009 and September 2011, I conducted linguistic fieldwork on Tuhans in the village of Tsagaan Üür and neighboring areas.

Tuhan is presently actively spoken by not more than 50 individuals, all aged above 45. All Tuhan speakers are bilingual in Tuhan and Mongolian. Tuhan is both a non-dominant and a non-written variety and is only used as the in-group language.

As for its classification, Tuhan belongs to the Steppe group of Sayan Turkic. However, it has its own specific features. On the one hand, it displays unique features which are not shared with the other Sayan Turkic varieties. On the other, it shares some specific isoglosses exclusively with Tofan.

Below I will discuss some of these features and compare them with Dukhan.

To begin with, to refer to the cow, Tuhans use the word *hös*, which goes back to Common Turkic (CT) **(h)öküz* ‘ox’. In this respect, Tuhan departs from the rest of Sayan Turkic, which displays the lexeme *inek* ‘cow’, cognate of CT **ingek*. Dukhan has *inek*. Among the Turkic languages, Yellow Uyghur displays a form phonetically close to Tuhan: *kus* ‘bovine, ox’ (Roos, 2000, p. 313).

To refer to ‘white’, Tuhan people use the word *gaška* instead of Sayanic *aq*. Old Turkic documents display close cognates of Tuhan *gaška* with reference to an animal ‘with a white head and a darker body’ or ‘with a white blaze on the forehead’ (Clauson, 1972, p. 671b). Close correspondents of *gaška* are similarly used in describing animals in several modern Turkic languages. Kirghiz, however, shows close semantic correspondences to Tuhan displaying *gaška* in the meaning of ‘white, light’ (Laude-Cirtautas, 1961, pp. 112-113).

For ‘lip’, Tuhans use the lexeme *jiräk* which can be traced back to CT **yaruk* ‘a split (Clauson, 1972, pp. 954b-955a), crack, breach; cracked, split’. Tofan (Rassadin, 1995, p. 141a), on the other hand, shows the compound noun *aas qidiü* (mouth border-POSS3), whereas Tuvan *erin* ‘lip’ continues CT **erin*. Dukhans simply use the word *aas* ‘mouth’ for this.

İngär is the term generally used for ‘saddle’, whereas the rest of Sayan Turkic uses *ezer* ‘saddle’ < CT **eđer*. Interestingly, the item *ezer* shows the development CT **đ → z* which is typical of Yenisey Turkic and not of Sayan Turkic (CT **đ → d*); cf. Khakas *izer*. Lena Turkic is close to Tuhan in this respect; cf. Yakut *ijir ~ ijür* ‘sedlo’, Dolgan *ijür* ‘Rentierlastsattel’ (Stachowski, 1993, p. 261). On the other hand, the diminutive form of *ingär*, namely *ingäršak*, which bears the meaning ‘packsaddle’, occurs throughout Sayan Turkic. Taiga Sayan varieties display an additional term with reference to the saddle used for small children; cf. Dukhan *eerəmeš*.

As for the lexeme *turaajär* ‘tomorrow’, it might be viewed as consisting of *turaa*, a nominal formation from the verb *tur-* ‘to stand up, to stand’ plus *jär*, possibly related to the Old Turkic verbal stem *yaro-* ‘to be, or to become bright’. The element *turaa* shows close similarities to Tofan *tura ~ turay* ‘tomorrow’.

The term *övökkey* ‘bear’ is of Mongolic origin. It goes back to *övög* ‘ancestor, grandfather’ (cf. Written Mongolian *ebüge* [Lessing, 1995, p. 290a]) plus the Mongolic caritative suffix *-kay*. Thus *övökkey* belongs to the category of euphemisms, which are particularly common throughout Siberian languages. On the other hand, Dukhan displays the euphemic terms *irey* and *hayrekkan*, also common to the other Sayan varieties.

As for *pökčīnə* ‘wolf’, an etymological relationship with Mongolic *börte čīnuu* ‘blue-grey, or bluish wolf’ seems very likely. Dukhan, on the other hands, displays the common Sayanic term *pörə* (cf. CT *böri*), besides euphemic terms.

The lexeme *toos* ‘wild boar’ goes back to CT **toγuz*. Tuhān is the only Sayan Turkic variety that preserves a correspondence of CT **toγuz*. In the rest of Sayan Turkic this term was generally substituted by a copy of the Mongolian item *qaban*, cf. Dukhan *haβan*. Besides, Tuhān displays the terms *megeje* ‘sow’ and *toroy* ‘suckling pig’ which are borrowed from Mongolic; cf. Buryat *megeže* ‘dikaja svin’ja (samka)’, and *toroy* ‘porosjonok (dikoj svin’i)’. Čeremisov (1973, 309b, 431a).

Finally, the pronominal verbs *mīha-* ‘to behave like this’, *iha-* ‘to behave like that’ and *gaha-* ‘to behave how’ should also be mentioned, since they phonetically depart from the rest of Sayan Turkic. Dukhan displays *mīŋja-*, *iŋja-* and *gaŋja-*, whereas Tofan has *mīŋja-*, *iŋja-*, and *qaŋja-*. The corresponding Tuvan forms are *mīnča-*, *iŋča-* and *kaŋja-*. In Tuhān, the cluster *-ŋj-* occurs as *-h-*, which might have developed from **š*, i.e. *ŋj → š → h* (Ragagnin, 2010).

With respect to morphology, the aorist participle displays peculiar features. Polysyllabic verbal stems with vowel outset, take the dominant suffix¹ *-iir*, e.g. *atayliir* ‘speaks Mongolian’ from *atayla-* ‘to speak Mongolian’, *iyliir* ‘cries’ from *iyila-* ‘to cry’, *utiir* ‘sleeps’ from *utə-* ‘to sleep’ and *irliir* ‘sings’ from *irila-* ‘to sing’. Yakut and Khakas show close similarities, in this respect, to Tuhān. On the other hand, all the other Sayan Turkic varieties show a regular aorist participle formation from stems with vowel outset by prolonging the stem vowel, e.g. Tuvan *aŋnaar* ‘to hunt’ from *aŋna-* ‘to hunt’. The “standardization” of aorist forms in Sayan Turkic is discussed by Schönig (1989).

With regard to isoglosses shared by Tuhān with Tofan, the following three cases should be mentioned here: *andəy* ‘yes’, *jarayləy* ‘nice’ and *hi on* ‘twenty’. The Tuhān adjective *jarayləy* ‘nice’ shows close correspondences to Tofan *čarayləy* ‘id.’, and goes back to *jara-* ‘to be useful’ augmented with the deverbial suffix *-(X)G* and the denominal suffix *+LXG*. For *-Xg+IXg* in Old Turkic, see Erdal (1991, pp. 344-349). Dukhan, along with Tuvan and its dialects, displays *jarəš*.

Finally, an important isogloss connecting Tuhān with Tofan is the occurrence of the combination of ‘two’ + *on* ‘ten’ for ‘twenty’: Tuhān *hi on* ~ *hion* and Tofan *i^hhyon*. Note that this feature is also common to Yellow Uyghur (Nugteren & Roos, 2006, p. 119). On the other hand, Dukhan displays the form *jeerβə* going back to CT **yegirmi*; cf. Tuvan and Altai Tuvan *čeerbi*.

The discussed lexical items are summarized in the table below:

¹ On dominance in Old Turkic, see Erdal (1979).

Dukhan	Tuhan	English gloss
<i>inek</i>	<i>hös</i>	cow
<i>ak</i>	<i>gaška</i>	white
<i>aas</i>	<i>jüräk</i>	lip
<i>eser, eerameeš, iŋgəršak</i>	<i>iŋgər</i>	saddle
<i>tāarta</i>	<i>turaajər</i>	tomorrow
<i>hayrakkan</i>	<i>övökkey</i>	bear
<i>pörə</i>	<i>pökčünə</i>	wolf
<i>haβan</i>	<i>toos</i>	boar
<i>mīnja-</i>	<i>mīha-</i>	to behave like this
<i>īnja-</i>	<i>īha-</i>	to behave like that
<i>ganja-</i>	<i>gaha-</i>	to behave how
<i>īrlaar</i>	<i>īrliir</i>	sings
<i>aŋnaar</i>	<i>aŋniir</i>	hunts
<i>īiye</i>	<i>andəy</i>	yes
<i>jaraš</i>	<i>jarayləy</i>	nice
<i>jeerβə</i>	<i>hi on ~ hion</i>	twenty

To conclude, it should be mentioned that the Tuhan people might be the continuation of the ancient Kurykan clans, documented in the Orkhon inscriptions from the 8th century, who did not move north, as, for instance, Yakuts did, and who did not get assimilated by the Mongolic-speaking ancestors of the Buryat and do not represent Turkicized Samoyeds.

On the other hand, since reindeer breeding is not a typical kind of animal husbandry among Turkic peoples, it may be assumed that Dukhan together with the other members of Taiga Sayan Turkic might represent those clans of Samoyed origin that shifted to Turkic.

Transcription

The symbol ə is used to denote centralized and lax vowels whose quality is conditioned by both the previous vowel and adjacent consonants. The symbol [ʰ] refers to aspiration.

REFERENCES

- Baskakov, Nikolaj A. (1975). *Grammatika xakasskogo jazyka*. Moskva.
- Bold, Luvsandorjyn (1968). *Osobennosti ujuguro-urjanxajskogo jazyka*. [Avtoreferat dissertacii na soiskanie učennoj stepeni kandidata filologičeskix nauk, Akademija Nauk MNR, Institut jazyka i literatury, Ulan Bator]
- Bold, Luvsandorjyn (1975). Uygur-urjanxay xelnii egšig avia. *Xel Zoxiol Sudlal* 11 (1975), 133-145.
- Čeremisov, K. M. (1973). *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.

- de Rachewiltz, Igor (2006). *The Secret History of the Mongols 1-2*. Leiden, Boston.
- Erdal, Marcel (1979). Die Morphemefuge im Alttürkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71 (1979), 83–114.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon 1-2* (Turcologica 7.). Wiesbaden.
- Laude-Cirtautas, Ilse (1961). *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*. Wiesbaden.
- Lessing, Ferdinand D. (1995). *Mongolian-English dictionary*. 3rd edition. Bloomington.
- Nugteren, Hans & Roos, Marti (2006). Prolegomena to the classification of Western Yugur. In: Erdal, Marcel & Nevskaya, Irina (eds.) *Exploring the Eastern frontiers of Turkic*. (Turcologica 60.) Wiesbaden. 99-130.
- Ragagnin, Elisabetta (2009). A rediscovered lowland Tofan variety in northern Mongolia. *Turkic Languages* 13 (2009), 225-245.
- Ragagnin, Elisabetta (2010). Traces of Old Turkic *ančip* and *inčip* in Altaic languages. In: Kirchner, Mark & Kappler, Matthias & Zieme, Peter (eds.) *Trans-Turkic studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal* (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 49.). Istanbul. 299-314.
- Ragagnin, Elisabetta (2011). *The Turkic Dukhan of Northern Mongolia: Description and Analysis* (Turcologica 76.). Wiesbaden.
- Rassadin, Valentin I. (1995). *Tofalarsko-russkij slovar'*. *Russko-tofalarskij*. Irkutsk.
- Rassadin, Valentin I. (2010). *Soyotica*. (Studia Uralo-Altaica 48.) Szeged. [Edited by Béla Kempf]
- Roos, Martina E. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language. Grammar, texts, vocabulary*. [Unpublished Ph.D. dissertation, Leiden University].
- Schönig, Claus (1989). Zur Normalisierung von Aorist- und Gerundialvokal im Sajantürkischen. In: Sagaster, Klaus (ed.) *Religious and lay symbolism in the Altaic world and other papers* (Asiatische Forschungen 105.). Wiesbaden. 324-340.
- Stachowski, Marek (1993). *Dolganischer Wortschatz* (Universitas Jagellonica, Acta Scientiarum Litterarumque MLXXXVI.). Kraków.
- Stachowski, Marek & Menz, Astrid (1998). Yakut. In: Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.) *The Turkic languages*. London, New York. 417-433.

О ФОНЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ ТОФАЛАРСКОГО И ТУВИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Valentin İ. RASSADİN

Как известно, тофаларский язык, согласно классификации Н.А. Баскакова [1969, с. 313], включается в состав уйгуро-тукойской подгруппы уйгуро-огузской группы тюркских языков. Н.А. Баскаков считает, что тофаларский язык «... по своим фонетическим, грамматическим и лексическим признакам ... наиболее близок к тувинскому языку и, по существу, может считаться одним из его диалектов» [1969, с. 323]. Сравнительные исследования, основывающиеся на многолетних полевых записях тофаларского языка привели нас к выводу, что тофаларский язык не диалект какого-то другого языка, а вполне самостоятельный язык, имеющий во всех ярусах множество специфических черт, резко отличающих его от других тюркских языков, в том числе и от тувинского. Достаточно сказать, что в морфологии тофаларский язык примерно только наполовину совпадает с тувинским языком. Другая половина сближает тофаларский язык с хакасским языком и северными алтайскими диалектами, а также приходится на ряд признаков, либо присущих вообще только тофаларскому языку, либо представляющих собой законсервированные в нём некоторые древнетюркские черты. Такую же картину являет собой и лексический состав тофаларского языка. Обо всём этом мы уже писали ранее [Рассадин, 1971, с. 71-147; 1978].

Здесь хотелось бы остановиться на некоторых результатах сравнительного изучения фонетики тофаларского и тувинского языков, чтобы показать их сходства и различия в звуковом составе.

В области вокализма существенных различий по составу гласных фонем между двумя рассматриваемыми языками нет. Так, для них характерно наличие восьми простых кратких гласных фонем, противопоставляемых по твёрдому и мягкому рядам в четырёх парах: *a – э* (с вариантом *ə* в тофаларском), *o – ө*, *y – ү*, *ы – и* (с вариантом *i* в тофаларском), причём для тувинского языка без указанных вариантов. Как и в тувинском языке, в тофаларском гласные противопоставляются также и по степени длительности. В них тоже имеется восемь долгих гласных фонем, сводимых в четыре пары: *aa – ээ* (с вариантом *əə*), *oo – өө*, *yy – үү*, *ыы – ии* (с вариантом *ii*). Кроме того, эти языки характеризуются противопоставлением чистых кратких и долгих гласных фонем особым кратким гласным, произносимым с участием фаринкса, так называемым фарингализованным гласным фонемам, которых тоже восемь: *aь – эь* (с вариантом *əь*), *oь – өь*, *yь – үь*, *ыь – иь* (с вариантом *iь*). Таким образом, краткость без фарингализации, краткость с фарингализацией и долгота – вот характерные признаки гласных фонем тувинского и тофаларского языков. Только этим различаются, например, слова типа *aьт* «лошадь» - *ат* «имя» - *aат* «укачивай ребёнка», *ыьт* «собака» - *ыт* «отправь» - *ыыт* «звук; голос» и т. п. Такого нет больше нигде в тюркских языках.

В тофаларском языке, как и в тувинском разговорном [Исхаков, Пальмбах 1961, с. 9], имеются, кроме того, долгие гласные с носовым оттенком. Но они

представляют собой в тофаларском лишь варианты долгих гласных. Для тофаларского языка вообще присуща некая гнусавость произношения. Замечена только пара слов с явно выраженной назализацией долгих гласных в них, противопоставленных долгим чистым, благодаря чему различается смысл этих слов. Так, слово *ээрер* в тофаларском языке, произнесённое с чистым долгим *ээ*, означает «крутить», но с назализованным *ээ* уже означает «лягать», слово *саат* с чистым долгим *аа* означает «препятствие, задержка», а с назализованным *аа* означает «жевательная сера». Других слов пока не замечено. В тувинском языке назализация выступает как признак полноправных фонем. Так, например, если сказать по-тувински слово *чаа* с чистым долгим гласным, то это будет означать «война», если же с долгим назализованным гласным *аа*, то означать уже будет «новый». И такое различие проходит по многим словам тувинского языка, хотя на письме никак не обозначено. Только контекст приходит на помощь. Тофаларский язык использует другой способ различения подобных слов. Так, в нём слово *чаа* означает «война», а *няа* - «новый».

Существенным отличием тофаларского языка от тувинского в области вокализма является наличие наряду с *ээ* долгого гласного *ээ*, равно как и кратких *э* и *эь*, вместо тувинских *ээ*, *э* и *эь*, особенно в непервых слогах многосложных слов и в односложных словах с долгим гласным, например, тоф. *һүдээ* - тув. *хүдээ* «зять», тоф. *бірээ* - тув. *бирээ* «один», тоф. *һерээм чоқ* - тув. *херээм чок* «мне не нужно», тоф. *пишектээр* - тув. *бижектээр* «употреблять нож», тоф. *бээр* - тув. *бээр* «даст», тоф. *бээрдэ* - тув. *бээрде* «когда даст» и т.п.

Кроме того, для тофаларского языка характерно особое явление опереднения (типа умлаута) твёрдорядных долгих гласных или дифтонгов, появляющихся и в корневых словоформах и на стыке морфем, если при этом образуется двослог с интервокальным среднеязычным сонантом *й (*j*). Так, на месте двослога *айы* появляются либо *ээ*, либо *аэ~эи*, либо *эй*, например, тоф. *ай* «луна; месяц» - *ээ~аэ* «его луна; его месяц» (< *айы), тоф. *чээнды* - тув. *чайынды* «наледь», тоф. *һээнды* - тув. *хайынды* «вскипел (*напр.* *чай*)». Двослог *ойы~ойу* дал *өө~оэ*, например, тоф. *мөөн~мөөн* - тув. *моюн* «шея», тоф. *өөн~өөн* - тув. *оюн* «игра», но обязательной нормы произношения здесь нет и возможны варианты типа *ои~оэ* - тоф. *оин~оэн* «игра». Двослог *уйу* дал *үү*, например, тоф. *буй* «пах» - *бүү* «его пах» (< *буйу), тоф. *үүдар* «грустить» (< *уйудар < монг. *uyidaqu* id.). Двослог *ыйы* дал *ии*, например, тоф. *миис* - тув. *мыйыс* «рога», тоф. *миит* - тув. *мыйыт* «ленок», тоф. *һишитыры* - тув. *хыйыштыр* «наискось». Двослог *уйы* дал либо долгий гласный *ии*, либо дифтонг *уи*, например, тоф. *чории берген* «уехал» из *чоруйы берген (< *чору* = «уезжать»), тоф. *чүи берген* «вымыл» из *чуйы берген (< *чу* = «мыть»). Для тофаларского языка вообще характерно появление опереднённых долгих гласных или дифтонгов на месте подобных двослогов, оказавшихся на стыке морфем. Это происходит автоматически, как было показано в последнем случае, и не имеет исключений. Так, например, только по этой причине аффикс отрицательного деепричастия всегда звучит как =*бейн* и в мягкорядных, и в твёрдорядных словах (ср. тоф. *аңнавейн туру* «не охотится» < *аңнабайын туру, тоф. *барбейн туру* «не уходит» < *барбайын туру). Здесь двослог *айы, появившийся в твёрдорядном варианте этого аффикса - *байын - закономерно дал мягкорядный дифтонг *ей*. Такие двослоги в тофаларском

языке обычно возникают при образовании форм личной принадлежности у существительных, оканчивающихся на *-й*, или при присоединении деепричастия на *=йы* (ср. др.-тюрк. $=j\ddot{i}\sim=j\ddot{u}$) к глагольным основам, имеющим на конце гласную, например, тоф. *ай* «луна; месяц» - *ээ-аэ* «его луна; его месяц» < *айы (ср. тув. *айы* id.), тоф. *аңна* = «охотиться» - *аңнээ берген* «стал охотиться» < *аңнайы берген (ср. тув. *аңнай берген* id.), тоф. *чору* = «уезжать» - *чории берген* «уехал» < *чоруйы берген (ср. тув. *чоруй берген* id.).

Происходит в тофаларском языке и опереднение кратких (чистых и фарингализованных) гласных под влиянием соседних среднеязычных и палатализованных согласных, например, тоф. *чеш* (< *чаиш) «новорожденный», ср. тув. *чаиш* «младенческий; молодой»; тоф. *чеъиш* (< *чаъиш) «волосы на голове человека», ср. тув. *чаъиш* «женская коса на голове»; тоф. *неиш* (< *няиш < *ыняиш) «дерево; дрова», ср. тув. *ыяиш* id.; тоф. *ненъчыкъ* (< *нянчыкъ < *нян* «бок») «маленькая сумочка для мелких вещей», ср. тув. *чанчык* «кисет, футлярчик» < *чан* «бок»; тоф. *шэй* (< *шай) «чай», ср. тув. *шай* id.

Указанные выше особенности вокализма, проявляющиеся массово, придают тофаларскому языку заметное своеобразие, хотя по составу гласных фонем, по противопоставлению чистых кратких, фарингализованных кратких, долгих чистых и назализованных гласных тофаларский язык в общем сближается с тувинским языком, равно как и другие тюркские языки таёжного ареала саянской подгруппы - соётский в Бурятии, цаатанский уйгурский и урянхайско-уйгурский в Монголии, а также степного ареала саянской же подгруппы - язык кёк-мончаков и тувинцев Ценгельского сомона в Монголии, как это нам приходилось наблюдать.

В области консонантизма тофаларский и тувинский языки имеют коренные, если не сказать принципиальные различия. Так, для системы согласных тувинского языка характерно их деление на шумные согласные и сонанты. Шумные в свою очередь делятся на сильные и слабые согласные. Сонанты являются сверхслабыми согласными. Вся система согласных построена, таким образом, на противопоставлении сильных, слабых и сверхслабых фонем. При этом сильные и слабые противопоставляются только в анлауте, например, тув. *пар* «тигр» - *бар* «есть, имеется», *паиш* «чугунный котёл» - *баиш* «язва», *пай* «летающая мишень» - *бай* «богатый», *тараа* «зерно» - *дараа* «следующий», *тус* «отдельный» - *дус* «соль» и т. п. Для инлаута и ауслаута характерны слабые согласные фонемы. В положении между гласными и после сонорных они освончаются, а в сочетании с другими шумными всегда выступают глухие варианты. В ауслауте же шумные используются всегда в глухом варианте. Попав при морфологическом изменении слова в интервокальное положение, этот конечный глухой слабый озвончается, например, тув. *ат* «имя» - *ады* «его имя», *аът* «лошадь» - *аъды* «его лошадь», *аат* «укачивай ребёнка» - *аадар* «будет укачивать ребёнка»; *паиш* «котёл» - *пажы* «его котёл», *баиш* «язва» - *бажы* «его язва», *баъиш* «голова» - *баъжы* «его голова»; *ас* «заблудись» - *азар* «заблудится», *аъс* «повесь» - *аъзар* «повесит» и т. п. Закономерности озвончения таковы: *с* - *з*, *ш* - *ж*, *к* - *г*, *п* - *в* (через *б*), *т* - *д* и т. д.

Тофаларский же язык даёт иную систему согласных. Хотя и в нём представлены шумные (сильные и слабые) и сонанты (сверхслабые), но организованы они в систему совсем по другому принципу. Здесь в анлауте,

можно сказать, нет противопоставления сильных и слабых согласных, как это наблюдается в тувинском языке. Встречаются буквально единичные случаи противопоставления слов по качеству согласных анлаута, например, тоф. *паиш* «котёл» - *баиш* «язва», *таң* «нет, не знаю» - *даң* «утренняя заря». При этом слова *баиш* и *даң* могут произноситься и с глухими вариантами – *паиш* и *таң*, если эти слова попадают в позицию после глухих. У слов же *паиш* «котёл» и *таң* «нат, не знаю» анлаут никогда не озвончается. Следует признать, что в основном в анлауте тофаларских слов представлены либо всегда глухие сильные шумные согласные, никогда не озвончающиеся, как например, *сен* «ты», *сан* «число», *шэй* «чай» и т. п., либо только слабые, могущие произноситься как в глухих, так и звонких вариантах в зависимости от позиции, например, *чору~чору* «идёт, едет», *чер~чер* «земля», *қан~ган* «кровь», *қайда~гайла* «где», *балық~палық* «рыба», *көөр~гөөр* «увидит», *кейиш~геёиш* «шкура», *таиш~даиш* «камень».

Противопоставление же согласных, причём такое, на котором строится вся система согласных, в тофаларском языке происходит в конце корневых основ, при этом оно сохраняется даже в тех случаях, когда эти согласные попадают на стыке морфем в интервокальное положение. Сильные согласные всегда сопровождаются в первом слоге фарингализованными гласными (у нас они обозначены твёрдым знаком), а слабые всеми остальными - краткими чистыми, долгими и дифтонгами. Слабые согласные, попав в интервокальное положение, как правило озвончаются или чередуются с другими звонкими, но могут произноситься и полувонко, например, тоф. *қап* «кожаный мешок» - *қабы* «его мешок», *қат* «ягода» - *қады* «его ягода», *ас* «заблудись» - *азар* «заблудится», *ақ* «белый; белок» - *агы* «его белок», *баиш* «язва» - *бацы* «его язва». Сильные же согласные в положении между гласными частью сохраняются без изменения, иногда лишь слегка геминируя - это согласные *т*, *с*, например, *қат* «слой» - *қатты~қаттты* «его слой», *аьс* «повесь» - *аьсар~аьссар* «повесит», частью же претерпевают некоторые изменения, чередуясь по схеме *қ - һ* (*аьқ* «теки» - *аьһар* «потечёт»), *к - һ* (*төьк* «пролей» - *төьһер* «прольёт»), *ш - һь* (*баьш* «голова» - *баьһи~беьһи* «его голова»), *п - п-ф* (*қаьп* «поймай ртом» - *қаьпар~қаьфар* «поймает ртом»).

Из-за этих закономерностей тофаларские слова в потоке речи становятся для носителя тувинского языка, ухо которого настроено на другую систему консонантизма, не узнаваемыми. Так, например, тувинские слова *агар* «потечёт» и *ажар~ажьгар* «откроет» в тофаларском языке различаются только палатализацией согласного *һ*, а именно *һ - һь*: *аьһар* «потечёт» - *аьһяр* «откроет», тувинские словоформы *бажы* «его язва» и *баьжы* «его голова» различаются фарингализацией гласного, в тофаларском же языке не только гласным, но и согласным - *бацы* «его язва» - *баьһи~беьһи* «его голова» и т. п.

Кроме того, среди сонантов в тофаларском языке широко представлен инициальный смычный среднеязычный носовой *нь* на месте тувинской аффрикаты *ч*, например, тоф. *ништ* - тув. *чишт* «молодой», тоф. *нян* - тув. *чан* «иди домой», тоф. *нёон* - тув. *чоон* «толстый» и т. п. Появление *нь* связано, по нашему убеждению, со среднеязычной артикуляцией тофаларской анлаутной аффрикаты *ч~ц* (< *j), имеющей варианты *ть~дь*, и с влиянием общей назализованностью произношения, так называемой гнусавостью. Наличие

носового сонанта *нь~н* вместо ртовой аффрикаты *ч~ч~дь (<*j)* во многих словах проходит своеобразной ареальной полосой по ряду языков Саяно-Алтая - тофаларскому, соётскому, хакасскому, шорскому, алтайским северным диалектам. При этом в хакасском и шорском языках на месте среднеязычного *нь* представлен обычный переднеязычный носовой сонант *н* типа *нан* «бок», *наа* «новый». В соётском языке и в алтайских северных диалектах здесь стоит среднеязычный сонант *нь*, как и в тофаларском языке, например, тоф. *няа*, соёт. *няа*, тубал. *няңы* «новый». Среднеязычный характер *нь* в тубаларском диалекте алтайского языка, например, поддерживается среднеязычной артикуляцией аффрикаты *дь(<*j)*, из которой он и развился, о чём мы уже писали ранее [Рассадин, 1976, сс. 57-60].

По нашим наблюдениям, систему согласных, аналогичную тофаларской, имеют тюркские языки таёжного ареала саянской погруппы, в которую входят помимо тофаларского также ещё соётский, цаатанский уйгурский и уйгуро-уряньхайский языки. Такую же систему консонантизма, что и в тувинском языке, имеют языки кёк-мончаков и тувинцев Ценгельского сомона Монголии.

Таким образом, проведённое выше сравнительное исследование фонетики тофаларского и тувинского языков позволяет заключить, что тофаларский язык в своём звуковом составе помимо ряда сходств с тувинским языком имеет значительные принципиальные расхождения, не позволяющие согласиться, как мы уже говорили выше, с мнением Н.А. Баскакова, что тофаларский язык может считаться диалектом тувинского языка. Материал приводит нас к тому, что тофаларский язык самостоятельный язык и образует вместе с языком соётов Бурятии, цаатанов уйгуров и уйгуро-уряньхайцев Монголии отдельный таёжный ареал. Тувинский же язык объединяется с языками кёк-мончаков и тувинцев Ценгельского сомона Монголии в другой, степной ареал. Оба эти ареала имеют определённые схождения не только в звуковом составе, но и в грамматике и лексике, позволяющие объединить их в одну подгруппу саянских тюркских языков, существующую самостоятельно и параллельно с уйгуро-тукуюйской подгруппой древних тюркских языков и с подгруппами хакасской и якутской современных тюркских языков. Объединять древние уйгурский и огузский языки и современные тувинский и тофаларский языки в одну подгруппу, которая якобы существует параллельно с современными якутской и хакасской подгруппами, было бы не совсем корректно, поскольку современные якутский и долганский языки по многим признакам сближаются как с древними уйгурским и огузским языками, так и с современными саянскими. Поэтому классификация сибирских тюркских языков требует своего уточнения в связи с появлением новых материалов.

По нашему мнению, уточнённая классификация сибирских тюркских языков может выглядеть следующим образом.

II. Уйгуро-огузская группа.

1. Уйгуро-тукуюнская подгруппа - древнеуйгурский язык
древнеогузский язык
2. Саянская подгруппа - степной ареал:
тувинский язык
язык кёк-мончаков
язык тувинцев Ценгельского
сомона
- таёжный ареал:
тофаларский язык
соётский язык
язык уйгуров цаатанов
уйгуро-урянхайский язык
3. Якутская подгруппа - якутский язык
долганский язык
4. Хакасская подгруппа - хакасский язык
шорский язык
чулымско-тюркский язык
язык тубаларов
язык челканцев
язык кумандинцев.

Предложенная классификация не является окончательной. Здесь особняком стоят южные диалекты алтайского языка, сближающиеся с современным киргизским языком. Более расширенный и углублённый сравнительный анализ строя сибирских тюркских языков позволит найти более точное, оптимальное решение данной проблемы.

Принятые сокращения языков

др.-тюрк.-	древнетюркский язык
монг.-	монгольский язык
тоф.-	тофаларский язык
тубал.-	тубаларский язык
тув.-	тувинский язык

ЛИТЕРАТУРА

- Баскаков Н. А. (1969). *Введение в изучение тюркских языков*. Издание второе. Москва.
- Исхаков Ф. Г., Пальмбах А. А. (1961). *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*. Москва.
- Рассадин В. И. (1971). *Фонетика и лексика тофаларского языка*. Улан-Удэ.
- Рассадин В. И. (1976). Об одном ареальном явлении фонетики тофаларского языка. *Происхождение аборигенов Сибири и их языков*. Томск.
- Рассадин В. И. (1978). Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва: Наука.

YAŞAYAN BİR ANADOLU AĞZINDA UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KELİMELE, DEYİMLER VE ATASÖZLERİ ÜZERİNE

Saim SAKAOĞLU

Konuşmama birkaç kişi adıyla başlamak istiyorum: Boa Sr., Roscinda Nolasquez, Laura Somersal, İbrahim Hanna... Ayrı ülkelerin, ayrı dinlerin mensupları... Bu bildirimini hazırlamadan önce, bir kısmının cinsiyetini bile belirleyemediğim bu insanları ben de tanıımıyordum, haklarında hiçbir bilgiye sahip değildim. Ancak bu dört ada beşinci bir adı eklersem sizler de her birinin en azından bir iki özelliğini yakalayacaksınız. Beşinci ad, 1992 yılında Bursa'nın Hacıosman köyünde 84 yaşında vefat eden Tevfik Eşenç'tir. İlgili olan meslektaşlarımız, bir zamanlar Kuzeybatı Kafkaslarda konuşulan Ubıhçayı konuşan son kişi olan merhumu hatırlayacaklardır. O hâlde, adlarını andığımız dört kişinin de, tıpkı Tevfik Eşenç gibi bir dilin son konuşanları olduğunu tahmin etmişsinizdir (Tuzaş, 2011, s. 95).

Boa Sr., Avustralya'da konuşulan Andaman dillerinden biri olan Bo dilini konuşan son kişi olup 2010 yılında vefat etmiştir (Tuzaş, 2011, s. 114).

Roscinda Nolasquez, Kuzey Amerika'da konuşulan yerli dillerinden Kupenko'yu konuşan son kişi olup 1987 yılında 94 yaşında vefat etmiştir (Tuzaş, 2011, s. 98).

Laura Somersal da Kuzey Amerika'da konuşulan yerli dillerinden Vapo'yu konuşan son kişi olup 1990 yılında vefat etmiştir (Tuzaş, 2011, s. 96).

İbrahim Hanna, Diyarbakır'ın Lice ilçesinin Kamışlı köyünden Suriye'ye göçen köylülerdendir. Doğu Süryani dillerinden olan Mhlaşo'yu konuşan son kişi olup 1995'te vefat etmiştir (Türkiye'de Tehlike Altındaki Diller, 2011, s. 116).

***

UNESCO'nun yayımladığı, *Tehlike Altındaki Diller Atlası*'na göre ülkemizde konuşulan dillerden 15'i tehlike altında, 3'ü kaybolmuş durumdadır (*Türkiye'de Tehlike Altındaki Diller*, 2011, s. 116).

Dilleri konuşan son insanlar ölüyor ve arkalarında da ölü bir dil bırakıyorlar. Artık o diller hiç konuşulmayacak, belki sadece alınan kayıtlardan yola çıkılarak haklarında incelemeler yapılabilecek, o kadar. Onlar da pek çok dil gibi unutulmuş veya kaybolmuş diller arasındaki yerlerini alacaklardır. Ya hâlen konuşulan diller?

Araştırmacıların belirlemelerine göre bilinen dünya dillerinin yaklaşık olarak yarısı son 500 yıl içinde unutulmuş gitmiştir. Dilbilimciler yaşayan dillerin sayısını 6000 ile 7500 arasında olduğunu hesaplamışlar. Ayrıca bir hesaba veya tahmine göre de bu dillerin en az yarısı, belki de daha fazlası gelecek yüzyıl içinde ortadan kalkacaktır (Tuzaş, 2011, s. 96).

Bu konudaki iki haritayı değerlendirirsek 'Tehlike altındaki diller'le ilgili olarak şu notlara ulaşacağız.

Kuzey ve Güney Amerika kıtalarındaki tehlike altındaki dillerin sayısı 1207'dir. Kuzey Amerika'yı oluşturan üç ülkede toplam 538 dil tehlike altındadır: Kanada 85, Amerika Birleşik Devletleri 162, Meksika 291.

Orta Amerika'yı oluşturan küçük devletlerden en az ve en çok olanlarından ikişer örnek vermekle yetiniyoruz: El Salvador 5, Nikaragua 7, Guatemala 54, Panama 14. Bu bölgenin yedi ülkesindeki tehlike altında bulunan dillerini toplamı ise 87'dir.

Güney Amerika'daki 13 ülkedeki durum ise şöyledir: Brezilya 188, Peru 93, Kolombiya: 80 ile tehlike altındaki dillerin en çok olduğu ülkelerdir. Şili 9, Uruguay ise 2 dil ile en az zarar görecektir.

Asya kıtasındaki 16 ülkede 1317 dil tehlike altındadır. Bu dillerin 415'i Hindistan'da, 235'i Çin'de ve 123'ü Nepal'dedir.

Tehlike altındaki dil sayısı Japonya'da 2, Sri Lanka'da ise 7'dir (Tuztaş, 2011, s. 104). Görüleceği üzere değerlendirilen kıtalardaki tehlike altındaki dillerin sayısı 2524'tür.

Tehlike altındaki dillerin durumu böyle... Ya aynı tehlikeyle karşı karşıya kalan ağızların durumu nedir? Şunu hemen belirtelim ki ağızların ölümleri, dillerin ölümüyle birlikte olabilir. Yaşayan bir dilin ağızları da yaşamaya devam edecektir. Bir Türkiye Türkçesi yaşadıkça Konya ağızı da yaşayacaktır, Erzurum ağızı da, Muğla ağızı da... Ama bu yaşama nasıl bir canlılık oranıyla sürüp gidecektir?

Zaman zaman gazeteler ve dergilerde haberler yer alır: Ankara'daki Çorumluların sayısı Çorum'dakilerden, Yozgatlıların sayısı Yozgat'takilerden fazladır. Siz Çorum'un, Yozgat'ın yerine başka illerimizi de koyabilirsiniz. Mesela; Çankırı Kırşehir, Kırıkkale, Sivas, vb.

Burada dikkatimizi çeken nokta Çorum ve Yozgat ağızlarının Ankara'daki Çorum ve Yozgat'taki kadar korunmadığıdır. Elbette o ağızların özü Çorum ve Yozgat ağızlarının izlerini taşıyacaktır ama hiçbir zaman Çorum ve Yozgat'taki gibi dayanıklı olamayacaktır. Bu göçen ağızlar ister istemez geniş alanda yaşayan öbür ağızlardan az da olsa etkilenecek, ama daha çok özellikle televizyon kanallarının etkisiyle Türkiye Türkçesine meyledecektir. Ancak o ağızlar asıl coğrafyalarında kimliklerini sürdüreceklerdir. İşte size bu göç olayları ile ilgili bazı resmî sayılar:

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin göç istatistikleri şöyle diyor: Toplam nüfusu 4 milyon 650 bin 802 olan Ankara'da sadece 1 milyon 548 bin 626 Ankaralı yaşıyor. Oysa Ankara'da yaşayan Çorumluların sayısı 336.694, Yozgatlıların sayısı 293.748, Çankırlıların sayısı 222.524, Kırşehirliilerin sayısı 179.094, Kırıkkalelilerin sayısı 163.105, Sivaslıların sayısı ise 143.53'tür (Değirmenci, 2012, s. 30). Bu sonuncu ilimizi asıl göç alanı İstanbul olup sayı 600 binin üzerindedir.

Türkiye'de pek çok ağızın konuşulduğu bilinmektedir; ancak bu ağızlar arasında fazlasıyla öne çıkan, bilim dünyasının dışında da tanınanları vardır. Erzurum, Trabzon, Kastamonu, Muğla, vb. ağızlar ilk akla gelenlerdendir. Konya ağızı da bu ağızlar arasında önemli bir yeri olan ağızlardan biridir. Bu ağız, *Konyalca* veya ağız özelliğiyle söylemek gerekirse *Gonyalca* olarak bilinir. Ancak bu ağız üzerinde yeterince durulmamıştır. Erzurum, Kars, Kütahya, Nevşehir, vb. illerimizin ağızları bu açıdan daha şanslıdır.

**YAŞAYAN BİR ANADOLU AĞZINDA
UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KELİMELER, DEYİMLER VE ATASÖZLERİ ÜZERİNE**

Konya ağızı üzerinde 150 yıldan beri çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Önceleri Batılı bilginlerin farklı boyutlardaki çalışmaları ön planda iken son yüzyılda çoğunluğunu Konyalı gönüllülerin oluşturduğu değişik dönemlerin farklı düzeyde eğitim almış derleyicileri bu işe el atmışlardır. Bugüne kadar dikkati çeken en önemli çalışma, Batı'da yapılan bir kasaba ağzının incelenmesi şeklinde olmuştur.

Aşağıda, önce Batılı, sonra Türk araştırmacı ve derleyicilerin adları anılacak, konuya ilgi duyan meslektaşlarımıza küçük bir hatırlatmada bulunulacaktır.

V. A. Maksimov (1866), W. Radloff (1889), I. Kúnos, Friedrich Giese (1907), Frigyes Vincze (1909), V. A. Gordlevski (1916), T. Kowalski (1937), Martti Räsänen (1942).

Bizim bilginlerimiz de bu konuya biraz gecikmeli de olsa eğilmişlerdir. A. N. [Katırcıoğlu]- A. N. [Atalay] (1918), S. N. [Ergun]-M. F. [Uğur] (1926), V. S. Uyar (1938), A. Caferoğlu (1941), C. Kışmır (1961), A. S. Odabaşı (1996), S. Sakaoğlu (1989), A. C. Kendi (1992), A. Özkafa (1993), M. Gültekin (1993), A. Kuş (2008), A. Ayva (2008).

Konya ağzının öbür ağızlar arasındaki yeri nedir? Bu sorunun cevabını bulabilmek için 19. yüzyılın sonlarında başlayan çeşitli çalışmalara bir göz atmamız gerecektir. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanıdığımız meslektaşımız Prof. Dr. Leyla Karahan'ın konuyla ilgili değerlendirilmesinden yararlanarak şu kısa bilgiyi aktarmak istiyoruz.

Konya ağzının ağızlarımız arasındaki yerini belirleme çalışmaları 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamaktadır. I. Kúnos, 1896'da Türkiye Türkçesi ağızlarını yedi gruba ayırırken Konya ağzını "Güneydoğu Anadolu'da Mersin'le Konya Arasında Karamanlıca" olarak 5. grupta gösterir. Ancak bu sınıflama hiçbir bilimsel temele dayanmayan muhayyel bir sınıflamadır.

A. Caferoğlu 1946 yılında yaptığı ve dokuz gruba ayırdığı bir sınıflamanın sekizincisini 'Konya ağız bölgesi' olarak adlandırır. Onun 15 yıl sonraki başka bir sınıflamasında grupların sayısı azaltıldığı, il adlarının yerini ağırlıklı olarak bölge adlarının aldığı görülmektedir. Konya ağızı, 'Orta Anadolu Ağızları (Afyon'dan Elazığ ve Erzurum'a kadar)' arasında, adı anılmadan gösterilmiştir (Karahan, 1996, ss. IX-XI).

En son çalışma diyebileceğimiz L. Karahan'ın değerlendirmesi de şöyledir. O, Türkiye Türkçesi ağızlarını dokuz gruba ayırmıştır. Bu grupların sonuncusu Konya ve yakın çevresiyle ilgilidir.

Sonuncu ana ağız grubu dokuz gruba ayrılmış, bunların da sonuncusu şu şekilde belirlenmiştir: Konya (Merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç), İçel (Tarsus hariç) ağızları. Çalışmanın, Konya'nın üç merkez ilçeye ayrılmadan önce yapıldığı unutulmamalıdır. Ayrıca ilk yedi grup arasında, sayıları üç ve dört olan ikinci derecede ağızlara ayrılırken son ikisinde böyle bir ayrıma gidilmemiştir (Karahan 1996: 178). Dokuzuncu grubun ilgilimizi çeken bazı özellikleri şöyledir:

1. Ünlü uyumları bu ağızlarda kuvvetlidir.
2. "çamur, yağmur" gibi kelimelerdeki yuvarlak ünlüler, bu ağızlarda düzdür (*çamur, yağmur*).
3. Zamir kökenli 1. şahıs ve bildirme ekleri "-ın/-in, -ız/-iz"dir (*gelirin, geliriz*).

4. “-yorur/-yörür/-yoru/-yor/-yo” şimdiki zaman ekleri kullanılır (*geliyoru*).
5. “-ınca/-ince”zarf fiil ekinde ünlü daralması olmuştur (*gelinci*).

Araştırmamız bu sonuçlara elindeki malzemeye göre ulaşmıştır. Doğrudan alanda yapılacak derlemelerin sonucunda Konya ağzında da alt dalları olduğu ortaya çıkacaktır. Mesela yukarıda dördüncü madde olarak alınan özellik, ilin güneyindeki ilçelerle ilgili olup konuşan oranı son derece düşüktür. Bunlardan, ilin nüfusunun yarısını oluşturan merkeze gelenler de ikinci kuşaktan sonra bu özelliğini kaybetmektedir.

Bildirimizin konusu olan ‘Unutulmaya Yüz Tutan Kelimeler, Deyimler ve Atasözleri’ne gelince... Biz, 25-30 yıldan beri bu konu üzerinde durmaktayız. Daha önceki çalışmalarında günümüz araştırmacılarının tamamı kelime dağarcığı üzerinde durmuş, unutulmaya yüz tutan, kaybolan, kullanım alanından çekilen kelimelere pek eğilmemiştir.

Alana dikkatimizi çeken ilk iki kişi, ortak bir çalışmanın sahipleri olan iki öğretmenimizdir: Ahmet Nushi [Katırcıoğlu] ve Ahmet Necati [Atalay]. Bu öğretmenler, Konya Türkocağı'nın yayın organı olan *Ocak* dergisinin, yayımlanan 17 sayısının, 10 ve 12. sayılarının dışında kalan 15 sayısında ‘Öz Dil’ başlığı altında bir dizi yazı yayımlamışlardır: Kasım 1918-Mayıs 1919 (Sakaoğlu, 2001, ss. 225-228).

Derginin kapanmasından altı yıl sonra yayın hayatına başlayan *Yeni Fikir* dergisi, bu dil hareketini âdeta kaldığı yerden devam ettirmiştir. ‘Öz Dilimiz’ adını taşıyan yeni dizi, Atalay tarafından hazırlanmış ve 6. sayının dışında kalan ilk sekiz sayıda yer almıştır. Ancak yazı tamamlanmamış, ‘mabadi var’ denilmesine karşılık arkası gelmemiştir (Sakaoğlu, 2001, ss. 226-228).

Aile fertlerimizin tamamı doğma büyüme Konyalıdır. Bugün hayatta olan en yaşlı üç büyüğümüzün yaşları 85’in üzerindedir. Bunlardan hanım olan ikisi Konya ağzını bütün canlılığıyla konuşurken sosyal çevresi geniş olan ve çok okuyan en yaşlı olan erkeğin dilinde, Konya ağzıyla söylemek gerekirse, bir *kırılma* görülmektedir. Bunlardan karı koca olan hala-dayı çocukları Hasan Sakaoğlu-Feride Köseoğlu Sakaoğlu çiftinin hayatta olan üç çocuğundan ikisinin de aldıkları eğitim sonucu ağız özellikleri hemen hemen hiç kalmamıştır. Üçüncü büyüğümüz Saadet Köseoğlu Korucu ise ağız özelliklerini korumaktadır. Ancak onun çocuklarında da ağız özellikleri büyük ölçüde kaybolmuştur. Saadet Hanım'ın küçük kardeşi ile onun çocuklarında ağız özellikleri yarı yarıya diyebileceğimiz bir oranda devam etmektedir. Şu tarih sırasına bir göz atarsak ağzın bir ailede nasıl yok olmakla karşı karşıya kaldığı anlaşılacaktır.

Yukarıda söz etmiştik, ailenin hayattaki en büyüğü Hasan Sakaoğlu idi: 1923. Vefat eden büyük kızı [Sıdika Fahrünnisa Köseoğlu] 1951, onun oğlu [Mehmet Levent] 1970, onun da oğlu [Sıtkı Buğra] 2000. Görüleceği üzere 1923-2000 arasında doğup da çoğunluğu hayatta olan dört kuşak vardır.

Hasan Sakaoğlu'nun ortanca dayısının da dört kuşağı hayattadır. Bu kuşakları ortak bir değerlendirmeye tabi tutarsak şu sonuçları elde edeceğiz.

1. Ağız özelliklerinin kaybolmasının ilk sebebi eğitimidir. İlkokuldan sonrasını okuyanlarda ağız özellikleri kaybolmaya yüz tutmaktadır.

**YAŞAYAN BİR ANADOLU AĞZINDA
UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KELİMELER, DEYİMLER VE ATASÖZLERİ ÜZERİNE**

2. Eğitimin ötesinde cinsiyet farklılığı önce çıkmaktadır. Sınırlı bir eğitim alan kadınlarda ağız özellikleri büyük oranda korunmaktadır.
3. İş hayatı ve sosyal çevre de ağız özelliklerinin kaybolmasına yol açmaktadır. İş ve görev gereği farklı eğitim almış insanlarla temas, iş gereği il, hatta ülke dışına çıkılması da bu etkiyle ilgilidir.

Şu anda ailelerin, yaşları 6-11 arasında değişen sonuncu kuşak temsilcileri arasında Konya ağızıyla konuşabileni yok gibidir. Onlarda görülen ağız kalıntıları büyük ölçüde iyice yerleşmiş olan bazı kelimelerdir. Artık özellikle fiil çekimlerinde görülen değişimler yok olmuş gibidir.

90 yılda Konya ağızında görülen bu değişim, ikinci bir 90 yılda hemen hemen tamamlanmış olabilecektir. Geniş açıdan bakarsak Konya ağızının yaşaması kırsal kesimde yaşayan kadınların televizyonla olan yakınlığına bağlıdır. Ayrıca mutfak kültürü de, dile yeni giren kavramlar açısından ağız özelliklerine zarar vermektedir. Dün *aşane* (aşhâne) olarak bilinen, ara dönemde *mutfak-mutbak* şekillerinde görülen kelimemizin yerine, televizyon reklamlarının da etkisiyle *kiçin* (kitchen) kelimesi yerleşirse hiç şaşmamak gerekir. Tıpkı *su ısıtıcı* kelimesinin yerini yavaş yavaş *ketil*'a bırakması gibi...

Bütün bu açıklamalardan sonra, bir üniversitemizde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden diploma alan, ömrünün önemli bir bölümünü Konya ağızının incelenmesine ayıran benim konumum nedir? Ben de, il merkezinin bir kenar mahallesinde yaşayan, yükseköğretime devam edenlerin yok denecek kadar az olduğu, bulunduğu ortamda ilkokulu bitirinceye kadar ağız özelliklerine büyük ölçüde bağlı bir çocuk idim. Evde, sokakta, babamla, ağabeyimin ortak iş yeri ortamında, akrabalarımız arasında hep *Gonyalıca* konuşuluyordu. Bir makalemde de belirttiğim üzere, bizim ağızımızda *amca* yoktu, *emmi* vardı, *teyze* denilmez, *dize* denilirdi, arkadaşlarımızın adları *Üssün* (Hüseyin), *İmin* (Emin), *Hatçe* (Hatice); büyüklerimizin adları *Löymen* (Numan), *Zübüde* (Zübeyde), *Zila* (Zeliha), *Nörü* (Nuri), vb. idi.

Ancak il merkezinde olup çevresinde oturanlarının eğitim seviyesi daha yüksek olan Konya Lisesinin orta kısmına başlayınca kelime dünyamızda bir başkalaşma oluştu. Subay ve memur çocuklarının yanında eğitilmiş ailelerinin çocuklarıyla aynı sınıfa paylaşmak bazı arkadaşarımla beni önceleri sarstıysa da sonradan kısa zaman dilimi içinde kendimizi toparladık ve tarih boyunca kelimelerimizde görülen ve uzun bir zaman dilimine yayılan değişimleri bizler hemen gerçekleştirdik. Artık, *dize*, *Üssün*, *Zübide*, vb. söyleyişler yerlerini asıl şekillerine bırakırken *emmi* söyleyişi de yavaş yavaş unutulmaya başlanmıştı. Ancak başta annem olmak üzere büyüklerimiz bu tür yeni söyleyişlere ayak uyduramayıp aramızdan ayrılıncaya kadar eski söyleyişleri sürdürmüşlerdir. Benim dağarcığımda o günlerden kalma yüzlerce kelime bir köşede kullanılacağı günleri yani benim araştırma için onlara başvuracağım günleri beklemektedir. Benim neslimin yaptığı kelimeleri unutmak değil, onları koruma altına almak olmuştur. Yeri gelince ve ortama uymak için bizler de dağarcığımızın ağızını açmaktayız.

Günümüzden 1910'lu yılların sonlarına, yani *Ocak* dergisindeki adaş derleyicilerin kelime dünyasına yönelirsek alacağımız sonuç hiç de iç açıcı olmayacaktır. Konya ağızını bildiğini sanan, bu ağız üzerinde çalışmalar yapan birisi olan ben, o yılların kelime dünyasına, ne acıdır ki yabancı kalmaktayım. Kullanılan onca kelimenin pek

azını biliyorum, daha doğrusu vaktiyle öğrenmişim ve kullanmamışım. Bu benim için olduğu kadar Konya ağzı için de üzücü bir durumdur.

Bu arada beni avutacak olan bir durumu da şöyle müjdeleyebilirim: Kelimeler birer birer kullanım alanından düşerken atasözleri ve deyimler yerlerini korumaya çalışmıştır. Bunun sebebi ayrıca araştırılmalıdır.

Vereceğimiz bazı örneklerle ilgili açıklamalar beni de rahatsız edecek orandadır. Kelimelerin değerlendirildiği yazımıza göndermede bulunacağımız için ancak günümüzde farklı anlamlarda kullanılan kelimelerin Konya'daki anlamları verilecektir.

Önce, ilk beş ünsüzümüzden dörder kelime alalım.

B harfi ile olanlar: badas, badaşmak, bağacık, banak, vb.

C harfi ile olanlar: cebik, cılbır, cimri, cuda, vb.

Ç harfi ile olanlar: çara, çemille, çevirgeç, çitil, vb.

D harfi ile olanlar: dalav, daylı, dınkala, divel, vb.

F harfi ile olanlar: feldirmek, ferez, fişka, filke, vb.

Ben bu 20 kelimedenden sadece *cılbır*, *çevirgeç* ve *dınkala*'yı biliyorum.

cılbır: Tereyağının içerisinde yumurtayı pişirdikten sonra yoğurtla karıştırarak yapılan yemek.

çevirgeç: Yufka pişirilmeye mahsus alet. Bazı mahallelerde *bişirgeç* de denilirdi.

dınkala: Arkada kalan, en sonra gelen, bir işte batı [ağır] hareket eden.

Bu sonuncu kelime bizim çocukluğumuzda *dıngalla* şeklinde söylenirdi ve anlamı da, yukarıdakine benzer şekilde, oyunda ve yarışta sonuncu olan idi.

Bizim anlamlarını bilebildiğimiz bazı kelimelerse şunlardır: *horanta*, *kıtır*, *kalak*, *kostak*, *şapşek*, *zınarmak*, *zobu*, vb.

Öbür ünsüzlerden seçeceğimiz iki kelime, anlamın zamanla nasıl kaydığını ve değiştiğini göstermesi açısından önemlidir:

cimri: Çıplak ve fakir kimse. Oysa biz bu kelimeyi pek farklı bir anlamıyla biliriz, hem de fakir kelimesiyle neredeyse zıtlık oluşturacak bir anlamda...

puşta: Hıyar ve kabak ekmek üzere açılan yargı. Kısım kısım tefrik olunur [ayrılır]. Kelimenin günümüzde kullanılması üzüm bağları için geçerlidir.

Atasözlerimizin örnekleri Atalay'ın 1925'teki yazılarından alınmıştır.

Ağmansız güzel olmaz.

ağman: Kusur, eksik.

At *tökelemekle* başı vurulmaz.

tökelemek: Gafletle yürümekte olan adam veya hayvanın ayağı yüksek yere veya taşa çarpılarak düşecek gibi irkilmesi.

Carı kuş avını alır.

carı: Becerikli, işgüzar.

**YAŞAYAN BİR ANADOLU AĞZINDA
UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KELİMELER, DEYİMLER VE ATASÖZLERİ ÜZERİNE**

Deve, “Yükümle *ih etmeden bih etseler* yeğ.” demiş.

ih et-: Deveyi yere çöktürmek.

bih et-: Deveyi bıçakla boğazlamak.

Gam gamı getirir, gam *çor* getirir.

çor: Hastalık.

İnciğin aşından kurt çıkar.

ıncık: Bir şeyi çok inceleyen, inceden hesap eden, derin düşünen.

İvedili işe şeytan karışır.

ivedili: Acele eden.

Kötüye *ağıt* gözden eder, yüzsüze öğüt sözden eder.

ağıt: Ağlama, yas.

Küp kırılıncaya kadar üstünde çok *üzlükler* kırılır.

üzlük: Topraktan yapılmış küçük su kabı.

Tatın dilinden anası anlar.

tat: Dilsiz, konuşamayan.

Ya *herk et*, ya terk et.

herk et-: Tarlayı sürüp güneşletmek, otlardan temizlemek.

Deyimlerden de şu birkaç örneği verelim. Bunlardan da ikinci dışındakiler 1928 tarihli ortak yazıdan alınmıştır.

Armağan gelmiş kaz gibi kurulmak.

çoşarmak fiiline verilen *kurulmak* için örnek olarak verilmiştir.

Herkesi kendisine *yosmak*.

yos-: Bir nesneyi diğerine benzetmek.

Kıtır okumak.

kıtır: Yalan söyleme.

Yayılmak için otlu *koyak* aramak.

koyak: Ekin veya otun çok olması.

Kelimeler yaşama şansını yitirirken ya kullanım alanından çekiliyor ya da yerini başka bir kelimeye bırakıyor. Özellikle onların yerlerine geçen kelimelerin yabancı dillerden alınması, kelimemizin kullanım alanından çekilmesinden daha da kötü sonuçlar doğurmaktadır.

Atasözleri ve deyimlerimiz gibi kalıplaşmış sözlerimiz de yer alıp da bugün artık o kelimeleri kullanmadığımız sözlerimizde anlaşılması pek de kolay olmayacaktır. *Em* kelimesinin kullanımdan kalkması “İt boku *eme* yaradı.” sözünün de anlaşılmasını güçleştirecektir.

Konya ağız hızla kan kaybetmektedir. Unutulan yüzlerce Türkçe kelime artık sadece dil ve halk edebiyatı derlemelerine sıkışıp kalmıştır. Ayrıca bu kelimelerin yaşayan ağza taşınması da ona yeni bir ortam sağlayamayacaktır; çünkü benim veya sizin kullanmanız hâlinde karşımızdaki kişi o kelimelerin ne anlama geldiğini bilemedikleri için cümlemizi anlamakta zorlanacaktır.

Diller, kaybolmaya önce ağızlarının zayıflamasıyla başlamakta, bu zayıflıklar birleşerek ana dilin de, şimdilik en azından güç kaybetmesine yol açmaktadır.

Bize düşen görev, dilimizin sürekli olmasını sağlamak için, bir yandan yaşamakta olan kelimeleri korumak, öbür yandan da yeniden kazandırabilecek, unutulmaya yüz tutan kelimelerimize can vermektir. Bunlar da yazmakla, konuşmakla ve yetiştirmekte olan gençleri uyandırmakla olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Değirmenci, Mehmet Saim (2012). “Ankara’da Ankaralı Var mıdır?”. *Bağlantı Noktası*, 40. Mayıs 34-36.
- Karahan, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara.
- Sakaoğlu, Saim (2000). “Ahmet Necâti Atalay ve Yeni Fikir (Konya) Dergisindeki ‘Öz Dil’ Hareketi”. *Hasan Eren Armağanı*. Ankara, 277-289.
- Sakaoğlu, Saim (2001). “Atasözleri İçin Yeni Bir Kaynak: Örnek Dil Metinleri”, *1. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 225-234.
- Sakaoğlu, Saim (2004). “Cumhuriyet’in İlk Yılında Konya’da Bir Dil Çalışması”. *Türk Dili*, 88 (634). Ekim, 326-337.
- Sakaoğlu, Saim (2009). “Üzerinde Durulmamış Bir Anadolu Ağzı: Konya Ağzı”. *3. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*. Kars, 21-23 Mayıs 2009. (Basılı değil.)
- Sakaoğlu, Saim (2010). “Tarihî Bir Konya Mahallesinin Ağzında Görülen Bazı Özellikler”. *Türk Dilinin ve Edebiyatının Yayılma Alanları Bilgi Şöleni*, Kayseri, 7-8 Ekim 2010. (Basılı değil.)
- Sakaoğlu, Saim (2011). “Konya Ağzında Kullanımdan Düşmeye Başlayan Bazı İsimler”. *4. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*. Edirne, 27-29 Ekim 2011. (Basılı değil.)
- Tuztaş, Ayşe Hilal (2011). “Kaybolan Hazine/Kayıp Diller ve Sırları”. *Atlas*, 222. Eylül, 92-116.

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ СЕВЕРОАЛТАЙСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ АЛФАВИТОВ

İrina SELYUTİNA

1. Введение

Кумандинцы, чалканцы и туба – тюркоязычные этнические группы северного Алтая, включенные в 20-е годы прошлого столетия в состав алтайской народности по административно-территориальному принципу. Несмотря на длительную историю совместного проживания и хозяйствования близкородственных этносов, в языке и обычаях северных алтайцев сохранились особенности, обусловленные их генетическими корнями и историей разновременных и разнохарактерных контактов с другими народами.

Социолингвистические обследования свидетельствуют о сложности современной языковой ситуации у северных алтайцев, о существовании вполне реальной угрозы утраты этносами своих родных языков и, вместе с тем, о росте понимания народами необходимости сохранения, развития и передачи следующим поколениям бесценных сокровищ их самобытных культур (Сарбашева, 2000; Николина, Озонова, Кокошникова и др., 2003; Уртегешев, 2010).

В своей современной истории кумандинцы, чалканцы и туба-кижи разделили судьбу большинства малочисленных народов России. Если в 20-30-е годы XX столетия активно проводилась политика, направленная на сохранение и развитие этносов и их культур, создавались национальные школы, разрабатывалась письменность – в частности, для кумандинцев в 1933 году был издан букварь на латинице (Kalanakov, Filatov, 1933), печатались буквари и учебники на родных языках, развивались богатые литературы, формировалась национальная интеллигенция, то в послевоенные годы ситуация в мире, в том числе и в России, резко изменилась к худшему, стала воплощаться в жизнь национальная, культурная, языковая политика, направленная на слияние всех наций, на унификацию на основе русификации, что привело к реальной угрозе исчезновения ряда языков, а в дальнейшем – и этносов. По данным ЮНЕСКО ежегодно в мире исчезает около 10 языков миноритарных народностей.

Осознание неадекватности проводимой этносоциальной политики, ориентированной на процессы естественной ассимиляции коренных народов, нашло отражение в Конвенции Международной организации труда 1989 г., а также в ряде международных документов, принятых ООН, Советом Европы и ЮНЕСКО. В этих документах утверждается взаимосвязь между биологическим, культурным и языковым многообразием и содержится призыв к сохранению и развитию миноритарных языков как инструмента передачи от поколения к поколению традиций, опыта, нематериального культурного наследия.

В России в 1993 г. были приняты Основы законодательства Российской Федерации о правовом статусе коренных малочисленных народов, в перечень которых вошли 63 этноса, в том числе и северные алтайцы – кумандинцы, чалканцы, тубалары, а их языки получили статус самостоятельных (Красная книга языков народов России, 1994).

Северные алтайцы обеспокоены ситуацией исчезновения их языков,

высказывают пожелания относительно их сохранения, особенно в качестве “семейных”, указывают на необходимость преподавания материнских языков как учебного предмета в школах и даже в средних специальных учебных заведениях.

Реализация этого замысла предполагает предварительное всестороннее изучение всех систем языка и, прежде всего, звукового состава, поскольку для создания алфавита, адекватно отражающего фонетическую систему языка, необходимо иметь точные представления об этой системе. Экспериментально-фонетические исследования североалтайских языков, которые проводятся в Сибири с конца 60-х годов прошлого столетия, позволили получить объективные данные о составе фонем, об артикуляторных и акустических параметрах их реализаций.

2. Фонологические системы североалтайских языков

Вокализм. Исследования гласных в южно-сибирских тюркских языках, в том числе и в языках северного Алтая, свидетельствуют о типологической общности принципов организации вокальных фонологических систем: все они структурируются оппозициями единиц по ряду, степени подъема, огубленности-неогубленности, краткости-долготе. Исключение составляют тувинский и тофский языки, а также североалтайский язык туба-кижи, в которых в число релевантных признаков гласных фонем входит характеристика по наличию-отсутствию фарингализованной окраски: в тувинском вокализме это один из основных фонематических признаков, в тувинском – дифференциальный признак, сопутствующий долготе. При относительной близости структурной организации вокальных систем в североалтайских языках, функциональные и – особенно субстантные характеристики их единиц различны.

Кумандинский вокализм включает 14 гласных фонем – классическую восьмерку кратких: [a, ʏ, e, i, ɔ, ɵ, u, ʏ] и лишь шесть долгих: [a:, e:, ɔ:, ɵ:, u:, ʏ:] единиц. Долгие фонемы [ʏ:] и [i:] находятся, видимо, в стадии формирования – употребление долгих *i* и *ʏ*: нерегулярно: в спонтанной речи слова типа *ki:s* ‘кошма’, *sʏ:n* ‘марал’ могут быть произнесены с долгими *i* и *ʏ*:, но при медленном повторении этих же слов восстанавливаются сочетания из трех звуков: *ki:is*, *sʏ:ʏn* (Селютина, 1998).

В языке чалканцев функционируют 15 гласных фонем – восемь кратких: [a, ʏ, e, i, ɔ, u, ɵ, ʏ] и семь долгих: [a:, ʏ:, e:, ɔ:, u:, ɵ:, ʏ:]; краткая фонема [i] долгого коррелята не имеет (Кокорин, 1982).

Тувинский вокализм включает 19 фонем: 16 монофтонгов – 8 кратких: [ɬ, ʃ, i, o, ɵ, u, ʏ] и 8 долгих: [ɬ:, ʃ:, ɣ:, i:, o:, ɵ:, u:, ʏ:], а также 3 дифтонга: [ɬo, ɬu, ou]. Наличие дифтонгов определяет специфику тувинского вокализма на фоне других южносибирских тюркских систем, сближая его с одним из северных тюркских языков – якутским (Сарбашева, 2004).

Сопоставительный анализ инвентарей гласных фонем в языках и диалектах Алтая свидетельствует о значительном их сходстве: все рассматриваемые системы характеризуются тенденцией к заполнению идеальной тюркской симметричной модели вокализма, включающей 8 кратких и 8 долгих фонологических единиц. Тем не менее, все клетки системы заполнены только в тувинском, обнаруживающем в этом отношении сходство с алтайским литературным языком. В чалканском отсутствует долгая [i:], в кумандинском формирование долгих фонем [i:] и [ʏ:] не завершено.

Недоукомплектованность подсистем долгого узкого неогубленного вокализма может свидетельствовать о более позднем становлении подсистемы узких

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ СЕВЕРОАЛТАЙСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ АЛФАВИТОВ

долгих гласных относительно подсистемы широких долгих гласных, либо, напротив, о более стремительном распаде подсистемы долгих узких неогубленных фонем, обусловленном меньшей их устойчивостью по сравнению с огубленными – этот вопрос может быть решён только методами исторической фонетики. Имеющийся материал свидетельствует, скорее, в пользу гипотезы, согласно которой процесс формирования долготы начал распадаться, так и не завершившись.

В ареале функционирования южносибирских тюркских языков констатируется тенденция к деполяризации характеристик гласных по параметрам артикуляторного ряда. Функционально твердорядные гласные реализуются не в заднерядных, а в более передних – центральнозадних настройках. Вместе с тем, в подсистемах мягкорядного вокализма происходит обратный процесс передвижения гласных назад – процесс активного вытеснения переднерядных гласных центральнозаднерядными настройками. Для тюркских языков Южной Сибири характерна низкая продуктивность переднерядных и заднерядных гласных при очень высокой частотности центральнозаднерядных настроек. Вокальные настройки как бы сдвинуты к центру резонаторной полости – в зону реализации центральнозадних артикуляций, нет контрастности в дифференциации гласных по ряду. Более всего эта тенденция проявилась в языке туба-кижи.

По-видимому, отмечаемое на данном этапе состояние вокальных систем обусловлено конфликтом между артикуляционно-акустическими базами языков-субстратов дотюркского периода – а для североалтайских языков предполагается субстрат угро-самодийского типа – и навязанной им системой функций, выполняемых вокализмом в тюркском языке-суперстрате. Попытка языка-основы приспособить вокализм к чуждой для него сингармонической системе детерминировала тенденцию к нивелировке релевантных в рамках этой системы признаков фонем и к усилению роли в смысловом различении других лингвистических средств. Сингармонический облик словоформы, фонетический контекст функционирования фонем, специфика коартикуляционных участков и, возможно, тональные характеристики являются факторами, способствующими адекватному восприятию речи и нивелирующими необходимость в более значительном разведении гласных фонем по артикуляторным параметрам, свойственным несингармоническим языкам (Селютин, Шалданова, 2003).

Консонантизм. В языках народов Сибири и сопредельных регионов функционируют четыре типа консонантных фонологических систем: 1) системы, структурируемые оппозицией по степени напряженности – представлены двумя подвидами: а) с бинарным противопоставлением слабых / сверхслабых согласных (уральские угро-самодийские языки); б) с тройной оппозицией сильных / слабых / сверхслабых согласных (байкало-саянские тюркские и монгольские языки); 2) системы, базирующиеся на противопоставлении по количеству: краткие / долгие / долготонеопределенные консонанты (тюркские языки алтае-саянского региона); 3) системы с оппозицией по звонкости / глухости (северные тюркские – якутский и долганский; тунгусо-маньчжурские языки); 4) системы, организованные оппозицией единиц по глоттализированности / неглоттализированности (шорский, барабинско-татарский языки) (Селютин, 2009).

Консонантизм языка кумандинцев включает 17 согласных фонем: 9 шумных – [p, p:, t, t:, s, ʃ, hç:, k, k:] и 8 малошумных (сонорных) – [m, l, r, n, j, ɲ, ɳ]

В языке чалканцев – 18 согласных фонем: 12 шумных – [p, t, s, ʃ', h, q, β, d, z, ʒ, j, ɣ] и 6 малошумных – [m, n, l, r, ɲ, ɳ] (Кирсанова, 2003).

Система согласных языка туба-кижи включает 18 согласных фонем: 11 шумных – [p, p', t, t', s, ʃ, ʃ', ʃ'', hç:, k, k:] и 7 малошумных – [m, l, r, n, j, ɣ, ɳ] (Сарбашева, 2004).

Консонантные системы североалтайских языков – кумандинского, чалканского и тубинского относятся к одному структурному типу: системы организуются оппозицией единиц по количественным параметрам: шумные согласные противопоставлены как краткие и долгие, малошумные квалифицированы как долготнонеопределенные.

Сформировались квантитативно ориентированные системы в результате ассимиляции тюрками коренного нетюрского – угро-самодийского населения, адаптации субстратных артикуляционно-акустических баз угро-самодийских этносов алтае-саянского региона к фонологической системе тюркского языка-суперстрата, построенной на трихотомическом противопоставлении сильных / слабых / сверхслабых артикуляций: неприемлемая для угро-самодийского населения сильная артикуляция реализовалась как долгая.

3. Разработка алфавитов для языков Северного Алтая

Практика показывает, что северные алтайцы, находясь в условиях двуязычия, а точнее – трехязычия, в разговоре с представителями других этнических групп Алтая переходят не на алтайский, поскольку не воспринимают его как родной, а на русский язык, что, естественно, не укрепляет позиции алтайского языка как языка межнационального общения народов Республики Алтай.

На этом фоне вполне закономерными представляются те практические шаги по сохранению культур коренных народностей, которые предпринимаются в последнее время как на уровне административных органов, так и со стороны самих носителей этих культур.

Кумандинский алфавит. Одним из образцов обращения к истокам родной культуры является разработанная Л. М. Тукмачевым «Азбука кумандан» (2005). Л. М. Тукмачев, прекрасный знаток языка, обычаев и истории своего народа, исследователь и педагог, болеющий за судьбу этноса и его самобытной культуры, автор ряда книг по языку и этнографии кумандинцев (Тукмачева, Тукмачев, 1990; Тукмачев, Петрушова, Тукмачева, 1995).

В основу кумандинского алфавита положены графические традиции алтайского литературного языка на базе кириллицы в русском варианте.

Алтайский алфавит включает 37 знаков:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Јј, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нҥ, Оо, Ќқ, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ўў, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ы, Ээ, Юю, Яя.

Кумандинский алфавит насчитывает 38 графем:

Аа, Бб, Вв, Гг, Гз, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Њњ, Нҥ, Оо, Ќқ, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ўў, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ы, Ээ, Юю, Яя.

Из алтайского алфавита исключен знак *ј*, но добавлены графемы *Гз, Њњ*. Графемой *Гз* обозначается специфически североалтайская сонорная фонема, которая употребляется на конце слова или слога, например: *таг* 'гора', *суз* 'вода', *таглыг* 'гористый'; в алтайском литературном языке её нет. Знак *Њњ* используется для обозначения среднеязычной носовой фонемы, например: *њаа* 'новый', *њаан* 'большой', *њаак* 'щека'. В алтайском алфавите специального

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ СЕВЕРОАЛТАЙСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ АЛФАВИТОВ

знака для обозначения этой низкочастотной фонемы нет.

Таким образом, из 38 знаков 33 буквы совпадают с графемами русского алфавита, а 5 знаков являются специфическими по отношению к русскому письму, это буквы: *Öö, Ўў, Fz, Ыь, Hh*; и лишь двух из этих знаков – *Fz, Ыь* нет в алтайском алфавите.

Анализ предлагаемой системы письма свидетельствует о том, что кумандинская фонологическая система находит в нем адекватное отображение. Вместе с тем, выдержан принцип максимального приближения к алфавиту алтайского литературного языка, что позволит детям, проживающим в Республике Алтай и изучающим язык кумандинцев, легче освоить кумандинское письмо.

Несмотря на несомненные достоинства азбуки, можно отметить некоторые моменты, кажущиеся нам недостатками; возможно, автор сочтет необходимым учесть их при переиздании букваря.

Представляется целесообразным использовать йотированные гласные буквы *e, ё, ю, я* только при написании русских заимствований, как это уже принято некоторыми тюркскими системами письма (в частности, якутской). В кумандинских же словах для передачи на письме сочетаний согласного звука *й* или *ь* с гласными звуками *э, о, у, а* лучше употреблять сочетания соответствующих букв, а не йотированные гласные буквы *e, ё, ю, я*.

В «Азбука кумандаг» не всегда выдерживается принцип единообразного написания одной и той же словоформы: *тўлкў* и *тўлгў* 'лиса', *палык* и *балык* 'рыба', *учун* и *ўчўн* 'для'. Совершенно очевидно, что язык стремительно развивается, на территории его функционирования сосуществует целый ряд говоров, в которых фиксируются различные стадии развития того или иного фонетического, грамматического или лексического процесса, не сдерживаемого нормами литературного языка. Использование в языке нескольких фонетических параллелизмов и обусловило отсутствие единства в написании. Однако создание письменности предполагает строгую нормированность, определенность, закрепление одного варианта в качестве эталона. Видимо, нужно отдать предпочтение наиболее часто употребляющимся вариантам.

Чаще других встречается недопустимый разноречивой при написании слов, в которых наблюдается нарушение – действительное или мнимое – гармонии гласных, например: *углер* 'дома (мн. ч.)', *чўрмеитыг* 'с косой, (девушка), имеющая косу', *парчилар* 'уходят=они', *пистын* 'наш', *акел* и *экел* 'принеси'. В этих случаях более целесообразно выдерживать принцип написания слов с соблюдением гармонии гласных, параллельно обращая внимание учащихся на особенности произношения звука в тех или иных фонетических условиях.

В тех словах, где вследствие сильной ассимиляции и последующего упрощения геминаты произошло нарушение морфологической структуры слова, например: *маларды* 'скот (винит. пад.)', *пўткенер* 'созданные', *секиргенер* 'плясали=они', *чагынар* 'родня, кровный, близкий (мн. ч.)', *паларга* 'детям (дат. пад.)', *шыкан* 'вышел=он', целесообразнее было бы сохранить написание удвоенного согласного: *малларды, пўткеннер, секиргеннер, чагыннар, палларга, шыккан*. Такой подход позволил бы в максимально возможной степени выдержать фонологический принцип орфографии.

Несколько иной вариант кумандинской азбуки предложен М. Б. Петрушовой (2005) – нам он представляется более последовательным по сравнению с тем, что разработан Л. М. Тукмачевым. Алфавит включает 41 знак – добавлены

буквы *Кк*, *у* и *Нн*. Знак *Кк*, наряду с *Гг*, используется для обозначения язычковых (увулярных) вариантов фонемы [к] в твердорядных словоформах. Графема *у* передает специфический североалтайский малошумный (сонант), употребляющийся только в конце слова и слога – в алфавите Л. М. Тукмачева этот звук обозначается знаком *Гг*. Буква *Нн* передает шумный смычный среднеязычный согласный, часто встречающийся в кумандинских говорах в анлаутной позиции словоформ. Таким образом, дополнительно к русскому алфавиту используются 8 букв для передачи на письме характерных кумандинских звуков: *Öö, Уу, Ыь, Нн, Кк, Гг, у, Нн*. От алтайского алфавита отличается наличие 5 дополнительных графем: *Ыь, Нн, Кк, Гг, у*.

Тубинский алфавит был разработан С. Б. Сарбашевой, носителем языка алтай-кижи (Сарбашева, 2005). Алфавит базируется на результатах изучения фонологической системы языка тубаларов, полученных ею инструментальными методами (Сарбашева, 2004).

Тубинский алфавит насчитывает 42 буквы:

Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, у, Дд, Јј, Ее, Ёё, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Кк, Лл, Мм, Нн, Нн, Ыь, Оо, Öö, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щш, ь, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя.

Из них 35 используются в собственно тубинских словах, 7 букв – *Ёё, Юю, Яя, Фф, Цц, ь, ь* употребляются только при написании русских заимствований. Специфическими по отношению к русскому алфавиту являются следующие 9 знаков тубинского алфавита: *Öö, Уу, Жж, Јј, Ыь, Кк, Гг, у, Нн*. К алтайским графемам добавлено 5 знаков: *Жж, Ыь, Кк, Гг, у*.

Для адекватного воспроизведения специфически тубинского произношения переднеязычных плоскощелевых сильнопалатализованных консонантов *ʃ* и *ʒ*, отсутствующих в алтайском литературном языке, в тубинский алфавит введена кроме графемы *Щш*, используемой в алтайской письменности лишь в русских заимствованиях, соответствующая ей графема *Жж* для обозначения звонкого сильно палатализованного аллофона *ʒ* фонемы [ʃ]: *пыжсақ* ‘нож’, *Пыжса* ‘название деревни, реки’, *уңжсоқ* ‘сова’. Среднеязычный смычный носовой оттенок фонемы [j] обозначается графемой *Ыь* из сербского алфавита: *нымжса* ‘мягкий’, *наа* ‘щетка’.

При обозначении оттенков фонемы [к] С. Б. Сарбашева, как и М. Б. Петрушова, сознательно пошла на нарушение фонематического принципа письма: заднеязычные реализации фонемы в мягкорядных словоформах обозначаются графемами *Кк, Гг*, язычковые твердорядные варианты – буквенными знаками *Кк, Гг*. В алтайском литературном языке звуки *k* и *q* передаются одной графемой *Кк*. В словоформах *кир* ‘заходить’ и *кар* ‘снег’ одной буквой *к* обозначаются два разных звука: в первом случае *k* – заднеязычный, во втором *q* – язычковый (увулярный). Для взрослого носителя языка адекватное воспроизведение звуков *k* или *q* (то есть выбор варианта данной фонемы в мягкорядной или твердорядной словоформе) не вызывает затруднений, но создает определенные проблемы с произнесением этого звука у школьников при чтении. На ребенка оказывают влияние традиции русского письма, в котором буквой *к* передается заднеязычный звук *k*. По аналогии с этим ученик и увулярный алтайский или тубинский звук *q* будет произносить как русский заднеязычный, что противоречит артикуляторным нормам алтайского или тубинского языка: по законам сингармонизма заднеязычный *k* функционирует в мягкорядных словоформах, а увулярный *q* – в твердорядных. Во избежание нарушения орфоэпических норм в алфавит включены буквы *Кк* и *Кк*, дифференцирующие заднеязычную и язычковую артикуляции.

Аналогичная ситуация складывается с шумными звуками *g* и *q, g*,

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ СЕВЕРОАЛТАЙСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ АЛФАВИТОВ

обозначаемыми в алтайском алфавите одной графемой *z*: для различения заднеязычного звука *g* и увулярных – щелевого *q* и смычного *g'* введена графема *Fz*, что позволяет предотвратить затруднения в обучении двуязычных и трехязычных детей родному языку в начальных классах.

Для передачи малошумных щелевых согласных – заднеязычного *y* и увулярного *q*, функционирующих только в конце слова или слога, используется знак *y* “гамма” из греческого алфавита.

Таким образом, как кумандинский, так и тубинский алфавиты построены на фонико-фонематической основе: если при передаче на письме гласных фонем строго соблюдается фонематический принцип (за исключением фонемы [e]), то согласными буквами обозначаются как фонемы, так и отдельные аллофоны фонем; последнее необходимо для того, чтобы не привести к нарушению специфики произношения на родном языке.

Для языка чалканцев собственная письменность не разрабатывалась, хотя теоретическая база для создания алфавита имеется: чалканская фонологическая система выявлена с использованием объективных экспериментально-фонетических методов Н. А. Кирсановой (Мандровой) и В. Н. Кокориным.

4. Заключение

Совершенно очевидно, что языки немногочисленных народностей не могут выполнять весь спектр социальных функций, но функции общения в семье и за её пределами с представителями своей национальности, функции сохранения и развития родной культуры должны сохраниться – если у самого народа есть к этому желание и воля. Задачи административных органов, научных и образовательных учреждений – помочь ему в этом.

Тюркские языки и диалекты алтае-саянского региона являются близкородственными, в их системной организации, в частности, в фонетических системах, больше сходств, нежели различий. Но различия субстантного характера, различия в артикуляционно-акустических базах существуют. Эти расхождения между языками Северного и Южного Алтая, обусловленные особенностями истории этносов, создают трудности для детей кумандинцев, чалканцев и тубаларов при изучении алтайского литературного языка, в основу которого положен южный диалект алтай-кижи. Результатом являются негативные социальные последствия – низкая успеваемость в начальной школе, постепенное отставание от одноклассников, утрата интереса к изучению родного языка как непрестижного.

Разработка письменности для компактно проживающих групп северных алтайцев позволит предотвратить опасность духовного вакуума, облегчит детям процесс социальной адаптации, осознания уникальности своей культуры и места её в ряду других – не менее уникальных – мировых культур, пробудит интерес к их изучению и сохранению для следующих поколений.

СНОСКИ

- Кирсанова, Н. А. (2003). *Консонантизм в языке чалканцев (по экспериментальным данным)*. Новосибирск: Сибирский хронограф.
- Кокорин, В. Н. (1982). *Вокализм в языке чалканцев (по экспериментальным данным)*. Алма-Ата: ИЯ АН КазССР.
- Красная книга языков народов России. Энциклопедический словарь-справочник.* (1994). Москва: «Academia».
- Николина, Е. В., Озонова, А. А., Кокошникова, О. Ю., Тазранова, А. Р. (2003). Социолингвистическая ситуация у тубаларов и чалканцев. *Языки коренных народов Сибири*. Новосибирск, 2003/7(1), 3-9.
- Петрушова, М. Б. (2005). *Краткая грамматика кумандинского языка*. Новосибирск: НГУ.
- Сарбашева, С. Б. (2000). Социолингвистическая ситуация у тубинцев. *Алтайская филология*. Горно-Алтайск, 2000, 157-166.
- Сарбашева, С. Б. (2004). *Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте)*. Новосибирск: Сибирский хронограф.
- Сарбашева, С. Б. (2005). К проблеме разработки тубинского алфавита. *Алтайская и восточная филология*. Москва, 2005, 388-400.
- Селютина, И. Я. (1983). *Кумандинский консонантизм. Экспериментально-фонетическое исследование*. Новосибирск: Наука.
- Селютина, И. Я. (1998). *Кумандинский вокализм. Экспериментально-фонетическое исследование*. Новосибирск: Сибирский хронограф.
- Селютина, И. Я. (2009). *Консонантные системы в языках народов Сибири: к проблеме типологии*. Новосибирск: ИД «Сова».
- Селютина, И. Я., Шалданова, А. А. (2003). Южносибирский тюркский вокализм: общность и специфика. *Гуманитарные науки в Сибири*. 2003/4, 104-109.
- Тукмачев, Л. М. (2005). *Азбука кумандаг. Учебное пособие*. Барнаул: Азбука.
- Тукмачев, Л. М., Петрушова, М. Б., Тукмачева, Е. И. (1995). *Кумандинско-русский словарь*. Бийск: Изд-во «Бийский котельщик».
- Тукмачева, Е. И., Тукмачев, Л. М. (1990). *Русско-кумандинский разговорник*. Горно-Алтайск.
- Уртегешев, Н. С. (2010). Кумандинцы: результаты социологического лингвистического обследования. *Материалы международной конференции «Язык и общество в современной России и других странах»*. Москва, 2010, 342-347.
- Kalanakov, N. A., Filatov, K. J. (1933). *Kumandъ Bukvar*. Novosibirsk.

ŞOR SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

Osman Fikri SERTKAYA

Sayın Başkan, değerli meslektaşlarım ve sevgili öğrenciler.

1991 yılının yaz aylarında, 35 gün, Güney Sibirya’da değerli meslektaşım Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev ile birlikte *Philipp Johann von Tabbert - Strahlanberg’den 270 yıl sonra* adlı bir projemizi gerçekleştirmek üzere Hakasya ve Tuva’da bulunuyordum. Biz de Strahlenberg’in geçtiği yollardan geçecek ve onun zikrettiği Yenisey yazıtlarının bugünkü durumuna bakacaktık.

Biz Hakasya’da iken Kemerovo Üniversitesi’nden tanınmış arkeolog Prof. Dr. Jakop Abramoviç Şer’in çalışma grubuna katıldık. Söz Kemerovo bölgesinin Türk sakinlerinden açıldı. Şor Türklerinin bir bölümünün bu bölgede yaşadığı vurgulandı. “Burada Şor Türklerinden kimse bulabilir miyiz?” diye sorduğum zaman “soruşturalım” dediler. Ertesi gün 40 yaşları civarında bir anne ile 14 yaşında sarı saçlı, mavi gözlü kızı geldi. Anne Şor Türkçesini konuşamıyordu. Babasının iyi konuştuğunu söyledi. Genç kız ise sadece rakamlardan “*bır, ikki, üç, dört* dedi gerisini sayamadı. Ben de genç kıza “Şorca sizin ana diliniz. Ana dilinizi konuşamıyorsunuz” diye sitem edince, genç kız “Bizi bu hâle düşürenler utansın, ağabey” cümlesini Rusça söyledi. Vasilyev bu cevabı Türkçeye çevirince, ben çok utandım ve yüzümün kızardığını hissettim.

Benzer bir durumla da 1990’ın yazında TRT adına *Altaylar* dizisinin çekimi sıralarında Kuzey Çin’de karşılaştık.

Lan-cau şehrindeyiz. Burada Salar Türklerinin bulunduğunu duyduk. Heyacanlandık. Ahmet Bican Ercilasun Çinli mihmandarımız ile üç dört saatlik yola gitti. Salar Türklerinden bir kaç kişi ile buluştu. Ancak onlar da bir kaç kelimeden başka Salar Türkçesi konuşamamış. Sonuçta Çinli mihmandarın Ahmet Bican’ı özellikle Salarca konuşamayanlara götürdüğünü veya asimilasyon sonucunda Çin’deki Türklerin ana dillerini kaybetmek üzere olduklarını düşündük.

Dolayısıyla Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yetkililerine, *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları* konulu bu sempozyumu başlatan Enstitünün bir önceki müdürü Prof.Dr. Ülkü Çelik Şavk ile Enstitünün şimdiki müdürü Doç.Dr. Yunus Koç’a, bu projeyi başlattıkları ve tamamladıkları için kalbî şükranlarımı sunuyorum. Sağ olsunlar, var olsunlar.

Benim konuşma konum Şor Türklerinin Sözlüğü üzerine idi. Şor Türkleri hakkındaki bilgilerimizi kısaca tekrarlayalım.

Şor Türkleri Güney Sibirya’da yaşayan küçük bir Türk topluluğudur. Tom nehri ve onun kolları olan Mras ve Kondom nehirlerinin kıyılarında yaşadıkları için onlara “Mras Tatarları, Kondom Tatarları, Kuznetsk Tatarları” denilmiş, ancak Radloff tarafından “Şor Türkleri” olarak isimlendirilmişlerdir.

Kemerovo civarında yaşayan Şor Türklerinin sayısı 15.000-20.000 arasındadır. XVI. yüzyıldan itibaren Ruslar tarafından hristiyanlaştırılmışlardır. Eğitim dili Rusça

olduğu için Şor Türkçesi kaybolmaya yüz tutmuştu. Ancak 1990'dan sonra Şor aydınları dillerini canlandırmak gayreti içerisinde girmişlerdir.

Şor Türkçesi ve Şor Folkloru üzerinde derinliğine çalışan araştırmacı II. Dünya savaşında Sankt-Peterburg şehrinin Almanlar tarafından muhasarası sırasında 28 Ağustos 1941'de açlıktan ölen tanınmış Türkolog Nadejda Petrovna Dırenkova'dır. Onun *Şorskiy Folklor* (M.-L. 1940) ve *Grammatika Şorskogo yazıka* (M.-L. 1941) adlı iki yayını vardır. Ancak Dırenkova'nın 30'lu yıllarda derlediği henüz yayımlanmamış metin derlemeleri de Sankt-Peterburg'da Ermitaj'da bulunmaktadır. Memnuniyetle öğreniyorum ki kendisi de Şor asıllı olan değerli meslekdaşım Irina Nevskaya Ermitaj'da bulunan bu yayımlanmamış derlemeler üzerinde çalışmakta ve bu metinleri yayıma hazırlamaktadır. Çalışmasını kısa bir süre içerisinde tamamlamasını temenni ediyorum.

Şor Türkçesi üzerine yapılan ilk sözlük çalışması çoğunlukla Şor Türkleri tarafından kullanılan Rusça kelimeleri ihtiva eden ve 1940'da Novosibirsk'te yayımlanan *Russko-şorskiy slovar'* adlı sözlüktür.

İkinci sözlük ise 1992'de Novokuznetsk'te yayımlanan ve takriben 2200 kelimeyi ihtiva eden *Şorsko-russkiy Slovar'* adlı sözlüktür. Bildirimizin konusu bu sözlüğün çevirisidir (bk. Ek 1.).

Sözlük bana armağan edildiği zaman ben Türk Dil Kurumu'nda Kaynak Eserler Bilim ve Uygulama Kolu başkanı idim. Benim çalışma grubumda Rusça mütercimim vardı. Şimdi Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı öğretim üyesi olan Muvaffak Duranlı'ya bu sözlüğü Türkçeye çevirmesi görevini verdim.

Muvaffak Duranlı'nın Türkçe çevirisi ham malzeme durumunda idi. Redaksiyon gerektiriyordu. Bunun üzerine çeviriyi o tarihlerde yurdumuzda bulunan ve o zamanlar Novokuznetsk Pedagoji Enstitüsü Yabancı Diller ve Şor Türkçesi Bölümü (*Novokuznetsk Pedagojişeskiy Institut, Kafedra Inostrannih Yazıkov*)'nde öğretim üyesi olan Alisa Vasilyevna Yesipova'ya verdim. Alisa Hanım çevirinin tashihlerini yaptı ve ülkesine döndü (bk. Ek 2.).

Ben Alisa Hanım'ın tashihlerini bilgisayara geçirecek sözlüğü formatladığımda sözlük çevirisinin bu hâliyle kullanılmasının mümkün olmadığını gördüm. Çünkü madde başları ve maddeler Rus alfabe sistemine göre dizili idi. Ben kelimeleri Türk abc sırasına göre sıraladım. Böylece *Şor Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Sözlük* Elisa Vasilyevna Yesipova ile Osman Fikri Sertkaya'nın redaksiyonundan sonra 80 sahifede yaklaşık 2200 kelimele bir metin olarak basıma hazır hâle geldi.

Şor Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Sözlük'te A, İ, K, L, M, N, Ö, O, P, S, T, Ç, Ü, U, Ş, I ve E sırası ile başlayan 17 madde bulunuyordu. A, E, I, İ, O, Ö, U, Ü ünlülerini bu maddelerden çıkardığımızda geriye K, L, M, N, P, S, T, Ç, Ş ünsüzleri ile başlayan maddeler kalıyordu. Başka bir söyleyişle Şor Sözlüğü'nde B, C, D, F, G, Ğ, H, J, R, V, Z ile başlayan kelimeler yoktu (bk. Ek 3.).

Bu sırada Çukurova Üniversitesi Türk Dili Doçenti Şükrü Halûk Akalın'dan bir kitap paketi aldım. Paketten *Şor Sözlüğü* adlı eser çıktı (bk. Ek 4.).

Şor Sözlüğü'nün Ön Söz'ünü okuduğum zaman sözlüğün ana malzemesinin N. N. Kurpeşko Tannagaşeva ile F. Aponkin'in birlikte hazırlayıp 1993'te Kemerovo'da

ŞOR SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

yayımladıkları *Şor-Kazak pasok Kazak-Şor. Ürgedig Söstük Şorsko-Russkiy I Russko-Şorskiy Slovar'* adlı sözlüğün olduğunu, ancak sözlükte bulunmayan kelimelerin tarama yoluyla tespit edilerek sözlüğe eklendiğini, yine B (4 ek), D (5 ek), G (10 ek) ve R (6 ek) olmak üzere 25 yapım ve çekim ekinin sözlüğe dâhil edildiğini, sözlüğün madde başlarının Türkçe karşılıklarının Şükrü Halûk Akalın tarafından yapıldığını öğrendim. Buna göre bu yeni eser bir önceki sözlükten % 45 fazla kelime ihtiva eden bir sözlük durumunda idi.

Bunun üzerine *Şorskiy-Russko Slovar'*ın basıma hazır olan *Şor Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Sözlük* başlıklı Türkçe çevirisinin yayımını ileriki bir tarihe bıraktım.

Bu gün 2012 yılındayız. 1992'de Novokuznetsk'te yayımlanan *Şorsko-Russkiy Slovar'*ın yayımı üzerinden 20 yıl, 1995'te Adana'da yayımlanan *Şor Sözlüğü'nün* yayımı üzerinden de 17 yıl geçmiş bulunuyor. Her iki sözlüğün de mevcudu tükenmiş durumdadır.

Benim isteğim Şükrü Haluk Akalın'ın bu iki sözlüğün malzemesini birleştirerek daha hacimli ve yeni bir *Şor Türkçesi Sözlüğü'nü* Şor grammerinin özelliklerini inceleyen yazısıyla birlikte yeniden yayıma hazırlamasıdır. Eğer Şükrü Halûk Akalın böyle bir çalışmayı yapmaya zamanının olmadığını söyler ise, ben de *Şor Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Sözlük* adlı çeviriyi yayımlanmak üzere Türk Dil Kurumu başkanlığına vereceğim.

Beni sabırla dinlediğiniz için sizlere çok teşekkür ediyorum.

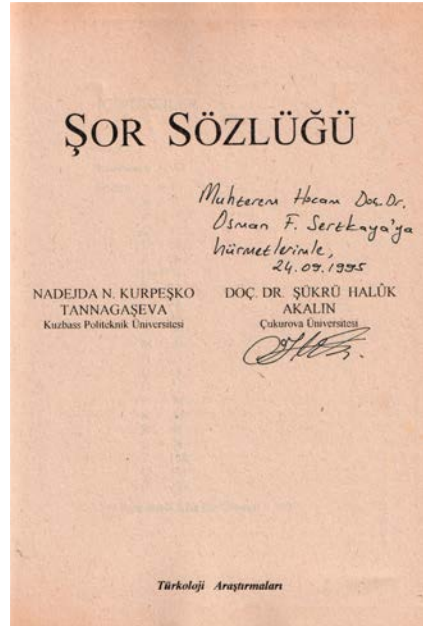

ŞOR SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

ŞOR TÜRKÇESİ'NDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE SÖZLÜK	
A	
aağış	(i.) ufak tefek eşya, önemsiz şey
aak	(s. i.) ince, küçük
aakta-	1. (ayı için) boğürmek, yüksek sesle ağlamak; 2. ufalamak, küçültmek, (para için) bozdurmak
aaktaş	(i.) bağırma, boğürtü
aaktaşçı	(i.) sıkça ağlayan
aal	(i.) köy
aala-	misafir olmak, misafiriğe gitmek
aar	(s. i.) ağır; (z.) ağır, zor
aara	(z.) daha ileri
aarı	(i.) arı
aas-	(gezip) dolaşmak
aas par-	(gezip) dolamış olmak
aba	(i.) baba
abakkay	(i.) güzel kadın; eş (s. i.) sevimli, şirin; ak, beyaz
abanat	(i.) borç
abanatka	(z.) borca, borcuna
abçe (abiçe, apçe, peçe)	(i.) büyük kızkardeş; hala
abil	(i.) çapa, kazma
abılay	(i.) dulavrat otu bk. ablakı
abır	(i.) rahat, huzur, barış
abırlan-	rahatını, huzurunu korumak
ablakı	(i.) dulavrat otu bk. abılay
abra	(i.) araba
aça	(i.) 1. büyük erkek kardeş; 2. (i.) amca

Ek 3. Şor Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Sözlük

Ek 4. Şor Sözlüğü

QIRIMTATAR TİLİNİN TOPLUMSAL İŞLEVI: TARİHİ VE ÇAĞDAŞ DURUMU

Nariye SEYDAMETOVA

Qırımtatar tili çoq asırlıq yazı gelenekleri olan Türk tillerinden birisi olıp künümüzde qorunması ve saqlanıp qalmasında ihtiyacı bardır, çünkü qırımtatar tili için toplumsal funksiyalarının büyük miqdarda zayıflaması hastır. Bildirimizde Qırım olğan til durumu diakronik ve sinkronik baqımlardan tasvir etile (19 yüzyılın soñu – künümüzge qadar).

Bizim zamanımızda tillerniñ içtimaiy funksiyalarının saqlanıp qalmasına hem keñşletilmesine çoq diqqat ayırıla, çünkü bunıñle til çeşitligi de saqlanmaq mümkündür. İşbu araştırmamızda qırımtatar tiliniñ funksiyaları türlü içtimaiy şaraitlerde inkişaf etkeni öğrenildi.

Qırımtatar tili kullanılınıñ dinamikasını til durumınıñ inkişafında esas egilimleri belgilemek ehemiyetli körüne, çünkü bu meselelerniñ çözilmesi qırımtatar tili kullanılını tam şekilde tasvir etmege hem de uyğun bir til siyasetini işlep çıqarmağa yardım etebilir.

Qırım yarımadasında uzaq zamanlardan berli bir çoq tiller qullanılır edi ve bu bölgede olıp keçken etnik ve til protsesslerni tahlil etmek sotsiolingvistika için hem nazariy, hem ameliy qıymeti bardır. Bu küçük coğrafik bölgede şimdi de farklı til ailelerine ait olğan tiller qullanıla, olarnıñ biri birine qarşılıqlı tesiri hem ilişkileri ne qadar devamlı olğanın (meselâ, qırımtatar tilinde yunan ve italyan substrat sözlerniñ bar olğanı) hem de ilişkiler nasıl tarihiy şaraitte olıp keçkenine (ehaliniñ sayısı, yazı til gelenekleri olğanı ya da olmağanı, devletçilikniñ olğanı ya da olmağanı ve b.) de sıqı bağıdır.

Tilniñ toplumsal işlevi degende, onıñ belli bir bölgede yaşayışnıñ çeşit türlü sahalarında:

- 1) temel ihtiyaclarla ilgili faaliyeti,
- 2) içtimaiy-siyasiy faaliyet,
- 3) kündelik yaşayış,
- 4) tüzgün tahsil sisteması,
- 5) bediiy edebiyat,
- 6) kütleliy kommunikatsiya,
- 7) estetik tesir,
- 8) halq ağız yaratıcılığı,
- 9) ilim,
- 10) iş yürütüv,
- 11) şahsiy yazışma,
- 12) dinni merasimler kibi sahalarda işletilgen derecesi köz öğüne alına (Nikolskiy, 1976).

Şunu da qayd etmelimiz ki, bir de bir devlet sınırlarında tillerniñ biri-birine tesir etmesi ve olarnıñ funrtsonal yüklenmesi sotsiolingvistikada ‘til durumu’ anlamı ile bağıdır. ‘Til durumu’ diakronik bir añlam olıp, içtimaiy-siyasiy protsessler ile sıqı

alaqalarda buluna. Bۆylece, sabıq Sovetler Birliginde olğan til durumu için onıñ territoriyasında olğan tilleriniñ resmiy olaraq kesin bir statusı olmağanı hastır.

Qırım tatar tiliniñ yazılı edebiy şekilleri orta asırlarda da olğan, amma olarınıñ özgün janrları ve uslubiy hususiyetleri olğandır. Künümüzge qadar resmiy vesiqalarınñ örnekleri (han yarlıqları, halqara yazışma) ve iş kağıtlarınıñ örnekleri (senetler, nizamnameler ve b.), divan edebiyatınıñ eserleri saqlınıp qalğan. Eski qırım tatar tili o zamannıñ ortaq Türk tili tesiri astında buluna edi. 18. yüzyılınıñ soñuna qadar Qırımdaki til durumu tektilli olaraq karakterizlene bile. 1783 yılı Qırımınıñ Rusiya tarafından zabt olunmasınen qırım tatar halqınıñ ve qırım tatar tiliniñ taqdirinde yañı saife açıldı. Bu vaqıttan başlap rus tili Qırımda daha da keniş yayıla. 19. yüzyılınıñ birinci yarısında qırım tatar ve rus tilleriniñ qullanıluvı etnik sınırlar içeresinden çıqmay edi. Qırım tatar tili ise Qırımda milliy til için has olğan bütün sahalarda tam degerli til olaraq işletile edi. Amma 19. yüzyılınıñ soñuna qadar Qırımda rus tiliniñ qullanım sahaları keñişley. Qırımınıñ Rusiya terkibine kirmesi mevcüt memuriy-huquqiy sistemaniñ bozulmasına, Qırımınıñ siyasiy qurumınıñ ve qanunlarınıñ yoq etilmesine ketirdi. Rusiyanıñ totalitar idaresi neticesinde Qırımda diglossiya til durumu şekillendi – devlet tili ve iş yürütüv tili vazifelerini rus tili eda ete edi, qırım tatar tili ise tek ailede ve kündelik yaşayışta qullanıla edi. Bu vaziyet qırım tatar ruhaniyeleriniñ, mırzalarınıñ, ziyalılarınıñ Romanya ve Türkiyeye hicret etkenleri sebebinden daha da ağırlaştı. Qırım tatar tiliniñ funksional alanı soñ derecede tarlaştı, yüz yıl devamında (1783-1883) hiç bir kitap, hiç bir dergi veya gazete neşir olunmadı. Rusiyanıñ kolonizatorlıq siyaseti til sahasında da aks olundu, bu siyaset açıqtan açıq ğayridemokratik ve milletçilik karakter taşıy edi, rus tilini başqa tillerden üstün çıqarmaq için yönetilgen edi. Bunıñ neticesinde qırım tatar tili sadece ailede, kündelik yaşayışta ve qısmen istihsal sahalarında qullanıla başladı. Bir de bir periodik neşirleriniñ olmağanı durumını daha da zor yapa edi.

19. yüzyılınıñ soñu - 20. yüzyılınıñ başında qırım tatar tiliniñ toplumsal funksiyaları biraz keñişlene: milliy tahsil, bediiy edebiyat, periodik basın, kitap neşir olunması, teatr sanatı alanlarında qırım tatar tili daha çoq qullanıla başlay. Soñra bir qaç vaqt devamında qırım tatar tili ğayrıdan devlet ve yerli idare müessiselerinde, resmiy iş yürütüvde, ilimde, radioyayımlarda qullanılıp başlay. 19. yüzyılınıñ soñu - 20. yüzyılınıñ başında qullanılğan qırım tatar tiliniñ yazılı şekilleri bir soy degil ediler: bazı metinleriniñ tili Osmanlıca Türkçege yaqın olsa, diger metinler farqılı şivelerde yazılğandır. Belli olğanı kibi, 20. yüzyılınıñ 20-nci seneleri qırım tatar edebiy tilini orta yolaq şivesi esasında şekillendirmek qararına kelingeni edi. Edebiy tilni inkişaf ettirmek için arapça ve farsça kelimelerden vazgeçmek ve Qırımınıñ qıpçaq hem oğuz lehçelerinden faydalanmaq közde tutula edi.

Yanıdan canlanma devri İ. Gasprinskiyniñ 1883 senesinden çıqқан ‘Terciman’ gazetası ve şahsiy matbaası ile bağılıdır. 1883-ten başlap 19. asırınıñ soñu ve 20. asırınıñ başında yalnız gazete degil, ‘Terciman’ matbaasında yüzlerce kitaplar basılıp, şularınıñ arasında tabiiy fenler boyunca soyları da çoq edi: tabaqat-ul-arz (geologiya), riyaziyat (matematika), beden-i-insan (anatomiya), coğrafiya, hendese ve başq. ‘Terciman’ınıñ özünde ve ‘Alem-i-nisvan’, ‘Alem-i-subyan’ dergilerinde, ‘Vetan Hadimi’ gazetesinde çoqtan çoq maqaleler basıldı. 19. asırınıñ soñu ve 20. asırınıñ başında onlarnen tercimeli ve terminologik luğatlar neşir olunğan edi. Himiya, fizika, riyaziyat, biologiya ve başqa fenlerden bir çoq ilmiy edebiyat rus tilinden qırım tatar tiline çevirilip neşir olunğan edi (Kerimov, 2011, s. 387).

«Uyanuv» devrinde qırımtatar tili kullanılmasının keşifmesi 19. asrın sonlarında cadidizm hareketinin meydana gelmesinden bağlıdır. İsmail Gasprinskiy'nin faaliyeti de qırımtatar milliy kimliğinin şekillenmesine çok tesir etti. Usul-i-cedid mekteplerinin işine, hocalarının işine büyük diqqat ayrıldı. Cadidlernin maqsadı islam cemiyetini tahsil sistemasını islah olunması ile, gençlerge bilgi berilmesi ile, Avrupa ülkelerinin musbet tecribesini menimsemesi ile modernleştirmek edi. 19.yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başında Türkiye ve Qırım arasında medeniy münasebetler sayesinde bir çok qırımtatar gençleri Türkiyenin oquv yurtlarında tahsil alğan ediler: Hasan Sabri Ayvazov, Abdullah Latif-zade, Bekir Çoban-zade ve digerleri. Qırımtatar ziyalılarınin gayretleri pedagogik faaliyetlerinde ifadesini taptı. 1917 senesi devriminden son Qırımın bütün şehirlerinde, qasaba ve büyük köylerinde eski mektepler esasında 50 iptidaiy oquv yurtu ve Aqmescit, Bağçasaray, Kezlev, Kefe şehirlerinde, Yaltanın Dereköy köyünde balalar bağçaları açılğan edi. 1917 yılının ilk ayları Aqmescit uyezdiinde ve Aqmescit şehrinde 8 mektep açılğan edi (Ayvazov, 2011). İptidaiy oquv yurtları ve çarlıq hakimiyetleri tarafından yasaq etilgen 6 yıllık ruşdiye mekteplerininin Aqmescit, Kezlev, Kefe, Canköy, Orqapı, Qarasuvbazar şehirlerinde ğayrıdan çalışıp başlamasına büyük diqqat berile edi. Pedagogik kadrolarını hazırlamaq için 4 yıllık hoca hazırlav kurslarınınin programmasını tizgen ediler ve mektepler için dersliklerini neşir etip başlağan ediler (Ayvazov, 2011).

20. yüzyılın 20-30 seneleri Qırında tahsil sistemasını teşkil etüv eki yönelişte alıp barıla edi. Bir taraftan, cahillikni yoq etüv işleri, diger taraftan da milliy tahsil sistemasını teşkil etüv işleri yapıla edi. Bu hareketler bolşevikler tarafından milliy meselede keçirgen 'tamırlaştruv' siyasetininin bir qısmı edi. Qırım yarımadasınınin tamir halqı qırımtatarları olğanı için 'tamırlaştruv' siyaseti tatarlaştruv kibi gerçekleştirile edi. 1920 yılı Kasım ayında Qırında Sovet hakimiyeti pekingen son qırımtatar balaları için mekteplerininin sayısı bir kaç kere artqan. Bir yıl içinde 500den ziyade mektep açılğan edi. Ğayrıdan açılğan qırımtatar mektepleri bir çok maddiy sıqıntılar ile derslikler, metodik kullanmalar, hocalar yetişmemezliğini seze ediler. 1922 yılı Totayköyde Qırım Pedagogika Kursları açılğan edi. 1923 yılı bu kurslar esasında 4 yıllık pedagogika tehnikumı teşkil olundu (Kondratyuk, 2011). Şu tehnikumde belli yazıcılar ve âlimler Osman Aqçoqraqılı, Habibulla Odabaş, Bekir Çoban-zade ders bere ediler. B. Çoban-zadenin fikrine köre, oqutuv protsesi mutlaq qırımtatar tilinde olmalı, hoca ve talebeler bir milletke mensup olmalı.

1924 yılı Qırında çalışqan 846 başlanğıç mektepten 351 qırımtatar mektebi edi, 1385 hocadan da 503 qırımtatarları edi, 39 385 talebeden 15 000, yani 38 % qırımtatarları edi (Kondratyuk, 2002, s. 93). Bu mektepleri derslikler ve edebiyatnen temin etmek kerek edi. 1923-1926 yılları qırım Tahsil Nazirliği tarafından derslikler ve edebiyatni hazırlamaq ve neşir etmek için bir çok işler yapılğan edi. 6 yıl devamında qırımtatar mektepleri için ana tili, matematika, coğrafya, tabii fenler, zoologiya, fizika derslikleri neşir olunğan edi. 1923-1924 seneleri qırımtatar tilinde 37 basma tabaq edebiyat, 1924-25 yılı – 104 basma tabaq, 1925-26 yılı – 246 basma tabaq kitap neşir olunğan edi (Kondratyuk, 2011/1). Bu neşirlerininin miqdarı hep artmakta edi ve, nihayet. 1929-30 yılları 836 basma tabaq miqdarına yetti. 1930 senesi mecburiy olaraq tahsil aluv haqqında karar alınğan edi, şu sebepten kene de qırımtatar mekteplerinin ve talebelerinin sayısı artqan edi, ve daha çok kitap kerek oldı. Yañı Türk elifbesine keçüv esnası yani tahsil sistemasını qurmaq için daha bir siltem berdi. Böylece, 1930-31 senesi 333 başlanğıç mektep,

13 orta mektep, 1932-33 senesi 360 başlanğıç mektep, 41 orta mektep bar edi. Milliy kadroları hazırlamaq için Tatar Pedagogika tehnikumu, Tatar tibbiyat tehnikumu, Cenübiy ösümlükler tehnikumu, esnaf-sanayı tehnikumu, Çayır ve Qaratöbe ziraat mektepleri, Rabfak ve Pedagogika İnstitutında hazırlanuv bölükleri çalışa ediler. Qırımtatarlar arasında hekimlerni hazırlamaq için Aqmescitte Qırım Devlet Tibbiyat İnstitutı açılğan edi (Kondratyuk, 2002, s. 96).

Milliy medeniyetniñ muhim bir qısmı bediyy yaratıcılıqtır. 19. yüzyılınıñ soñ çeriginde qırımtatar teatriniñ yañıdan canlanması körüne. Onıñ yayatı haqqında haberler ‘Terciman’ gazetasında qayd etile. Sahnada hem qırımtatarca, hem de tercime eserler qoyulmağa başlay. 1923 yılı Aqmescitte Qırım Devlet Tatar Teatri açılğan edi. Teatr aktörlarlarını hazırlamaq için Tatar Teatr tehnikumu çalışa edi. Tehnikumda aktör, rejissör, muzıka, balet bölümleri çalışa edi.

1920-30 yılları milliy tahsilniñ inkişafına iş yürütüvniñ de qırımtatar tiline keçirilmesi musbet tesir etken edi. Böylece, qırımtatar tiliniñ ehemiyeti, onıñ statusı bayağı yükselgen edi. Bu sadece avam halqınıñ tili degil de, içtimaiy ve devlet işlerinde iştirak etmek için kelişken bir til edi. Milliy til meseleleri ciddi şekilde bir sıra konferentsiyalarda muzakere etile edi. Milliy til ve milliy tahsilniñ inkişaf olunması devlet tarafından desteklene edi. Amma qırımtatar tiliniñ qullanuv sahalarınıñ keñişlenmesi, onıñ basında, teatroda, edebiyatta, iş yürütüv ve yuridik vesiqalarında qullanılmasına baqmadan, qırımtatar tilini toplumda işletüv sahaları rus tiliniñ kommunikativ quvvetine baqqanda hep az edi.

1928-1944 yılları devamında qırımtatar tiline tesir etken sotsiolingvistik protsessler arasında eñ evela, sovetizatsiya ve rusifikatsiya hem de Osmanlıca Türkçe anânelerinden çetleşüv protsesslerini qayd etmelimiz. 1938 senesi milliy tahsil ve milliy basın ilerilev işinde belli bir sınır olğandır. 1938 yılı Temmüz 20-de Kommunist partiyası tarafından qırımtatar yazısını kirill hurufatına keçirmek haqqında qarar alınğan edi. Böyle bir qararını alınması tahsilge, medeniyetke, matbuat işlerine büyük bir zarar ketirgen edi. Bütün halq birden cahil qaldı. 1930-senelerniñ 2-nci yarısında Qırımda milliy qırımtatar mektepleri qapatılğan edi. Rusifikatsiyaniñ ikinci basamağı qırımtatar ziyalılarınıñ hapske alınması ve qurşunğa tizilmesi ile başlay. Bir çoq ziyalılar da milletçilikte qabahatlanıp GULAGda yoq etilgen ediler. Olarını çoqusı mektep derslikleriniñ müellifleri olğanı için, derslikleri mekteplerden alınğan edi. Böylece, mektepler hem dersliksiz, hem de hocalarsız qaldırılğan edi. Yani milliy canlandıruv siyaseti bütünley toqtatılğan edi. 1938 senesi Qırımda 387 qırımtatar ve 803 rus mektebi çalışa edi. Olardan tek 9 mektep orta tahsil mektebi, qalğanları da başlanğıç mektepler edi. Bundan da ğayrı, 1938 senesinden bütün mekteplerde mecburiy olaraq rus tili dersleri kirsetilgen edi. Böylece, evelki yıllar içinde elde etilgen bütün başarılarını toqtatılması devlet siyasetiniñ deñişmesinen bağıldır: hükümet ‘tamırlaştruv’ siyasetinden, milliy kadrolar hazırlamaqtan, milliy medeniyet ve tillerge destek bermekten ‘yañı etnik toplum – sovet halqı’ nı şekillendirüv siyasetine keçken edi. Bu devir devamında bir çoq tiller, şu sırada qırımtatar tili aman-aman bütün kommunikativ sahalardan çıkarılğan edi. Qırımtatar tili kene de sadece aile içerisinde qullanılmağa devam etti. Qırımtatar tili yoq olmaq halına ketirildi.

20. yüzyılınıñ ikinci yarısında qırımtatar halqınıñ sürgünü ve qırımtatar tiline nisbeten keçirilgen diskriminatsion siyaseti neticesinde qırımtatar tiliniñ toplumsal funksiyaları mahsus tarlaştırılğan edi. Qırımtatar tiliniñ sotsial ve içerki qurumu

bozulğan edi (Emirova, 1995, ss. 50-51). Sürgün yılları qırımtatar tilini saqlap qalmaq için közboyama çareler alma edi: üniversitette qırımtatar filologiyası fakülteti teşkil etildi, qırımtatarca bir dergi ve bir gazeta neşir oluna edi, bir qaç mektepte qırımtatar tili dersleri fakültativ olaraq keçirile edi. Umumiy etnik ve siyasiy durum ise qırımtatar tiliniñ inkişafı için hiç de çare bermey edi. 1960-ıncı senelerniñ ortalarında qırımtatar tiliniñ qullanılıvı için ayrı bir toplumsal teşkilatlar peyda olıp başlağanına baqmadan, qırımtatar tiliniñ işletüv sahaları hep pek tar qalmaqta edi. Sürgün yılları devamında qırımtatar tilinde tahsil körmegen eki nesil ösip çıqtı. Qırımtatar tili Sovetler Birliğı halqlarınıñ tilleri cedvelinden alıp taşlanğan edi, onıñ ilmiy cihetten ögrenilmesi yasaq etilgen edi. Qırımtatr tili yüksek sahalardan tek bediiy edebiyat sahasında öz yerini belli bir derecede saqlap oldı.

Qırımtatar tiliniñ toplumsal qullanılıvı tarlaşqanıñ sebeplerden eñ muhimi qırımtatar tilinde tahsil sistemasınıñ bozulması, dep aytmak mümkündür. Milliy tahsil sisteması milliy medeniyetni nesilden nesilge bermek vastası olaraq öz vazifesini eda etmektен vazgeçti. Qırımtatar tilini idare teşkilatlarından çıkarılması da qırımtatar tiliniñ inkişafını toqtattı. Bunıñ neticesinde qırımtatar tili zemaneyiy hayatta tam derecede qullanmaq için bir çoq qaynaqlarını ğayıp etti. Tahsil sahasında qullanılmağanı sebebinden qırımtatar tili ilim tili olaraq da qullanılmay başladı, qırımtatar ilmiy terminologiyası da qullanımdan çıqtı, unutuldı ve artıq tek eski dersliklerden ve kitaplardan ögrenilebilir (bu kitaplarnıñ çoqusı yoq etilgen edi). Milliy mentalitetni ve milliy medeniyetni nesilden nesilge bermek için hızmet etken qırımtatar bediiy edebiyatı sahasında da yazıcıların sayısı azlaştı, eserlerniñ keyfiyeti zayıflaştı, hem de qırımtatar tilinde eserlerni oquğanların sayısı da hep eksile. Qırımtatar tiline dünya edebiatınıñ eñ güzel eserlerini tercime etmek anânesi de ğayıp oldı, bu ise tilniñ ifade küçü zayıflaşmasına alıp keldi.

Periodik neşirler sahasında qırımtatar tilinde neşir olunğan gazeta ve dergilerniñ reqabeti zayıf olğanı için, olar Qırımniñ informatsion alanınıñ kenarında bulunmaqta dırlar. Kütleliy informatsiya vastalarında rus ve ukrain tilleri eñ başından daha çoq qullanılğanından, qırımtatar tilinde yayınlarınıñ miqdarı, kölemi, sıfatı, mevzuatı yüksek derecede olmağanı qırımtatar tili bu sahada da kerı qalğanını köstere.

Şimdiki zamanda qırımtatar tiliniñ kommunikativ quveti alçaq derecede qalmaqtadır. Qırımtatar tili aile tili olaraq şiveler şeklinde, pek az miqdarda kütleliy informatsiya vastalarında (4-5 gazetadan tek ekisi materiallarını tek qırımtatar tilinde bastıra, devlet radiosında haftada 2 saat qadar, devlet televizionında haftada 6 saat qadar yayın yapıla) ve tahsil sahasında (qırımtatar tilinde oqutuv alıp barılğan 15 mektep, 133 sınıf, 10 % yaqın qırımtatar talebeleri qırımtatar tilinde tahsil ala bileler) işletile.

Böylece, qırımtatar tiliniñ toplumsal ve temel ihtiyaçlarla ilgili sahalarında funksiyaların zayıflaması qırımtatar tiliniñ hatta kündelik hayatta miqdarınıñ azlaşmasına alıp keldi ve qırımtatar milleti içerisinde bile qonuşma vastası olaraq hep rus tili daha çoq qullanılmaqta dır.

Qırımnda til durumu inkişafınıñ tarihiy şaraitleri onıñ uyğunsız, disproportsional karakterini belgiledi. Qırımnda funksional baqımdan hep rus tili üstün olğanı qırımtatar tiliniñ toplumsal işlevi tarlaşqanıñ ve rus tili hatta bir çoq qırımtatarları için özara qonuşuv vastası olıp qalğanınıñ sebepeşisidir.

Zanimızca, böyle bir tehlikeli vaziyetten çıqmaqññ yollarından eñ evelâ qırımtatar tilinde tahsil sistemasını yañıdan canlandırmaq, qırımtatar tilini kündelik yaşayısta, dinniy merasimlerde, kütleliy kommunikatsiya, medeniyette, temel ihtiyaclarla ilgili faaliyette, içtimaiy-siyasiy faaliyette, ilimde, iş yürütüvde ve diger toplumsal sahalarda qullanılıvını keñişletmek içün çalışmaqñtır.

QAYNAQLAR

- Ayvazov, H. S. (2011). Üç milliy müessiseniñ açılması münasebetiyle. Millet cevherleri. *Hasan-Sabri Ayvazov: 1917 – 1920 ss. 'Millet' gazetasında basılğan edebiy-publitsistik eserler antologiyası*. C. 1, ss. 180-182. Simferopol: QCI Qırımdevoquvpedneşir.
- Emirova, A. M. (1995). Kırımskotatarskiy yazık: posledstviya genotsida. *Kırımski tatarı: istoriya i suçasnist (do 50-rıççia deportatsii kırımskotatarskogo narodu)*. Kiyiv, ss. 50-53.
- Kerimov, İ. A. (2011). İ. Gasprinskiyniñ şahsen yazğan yahut tercime etken bazı kitapları. *Qırımtatar tili ve edebiyatı ilmiy araşturma merkeziniñ çalışmaları*. C. 1, ss. 386-393. Simferopol: QCI Qırımdevoquvpedneşir.
- Kondratyuk, G. N. (2002). Sistema obrazovaniya kırımskih tatar v 1921-1941 gg. *Kultura narodov Priçernomorya*. № 31, ss. 92-100.
- Kondratyuk, G. N. (2011). Razvitiye kırımskotatarskih şkol v pervoy polovine 1920-h gg. *'Elyazma kitapları' İlmiy araşturma merkezi*.
http://tatkonvolut.at.ua/publ/maarifcilik/kondratjuk_g_n_razvitie_krymsk_otatarskikh_shkol_v_pervoj_polovine_1920_kh_gg/11-1-0-89
- Kondratyuk, G. N. (2011/1). Natsionalnaya peçat v Kırımskoy ASSR v v 1921-1941 gg. *'Elyazma kitapları' İlmiy araşturma merkezi*.
http://tatkonvolut.at.ua/publ/kondratjuk_g_n_nacionalnaja_pechat_v_Krymskoj_assr_v_1921_1941gg/1-1-0-88
- Nikolskiy, L. B. (1976). *Sinhronnaya sotsiolingvistika (teoriya i problemi)*. Moskva: Nauka.

ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ: HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER

Kadriye ŞAHİN

1. Giriş

Hatay'ın merkez ilçesi Antakya'ya bağlı Ovakent beldesinde yaşayan Özbek kökenli Afganlardan ilk kuşak 1982 yılında, buraya getirilerek yerleştirilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçirilmiştir. Afganistan'da yoğun olarak Kunduz, Baglan, Mezar-i Şerif, Kandahar vilayetlerinde yaşayan Özbeklerin Afganistan genelindeki nüfuslarıyla ilgili farklı rakamlar verilmektedir¹. Afganistan'ın siyasi karmaşası, hayat şartlarının zorluğu ve güvende olmamaları gibi farklı nedenlerden dolayı kaçan Özbekler göç yolu için, Pakistan'ı bir üs bölgesi olarak kullanmışlardır. Ana dilleri Özbekçe olan Özbeklerin bir kısmı Farsça ve Peştuncayı da bilmektedir. Özbekler Türkiye'ye yerleştikten sonra Türkçeyi de öğrenerek Özbekçe yanında ikinci bir dil daha konuşmaya başlamışlardır. Ancak ana dilleri olan Özbekçe onların kültürel ve etnik kimliklerini en açık biçimde ortaya koyan farklılıklardan birisidir. Türkçe öğrendikten sonra doğal iki dilli bireyler hâline gelen Özbek çocuklar, hem Özbekçe hem de Türkçeyi aynı anda kullanmaktadır. Bazı kaynaklarda Özbekçe yerine Özbek Türkçesi kavramı kullanılmaktadır². Ancak kendi diline Özbekçe diyen bu grup, ana dilin unutulmaması gerektiğini, dilin değişmesinin kültürün de değişmesine neden olacağı düşüncesinden hareketle formel veya informel durumlarda, kimliklerinin de bir ifadesi olarak Özbekçeyi rahatça konuşmaktadır. Dil kültürün sembolik bir rehberidir ve dil birçok kültürel nesne ve düşünce ile ilişkilidir, dilin kendisi öncelikle kültürel veya sosyal bir üründür ve bu şekilde anlaşılmalıdır (Sapir, 1929, ss. 210-214)³. Sapir'in de belirttiği gibi dil, toplumların kültürlerini yansıtan bir ayna gibidir ve antropolojik açıdan dil, kültürün anlaşılmasında önemli anahtarları bize verir. Özbekler'de Özbekçe kullanmak, konuşma dili olmanın ötesinde onların geçmişleri ile olan bağları, kültürel bellekleri, duygu ve düşüncelerini ortaya koyan nesnelere toplamıdır. Bir araştırma alanı olarak dil interdisipliner bir sahayı oluşturmaktadır. Her araştırma alanında olduğu gibi

¹ Afganistan'daki Türk boylarının içinde en kalabalık olanı Özbeklerdir. Ülkede eğitime en çok önem veren Özbekler ticaret, ziraat, hayvancılık ve sanatkârlık yapmaktadırlar (Gülfem'den aktaran, Zıyayı, 2004, s. 22). Ülkenin ticaretinde de söz sahibi olan Özbekler ülke ekonomisine bu yönden de faydalı olmaktadır (Zıyayı, 2004, s. 36). Zıyayı'ya göre Afgan Özbeklerinin nüfusları tahminen bir buçuk milyonu bulmaktadır (2004, s. 22). Yılmaz'a göre bu rakam yaklaşık 1.700.000'dir. Yoğun olarak Afgan Türkistan'ı denilen bölgede yaşamakta olan Özbekler, ticaret ve tarımla uğraşırlar (Gültepe'den akt. Yılmaz, 2005, s. 21) Kodaman ve Birsel de Afganistan'da yaşayan Özbeklerin de 1.5 milyonluk bir nüfusa sahip olduklarını belirtmişlerdir (Kodaman ve Birsel, 2006, s. 416).

² Afganistan'da yaşayan Özbeklerin sayısını tahminen 3 milyon olarak belirten Uzbek onların Özbek Türkçesi konuştuklarını ifade etmektedir (Demir'den akt. Uzbek, 2002, s. 22).

³ 1940'larda dilin yapısının dünyanın kavramsallaştırılmasını belirlediğini ileri süren *Sapir-Whorf kuramı* farklı kültürlerin dillerinin incelenmesine ivme kazandırdığı gibi, etnografik dil özelliklerinin derlenmesi, kalkınma programları hazırlanırken yerli dillerinin dikkate alınması, teknik ve çevre bilgisinin değerlendirilmesi, çok dilliliğin araştırılması gibi verimli çalışmaların yapılmasına yol açmıştır (Emiroğlu, 2003, s. 223).

kültürün bir yansıması gibi kabul edebileceğimiz dil antropolojik araştırmaların da konusu olmuştur. Zamanla dilbilim ile yollarını ayıran antropoloji, dilbilimden farklı olarak temelde dilden çok konuşma üzerine eğilerek, toplumsal çeşitlilik içinde dilin anlamı, iletişim ve iktidar bağlamına yönelmiştir (Emiroğlu, 2003, s. 223). Toplumların akrabalık ilişkileri, dinsel inancaçları, etnik kimlikleri, teknolojik gelişmeler, sanatsal ve görsel ürünler, gündelik yaşamlarına ilişkin her ne varsa, bu alanlardaki kurallar ve değişimler, konuşma ve yazı dilini etkilemektedir. İnsanoğlu, başlangıcından bugüne edindiği deneyimleri, gözlemleri, becerileri, edindiği sosyal yapıları, dili bir biriktirme sistemi olarak kullanarak günümüze kadar getirmiştir (Childe, 1998, s. 20). Dil insanlar arası iletişimin doğrudan aracıdır ve kullandığı araç gereç, insanın istek, duyu ve düşünceleriyle yaşam biçimi olan kültürünün zenginliklerini yansıtır (Tosundil, 2005, s. 137). Kendi aralarında Özbekçeyi bir iletişim dili olarak kullanan Özbekler, sürekli pratik yaparak çocuklarını da öğrenmesini kolaylaştırmakta, dilin kullanımını yeniden inşa etmektedirler. Bu inşa sürecinin yeni bir bileşeni ise Türkçe öğrenmenin sürece dâhil olmasıdır.

Dünyada tek bir dili konuşan topluluklar yanında çok dilli olan bir çok toplum da bulunmaktadır. Artık dünyanın bazı bölgelerinde çok dillilik günlük hayatın normal bir gerekliliğidir ve insanlar evde farklı, köyde farklı hatta ticarete farklı dil kullanabilmektedirler (Wardhaugh, 1992, s. 98). Hatta bugün çoğu insan iki veya daha fazla dil konuşur ve nüfusun büyük bir bölümü iki dillidir ve tek dilli toplum bulmak zordur (Grosjean, 1982, s. 1). İngilizce karşılığı *bilingualism* olan kelime Türkçeye iki dillilik olarak çevrilmektedir. Dolayısıyla bilingual insan, iki dili konuşan insan demektir. İki dilliliğin ne olduğu üzerine farklı görüşler ve tanımlar bulunmaktadır. Aksan'a (1998, s. 26) göre iki dillilik, insanın çeşitli sebeplerle ve değişik şartlar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması veya ikinci bir dili ana diline yakın düzeyde öğrenmesidir. İnsanlar, çocukluklarında iki dili aynı anda edinerek veya ana dillerini edindikten sonra ikinci dili edinerek iki dilli olabilmektedirler⁴. İki dillilik tanımlarında farklı kriterler göz önünde bulundurulsa da ortak nokta iki farklı dilin konuşma dili olarak kullanılıyor olmasıdır. Tarihsel süreç içinde farklı dilleri konuşan ancak çeşitli nedenlerden dolayı yakın ilişki içerisinde olan dil gruplarının etkileşimi iki dilliliğe giden yolu açmaktadır. Din, politika, kültür, ekonomi, eğitim ve teknoloji gibi farklı faktörler de iki dilli grupların oluşumuna neden olmaktadır (Wei, 2000, ss. 3-5). Kitle iletişim araçları ve teknoloji, küreselleşen dünyada iki dilliğin farklı bir boyuta taşınmasına neden olmakla birlikte, temelde iki dilli toplumlar iç içe veya yan yana yaşamakta ve aynı siyasi otorite tarafından yönetilmektedir. İki dilliliğin ortaya çıkmasının nedenleri de farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Karaağaç'a (2011) göre iki dillilik, bireysel ve toplumsal olmak üzere ikiye ayrılır; bireysel iki dillilik iki kültürlü ortamlarda büyüme ve ihtiyaç için öğrenmeden kaynaklanır, toplumsal iki dillilik ise, toplumun hayat akışından, toplumun benimsediği dinden göçlere, politik nedenlerden modalaşmalara kadar oldukça değişik nedenlerle, bir toplumun iki dilli oluşudur. Skutnabb'a (1981, ss. 95-96) göre iki dillilik, doğal, okul ve kültürel iki dillilik olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Doğal iki dillilik aile içinde konuşulan dili ve aynı zamanda toplumun genelinde konuşulan diğer dilin çocuklar tarafından kendiliğinden öğrenilmesiyle ortaya çıkar. Okul iki dilliliği eğitim süreciyle kazanılır. İki dilliliğin ortaya çıkmasında pek çok neden vardır. İki dilliliğe en çok

⁴ *Bilingualism* http://www.lsadc.org/info/pdf_files/Bilingual.pdf

**ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ:
HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER**

neden olan durum sosyal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan iki dilliliktir (Grosjean, 1982, s. 32). Ovakent'te sadece Özbekçe konuşan kadınların okuma-yazma kursları ile Türkçeyi öğrenmeleri ihtiyaçtan kaynaklanan bir iki dillilik sürecidir.

Ülkelerde yaşanan kıtlıklar, iç savaşlar, pazar payındaki dengesiz dağılımlar, kültürel değişimler, eğitim durumu, dinsel nedenlerin hepsi iki dillige giden sürecin önünü açar. Ancak bireylerin iki dilli olması için mutlaka farklı dilleri konuşan iki grubun bir arada yaşaması ve karşılıklı iletişim hâlinde bulunması gerekir. Farklı dil gruplarını konuşan gruplar aynı zamanda farklı kültürleri de paylaşırlar ancak onları, eğitim, dinsel inanç, ekonomik çıkarlar, göç gibi temel olaylar bir araya getirmektedir. Belki de iki dilliliğin ortaya çıkmasında en önemli olaylardan birisi göç olgusudur. Göçün ne olduğu üzerine sosyal bilimler literatüründe pek çok tanım vardır. Göç insanın coğrafi hareketliliği; bu hareketliliğin yol açtığı nüfus dinamiğidir. Savaşlar, fetihler, kıtlık, büyük salgınlar, önemli iklim değişiklikleri, ideolojik baskılar, tehcir, transhüman, avcılık, toplayıcılık, göçebe, çobanlık, kentleşme ve işsizlik gibi etkenler göçe neden olmaktadır (Aydın, 2003, ss. 341-342). Eriksen'e (2009) göre göç, kişinin ikamet ettiği yerin aniden değişebilir veya başka bir yere taşınabilir olmasından ve yerlerde farklı durumlarda ya da farklı insanlara farklı anlamlara geldiğinden bir sembol gibidir (s. 426). Göçler hem nedenleri hem de göç edilen bölgelere göre değişmektedir. Göçler, ülke içinde yapılan iç göçler ile sınır aşırı ülkelere yapılan dış göçler olmak üzere şekil açısından ikiye ayrılır. Göçlerin bazıları toplumların bazı nedenlerden dolayı kendi iradeleri ile karar vermesi sonucu meydana gelmekte iken bazıları zorunlu olarak yapılmaktadır. Zorunlu göç, bir ülkede, ya da bölgedeki insanların bir bölümünün ya da bir grubunun kendi arzuları dışında kanun otoritelerince ülke içinde ya da başka ülkeye gitmesiyle ortaya çıkan göçtür (Arda, Kılıçgedik, Bakan, Bakan ve Kemer, 2003, s. 661). Zorunlu göç tanımlarında her ne kadar otoritelerin belirlediği kanunların sonucu olduğu belirtilse de, dışsal veya içsel otoritelerin kanunlara dayanmayan ancak sosyal, ekonomik ve dinî baskıları sonucu yapılan göçler de zorunlu kabul edilebilir. Göç kararını kişilerin kendisi verse bile, onları göçe iten sebepler durumu zorunlu hâle getirmektedir.

Farklı nedenlerden dolayı göç ile yeni bir coğrafya ve kültüre gelen gruplar her zaman yerli gruplar tarafından öteki olarak algılanmaktadır. İki toplum arasındaki kültürel farklar, her ne kadar aynı ülkenin vatandaşı olsalar dahi, grupların birbirlerini hemen kabul etmelerine olanak sağlamaz. Göçmenler, çoğu zaman farklı bir etnik grup olarak algılanmaya devam edilirler. Narroll'a (1964) göre etnik grup, biyolojik olarak kendi varlığını sürdürebilen, açık şekilde ortak bazı temel kültürel değerlere sahip olan, karşılıklı etkileşim ve iletişimin olduğu bir alan yaratan, kendisi ve diğer etnik gruplara ait bireyler tarafından bir etnik gruba aidiyetle tanımlanan insanlardan oluşan toplumsal kategorilerdir (Bart, 2001, s. 13). Ovakent'te yaşayan Özbekler kendilerinin Türk olduklarını, sadece Afganistan'da yaşadıklarını ve bundan dolayı Afgan olarak bilindiklerini söylemekte ve bundan da rahatsız olmaktadır. Özbekler, Ovakent'te onlarla birlikte yaşayanlar Türklere "Yerli Türkler" demektedirler. Yerli Türkler ise göçle gelenlerin Afgan, Çingene, Kürt, Arap gibi etnik gruplara dâhil olduklarını, içlerinde çok az Türk olduğunu söylemektedirler. Onların eğitimsiz olduğunu, kadınlarına kıymet vermediklerini, çoğunun pis olduğu vb. konular üzerinden öteki algısının sınırını korumaktadırlar. Aydın'ın da (2003) belirttiği gibi, "ırk, etnisite, din, mezhep, hemşerilik, aşiret,

akrabalık, cinsiyet gibi etkenlere göre durumsal olarak belirlenen öteki, farklı olmayı ifade ettiği gibi düşman olmayı da ifade edebilir (s. 661). Göç sonucu yeni bir yerleşim alanına gelen ve yeni bir kültürel kimlik edinen grupların “yeniden yerleşimin, değişik ekonomik uğraşları, yanında temel sorunu dillerini bilmedikleri yerlilerce algılanışlarıdır” (Kümbetoğlu, 2001, s.11).

Hatay’da öteki olarak yaşamaya devam eden aynı zamanda kültürel uyarlanma içerisinde olan Özbekler, önce Afganistan’a, oradan Pakistan’a ve son olarak da Türkiye’ye olmak üzere uzun bir yolculuk sonucunda, 1982 yılında Türkiye’de farklı bölgelere yerleştirilmişler. Van, Hatay, Tokat, Gaziantep illerine yerleştirilen göçmenlerin hangi nedenler ile buraya yerleştirildiklerine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Göçmenlerin iskânında etnik kökeni ön plana çıkaran Kuran’a (2008) göre, Kırgız kökenliler Erciş-Van, Türkmen kökenli olanlar Tokat, Özbek kökenli olanlar Ceylanpınarı-Urfa, Gaziantep ve Hatay’a yerleştirildiler (Kuran, 2008, s. 344). Alandan elde edilen bulgular doğrultusunda iktisadi iş kollarına göre iskân edildiklerini belirtenler de olmuştur: “ *Gelmeden önce bizim mesleklerimizi sormuşlardı. Türkiye’ye gelince çiftçileri Ceylanpınarı/Şanlıurfa ile Hatay’a, esnafları Tokat’a, hayvancılıkla uğraşanları Van’a, memurları Gaziantep’e gönderdiler. Biz Hatay’da çiftçi olduk*”. Göç sonucu çeşitli nedenler ile Ovakent’e iskân edilen Özbekler, bugün hâlen Özbek kimliğini her yönü ile korumaktadırlar. Ancak geldikleri bölgeye bir uyarlanma stratejisi ve zorunluluk olarak da yorumlanabilen özellikle Özbekçe konuşan toplumdaki hem Türkçe hem de Özbekçe konuşan topluma nasıl dönüştükleri araştırmamızın temel konusudur. Bu kapsamda zorunlu olarak göç süreci içinde kendilerini bulan ve yeni bir dil öğrenmek zorunda kalan Özbeklerin bugün içindeki buldukları durum ve son otuz yılda yaşadıkları ele alınmaya çalışılmıştır.

2. Araştırma Alanı ve Yöntemi

Araştırma alanı Antakya ilçesine bağlı bir belde olan Ovakent ile sınırlandırmıştır. 2011 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 7.300 civarında olan belde nüfusu, resmi olmayan rakamlara göre 10 bin civarındadır. Amik Ovasının kenarına kurulan belde bugün havaalanına çok yakın bir mesafede yer almaktadır. Ovakent’te ilk Özbek yerleşimi 1982 yılında başlamıştır ve bugüne kadar beldeye sürekli olarak farklı yollardan gelenler bulunmaktadır. Bunların içinde en ağırlıklı grup Özbeklerden oluşmaktadır. Özellikle akrabalık ve tanışıklık üzerinden kurulan bağlar, beldeye olan göçün sürekliliğine neden olmaktadır. 1982’den bu yıla kadar Ovakent bir toplanma ve dağılma merkezi gibi kullanılmaya başlanmıştır ve insanlar önce Ovakent’e gelip, buradan da Ankara, Konya, Aksaray ve İstanbul’a akrabalarının ve tanıdıklarının yanına gitmektedir. Özbekler ilk geldikleri dönemde özellikle dericilikten ciddi anlamda gelir elde etmişler ancak günümüzde durum tersine dönmüştür. Deri işlemeciliğinin önemini ve bu iş kolundaki değişimi şu sözler ile ifade etmektedirler:

“1982 ile 1990 arasında dericilikten çok para kazanıldı. Yeni geldiklerin çoğu devlet memuru bile olmak istemediler. Bizde eskiden dericilik yapıldı. Bu nedenle diktığımız giysileri satmak için Türkiye’nin her yerine gidiyorduk. Şimdi ise dericiliği bıraktım esnaflık yapıyorum. Deri pahalı bir ürün, bundan dolayı çoğu bıraktı”.

Havaalanının açılmasından sonra birçoğu Amik Ovasında yer alan arazileri değerlendirince satıp başka yerlere taşınmış. Kalanlar ise bugün sigortalı işlerde

**ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ:
HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER**

çalışmakta, tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktadır. Özellikle pamuk, mısır, buğday üretimi yapılmaktadır. Ovakentlilerin diğer bir geçim kaynağı ise tekstildir. Evlerinin bir odasına veya yakınına kurdukları tekstil atölyelerinde özellikle mont ve yelek dikmektedirler. Hane iç üretimde çocuklar ve kadınlar da yardımcı olmaktadır.

Bu araştırmada sosyal antropolojinin çalışma yöntemlerinden birisi olan “alan araştırması” yöntemi kullanılmıştır. Beldeye 1982’de gelenler, sonradan gelenler, son beş yılda gelenler ve çocuklar olmak üzere dört farklı gruptan bilgiler alınmıştır. Ayrıca yaşlılar, gençler ve çocuklar ile görüşmelerde bulunulmuştur. Beldede iki tane ilköğretim okulu bulunmaktadır. Bu okulların birisinde anasınıfına ve birinci sınıfa giden Özbek öğrenciler üzerine katılımlı gözlem tekniği uygulanmış olup, zaman zaman görüşmelerde bulunulmuştur. Alan çalışması sırasında hem eğitimli hem de eğitimli olmayan Özbekler üzerine araştırmalar yapılırken, genellikle kamusal alanda daha çok rastlanan erkekler ile konuşma imkânı bulunmuştur. Beldede dolaşırken rastgele evlerin kapıları çalınarak görüşme yapılan kadınlar da vardır. Özbeklerin yerli Türk diye adlandırdıkları ve Ovakent’te ikamet eden (ve Özbek olmayanlar) çocuk, orta yaşlı ve yaşlı kadınlar ile konuya yönelik görüşmelerde bulunulmuştur.

Beldede iki adet ilköğretim okulu, bir adet anaokulu ve sağlık merkezi bulunmaktadır. Hemen hemen herkes sağlık merkezinden ücretsiz olarak faydalanabilmektedir. Sağlık merkezinde görev yapan doktor ile Özbekçe konuşanların iletişimi nasıl sağladıkları üzerine görüşmelerde şu bulgu elde edilmiştir:

“Gelenler yanlarında Türkçe bilen ile geliyor. Önceden hiçbir şey anlatmıyorlardı ama alışınca şikâyetlerini anlatmaya başladılar. Kadınlar başlarda çekiniyorlardı ama alışınca daha rahat anlatıyorlar. Geçici ikametleri olanlar buraya geliyor, kontrol ediyoruz. Gelen herkesi muayene ediyoruz”.

Beldede bulunan ilköğretim okulunda göçmeler için erkek ve kadın ayrı olmak koşuluyla Türkçe okuma-yazma kursları açılmıştır. Özbeklerde kadın ve erkeğin toplumsal statüsü sonucu, kurslarda toplumsal cinsiyet mecburi olarak ön planda tutulmaktadır. Araştırma sürecinde beldede dolaşırken kamusal bir alan olan sokaklarda ve iş yerlerinde özellikle erkeklerin çoğunlukta olduğu görülmüştür.

Araştırmacı olarak yaklaşık 8 yıl önce orada yaşayan yerliler ile görüşmeye gidiildiğinde “onların kadınları dışarı çıkmaz, bayramları ayrı, yemekleri ayrı, dilleri ayrı, biz onlara karışmayız onlar bize karışmazlar” gibi ifadeler kullanılmıştı. Bugün hâlen yerli ve göçmen arasındaki sınırlar korunmaktadır. Özellikle yerliler açısından göçmen olarak gelenler için kendi aralarında görülmeyen bir çatışma sahası tespit edilmiştir. Yaklaşık otuz yıl geçmesine rağmen ve aynı etno-dinsel gruptan gelmelerine rağmen, yerli ve yabancı sınırı durumu farklı yollardan inşa edilmeye devam edilmektedir. Özbekler ile burada yaşayan yerliler arasında evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağları yoktur. Sosyal ilişkilerin zayıf olduğu, dostluk ve arkadaşlık bağlarının kurulmadığı, yalnızca birkaç aile ile görüşüldüğünü dile getirenler de vardır. Bunu da yine yerli olanlar şu şekilde ifade ederler:

“Özbekler zaten dışarıya kız vermiyorlar ancak, civar köylerden ve başka illerden çok az sayıda kız alanlar var. Biz onların bayramlarına, düğünlerine gitmeyiz. Gitsek de sıkılırız zaten, onların çeyizleri bile çok farklı. Sadece birkaç aile var onlar ile görüşürüz. Onlarda eğitimli ve temiz insanlar”.

Bugün sokakta gezen, okuma-yazma kursuna giden, zorunlu eğitimden sonra kızlarını liseye göndereceğini söyleyen kadınlarda geçmişe oranla bir artış olmuştur. Kendileri de “eskiden kadınlar hiç dışarı çıkmazdı ama şimdi biraz çıkıyor” diyerek değişimin yönünü ortaya koymaktadır. Okuma-yazma oranının özellikle kadınlarda düşük olmasının nedeni kız çocuklarının okutulmıyıp erken yaşta evlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bazı aileler toplumsal baskıya rağmen, kız çocuklarını okutmaya çalışmaktadır. Bu konuyla ilgili çarpıcı bir örnek ilköğretim son sınıfta okuyan ve araştırma sürecinde geleneksel kıyafetler dışında, onların bakış açısıyla modern giyinen, ancak Türkiye koşullarında sıradan bir kıyafet olan eşofman giyerek bisiklet süren bir kızın anlattıkları şu an Özbek kökenli Afgan kızlarının içinde bulunduğu süreci yansıtmaktadır:

“Burada bisiklete binen bir tek ben varım. Bize göre bisiklete erkekler biner. Benim yaşında bir kız böyle eşofman giyip sokakta gezemez. Sen de gördün herkes geleneksel kıyafet giyiyor ve kapalı, ben öyle değilim. Ben lisede okumak istiyorum, Annem babam istemiyor ama abim onlara siz karışmayın ben kardeşimi okutacağım diyor. Etraftan bu kızı böyle sokağa neden salıyorsunuz diyenler de oluyor ama ben kendi bildiğimi yapıyorum yine de.”

Özbek erkek ve kadınlar kendi geleneksel kıyafetlerini giymekte, evlerinin kullanım alanını kendi kültürlerine göre düzenlemekte ve büyük oranda kendi geleneklerini sıkı sıkıya korumaktadırlar. Özbek kökenli Afganların, araştırma boyunca dile getirdikleri en önemli şeylerden birisi, öteki olmanın verdiği rahatsızlıktır. Başka bir ülkeden, yeni bir kültüre gelen Özbeklerden bazıları, “*biz buraya geldik dilenci değiliz, hırgız değiliz. Kumaştan yelek dikip satıyoruz ve geçimimizi sağlıyoruz. Bize Afgan diyorlar ama biz Özbek kökenliyiz ve Türküz*” diyerek rahatsızlıklarını dile getiriyorlar. Afganistan’dan geldikleri için Afgan olarak algılandıklarını, ancak aslen Afgan değil tıpkı Türkiye’dekiler gibi Türk olduklarını, aynı tarih, kültür ve dini paylaştıklarını, hatta Özbekçe ile Türkçenin bile çok benzediğini, bundan dolayı kolay öğrendiklerini söyleyenler de çoğunluktadır.

3. Özbeklerin Türkiye’ye Göçleri ve İskânı

Özbekler, kitleler halinde Rusların baskıları nedeniyle Özbekistan’dan göç etmeye başlamışlardır. Özbek kaynaklarına bakıldığında, 1932 yılında kolektifleştirme kanununun *antidehkanlık* adı altında Stalin tarafından çıkarıldığı görülmektedir (Bıçakçı, 1996, s. 45). Bu kanunun yanlış uygulanmasından dolayı aç ve evsiz kalan Özbekler, Özbekistan’ı terk etmek zorunda kalmıştır (Hayıto’v’dan akt. Bıçakçı, 1996, s. 47). Bu kolektifleştirmenin bir boyutu olarak göçler başlar. Türkiye’de o dönemde iktidarda bulunan yönetimin Türkiye’ye yapılacak göçlere izin vermemesi sebebiyle göçmenler ilk planda Doğu Türkistan ve Afganistan’ı tercih ederler (Bıçakçı, 1996, s. 47). Afganistan’da yaşayan Özbekler, göç vasıtasıyla gelenler ile yerli Özbekler olmak üzere ikiye ayrılmaktalar. Ayrıca gelenlerden çoğu Afganistan’ın etnik yapısında büyük oranda Türklerin olduğunu söyleyerek etnik kimliği ön plana çıkarmaktadırlar. Bugün Ovakent’e yerleşenler bu durumu şu şekilde ifade ediyorlar;

“Afganistan’da yerli Özbekler de var ve onlar daha çok Afganistan’ın kuzey bölgesinde yaşıyorlar. Biz güneydendik. Biz Türküz, Özbek Türk, Moğolistan Türk, Kazak Türk, çok memleket Türk. Afganistan’ın çoğu Özbek. Afganistan vilayetlerinden Anhay, Bağlan, Kunduz, Talkan, Saripul, Akça hepsi Türk”.

**ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ:
HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER**

Özbekler Türkiye'ye değişik şekillerde gelmişlerdir. Bazıları, kendi isteği ile gelse bile Özbekistan'da iktidarın ve siyasi idarenin değişmesiyle Türkiye'de kalmak zorunda kalmışlardır (Bıçakçı, 1996, s. 29). 1982 yılında Türkiye'ye gelen Özbek göçmenler arasında yer alan Hatunoğlu'nun aşağıdaki sözleri Özbek göçlerinin nedenlerini açık şekilde ortaya koymaktadır:

“Hatunoğlu, ecdadının yaşadığı topraklarından zorla tehcir edilmiş, Afganistan'a canını zor atabilmiş, ailesinden bir veya birkaç kişinin ancak sağ kalmayı başardığı şanslılardan birinin torunudur... Afganistan'a iltica bu talihsizlerden bazılarının canını kurtarsa bile, yıllar sonra 1979'da Rusların burayı işgali ile bu sefer “Basmacı” evlat ve torunları Pakistan'a sığınmışlar. Zeval vermesin diye dualar ettiğimiz devletimiz 1982'de 171 Özbek ailesini Türkiye'ye getirme himmetini göstererek, Hatay'a yerleştirmiştir” (Hatunoğlu, 2011, s. 15).

Araştırma sırasında görüşmeler yapılan değişik yaş gruplarından birçok kişi Afganistan'dan göçlerini hemen hemen aynı nedenler ile anlatmaktadırlar; ülkenin içinde bulunduğu kaos, can ve mal güvenliğinin olmaması, ekonomik şartların zorluğu ve Taliban baskısı. Ancak yaşları büyük olanlar Özbekistan'dan Afganistan'a yaptıkları zorunlu göçleri de anlatmaktadır. 1982 yılında Türkiye'ye gelen 71 yaşındaki bir Özbek, “1982'de bizi Kenan Evren getirdi. Ondan sonra akrabalar da geldi. Ruslar Özbekistan'ı işgal edince Afganistan'a göçtük. Kimileri Suriye, Irak, İran'a gitti, biz Türkiye'ye geldik. Burada bizi vatandaşlığa geçirdiler” diyerek göçün nedenlerini ve yönünü ortaya koymaktadır. Ovakent'e 1982 yılında ilk yerleşimden sonra göç kesintisiz olarak devam etmiştir. 1982 yılında ilk gelenler bundan sonra gelenlerden çok daha farklı bir statüye sahiptirler. 171 hane olarak geldikleri Ovakent'te o dönemde her aileye bir ev ve on dönüm arazi verilmiştir. Özbeklere göre, Özbeklerin buraya yerleşme sürecinden haberdar olan ve onlara göre ötekiler, verilen arazilerin karşılığında herhangi bir bedel ödemediklerini düşündüklerini söylemektedirler. Buna karşılık Özbekler, arazilerin ve evlerin parasını 20 yıla bölünmüş taksitler ile ödediklerini belirtmektedirler. İlk gelenler hemen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçirilmiş olup, her türlü yasal haklardan faydalanabilmişlerdir. Ancak vatandaşlığa geçme süreci sonraki yıllarda değişmiştir. Konuya ilişkin olarak 25 yaşında bir Özbek şunları söylemektedir:

“1995 yılında Türkiye'ye geldik. Özbekistan'dan Afganistan'a, oradan da Pakistan'a göç ettik. Sonra Türkiye'ye geldik. Burada önceden gelen akrabalarımız vardı, onun için Türkiye'yi tercih ettik. Bizim siyasi kargaşadan dolayı Afganistan'da can güvenliğimiz yoktu. Ruslardan sonra Taliban bizi rahat bırakmıyordu. Mecburen oradan kaçmak zorunda kaldık. 1995'te, biz geldiğimiz zaman üç yıl kadar vatandaşlığa geçmek için bekleniyordu”.

Günümüzde hâlen Ovakent'e göçler devam etmektedir. 2010 yılında Ovakent'e gelen 15 yaşında ki bir kız göçün nedenini şu şekilde ifade ediyor:

“Biz iki yıldır buradayız. Afganistan'da oradan gitmemiz için baskı yapıyordu. Buraya geldik. Bizim sadece ikametgâhımız var, gelince ikamet için form doldurduk. Sonra kalıcı olacağız. Şimdi geçici ikametimiz var. Beş yıla kadar vatandaşlığa geçmek için beklememiz gerekiyor”.

Afganistan'dan çeşitli yolları kullanarak kaçıp gelenler çoktur ve Afganistan'ın içinde bulunduğu karışıklık dikkate alınırsa bu süreç devam edecek gibi görünmektedir. Türkiye'de iskân edilen Afganistan Özbekleri, genelde kırsal alana

kendileri için inşa edilen tesislere yerleştirilirler. Bu tesislerde küçük bir Afgan Mahallesi oluşturdukları için değişime uğramazlar. Ayrıca değişim ve uyum için yeterli süreci de yaşamamışlardır (Bıçakçı, 1996, s. 22). Ovakent kent merkezine yaklaşık 25 km uzaklıkta, ana yol üzerinde ve Amik ovasının kenarına kurulmuştur. Bıçakçı'nın da belirttiği gibi Özbek kökenli Afganlar, beldeye girer girmez hemen kültürel ayrı ortaya koyan, kıyafetler, konut kullanımı, iş yerlerinde satılan bazı ürünler göze çarpmaktadır. İskânın üzerinden 30 yıllık bir süreç geçmiş olmasına rağmen, özellikle göçün hiç durmadan devam etmesi, burada yaşayan insanların Afganistan veya diğer ülkelerde yaşayanlar ile bağlarını koparmadan evlilik, ticaret veya akrabalık ilişkilerini yeniden üretmeleri, kendi kültürel kimliklerini, var olmalarının simgesi olarak görmeleri gibi nedenlerden dolayı, yeni kültürel kimlik edinme ve topluma entegre olma süreçleri devam etmektedir. Her ne kadar Afganistan veya Pakistan'dan kaçarak gelmiş olsalar bile, kendi adları ile ön plana çıkan ve bir dizi geleneğini içinde barındıran Özbek pilavının ana malzemesi olan pirinç turlar ile İran ve Pakistan'dan getirilmektedir. Ayrıca bunun dışında birçok gıda maddesinin ithal edildiği de söylenmiştir. İskânın ardından gelen küçük çaplı göç dalgaları, entegrasyon sürecini geciktirmektedir.

4. Özbeklerde İki Dillilik

Ovakent'e göç ile gelen Özbeklerin çoğu, Afganistan'ın resmî dili olan Peştuca ile eğitim almışlardır. Yaşlılardan Peştuca ve Farsçayı konuşanlar bulunmaktadır. Yeni gelenler içinde Afganistan'da aldıkları eğitim nedeniyle bu dilleri konuşanlar da bulunmaktadır. Ayrıca Özbekçe dışında başka dilleri konuşanlar ile yapılan evlilikler, yine çok dilli bir topluluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buradan bakıldığında Türkçe, Özbekçe, Farsça, Peştuca konuşan bir toplumun çok dilli olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ancak bu durum ikamete sahip olan çocuklar ile gençlerin büyük kısmında farklıdır. Ovakent'te günümüzde ağırlıklı olarak Özbekçe ve Türkçe konuşulmaktadır. Özbek aileler içinde ilk gelen gruplar da Özbekçe aktüeldir. Ancak Özbekçe konuşabilme oranında gitgide düşen bir grafik gözlenir (Bıçakçı, 1996, s. 78). Bıçakçı'nın aksine Ovakent'te her kuşakta Özbekçe aktüel bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Adana ve diğer Anadolu şehirlerinde Özbeklerin birbirine yakın olması, Özbekçenin öğrenilmesi ve konuşulmasını sağlar (Bıçakçı, 1996, s.79). Zorunlu göç ile Ovakent'e gelen Özbekler 1982 yılında ilk geldiklerinde her ne kadar Türkçe ile Özbekçenin benzer olduğunu söyleseler de farklı bir dil öğrenmek durumunda kalmanın zorluğunu anlatmaktadırlar. Çünkü Türkçeyi öğrenmek onların için bir zorunluluktur. Şimdi ilk geldikleri yıllardaki duruma hem orada yaşayan yerliler, hem de iskân edilen Özbeklerin ifadelerinden bakalım. Araştırma sırasında görüşme yapılan, 62 yaşında olan, hâlen Ovakent'te ikamet eden, 1982 yılında Özbeklerin ilk geldiği zamandan itibaren Ovakent'te yaşayan ve okuma yazması olmayan bir kadının anlatımları şu şekildedir:

“Geldiklerinde dillerini hiç anlamıyorduk. Kızılay çadır kurdu ve onlara yardım etti. Onlar patatese keçeli, dolmalık kabağa kedi diyorlardı. Garip bir dilleri vardı. Babam eskiden bana şöyle demişti 'bir millet gelecek, ya konuşacaksın ya komşu olacaksın.' Biz yaşlılar onların dillerini az da olsa öğrendik. Onlar da Türkçeyi öğrendi. En azından belirli bir düzeyde anlaşabiliyorduk. Onlar geldikleri zaman biz onları evlere yemeğe davet ettik. Bizim çocuklarımızda azda olsa Özbekçeyi öğrendi. Konuşmasalar da anlıyorlar”.

**ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ:
HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER**

Göç ile gelip, sonradan Ovakent'e yerleşenlerin konuya ilişkin ifadeleri şu şekildedir:

“Biz evde Özbekçe konuşuyoruz. Ben buraya geldiğimde 47 yaşındaydım ve Türkçe konuşamıyordum. Biraz kursa gittim ama çok iyi konuşamam. Bizde Farsça bilen de var. Hem Özbekçe, hem Türkçe hem de Farsça konuşuyoruz. Ama Farsçayı çocuklarımız bilmez. Bilen de çok az biliyor” (71 yaşında okuma yazma bilmeyen bir erkek).

“Okuryazar değilim. Biz Farsça, Özbekçe ve Türkçe konuşuyoruz. Biz buraya geldiğimizde 82 yılında polisler ve askerler vardı. Antakya'dan doktorlar geldi bize baktılar o zaman. Az çok ne dediklerini anlıyorduk ama biz hiç konuşamıyorduk. Şimdiki çocuklar Türkçeyi de çok iyi bilir. Doğdukları yer Türkiye zaten. Farsça unutuldu ama Özbekçe unutulmadı” (70 yaşında Özbek erkek bir erkek).

“Bizim günlük konuşma dilimiz Özbekçe. Türkiye'ye geldiğimizde Türkçe bilmiyorduk, burada bize okuma-yazma kursları açtılar ve orada öğrendik. Burada otuz yaşın altındakilerin hepsi Türkçeyi konuşur ve rahat anlar” (1995 yılında Ovakente gelen ve şuan ticaret ile uğraşan Özbek genç).

“Bizim Türkçe kötü eskiden gelenlerin Türkçesi çok daha iyi. Bizim için okuma yazma kursu açılıyor. Biz Ovakent dışında başka yerlere gidince Türkçe, kendi aramızda Özbekçe konuşuyoruz. Özbekçeye Afganca da diyoruz” (15 yaşında bir kız).

Ovakent'e yerleşen Özbeklerin Afganistan'dan geldikleri için Afgan olarak algılanmalarının dışında, çocukların kendi konuştukları dile Afganca demeleri başka bir boyutu oluşturmaktadır. Görüşme yapılan çocukların çoğu Afganca bildiklerini söylemektedirler, ancak bu durum yetişkinlere sorulduğunda, çocukların yanlış bildiği yönündedir. Bölgede ilk Türkçe okuma-yazma kursu 1982 yılında açılmıştır. Göçün kesintisiz devam etmesi nedeniyle bugün hâlen okuma-yazma kurslarına devam edilmektedir. Orta yaş üzeri olanların tamamı Türkçeyi okuma-yazma kurslarında öğrenmişlerdir. Buna rağmen Özbekçe-Türkçe karışık bir dil kullanılmaktadır. Türkçe okuma -yazma ve konuşmada Türkiye'de eğitim almamış kadınlar ile erkekler arasında da farklar bulunmaktadır. Erkekler Ovakent'e geldikten sonra ticaret amacıyla Türkiye'nin değişik yerlerine gitmişlerdir. Erkek kamusal alanda yer aldığı için Türkçe konuşma biçimleri daha düzgündür. Kadınlar ise okuma -yazma kursuna gitmelerine rağmen düzgün olarak konuşamamaktadırlar. Özbeklerde kadınlar arka plandadır ve Özbekçenin bekli de en önemli aktarıcısı kadınlardır. Konuyla ilgili görüşmeler yaptığımız birisi “*öğretmenlerimiz erkek öğrenciler ile zaman zaman sorunlar yaşadı. Mesela kendi kültürlerinde kadınlar ikinci planda oldukları için, erkek öğrenciler kadın öğretmenlere diklenerek karşı çıkabiliyor arada. Kadınlar hep evde oldukları için onların Türkçesi daha kötü*” demektedir. Önceki yıllarda kadınların devlet memurlarıyla bile konuşmadıklarını belirtenler de vardır. Özbekçenin yanında Türkçe konuşmaya başlayan yaşlılar, Türkçe konuşan birisi ile Türkçe-Özbekçe karışık konuşmaktadırlar.

Bıçakçı'ya (1996) göre, Özbek fertlerinin analizinde önemli bir nokta Özbekçenin bilinip konuşulmasıdır ve Özbek kültürünün temelinde dilin unutulmaması gerektiği sıkça tekrarlanır (s. 103). Ovakent'te yaşayan Özbeklerin üzerinde durdukları en önemli konulardan birisi ana dilleridir. Bu nedenle Özbekler çocuklarına Özbekçeyi mutlaka öğretmektedir. Araştırma sırasında katılımlı gözlem yapılan bir okulun ana sınıfı ile birinci sınıf öğrencilerinin neredeyse tamamı Özbek öğrencilerden

oluşmaktadır. Anlatıldığı kadarıyla bir yıl içinde özellikle ana sınıfına devam eden öğrencilerin profili sürekli değişmektedir. Türkçeyi konuşma düzeyinde bilerek okula başlayan Özbek öğrenciler, okuma ve yazma düzeyini okulda gerçekleştirmektedirler. Bazı öğrenciler ailelerinin Özbekçe dışında başka dil de bildiklerini ama bu dilleri kendilerine öğretmediklerini, ailelerinin gizli bir şey konuşmak isteyince bilmedikleri öteki dili kullandıklarını söylemişlerdir. Ailelerin, Özbekçe dışında başka diller konuşmalarına rağmen, özellikle Özbekçeyi bunun yanında aynı zamanda Türkçeyi öğretmeleri, hem Özbek kimliğinin sürdürülmesi, hem de yeni yerleştikleri ülkenin ana dili olan Türkçeyi benimseterek, yeni kültüre uyulanmayı sağlamak amaçlıdır. Hem Türkçeyi hem de Özbekçeyi sözlü aktarım yoluyla öğrenerek okula gelen çocukların, eğitim-öğretim sırasında ana dillerini kullanmamaları yönünde herhangi bir baskı yapılmamaktadır. Okula yeni başlayan çocuklar, okulun ilk günlerinde öğretmenler ile iletişim sorunu yaşarken, ilerleyen zamanlarda iletişim sorunu ortadan kalmaktadır. Çocuklar hem evde hem de okulda Özbekçeyi rahatlıkla konuşmaktadırlar. Hatta öğretmenlerin ifadelerinden “ *iki Özbek öğrenci bir araya gelse, sınıfta arkamızı dönsek, bahçeye çıkar çıkmaz hemen ana dillerini konuşmaya başlıyorlar. Bir veli toplantısında çocuklar ile evde Türkçe konuşun daha kolay öğrensinler demiştim ama velilerden itiraz geldi ve ben de bir daha uyardım. Eğitim sürecinde zamanla Türkçe aktiviteleri çok rahat yapmaya başlayınca, Özbekçe konuşmalarının, Türkçe eğitime engel olmadığını gördüm*” diyenlere rastlanılmıştır. Diğer bir bulgu ise, “*sınıfta sadece üç tane yerli öğrenci var. Bunların dışındakilerin hepsi Özbek kökenlidir ve ayrıca İran’dan gelenler de vardır. Okul başladığı zaman Türkçe konuşuyorlardı. Ama bilmedikleri için mi yoksa konuşmak mı istemiyorlardı bunu tam olarak bilmiyorum. Sonradan alışınca Türkçe konuşmaya başladılar. Hiç Türkçe konuşamayan veliler yanlarında Türkçe bilen birisini getiriyor ve biz öyle anlaşıyoruz*” yönündedir. Sonuçta çok dilli olan Özbeklerden Türkiye’ye gelip yerleşenlerin çocukları, Türkçe ve Özbekçe konuşan iki dilli bir toplumu oluşturmaktadır.

5. Özbekistan’dan Hatay’a Bir Göç Hikâyesi

Bugün Ovakent’te ikamet eden ve çocuklarını okutan birkaç aileden birisi M. Ö.’nün ailesidir. Onlar Ovakent’e 1982 yılında ilk getirilen grupta yer almışlar ve geldiklerinde M.Ö. 22 yaşındaymış. Afganistan’ın güney bölgesinde yaşamışlar ve lise eğitimi almış. Kendisi ile Afganistan’dan Türkiye’ye uzanan göçleri üzerine uzun görüşmelerimiz oldu. M.Ö. çocuklarını iyi bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak eğitmeye çalıştığını, onları okutup meslek sahibi ederek bu devlete olan borcunu bir nebze de olsa ödemeye çalıştığını söyleyen Göçmen bir Özbek. Kendisi ile yaptığımız görüşmeyi burada olduğu gibi aktarmak istiyorum. Bu sözler aslında Afganistan’dan Türkiye’ye yapılan göçleri ve sonrasında yaşananları anlayabilmemiz için son derece önemli ipuçları vermekte. Hikâyelerini, Özbekistan’dan babalarının nasıl ayrıldığı anlatarak başlıyor. Şimdi onun dilinden dökülen göç hikâyesine bakalım.

ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ: HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER

Özbekistan'dan Afganistan'a İlk Göç:

“İkinci Dünya Savaşına giren Sovyetler Birliği, o dönemde kendi yönetimi altında bulunan Özbekistan'dan Almanya ile savaşmak üzere asker istiyor. Eğer savaşa girmezlerse Özbekistan'ı işgal etmekle tehdit ediyor ve bunun üzerine Özbekler savaşa asker gönderiyor. Rus ordusu ile beraber Romanya'ya kadar giden kırk kadar Özbek bir araya gelip toplantı yapıyor. ‘Savaş hâlâ bitmedi, bizim bu savaşta işimiz ne? Bari Müslüman bir ülkeye gidelim. Silahlarımızı, atlarımızı onlara verir ve sığınırız’ diyerek Türkmenistan ve İran üzerinden Afganistan'a geçerler. Kendi ülkelerine dönemezler çünkü kaçak asker konumundadırlar. Müslüman devlet olan Afganistan'a silahımızı ve atlarımızı verince bizi muhacir olarak kabul ederler düşüncesiyle giderler. Ancak Afganistan'dakiler her şeylerine el koyup içlerinde babamın da olduğu 40 kişiyi hapse atmış. Bu arada her gün sayılarında azalma olmaya başlamış. Türk yetkililer Afganlar ile bağlantı kurmuş, Türkleri bırakın ağırlıklarınca altın verelim diye ama onlar bırakmamış. O zaman 4 yıl hapis cezası almışlar ama bir grupla beraber hapishaneden delik açarak kaçmışlar. Babam Kabil'den Kandahar'a gelmiş ama Afgan askerler yakalamış. Tekrar hapishaneye gidiyorlar ve bu kez 7 yıl hapis cezası veriyorlar. Bu cezanın 4 yılının prangalı olmasına karar veriyorlar”.

Afganistan'a Yerleşimleri:

“Bu arada devletten af çıkıyor ve babamlar hapishaneden kurtuluyor. Afganistan hükümeti Hilmed vilayetinden babamlara arsa verip muhacir olarak oraya yerleştiriyor. Sonrasında Özbekistanlı bir kız ile evleniyor. O benim annemdir. 7 erkek 2 kız evlada sahip olur babam. Babamın o zamanki mesleği tamircilikti. Bu bizim Afganistan'a göç hikâyemiz. Bunun dışında benzer şekilde gelenler, ya da Özbekistan'dan kaçıp gelenler çok. Ayrıca yerli Özbekler de var ve onlar daha çok Afganistan'ın kuzey bölgesinde yaşıyorlar. Biz güneydendik. Afganistan'da babam bizi okula gönderdi. Okulda Peştuca okuyorduk. Peştun dili Afganistan'ın resmî eğitim dili idi. Etrafımızda Özbek aile vardı. Onlar ile ve evde Özbekçe konuşuyorduk. Ayrıca komşularımızdan Farsça konuşanlar da vardı. Bundan dolayı onlar ile Farsça konuşmaya başladık. Böylece üç dili de konuşuyorduk. Bu dönemde babam tamirhanede çalışırken, aynı zamanda devletin verdiği arazilerde mısır, buğday yetiştiriyorduk”.

Afganistan'da Siyasi Durum:

“Ben 1979 yılında liseyi bitirdim ve aynı yıl Rusya'da devrim oldu. 1970'li yıllar, Davut Han'ın, Zahir Şah'ı devirerek kendini Cumhurbaşkanı ilan ettiği yıllardır. 24 Aralık 1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgali gerçekleşti. Davut Han döneminde Rusya ile ilişkiler zayıflamıştı ve Amerika'ya yaklaşmıştı. Bu durumdan Rusya rahatsız olmuştu. O dönemde Rus yanlılarına sol görüşlü deniyordu. Hatta halk partili adını alıyorlardı. Yaklaşık 50 bin Rus yanlısı devrim yaparak Davut Han'ı öldürdü. Yeni bir dönem başladı. Bu dönem tam bir siyasi kargaşaydı. Ben üniversiteye hazırlanıyordum ama askere çağırıldım. Babam askere gitmeden evlenmemi istedi ve evlendim. Askere iki ay geç gittim ve süresi uzadı. Bu ortamda ya mücahit ya da devlet yanlısı (Rus yanlısı) olmak zorundaydık. Mücahit olunca devlete karşı gelmiş oluyorduk, Rus yanlısı olsak kendi düşüncelerimize ters geliyordu. Bu durumda olan çok kişi vardı. İşin içinden çıkamadık. Ancak babam bize vasiyet bırakmıştı. Eğer Rus askeri Afganistan'a girerse ya Arabistan'a ya da Türkiye'ye gideceksiniz. Dinimiz açısından Arabistan, milliyetçilik açısından Türkiye uygundu. 1981

yılına kadar babamın iş yerinde çalıştık ve mücahitler olarak kaldık. Ruslar geldiğinde bir yıl daha sabrettik ama sonra Afganistan'ı terk ettik.”

Afganistan'dan Pakistan'a İkinci Göç:

“Buradan Pakistan'a geçtik. Afganistan'dan kaçan çok kişi vardı ve çadırlarda yaşıyorduk. Burada tamirhane açtık ama Pakistan hükümeti buna izin vermedi. Sürekli kapatın diyordu. Bu yıllarda Cumhurbaşkanı Kenan Evren Paşa Pakistan Cumhurbaşkanı'na ziyarete gelmişti. Konuşurlarken konu göçmenlere gelir. Mültecilerin içinde birçok Türkün de olduğu söylenir. Bunun üzerine bizim aksakallı dediğimiz ileri gelen yaşlılar ile Kenan Paşa görüşür. Onlar da bize söylediler. “Eğer kabul ederseniz sizi Türkiye'ye götürecekler”. 1982 yılında yaz dönemi idi. Biz gelmek için isimlerimizi yazdırdık. 5.000 bin kişiyi kabul ettiler. Ama bunların içinde 500 tanesi Türk değildi ve reddedildiler. Bize form verdiler ve o formları Pakistan'da doldurduk. Mesleklerimizi sordular. Ağırlığı az ama değerli olan eşyalarımızı almamızı söylediler. Bize Türk olduğumuz için kapılar açılmıştı. Biz Afganistan'da yaşarken Kıbrıs Barış Harekâtı olduğunda, cuma günleri merkez camiinde aksakallılar, “Türkiye'de savaş var, dua edin Türkiye kazansın” derlerdi. Türkiye'ye gelecek olanlar Pakistan hükümeti tarafından toplandı. Koyta şehrinde bir okulda 2-3 gün konakladık. Sonra bizi trenler ile Karaçi şehrine götürdüler. Oradan günde 2-3 uçak seferi ile Türkiye'ye getirildik.”

Pakistan'dan Türkiye'ye Üçüncü Göç:

“Pakistan'dan kalkan uçak bizi Adana Havaalanına getirdi. Adana'da uçak yere inince daha önceden Türkiye'ye gelen bir Özbek ayağa kalktı ve bize Özbekçe şunları dedi. “Hepiniz kendi anavatanınıza hoş geldiniz. 1-2 gün Adana'da devletin misafiri olacaksınız ve sonra yerlerinize yerleştirileceksiniz. Uçaktan inince İstiklal Marşı söylenecek”. Uçaktan inerken bando eşliğinde İstiklal Marşı ile karşılandık. Bizlere Türkiye bayrakları verildi ve biz alıp bayrağı alıp öptük. Devletin tahsis ettiği arabalar ile okullara yerleştirildik. Burada sağlık taramasından geçtik, hastalar hastaneye götürüldü, 24 saat sıcak yemek hazırladılar. Kızılay'ın yardım poşetlerinde temiz kıyafetler çıktı, yıkandı ve temiz giysileri giydik. Sonra devletin arabaları ile Hatay'a gitmek üzere yola çıktık. Arabaya binerken her birimiz için ayrı ayrı hazırlanan 1 ekmeğe, 2 biber, 2 domates, 1 salatalıktan oluşan poşetleri verdiler. Hatay'a geldik.”

1982'den 2012'ye Ovakent'te Yaşam:

“Ovakent'e geldiğimizde bizi kadınlar erkekler, çocuklar, gençler davul zurna ile karşıladılar. Ortaya kocaman bir Kızılay çadırı kurmuşlardı ve altına sandalye yerleştirmişlerdi. Bizi o sandalyelere oturtular. Vali ve Hatay'ın ileri gelenlerinin hepsi vardı. Vali bize hoş geldiniz dedi ve Türkçe bilmediğimiz için Özbekçe konuşan tercümanımız vardı. Toprak İskân Müdürlüğü'nün görevlendirdiği görevliler bizi geçici iskânlı evlere yerleştirdiler. Kapıyı açıp, anahtarları evin reisine verip, “evine hoş geldin” diyerek bizi karşıladılar. Evlerde yaşamak için her şey vardı. Bidonun içinde su bile doldurulmuştu. Hatta bir dikiş kutusu içinde 12 renk iplik ile iğnesi bile vardı. Pencereleri açtık. Kendimizi anamızın karnında gibi huzurlu hissettik. Her ay büyüklere 4.000 lira küçüklere 2.000 bin lira maaş verildi. 6 ay boyunca Kızılay aş verdi. Devlet çocuklara, kadınlara ve erkeklere Türkçe okuma yazma kursları açtı. Bir gün ben kursta iken ailemde kaç kişi varsa hepsinin kimliğini çıkarıp elimize verdiler ve cebime koydum. İlk olarak geçici evlere geçtik. Aslında Reyhanlı'ya gidecektik ama bizimkiler orayı istemedi. Gelmeden önce bizim

ZORUNLU GÖÇÜN ANADİL ÜZERİNE ETKİSİ: HATAY'IN OVAKENT BELDESİNDE YAŞAYAN ÖZBEKLER

mesleklerimizi sormuşlardı. Türkiye'ye gelince çiftçileri Ceylanpınarı ile Hatay'a, esnafları Tokat'a, hayvancılıkla uğraşanları Van'a, memurları Gaziantep'e gönderdiler. Biz Hatay'da çiftçi olduk. Geldiğimizde ova bataklıkta her yerde domuzlar vardı. Buraya yerleşmemiz hayatı da başlattı. Biz buradaki Türklere yerli diyoruz onlar bize Afgan diyor, biz Özbek olduğumuzu anlatıyoruz. Yaşlılar buraya çok zor alıştı. Rehberimiz gittikten sonra biz Türkçe ile baş başa kaldık. Ortak kelimeler vardı ama yinede okuma yazma kursuna gitmek zorundaydık. Bizim o, ö, o, u gibi harfleri kullanırken sıkıntımız vardı. Bu harfleri bize defalarca anlattılar. Biz Özbek'e Ozbek diyorduk. Benim hanım üç kez okuma yazma kursundan sertifika aldı ama gene de iyi konuşamaz. Biz burada on bin kişi yaşıyoruz. Buranın çocuğu ile Antakya'da yaşayan bir ailenin çocuğu farklı. Buradaki çocuk göçmen çocuk. Bizim çocuklarımız eğitim konusunda sıkıntı yaşıyor. Burada birinci olan bir çocuk Antakya'da onuncu oluyor. Bu neden kaynaklanıyor? Buranın durumundan dolayı buraya özel öğretmen gelmeli. Biz daha buraya alışamadık. Evde biz Farsça da konuşuyoruz. Çocuklarımız Farsçayı bilir. Afganistan'da biz şehirde yaşıyorduk. Ama buradakilerin çoğu Afganistan'ın köy kısmından gelme burada da öyle yaşıyorlar. Buraya sürekli göç geldiği için bir türlü bu hayata alışamıyoruz. Yelek mont dikiyoruz, pamuk, mısır buğday ekiyoruz. Biz Afganistan'da kalanlar ile bağlarımız koparmıyoruz. Hem Özbek televizyonlarını izliyoruz hem de Afganistan'ı. Zaten iki dili de anlıyoruz”.

6. Sonuç

Afganistan'dan çeşitli yollar ile Türkiye'ye gelen ve Ovakent'e yerleşen Özbeklerin, özellikle de Özbek çocukların ana dilleri olan Özbekçe yanında Türkçe öğrenip konuşmaya başlamaları, onların doğal iki dilli bireyler dolayısıyla da iki dilli bir toplum sürecine girmelerine neden olmuştur. Zorunlu olarak öncelikle Özbekistan'dan ardından da Afganistan'dan yapılan göçün en çarpıcı sonucu iletişim aracı olarak kullanılan dil üzerindeki değişimlerde gözlemlenmektedir. Göç ile başka bir ülkeye gelenler öncelikle iletişim kurabilmek için yeni bir dil öğrenmek durumundadırlar. Bu durum göç edilen yerdeki insanların konuşma dilini de kısmen etkilemektedir. Ana dillerini konuşmaya devam eden Özbekler zamanla Türkçe ve Özbekçeyi karışık konuşmaya başlamışlardır. Özbekçe konuşmayı bırakıp, yalnızca Türkçe konuşanlara rastlanılmamış olması, Özbek kimliğinin dil üzerinden aktarıldığının önemli bir göstergesidir. Ancak, yaşamlarına giren yeni birçok gelenek, kullanılan araç-gereçlerin isimleri Türkçe olarak kullanılmaktadır, çünkü Özbekçe karşılığı yoktur. Özbekler dışında Ovakent'in yerli halkının dilinde değişimler meydana gelmiştir. Geldikleri ilk yıllarda zorunlu olarak iletişim kurdukları için en azından günlük konuşma dilini öğrenenler ve bugün hâlen okulda Özbek çocuklar ile okuyan bazı yerli Türk çocukları Özbekçeden az da olsa sözcük öğrenmiştir.

KAYNAKÇA

- Aydın, S. (2003). Göç. *Antropoloji Sözlüğü* (K.Emiroğlu ve S. Aydın). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Arda, E. Kılıçgedik, N. Bakan, S. Bakan, İ. Kemer, B. (2003). *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*. Erhan Arda (Ed.). İstanbul: Motif Matbaacılık.
- Bart, F. (2001). *Etnik Gruplar ve Sınırları*. Ayhan Kaya ve Seda Gürkan (Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

- Bıçakçı, A. S. (1996). *Türkiye'ye Göç eden Özbeklerin Kimliklerinin Muhafazası* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, genel Türk Tarihi Bilim Dalı. İstanbul.
- Childe, G. (1998). *Tarihte Neler Oldu*. Alaaddin Şenel (Çev.). İstanbul: Alan Yay.
- Emiroğlu, K. (2003). "Dilbilim". *Antropoloji Sözlüğü* (1.Baskı) İçinde (s. 223). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Eriksen, T. H. (2009). *Küçük Yerler Derin Mevzular Sosyal Antropolojiye Giriş*. Fahriye Adsay (Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Hatunoğlu, N. (2011). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Kuran, K. (2008), The Effects of Family Structure On The Study Habits, Cooperation kills and Social Behaviors of Ozbek Origin Afghan Students Living in Turkey, *World Applied Sciences Journal* 3(3): 343- 352.
- Grosjean, F. (1982). *Life With Two Languages*, U.S.A.: Harvard College.
- Karaağaç, G. (2011). Bireysel İki Dillilik ve Toplumsal İki Dillilik. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. Eylül 2011, C: CI, S: 717, 222-228. erişim 19.04.2012. http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gk_ikidillilik/gk_ikidillilik.htm
- Kodaman, T., Birsal, H. (2006). Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 16, S. 2. 413-442, Elazığ. <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt16/sayi2/413-442.pdf>
- Kümbetoğlu, B. (2001). Farklılığın Algılanmasında Kültürel Filtreler. *Folklor/Edebiyat*. C.VII S. XXV. 5-19. Ankara: Başkent Matbaası.
- Sapir, E. (1929). *The Status of Linguistics as a Science*. *Language*, Vol.5, no.4. 5.01.2012. <http://www.jstor.org/stable/10.2307/409588>
- Skutnabb- Kangas, T. (1981). *Bilingualism Or Not, The Education of Minorities*. England: Multilingual Matters 7.
- Şahin, K. (2003). *Antakya Geleneksel Yemek Kültürünün Beslenme Antropolojisi Açısından İncelenmesi* Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Tosundil, C. (2005). Dil Zenginliği, Yozlaşma ve Türkçe. *Journal of Language and Linguistic Studies*. Vol.1, No.2, 10.02.2012. from www.jlls.org/Issues/Volume1/No.2/cengiztosun.pdf
- Uzbek, J. A. (2002). <http://www.belgeler.com/blg/hp4/afganistan-afganistan-da-sosyal-ve-kulturel-hayat>
- Wardhaugh, R. (1992). *An Introduction to Linguistics*. Blackwell: UK
- Wei, L. (2000). *The Bilingualism reader*. From http://books.google.com.tr/books?id=GF7F_XRozvAC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Zıyayı, N. (2004). *Afganistan Türklerinin Dini, İnanç ve Yasayıları*. (Kuzey Afganistan Örneği). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta.

ETNOLENGÜİSTİK AÇIDAN KIRGIZİSTAN-ÖZGÖN BÖLGESİNDEKİ TÜRKLER

Bilge Kağan SELÇUK

Giriş

Çağdaş Türk dillerinin konuşulduğu coğrafya içerisinde bölgesel ve etnolenğüistik etkenlerden dolayı, dillerinde Oğuz, Kıpçak ve Karluk özelliklerini eşzamanlı olarak yaşatan Türk halklarını bulmak mümkündür. Anadolu'daki bazı ağız bölgelerinde de rastlanan Oğuz-Kıpçak dil özelliklerinin birlikte kullanımı, etnik karışma ile oluşmuş *lehçe tabakalaşması* olarak açıklanmaktadır (Korkmaz, 1994). Orta Asya'daki Harezmi bölgesinin ise, Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinin bir arada geliştiği *dilbilimsel bölge (linguistic area)* olarak tanımlandığı görülür (Eker, 2006). Benzer özelliklere sahip bir başka bölge olarak, Kırgızca ve Uygurcanın yanı sıra, Moğolca, Çince ve Tibetçenin yaygın olarak kullanıldığı Çin'in Kansu ve Çinghai eyaletleri gösterilebilir. Geniş Orta Asya coğrafyasının bu iki dilbilimsel bölgesi dışında, Kırgız-Kıpçak, Uygur-Karluk ve bazı Oğuz dil özellikleri gösteren ağızların konuşulduğu Fergana vadisinin de dilbilimsel bir bölge olarak tanımlanabileceği düşünülmektedir.

Fergana vadisi ve Kuzey Afganistan, Türk adını kullanan boy ve urukların yaşadıkları coğrafi alanlardır. Bölge Türklerinin kökenleri ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Türk adını Göktürklerden miras aldıkları ya da 'Timur'un Anadolu'dan getirip Semerkant ve Fergana hattına yerleştirdiği Türkler' oldukları görüşü tartışılmalıdır. Sovyet etnografya kayıtlarında ise, Karluk, Barlas, Kaltatay vb. daha alt gruplara ayrılan bölge Türklerinin Özbek etnonimi içerisinde sınıflandırıldığı görülür.

Bu çalışmada, Fergana dilbilimsel bölgesinin en doğusunda yer alan Kırgızistan-Özgön bölgesi Türklerinin etnik tarihi, demografik durumları ve etnolenğüistik özellikleri özetlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bütüncesini (*corpus*) Sovyet etnografya kayıtları ve son yıllarda bölgede yapılan akademik araştırmalar oluşturmaktadır.

Tarihçe ve Etnik Yapı

XX. yy.ın ikinci yarısındaki Sovyet antropoloji çalışmalarında Özbek etnoniminin oluşum sürecine yönelik ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Bu çalışmalarda Türk, Moğol ve Fars dillerinde konuşan uruklardan söz edilmekte, sosyolenğüistik ve sosyoekonomik farklılıklar gösteren bu toplulukların zamanla kaynaştığına dikkat çekilmektedir. B. H. Karmışeva, K. Nacimov, L. V. Oşanın, R. Y. Vinnikov ve G. F. Blagova gibi etnografların Özbek etnik tarihine yönelik çalışmaları, özellikle Türk adını kullanan boy ve uruklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Nacimov'un, Özbekistan'ın güneyindeki Surhandarya bölgesine yönelik 1958 yılındaki makalesinden Barthold'un, 'Türk sözcüğünün etnik bir ad olmadığı, hem Orhun yazıtları, hem de daha sonraki dönemlerde boyların siyasi birleşmesi anlamına geldiği' görüşü öğrenilmektedir. Aynı makalede Barlas, Karluk ve Kaltatay uruklarının 'Özbek etnonimi içerisindeki Türk boyu' olarak tanımlandığı görülmektedir (Nacimov, 1958, s. 77). VI-VII. yüzyıllar arasında Semerkant ve Zerefşan bölgelerinde göçebe

olarak yaşayan ve Avrupalı çizgilerle diğer uruklardan farklılık gösteren Türk topluluklarının yaşadığı bilgisi de, yine Özbek etnik tarihi çalışmaları içerisinde kaydedilmektedir. Antropolojik çalışmalarda ise, bölge Türklerinin 'europoid' oldukları, ya da 'mongoloid' özelliklerini zamanla kaybettikleri üzerinde durulmuştur (Oşanın, 1957, s. 42).

Bölge Türklerine yönelik olarak, özellikle B. H. Karmışeva'nın araştırmalarının geniş yer tuttuğu görülmektedir. Karmışeva, Türk etnik adlandırmasıyla ilgili olarak, Şerbak'ın: 'Karahanlı devletinde Türk terimi dar etnik anlamda bir genel ad olarak kullanılmıştır. O dönemde Uygurlar, Karluklar, Argu, Yagma vb. boylar, Türk adını soy anlamında kullanmışlardır.' görüşünden bahsetmektedir. Karmışeva'nın makalelerinde Karluk, Türk, Barlas, Kaltatay, Musabazar ve Muğul gibi tarihî Türk boylarından söz edilmiş, bölge Türklerinin tarihî yerleşim alanlarına, demografik yapılarına ve etnolojik özelliklerine ilişkin bilgilere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu bilgilere göre, bölgenin 20. yy. başlarındaki toplumsal yapısı, yerleşik ve yarı göçebe olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sosyoekonomik açıdan farklı iki yaşam tarzına sahip bu gruplar arasında toplumsal ilişki yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla, etnolojik araştırmalar bakımından iki ayrı etnik grup olarak tanımlanmışlardır. Yerleşik düzendeki tarım ve ticaretle uğraşan halk, Sovyet dönemine kadar Sart olarak adlandırılmıştır. Göçebe ya da yarı göçebe yaşam sürdüren Karluk, Barlas ve Kaltatay boylarında ise, tarihî Türk etnik adı korunmuştur.

Karluklar, Orta Asya'daki en eski Türk boylarından biridir ve günümüzde yöre Türklerinde Karluk boy adına rastlanılmaktadır. Tarihî bilgiler ışığında, bu Türk boyunun sosyal yaşamını tanımlarken de, yerleşik ve yarı göçebe sınıflandırmasının yapıldığı görülür. Karluk boyunun da Uratepe bölgesiyle ilişkilendirildiğine ve bu düşüncenin günümüz yöre Türklerince de bilindiğine tanık olunmaktadır. Karlukların 20. yy. başlarında, Güney Tacikistan'daki etnik durumu ise şöyle belirtilmiştir: Hisar Karlukları ve Balcuan Karlukları olarak iki grupturlar. Uratepe bölgesinde 1.500, Fergana bölgesinde 24.279 olarak kaydedilmişlerdir. O tarihlerde bölge Türklerinin büyük çoğunluğunun, Ancıyan bölgesi Marhamat ilçesinde ve Kırgızistan Oş bölgesi Aravan ilçesinde olduğu belirtilmektedir (Karmışeva, 1960). Nacimov, 'Surhandarya Bölgesinin Antropolojik Yapısı' adlı makalesinde, Karlukların karlı dağlardan dolayı 'Karlık' adını aldıkları ve Özbekçede de 'karlı' sözcüğünün 'serin' anlamına geldiği yönünde bilgiler bulunmaktadır (1958, s. 79).

Kendilerini Ballas olarak tanımlayan Barlaslar, bölge Türkleri içerisinde sayıları en kalabalık olan boydur. Barlasların uruk adlarına bakılarak, bölge Türklerinin Semerkant bölgesi Türkleriyle de ilgilerinin olduğu bildirilmektedir. 1920 yılına ait kayıtlarda nüfusları 15-18 bin olarak belirtilen Barlasların günümüzdeki nüfuslarının 150 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. Barlas boyunun yaşadıkları tarihî alanlar içerisinde Surhandarya, Karatag-darya, Kaşkadarya, Zereşan ve Fergana havzası gösterilmiştir. Barlas adı Cengiz Han zamanındaki bir Moğol boyunun adıdır. Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın ordusundaki kumandanlardan birinin adı da Barlas'tır. Timur'un da bu boydan olduğu bildirilmiştir. Barlaslar Afganistan ve Hindistan'a Babür döneminde göç etmişlerdir.

Barlaslar da Karluklar gibi birkaç bölgesel gruba ayrılmaktadırlar. Tacikistan'ın Regar bölgesindekilere Regarlar, Karatag bölgesindekilere Karataglar ve

Afganistan'ın Rustag bölgesindekilere ise Rustaglar denildiği kaydedilmiştir (Karmışeva, 1960).

Kaltataylar, Barlaslara göre haklarında daha az bilgi sahibi olduğumuz Türk boyudur. Barlas boyu ile birliktedirler. Ancak, Barlaslara oranla sayıları oldukça azdır. Fergana havzası ve Afganistan'da farklı alt ve yerel adlandırmalarla dağınık olarak yaşamaktadırlar.

Karmışeva'nın bu araştırmalarından yola çıkılarak Özgön bölgesinin 21. yy. başlarındaki etnik yapısına bakıldığında, gerçekten de daha alt uruklara bölünmüş ve zamanla çok farklı bölgelere dağılmış olan Türklere rastlanmaktadır.

Etnolengüistik Durum

Özgön bölgesi, Kırgızcanın güney ağızlarıyla Özbekçenin Fergana ağızlarının görüldüğü bir bölgedir. Kırgız ve Özbek Türklerindeki boy ve urukların yanı sıra, Karluk, Barlas, Kaltatay Minler, Yapalakbaş, Banhalvan, Yüzler, Keller, Garagurun, Çavkarlık Türkler, Böken, Karakanas ve Kuvakalmak gibi Türk urukları bölgedeki lehçe tabakalaşmasını (*stradification of dialects*) oluşturmuştur. Ayrıca yöre ağızlarında Oğuzca sesbilgisel özellikler de belirlenmiştir.

Özgön bölgesi Türklerinin etnolengüistik yapısı, Özbekçe ve Kırgızcanın etkisinde şekillenen ve bazı Oğuzca dil özelliklerine sahip olan iki ağız bölgesinde değerlendirilmiştir. Yedi köy, ağız özellikleri bakımından Dönbulak ve Özgörüş köylerini içine alan birinci ağız bölgesi, Kayrat, Akkorgan, Ayuu, Töölös ve Boston köylerini içine alan ikinci ağız bölgesi olarak sınıflandırılabilir. Birinci ağız bölgesindeki Dönbulak ve Özgörüş köylerinin ağız özelliği, Özbekçeye ses ve biçimbilgisi açısından benzerlikler göstermektedir. İkinci ağız bölgesi olan Kayrat, Akkorgan, Ayuu, Töölös ve Boston köylerindeki Türk uruklarının konuşma dilleri ise, daha çok Kırgızcanın Özgön yöresi ağzının etkisindedir. Böyle olmakla birlikte, bölgede *lehçe karışımının* (dialect mixture) yaşandığı durumlar da gözlemlenmiştir.

Türk dillerinin en önemli özelliklerinden olan büyük ve küçük ünlü uyumunun, Özbekçe dışındaki diğer Türk dillerinde günümüze değin korunduğu görülmektedir. Özgön yöresindeki Türk köylerinden derlenen metinlerde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık durumu çeşitlilik gösterir.

Ağızlardaki *a-e* (*tägin=soyum*), *a~o* (*bâla=çocuk*), *e~i* (*këgin=sonra*), *ı~i* (*ilimlı=ilimli*) ünlüleri arasında ara sesler bulunmaktadır. Ara sesler dışında, ağızlarındaki ünlülerde *a>u* (*andan > undan*), *u>ı* (*kuruluş > kurılış*), *e>i* (*emes > imes*, *desem > disem*), *o>u* (*koy- > kuy-*, *pasport > paspurt*), *i>e* (*işit > eşit*), *ü>ö* (*süzme > sözme*), *o>ä* (*kolhoz > kälhoz*) ünlü değişmesi durumları belirlenmiştir. Ünsüzlerde de ara sesler görülmekte olup bunlar, çevriyazı harfleriyle belirtilmiştir: (*b > v = w*), (*k > g = K*), (*p > b = P*), (*t > d = T*).

Ağızlarda ünsüz düşmesi (*padşa = padişah*, *maşu=mına şu*, *mınav= mına bul*) ve ünsüz türemesi durumları da tespit edilmiştir. Söz başındaki *k* ünsüzünün *g* ünsüzüne dönüşmesi durumunun Oğuz Türkçesi konuşan urukların etkisiyle oluştuğu düşünülmektedir. Fergana bölgesinin tarih içerisindeki dil katmanlarına bakıldığında, Oğuz Türkçesi ses özelliklerinin yöre ağızlarında kolaylıkla seçilebilmesi de, Türk diyalektoloji araştırmaları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Derlenmiş olan metinlerdeki konuların etnolojik özellikler çerçevesinde olmasına da özen gösterilmiştir. Böylece, etnolengüistik özelliklerin yanı sıra Özgön Türklerinin etnolojik durumları hakkında da bilgiler edinilmiştir.

Karluk-Barlas-Kaltatay boylarının etnolengüistik farklılığı sözcük alanında daha belirgindir. (*almahan* = sincap), (*attarçı* = şarkıcı), (*ava* = amca), (*baçça* = kayın) (*balış / bağım dat / bamdat* = sabah namazı), (*bargak* = alınlık), (*baytal* = tay), (*beşilik* = yaba), (*beşikkurt* = tahtakurusu), (*bildizik* = bilezik), (*böcü* = korkunç), (*cavan* = sandık), (*cevek* = kolye), (*çapkı* = orak), (*çap* = sol taraf), (*çarsı* = bele sarılan sarık), (*çaydıç / çaydış / çaydöç* = çaydanlık), (*çilepçin* = leğen), (*çimilik* = halka), (*çimbet* = duvak), (*çogay* = altın takı), (*çavlı* = süzgeç), (*çögün* = ibrik), (*çömelek* = ot yığını), (*dede* = baba), (*dumilat* = yuvarlamak), (*eglik* = kazan), (*ençi* = düğün hediyesi), (*galadan* = çekmece), (*ger* = mağara), (*hayut* = anma töreni), (*huftan* = yatsı namazı), (*ısrığı* = tütsü), (*indemey* = sessizce), (*kemzir* = yelek), (*ketelek* = kova), (*keleç* = ayakkabı), (*kemelek* = gökkuşağı), (*kepkil* = kepçe), (*kalkıldamak* = titremek), (*kögremek* = kavurmak), (*köpemek* = çoğalmak), (*körmene* = yüz görümlüğü), (*körpe* = yorgan), (*köylek* = gömlek), (*kunacın* = buzağı), (*meke* = mısır), (*miçimek* = ovalamak), (*oblus* = eyalet), (*tilpan* = telefon), (*ovsın* = elti), (*örgemçik* = örümcek), (*peşin* = öğle namazı), (*pilepaya* = merdiven), (*sade* = temiz), (*saz* = güzel), (*sırpaki* = kova), (*söri* = bahçede oturulan yer), (*şalça* = keçe), (*taga* = dayı), (*tekçe* = raf), (*taşpanar* = gaz lambası), (*çavan* = ekmek dolabı), (*teşe* = keser), (*tille* = altın), (*tipiretiken* = kirpi), (*tohl* = kuzu), (*törböçe* = kese), (*tümge* = düğme), (*uhrug* = un), (*yengelik* = sadıç), (*yargın* = sırt), (*yapalay* = kısa), (*yengiçe* = tandıra hamuru yapıştırmaya yarayan araç), (*yakandos* = yorgan), (*yogaç* = gelinin duvağının açıldığı ağaç dalı) sözcükler ve *bâla-çaka*, *kızlar-mızlar*, *akça-sakça*, *eker-çeker*, *çildirmen-pildirmen*, *unça-mınça*, *araba-saraba*, *dangul-dungul*, *maşine-saşine*, *narı-beri*, *az-maz* biçimindeki ikilemeler bölge Türklerinin ağızlarından derlenmiş olup etnolengüistik düzeyde değerlendirilmektedir.

Sonuç

Türkiye Türklerinin dışında, etnik tanımlamada Türk adını da kullanan Özgön bölgesi Türkleri, bölgedeki Kırgız ve Özbek Türklerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Etnolengüistik açıdan sesbilgisel farklılıklar ve sözcükteki özgünlük dikkat çekicidir.

Bölge Türkleriyle Anadolu Türkleri arasında karşılaştırmalı alan çalışmalarına gereksinim duyulduğu ve bu tür çalışmaların Türk dünyasının kültürel bütünleşmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E. (1966). *Kırgız Govorloru*. Frunze: İlim Basması.
- Buran, A. (2006). Oş İlinin Özgön İlçesinde (Kırgızistan) Yaşayan Türkler ve Ağızları. *Bilkent Üniversitesi, Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*. Ankara.
- Blagova, G. F. (1960). Govorı Turkov Uzbekistana v İh Otnoşeniyah k Yazıku Starouzbekskoy Literaturı. *Sovjetskaya Etnografiya*. 1960. Moskva: Nauk.
- Cumaliyev, C. (1991). *Fergana Kırgız Govorlorunun Leksikası*. Bişkek: Mektep.
- Deşeriye, Y. D. (1977). *Sotsialnaya Lingvistika*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Eker, S. (2006). Özbekistan’da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezm Oğuzcası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. Sayı 5, 2006/2. Güz. Ankara. 114-128
- İbragimov, K. (1998). Fergana-Dolina Drujbi i Vzaimosoglasıya. *Karluk Tili Canı Türk Doorunda: (XV-XX- Kılmdar)*. Bişkek: Muras, 137-145.
- Karmışeva, B. H. (1960). Etnografiçeskaya Gruppa Tyurk v Sostave Uzbekov. Moskva. *Materialı i isledovaniya po Etnografii i Antropologii SSSR*, 3-13.
- Karmışeva, B. H. (1964). *K İstorii Formirovaniya Naseleniya Yujnih Rayonov Uzbekistana i Tadjikistana*, Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Karmışeva, B. H. (1976) *Oçerki Etniçeskoy İstorii Yujnih Rayonov Tacikistana i Uzbekistana*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Kononov, A.N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Korkmaz, Z. (1994). *Bartın ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nacimov, K. (1958). *Antropologiçeskih Sostav Naseleniya Surhan-Darinskoy Oblasti*. Taşkent: İzdatelstvo SAGU.
- Oşanin, L. V. (1957). *Antropologiçeskiy Sostav i Vaprosı Etnogeneza Tacikov i Uzbekskih Plemen Yujnogo Tadjikistana*. Stalinabad: İzdatelstvo Akademii Nauk Tacikskoy SSR.
- Reşetov, V. V. (1957). *Uzbek Dialektologiyasidan Materiallar I-II*. Toşkent: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Naşriyoti.
- Selçuk, B. K. (2005). *Oş İli, Özgön İlçesi Köylerinde Yaşayan Türklerin Ağızları*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Thomsen, K. (1959). Sarı Uyğurların Dili ve Salarca. (1987). (Çev. İlhan Çeneli). Ankara: *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı-Belleyen*.
- Uzbeksko-Russkiy Slovar’*. (1959). Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i natsionalnih slovarey.

Vzaimodeystvie Lingvističeskih Arealov. (1980). Leningrad Nauka. Leningradskoye otdeleniye.

Vinnikov, Y. R. (1956). *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii I: Rodoplemennoy sostav i Rasseleniye Kirgizov na Territorii Yujnoy Kirgizii.* Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

KAYBOLAN SESLER: TÜRK MÜZİK KÜLTÜRLERİNİN YOK OLUŞ SÜRECİ

Feza TANSUĞ

Giriş

Bu makalenin başlığını Nettle ve Romaine'in *Kaybolan Sesler: Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci* başlıklı kitabından esinlendim. Ancak buradaki "sesler" insan sesinin yanı sıra her türlü doğa ve müzik sesleri ile selenleri de kapsıyor. Bu makalede geleneksel Tuva müziğine odaklanarak Türk dünyasının kaybolan seslerini tartışacağım. Bu makale, 2001-2004 yılları arasında Orta Asya ve Sibirya'da yaptığım antropolojik alan araştırmalarına dayanmaktadır.

Türk ses dünyası İç Asya'nın yüreğini kat ederek kuzeydoğudan güneybatıya uzanır; Yakutlar ile Tuvalar ve Hakaslar gibi Altay halklarının Şaman kültürüyle, Özbekler, Türkmenler ve Türkler gibi İslamlaşmış Türkleri birleştirir. Bu ses dünyasının merkezinde telli çalgılarla kendilerine eşlik eden gezgin ozanların destan seslendirmeleri yer alır. Türkler için türkü ve dans sanatları, mimarlık ve heykelden daha fazla önem taşımış ve atlarla ilgili, uzun yolculuklarla ilgili türküler göçebe Türklerin işitsel geleneğinde ve dünyasal müziğinde önemli rol oynamıştır.

Müzik ile kültür ve etniklik arasındaki yakınlıktan dolayı müzikteki çeşitlilik, insan çeşitliliğini de gösterir. Dünya, çoğu kimsenin fark ettiğinden çok daha büyük bir dil, müzik ve insan çeşitliliği barındırmaktadır. Bu çeşitlilik şimdi ağır bir tehdit altındadır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 135). Sadece diller değil insanlar da çeşit çeşittir ve amaçları, beklentileri farklı farklıdır. Bir toplumun bireyleri dillerinden vazgeçmeyi seçebilir ve ortak bir dili seçerek diğer toplumlarla yakınlaşmaya çalışabilirler (Crystal, 2010, s. 127).

Türk ses dünyası bir grup müzikten oluşmaktadır. Bir müziği sanki konuşulan bir dilmiş gibi düşünmek olasıdır. Her toplumun, kendine özgü bir ana müziği vardır ve bir toplum, müziklerinin, tıpkı kendi konuştukları dil aracılığıyla iletişim kurar gibi ortak bir anlayışa sahip olduğunu bilir ve müziklerine buna göre karşılık verirler. Tıpkı dillerin birbirlerinden sözcük almaları gibi müzikler de birbirlerini etkiler. Yine tıpkı bir toplumun bir dili bir diğerinin yerine koyması gibi (Orta Asya ve Sibirya'daki Türk toplulukları Ruslar topraklarına geldikten sonra Rusça öğrenmişlerdir), bazı topluluklar geleneksel bir müzik türünü kullanmayı bırakabilir ve bu müziği bir diğeri ile değiştirebilir. Bazı birey ve toplulukların tamamı iki dillidir; bugünkü birçok Orta Asya ve Sibirya halkları iki dillidir. Benzer şekilde, Güney Sibirya'daki Tuvalar geleneksel Tuva müziğini ve Batı müziğini eşit şekilde ancak farklı amaçlar için kullandıkları için iki müzikli sayılırlar.

Dünyanın bazı dilleri, karşılıklı çeviri ve kültürel temas yoluyla günden güne birbirlerine daha çok benzenmektedir. Aynı durum, popüler kültürün yayılımıyla müzik için de geçerlidir (örneğin, çoğu dünya müzik kültüründe Batı işlevsel uyumunun yani fonksiyonel armoninin kullanılması) (Nettl, 1985, ss. 37-39). Çoğu dil, bilim ve teknoloji alanındaki sözcükler için İngilizce terimleri ödünç alırken, pek çok müzik türü de Anglo-Amerikan müzik gramerini kullanmaya başlamıştır. Edebiyatta (dilbilgisinde) sözdizimi olduğu gibi, müzikte de sesdizimi (*musical*

syntax) vardır. Müzik gramerinin kuralları aynı şekilde dildeki kurallar gibidir. Bir dilde, sözcüklerin bir tümce içinde mantıklı bir sıra izlemesi gerektiği gibi, müzikte de uygular (akorlar), akustik, estetik, psikolojik ve kültürel deneyimlere dayalı olan kurallara göre birbirine bağlıdır.

Yeryüzünün dilleri ve müzikleri korkutucu bir hızla ölmektedir. Dil ve müzikler, kendi kendilerini ayakta tutan varlıklar değildir. Ancak konuşulup ya da seslendirilip aktarılabilceği bir topluluk varsa dil ve müzik var olabilir. Yakın bir gelecekte dil ve müziklerini yitirme tehlikesi ile karşı karşıya olan 30'dan fazla Türk topluluğu vardır. Diller konuşurlarını, müzikler de seslendiricilerini yitirdiklerinde ölür. Dil ve müzik çeşitliliği kültür çeşitliliğinin göstergeleridir. Dil ve müziğin ölümü, kültürel ölümün belirtisidir. Bir dilin ve müziğin ölmesiyle bir yaşama biçimi ortadan kalkar. Dillerin yazgıları, konuşucularının; müziklerin yazgıları da, seslendiricilerinin yazgılarına bağlıdır. Aslında, dil ve müzikler ölmüyor, öldürülüyor. Glanville Price'ın dediği gibi, "İngilizce öldürücü bir dil"dir (Price'dan aktaran Nettle ve Romaine, 2002, s. 21). Benzer şekilde, Anglo-Amerikan popüler müzikleri için de "öldürücü müzikler" diyebiliriz.

"İlkel" Diller, "İlkel" Müzikler

Bir dil, teknolojik ya da politik olarak karmaşık olmayan bir toplumda konuşuluyor diye basit bir yapıya sahip olacağını varsaymak yanlıştır. Konuşurlarının söz etmek isteyebilecekleri bütün nesnelere için ayrı ayrı sözcükler bulunan bir dil yoktur (Nettle ve Romaine, 2002, ss. 104-105). Bütün ses dizgelerini kullanan bir müzik türü de yoktur. Bir dilin kullanılmasında ya da bir müzik türünün seslendirilmesindeki gerilemenin sonuçlarından biri, karmaşıklığının ve anlatım zenginliğinin azalmasıdır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 30). Küçük ölçekli toplulukların konuştuğu küçük dillerden bazılarında bulunan karmaşıklık, kimi insana şaşırtıcı gelebilir çünkü dilbilimci olmayanlar, bu dil ve toplulukları "ilkel" saymaktadır. Aynı şekilde, bazı müzik türleri de bugün bile "ilkel" sayılmaktadır. Oysa dünyada ilkel dil olmadığı gibi ilkel müzik diye bir şey de yoktur. Her dilin ve her müziğin dünyaya açılan kendi penceresi vardır.

Sözde ilkel kültürlerde nasıl düşünüldüğü, yirminci yüzyılın ilk kısmında nice antropoloğu uğraştıran bir soruydu. Uzak ve küçük köylerde konuşulan dillerin de o kadar karmaşık ve eklemlili olabilmesi, birçoklarına alabildiğine şaşırtıcı gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda bazı dilbilimciler, Hint-Avrupa dillerinin insan evriminin doruğunu temsil ettiği düşüncesindeydi. Geniş bir alana yayılmalarını da, tarihsel rastlantılardan çok "en iyi uyarlanmanın sağ kalması"nın kanıtı sayıyorlardı. Sömürge yönetimleri ve misyonerler yerli dillerin daha az değer taşıdığı yönündeki kanılarını, bu dillerin yerine Fransızca ya da İngilizce gibi Avrupa dillerinin geçirilmesini haklı çıkarmak üzere kullanmıştır (Nettle ve Romaine, 2002, ss. 102-103).

Yerli toplulukların İngilizce veya Fransızca kadar tam ve karmaşık dillere sahip olduğu pek bilinmemekte ve geleneksel Batı inancı aksini farz etmektedir. Boyunduruk altındaki halklara karşı gösterilen küçümseme onların dillerine de taşınmış, bu diller basit veya hayvanca diye tasvir edilmiştir. Toplumun kültür ve teknolojisinin Batı standartlarına göre sözde ikelliği bu kaniyi iyice pekiştirmiştir. Eskiden teknolojik açıdan ilkel olan bir toplumun doğal olarak zengin bir dile sahip olamayacağına inanılırdı. Bu inanın hâlâ yaygındır (Crystal, 2010, s. 72). Yerli dilleri, yerli kültürleri ilkel ve geçmişe dönük diye ciddiye almayan ve yerlerini batı dillerine, kültürlerine bırakmalarını modernleşme ve ilerlemenin ön gerekleri

sayanlardan kimileri herkesin tek bir dil konuştuğu ideal bir gelecek dünya tasarlamaktadır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 123).

Dilde ilkellikle ilgili yanılgılar üzerine Hymes şöyle der:

“Kelime hazinesi konuşmacıların mimiklerle idare etmesini gerektirecek (ve bu yüzden karanlıkta konuşulamayacak) kadar kısıtlı olan; belirli bir ses ve dilbilgisinden yoksun olan; kullanım standartları bulunmayan; sistemsiz ya da yazısız olduğu için yapısı diğer dillerden daha hızlı değişen; soyut kelimeleri veya onları oluşturacak kapasitesi olmayan; önemli entelektüel ve estetik ifade şekillerine hizmet edemeyen doğal bir dil yoktur. Aslına bakılırsa ‘ilkel’ toplumların dillerini ‘medeni’ toplumlarınkinden ayırabilecek bir özellik bilmiyoruz” (Hymes’ dan aktaran Crystal, 2010, s. 44).

Egemen ekonomik, teknolojik ve kültürel gücün dünyanın Avrupa dillerinin konuşulduğu parçasında gelişmesi özden gelen bir üstünlük sonucu olmayıp daha çok rastlantı eserdir (Nettle ve Romaine, 2002, s. 134). Avrupa sanat müziğinin de uluslararası bir tür olarak yaygınlaşması da aynı şekilde bir rastlantı sonucudur. Batının sanat müziği diğer müziklerden daha üstün bir müzik türü olmadığı gibi evrensel de değildir (Becker, 1986, ss. 341-359). Müzik evrensel bir dil de değildir. Her müzik geleneği ve türü, o müziğin bağlamını oluşturan siyasi, iktisadi, kültürel etmenlerin bir ürünü olarak doğar, o müzik ancak o bağlam içinde değerlendirilip anlaşılabilir. Müzik evrensel bir dil olmamakla birlikte, müziğin kendisinin evrensel olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, herkesçe anlaşılıp değerlendirilebilen bir müzik olmadığı gibi, bütün müzik türlerini düzenleyen bir müzik ilkeleri dizisi de yoktur. Müziğin ilkeleri dediğimiz şey aslında her kültürün oldukça keyfi ürünleridir. Müzik, her kültürün kendine özgü bir müzik geleneği olması anlamında evrenseldir. Müzik ancak diller kadar evrenseldir. Her yerde müzik bulunduğu hâlde, başkasının müziğini anlamak, tıpkı bir başkasının dilini anlamak için öğrenmek gibidir.

Dünya dillerinin çoğu yazısızdır, resmen tanınmamıştır, yerel toplulukta ve ev içi işlevlerdeki kullanımla sınırlı kalmıştır. Çok küçük insan toplulukları tarafından konuşurlar (Nettle ve Romaine, 2002, s. 63). Aynı şekilde, dünya müziklerinin de çoğunda herhangi bir müzik yazısı ya da nota kullanılmaz. Çok küçük insan toplulukları tarafından seslendirilirler. Bugün, Papua Yeni Gine’nin yağmur ormanlarında yaşayan Kalulilerin (Feld, 1990) ya da Güney Sibirya’daki Tuvalarca yapılan müziğin, başka hiçbir müzikte bulunmayan yapısal çeşitliliği ve hele kendine özgü karmaşıklık ve anlamlılığıyla şaşırtıcı ölçüde zengin bir müzik olduğunu biliyoruz.

Eski SSCB’de Tuvalar

Tuvalar, nüfusu 300,000 civarında olan bir Güney Sibirya Türk topluluğudur. Geleneksel bölgeleri Rusya ile Moğolistan arasındaki bugünkü sınırın kuzey ve batısında, Altay dağlarından Sayan havzasındaki Yenisey ırmağına kadar uzanır. Tuva, Asya’nın tam merkezindedir. Önce Moğolların, sonra da Mançuların vasalları olan Tuvalar 1921 yılında Sovyetler Birliğinin desteği ile Tanna Tuva adlı bir cumhuriyet kurdular. 1944’de Sovyetler Birliği’ne katılan Tuva bugün Rusya sınırları içinde bir otonom cumhuriyettir. Tuva tümüyle kırsal bir ülkedir ve geleneksel çobanlık mesleği ekonomisinde büyük rol oynar. Tuva’da bugün Tuvaca konuşanların sayısı ise 250,000’dir.

1924-1953 arasındaki Stalin rejiminde, Çeçenler, İnguşlar, Kalmıklar, Kırım Tatarları, Koreliler, Meşhed Türkleri, Volga Almanları ve başkaları gibi halklar ve etnik topluluklar, topluca göç ettirilmiş, yeniden yerleştirilmiş, zulme uğramıştır. Dillerinin sayısı ve çeşitliliğiyle ün yapmış Kafkasların Rusların eline geçmesi özellikle zorlu ve kanlı olmuştur. Nüfusu böylece karışık hâle getirerek ve daha önce Rusça dışındaki dillerin konuşulduğu bölgelere Rusların yayılmasını yöreklendirerek etnik bağların zayıflayacağı, ülke sınırlarının yıkılacağı umuluyordu. Mart Rannut ulusallıktan arınmış bir kültür kimliği ve Sovyet devletiyle işçi sınıfına bağlılık taşıyan, Rusça konuşan yeni bir Sovyet yurttaşları kuşağı yaratma girişimi içinde yaklaşık 70 dilin yok olduğunu tahmin ediyor. 1926 sayımı 194 etnik birim saptamıştı, 1989'a gelindiğinde bu sayı ancak 128'di (Rannut'tan aktaran Nettle ve Romaine, 2002, ss. 319-320). Rusça eski SSCB'de uzun süre hâkim dil olmuştur ve yerel dillerin yok olma oranı %50'dir (Crystal, 2010, s. 107).

Eski Sovyetler Birliği'nin Çerkesçe, Tatarca ve Uygurca gibi iki yüzü aşkın yerli dilinden pek çoğunu Rusça geriletmiştir. Sovyetler Birliği'nde de ABD'deki gibi "pota" ideolojisi belirleyici bir rol oynamıştır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 235). Dünya dayatılmış kültürel türdeşleşmenin yıkım getiren sonuçlarını geçmişte birçok kez görmüştür, ne yazık ki, dünyanın büyük bölümü de çoğulculuğa hâlâ düşmandır. ABD'de de Sovyetler Birliği'nde de bir zamanlar endüstrileşmenin, kentleşmenin, modernleşmenin ve eğitimin yayılmasının etnik bilinci azaltacağına, daha dar bağlılıkların sönererek yerlerini daha geniş olanlara bırakmasına yol açacağına inanılıyordu. İki ülke de pota yanılmamacasını anlamaya başladı. 1970'ler dirilen ulusçuluklar dalgasına tanık oldu, 1990'lar da Sovyetler Birliği'nin çöküşüne. Komünist ideoloji açısından çözüm bir dilin yerine bir başkasının geçmesi değil, etnik kimliğin ve ayrı ulusların bütün zemininin ortadan kalkmasıydı (Nettle ve Romaine, 2002, s. 319). Bu nedenle, devlet desteği Tuva dilini konuşma dili olarak bütünüyle yok olmaktan korumuştur. Bu başarısızlık sayılamaz. Çeyrek milyon Tuvaca konuşucusunun varlığı, sırf tek dilli değil de Rusça ve Tuvaca konuşan iki dilliler oldukları için göz ardı edilemez. Tuvaların çabalarıyla, kuşaktan kuşağa aktarma için makul bir zemin sağlanabilir.

Bazı toplumlarda iki dilli olmak -ister hep öyle olmuş olsunlar, ister hâkim dille temasları sonucunda olsunlar- gerçek bir avantaj olarak görülür (Crystal, 2010, s. 135). Ancak iki dilli bir toplum asimile olmuş tek dilli bir topluma çok hızlı dönüşebilir ve akıcı konuşurları iş işten geçene kadar neler olup bittiğini anlayamazlar (Trosterud'dan aktaran Crystal, 2010, s. 131). Bu nedenle, Tuvalar söz konusunda olduğunda, Nettle ve Romaine'in yazdığı gibi "tek dilliliğin yitirilmesine ağıt yakacak yerde iki dilliliğin kazancını benimsemeliyiz" (2002, s. 310). Nettle ve Romaine bu konuyu açık bir dille ifade ediyor:

"İki dilliliğin insanların boğazından içeri sokulamayacağı söylenmişti. Emirler olsun, masum aldrışsızlıkla olsun, tek dillilik de sokulmamalı. Dünyanın çeşitli bölgelerinde son birkaç yılda ve şu anda olup bitenlerin gösterdiği gibi, küresel köyümüz gerçekten çok kültürlü ve çok dilli olmalıdır, yoksa hiç olmayacaktır" (2002, s. 332).

Tuva Müziği

Asya'nın eskicil kültürlerinde işitsel sanatların ustası olan türkücü ile iyileştirme gücünün uygulayıcısı Şaman ya da Kam arasında yakın bir bağ vardır ve

Şamanizmin izlerine Türk topluluklarının çoğu müzik geleneklerinde rastlanılır. Şaman ile türkücü arasındaki bağ en açık olarak Şamanizmin yakın zamanlara değin geçerli olduğu Türk halkları yani Yakutlar ve Altay'daki çeşitli Türk toplulukları arasında görülür. Bu geleneklerde türkücü ile Şaman gerçekte birbirinden ayrı iki karakter ise de aslında bunların ikisinin de aynı kişi olduğuna ilişkin belirtiler vardır.

Vokal müzik, Altay Türkleri gibi öteki Sibirya Türk müziklerinin de çekirdeğini oluşturur. Sibirya'da türküler ya ezgisiz okunurlar ya da ezgiyle söylenirler. Örneğin, Sibirya'daki Türkler eski efsaneleri ve yabancı folkloru okurlar ve destanları ise türkü olarak söylerler. Bunlara sık sık iki telli saz ile eşlik edilir (örneğin, Altaylarda *topşur*, Hakaslarda *komus*, Şorlarda *komis*). Altaylılarda rastlandığı gibi bazı seslendirmelerde destanlar eşlik olmaksızın alçak bir sesle ezgilenirler. İslık, gırtlaksıl ve şiddetli sesler eskicil türküde sık kullanılır, çünkü bu anlamsız sesler tanrılar ve doğa ile yakın ilintilidir. Çalgı seslerine benzeyen bu tür seslerden sayılıp Tuvalarda sıklıkla rastlanan gırtlaksıl bir sesin tiz bir kafa sesiyle aynı anda tınlaması oldukça dikkat çekicidir. Altaylılar, Tuvalar ve Yakutlar gibi bazı Türk topluluklarında destanlar Şamanist düşüncelerle derinden kaynaşmıştır ve tarihsel kökenleri kuzey Asya'nın eskicil dünyasına uzanır.

Tuva'daki destan türkücüsü, *tool* (destan) sözcüğünden gelmek üzere *toolçu* diye adlandırılır. Altaylıların *çörçök*'ü gibi, Tuvaca'da *tool*, ister masallar ve kahramanlık öyküleri, ister kahramanlık destanları olsun, her türden anlatıyı ifade eder. Tuvalarda kahramanlık öyküleri temel olarak ezgisel okuma ya da türkü biçiminde seslendirilir; düz bir okuma görece yeni bir gelişmedir. *Toolçu*'nun gırtlaktan söyleme tekniği, görece daha büyük bir İç Asya Türk kültürel alanın müzik estetiği ve metafiziğinin yönlerini paylaşan tek Tuva müziği ögesi değildir. *Toolçu*'nun müzik üslubunu şekillendiren anlatımsallığa doğru olan bu eğilim, çalgısal müzikte de vardır. Türk toplulukları, müzikte anlatımsallık için yalnızca sözel şiiri değil, aynı zamanda *iğil* (kemençe) ve *homuz* (ağız tamburası) gibi çalgıları da yeğlerler. Bu iki çalgının da anlatımsal gücü vardır.

Çoğu Tuva müziği geleneksel olarak bir solo türkücü ve çalgıcı tarafından seslendirilir ve müzikçiler belirli bir tür veya üslupta uzmanlaşırlar. Bu tür ve üsluplar ise belirli toplumsal olaylardan kaynaklanmışlardır. Tuva'daki en çarpıcı müzik Tuvaların *höömey* diye adlandırdıklarıdır. Tuvaca ve Moğolcada *höömey*, “gırtlak” anlamına gelen bir sözcükten kaynaklanır. Dünya müziği literatürüne bir Moğol tekniği olarak giren *höömey* aslında Türklere özgü çok önemli bir tekniktir. Bugün aynı kökten olup “dilcik” anlamına gelen “*kömököy*” ya da “*kömöy*” gibi sözcükler Kırgızcada, “hümlemek” de Türkçe ve Türkmencede yaşamaktadır. Günümüzde yalnızca Tuvalar tarafından geliştirilen doğuşkan ya da gırtlaktan söyleme tekniği dünyadaki en ilginç vokal tekniklerden biridir. *Höömey*, “gırtlaktan türkü söyleme” anlamına gelir. Ancak, batılı araştırmacılar bu fenomene doğuşkan söyleme, bifonik ve difonik söyleme ve armonik ya da multifonik söyleyiş adları da vermektedirler. Bu teknikle tek bir türkücü aynı anda iki ve arasına da birbirinden ayrı üç ses çıkartır. Dudakların, dilin, çenenin, yumuşak damağın (*velum*) ve gırtlakın (*larinks*) özel hareketleriyle türkücüler, vokal olarak yaratılmış doğuşkanları ayrı ayrı şiddetlendirebilirler. Bu doğuşkanlar, normal söylemenin üzerinde bir ezgi oluşturur. Böylece, tek bir türkücü tarafından çokluseslilik yaratılmış olur. Tuva'da gırtlak türkücülerine *höömeyci* adı verilir.

Tuva'da *höömeyciler*, vokal üretimin farklı tiplerini simgeleyen çok sayıda farklı üsluplarda seslendirirler. Aksenov'a göre (1964) yaygın olarak bilinen beş üslup vardır: *kargıraa*, *sıgt*, *borbannadır*, *ezengiler* ve gırtlaktan türkü söyleme için genel bir terim oluşunun yanı sıra, belirli bir üslubun da adı olan *höömey*. Bunlar arasında *höömey* en eski üslup olduğu kabul edilir. Eski zamanlarda türkücüler tek bir üslupta ya da birbiriyle ilintili iki üslupta uzmanlaşmışlardı. Oysa çağdaş türkücüler, özellikle de genç olanları, yaygın olarak birkaç üslupla türkü söylerler. Çoğunlukla, kısa ezgisel söylemleri çokbiçemli potpuriler oluşturacak biçimde söylerler. Tuva'da beş esas söyleme tekniğinden biri olan *kargıraa*'da en kalın anases bulunmaktadır. Türkücüler bir düzine kadar altbiçem tanımaktadır: *hovu kargıra* ("ova/bozkır kargıraası"), *dag kargıraa* ("dağ kargıraası"), vb. *Kargıraa*, sözsüz ezgiler yerine genellikle sözlü türkülerde uygulanır.

Tuvalar, Avrasya'da gırtlaktan söylemeyi uygulayan tek halk değildir. *Höömey*, Batı Moğolistan'da ve Volga bölgesindeki Türk topluluklarından biri olan Başkurtlar tarafından, ayrıca Hakas ile Yakutlarca yaşatılmakta ve geliştirilmektedir. Başkurtlar'da *höömey*, *özlau* (ıslık) diye adlandırılır. Öteki Volga-Ural halklarında pek uygulanmayan bağımsız bir tür olan *özlau*, gırtlaksız bir türkü söyleme metodudur, bunda seslendirici önce son derece derin bir göğüs tonu yaratır ve anasesin üst partilerine dayanan tiz perdeli bir ezgisel çizgi oluşturur. Böylece tek bir türkücü tarafından çoklusesli bir müzik yaratılmış olur. Ancak, Avrasya'nın hiçbir bölgesinde *höömey* Tuva'da olduğu gibi çeşitlilik göstermediği gibi aynı ustalıklarla söylenmez. Levin'e göre, Özbek *bahşlı*ların yarattığı doğuşkanlar asla Tuvaların *höömey* biçiminde boğumlanan doğuşkanların berraklığı ve yoğunluğuna ulaşamaz, oysa yine de *bahşlı*ların ses dünyasında yer alır (Levin, 1996). Tıpkı, *kobuz* gibi, bazı Türk çalgılarının bize türkücü ve Şaman arasındaki yakın bağı anımsatması gibi bu özel türkü söyleme tarzı da türkücü ve Şaman arasındaki ilişkiyi bize anımsatır. Belki de Türk topluluklarının en eski özelliklerinden bazılarının, özellikle Şamanist inanç ve edimlerin, Altay Türklerinde korunmuş olması bir rastlantı değildir. Bu özellikler, Tuvalar, Hakaslar ve Tofalar gibi Altayların içinde ya da dolaylarındaki öteki Türk toplulukları için de geçerlidir.

Son yıllarda, gırtlaktan söyleme tekniği, füzyon ve neo-Şamanizmin popülerleşmesiyle birlikte Alaş, Hün Hürtü, Kongar-ool Ondar, Sainkho Namçılak, Şu-De ve Yat-Kha gibi Tuvalı sanatçı ve topluluklar uluslararası başarı elde etmişlerdir. Binlerce yıllık tarihi olan çoklusesli *höömey* türkülerindeki hipnotik vokal teknikleriyle modern Tuva müziği, geleneksel kadar yeniliğin de değerlerini yansıtmaktadır.

Hün Hürtü

Hün Hürtü, Tuva müzik kültürünün uluslararası alanda seçkin bir temsilcisi olarak 1990'larda yükselen bir müzik topluluğudur. Topluluğun adı güneş ışınları anlamına gelip Tuva'da gün doğumundan hemen sonra ya da gün batımından hemen önce oluşan güneş ışınlarının dikey ayrışmasıyla ilgilidir. Hün Hürtü'nün üyelerine göre bu ışınları oluşturan ışığın kırılması, Tuvaların gırtlaktan söyleme tekniğinde vurgulanan doğuşkanların üretildiği sesin "kırılması"na benzemektedir.

1992 yılında kurulan Hün Hürtü'nün ilk üyeleri Kaigal-ool Khovalyg (1960), Albert Kuvezin (1965), Sayan Bapa (b 1962) ve Aleksandr Bapa (1958)'dan oluşuyordu. Ardından, Albert Kuvezin and Aleksandr Bapa kendi topluluklarını kurdukları için

Hün Hürtü'ye Anatoli Kuular (1967) ile Alexei Saryglar (1966) katıldılar. İkininli yıllara gelindiğinde ise Anatoli Kuular topluluktan ayrılınca yerini Andrey Mongush aldı. Andrey Mongush da ayrılınca topluluğa Radick Tyulyush katıldı (bk. Ek 1.).

Hün Hürtü eski müzik seslendiren yeni bir topluluktur. Başarıya birden bire ulaştılar denilebilir. Hün Hürtü Kuzey Amerika'da ilk dinletilerini 1993'de verdiler. Türkiye'ye ise ilk kez 1996 yılında geldiler. Tuvalar tarafından geliştirilen gırtlaktan söyleme tekniği dünyanın en ilginç vokal tekniklerinden biridir. Bu tekniği kullanan Hün Hürtü bugüne değin dünyanın pek çok ülkesinde dinletiler vermiş, Kronos Dörtlüsü, Frank Zappa, Chieftains, L. Shankar, Johnny Watson, Kodo davulcuları, Moskova Sanat Üçlüsü, Hazmat Modine, Carmen Rizzo, Malerija, Sainkho Namtchylak, Ross Daly ve Bulgar Kadın Korosu Angelite gibi pek çok sanatçı ve toplulukla beraber sahnede yer almış ve albüm yapmıştır.

Hün Hürtü'nün türkü düzenlemeleri ile performans üslubu, topluluk üyelerinin Sovyet Kültür Bakanlığı'nın himayesinde pop esinli biçimlerde Tuva "ulusal" müziğini seslendirmek için kurulan topluluklardaki deneyimleriyle şekillenmişti. Yine de Hün Hürtü, Sovyet öncüllerinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Standart bir Sovyet "ulusal" müzik topluluğu modelinden sakınan Hün Hürtü, tıpkı Batıdaki yeniden canlandırmacı folk müziği grupları gibi bir topluluk olarak ortaya çıktı. Hün Hürtü'nün tüm üyeleri Tuva'nın geleneksel yaşam tarzına sahip olduğu hâlde dağlarının çoğunu, aile ve komşularından gelen işitsel aktarım yoluyla değil, derlemeler, kayıtlar ve alan çalışmaları sayesinde oluşturdular. Hün Hürtü'nün müzik üslubunun bu denli nitelikli olması, gırtlaktan söyleme (*höömey*), uzun havalar (*uzun ır*) ile sahne performansı için düzenlenmiş geleneksel Tuva çalgıları ile yapılan çalgısal eşliğin bireşiminden oluşmaktadır. Hün Hürtü'nün seslendirdiği bazı üslupların popüler versiyonları olan parçalar, geleneksel çokluseslilik (multifoni) ve batı çoksesliliğinin (polifoni) bireşimi olan folk düzenlemeleridir.

Gırtlaktan türkü söylemenin Tuvalar için geleneksel olarak esrime için işlev göstermiş olduğu, doğal güzelliklere duyulan hayranlık, aşk veya yalnızlık tarafından yaratılan yüksek duygusal durumlara bir tepki olarak kullanılmış olduğu düşünülür. Otlaklarda tek başlarına yaya ya da atlı olarak dolaşırken çobanlar birbirleri için değil, kendileri için, dağlar, bozkır ve atlar için türkü söylerler. Aynı zamanda da, türkü yoluyla kendilerini halklarının ethosu ile özdeşleştirirler.

Gırtlak türküsü aynı zamanda, öteki müzik biçimleri ve türlerinin ses örgüleri ile de yakın bağlar içerir. *Höömey* tınısının Tuva'daki en yaygın çalgı olan *homuzun* tınısına (ağız komuzu ya da ağız tamburası) bu denli benzer oluşu bir rastlantı değildir. Bir ustanın ellerinde ağız tamburası bir insan sesine dönüşür, gırtlak türküsünde ise, insan sesi ağız tamburasının sesine dönüşür. Tuva'da türküler, *ıgil* ya da *bızançı* adındaki kemençeler ve *doşpulur* (*saz*) eşliğinde ya da eşiksiz olarak seslendirilir. Tuva telli çalgılarından *bızançı* ve atbaşı bir kemençe olan *ıgil*, gırtlak türküsü gibi doğuşkanlar bakımından zengindir. Her iki çalgı da türküleme eşlikte çalınabilir. Üstelik tıpkı gırtlak türküsünün aşk ve yalnızlık veya doğal dünyanın güzelliği ve canlılığı üzerine yorum getirmesi gibi, *ıgil* ile seslendirilen ezgiler de atlarla ilgili öyküler anlatıyor olarak algılanırlar. *ıgil*, atın bir müziksel kişileştirilmesi diye nitelenebilir, çoğu parçası atlardan yararlanılarak yapılır (üstü at derisinden, telleri at bağırsağından, yayı at kılından yapılır) ve boynuna eklenen simgesel bir at başı ile taçlandırılır. *ıgil*, Hün Hürtü'nün kurucularından Kaigal-ool Khovalyg tarafından ustalıklı çalınır.

Tuva müziğinde canlı bir biçimde belirtilen, doğa ve doğaüstü arasındaki diyalog, bugün çoğunlukla ortadan kalkmış olan, müziğin amacına ilişkin eski bir anlayışı da ifade eder. Bu anlayışa göre, müzik yalnızca bir eğlence biçimi değildir. Müzik aynı zamanda doğa ile insanlık arasındaki ilişkiyi de ortaya koyar. Çok eski dönemde oluşan bir estetik ideal olan insanla doğanın ayrılmazlığı, tümüyle çağdaş Sayan-Altay Türklerine, kısmen de Tuvalara özgüdür (Süzükei, 2011, s. 327). Doğal çevre, Tuvaların inanç dizgeleri ve tinsel değerleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Hün Hürtü'nün başarısı, bu eski sanatı modern bir konser dekoruna uyarlarken, onu esinlendiren geleneksel toplumsal dünyanın ruhunu ve canlılığını da korumasındadır.

Pek çok kez dünya turuna çıkan ve olağanüstü kayıtlar yapan Hün Hürtü, dünyada en çok tanınan Tuvalı *höömei* topluluğudur. Bu etkinlikler ve katıldıkları çalıştaylarla topluluk dünyanın dört bir yanında gırtlaktan söyleme tekniğine büyük ilgi gösterilmesini sağladılar. Ayrıca, dünya müziğinin en iyi çalgıcıları arasına girmeyi de başardılar. Pek çok uluslararası sanatçı ile birlikte dünya müziğinin yeni biçimlerini bireştirdiler ve Tuva müziğini kullanarak yeni düzenlemelere imzalarını attılar. Tuva müziğini yeniden canlandırmaları ve müzikteki başarılarından ötürü Hün Hürtü 2001 yılında Tuva hükümeti tarafından Yirminci Yüzyılın Tuva Büyükleri arasında sayıldılar. Ayrıca, dünyada Tuva'nın kültür elçisi oldular.

Batılıların Tuva müzik kültürüyle karşılaşmaları, kendi geleneklerinde yeni akımları, trendleri getirmiştir. Bugün dünyada, Berkeley'den Montreal'e; Boulder'dan Helsinki'ye, İngiltere'den Japonya'ya; Paris'ten Minneapolis'e; Amsterdam'dan, Seattle'a kadar gırtlaktan söyleme tekniğini kullanan pek çok sanatçı vardır. Ayrıca, gırtlaktan söyleme tekniğini öğretmek ve yaygınlaştırmak için International Association for Harmonic Singing (Minneapolis, ABD) ve International Scientific Center "Khoomei" (Kızıl, Tuva) gibi pek çok dernek kurulmuş ve "Montreal Throat-Singing Festival" gibi bazı festivaller düzenlenmiştir. Ancak, bu tekniğin dünyanın dört bir yanında seslendiricilerinin olması bu geleneğin tehlike altında olmadığı anlamına gelmez.

Ne Yapılabilir?

Antropolog Dell Hymes'in dediği gibi, "*Bir toplum hakkında düşünmenin bir yolu, o toplumun barındırdığı ve barındırabileceği sesler açısından düşünmektir*" (Hymes'dan aktaran Nettle ve Romaine, 2002, s. 324). Nettle ve Romaine ise şöyle yazar:

"Herhangi bir türün soyunun tükenmesi, benzeri olmayan bir çevre parçasının feda edilmesini nasıl beraberinde getiriyorsa, dillerin, kültürlerin ölmesine izin vermek de doğrudan doğruya dünyaya ilişkin bilgi toplamızı azaltır, çünkü dünyanın zenginlik ve çeşitliliğini dile getiren seslerden kimilerini ortadan kaldırır... Göçüp giden her sesle birlikte geçmişte ve bugün kim olduğumuza, ne olabileceğimize ait bir parçayı daha yitiriyoruz. Çevremizin en küçük parçasını bile korumaya çaba gösterirsek, aynı zamanda gelecekteki seçim fırsatlarını ençoklaştırma çabası göstermiş oluruz. Çeşitlilik, deyimlerdeki gibi yaşamın çeşnisi değil, ön gereğidir" (Nettle ve Romaine, 2002, ss. 324-325).

Crystal'ın belirttiği (2010, ss. 155-168) tehlikedeki dillerin korunmasına ve gelişmesine yardımcı olacak önkoşullar, Tuva müziği gibi tehlike altındaki bölgesel müzikler için de geçerlidir:

1. Tehlike altındaki bir müzik türü eğer seslendiricileri hâkim toplum içinde prestijlerini artırırorsa gelişebilir. Bunun için ibadet yerleri, kültür merkezleri ve belediyeler gibi kamu alanlarında etkinlikler artırılmalıdır. Geleneksel dinsel bağlar ve uygulamalar, müziğin canlandırılması için motivasyon sağlamaları bakımından konuşulan diller kadar önemlidir. Canlandırılan müzik elbette aslıyla aynı olmayacaktır; en bariz farklılık, aslen sahip olduğu işlevlerinin kalmamasıdır ve eski ezgilerin pek çoğu kaybolmuştur.

2. Tehlike altındaki bir müzik, eğer seslendiricileri hâkim toplum içinde zenginliklerini artırırorsa gelişebilir. Dünyanın pek çok bölgesinde görüldüğü gibi, turizm tehlikedeki bir müziğe önemli yararlar getirebilecek hizmet sanayisine iyi bir örnektir. Örneğin, Havaii müziği, turizmden bu şekilde yararlanmışır. Ancak müziğin gelişmesi için kültürün bir bütün halinde tanıtılması ön koşuldur. Dilin önemli bir rol oynadığı ve bu nedenle ekonomik başarıya katkı yaptığı turizm, (çeşitliliği vurgulayan) sanatlar ve yerel üretim endüstrileri gibi bazı alanlar vardır. Yerel diller de değerli görülmelidir çünkü toplumsal birlik ve yaşam gücünü artırır, kültürle duyulan gururu beslerler ve topluma (ve böylece iş gücüne) özgüven verirler.

Müzik, sanat ve edebiyat, bir toplumda özgüveni artırmanın önemli bir yoludur. Hikâye anlatımları, tiyatro grupları, şiir dinletileri, konuşma ve türkü yarışmaları gibi kültürel buluşmalar düzenlenebilir. Güçlü bir edebiyat geleneği sadece yerli grubun içinde değil, toplumun genelinde büyük prestij kaynağı olabilir. Eski yazıları okumanın veya eski hikâyeleri dinlemenin verdiği zevk, kimlik ve tarih bilincinin ürettiği güvenlik hissi gerçektir (Crystal, 2010, s. 135).

Yukarıda ayrıntılı olarak söz ettiğimiz gibi Türk topluluklarında destan söylemenin özelliklerinden birisi, gırtlaksız türkü söyleme biçimi ile gergin bir sesin kullanılışıdır. Buna Altaylılar, Tuvalar, Özbekler, Karakalpaklar ve Türkmenlerde de rastlanılır ve sık sık destan türküsünün Şamanist kökenleriyle ilintilendirilir. Dörtlülükler ya da beyitlerle atışan Türk âşıklar ve Kırgız akınlar gibi, Altay *kayçılar* da *aytis* (türkü yarışması) olarak bilinen doğaçlama dize atışmalarıyla yarışır. Bazı türküçüler festivallerde yer alan büyük türkü yarışmalarında üne kavuşurlar. Bu atışmalara güney doğu Altaylılar, Telengitler ve Şorlar'da rastlanılır. Binlerce yıllık tarihi olan çoklusesli *höömei* türkülerindeki vokal teknikler, ileride düzenlenecek şenliklerde buluşabilir. Tuva, Altay, Başkurt, Hakas, Kırgız, Şor ve Yakut türküçülerin yer alacağı şenlik ve yarışmalar düzenlenebilir.

3. Tehlike altındaki bir müzik türü, eğer seslendiricileri hâkim toplum gözünde meşru güçlerini artırırorsa gelişebilir. Yirminci yüzyılın son yıllarında dünya müziğinin yaygınlaşması, kamuoyunun kültürel ve dilsel haklara gittikçe artan sempatisinden nasibini almıştır. Bu nedenle, yerel müziklere, dillere, kültürlere ve etnik azınlık haklarına ayrıcalık getirmek, çoklümüzlülüğü desteklemek gerekmektedir. Herkes istediği müziği seslendirmekte ve dinlemekte özgürdür ve hiç kimse şu ya da bu “resmî” müziği seslendirmeye zorlanmamalıdır. Azınlıklara özgü müzik, giyim ve yiyecekler genellikle kabul görür ve ana çığırın parçası olmalarına izin verilir. Çözüm herkese aynı dili konuşurmaya çalışmak, aynı müziği dinletmek, zorlayıcı resmi kimlikler dayatmak ya da muhalif sesleri susturmak değil, iktidar dengesizliklerini düzeltmeye çaba göstermektir. Modernleşme insanın dilini, kültürünü, yerel kimliğini yitirmesini gerektirmeyebilir. Batının özel tarihsel koşullarında ortaya çıktığını ve politik birliğin en önemli parçası olarak dilsel

birliğin sağlanmasına dayandırıldığını gördüğümüz ulus-devlete seçenek oluşturacak yönetim biçimleri bulunmalıdır. Çünkü ulus-devletlerin çoğu çokludilli ve çoklukültürlüdür.

4. Tehlike altındaki bir müzik, eğer seslendiricileri eğitim sisteminde güçlü bir varlığa kavuşursa gelişebilir. Okul ortamı müzikçiler için daha fazla seslendirme ve dinleme fırsatı sunar çünkü müfredatın gerektirdiği yerleri öğrenmek zorundadırlar ve (dinsel ve kültürel toplantılar gibi) okulun önyak olduğu sosyal ortamlarda müziği kullanırlar. Bir müzik türünün tarihi, dağılımı ve bestecileri hakkında bilgi sahibi olmak önemli bir güven kaynağıdır.

5. Tehlikedeki müzik, bestecileri ve seslendiricileri müziklerini yazabiliyorsa gelişebilir. Bir müzik türünün yazılmış olması, o türün kesinlikle hayatta kalacağı anlamına gelmez. Yine de bir müzik türü nesiller arasında aktarılma aşamasını geride bırakmışsa, yazılması geleceğini daha fazla güvence altına alır. Müziğin yazılı simgelerinden oluşan müzik yazımı, müzik kültürünün simgesel ve bildirişimsel dizgeleri için gereklidir. Dünya müzik kültürlerinde müziği simgelemek için geliştirilmiş pek çok müzik yazımı dizgesi vardır. Günümüzde en yaygın soyut simgeler müzikte yer alır ve müzik yazımı entelektüel bir adım gerektirir. En uygun nota sisteminin geliştirilebilmesi ve metot gibi öğrenim gereçlerinin hazırlanması için müziğin ses sisteminin nasıl işlediğinin çözülmesi gerekir. Aynı zamanda, bu adım tartışmalara da neden olabilir. Bu yüzden gelişim açısından bu öneriye temkinli yaklaşılmalıdır çünkü işitsel gelenekle aktarılan eserler dinamik bir karakter taşır. Bu eserler, tekrar seslendirildiğinde değişir, seslendirici ve dinleyici arasındaki canlı etkileşime dayanır ve pek çok işitsel olmayan iletişim aracı kullanır. Yazıldıklarında durağanlaşır, şekli başkalaşır ve diyalog unsurunu yitirir. Ayrıca, müzik yazımı, eserlere hayat veren pek çok unsuru taşıyamaz. Her tür kayıt, versiyonlardan herhangi birine öncelik tanır ve işin püf noktasının anlatım çeşitliliğinin önünü açmak olduğu bir gelenekte çok şey kaybeder.

6. Tehlike altındaki bir müzik, eğer seslendiricileri elektronik teknolojisini kullanırsa gelişebilir. Bir azınlık müzik kültürünün internette varlığını hissettirebilmesi son derece mümkündür ve bazen servis sağlayıcılar tarafından bazı müziklerin sansürlenmeye çalışılmasına rağmen bu gerçekleşmeye başlamıştır. Daniel Nettle ve Suzanne Romaine, birçok dil ölümü örneğinde, geçişin seçim olanaklarındaki artış nedeniyle değil, demokratik olmayan bir güç uygulanması sonucunda seçim alanının daralması yüzünden gerçekleştiğini gösteriyor. Bu güç hemen hemen her zaman toplulukların geçim kaynaklarına ulaşmalarının engellenmesi yoluyla kullanılmıştır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 253). Bu durum müzik ve müzikçiler için de geçerlidir.

Sonuç

Dilbilim, antropoloji ve etnografya oluşum aşamasındayken veri toplama başlı başına bir amaç olarak görülürdü (Crystal, 2010, s. 170). ABD kültürel antropolojisinin kurucusu kabul edilen Boas'ın sözlü kültürlerin dilleri ve adetleri kaybolmadan önce yazıya dökme çabalarına "kurtarma etnografyası" denirdi (Emerson, Fretz, Shaw, 2008, s. 21). Franz Boas (1858-1942) ve öğrencileri, Kuzey Amerika'daki rezervasyonlarda yaşayan ve "kaybolup gittiğini" düşündükleri Amerika yerlileri arasında uzun alan araştırmaları gerçekleştirmişler, bunun için lengüistik, folklorik, maddi kültür, müzik ve toplumsal örgütlenme ilişkin verileri

toplamışlardır. Bu yaklaşım, ABD kültürel antropolojisini toplumsal yapı odaklı Britanya sosyal antropolojisinden ayırt eden en önemli yöndür (Emiroğlu ve Aydın, 2003, s. 157). Demek ki, yerel dil ve müzikleri kurtarma girişimleri, antropolojide, dilbilimde ve etnomüzikolojide 100 yıldan daha uzun bir zaman, yirminci yüzyıl başlarından beri süregelen bir süreçtir. Ancak bu etnografik çalışmalar yeterli değildir.

Bu tür etnografik çalışmalarla Tuva müziklerinin ivedilikle derlenmesi ve belgelendirilmesi gerekmektedir. Belgeleme müzik araştırmacılığının olmazsa olmazıdır ve başlı başına büyük bir girişimdir. Destan ve hikâye anlatımı, dualar ve topluluğa hitabet türü konuşma biçimlerinin kaydedilmesine de önem verilmelidir. Müziğin derlenmesi yazılı, işitsel, görsel ve multimedya kayıtlarını ve teyipten veya yüz yüze iletişimden müziklerin yazıya dökülmesini kapsar. Türk ses dünyasındaki müziklerin pek azı derlenmiştir. Çoğu durumda müziğin kalıcı tek kaydı bu derlemeler olacağı için kalitesinin, veri çeşitliliğinin olabildiğince iyi olması şarttır. Ses kayıtları özellikle önemlidir çünkü bunlar dilin ve müziğin dinamik yönlerini (örneğin, karşılıklı konuşma ve seslendirme stratejilerini) başka hiçbir yöntemin yapamayacağı kadar iyi yakalar. Görsel kayıtlar, yüz ifadeleri, mimikler, vücudun duruşu ve hareketi gibi sözlü olmayan iletişimin de kaydının tutulmasını sağlar.

Dünyadaki dillerin çoğu yalnızca düşüşe değil yok olmaya da açıktır. Dünya dillerinin yarıdan fazlası can çekmektedir; yani bir sonraki nesle tam olarak aktarılmamaktadır (Crystal, 2010, s. 32). Konuşur sayısı tehlike durumunun ilk göstergesidir. Nüfusu belli bir sayının altına düştüğünde bir toplumun kimliğini nasıl koruyabileceğini kestirmek zordur (Crystal, 2010, s. 27). UNESCO verilerine göre tehlike altındaki Türk dillerinden biri sayılan Tuvaca gibi Tuva müziği de bugün tehlike altındadır.

Tuvalar dünyanın en eski türkü söyleme biçimlerinden birini korumaktadırlar. Bu yüzden, küçük ölçekli topluluk yerleşimlerinin korunması ve yaratılması Tuvacaya ve Tuva kültürüne destek olabilir. Hiçbir dil ya da kültür kuşaktan kuşağa aktarılması bir başkasına bağımlıysa kalıcı olamaz (Nettle ve Romaine, 2002, s. 309). Genç kuşaklara aktarılmayan diller gibi müzik kültürleri de ölür gider. Antropolog Daniel Bates'in yazdığı gibi

“Dil bir kültürü yansıtır, güçlendirir ve hatta biçimlendirir. Bir halkın dili yerini bir başka halkına bırakırsa, kültürleri de ikame edilmiş olur. Şu hâlde dil, bir grubun kültürünün bir simgesi olmaktan öte bir şeydir. Geniş ölçüde grubun kimliğini -tikel düşünme ve davranma tarzlarını- güçlendirir” (Bates, 2009, s. 77).

İnsanın kendi dilini terk etme kararı, dili ya da lehçeyi konuşan toplumdaki özgüvenin azalmasından kaynaklanır. (Crystal, 2010, s. 134) Örneğin, Azerbaycanlı ünlü besteci, piyanist ve şarkıcı Aziza Mustafa Zadeh, İstanbul'da verdiği ilk dinletisinde seslendireceği parçaların duyurusunu Türkiyeli izleyiciye Azerice değil de İngilizce olarak yapmış ve büyük tepki toplamıştı. Kültürel ve dilsel türdeşleştirme güçlerinin şimdi yerli halklardan yana hizmete zorlanması gerekmektedir (Nettle ve Romaine, 2002, s. 330). Müziksel ve dilsel türdeşleşmeyi, özellikle de İngilizcenin ve Anglo-Amerikan popüler müziklerin yayılmasını sağlayan küresel güçler, birer direniş aracı olarak da harekete geçirilmelidir.

Etnomüzikologların tehlike altındaki müzikleri seslendirenlerle yapmış oldukları çalışmalarını ve sanatçıların sıradan insanların dikkatini küresel müzik krizine

çekmeleri gerekmektedir. Bir ülkede insanlar yalnızca bilgi edinerek tehlikedeki diller ve müzikler konusundaki fikirlerini değiştirip tutumlarını iyileştirmezler; tartışmalar insanların bam teline dokunmalıdır. Özellikle de sanat türlerinin konuyu ele almasını sağlamak gerekir. Dili konu alan çok az şiir, oyun, roman ve başka edebiyat türleri bulunmaktadır. Müzik, resim, heykel, dans ve diğer sanat dalları da göz ardı edilmemelidir (Crystal, 2010, ss. 120-121). Dillerin gelişimi için de dans ve müzikten yararlanılabilir. Örneğin, Pasamakuodi dilini genç kuşak içinde hak ettiği en yüksek yere geri getirmek için ilk adım geleneksel dansın yeniden yaygınlaştırılması olmuştur (Nettle ve Romaine, 2002, s. 302).

Daniel Nettle ve Suzanne Romaine, bütün dünyadaki en büyük biyolojik ve dilsel/kültürel çeşitlilik alanları arasında, ortak bir biyolojik/dilsel çeşitlilik dağılımından söz edilmesine olanak veren çarpıcı örtüşmeler bulunduğunu gösteriyor (Nettle ve Romaine, 2002, ss. 56-90). Bir dilin söz varlığı, bir kültürün dünyaya anlam vermek ve yerel ekosistem içinde yaşayabilmek için konu edip sınıfladığı nesnelerin dökümüdür. Dolayısıyla, Tuvaca, gırtlaktan türkü söylemenin kültürel ve doğal önemini yansıtır. Tuvaca'da kullanılan kelime ve deyimler gibi Tuva müziği de bize konuşmacı ve seslendiricilerinin eski düşünüş biçimi ve yaşadıkları kültürel temaslarla ilgili ipuçları verir.

İnsanlar, dilleri ve geleneksel kültürleri olmaksızın da pekâlâ yaşayabiliyor diye, dayatılmış tek biçimliliğin iyi bir şey olduğu ya da bir halkın dilini yitirmesiyle üstünde durmaya değer bir şeyin yitirilmiş olmayacağı sonucuna varmak gerekmez (Nettle ve Romaine, 2002, s. 50). Dil ve müzik, canlı türlerinin çeşitliliği korunacaksa ayakta tutulması gereken karmaşık bir ekolojinin parçasıdır. Yeryüzündeki yerli dillerinde ve yerel müziklerinde büyük ölçüde belgelenmemiş engin bir bilimsel bilgi toplamı bulunmasına karşın, modern bilim olarak kabul gören şey hâlâ büyük ölçüde Avrupalıların dünya görüşüne ve dillerine, özellikle de İngilizceye dayalıdır (Nettle ve Romaine, 2002, s. 132). Dil çeşitliliğinin korunması dil dağarlarının ve kültürlerin değişmeden kalması demek değildir (Nettle ve Romaine, 2002, s. 282). Çeşitlilik kavramının öbür yüzüne bakarsak karşımıza kimlik çıkar ve herkes kimliğini önemser. Her dilin büyük bölümü kültüre özgü olduğundan, insanlara dil ortadan kalktığında geleneksel kültür ve kimliklerinin önemli bir bölümü de yok olacak gibi gelir (Nettle ve Romaine, 2002, s. 314). Dil gibi müzik de etnik kimliğin güçlü sembollerindedir.

Ron Crocombe, kültürel ve dilsel birörnekliliğin neden istenecek şey olmadığını açıklıyor:

“Tek bir dünya kültürü kadar insan yaratıcılığını donuklaştıracak, kültürel çeşitliliğini yoksullaştıracak hiçbir şey yoktur. Kültürel birörnekliliğin barış getirmesi beklenemez. Daha çok totaliterlik getirmesi muhtemeldir. Tekcil bir sistemde ayrıcalıklı birkaç kişinin egemenlik kurması daha kolaydır. Kültürel çeşitlilik dünyanın gizli zihin sağlığı ve doyumluluk kaynaklarındanır” (Crocombe'den aktaran Nettle ve Romaine, 2002, s. 324).

Crystal'ın da belirttiği gibi

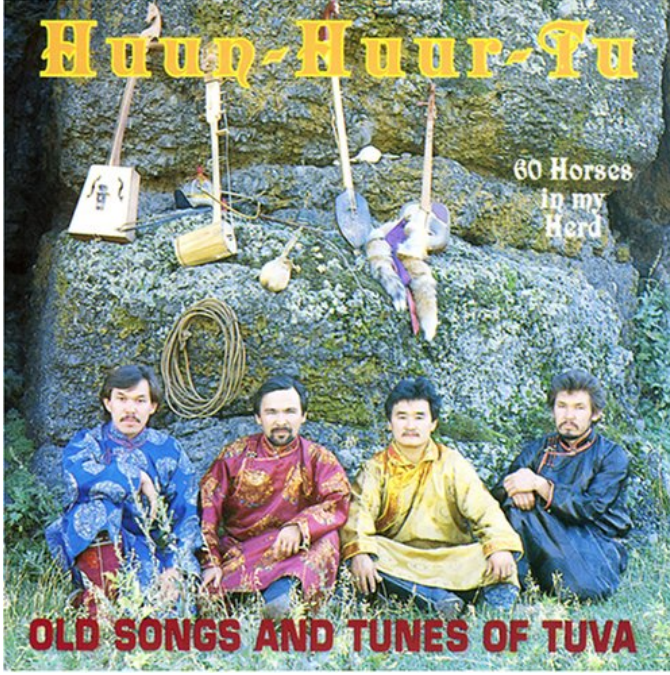
“Gün gelir daha küçük kültürleri ve dilleri korumak için savaşmak, tarih sahnesinden çekilmeden önce bizi insan yapan en önemli şeyleri korumak için savaşmak olur” (Crystal, 2010, s. 85).

Tehlikedeki müzikler için destek toplama işine girişmeden önce uzun süre beklediğimiz için müziklerin yaşayan eşsizliklerini kutlamak yerine cenazelerin ardından ağıtlar yakabiliriz. Eğer biz bu insanlara gerçek anlamda yardım götürmezsek, bütün bu çalışmalar anlamsız kalacak ve Tuva müziğini ileride yalnızca kaset, sidi ve internetteki kayıtlardan dinleyebileceğiz. Tuvaca yitirilirse, dilin kodladığı geleneksel kültür ve dünya görüşü de yok olacaktır. Dille birlikte böylesine canlı Tuva müzik teknikleri de yitirildiğinde Türk dünyası çok önemli bir Türk kültürünün arkasından ağıt yakmak zorunda kalabilir. Bu seslerin kaybolmaması ve özellikle Tuva müziğinin yeniden canlanması için çokluseslilik ve çoklukültürlülüğün kazancını benimsemeliyiz.

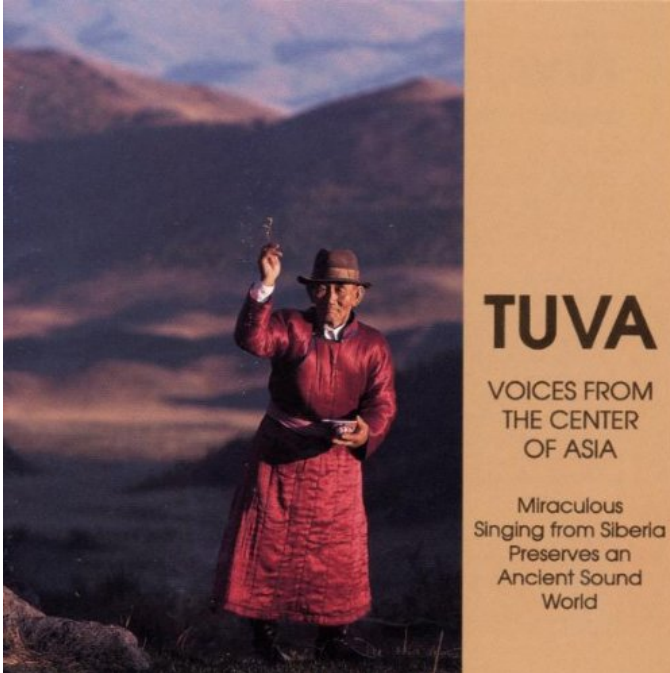
KAYNAKÇA

- Aksenov, A. N. (1964). *Tuvinskaia narodnaia muzyka* [Tuva Halk Müziği], Moskova.
- Arıkoğlu, E. ve K. Kuular. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bates, D. (2009). *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Becker, J. (1986). Is Western Art Music Superior?. *The Musical Quarterly*. 1986/72(3), 341-359.
- Blumenfeld, L., yay. haz. (1993) *Voices of Forgotten Worlds: Traditional Music of Indigenous People*. New York: Ellipsis Arts.
- Crystal, D. (2010). *Dillerin Katli: Bir Dilin Ölümü Bir Milletın Ölümüdür*. 2. baskı. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Duranti, A., yay. haz. (2005). *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Emerson, R. M., R. I. Fretz, L. L. Shaw. (2008). *Bütün Yönleriyle Alan Çalışması: Etnografik Alan Notları Yazımı*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Emiroğlu, K. ve S. Aydın. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Feld, S. (1990). *Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics, and Song in Kaluli Expression*. 2. baskı. Filadelfiya: University of Pennsylvania Press.
- Levin, T. (1996). *The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia (and Queens, New York)*. Bloomington: Indiana University Press.
- Levin, T. ve V. Süzükei. (2006). *Where Rivers and Mountains Sing: Sound, Music, and Nomadism in Tuva and Beyond*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nettl, B. (1985). *The Western Impact on World Music: Change, Adaptation, and Survival*. New York: Schirmer Books.
- Nettle, D. ve S. Romaine. (2002). *Kaybolan Sesler: Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Süzükei, V. (2011). Tuva Müziğinin Eski Türk Kökleri Üzerine. *Türkiye'de Müzik Kültürü Kongresi Bildirileri*. Oğuz Elbaş vd., yay. haz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, ss. 323-327.
- Tansuğ, F. (1996) The Tuvans of the Steppes Come to Istanbul. *Turkish Daily News*. November 15, 1996, B1.
- Tansuğ, F. (2008). *Novyi vzgliad na muzyku tiurkskikh narodov Evrazii* [Avrasya Türk Müziklerine Yeni Bir Bakış], İstanbul.

EKLER

Ek 1. Hün Hürtü topluluğuna ait bir albüm kapağı.

Ek 2.

ALTAYCANIN TELENGİT LEHÇESİNİN TELENGİT-TELESS VE ÇUY AĞIZLARININ BAZI FARKLILIKLARI¹

Alyona TAZRANOVA

Telengitler Rusya Federasyonu'nda yaşayan köklü halklardan birisidir. Onların, etnogenezleri bağlamında Dağlık Altayda Türk dilini kullanan eski halklardan biri olduğu düşünülmektedir. Bilimsel çalışmalarda kullanılan etnik isim *Telengit* sözcüğü (Rusça *Telengi*, *Telenget*, *Teleut*) bir halk ismidir. Bu halk ismi Eski Türk *Tele* etnonimi ve Moğolca çoğul eki ile oluşmuştur. Rus kaynaklarında özellikle son zamanlardaki araştırmalarda, bazen Telengit etnonimi doğru olmayan *Teleut* şekli ile karıştırılmaktadır. Eskiden Ruslar, Telengitleri *Kalmuklar*, *Uryanhay*, nadiren de *Tatar* olarak adlandııyorlardı.

Telengitler Asya'nın merkezinde, dört ülkenin Çin, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya'nın sınırlarının kavşağında oturmaktadır. Telengitler Altay Cumhuriyetinin Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinde yaşamaktadırlar. Koş-Ağaç bölgesinde Telengitler Kuray, Çagan-Uzun, Ortolik, Muhor-Tarahta, Beltir, Kokorya köylerinin asıl nüfusunu oluşturmaktadır. Ulagan bölgesinde Telengitler Ulagan, Saratan, Balıkça, Yazula, Kara-Küdü, Balıktuyul, Köö, Çibilü, Pasparta, Çibit ve Aktaş köylerinde yaşamaktadır.

1897 nüfus sayımı verilerine göre Çuy havzasında 1. ve 2. Çuy nahiyelerinde 15 soydan (*sök*) birleşen 4.849 Telengit ve Teles yaşamıştır. XX. yüzyılın sonunda Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinde 18 yapı-söökler kaydedilmiştir. Bunlardan sayıları çok olanları *Köbök*, *Sagal*, *Kıpçak*, *Mool*, *Teles*, *İrkit* ve *D'abak*... söökleridir.

2000 yılında Telengitler Rusya Federasyonunun az sayılı halklarından biri sayılmıştır. Bu günlerde özellikle Altay Cumhuriyetinin güney Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinin yerli oturanları kendini Telengit olarak kabul etmektedir. 2002 nüfus sayımına göre Altay Cumhuriyetinde Telengitlerin toplam nüfusu 2.368 kişiydi. Fakat Telengitler kendi nüfuslarını 15.000 kişi olarak kabul etmektedir. Sovyet ve Rusyalı etnografik malzemelerde 1959, 1979 ve 1989 yıllarının nüfus sayımlarında onların Altaylar olarak kaydedildiği belirtilmektedir.

Telengitlerin temel dinî inancı paganizm ve onun bir biçimi olan Şamanizmdir. Ulagan Telengitlerinin kültürlerine XIX. yüzyılın ikinci yarısında kabul edilen ve şimdiki hayat ve yaşam tarzına bir dereceye kadar giren Hristiyanlık farklı bir özellik katmaktadır. Ulagan Telengitlerinin çoğu Ortodokstur, Koş-Ağaç bölgesindeki halk ise pagandır.

Dil

Telengitlerin bir yazı dili yoktur ve N. A. Baskakov'a göre Türk dillerinin Güney-hun kolunun Kırgız-Kıpçak grubundaki Altay dilinin güney diyalektlerinin biridir. Telengit lehçesi yakın geçmişte Altaycanın sisteminde Telengitlerin ve onlara akraba olan *Tölös* ve *Köbök* soylarının kabile diliydi. Telengitçe Altaycadan fonetik, morfolojik biçimleri ve söz varlığına göre birçok farklılığı barındırmaktadır. Aynı

¹ Rabota vpolnena pri podderzhke granta RGNF № 12-04-18003.

zamanda bazı özellikleri bakımından Altaycanın kuzey diyalektlerinden biri olan Tuba diyalekti ile benzerlikler göstermektedir (Babuşkin, 1966, s. 167).

Okullarda çocuklar Altay edebî dilini öğrenmektedir. N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre Telengit diyalekti 2 ağza ayrılmaktadır (Baskakov, 2010, s. 90):

a) Telengit-Teless ağzı, Çoluşman, Başkaus ırmaklarının ve Altın gölünün güney sahilinde oturanlar (kendi isimleri *Telejit*)

b) Çuy ağzı, Çuy ırmağının sahilinde oturan (kendi ismi *Çuj-kiji*)

Ünlü L. P. Potapov, N. G. Potanin, N. P. Dırenkova, V. I. Verbitskiy, V. P. Dyakonova, N. A. Baskakov adlı araştırmacıların çalışmalarında Telengitlerin tarihî, etnografya ve folklor malzemeleri yer almaktadır. O. F. Gertsog'un Telengit diyalektinin ses yapısı hakkındaki yazıları (1986, 1988, 1989), N. A. Kuçığaşeva'nın "Altaycanın Telengit Diyalekti" (1961), G. F. Babuşkin'in "Telengit Diyalektinin Bazı Fonetik ve Morfolojik Özellikleri Hakkında" (1966), "Koş-Ağaç ve Ulagan Bölgeleri Ağızları Sözlüğü" (2006) başlıklı çalışmaları konu ile doğrudan ilgilidir.

Eldeki bildiride Telengit-Teless ve Çuy ağızlarının bazı farklılıklarının Altay edebî dili ile karşılaştırılması yapılmaya çalışılacaktır.

Ses Bilgisi

Telengitçenin ses bilgisi tamamen incelenmemiştir, ancak belli başlı bazı özellikler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Çok heceli kelimelerde ünlü uzunluğu vurgusuz hecelerde genelde arka damak ünsüzü *g*-nin düşmesi sonucunda oluşmaktadır:

TT. <i>ceedak</i>	Ç. <i>ceedäk</i>	AED. <i>čeedek</i> 'evli kadının elbisesi';
TT. <i>telaan</i>	Ç. <i>telään</i>	AED. <i>teylegen</i> 'çaylak';
TT., Ç. <i>tarbaan</i>		AED. <i>tarbaqan</i> 'dağ sıçanı';
TT. <i>töraan</i>	Ç. <i>törön</i>	AED. <i>törögön</i> 'akraba';
TT. <i>öbään</i>	Ç. <i>öbön</i>	AED. <i>öböğön</i> 'erkek';
TT. <i>ämaan</i>	Ç. <i>ämään</i>	AED. <i>ämege</i> 'kadın';
TT. <i>maa</i>	Ç. <i>mee</i>	AED. <i>mege</i> 'bana';
TT. <i>oga</i>	Ç. <i>aa</i>	AED. <i>ogo</i> 'ona'.

2. Telengit-Teless ağzında aynı durum *-gan* geçmiş zaman ekinde de söz konusudur. Çuy ağzında uzun ünlülü sesler kısa ünlü seslere dönmektedir:

TT. <i>albaam</i>	Ç. <i>albam</i>	AED. <i>albagam</i> 'almamışım';
TT. <i>sukpaan</i>	Ç. <i>sukpan</i>	AED. <i>sukpagan</i> 'o saklamamış'.

3. Her iki diyalekte bazı durumlarda kelime başında bazen de kelime ortasında Altay edebî kullanılan *ş* yerine *č* kullanılmaktadır:

TT. <i>čili</i>	AED. <i>šil</i> 'cam';
TT. <i>čaqpirt</i>	AED. <i>šaqpirt</i> 'koşuşma'.

Şekil bilgisi

Her iki ağızda 1. ve 2. çoğul şahıs ekinde değişiklik olmaktadır. Ünsüz ile biten kelimelerde TT. *-us, -üs*, Ç. *-is, -is* kullanılmaktadır, Altay edebî dilinde ise *-ibis, -ibis* kullanılmaktadır:

TT. <i>ayl-us</i>	Ç. <i>ayil-is</i>	AED. <i>ayil-ibis</i> 'evimiz';
TT. <i>iyd-üs</i>	Ç. <i>iyd-is</i>	AED. <i>iyd-ibis</i> 'köpeğimiz'.

Bu şekil, iki ünlü sesin arasındaki *b* ünsüzünün düşmesi ile oluşmaktadır. Çuy ağızında uzun ünlülü varyant da bulunmaktadır:

ayil-uus 'evimiz', *baş-uus* 'kafamız', *d'ürüm-üüs* 'hayatımız'.

Ünlü seslerle biten kelimelerde Altay edebî dilindeki *-bis* Çuy ağızında kısaltılmış varyant olan *s* kullanılmaktadır:

TT., Ç. <i>tura-s</i>	AED. <i>tura-bis</i> 'evimiz'.
-----------------------	--------------------------------

Çuy ağızında bu durumda *-oos, -öös* ekleri de var:

TT. <i>änä-äs</i>	Ç. <i>änö-ös</i>	AED. <i>äne-bis</i> 'annemiz'.
-------------------	------------------	--------------------------------

Telengit-Teless ve Çuy ağızlarında 2. çoğul şahıs eki kısaltılmıştır: *-ar* (*aar*), *-er* (*eer*), *-or* (*oor*), *-ör* (*öör*), Altay edebî dilinde ünlü seslerin sonunda *-gar, -ger, -gor, -gör* ve ünsüz seslerin sonunda *-igar, -iger* şekilleri korunmaktadır:

TT. <i>köstär-är</i>	Ç. <i>köstör-öör</i>	AED. <i>köstör-iger</i> 'gözleriniz';
TT. <i>kol-ar</i>	Ç. <i>kol-oor</i>	AED. <i>kol-igar</i> 'eliniz,
TT. <i>änä-ar</i>	Ç. <i>äne-er</i>	AED. <i>äne-ger</i> 'anneniz'.

Diğer varyantlar damak ünsüzü *g*'nin düşmesi ile oluşmaktadır. Yuvarlak ünlülerden *u, ü* biten kelimelerde *-ur, -aar* varyantları da olabilir

TT. <i>boz-ar</i> ,	Ç. <i>bosu-ur // bosu-aar</i>	AED. <i>bozu-gar</i> 'buzağımız';
TT. <i>oor-aar</i>	Ç. <i>oru-ur // ooru-aar</i>	AED. <i>ooru-gar</i> 'hastalığımız';
TT. <i>küyü-ar</i>	Ç. <i>küyü-ür // küyü-eer</i>	AED. <i>küyü-ger</i> 'enişteniz'.

Hâl ekleri: Çuy ağızının kısaltılmış ilgi ve yönelme dışındaki diğer hâl ekleri Altay edebî dili hâl ekleriyle aynıdır. Gördüğümüz ağızlarda ünlü ile biten isimlere çoğunlukla yönelme hâl eklerinin kısaltılmış *-aa // -ee* şekilleri eklenmektedir.

TT., Ç. <i>tura-a</i>	AED. <i>tura-ga</i> 'eve;	
TT. <i>kaža-a</i>	Ç. <i>kaša-a</i>	AED. <i>kažagan-ga</i> 'avluya';
TT., Ç. <i>bala-a</i>	AED. <i>bala-ga</i> 'çocuğa'.	

Telengit lehçesinin hâl ekleri arasında *-daan* yönelme hâlini de eklemek mümkündür. Bu ek *-döön* sontakısından oluşmuştur, Telengit-Teless ağızında bütün kelimelerle birlikte kullanılmaktadır. *-döön* Altay edebî dilinde sontaki olarak ve kelimededen ayrı yazılmaktadır:

TT. <i>şkol-daan</i>	Ç. <i>şkoldoon</i>	AED. <i>şkol döön</i> 'okul tarafına'.
----------------------	--------------------	--

Telengit lehçesinde ilgi, belirtme ve ayrılma hâli ekleri:

Hâl	kısa ve uzun ünlünün sonunda			geniz ünsüzünün sonunda		
	TT., Ç.	AED.	Çeviri	TT., Ç.	AED.	Çeviri
İlgi	-dij aqadij	-nij aqanij	‘ağanın’	-dij Tajdij	-nij tajnij	‘sabahın’
Belirtme	-dy aqadi	-ni aqani	‘ağayı’	-di Tajdi	-ni tajni	‘sabahu’
Ayrılma	-day aqaday	-nay aqanay	‘ağadan’	-day Tajday	-nay tajnay	‘sabahtan’

Şahıs zamirlerinin yönelme hâli çekimi:

Hâl	TT., Ç.	AED.	çeviri
Yönelme	maa	mege	‘bana’
	saa	sege	‘sana’
	aa	ogo	‘ona’

3. teklik ve çokluk şahıs zamirinin çeşitli fonetik varyantları:

TT.	Ç.	AED.	çeviri
alarqa	olorgo	olorgo	‘onlara’
lardaj	olordoj	olordoj	‘onlardan’
anı	onu	onı	‘onu’

Bazı zamirler ve zarfların fonetik varyantları:

TT.	Ç.	AED.	çeviri
andiy	andiy	ondiy	‘öyle’
ayip	anayip	onoyip	‘böyle’
miyip	miniyip	minayip	‘böyle’
ayta	anayta	onoyto	‘öyle’
miyta	miyta	minayda	‘böyle’
anda	anda	ondo	‘orada’
oynda	onoj	onoj	‘sonra’

Söz Varlığı

Telengit lehçesinin söz varlığının temel sözcüklerinin geneli Altay edebî dili söz varlığı ile aynıdır:

d'er ‘yer’, *suu* ‘su’, *kel* ‘gel’, *men* ‘ben’, *qol* ‘el’ vb.

Fakat Telengit lehçesi ile Altay edebî dili söz varlıklarında farklı olan bazı özellikler bulunmaktadır:

1) Telengit lehçesinde Altay edebî dilinde olmayan bazı kelimeler vardır; bunlar özellikle yaşam tarzı, ev işleri, giyim gibi etnografik konularla ilgilidir.

çelgä ‘füme et’; *köjök* (Çuy) ‘tezek toplamakta kullanılan deri çuval’.

ALTAYCANIN TELENGİT LEHÇESİNİN TELENGİT-TELESS VE ÇUY AĞIZLARININ
BAZI FARKLILIKLARI

2) Altay edebî dilinde varyantları olan kelimeler (leksik diyalektizmler), yani içerikleri edebî dilde de bulunan sözcükler:

TT. *kepâš* AED. *d'üstük*. 'yüzük'.

3) Edebî dildeki varyantlardan ses bilgisi özellikleri bakımından farklı olan kelimeler (fonetik diyalektizmler):

TT. *d'eespäk* AED. *d'eşes* 'yosun'.

4) Edebî dildeki varyantlardan anlamı bakımından farklı olan kelimeler (leksik-semantik diyalektizmler):

TT. *kışkaš* 'yanan odun ve kömür için kışkaç' AED. *kışkaš* 'düz kışkaç'.

Ayrıca Telengit lehçesinin her ağzında kendi etnografik diyalektizmleri de bulunmaktadır. Bunlara kanıt olarak Çoluşman ve Çuy Telengitlerinin ev veya çadır biçimi de olabilir: Çuy Telengitleri keçe çadır kullanırlar ve bu çadırı *kerege* veya *kiyis ayıl* (birebir çevirisi: 'keçe ev') şeklinde adlandırmaktadır; Teless Telengitleri ağaç evleri kullanmaktadır ve bunların üç varyantı bulunmaktadır: *agiš üy*, *agiš al'* (birebir çevirisi: 'ağaç ev') ve *čertpā* (Balıkça köyünde). Evlerin yalnız isimleri değil, evlerin detayları bile farklı olmaktadır. Bu anlamda Altay edebî dilinde *čadır* veya *čadır ayıl* kelimeleri kullanılmaktadır. İncelenen tematik grupta Çuy ağzında 16, Teless ağzında 4 özel etnografik diyalektizm ortaya çıkmıştır.

Çuy ağzı söz varlığı bakımından Kazakça ve Moğolcadan ödünçlemeler daha çok, Teless ağzında ise çoğunlukla Moğolca ve Tuvacadan ödünçlemeler vardır. Bu ödünçlemeler Altay edebî dilinde görülmemektedir. Ödünçlenen kelimelerin bazıları edebî dildeki varyantları ile beraber hâlâ kullanılmaktadır.

Altay edebî dilinin söz varlığının zenginleşmesine gördüğümüz ağızlar diğer lehçe ve ağızlar gibi belirli bir katkıda bulunmaktadır. Bu lehçe araştırmalarının temel amacı akraba ve akraba olmayan dillerin tarihsel gelişiminde etnik ve dilsel ilişkileri ortaya çıkarmaktır.

KISALTMALAR VE İŞARETLER

TT.: Teless-Telengit ağzı

Ç.: Çuy ağzı

AED.: Altay edebî dili

KAYNAKÇA

Babuşkin, G. F. (1966). O nekotoryx fonetičeskix i morfologičeskix osobennostjax telengitskogo dialekta altaiskogo jazyka. *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*. Baku. 167-177.

Baskakov, N. A. (1958). *Altajskij jazyk: Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. Moskva.

Dialekty tjurkskix jazykov. (2010). Moskova.

Djakonova, V. P. (2001). *Altajcy*. Gorno-Altajsk.

Dyrenkova, V. P. (1940). *Grammatika ojrotskogo jazyka*. Moskva.

- Gercog, O. F. (1986). Ritmomelodika sobstvenno povestvovatel'nyx predloženiĭ telengitskogo dialekta altajskogo jazyka. *Fonetičeskie struktury v sibirskix jazykax*. Novosibirsk 125-144.
- Kučigaševa, N. A. (1961). Telengickij dialect altajskogo jazyka. *Učenyje zapisi. Vypusk 4*. Gorno-Altajsk. 57-72.
- Potapov, L. P. (1953). *Očerki po istorii altajtsev*. Moskva-Leningrad.
- Potapov, L. P. (1966). Ėtnonim tele i altajcy. *Tjurkologičeskij sbornik. K 60-letiju A.N. Kononova*. Moskva. 25-29.
- Slovar' govorov Koš-Agačskogo i Ulaganskogo rajonov*. (2006). Gorno-Altajsk.
- Sibir'. Atlas Aziatskoj Rossii*. (2007). Telengity. Moskva. 702-703.
- Narody Rossii. Atlas kultur i religij*. (2009). Telengity. Moskva. 445.
- Verbickij, V.I. (1893). *Altajskie inorodcy*. Moskva.
- Verbickij, V.I. (2005). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Izdanie vtoroe. Gorno-Altajsk.
- Jazyki narodov SSSR*. (1966). Moskva.
- Jazyki narodov Rossii. Krasnaya kniga*. (2002). Moskva.

TÜRKİYE DIŞINDAKİ AFŞARLAR

Münevver TEKCAN

Afşarlar

Afşarlar, yirmi dört Oğuz boyundan biridir. Afşar/Avşar adı, değişik kaynaklarda *Afşar*, *Avşr*, *Avşar*, *Avuşar*, *Avşar uşağı*, *Afşarlar*, *Evşar*, *Evşeriye*, *Efşeriye*, *Ovşari* şekillerinde de görülür. Günümüzde, İran coğrafyasında, bu boya mensup olan oymaklar ve köylüler kendilerini *Afşar* olarak adlandırırlar.

Avşar boyunun adı, Kaşgarlı Mahmud (11. yüzyıl) ve Fahreddin Mübarek Şah'ın (13. yüzyıl başı) listelerinde *Afşar*; Reşidüddin (14. yüzyıl başı) ile ona dayanan Yazıcıoğlu (15. yüzyıl) ve Ebul-Gazi Han'ın (17. yüzyıl) listelerinde de *Avşar* şeklinde geçer. Moğol istilâsından (1219-1221) önceki vekâyinâmelerde Kaşgarlı ve Fahreddin Mübarek Şah'ı teyiden *Afşar* şekline rastlanır. 14.-17. yüzyıllarda Anadolu'da her ikisi de görülmekle beraber *Avşar* şekli daha yaygındır. İran kaynaklarında bu boyun adı 16. yüzyıldan itibaren sadece *Afşar* şeklinde yazılır (Sümer, 1991, s.160).

Coğrafya ve Nüfus

Oğuz boylarından olan Afşarların asıl yurtları, Deşt-i Kıpçak bölgesi olup, Selçuklu Devletinin kuruluşundan önce Oğuz boylarıyla birlikte Seyhun'un orta yatağındaki Farab ve İsticâb bölgesinde yaşamışlardır (Karadeniz, 2012, ss.114-115). Selçuklu Devletinin kuruluşundan sonra, diğer Oğuz boylarıyla birlikte Orta Asya'dan göç ederek Hûzistan-Horasan yoluyla Anadolu, Irak ve Suriye'ye gelmişler; 11.-14. yüzyıllar arasında Hazar havzası, İran, Azerbaycan, Anadolu, Irak ve Suriye topraklarında yayılmışlardır.

Afşarların esas yurtları, Orta Asya'da Seyhun boylarıdır. Afşarlar, diğer Oğuz boylarıyla birlikte 11. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, Orta Asya'dan göç ederek Hûzistan-Horasan yoluyla Anadolu, Irak ve Suriye'ye gelmişler; 11.-14. yüzyıllar arasında Hazar havzası, İran, Azerbaycan, Anadolu, Irak ve Suriye topraklarında yayılmışlardır. Türkistan'da kalanlar bir süre sonra Moğol istilâsıyla birlikte Azerbaycan'a gelmişler; bunların bir kısmı da Suriye istikametinde Aşağı Fırat Havzasını yurt tutmuşlardır. Afşarlar dağıldıkları bütün bölgelerde, önemli ve etkin bir siyasî güç olarak kendilerini göstermişlerdir. Günümüzde Türkiye dışındaki Afşarlar başta İran olmak üzere Azerbaycan ve Afganistan'da bulunurlar. Bunların dışında, Suriye, Irak ve Kıbrıs'a farklı zamanlarda yerleşmiş olan Afşar obaları, diğer Türkmen toplulukları ve başka etnik gruplarla karışmışlardır.

İran

Afşarlar 11. yüzyıldan itibaren İran'a yerleşmeye başlarlar. İran Afşarlarının büyük bölümünü Anadolu'dan İran'a göç eden Afşar oymakları oluşturur. İran Afşarları dağınık olarak çeşitli bölgelerde yaşarlar. Bu da onların farklı zamanlarda İran'a göç ettiklerini gösterir.

İran'da Afşarların siyasî bir güç olarak ortaya çıkmaları 12. yüzyıla dayanır. Bu yüzyılın ilk yarısında, Yakub Bey öncülüğündeki Afşarlar, Hûzistan bölgesinde Salgurlu Beyliği ile mücadele ederken görülürler. Daha sonra Afşar Beyi Şumla zamanında bir beylik kurarlar. Bu beylik 1155-1195 yılları arasında hüküm sürer. Şah İsmail Safevî Devleti'nin kuruluşunda, Safevîlerin Osmanlı Devleti ve Özbeklerle olan savaşlarında Afşarların önemli katkıları olmuştur.

İran Afşarlarının siyasî alanda en etkili oldukları dönem, 1736'da Safevîler idaresine son vererek Afşarların hakimiyetini kuran Nâdir Şah (1736-1747) dönemidir. Nâdir Şah idaresi kurulduğu zamanda Afşarlar İran'da Urmiye, Hamse, Kirman, Horasan bölgelerinde bulunurlar. Bunların dışında Hûzistan, Kûh-Gülüye, ve Fars'ta Kazerûn bölgelerinde az nüfuslu Afşar oymakları vardır. 18. yüzyılın ilk yarısındaki bu dağılım daha sonraları büyük ölçüde değişmemiştir. 1747'de Nâdir Şah'ın ölümüyle kimi Afşar obaları Anadolu'ya göç ederler. Maraş bölgesine iskân edilen Nâdirli obası bunlardandır.

Avşarlar, varoluş mücadelesini zamanın akışı içerisinde hiçbir zaman kaybetmemişler, zaman zaman İran yönetimini zorlamışlardır. Konar göçer hayatını devam ettirmekte olan Avşar Türklerinin büyük çoğunluğu, İran'daki diğer Türk aşiretleri ile yakın alâka sağlayarak kendi vatan toprakları olarak kabul ettikleri İran topraklarını yabancı işgalcilere karşı savunmada etkin rol almışlardır. Bu mücadele 1917-1918 yıllarında İran'daki işgal güçlerinden İngilizlere karşı yapılan direnişte bariz olarak kendisini gösterir (Uzun, 2002, s. 655).

Günümüzde İran topraklarında, diğer Oğuz boylarının varlıklarını sürdürememelerine rağmen Kaçar ve Afşar toplulukları İran'da varlıklarını korumuşlardır. İran'da meskûn olan Türk asıllı toplulukların içinde Azerilerden sonra en kalabalık olanlar Kaçarlar ve Afşarlardır. Geçimleri ziraat, hayvancılık ve dokumacılığa dayanır. İran Afşarları, genellikle Şîî mezhebine mensupturlar. Az sayıda da olsa aralarında Sünnî unsurlar bulunmaktadır. Şah İsmail döneminde Horasan eyaletine yerleştirilen Afşarlar arasında Sünnîler bulunmaz. İran mûsikisinde bulunan Afşarî makamı, Afşarların sanat ve kültür yönünü ortaya koymaktadır.

İran'ın resmî istatistik kaynaklarında, İran coğrafyasında yaşayan diğer Türklerin olduğu gibi Afşarların da nerelerde ve hangi oranlarda yaşadıkları konusunda kesin bilgiler mevcut değildir. Ahmet Caferoğlu, İran topraklarında Avşarların göç bölgeleri olarak Urmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları; Hamse eyâletinin güney kısmı; dağlık bölgelerde Hemedan ile Kermaşah eyaleti sınırları; Bocnurd'la Kuçan'ın güney çevresinde Sembezar ile Nişabur arasındaki alan; Cumeyn'in kuzeyinde ve Kerman'ın güneyindeki bölgeleri göstermektedir (Caferoğlu, 1966, s. 31). Bugün İran'daki Afşarların nüfusunun 850.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. İran coğrafyasının büyük bir kısmında dağınık bir şekilde ve yarı göçebe olarak yaşayan Afşarlar, yoğun olarak özellikle Urmiye Gölü'nün kuzey kısımlarındaki dağlık

arazilerde, Zencan (Hamse) Eyaleti'nin güney kısmında, Hemedân ve Kirmanşah Eyaleti'nin dağlık alanlarının sınırları içinde bulunurlar (bk. Resim 1.).

İran'ın topraklarında uzun yıllardan beri yaşayan Afşarların sosyal ve kültürel boyutuyla İran coğrafyasında bıraktıkları izlerini, bu bölgedeki Afşarlarla ilgili yer adları açıkça ortaya koymaktadır. Bu yer adları şunlardır: Kirmanşah'ta *Afşar*, *Afşarcık*, *Afşaran*, *Tepe Efşar*; Zencan'da *Afşarlı*; Şarkî Azerbaycan'ın Halhal şehrinin Sencenabad kazasının Gencegâh ve Şahrud kasabasında *Afşar* “*Uşar*”; Miyana şehrinin Türkmen kazasının Üçtepe kasabasında *Afşarcık*, Eher şehrinin Vezgân kazasının Mevezehan kasabasında *Efşar*; Serap şehrinde *Paplular*, Erdebil şehrinde *Arallular*, Merend şehrinde *Afşarlar*, Miyana şehrinde *Afşarcıkların* ve Meşkin'de *Ağkasımlılar* (Uzun, 2002, s. 655).

Azerbaycan

Azerbaycan tarihinde büyük yer tutan Afşarların bir kısmı Horasan'dan bir kısmı da Karakoyunlu aşiretleriyle birlikte Halep ve Şam taraflarından göç ederek Azerbaycan'a gelmişlerdir.

Türk-Oğuz boylarının en kalabalık ve etkili boylarından olan Afşarlar, Azerbaycan tarihinde ve kültür hayatında önemli rol oynamışlardır. Afşarlar arasından devlet adamları, sanatkâr ve edipler yetişmiştir. Tarihî kayıtlara göre, Safevî Devleti'nin kurulmasında ve güçlenmesinde önemli görevler alan Afşarlar, Güney Azerbaycan'ın Urumiye gölü civarında yerleşmişler; Şah İsmail Hatayî tarafından Safevî Devleti'nin doğu sınırlarını korumaları için Horasan dolaylarına göçürülmüşlerdir.

Önemli siyaset ve devlet adamlarının yanısıra, Afşarlar arasından yetişen çok sayıda yazar, şair, ressam ve sanatçı Azerbaycan'ın bilim ve sanatına önemli katkılar sağlamışlardır. Nâdirşah Afşar (18. yy.) Azerbaycan tarihinde çok önemli rol oynamıştır. Kirman eyaletinin hâkimi Şahkulu Sultan (16. yy.), Urmiye hâkimi Feteli Han Afşar (18. yy.), savaşçı, gezgin, sûfi şâir Sadık Bey Afşar (16. yy.), eserleri dünyanın dört bir yanında müzelerde bulunan Behram Afşar, Allahverdi Afşar, Nakkaşbaşı Abdülhasan Afşar, Ali Afşar, Muhammed Hasan Afşar Türk dünyasının seçkin sanatkârlarındandır.

18. yüzyılda Afşarların bir kolu olan Sarıçalılardan Penah Ali, Karabağ Hanlığı'nı kurmuştur. Bu dönemde Karabağ'da oturan Afşarlar, Civanşir Afşarları olarak anılmıştır. Nadir Şah Afşar'ın Hindistan seferine katılan Afşar Türkmenleri arasında, Civanşir Afşarları da yer almıştır. Civanşir Afşarlarının bir bölümü Afganistan'da kalmış; diğerleri Pehan Ali önderliğinde Karabağ'ın Çalbayır, Delidağ, Kırkbulak bölgeleriyle, eski Oğuz mezarlığı olan Nergiz Tepe kışlası arasında 20. yüzyılın başında yerleşik hayata geçmişlerdir. Nadir Şah döneminde Rusların Kafkaslarda önünü kesmek için komutanlarından Aşur Bey Afşar'ı Bakü'ye göndermiştir. Bakü kalesini alan Aşur Bey Afşar, bugün Zabrat-1 ve Zabrat-2 adlı civar köylere Afşarları yerleştirmiştir (bk. Resim 2) (Afşar, 2007, s.1).

Günümüzde Afşarlar, Güney Azerbaycan'da özellikle Urmiye gölü civarında, Tebriz dolaylarında; Kuzey Azerbaycan'da ise Karabağ bölgesinde, Ağcabedi ilçesinde ve Kuba şehrinde yaşarlar. Ağcabedi ilçesinin altı bine yakın nüfusuyla en büyük köylerinden biri Afşar köyüdür. Bunlar Nadir Şah Afşar'ın torunlarındandır. Bu bölgeye yerleşen Afşarlar 1948-49 yıllarında Ermenistan'dan göçürülmüş

Afşarlardır. Ayrıca Karabağ'ın Fuzuli ve Ağdam ilçelerinde de Afşarlar bulunurlar. Azerbaycan dışında Gürcistan ve Ermenistan'da Afşarlara rastlanılmaktadır.

Afganistan

Afşarlar Afganistan'a 16. yüzyılda Safevî hükümdarı I. Abbas (1587-1628) tarafından gönderilmişlerdir. I. Abbas, Türkmen boylarının arasındaki rekabet ve devletteki etkinlikleri yüzünden bunları denetim altında tutmak için Türkmenleri toplu buldukları yurtlarından sürüp İran içinde dağıtmıştır. Afşarların bir bölümü (Gündüzlü, Araşlı, Eberli) ise Horasan taraflarına gönderilmiştir. Bu gruptan bazıları Kuzey Afganistan'daki Andhoy şehrinde iskân edilmiştir.

Afganistan yüzyıllardır çeşitli etnik grupları barındıran bir ülkedir. Bu etnik gruplar uzun yıllar bir arada yaşadıklarından birbiriyle karışmışlardır. Bu sebeple Afganistan'daki etnik grupların büyük çoğunluğu dillerini kaybederek Dârîce ve Peştuca konuşmaya başlamışlardır. Bunlar arasında Afşarlar da bulunmaktadır.

Afganistan'ın etnik grupları içinde Türk toplulukları sayıca önemli yer tutarlar. Türk grupların içinde en kalabalık olanı Özbekler; ikinci grup ise Türkmenlerdir. Üçüncü sırada ise Kızılbaş Türkleri olarak bilinen Şîî Türkleri gelir. Nüfuslarının 400.000 olduğu tahmin edilen Kızılbaş Türkleri, 1738'de Nâdir Şâh'ın Kâbil'i terk ederken arkadan bir saldırıya uğramamak için Herat ile Kâbil arasına emniyet tedbiri olarak bıraktığı bir gruptur (Jarring, 1939, s.76-77). Bunların arasında Afşarlar da bulunur. Şîî Türkleri daha sonra o bölgede yerleşip kalmışlar ve Afgan ahâlisine karışmışlardır.

Günümüzde Afganistan Afşarları Kabil, Andhoy ve Herat'ta yaşarlar (bk. Resim 3). Kimliklerini muhafaza edebilen az sayıdaki Afşarlar Azeri Türkçesi konuşur. Afganistan'ın resmî istatistik kayıtlarında Afşarlardan söz edilmez. Kabil'in büyük bir mahallesinin adı Afşar-ı Bala'dır. Kabil ve Herat arasında bulunan Nahakçi ve Tepe köyleri de Afşardır. Şîî mezhebinden olan Afganistan Afşarları yerleşik hayatı seçmiş, ticaret ve sanat faaliyetleri ile uğraşmaktadırlar. Herat yakınlarında Abşar ve Abşara adlı köyler bulunmaktadır.

Kıbrıs

Kıbrıs'ın 1571'de fethinden sonra buraya İçel Türkmenlerinin önemli bir kısmı iskân edilmiştir. Bunların arasında Karamanlılar sayıca fazladır. Sürgün yoluyla Kıbrıs'a gönderilen Türkmen toplulukları arasında Afşarlar önemli bir nüfusa sahiptir. Bu Afşar obaları arasında, Zekeriyalıların önemli bir kolu olan Kara Hacılılar, Şamlı, Sindel, Horzum, Deliler, Köseli ve Sülü Beğli bulunur.

17. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan iskânlarda ise Kıbrıs adası sürgün yeri olarak kullanılan belli başlı bölgeler arasındadır. Bu dönemde de Afşarların bir kısmı adaya gönderilmiştir. Sinde köyü, Sindel Afşarlarının iskânıyla kurulmuştur. Ancak adaya yerleşip kalan Avşar obaları, zamanla diğer Türkmenlere ve başka etnik gruplara karışmışlardır.

Günümüzde Kıbrıs'a yerleşen Afşarların takip edilmesi mümkün olmamakla birlikte şu köylere yerleştikleri tespit edilmiştir: Girne-Çatalköy, Lapta-Arapköy, Lefke-Bademli, Bağlıköy, Sinde, Değirmenlik, Akıncılar, Tuzla, Gazi Magosa-Pamuklu (bk. Resim 4).

Suriye

Afşarlar Suriye'ye 13. yüzyılın sonlarından itibaren yerleşmişlerdir. Moğolların Köseadağ Savaşında (1243) Selçukluları yenip 1277'lerde Anadolu'nun önemli bir kısmına hâkim olmaları üzerine Türkmenler, Anadolu'dan Suriye'ye (Gazze'den Antakya ve Diyarbakır'a kadar uzanan saha ile Suriye sahillerine) 40.000 çadır nüfusla göç ederek Memlukler'e sığınan Türkmenlerin arasında etkinlik ve sayı bakımından Afşarlar önde gelmektedir. Osmanlı döneminde Halep Afşarları diye tanınan Suriye'deki Afşarlar, Anadolu ve İran'da önemli siyasî faaliyetlerde bulunan Afşarların temelini oluştururlar. Anadolu'daki Sis Afşarları, Dulkadir Afşarları (İmanlı), Yeni-İl Afşarları, Boz-Ulus Afşarları, son dönemde iskân edilen Afşarlar ve İran'daki Afşarlar ile İran tahtına oturan Nadir Şah Suriye Afşarlarındandır.

1995'te yapılan istatistiklere göre Suriye'deki Türkmenlerin sayısı 482.000'dir. Toplam nüfusun yaklaşık olarak % 3'ünü oluşturdukları tahmin edilmektedir. Günümüzde Afşarlar Suriye'de Sacur Suyu boyları ile Halep ve çevresinde diğer Türkmen topluluklarıyla karışmış olarak yaşarlar (bk. Resim 5). Sacur Suyunun Fırat'a döküldüğü yere kadar uzanan ova bugün de Afşar Bucağı diye adlandırılır ve burada Afşar Bucağı adında bir köy bulunur.

Irak

Afşarlar, Irak coğrafyasına 11. yüzyıl sonlarında, büyük göçle birlikte Hûzistan-Horasan yoluyla gelmişlerdir. Irak'taki Türkmenler içerisinde, Telafer bölgesinde ve Mendeli'de Afşarlar yaşamaktadır. Bunun yanında Osmanlı belgelerinde Herikli Afşarlarının Musul eyaletinde yaşadığı kaydedilir. Günümüzde Herikliler, Kuzey Irak'ta bulunur ve Türkiye sınırlarına yakın mahallerde, diğer Türkmen topluluklarıyla karışmış durumda, genellikle göçebe olarak yaşarlar (bk. Resim 6). Günümüzde Bağdat'ta fasih Arapçayla okunan ve çeşnişi segâh olan Afşar makamı vardır.

Sonuç

Afşarlar, Türkistan'da Oğuzeli diye bilinen asıl yurtları Sir Derya bölgesinden çıkıp diğer Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu, Suriye, İran, Afganistan ve Azerbaycan'da yayılmışlar; yüzyıllarca dağıldıkları bütün bölgelerde, önemli bir siyasî güç olmuşlardır. Günümüzde özellikle İran coğrafyasında, pek çok kola ve oymaklara ayrılmışlarsa da İran'daki Azeri ve Kaşkay Türkleri gibi Afşarlar da İran yönetiminin Türk varlığına karşı baskıcı tutumuna rağmen varlıklarını korumuşlardır. Suriye, Irak ve Kıbrıs'ta yerleşen Afşarlar ise diğer Türkmenler ve başka etnik unsurlarla karıştıklarından İran Afşarları gibi varlıklarını sürdürememişlerdir. Değişik etnik grupları barındıran Afganistan'da ise Afşarlardan kimliklerini muhafaza edebilenlerin sayısı maalesef sadece on beş kadar aileyle sınırlıdır. Oldukça az sayıda konuşuru olan Afganistan Afşarlarının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan dillerinin kayıt alınması için yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır (bk. Resim 7).

KAYNAKÇA

- Afşar, M. (2007). Azerbaycan'da Afşarlar. *Afşarelleri Dergisi*, Sayı 1. (www.avsarobasi.com)
- Altınay, A. R. (1989). *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (1966). İran Türkleri. *Türk Kültürü*, Yıl V, Sayı 50. s. 31.
- Çakar, E. (2003). *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.
- Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. Ankara: Bilge Yayınları.
- Jarring, G. (1939). *On The Distributions of Turk Tribes in Afganistan: An attempt at a Preliminary Classification*. Leipzig: Harrassowitz.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kaya, A. M. (2004). *Afşar Türkmenleri*. Kayseri: Geçit Yayınları.
- Nakip, M. (1991). *Kerkük Türk Halk Musikisinin Tasnif ve Tahlili*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Saray, M. (1981). *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Sümer, F. (2002). Avşar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi. 4, s.160-164.
- Sümer, F. (1983). *Oğuzlar, (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları.

Ekler

Resim 1.

Resim 2.

Resim 3.

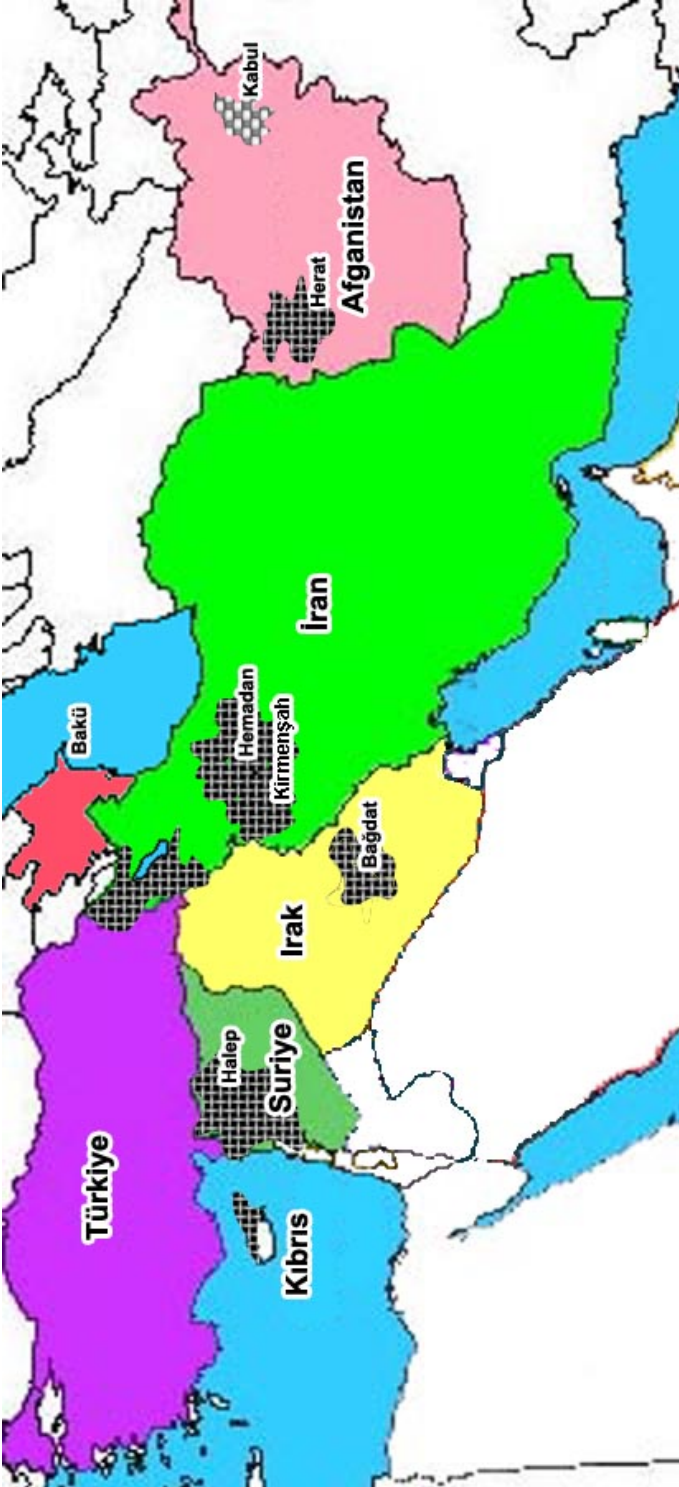
Resim 4.

Resim 5.

Resim 6.

Resim 7. Afsarların yaşadığı bölgeler

ALTAY CUMHURİYETİ'NİN AZ SAYILI YERLİ HALKLARININ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Nadejda TIDIKOVA

Altay Cumhuriyeti Batı Sibirya'nın güneyinde, Avrasya'nın merkezinde yer almaktadır. Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'nun özerk bölgesi olup güneybatıda Kazakistan, kuzeyde ve kuzeybatıda Altay Bölgesi, kuzeydoğuda Kemerovo Bölgesi, doğuda Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri, güneyde Moğolistan ve Çin ile komşudur.

2010 nüfus sayımı verilerine göre Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu 206.168 kişidir. 2002 nüfus sayımı ile karşılaştırıldığında cumhuriyetin nüfusu 3.221 kişi artmış bulunmaktadır.

Altay Cumhuriyeti'nde birçok yerli halk yaşamaktadır. Altaylar, cumhuriyete adını veren halktır. Altayların nüfusu 2002 yılında 62.192 kişi, 2010 yılında 68.814 kişi olmuştur. 1989 nüfus sayımında Telengit, Tubalar, Kumandin ve Çalkandı lehçelerini konuşan topluluklar Altayların içinde sayılmışlardır. Fakat RF Yüksek Şurası Milletler Konseyinin 24 Şubat 1993 yılı kararı ile Kumandinler, RF Hükümetinin 255 nolu 24 Mart 2000 tarihli kararı ile Tubalar, Çalkanlar ve Telengitler az sayılı yerli halk statüsüne geçmişlerdir. 2002 ve 2010 nüfus sayımlarında bu halklar ayrı milletler olarak sayılmışlardır.

2002 yılında Telengitler 2.368, Tubalar 1.533, Çalkanlar 830, Kumandinler 931 kişi iken, 2010 yılında Telengitler 3.648, Tubalar 1.891, Çalkanlar 1.113 ve Kumandinler 1.062 kişi olmuştur.

Bu makalede Altay Cumhuriyeti'nin az sayılı yerli halklarını teşkil eden Telengit, Tubalar, Kumandin ve Çalkandılarının bugün yok olmanın eşiğinde olan dillerinin ve kültürlerinin durumu anlatılacaktır.

Haziran 1993'te kabul edilen yasa ile devlet dili statüsüne kavuşan Altay dilini de bazı açılardan yok olma tehlikesi altında olan bir dil olarak görebiliriz, çünkü Altayların bir kısmı kendi ana dilini konuşmamakta, Altayca devlet yazışmalarında, mahkeme işlerinde ve diğer bazı alanlarda kullanılmamaktadır. Yine de adı geçen az sayılı yerli halkların dillerine göre Altaycanın durumu daha iyidir.

Bilimsel çevrelerde 19. yy.dan beri yerleşen görüşe göre Altayların esas çekirdeğini eski Kırgız ve Uygur kabileleri oluşturmuş, daha sonra bunlara Oğuz ve Samoyed kabileleri katılmıştır. Altayların güney ve kuzey gruplarına ayrılması ve buna bağlı olarak Altaycanın güney ve kuzey lehçelerine ayrılması da Altay halkının bu farklı kabilelerden ortaya çıkmasına bağlıdır.

20. yüzyılın 60'lı yıllarında N. A. Baskakov Altay lehçelerinin ayrıntılı sınıflandırmasını yapmıştır. Onun sınıflandırmasına göre Altaycada 6 lehçe tespit edilmektedir, bunlar iki gruba ayrılmaktadır: Altay-kiji, Teleut ve Telengit lehçelerinden oluşan güney grubu (Türk dillerinin doğu kanadına bakan Kırgız-Kıpçak grubuna dâhildir) ve Kumandin, Çalkandı ve Tuba lehçelerini içeren kuzey grubu (Türk dillerinin yine doğu kanadı içinde bulunan Uygur-Oğuz grubunun

Hakas alt-grubuna dâhildir). Bilimsel çevrelerde hâlâ Baskakov'un sınıflandırması geçerliliğini korumaktadır, hâlbuki geçen zaman içinde Altayca lehçelerinde benzeşme yönünde büyük farklar meydana gelmiştir ve artık bu sınıflandırma güncelliğini yitirmiş bulunmaktadır.

Son yıllarda Altay Cumhuriyeti'ndeki az sayılı yerli halkların etnik öz bilincinin pekişmesi, bu halkların kendilerini özgün kültürleri ve gelenekleri olan halklar olarak düşünmeye başlamaları gözlenmiştir. Bununla birlikte bu halkların, özellikle kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çalkandı) kendi ana dillerini yitirmekte olduğu gözlenmektedir. Bu halklarda ana dilinde konuşan bireylerin sayısı gittikçe azalmaktadır.

Telengitler

Telengitler Altay Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinde, Çoluşman, Başkaus, Ulagan, Çuya, Arkıt, Çagan-Uzun nehirleri boyunca yaşarlar. Telengit adı eski Türk yazıtlarında olduğu gibi erken Orta Çağ döneminin kaynaklarında da geçer. M. A. Aristov, Telengitlerin atalarının 5-6. yy. Çin kaynaklarında Dolyan (Dolange) şeklinde geçen kabilelere dâhil olduğunu söylemiştir.

Bugünkü Telengit adı 14. yy.dan beri bilinmektedir. L. P. Potapov'a göre, hem Moğol hem Rus kaynaklarının gösterdiği gibi bugünkü Altay Telengitlerinin ortaya çıkışı eski Türk kabilelerinden Tele-Dolangelardan Moğol döneminin Teleutlarına değin açıkça gözlenmektedir.

Telengitlerin büyük bir kısmı Ortodoks misyonerler aracılığıyla vaftiz edilmiş ve Hristiyanlığı benimsemiştir.

2003 yılında, daha sonra 2010 yılında S. S. Surazakov Altaistik Enstitüsü çalışanları 2009-2011 "Altay Dilini Koruma ve Geliştirme" programı çerçevesinde Koş-Ağaç bölgesindeki Telengitleri araştıran geziler düzenlemiştir. Bu geziler sırasında anketler düzenlenmiş ve dilsel malzemeler toplanmıştır. Anketler 21 sorudan oluşmuş, kendi milletini ve anne babanın milletini belirleme, ana dili, cinsiyet, soy adı, yaş, eğitim düzeyi, meslek, ana dilini ve Rusçayı bilme derecesi, ailede, iş yerinde, okulda kullanılan dil, okullarda Altaycanın kullanımı, okulda eğitim dili seçimi, Altaycanın çeşitli alanlarda konuşma dili olarak, ayrıca kültürel etkinliklerde ve basında kullanımına dair sorular sorulmuştur.

Araştırma sonucunda Koş-Ağaç'ta ankete katılan Telengitlerin % 2.4'ünün kendini Telengit olarak gördüğü anlaşılmıştır. Kendi milletini Telengit olarak belirleyenlerin bir kısmı, Telengitler ile Altayları birbirinden ayırmamaktadır.

Bilindiği gibi dil durumunu açıklayan temel kıstas, ana diline hâkim olmanın derecesidir. 2002 nüfus sayımına göre 3.368 kişi milletini Telengit olarak belirtmişken ve bunlardan 2.292 kişi (% 97) Telengit dilini ana dili olarak göstermişken, 2010 yılı gezisinin sonuçları bambaşka bir tablo ortaya çıkarmıştır. Koş-Ağaç bölgesi Telengitlerinin sadece % 16.7'si Telengit dilini ana dili olarak göstermiştir. Aynı zamanda ankete katılanların çoğu milletini Telengit olarak belirtirken ana dili olarak Altayca'yı göstermişlerdir, yani burada bir çelişki durumu mevcuttur. Bu durumun sebebi olarak Telengit dilinin hâlâ Altaycanın bir lehçesi olarak görülmesi ve yazıya sahip olmaması gösterilebilir.

ALTAY CUMHURİYETİ'NİN AZ SAYILI YERLİ HALKLARININ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Yine de gezinin araştırmaları sonucunda Telengitlerin etnik hafızalarının kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. Halkın hafızasında tarihsel Tele adının yanı sıra soy adları da korunmaktadır. Telengitler arasında Tölös, Jitas, Jabak, Almat, Mool, Saal veya Sagal, Kıpçak, Köböç soyları çoğunlukta olup, ondan sonra Todoş, İrkit, Sarı İrkit, Kergil soyları gelmektedir.

Bugün Telengit dilinin hızlı bir şekilde Altayca edebî dili ile benzeşmesi süreci gözlenmektedir. Bunun esas sebebi de okullarda eğitim dili olarak edebi Altaycanın kullanılmasıdır.

Gezi sırasında toplanan materyallerin gösterdiği üzere Telengit dilinde günlük hayatta ilgili eski terimler, törelere ilişkin (ör. Telengit düğünü) özgün detaylar, günlük hayatta, geleneksel giyimde ve mutfakta özgün ayrıntılar korunmuştur. 2003 yılı gezisi sonucunda “Koş-Agaç ve Ulagan Bölgeleri Lehçeleri Sözlüğü” hazırlanmıştır.

Altay Cumhuriyeti'nin ulusal politikalarında az sayılı yerli hakların özgün kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi önemli yer tutmaktadır. Koş-Agaç'ta Telengit Kültür Merkezi çalışmaktadır. Ün kazanmış “Çuya” gençlik folklor takımı otuz yıldır uluslararası gençlik festivallerinde Telengit kültürünü tanıtmakta, birçok yarışmadan ödülleri almaktadır. Kokarya köyünde tanınmış kültür uzmanı K. A. Bidinov tarafından kurulan okul müzesi Taş devrinden bugüne kadar bütün devirleri örnekleyen tarihsel öğeleri ile çok ayrı bir değere sahiptir.

Ulagan bölgesinde Pazırık tarih-etnografya müzesi çalışmaktadır. Ulagan bölgesinin Paspardı köyünde ünlü ozan Aleksey Kalkin'in müzesi vardır. 1992 yılından beri burada “Tele” folklor takımı çalışmaktadır.

Kuzey Altaylar

Altaycanın kuzey lehçelerini araştırmak üzere Surazakov Altaistik Enstitüsü çalışanları tarafından Ekim 2002'de büyük bir gezi düzenlenmiştir. Gezi sırasında kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çalkandı) yaşadığı Maymin, Çoy ve Turaçak bölgelerinde 15 köy incelenmiştir. Gezi sonucunda 2004 yılında “Altaycanın Kuzey Lehçelerinin Tematik Sözlüğü” ortaya çıkmıştır.

V. V. Radlov ve N. A. Aristov'un görüşlerine göre kuzey Altaylar Türkleşmiş Yenisey Ketlerinin ve Samoyedlerin torunlarıdır. Herhalde bu yüzden kuzey Altayların yüz yapısında Avrupalı çizgiler daha belirgin ve Moğol çizgileri daha azdır.

Kuzey Altayların geçimi taygada avlanma ve çapalı tarım üzerine kurulmuştur. Sovyet döneminde köylerin birleştirilmesi ve asimilasyon politikaları sonucunda onların geleneksel uğraşları, hayat tarzı, demografik yapıları ve etnik bütünlükleri çok zarar görmüştür. Bunun sonucunda dillerinin kullanım alanları da daralmıştır.

Kuzey halklarının öz yönetim, geleneksel ekonomi ile eğitim meselelerini ve halklar arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla Altay Kuzey Halkları Birliği kurulmuştur. Bugün bu kuruluşun adı Altay Cumhuriyeti Az Sayılı Yerli Halkları Birliği olarak değiştirilmiştir. 1994 yılında Altay Halklarının Birinci Kurultayı toplanmış, halkların korunması için acilen yapılması gerekenlerin programı kabul edilmiştir. 2000 yılında Altay az sayılı yerli halklarının 2. Kurultayı toplanmış, burada özellikler yerli halkların toprak üzerindeki hakları konusuna odaklanılmıştır. Bu

kurultayların kararları Altay Cumhuriyeti hükümeti tarafından dikkate alınmakla birlikte program maddeleri tamamen hayata geçirilmiş olmaktan çok uzaktır.

Son yıllarda kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çalkandı) kültürel hayatı canlanmış bulunmaktadır. Örneğin, geleneksel millî bayramlar (Jürük Bayram, Dılgayak) kutlanmaya başlanmış, Kumandin folklor takımı çalışmalarına başlamıştır. Bir dizi toplumsal dernek ve kültürel merkez kurulmuştur. Bu derneklerin faaliyetleri esas olarak toplumsal, ekonomik ve kültürel sorunların çözümüne, geleneksel hayat tarzının korunmasına ve geleneksel uğraşların canlandırılmasına yöneliktir. Bu çalışmaların dil konusuna da eğilmesi temennimizdir.

Tubalar

Tuba lehçesini kendini Tuba/Tuva kiji veya Jıŝ/Yıŝ kiji olarak adlandıran ve Maymin, Çoy, kısmen Turaçak bölgelerinde yaşayan etnik grup konuşmaktadır.

Yadrintsev, Tubaları eski Çin halkı Dubo veya Tübe ile ilişkilendirmektedir. Dubo veya Tübeler Sayanların güneyinde yaşamış, sonra orman Samoyedleri ile beraber kuzeye göç etmişlerdir. Çin’de Toba soyu bulunmaktadır.

Baskokov’a göre Tubaların bugünkü coğrafyası Doğu Türk Kağanlığının Uygurlara yenilmesinden sonra meydana gelen Türk kabileleri göçlerine bağlı olarak oluşmuştur. Tölös, Tirgeş ve Togus-Oğuz kabileleri Altay’a gelmiş ve burada yerli Samoyedlerle karışarak onlardan ortak halk adını almıştır.

Baskakov’un verilerine göre 1965 yılında Tubaların sayısı 7 bin civarındadır. 2002 nüfus sayımına göre ise onların sayısı sadece 1.533 kişidir. Bunlardan sadece 381 kişi Tubalar dilini ana dili olarak belirtmiştir. Görüldüğü üzere, bu halk ve onun dili yok olmanın eşiğinde durmaktadır. 2004 yılında düzenlenen bir gezinin verileri Tuba lehçesinin neredeyse tamamen Altay edebî dilinin içinde eridiğini göstermektedir. Bugün Tuba lehçesini çok az kişi konuşmaktadır.

Maymin ve Çoy bölgelerine düzenlediğimiz gezilerde kendilerini Tubalar olarak adlandırılan kişilerden neredeyse tamamının Altay edebî dilinde konuştuğu gözlenmiştir. Hatta 60-70 yaşlarındaki yaşlılar da Tuba lehçesini unutmaktan yakınmışlardır.

Örneğin, Maymin bölgesinin Urlu Aspak köyünde 116 kişiden sadece üçü Tubalar lehçesini ana dili olarak belirtmiştir. 73 kişi ana dili olarak Altayca’yı, 40 kişi Rusçayı göstermiştir. Karışık ailelerde babanın Altay, annenin Rus olması durumunda çocuğun ana dilinin Rusça olarak belirtilmesi, babanın Rus annenin Altay olması durumunda ise çocuğun ana dilinin Altayca olarak gösterilmesi dikkat çeker. Görüldüğü üzere, ana dilinin konumunda anne daha büyük rol oynamaktadır.

Maymin bölgesinin Kızıl Özek, Birulya, Aleksandrovka köylerinde kendilerini Tubalar olarak gösteren kişiler genellikle Tuba lehçesini bilmemekte, Altayca bile zar zor konuşmakta, esas olarak konuşma dili olarak Rusçayı kullanmaktadırlar. Çünkü bu köylerde Ruslar çoğunluğu oluşturmaktadır ve Tubalar da asimile olmuşlardır.

Çoy bölgesinde Tuba lehçesi bakımından durum daha da vahimdir. Ankete katılanların çoğu ana dili olarak Altayca’yı ya da Rusçayı belirtmiştir. Tuba lehçesini

ALTAY CUMHURİYETİ'NİN AZ SAYILI YERLİ HALKLARININ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

bilen yaşlılar da çocukları ve torunları ile Rusça konuşmaktadır. S. B. Sarbaşeva'nın gözlemlediği gibi, yetişkin Tubaların çoğu iki dilli (Tuba-Rusça), aslına bakılırsa üç dillidir. (Tuba-Altayca-Rusça)

Böylece Tubalar için esas konuşma dili Rusçadır. Altay edebî dili okulda öğretilmesine rağmen Tubalarca neredeyse kullanılmamaktadır. Bununla birlikte Tubaların güçlü etnik öz bilince sahip olduklarını söylemek gerekir. Tubalar ana dillerinin yitimi konusunda kaygılanmaktadır. Fakat Tuba lehçesini bilen yaşlıların sayısı çok azdır, orta nesil çocuklarına ana dili bilgisini geçirememektedir ve böylece Tuba dili yok olma eşliğinde bulunmaktadır.

Tubalar eskiden beri, henüz buralara Rusların gelmesinden önce de yerleşik hayat tarzı sürmüşlerdir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Geçim kaynaklarını avlanma ve sedir ağacı teşkil etmiştir.

Çalkandılar

Çalkandılar kendilerine Çalkandu/Şalkandu/Şalganu/Şalgan/Şalganu (kiji) derler. Ayrıca kendilerine Kuu kiji de derler (Rusların deyimi ile Lebed (Kuğu) Tatarları). Çalkandıların esas kısmı Lebed nehri boyunca Turaçak bölgesinin Kurmac Baygol, Suranaş, Maysk, Biyka, Tondoşka, Sankino, Şunarak köylerinde yaşar. Ayrıca Dağlık Altay şehrinde de yaşarlar.

Çalkandıların tipi Tatar tipidir, Moğol çizgileri pek göstermezler. Soy bakımından Kumandinlere yakındırlar, fakat hayat tarzları komşu Şorlara benzer. Avcılık, fındıkçılık, balıkçılık, arıcılıkla geçinirler, tarımla pek uğraşmazlar.

Ortodoks Hristiyanlık ve Şamanizm inancına bağlıdırlar. Şamanist inançları birçok özgün özellik sergiler.

Son nüfus sayımına göre Altay Cumhuriyeti'nde 1.113 Çalkandı yaşamaktadır. Çalkandı lehçesi Altay edebî dilinin etkisi altında bulunsa da birçok özgün fonetik, morfolojik ve leksik özelliğini korumaktadır. Örneğin, çalışma aletleri, gıda ve balık adları bu özellikleri sergiler. Bunun sebebi, kuzey Altayların mutfağında et ürünlerinden ziyade bitkisel ve balık ürünlerinin daha fazla yer almasıdır. Örneğin, *tokşok* 'fındık içinden yapılan yiyecek', *ıvırak* 'küçük kurutulmuş balık', *şakpiş* 'kan, et ve bağırsaklardan yapılan bir tür yiyecek.'

Altaycanın diğer lehçeleri gibi Çalkandı lehçesinin de kendi yazısı yoktur. Bu yüzden Altay edebî dilinin ve Rusçanın etkisi altında kalmıştır. Tubalar gibi Çalkandılar da iki dilli veya üç dillidirler. Fakat Çalkandıların topluca yaşadıkları bölgelerde Çalkandı lehçesinin bilinme derecesi yüksektir. Çalkandı lehçesinin okulda öğretildiği, ailede konuşulduğu, Çalkandı lehçesinde kitaplar basıldığı takdirde bu dilin kaybolmama şansı vardır.

Kumandinler

Kumandinler Turaçak bölgesinde yaşar, sayıları son nüfus sayımına göre 1.062 kişidir. Kendilerini Kubandı-kiji veya Kumandı-kiji olarak adlandırırılar. Biya nehri boyunca yaşayanlar Öreçi 'yukarıki' Kubandılar ve Tömönçi 'aşağıki' Kubandılar olarak ayrılır.

Kumandin etnik adındaki *-n* Rusça etnik adlandırmalarda sıkça kullanılan bir ektir. *-di* eki ise Moğolca sıfat ekidir. Antropolojik özellikleri Avrupaidir, mavi gözlü sarı saçlı Kumandinlere rastlanmaktadır.

Tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar, eskiden beri dokumacılıkta ustadırlar. Dokumalarındaki desenler Ostyak, Çeremis ve Mordvaların desenlerine benzerlik gösterir.

Kumandin lehçesini konuşanların esas kitlesi Biysk şehrinde, Altay Bölgesinin Krasnogorsk ve Solton bölgelerinde ve Kemerovo bölgesinde yaşar. 1920-80'li yıllar arasında Kumandinler ayrı bir millet olarak görülmedikleri için Altay Bölgesinde Rus, Kemerovo Bölgesinde Şor, Altay Cumhuriyeti'nde Altay olarak kaydedilmişlerdir.

Kumandin lehçesi günlük hayatta az kullanılmaktadır ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu dilin canlandırılması, bu dilde edebî eserlerin yaratılması gerekmektedir. Kumandin dili Baskakov, F. A. Satlayev ve İ. Y. Selyutina tarafından incelenmiştir.

Altay Cumhuriyeti'nin dışında kaldığı için Kumandin dili dil süreçlerinin dışında kalmış ve gelişmemiştir. Etnik Kumandinlerin sayısı azalmamakla birlikte dili konuşanların sayısı hızla azalmaktadır. Kumandin dilini konuşan yaşlılar bu dili sadece yaşlıları ile konuşmakta, çocukları ve torunları ile Rusça konuşmaktadır.

Altay Cumhuriyeti'nin az sayılı yerli halklarının dillerini korumak için Altaistik Enstitüsünde bulunan dilsel malzemelerin özenle korunması, bu malzemelerin elektronik ortamlara aktarılması, orijinal metinlerden oluşan derlemelerin yapılması, ana dile ilgiyi arttırmak için internet sayfalarının hazırlanması gerekmektedir. Ana dillerinin korunması çok önemlidir, çünkü ana dili konuşma ve çevreyi tanımanın aracı olmanın yanı sıra kültürel değerlerin korunması ve aktarılması için de büyük önem arz eder.

ФОРМООБРАЗОВАНИЕ ЧИСЛА ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В ТОФАЛАРСКОМ ЯЗЫКЕ*

Svetlana M. TROFIMOVA
Valentin I. RASSADIN

В современном тофаларском языке, как и вообще в тюркских языках [Щербак, 1977, с. 23; Рассадин, 1978, с. 244-273], формы словоизменения представлены по сути дела лишь в двух самых крупных и основных лексико-грамматических классах слов: в именах и глаголах. При этом класс имён трактуется широко, включая наряду с именами существительными и имена прилагательные и числительные в субстантивной функции, поскольку именные словоизменительные категории числа, принадлежности и падежа присущи лишь субстантивам. Это их главный формальный признак наряду с функциональным.

Имя существительное в тофаларском языке в форме своей основы не содержит указаний на число и в зависимости от лексического значения и конкретной ситуации может обозначать как единичный предмет или лицо, так и некую совокупность в целом. Поэтому, например, выражение *ибим чжок* можно понимать и как «у меня нет оленя», и как «у меня нет оленей» или «я безоленный», а в выражении *мен балык туьткан мен* «я ловил рыбу» существительное *балык* без показателей числа указывает на неопределённое множество пойманных рыб. К такого рода именам относится, например, довольно многочисленная группа слов, называющих животных и растительный мир: *аң* «зверь//звери», *мал* «домашнее животное//скот», *балык* «рыба, рыбаина//рыбы», *көк* «травянистое растение//трава; сено», *кат* «ягода//ягоды», *сээк* «муха, мошка//мухи, мошкара», *өдүрек* «утка/утки» и т.п.

В тофаларском языке, по нашим наблюдениям, отсутствует категория числа как грамматическая категория с её функциональным противопоставлением единственного числа множественному и согласование по числу в атрибутивных сочетаниях, какие присущи, например, индоевропейским языкам – языкам флективного строя (ср. русск. конь – кони, рука – руки; быстрый конь – быстрые кони, моя рука – мои руки). В исследуемом языке нет согласования по числу в сфере атрибутивных словосочетаний, то есть нормы языка здесь требуют сочетаний типа *улуг таиттар* «большие камни», а форма основы без показателя множественности, например, *аьт* «конь// кони», указывает не только на единичность, но и на совокупность, о чём уже упоминалось выше. Всё это даёт основание говорить для тофаларского языка лишь о форме множественности, но не о категории числа. Данное положение вообще свойственно тюркским языкам. Оно было выдвинуто и убедительно доказано В.Г. Гузевым и Д.М. Насиловым [1975, с. 98-111], а тофаларский материал лишний раз свидетельствует о его справедливости.

---

* Работа выполнена при финансовой поддержке РФНФ № 10-04-00496а

Хотя в тофаларском языке и нет формального противопоставления единственного и множественного чисел как признаков грамматической категории, в нём в то же время представлены различные средства (лексические, морфологические и синтаксические) для выражения как единичности, так и множественности предметов.

Формальное выражение в тофаларском языке получила лишь множественность, показателем которой является общетюркский аффикс *-лар* [Щербак, 1977, с. 82-95]. Его фонетическими вариантами выступают: *-лер*, *-нар/-нэр*, *-тар/-тэр*. Примеры: *даг* «гора» - *даглар* «горы»; *таш* «камень» - *таштар* «камни»; *һэл* «озеро» - *һэллэр* «озёра»; эг «дом» - эглэр «дома»; *һем* «река» - *һемнэр* «реки»; *киши* «человек» - *кишилэр* «люди». При этом *-лар* придаёт имени значение неопределённого множества, для которого актуально лишь конкретное указание на то, что таких-то предметов больше, чем один, но неважно сколько именно. Эта особенность формы на *-лар* позволила ей развить также более обобщённое значение собирательности, например, *төрүшкеннэр* «родные братья» (*төрүшкен* «родившийся вместе»), *ништтэр* «молодёжь» (*ништ* «молодой»), *кырганнар* «старики» (*кырган* «старый; старик»), *кызыллар* «красные» (*кызыл* «красный»); *Адамонтар* «Адамовы, семья Адамовых», *Сынайлар* «семья Сыная», *Буктурбайлар* «Буктурбаевы».

Следует отметить, что собирательность в тофаларском языке получила и другое формальное выражение наряду с *-лар*.

Так, имеется особый аффикс *-лышкы*, который придаёт значение собирательности, коллективности, хотя и ограниченному кругу лексем, включающих в основном термины родства, например, *аьһалышкы* «старшие братья» (*аьһа* «старший брат»), *убалышкы* «старшие сёстры» (*уба* «старшая сестра»), *бачжалышкы* «свояки» (*бачжа* «свояк»), *шоозалышкы* «тёзки» (*шооза* «тёзка»), *ааллышкы* «родственники; одноаульцы» (*аал* «стойбище, аул»).

От слов *ата* «отец», *иьһе* «мать», *ачжа* «папа», *аба* «мама», *эм* «друг» зафиксировано образование сложных (а, возможно, и аналитических) основ со значением собирательности при помощи постановки к ним в постпозицию негармонирующего элемента *гуш* с неясной для современного тофаларского языка этимологией. Например, *атам гуш*, *ачжам гуш*, *иьһем гуш*, *абам гуш* «мои родители», *эчжим гуш* «мои друзья».

Собирательность выражается также парным основосложением. Суть данного процесса заключается в том, что происходит равноправное сложение двух исходных простых основ имён существительных с разным лексическим значением (но в пределах одного семантического поля) в одну сложную, получающую новое значение некоторой собирательности, коллективности, обобщённости. Например, *аьһа дуңма* «братья» (*аьһа* «старший брат» + *дуңма* «младший брат»), *чер суг* «страна; родина» (*чер* «земля» + *суг* «вода»), *сээк масс* «насекомые» (*сээк* «муха» + *масс* «паук»).

Но в то же время в тофаларском языке обнаруживается ряд слов, которые обычно избегают форм множественности и обычно в речи употребляются в форме основы, так как они по своей семантике нейтральны по отношению к числу. К таким лексемам, например, относятся:

ФОРМООБРАЗОВАНИЕ ЧИСЛА ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В ТОФАЛАРСКОМ ЯЗЫКЕ

1. Названия предметов или явлений, существующих в природе единично. Это слова типа *даң* «утренняя звезда», *имир* «сумерки», *ай* «луна», *хүн* «солнце», *иолтан* «Венера», *караңгаары* «север», *хуңгээри* «юг», *буруңгаары* «восток», *соңгаары* «запад» и т.п.
2. Слова, обозначающие различные металлы, минералы, жидкости, дискретные вещества, например, *дэмир* «железо», *алтан* «золото», *чес* «медь», *күкер* «сера», *һээ* «уголь», *сүт* «молоко», *суг* «вода», *дус* «соль», *тоъи* «лёд», *ыи* «дым», *һүм* «песок», *сай* «галька», *мэңгүн* «деньги», *чжаг* «сало, жир», *таълһан* «мука».

Но если речь пойдёт о выделении какого-либо конкретного сорта или группы подобных веществ, то некоторые из этих слов могут принимать аффикс *-лар*, как например, *кара ак таълһаннар* «чёрная и белая мука», *туърһүүр чжаглар* «смазочное масло».

3. имена, обозначающие парные части тела или парные предметы, например, *карак* «глаза», *кулак* «уши», *бут* «ноги», *кол* «руки», *миис* «рога», *эһүн* «плечи», *элдік* «рукавицы», *этик* «сапоги», *сырга* «серьги».

При конкретизации единичности этих предметов употребляется особое выделительное слово *саарсык*, например, *саарсык кол* «одна из рук», *саарсык миис* «один рог».

4. Существительные, обозначающие процесс, результат или название действия, а также некоторые абстрактные имена с отвлечённым значением, например, *туърһүүшкүн* «трение», *сунуг* «стоимость», *нядыньчжыг* «стыд», *шыланьчжыг* «утомление», *уьйһю* «сон».

ЛИТЕРАТУРА

- Гузев, В. Г., Насилов, Д. М. (1975). К интерпретации категории числа имён существительных в тюркских языках. *Вопросы языкознания*. № 3.
- Рассадин, В. И. (1978). *Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении*. Москва: Наука.
- Щербак, А. М. (1977). *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя*. Ленинград: Наука.

İRAN'DA KAYBOLMAYA YÜZ TUTMUŞ HORASAN TÜRKLERİ VE DİLLERİ

Sultan TULU

Bildirimize başlarken öncelikle İran'daki dil araştırmalarının tarihçesine göz atmakta yarar görmekteyim. Şimdiye dek en iyi bilinen diller İran'ın kuzeybatısında konuşulan Azerbaycan Türkçesi ile -Aynallu bölgesi de dâhil olmak üzere güneybatıda konuşulan Kaşgay Türkçesi idi. Eski Sovyetler Birliği'nde konuşulan Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırıldığında, İran'daki Azerbaycan Türkçesi daha az incelenmişti. İngiliz ve Rus araştırmacılar Horasan'ı ziyaret etmişler ama Türk dillerine ait hiçbir yazı veya dil kayda geçirmemişlerdi. İran'ın merkezinde konuşulan Halaççadan yapılan az sayıdaki kayıt ise, ya Oğuzcayla karıştırılarak bozuk olarak yazıya geçirilmiş ya da önemsenmemişti. (bk. Doerfer, 2008)

1960'lı yıllara kadar yapılan araştırma verilerine göre, Azerbaycan Türkçesi, kuzeyde Sovyetler Birliği sınırından başlayan, Tahran'ın sınırlarına kadar uzanan ve Hamadan ve Qom'u birleştiren bir hatta kadar olan bölgede konuşulmakta idi. Güneydoğuya doğru gittikçe daralan bölge ile doğuda Kaşgay-Aynallular yaşamakta idi. Horasan bölgesinde ve çevresinde Türkmenlerin de yaşadığı biliniyordu, ancak Halaçça henüz bilinmemekteydi.

Prof.Dr. Gerhard Doerfer'in yönettiği 1968-1976 yılları arasında yapılan Göttingen araştırma gezileri sonunda elde edilen bilgiler sonunda daha başka lehçeler ortaya çıkmıştır. Göttingen'den sonra Almanya'dan Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi'nin Türkoloji Kürsüsü de İran'daki Türk topluluklarının dillerine önem göstermiş ve bu konuda araştırma projelerine yer vermiştir. Biz bildirimizde özellikle Horasan Türklerinin dili üzerinde durmak istiyoruz.

Yapılan bu araştırma gezilerinin sonunda, Horasan'da daha önce bilinmeyen Türk lehçelerinin keşfi büyük önem taşır. Ancak, buradaki Türkmen lehçeleri sadece, Hazar Denizinin doğusundan başlayarak yaklaşık 57. boylama dek uzanan bölgede konuşulur ve Türkmenistan'ın özellikle Yomut, Teke ve Gökleş ağızlarıdır. Türkologlar önceleri, Kuzey Horasan'da konuşulan Türkçeyi Türkmençe olarak adlandırmakta idiler; dolayısı ile Türkmen milliyetçileri bu bölgeyi Güney Türkmenistan'a mal etmekte idiler. (Doerfer, 2008) Oysa; Kuzey Horasan'da konuşulan, Farsça ve Kürtçe unsurlarla karışmış olan Türk lehçeleri Türkmençe değil, Horasan Türkçesi veya Doğu Oğuzcanın lehçeleridir. Bunları aşağıdaki özelliklerine göre şöyle sınıflandırabiliriz:

A. Şimdiki zaman ekleri:

- a) -IyA,
- b) -Ir,
- c) -A

B. Bildirme ekleri:

- a) Kaşgaycada olduğu gibi $-(A)m, -(A)ŋ$,
- b) a)'daki gibi, fakat birinci ve ikinci çokluk şahıs ekleri $-IK, -IGIs$,
- c) Oğuz Özbekçesinde (1. çokluk şahıs eki $-mIz$) olduğu gibi $-mAn, -sAn$,
- d) $-mAn, -sAn$, fakat 1. çokluk şahıs $-bIz$.

Görüldüğü üzere, burada Türkmenceden tamamen farklı bir durum söz konusudur.

Türkmencedeki bildirme ekleri: $-In, -sIŋ, -Is, -Ik, -(s)IŋIz$.

C. Birinci tekil ve çoğul şahıs emir/istek çekimi:

- a) $-Im, -Ak$ (Azerîcede olduğu gibi),
- b) $-Am, -Ak$ (tekil ve çoğul şahısta aynı ünlü ile),
- c) $-Im, -IK$ (teklik ve çoklukta aynı ünlü ile),
- d) $-Im, -Äyli$ veya benzer şekiller

Tablo 1. Horasan Türkçesi Ağızlarının Özellikleri

	Şimdiki zaman	Bildirme	Emir/istek	Eklerdeki farklılıkların dağılımı
	(A)	(B)	(C)	
Kuzeybatı	-iyA	-m	-Im, -AK	Aa, Bb, Cc
Kuzey	-A-	-mAn, -mIz	-Im/-AK	Ac, Bc, Ca
Kuzeydoğu	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -Ayll	Ac, Bc, Ca
Langar	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -AK	Ac, Bd, Ca
Güney	-Ir-	-Am, -IK	-Am, -IK	Ab, Ba, Cb
Güneydoğu	-Ir-	-Am, -IK	-Im, -IK	Ab, Bb, Cc

Bu özellikler esasında Doerfer Horasan Türkçesini altı lehçeye ayırmaktadır:

- 1) Kuzeybatı = Bocnurd vb.,
- 2) Kuzey = Qūçān vb.,
- 3) Kuzeydoğu = Gūçgī vb.,
- 4) Güney = Soltān-ābād vb.,
- 5) Güneydoğu = Xarw-e 'Olyā vb., ve
- 6) Langar.

Lutfabad ve Daragaz'da Horasan Türkçesi yanında Azeri Türkçesi de kullanılmaktadır. Stewart'a göre Azerbaycan dil sahası Quçan'ın güneybatısına kadar uzanmaktadır (Dorerfer, Hesche, 1998, s. 34). Dorerfer, yukarıdaki bu sınıflandırmasına aslında Amu Derya'da konuşulan ağızları da (Örn. Kıraç) diğer deyişle Oğuz Özbekçesini katmak ister.

Bir başka sınıflandırma Cevad Heyet'e aittir. O, Horasan Türkçesini Batı, Kuzey-doğu ve Güney grubu olarak üçe ayırmıştır (Heyet, 1994, s. 22):

- 1) Batı grubu: Bocnurd ve çevresi; Coğatay, Harw-e Ulya;
- 2) Kuzey-doğu grubu: Şirvan, Quçan, Daragaz, Kalat ve çevre köyleri, ve Türkmenistan'ın sınır bölgesi;
- 3) Güney grubu: Nişapur, Sebzevar, Cuveyn.

Buna bakmayarak Doerfer yine de bu sınıflandırmaların göreceli olduğunu söylemektedir. (Doerfer, Heschke, 1998) Esasen, H.T., coğrafi bir kavram olmaktan öteye gitmez.

Horasan Türkçesinin 13. ve 14. yüzyıllardan kalma bir takım Anadolu Türkçesi metinlerinin önceleri tanımlanamamış özelliklerini yansıtan "olga-bolga dili"nin sırrını çözmede önemli bir rolü vardır. Bu metinler, aslında Doğu Oğuzcanın kuzey ve kuzeydoğu varyantlarını temsil etmektedir.

İran'da dillerin geçiş döneminin özelliklerini taşıyan birçok boyun tarihi, henüz yeterince araştırılmamıştır. Buradaki Türklerin (özellikle de erkeklerin) birçoğu iki dillidir. Türk nüfusu her ne kadar bölgeye göre değişiklik gösterse de nüfus hızla artmaktadır. Horasan'ın Türk nüfusu bugün 2 milyonu bulmaktadır. Horasan Türkleri kendilerini tanıtırken Türkmenlerden farklı olarak *Torki* olarak adlandırmaktadır (Doerfer, 2008).

İran Türklerinin en büyük grubunu Oğuzların torunları oluşturmaktadır. Oğuzlar 10. yy.da Selçuklularla birlikte güneye doğru kaçmışlar, 11. yy.da Sır-Derya'nın orta mecrasından çıkarak genişleyen bir imparatorluk kurmuşlardır. Oradan bir grup önce Horasan'ı daha sonra da Anadolu'yu almış, bir diğer grup ise Horasan'da kalmıştır. Bundan başka, çok sayıda Türk boyu, 1502 yılından itibaren Azerbaycan'a geri akmaya başlamıştır. Hazar Denizinin doğusunda, eski Türkmen bölgesinde kalan Oğuzlar ise daha sonra bugünkü Türkmenistan'ın doğu kısmını fethetti. Türkmenler, Selçuklu göçüne katılmayan ve nihayetinde bugünkü Türkmenistan'ın doğusunu fetheden Oğuzların torunlarıdır. Horasan Türkleri, Horasan'ı fethettikten sonra orada kalan Oğuz Türkleridir. Buraya daha sonra sonradan gelen göçmenler de katılmıştır. Azerice konuşan gruplar ise daha batıya giderek Azerbaycan'da kalmış olanlar ya da Anadolu'dan buraya geri dönen Oğuzların torunlarıdır. Bunlardan bazıları yeniden güneye ilerlediler (Doerfer: Güney Oğuzları) ve daha az sayıda olanları daha sonra doğuya (Galūgāh, Kuzey Horasan) gittiler (Doerfer, 2008).

Bütün Oğuz dilleri fonetik, morfolojik ve leksik açıdan tipik Oğuz dilinin özelliklerini gösterirler; örneğin *t-* > (çoğu durumda) *d-*; *k-* > (çoğu durumda) *g-*; *-g / -γ*'nin düşmesi. Örneğin: Eski Türkçe *til* > *dil*; *kün* > *gün*; *sariγ* > *sari*.

Bütün Oğuz dilleri Türkiye Türkçesiyle ters düşen birçok ortak özellikler gösterir: Ünlülerden sonra gelen akuzatif eki genellikle *-nI* (Türkiye Türkçesindeki *-(y)I*) şeklindedir. Bu durum ise, ünsüzlerden sonra da *-nI*'nin kullanıldığı Oğuzca dışındaki komşu Türk dillerine bir geçiş işaret eder.

Farsçanın etkisi ile Türkçedeki eski ünlü uyumu büyük ölçüde bozulmuştur. Kısmen Eski Türkçeye ait bazı özellikler korunmuş; kısmen de zaten iki dilli olan halkta Farsçanın etkisi çok olmuştur. Örn: *gel-max*

Farsçanın etkisiyle ünlü sistemi son derece değişmiştir: $\ddot{o} > e$; $\ddot{u} > i$. Bu değişim daha çok Horasan Türkçesinin kuzeybatı ve güney varyantlarında gözlenir. Güney Oğuzca (ve Galugah'ta) bu durum benzerdir. Langar'da $\ddot{o} > o$ ve $\ddot{u} > u$ şeklindedir. t yalnızca i 'nin bir alafonu olarak görülür. $g\ddot{o}z \sim gez$; $\ddot{u}z\ddot{u}m \sim izim$ gibi çift şekillere sık rastlanır. Aynı özelliği Halaççanın bazı ağızlarında da görmek mümkündür. Örneğin Harrab ve Tafras'ta. Morfoloji ve cümle yapısı büyük ölçüde Farsçanın etkisi altında kalmıştır. Bunun sonucu olarak da, *bir* yanında Farsça *-i* belirsiz tanımlama eki kullanılır; örn., *Pādişah-i bār* 'Bir padişah var'. Horasan Türkçesinde isimden sonra iyelik eki *+ni* dikkati çeker: Örneğin *birni* < *bir+ni* krş. Başk. *birni*

Horasan Türkçesinde Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede olduğu gibi, *-mAG* eki ile kurulan adlar, iyelik ve ad durum ekleriyle çekimlenir. Bundan başka *-dIG* partisipi ile kurulan adların da benzer işlevde kullanıldığı dikkati çeker. (krş. K.U., *Bam o Safiabad*) Örneğin: *ayaq goydu gaçduguna* vb.

Farsçanın etkisiyle, İran'daki Türk lehçelerinde (Horasan Türkçesinde) fiile *-lAn* çokluk eki getirilir. Farsça konuşma dilindeki karşılığı ise *āmadan* 'geldiler' şeklindedir. (Dara-Gaz ve Lotf-ābād'ın Azerî lehçeleri ile *-lAr* şeklinin yaygın olduğu Langar lehçesi (Oğuz Özbekçesine çok benzer) bunun dışındadır.)

Türkçe *-rAK* yerine Farsça kıyaslama eki *-tar* bütün lehçelerde ortaktır; Bunda birçok Türk lehçesinin son derece izole olmuş bir durumda olması ve Farsça ile kuşatılmış olması önemli rol oynar.

Farsçanın söz varlığı üzerindeki etkisi, özellikle Horasan Türkçesinin güney ağızlarında daha güçlüdür. Örn., Torbat-e Heydarîya'nın kuzeyinde 'göbek' kelimesi Farsça *nāf* şeklindedir. (*köpäk veya *kindik değil)

Birçok sayı ismi Farsçadan alınmıştır. Örneğin 60'tan yukarı olan sayılar Farsçadır: *haftad* ve *haştad* gibi.

Horasan Türkçesinin arkaik olduğunu gösteren örnekler şunlardır:

Horasan Türkçesinde uzun ve kısa ünlü karşıtlığı vardır: Örn. *at* 'at'; örn. *āt* 'ad' (krş. Türkmence *at*; *āt*).

Eski Türkçe **böl-* Oğuz grubundaki dillerin büyük bir bölümünde *ol-* şeklindedir. Buna karşılık, Türkmencede *bol-* şekli bulunur (sandi olayında *vol-* veya *wol-*). Horasan Türkçesi burada tipik bir geçiş özelliği sergiler; kuzeydoğu grubunda ve Langar'da *bol-* bulunurken (sandi *vol-*), güney ağızları *ol-* 'ol-' ve *bol-* 'tamam ol-, olgunlaş-' olmak üzere semantik birbirinden ayrılan iki farklı şekil kullanır. Dolayısıyla; zamanla Türkiye Türkçesinde ortaya çıkan *b-* > *v-* değişiminin, daha doğuda henüz tamamlanmadığını söylemek mümkündür.

Horasan Türkçesi bir taraftan Batının etkisi diğer yandan ise doğu dillerinin güçlü etkisiyle karşı karşıyadır: Örneğin, 'büyük' kelimesi yalnızca Türkmence ve Horasan Azericesinde *bādük'tür; diğer ağızlarda, (Hintçe *kattā* kelimesinden) *kata* şeklindedir. Azerice, Güney Oğuzca ve Türkmencede *bul-* fiili *tap-* şeklinde görülürken, sadece Horasan Türkçesinin bazı güney ağızlarında *bul-* şeklindedir. (yine krş. Halaçça, Türkçe ve Yakutça *bul-*). Esasen, *çoğ* Oğuzca bir kelime olmasına rağmen, kuzeydoğu Horasan Türkçesinde, Langar ve Çaram'da *köp* şeklindedir. (Türkmence, Oğuz Özbekçesinde ve Özbekçede olduğu gibi) (Doerfer, 2008).

Arkaik şekillere sahip olan Horasan Türkçesinin Halaçça ve Güney Oğuzca ile olan bağlantıları da araştırılmaya değerdir. Horasan Türkçesi bundan ötürü de özel bir yere sahiptir. İran'daki diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi; Horasan Türkçesi iki yönden uç noktadadır: Bir taraftan yabancı bir dilin yoğun etkisi; diğer taraftan ise güçlü bir arkaizm ve otonomi göstermektedir.

Bu değişim ve farklılıklar, bağımsız bir yazı dili oluşturamamış ve baskın olan dilden (bizim örneğimizde Farsça) etkilenmiş, daha normlaşmamış lehçelere has özelliklerdir. Horasanın Türkleri de diğer bölgelerde olduğu gibi çoklukla *çift gramer* özellikleri taşır. Ayrıca, kendi ana dilleri yanında, Türkçe mi, Azerice mi, Özbekçe mi olduğu anlaşılmayan, sınıflandırılması ve arkaizm olarak açıklanması güç, birçok yabancı Türkçe unsur kullanırlar.

Horasan'ın Türklerinin dilleri, UNESCO'nun belirlediği kriterlerde Tehlikedeki Diller Programına göre altı tehlike derecesinden 2 ile 3. derecede yani *zayıf* ile *kesinlikle tehlike altında* gösterilebilir. Merhum Prof. Dr. Gerhard Doerfer, bundan daha 16 yıl önce 3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayında (1996) , "İrandaki Türk dil ve lehçeleri ile bunların hayatta kalma şansı" üzerine bir bildiri ile konunun önemine dikkati çekmişti (Doerfer, 1996). Ona göre: "İran'da Türkmence, Azeri Türkçesi ve Güney Oğuzcanın Kaşgayca bölümü için hayatta kalma olasılığı ümit verici gözükse de, bu olasılık Horasan Türkçesi ile Güney Oğuzcanın büyük bir bölümü için oldukça kötüdür. Halaçça ise, büyük bir olasılıkla, 21. yüzyılın ilk yarısında, tamamen ortadan kalkma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Süregelen modernleşmeyle birlikte, Türk kökenli olanlar da dâhil, birçok yerel lehçe yok olup gitmektedir." Bu ise, Farsçanın İran'ın tek resmî dili olmasından ve artmakta olan eğitim ve haberleşme sonunda Farslaşmayı da beraberinde getirmesinden kaynaklanmaktadır; dolayısıyla gelecekte Türk topluluklarının kültürünün sözlü ve yazılı ürünlerinin yitme tehlikesiyle karşı karşıyayız. Bazı nedenlerden ötürü ekonomik baskı da halkı kırsal kesimlerden büyük kentlere göçe zorlayabilmektedir. Göç bu toplulukların aynı zamanda asimile olmalarına neden olmaktadır. Yakın zamanda Kaşkayilerin yarı göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçerek asimile olmaları gibi.

İran'da konuşulan Türkçenin değişik varyantları üzerine Göttingen kürsüsünce birçok çalışma yapılmıştır. Son çalışmalar arasında, lehçeler üzerine yapılan çok sayıda araştırma, etkileşim konusuyla ilgili incelemeler, sözlükler ve metin yayınları bulunmaktadır (Doerfer, 1993; Doerfer ve Hesche, 1998; Doerfer ve Hesche, 1998). Son yıllarda yapılan çalışmaların çok az da olsa ilerlediğini görmek bizim için umut verici olsa da, daha fazla çalışmanın yapılması gerekmektedir. Türkologlar için İran, hâlâ keşfedilmeyi bekleyen bir bölgedir. Göttingen'den sonraki yapılan araştırma gezileri ve alan araştırmaları -daha sonra Mainz Üniversitesi- bizim için bilimsel açıdan büyük önem taşımaktadır. Bizim de bu dillerin tamamen kaybolmadan kayıt altına alınması hususunda Horasan bölgesindeki Türklerin dillerinin ve kültürleri üzerine katkımız bulunmaktadır, ancak çalışmaların devam etmesi zaruridir.

KAYNAKÇA

- Doerfer, G. (1996). İrandaki Türk dil ve lehçeleri ile bunların hayatta kalma şansı. 3. *Uluslar arası Türk Dili Kurultayı*. Ankara. ss. 303-310.
- Doerfer, G. (2008). İrandaki Türk Dilleri. (Çev. S. Tulu), *Dil Araştırmaları*, Ankara, ss. 99-110. [“Turkic Languages of Iran” *The Turkic Languages* (Haz. Lars Johanson ve Eva A. Csato), Routledge, London and New York 1998, ss. 273-282].
- Doerfer, G., Hesse, W. (1993). *Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices*. Harrassowitzverlag, Wiesbaden.
- Doerfer, G., Hesse, W. (1998). *Türkische Folklore-Texte Aus Chorasán*. Turcologica 38. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, XIV + 504 S. + 2 Harita. Turcica, Paris 2001.
- Doerfer, G., Hesse, W. (2002). Horasan Türkçesinin Tarihi Ve Edebiyatına Genel Bir Bakış. (Çev. S. Tulu), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Nr.: 14. Ankara. ss. 319-336. [Doerfer ve Hesse, 1993’ün giriş bölümünün çevirisi.]
- Heyet, C. (1994). Horasan Türkçesi. *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*. Sayı, 5.

UYGHURS – A DISAPPEARED DIASPORA IN FERGHANA VALLEY

Nabijan TURSUN

Today, the majority of the Uyghur population lives in Eastern Turkistan, which is officially called the Xinjiang Uyghur Autonomous Region by China. Outside of the homeland, most of the Uyghur diaspora has settled in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan.

According to settlement and language features, the Uyghur diaspora in the Turkic republics of Central Asia can be divided into two groups: those in Yettesu (Semirechie) and those in the Ferghana Valley (ills. 1. - 2.). However, most of the Ferghana Uyghurs mixed with indigenous peoples over time and today they have disappeared from the Ferghana Valley. In contrast, the Uyghurs in the Yettesu region have protected their ethnic identity, language, traditions, literature and arts very well.

The exact size of the Uyghur population in Central Asia including the Ferghana Valley has been a very contentious issue. As a people united by ethnic origin, history, culture and tradition, Uyghurs have a relatively long history in the Ferghana Valley. From the 18th and 19th centuries, a period in which Uyghurs periodically revolted against Manchu rulers, many Uyghurs migrated to the Ferghana Valley to escape Manchu-Chinese persecution. From the beginning of the 20th century to 1937 and in the period from 1955 to 1962, many Uyghurs migrated to the Soviet Union, including to what is now Uzbekistan.

In the 1920s, Abdulla Rozibakiyev (ill. 3.), one of the Uyghur leaders of the time, asserted that the Uyghur population in Soviet Central Asia was 600,000, with the majority in the Ferghana Valley. In 2000, more than 20,000 Uyghurs were recorded in Uzbekistan's census.

The main reasons for the disappearance of the Uyghurs in the Ferghana Valley and their mixing with the indigenous peoples there can be explained by the following three factors:

- 1) Geographical features and ethnic origin;
- 2) Language, religion and cultural factors;
- 3) Ethnic political strategy.

Today, the Uyghur diaspora in Central Asia faces many issues related to the future of their ethnic and cultural identity as well as ties with their historical homeland.

The Uyghur diaspora in the Central Asian republics

The majority of the Uyghur diaspora lives in the one of the members of the brotherhood of independent Turkic nations - Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. Uyghurs have spread, first and foremost, to these three republics on account of its geographic convenience.

Official Population of Uyghurs in Central Asia

- 223,100 (Kazakhstan, 2009)
- 49,000 (Kyrgyzstan, 2009)
- 20,000 (Uzbekistan, 2000)
- 1,392 (Turkmenistan, 1990)

Two groups of Uyghurs

The Uyghurs of the republics of Central Asia can be divided into two groups according to geography and language dialect. One of these is the Ferghana group and the other the Yettesu (Semirechie) group. However, most of the Ferghana Uyghurs mixed with indigenous peoples over time and today they have almost disappeared from the Ferghana Valley. In contrast, the Uyghurs in the Yettesu region have protected their ethnic identity, language, traditions, literature and arts very well.

According to settlement and language features these two groups of Uyghurs both belong to the central dialect of Uyghur, but with each having its own sub-dialectal characteristics. The Uyghur residents of the Ferghana Valley are *Kashgarlik* and speak the Kashgar dialect, while those in the Yette Su region speak the Ili dialect of Uyghur.

From *Kashgarlik* to Uyghur

The Ferghana group of the Uyghur diaspora fled from oases surrounding the southern Tarim Basin and settled in the cities and rural areas of Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan in the Ferghana Valley, spreading throughout the beginning of the twentieth century and became known as *Kashgarlik* by the local people. We encounter the following terms:

- *Enjanliq* – Uzbek
- *Kashigharlik* – Uyghur
- *Kashigher Mehelle* in Uzbekistan
- *Enjan Mehelle* in the Uyghur region

The five stages of the Uyghur flight into Ferghana

The waves in which East Turkestan was given up for neighboring Central Asia had political, socio-economic and cultural factors in its backfield. The refugees continued fleeing on a large scale from the 1750's until the 60's of the 20th century, and we can subdivide this process into five stages.

In the 18th and 19th centuries, a period in which Uyghurs periodically revolted against Qing-Manchu rulers, many Uyghurs migrated to the Ferghana Valley to escape Qing persecution.

- The first era (1759-1760)
- The second era (1816-1864)
- The third era (1877-1882)
- The fourth era (1900-1920's)
- The fifth era (1955-1962)

Early information about the Uyghur population of Ferghana valley in the 19th century

According to Chokan Valikhanov, 50,000 families of *Kashgarlik* and 9000 *Dolanliq* came to the Ferghana valley in the 50s–60s of the 19th century. The major areas of *Kashgarlik* were Andijan, Shahrixan, Karasu and Tashkent; according to Molla Musulman, 70,000 *Kashgarlik* lived in the Andijan region in 1868; according to V. Nalivkin, a Russian scholar, 15,000 *Kashgarlik* escaped to Ferghana after 1857; according to N. Kropatkin, more than 37,000 persons escaped to Ferghana in 1847.

Soviet scholars on Uyghurs in Ferghana

According to S. S. Gubayeva, there were 300,000 Uyghurs in the Ferghana valley in mid 19th century; according to Gojaxmet Sadvakasof 324,000 Uyghurs in Ferghana Valley in mid 19th century; according to I. V. Zakharova 200,000-250,000 Uyghurs in that period; according to A. Kaydarov 250,000; according to A. M. Reshetov . G. Iskhakov and A. N. Sedlovskaya around 85,000-160,000.

Official and Uyghur information

- 39,000 *Kashgarliks* in Turkistan in 1917.
- The first Soviet statistics mention around 40,000 Uyghurs in Uzbekistan in 1926 and 60,000 in 1937.
- Around 29,000 in 1979
- Around 35,000 in 1989
- Around 20,000 in 2000
- More than 14,000 Uyghur population in Osh and Jalal Abad of the Kyrgyz Republic in 2009.
- But Abdulla Rozibaqiyev put the Uyghur population in the whole Turkistan Autonomous Republic at 600,000. According to him there were 265,000 Uyghurs in Semirechie, 300,000 in the Ferghana valley. 2500 in Samarkand, 30,000 in Sirderya and 2500 in Turkmenistan.
- According to another Kashgarian Uyghur leader, Abdukadir Haji, there were more than 500,000 *Altisheherlik* in Turkistan and according to Burhan Qasimof, an Uyghur professor at the Central Asian University in Tashkent, more than 1 million Uyghur population in the Central Asian region.

Assimilation or Integration

The disappearance of the Uyghurs in the Ferghana valley and their mixing with the indigenous peoples can be explained by the following three main factors:

- Geographical features and ethnic origin
- Language, religion and cultural factors
- Ethnic political strategy.

APPENDICES

Illustration 1. Map of Ferghana Valley

Illustration 2. Central Asia

Illustration 3. Abdulla Rozibaqiyev (1897-1938): The first Uyghur leader in Central Asia

FERGANA VADİSİNDE ERİYİP GİDEN HALK: UYGURLAR

Nabijan TURSUN

Günümüzde Doğu Türkistan sınırlarının dışında da önemli sayıda Uygur Türkü yaşamaktadır. Bunların büyük bir kısmı bugünkü Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Türk Cumhuriyetlerine yerleşmişlerdir. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Uygur diasporası coğrafi ve lehçe-ağız özelliklerine göre Fergana Grubu ve Yedi-su Grubu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Fergana Grubu Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinden göç edip Fergana vadisindeki Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın şehir ve kırsal kesimlerine yerleşmiş olup, bu gruba 20. yüzyılın başlarına kadar yerli ahali tarafından "Kâşgarlılar" denmiştir.

Yedi-su Grubu ise 1882 yılında Rusya ile Mançu İmparatorluğu'nun hudutları çizilirken Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinden göç eden Tarançılar, ayrıca 1955-1962 yılları arasında İli ve diğer kuzey bölgelerinden göç eden kişilerden teşkil etmiştir.

Bu iki grup dil yönünden Yeni Uygur Türkçesinin merkez diyalektine ait olup, aralarında sadece küçük ağız farklılıkları mevcuttur. Fergana Grubu Kâşgar ağızını, Yedi-su Grubu ise İli ağızını konuşur.

Kazakistan ve Kırgızistan'ı kapsayan Yedi-su Grubu kendi millî kimlik, örf-âdet ve edebiyat ve sanatını korumuş ve belirli ölçüde geliştirmiş ise de, Orta Asya Uygur diasporasının büyük çoğunluğunu oluşturan Fergana Grubu günümüzde yerli halk olan Özbek Türkleri arasında hemen hemen erimiş durumdadır.

Bu bildiride bugünkü Bağımsız Türk Cumhuriyetlerindeki Uygur diasporasını teşkil eden iki grubun biri olan Fergana Grubu'nun oluşumu ve yerli halklar arasında eriyip kaybolmasının sebebi ve süreci üzerinde duracağız.

Fergana vadisi ile Tarım vadisi 18. yüzyıla gelinceye dek ortak coğrafi ve siyasi birlik içinde yer almıştır. 18. yüzyılda Doğu Türkistan'ın Mançu İmparatorluğu, Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Türkistan'ın bu bölgeleri birbirinden ayrılmış, farklı siyasi, iktisadi ve kültürel gelişim yoluna girmiştir.

Doğu Türkistan Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edildikten sonra, Tarım vadisinde yaşayan ahailerin Orta Asya'ya, özellikle Fergana'ya göçleri başlamış, bu göç süreci 20. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar sürmüştür.

Tarım vadisindeki Uygur Türklerinin Fergana'ya göç etmelerinin sebepleri çeşitli ise de, temel sebebin bölgenin siyasi vaziyeti, yerli halkın millî ve dinî özgürlük hedefleri ile bölgeyi işgal eden dış güçlerin kendi hâkimiyetlerini korumak amacıyla uyguladıkları baskı politikası arasındaki çatışmalar olduğunu söylemek mümkündür.

Uygur Türklerinin Batı Türkistan'daki, özellikle Fergana vadisindeki nüfuslarına gelince, çeşitli araştırmacıların, bilim adamlarının, siyasal çevrelerin verdikleri rakamlar arasında farklılıklar mevcuttur.

Çokan Velihanov 19. yüzyılın 60'lı yıllarında Doğu Türkistan'dan Fergana vadisine göç eden Uygur Türklerinin 50,000 aile olduğunu kaydetmiştir.

Özbek alimi Haydarbek Bababekov'un naklettiğine göre, 1868 yılında Andican civarında 70,000'e yakın Kaşgarlı yaşamaktaydı.

Eski Sovyetler Birliği araştırmacılarından S.S. Gubayeva Çokan Valihanov'un verdiği bilgilere dayanarak 19. yüzyılın 60'lı yıllarında Fergana vadisinde 30,000 civarında Uygur Türkü'nün yaşadığını ortaya koymuştur.

Yine eski Sovyetler Birliği Uygur araştırmacılarından Hoca Ahmet Sadvakasof Çokan Velihanov'un kaydettiği 9,000 nüfuslu Dolanlıları ilave ederek 324,000 civarında Uygur Türkü'nün yaşadığını ortaya koymuştur.

Bunlardan başka yine Uygur tarihçisi Gegel İshakov, Rus araştırmacı A. M. Reşetov ve A. N. Sedlovskaya 18.-19. yüzyıllarda Doğu Türkistan'dan Orta Asya'ya göç edenlerin sayısını 85,000-160,000 civarında olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Eski Sovyetler Birliği araştırmacılarına göre Kâşgarlıların Orta Asya'ya göçleri sadece Fergana vadisiyle sınırlı değildir. Kâşgarlılar Taşkent, Kanıbad, Hokant, Semerkand, Buhara, Karategin, Harezm gibi bölgelere kadar ulaşmışlardır.

Ancak Rus Çarlığı ve sonraki Sovyetler Birliği Uygur Türklerinin Orta Asya'daki nüfuslarını az göstermeye çalışmışlardır. Mesela Rusya hükümeti 1917 yılında bütün Türkistan bölgesinde 39,000 Kâşgarlı Uygurun yaşadığını, bunların Tarançılarla birlikte 100,000'den fazla olduğunu hesap etmiştir. Vladimir Dasishe "20. yüzyılın başında Türkistan'da 194,000-215,000 Doğu Türkistanlı yaşamıştır" der.

Bununla birlikte, Uygur aydınları daha farklı rakamlardan bahsetmektedirler. Mesela 1923 yılında Taşkent'te yaşayan Uygur aydınları Orta Asya'da 600,000 Uygur Türkünün yaşadığını, bunlardan 300,000'inin Özbekistan'da, 70,000'inin Kırgızistan'da, 115,000'inin Kazakistan'da, 15,000'inin Tacikistan'da bulunduğunu ifade etmektedirler. Abdullah Rozibakiyev 1923 yılında Rusya Bolşevik Partisi Orta Asya Bürosu'na sunduğu raporda Yedi-su bölgesinde 265,000, Sır Derya bölgesinde 30,000, Fergana vilayetinde 300,000, Türkmenistan'da 2,500, Semerkand'da 2,500 olmak üzere toplam 600,000 Uygur Türkünün yaşadığını bildirmiştir.

Sovyetler Birliği hükümeti kurulduktan sonra Fergana vadisindeki Uygurların nüfusu daha az gösterilmiştir. Mesela Sovyet hükümetinin 1926 yılındaki kayıtlarına göre, Özbekistan'da 40,115 Uygur'un yaşadığı bildirilmektedir. 1937 yılındaki istatistiksel verilere göre, Özbekistan'da 60,000 olarak gösterilen Uygur nüfusu 1979 yılına gelindiğinde 29,000'e düşmüş, 1989 yılında 35,000'e yükselmiş, 2000 yılında 20,000 olarak gösterilmiştir.

Kırgızistan hükümetinin verilerine göre, bu cumhuriyetteki Uygurların sayısı 2009 yılı itibarıyla 48,000 olup, Fergana vadisindeki Oş ve Jelalabad'da toplam 15,000'e yakın Uygur bulunmaktadır. Oş şehri ve Oş yakınlarındaki Karasu'da 11,000 Uygur yaşamaktadır.

Fergana vadisindeki Uygur Türklerinin yerli halk arasında eriyip gitmesinin temel sebeplerini üç madde hâlinde izah etmek mümkündür:

1. Dil, din ve örf âdet bakımından kültürel ortaklık ve yakınlık:

Bilindiği gibi, Uygurlar ile Özbekler etnik, geleneksel yaşam tarzı, din ve dil bakımlarından birbirlerine çok yakındır. Bu yakınlık, göçmen Kâşgarlıların kendilerinden nüfusça yoğun yerli Özbekler arasında yavaş yavaş erimelerine ve yerli ahaliye entegre olmalarına sebep olmuştur. Bu bir çeşit doğal yoğrulma veya entegrasyon hadisesidir.

2. Coğrafi ve siyasi çevre ve koşullar:

Tarım vadisi ile Fergana vadisi arasında yüksek dağlar ve engebeler bulunmaktadır. Dolayısıyla binbir zorlukları aşarak Fergana'ya gelip yerleşen kişilerin tekrar kendi memleketlerine dönmeleri kolay olmamıştır. Üstelik, 19. yüzyılın sonlarında bu iki coğrafi bölge Rus Çarlığı ve Çin tarafından ayrı ayrı idare edilmiş, araya hudut çekilmiştir. Ayrıca, Fergana vadisinin iklimi ile Kâşgar'ın iklimi büyük oranda benzerdir. Bundan dolayı göçmenlerin geri dönüşleri için bir sebep bulunmamaktaydı. Bu durum da Uygurların yerli halklarla kaynaşmasındaki önemli bir etken olmuştur.

3. Etnik siyasi strateji:

Uygur göçmenlerinin millî kimliklerini değiştirme hadisesi 19. yüzyılın sonlarında Hokand Hanlığı'na son veren Rus Çarlığı'nın bölgedeki hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte başlamıştır. Mançu İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında yürütülen diplomatik ilişkilerin neticesinde Fergana'daki Kaşgarlılar Rus tabiyetini tercih etmek zorunda kalmışlardır. Orta Asya'da Sovyet hâkimiyeti kurulup etnik sınırlar çizilince, ikinci kez kitlesel biçimde millî kimliğin değiştirilmesi hadisesi meydana gelmiştir. Sovyet hükümeti Orta Asya'da Türkçe konuşan yerli ahaliye Özbek adı altında toplamıştır. Özbekler Özbekistan Cumhuriyeti'nin sahipleri olarak kabul edildiğinden, çok sayıdaki Kâşgarlı kendi kimliklerini Özbek olarak değiştirmiştir. Çünkü bu iki halk arasında pek fazla fark yoktur. Sadece Özbekler "Ahun", Uygurlar ise "Kâşgarlı" olarak ayrılmaktaydılar.

1921 yılında 'bütün Kâşgarlı ve Tarançılar bir Uygurdur' söylemi ortaya atıldıysa da, bu iki halkın aydınları bunu kabul etmemişlerdir. Özellikle Kâşgarlılar kendilerini Tarançılardan ayrı bir millet saydılar. Bu durum da pek çok Kâşgarlının Özbek kimliğini kabul etmesinde etkili olmuştur. Bir diğer sebep şudur ki, o dönemde Uygurlar arasında otonomi talep etme eğilimi mevcut olup, Ruslar Uygurlara otonomi vermemek için onları yerli Özbeklerden saydılar.

1937 yılında Stalin tarafından gerçekleştirilen büyük tasfiye hareketi ve kimlik tespiti sürecinde pek çok Uygur, Japon casusu, Pantürkist gibi suçlarla itham edilip tutuklandı. Dolayısıyla bu kimlik tespiti sırasında çok sayıda Uygur millî kimliklerini Özbek olarak ifade etmek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra, Özbekistan'daki Uygurlar Özbekleşme sürecine girmiştir.

Sonuç

Bugün Fergana vadisindeki Uygurların çok az bir kısmı kendilerini Uygur diye tanımlasa da, kendi dilini tamamen unutup Özbekçe konuşmaktadır.

Bu hadisenin temel sebebi her iki halkın ortak etnik kökene, kültüre ve tarihe sahip olması, dil ve örf-âdetlerinin son derece yakın olmasıdır. Eğer böyle bir koşul olmasaydı, Uygurların Özbekleşmesi bu kadar kolay olmazdı. Bilindiği gibi, asimilasyon veya kaynaşma için önce doğal ilişkiler gereklidir. Birbirinden tamamen farklı halkların birbiriyle kaynaşması zordur.

Fergana vadisindeki Uygurların Özbekler arasında eriyip bugünkü Özbek halkının bir parçası hâline gelmesi doğal asimilasyon ya da doğal kaynaşma sayılır. Buna benzer durum Kâşgar, Yarkent, Kargalık, Gulca ve Doğu Türkistan'ın başka şehirlerinde de görülmüştür. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarından Fergana vadisinden Uygur bölgesine gelen Özbekler de yerli Uygurlar arasında eriyip Uygurların bir parçası hâline gelmişlerdir. Yani Fergana vadisindeki Uygurların kaderi Doğu Türkistan'daki Özbeklerin kaderiyle aynı olmuştur.

Diğer taraftan, Fergana vadisindeki Uygurların Özbekler arasında erimesi, başka bir ifadeyle Özbeklerle kaynaşması kardeş Türk boylarının birbirleriyle kaynaşması ve bir bütün hâline gelmesinin bir örneği ve modelidir. Bu durum Türk boyları arasındaki kaynaşmanın, birleşmenin nice dil ve geleneği birbirine yakın olanların arasında gerçekleşebildiğini, dil ve yaşam tarzı bakımından yakın olanların önce birleşme yoluna gidebileceğini gösterir.

CODE-SWITCHING IN CRIMEAN TATAR

Oksana TYSHCHENKO-MONASTYRSKA

Introduction

Code-switching and code-copying as consequences of relations between Turkic languages and surrounding languages are quite well studied mostly on the data of Turkish, Karaim, and Tatar (see Turkish-German code-copying in Lars Johanson 1993, Turkish-Dutch code-switching in Ad Backus 1993, 2010, English-Turkish code-switching in John Eldridge 1996, Irano-Turkic code-copying in Lars Johanson 1998, Tatar-Russian code-switching and code-copying in Suzanne Wertheim 2003, contact-induced changes in Karaim in Éva Csató 2002 and other). In my study I am trying to study the mechanism of structural borrowing in language contact situations that have Crimean Tatar-Russian bilingual speech, namely code-switching, with morphemes and/or lexical structure from both of the languages in contact. My study was conducted in Crimean Tatar speaking villages. When looking at cultural life, it is seen that the mother tongue is still widely used within the family. This change leads to code-switching phenomena that lead to language shift or maintenance in this bilingual or multilingual environment. Code-switching is frequently observed in their communicative environment as a result of language contact.

Applying the theory of code-switching and code-mixing to the languages of Ukraine we should note an interesting fact that Ukrainian-Russian bilingualism is a widespread condition of language ecology in many regions of this country (and the Crimean peninsula is among them). So the Crimean Tatar community is embedded in a situation which is already bilingual. In the fight of the official language (Ukrainian) with the dominant language (Russian)¹ the minority Crimean Tatar language plays the role of an identity marker in the Crimean multilingual space, occupying its own segment in the linguistic and ethnic environment of the region. The situation is complicated also by the fact that Crimean Tatars are mostly bilingual, and Russian and Ukrainian do not represent a communicative barrier for them, whereas Slavic population of the peninsula neither speaks nor understands Crimean Tatar. There is distinct difference between self-perception of Crimean Tatars and the way the surrounding ethnicities see them. Thus, Slavic population views them similarly as Europeans view Moslem immigrants, whereas Crimean Tatars perceive themselves as the indigenous population of the peninsula (Bogomolov et al. 2005: 130).

Methodology

The aim of this paper is to describe code switching (CS) between Crimean Tatar and Russian based on the speech samples gathered from suburban and village bilingual settings and analyse them using Myers-Scotton's Model (1993 and later publications). Myers-Scotton's model consists of two aspects: the structurally-based

---

¹More closely on Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine see Bilanyuk 2005, Pavlenko 2009, Taranenko 2007, Trub 2000.

Matrix Language Frame (MLF) Model and socially-based considerations (The Markedness Theory) in inter and intrasentential CS.

Data

Data for the study were collected from the villages and the cities where bilingual Crimean Tatars resided. All interviewees were native speakers of Crimean Tatar in the Crimean region and in the cities. Additionally, 3 hours of tape-recorded natural conversations were gathered during informal visits and wedding ceremonies. I also used video-taped conversations from the news broadcast of the ATR TV-channel (the Crimean Tatar media resource).

Discourse markers

Although some linguists use the terms ‘code-mixing’ and ‘code-switching’ interchangeably, I am following the distinction laid out by Olshtain and Blum-Kulka (1989: 60): Code-switching is “when the speaker alternates units from different codes that are higher-level constituents, at least grammatical clauses or sentences,” while code-mixing “refers to smaller units, usually words or idiomatic expressions, which are borrowed from one language and inserted into the sentence of another language”. In Crimean Tatar spontaneous speech these are both represented.

Russian discourse markers and conjunctions are highly copied formants in Turkic (Johanson 1997: 115). The unconsciously code-mixed Russian words found in the speech and writing of the Crimean Tatars described here belong to a variety of grammatical classes – including particles, adverbs, conjunctions, and question words – but can be grouped into the single functional class of discourse-pragmatic words. The Russian words code-mixed in the preferred speech of Crimean Tatars include, but are not limited to, discourse markers. They can, however, all be interpreted as belonging to the set of what Fraser (1996, *inter alia*) calls ‘pragmatic markers,’ where discourse markers are just one subset of pragmatic markers.

Brinton (1996: 33-35) puts forth a different list of features, where discourse markers are:

- often in sentence-initial position
- outside of or loosely attached to syntactic structure
- optional in the sentence
- grammatically heterogeneous (including interjections, adverbs, particles, function words, verbs, conjunctions, phrases, idioms, and clauses)
- often phonologically reduced, forming a separate tone group
- (almost) without propositional meaning
- features of oral rather than written discourse
- able to appear with high frequency.

Using all of these characteristic features as diagnostic criteria, the following items of the code-mixed Russian words found in Crimean-Tatar-preferred speech would be interpreted as prototypical discourse markers: *а, но, ну, даже, разве, по-моему, вообще, потому что, чтобы, вот, вот так.*

Discourse-pragmatic words

However, the set of Russian discourse-pragmatic words code-mixed in Crimean-Tatar-preferred style is significantly larger; they are not all discourse markers *per se*, even though they all linguistically encode pragmatic functionality.

- Topic change markers (e.g., English in fact, now; in my data, Russian *слушай* ‘listen!’)
- Contrastive markers (e.g., English but, nevertheless; in my data, Russian *но* ‘however’)
- Elaboration markers (e.g., English above all; in my data, Russian *то есть* ‘that is’)
- Inferential markers (e.g., English after all, as a result; in my data, Russian *так что* ‘so’)

Coordinative discourse markers *a* 'and, but', *u* 'and', *но* 'but', *ну* 'well', *мо...мо* 'wether... or':

- (1) L_1 *Kettik*, L_2 *u* L_1 *yolda* *eki* *kere* *cenaze* *bar edi*.
Walk off-Past.1.Pl. and way-Loc. two time funeral have-Past.3.Sing
- (2) L_1 *On seneden* *ziyade* L_2 *mo* L_1 *Zelenogorskoye* *bar edik*, L_2 *mo*
Ten year-Abl. more wether Zelenogorskoye go-Past.1.Pl., or
 L_1 *Üçközüñ* *cami* *bar edik*.
Üçköz-Gen mosque go-Past.1.Pl.

All code-mixed Russian coordinators are used as markers of narrative structure, and coordinate “idea units” (Schiffrin, 1987) rather than acting as logical operators coordinating items in a list. And, the English discourse marker equivalent to Russian *u*, “coordinates idea units and ...continues a speaker’s action” (ibid. 125), which is just how Russian *i* is used when codemixed in Tatar.

Evaluative discourse words *даже* 'even', *разве* 'isn't it', *по-моему* 'in my opinion', *просто* 'simple', *конечно* 'of course'.

- (3) L_1 *Ne dip* *aytayım* *sizge*, *yüregim* *şındıy*
What say-2ndGer. say-Imper.1.Sing. you-Dat., heart-Poss now
cöştı L_2 *просто*.
glad-Past.3.Sing just.

In this sentence the adverb *просто* ‘simply, just’ is used as a “minimizing” hedge in Russian, one that shows that the proposition does not contain “any kind of additional augmentation imposed on it by the situation or context” (Baranov et al., 1993: 171).

Evaluation of time and degree *уже* 'already':

- (4) L_1 *Noyabr* *ayında* L_2 *уже* L_1 *qar* *yawğan edi*.
November month-PossLoc already snow fall-Plusquam.
- (5) L_1 *Qismet olsa* L_2 *fundament-L1ni* L_2 *уже* L_1 *bitirdiq* *bu yıl*, L_2 *вот*.
Fate be-Cond foundation-Acc already finish-PastPl this year, well.

Subordinating discourse marker *çmo*:

- (6) L_1 Haber *keldi*, L_2 *çmo* L_1 *neme* L_2 *sud* L_1 *olacaq*.
 New come-Past, that it seems court be-Fut.

Crimean Tatar using a code-mixed *çmo* ‘that’ is almost identical syntactically to Russian – the Crimean Tatar element is essentially a calque of the Russian with a subordinate clause that comes after the main clause and is introduced by a subordinating conjunction. Other Russian subordinating discourse markers used in Crimean Tatar conversation *nomomu çmo* ‘because’, *çmобы* ‘for’, *вом* ‘here’, *вом мак* ‘that is’.

Metacommentary words

The Russian words code-mixed to produce metacommentary on text are:

- *короче* ‘in brief’ (adverb)
- *кстати* ‘by the way’ (adverb)
- *слушай(те)* ‘listen’ (verb in imperative)
- *ну в общем* (preposition-noun phrase) etc.

- (7) L_1 *Paramız da yetmeycek, küşümüz da yetmeycek. Buralar ayttilar*, L_2 *ну в общем*, L_1 *çaremiz yoq yardım etmegenler.*

Короче ‘in brief,’ points out that the speaker is summarizing, and marks equative, or positive structure, such that the content preceding it must approximately conform to the content following it.

Functions of Crimean-Tatar Russian code-switching

In this part I would like to point out functional aspects of code-switching when larger units like clauses are being code-switched. It should be noted that manner and functions of code-switching and code-mixing differ from generation to generation. When older generation prefer to talk each other Crimean Tatar mixing the Russian discourse markers, metacommentary words, some Russian common known words with the Crimean Tatar formants (*kadrları* ‘employee-PIPoss’, *svidanieğa* ‘meeting-Dat’, *fundamentını* ‘foundation-Acc’, *sredstvosi* ‘fund-Poss’, *çisloda* ‘date-Loc.’)etc., intermediate generation speech is generally characterized by significantly increased role for Russian. In this case code-switching is mostly intersentential. Younger generation mostly prefer to speak Russian using some Crimean Tatar words as identical markers. These are usually relationship terms (*ana* ‘mother’, *baba* ‘father’, *bita* ‘grandmother’, *tize* ‘aunt’, *dudu* ‘aunt’ etc. and their russified diminutive forms *anaşka*, *babaşka*, *bitaşka*, *tizeşka*, *duduşka*), interjections (*vay*, *valla*, *maşalla* etc.), turns of phrase (*sağ ol(uñız)* ‘thank you (polite form)’, *selam* ‘hello’, *ne yapasın* ‘how do you do’, *qısmet olsa* ‘if someone will be lucky’ etc.).

Excerpt 1. As first example I choose one interesting case where a Russian-preferred Crimean Tatar man shows the language he uses when speaking with his son. Russian-Crimean Tatar code-switching can be often used when the speaker is reporting what someone has said.

- (8) *L2B* *прошлом* *году* *мой сын пришёл,* *L1baba, L2говорит,*
 In last-Loc. year-Loc. my son come-Past.3.Sing father say-Pres.3.Sing
L1mektepkе bir adam keldi, *bu kitap kösterdi.*
 school-Dat. one man come-Past.3.Sing. this book show-Past.3.Sing.

From his comment, we can see that the man is initially referring to his son's words, first in Russian and then in Crimean Tatar. The answer in Crimean Tatar may reflect its serious nature. Here code-switching is we-code, it is informal and intimate.

Excerpt 2.

- (9) *L1Pek doğru olur* *edi* *ki bu bayramnı* *L2праздник*
 Very right be-Aor.3.Sing do-Past.3.Sing that this holiday-Acc holiday
с полными слёз глазами *L1* *ep boyle aytmağa.*
 with full-InstrPl tear-InstrPl. eye-InstrPl all such say-Inf.

The interviewee is not only answering the question but also animating the voice, as Russian words sound stricter and more official than the Crimean Tatar beginning of the sentence. The speaker's tone rises, and the entire Russian phrase is pronounced very clearly and smoothly. An explanation for code-switching is that the interviewee repeats the words of a well known for a Russian speaking person quote. Another reason could be the wish for expressivity.

Excerpt 3. As for the language choice patterns found, the speaker sticks to his individually preferred language in the specific setting. Only when the degree of topic involvement (job) rises in the conversation is Crimean Tatar-Russian code-switching used to differentiate the topics of the talk.

- (10) *L1Eki kere* *L2свидание* *L1berdiler* *bizge.* *Anamnen* *beraber*
 Two time meeting give-PastPl we-Dat. Mother-PossInstr together
L2свидание-L1ğa *bardıq.*
 meeting-Dat go-Past1Pl.
 (11) *L1Men şimdi ayrıca* *L2тренировка* *L1уарат.* *On yedincisi* *L2число-L1da*
 I now separate training do-Pres1Sing. Twelve date-Loc.
L2сбор *olacaq.*
 collection be-Fut.3.Sing.

Here Russian seems to be associated with official situations and Crimean Tatar is more intimate and close.

Excerpt 4. Languages of emotions, emotions and code-switching:

- (12) *L1Laf etme,* *L2кому* *говорят!*
 Talk do-Neg.Imper.2, who-Dat. say-Pres.3.Pl.

The student is animating the teacher's voice. An explanation for code-switching is that the student repeats the words of the instructor and wants to be more authoritative. Another reason could be expressivity: he was nervous that the co-student had not listened properly and was asking to repeat.

Conclusion

Word, phrase, and sentence code-switching are very common in the speech of Crimean Tatars. This kind of code-switch helps to bridge a gap in the discourse and plays a role of compensatory strategy. Switching native (Crimean Tatar) and dominating (Russian) codes in their bilingual speech Crimean Tatars choose the language they feel most comfortable with and have greater competence in. In the informal situations Russian as L2 can fulfill a wide range of functions from changing topic, facilitating conversation to showing expressivity.

BIBLIOGRAPHY

- Alagözülü, N. K. (2002). *Code-Switching Patterns and Underlying Socio-psychological Configurations in a Kabardian Speech Community: The Probable Effects of Urbanization*. Unpublished Doctoral Dissertation Ankara: Hacettepe University Institute of Social Sciences.
- Backus, A. (2010). The role of codeswitching, loan translation and interference in the emergence of an immigrant variety of Turkish. *Working Papers in Corpus-based Linguistics and Language Education* 5, 225-241 [http://cblle.tufs.ac.jp/assets/files/\[publications/working_papers_05/section/225-241.pdf\]](http://cblle.tufs.ac.jp/assets/files/[publications/working_papers_05/section/225-241.pdf]).
- Backus, A. (1993). Turkish-Dutch code-switching and the Frame-Process Model In: Guus Extra & Ludo Verhoeven (eds.) *Immigrant languages in Europe*. Clevedon & Philadelphia & Adelaide.
- Bilaniuk, L. (2005). *Contested tongues: Language politics and cultural correction in Ukraine*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Baranov, A. N., Plungyan, V. A., Rahilina, E. V. (1993). *Putevoditel' po diskursivnim slovam russkogo yazika*. Moskva: Pomovskiy i partneri.
- Bogomolov, O., Danilov, S., Semivolos, I., Yavors'ka, G. (2005). *Islams'ka identyčnist' v Ukraini*. Kiev: AMES.
- Csató, É. (2002). Karaim: A high-copying language. In: Mari C. Jones & Edith Esch (eds.) *Language change. The interplay of internal, external and extra-linguistic factors*. [= Contributions to the sociology of language 86]. New York & Berlin: Mouton de Gruyter. 315-327.
- Eldridge, J. (1996). Code-switching in a Turkish secondary school. *ELT journal* Volume 50/4. Oxford Univ Press. 303-311.
- Emirova, A. (2008). Yazykovaia kompetentsyia krymskikh tatar (The linguistic competence of Crimean Tatars). In A. Emirova. *Izbrannye nauchnyie raboty*, 196-199. Simferopol: Krymuchpedgiz.
- Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6(2): 167-190.
- Grenoble, L. (1998). *Deixis and information packaging in Russian discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Johanson, L. (1993). Code-copying in immigrant Turkish. In: Guus Extra & Ludo Verhoeven (eds.) *Immigrant languages in Europe*. Clevedon &

Philadelphia & Adelaide. 197-221.

- Johanson, L. (1997). Kopien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen. In: Huber, Dieter & Worbs, Erika (eds.) *Ars transferendi. Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*. Frankfurt: Peter Lang. 115-121.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences* 20: 325-337.
- Myers-Scotton, C. (1993). *Dueling languages: Grammatical structure in code-switching*. Oxford: Clarendon Press.
- Myers-Scotton, C., Janice, L. J. (2000). Testing the 4-M Model: Introduction. *International Journal of Bilingualism*, 4(1): 1-8.
- Olshtain, Elite and Shoshana Blum-Kulka (1989). Happy Hebrish: Mixing and Switching in American-Israeli Family Interactions. In: Susan Gass et al. (eds.), *Variation in Second Language Acquisition*. Clevedon/Philadelphia: Multilingual Matters Ltd. 59-83.
- Pavlenko, A. (2009). Language conflict in post-Soviet linguistic landscapes. *Journal of Slavic Linguistics*, 17 (1-2): 247-274.
- Schiffrin, D. (1987). *Discourse markers*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Taranenko, O. (2007). Ukrainian and Russian in contact: Attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language* 183: 119-140.
- Trub V. M. (2000). Yavişe ‘surjiku’ yak forma prostoriččya v situatsii dvomovnosti. *Movoznavstvo I*: 46-58.
- Wertheim, S. (2003). *Linguistic purism, language shift, and contact-induced change in Tatar*. University of California, Berkeley dissertation.
- Zabrodskaja, A. (2007). Russian-Estonian Code-Switching in the University. *Arizona Working Papers in SLA & Teaching*, 14: 123-139.

РОДНОЙ ЯЗЫК В ЭТНОПЕДАГОГИКЕ КРЫМЧАКОВ

Vladimir A. VIŞNEVSKIY

Первое орудие, изобретенное человеком, по мнению крымчаков, есть вместе с тем первый шаг на пути его к высшему развитию. Но из всех человеческих орудий наиболее совершенным и даже единственным в своем роде является язык. Он ведет к развитию общественности и ему крымчаки, караимы, евреи обязаны всеми успехами, с ним связанными (Н.А. Басхаков, К.М. Мусаев, О.Я. Прик) [4].

Возникновение и способность речи, по мнению крымчаков как и караимов Крыма, в определенной степени является достоянием, равно присущим людям и животным, точно так же и побуждения к пользованию ею одинаковы для тех и других. Но у животных эта способность осталась на самой низкой ступени развития, или приняла совсем другое направление, чем у человека.

Как человек, так и животное посредством звуков стараются обратить на себя внимание, выражают свои ощущения и желания; но только человек отличается способностью связывать определенный звук с известным внешним предметом, а при дальнейшем развитии – и с общими понятиями и идеями. Только благодаря существованию этой связи, речь крымчаков получает содержание, которого нет, например, в пении птиц.

При самых тщательных наблюдениях, подчеркивают старейшины Бахчисарайской общины, человек не в состоянии определить в каждом данном случае, по какому поводу издала крик птица, так же как не знает, зачем напевает человек, находящийся в одиночестве.

Насколько более понятен крик, изданный птицей в обществе других птиц. Ведь и человек вкладывает определенный смысл в слова, сказанные другому; он напевает, потому что его побуждает к этому состояние его органа голоса, говорит же человек для того, чтобы быть понятым.

В развитии в становлении речи первоначально не может иметь никакого другого значения, кроме прошлого самодовлеющего проявления жизнедеятельности. Человек, еще более чем животное, может выразить своим голосом то или другое ощущение. Он делает это часто даже без намерения быть услышанным и понятым кем-нибудь; он чувствует естественную необходимость кричать при ощущении боли, издавать радостные крики от удовольствия. Но все люди способны распознать, выражает ли крик радость или горе; всякий умеет отличать жалобный крик животного (из беседы с крымчаками во время Новогоднего праздника).

Крымчаки и караимы подчеркивают, что благодаря привычке, сохранились и сделались достоянием их языка те звуки, которые сама природа исторгала из груди человека в минуты различных его ощущений. В грамматике они составляют только один из десяти разрядов, на которые подразделяется весь запас крымчацких слов, но в обыденной жизни они играют гораздо более важную роль.

Еще и сегодня среди отдельных представителей крымчакского и караимского народа можно услышать диалог, который ведется при помощи таких восклицаний: «о», «а – а», «у», «у – а», «фу». «ш – щ», «ах» и др, выражающих попеременно одобрение, ужас, недоверие, удивление, отвращение, сострадание и другие чувства.

Сохранившиеся звуки, как считают и крымчаки и караимы, - пережитки первобытного языка, на основе которого развивался разговорный язык современных караимов. Развитие звукового языка – процесс никогда не прекращающийся.

Язык, достигший апогея своего развития, крымчаки и караимы сравнивают с высоким лесом, верхушки деревьев которого образуют прекрасный сплошной свод. При идеальном распределении деревьев, каждое из них должно давать тень своему клочку земли, и ветвь должна приходиться к ветви. Но такое образцовое состояние леса достигается только благодаря его постоянной очистке.

Так и язык, считают крымчаки, нуждается в постоянной чистке, чтобы в нем было как можно меньше чужих слов, вульгарных выражений, всех тех фраз, которые его портят. «Хороший язык своего хозяина медом накормит, плохой поставит в неловкое (плохое) положение» - гласит их поговорка.

Крымчаки Крыма считают: для каждой нации важнейшим способом единения народа является язык. С точки зрения формирования национального сознания, родной язык занимает особое место как универсальный способ познания мира, овладения народной национальной культурой.

“Язык – дело национального престижа. Представления о величине народа, его культуре в большей мере дает язык. Чем язык народа популярнее в мире, тем значение этого народа больше среди народов мира”, – писал Б.С.Ельяшевич [4, с. 218].

Поэтому крымчаки и караимы, как настоящие патриоты своей нации, стремятся к тому, чтобы возродить и развивать свой родной язык, т.к. без знания языка своего народа караимы не будут иметь тех духовных сил, которые оформляют их национальное лицо.

Крымчаки, как и караимы, отождествляют родной язык с материнским, связанным с признаком первенства, т.е. язык Родины, народа, среди которого человек родился и вырос, сформировался как личность, вбирая духовную самобытность и характерные черты народной психологии, восстанавливая в своем духовном мире особенности культуры, обычаев, традиций, уклада жизни.

В настоящее время люди так мало обращают внимание на свои слова, что считают их неважными и не имеющими значения в жизни, т.е. смотрят на них как на поток, протекающий и не возвращающийся назад, как на звук, исчезающий в воздухе. Но крымчаки считают, что не так надо смотреть на слова и предложения, а значит свой язык.

Как свидетельствует караимская пословица «Нет ничего слаще и кислее языка», поэтому слова могут быть источником печали, потому что доводят

человека незаметно до пороков и часто причиняют и ему, и другим вред. “Обидеть легко и одним словом, а расположить к себе и ста слов мало”, - гласит народная мудрость.

Из беседы с членами крымчацкой общины города Евпатории мы вычленили значение необдуманных слов в жизни человека:

- От непродуманных слов происходят и несчастья, даже распри и раздоры могут происходить от нескольких слов.
- Словом можно ранить и оскорбить человека.
- Словом выражаются ропот, брань, негодование и злоба, непослушание и неподчинение.
- Слова доносят и клеветают на ближних, в них человек терпит обиду и мщение от других.
- От них бывают ссоры, и даже непримиримая вражда в семьях, родах, от них зависит иногда потеря душевного спокойствия и телесного здоровья; им можно убить человека.

Исследователь Редькина Л. И. отмечает, что «В искусстве красноречия главное – умение молчать. Если тебе кажется, что в каком-то деле можно обойтись без разговоров, работай, не проронив ни слова. Если ты видишь, что в каком-то деле слова должны быть сказаны, говори коротко и ясно.

Если давать волю своему языку, можно навлечь на себя позор и тогда люди отвернутся от тебя» [4, с. 278].

Отсюда вытекает необходимость приучения детей с детства быть осторожным и ответственным в употреблении слов или языка.

Родители должны помнить и внушить своим детям, что язык, как говорится в пословице “Язык, наверное, смазка, язык - закваска, язык молодцу капитал”, – он орган слова, дан для отличия человека от животного, т.к. в мире нет существ, которые могли бы мыслить и выражать свои мысли.

Только один человек имеет дар слова. В языке своем он находит ключ к пониманию сокровенных тайн природы. При помощи слова он познает землю, моря, воздушное пространство, познает все материальные предметы, быт, правила поведения и существования в обществе, на Земле. Поэтому человек должен дорожить этим даром и не произносить те слова, которые унижают его как существо разумное и свободное.

«Когда говоришь с кем-нибудь, старайся говорить по существу, о чем бы ни зашла речь. Какими бы красноречивыми ни были твои слова, если они неуместны, они произведут на собеседника гнетущее впечатление» [3].

Наблюдая за общением крымчаков в культовых зданиях во время службы, мы пришли к выводу, что речевой этикет крымчаков Крыма – своеобразный лингвистический феномен. Приветствия, прощания, похвала, выражение благодарности, извинения, соболезнования и др. можно объединить по одному признаку – во всех этикетных ситуациях прослеживается пожелание добра и здоровья в адрес собеседника.

«Дети не должны говорить слишком уверенно и громко в присутствии отца и матери, в малом возрасте они могут лишь слушать и отвечать когда их спросят, а спрашивать только для того, чтобы узнать или уточнить истину. Добивайтесь того, чтобы они не спорили и не противоречили вам, когда им внушают, что плохо, а что хорошо» [3, с. 280].

Крымчаки, караимы, как и крымские татары, здороваясь, желают человеку, которого приветствуют, мира и благополучия, так как традиционное мусульманское «Селям алейкум» и еврейское приветствие «Шолом» означает в переводе «Мир вам!». Вежливый ответ «Алейкум весселям» («И вам мир!») подтверждает пожелание, возвращает сторицей пожелавшему. Поэтому крымчаки считают, что чем чаще и с чистой душой, четко и внятно пожелать мира человеку, тем лучшей будет жизнь у пожелавшего.

Этнопедагогика крымчаков уделяет внимание речевому этикету. «Во время встречи с незнакомым человеком следует быстро отмечать про себя особенности его характера, а затем учитывать их в общении с ним.

Особенно внимательным надо быть с людьми, которые любят поговорить. В разговоре с такими людьми следует вначале соглашаться со всеми их доводами, а затем, уловив удобный момент, сразить их безупречностью своей логики.

Однако сделать это нужно так, чтобы не показаться грубым и не дать повода собеседнику затаить против тебя злобу. С этой целью следует обращать внимание на подбор слов и на их интонацию» – наставление священника, зафиксированное в тетради И.Говель [4, с. 117].

Предки крымчаков считали, что вовремя сказанное слово способно выручить из беды. И слово это – слово правды должно всегда звучать на родном языке. Т.к. родной язык воздействует на слух, влияет на разум, обеспечивает поведение. «Ласковый язык выманит змею из гнезда, язык скверный лишит человека веры» - убеждает народная мудрость.

Ребенок должен усвоить с детства, что язык дан людям как разумным существам для выражения их мыслей. Поэтому мысли наперед должны быть обдуманными и потом уже выражаться словами.

С малых лет ребенок должен привыкать к тому, чтобы каждое слово было проверено на весах рассудка, чтобы в каждом слове была видна мысль и цель его произнесения, чтобы были предусмотрены и последствия, которые могут произойти от слов.

Те, кто воспитывает детей, должны помнить о том, что слово очень важно в телесной и духовной, домашней и общественной жизни человека, нужно обращать внимание на то, что и как говорит взрослый, следить за тем, что и как говорят дети, считают члены еврейско-караимской общины города Днепрпетровска.

Через родной язык, национальную систему образования крымчаки генерируют, и трансформирует национальный дух, менталитет, характер, психологию, традиционную, общую и речевую культуру, способ жизни.

Крымчаки считают, что человек, который не понимает значения родного

языка, отдаляет себя от культурно-исторического опыта и достижений своего народа, его культурно-духовных достижений. Народ, который не понимает значения родного языка, не может рассчитывать на достойное место в соцветии народов мира, он лишает себя надежды на будущее.

Анализируя вышеизложенное, мы можем сделать вывод о том, что речевое развитие ребенка – это процесс формирования не только разговорной речи и словаря, но и мировоззрения, который, по мнению крымчаков, должен находится под постоянным вниманием взрослых членов семьи.

Строго продуманная организация быта детей, постоянное и детальное выполнение ими простых требований общественной среды, воплощенных в обычаях, воспитывают у ребенка организованность, дисциплину, аккуратность, точность, исполнительность – исходные качества, без которых не возможно дальнейшее духовное развитие ребенка.

Обычаи незаметно, естественно и просто прививают детям определенные черты духовного облика. Ребенок, формируемый подобным образом, усваивает нравственную практику честных поступков раньше, чем начинает понимать сущность понятия “честность”.

В такой системе воспитания нравственная сентенция лишается претенциозности, неправомерного для нее стремления стать главной, решающей нравственно-воспитательной силой и выступает в истинной для нее роли – в роли формы осознания личной практики нравственного поведения.

В такой системе достигается еще один результат, имеющий огромное значение в духовно-интеллектуальном развитии личности, дети не замечают, не чувствуют, что их кто-то воспитывает. Исчезает та тревожная ситуация, которую создают взрослые словесным воспитанием, когда нравственные качества, объективировавшись в слове, воспринимаются детьми как нечто предлагаемое им извне, порой навязываемое им взрослыми.

Основным источником знаний крымчаки считают родной язык. Историко-педагогический анализ содержания крымчакского фольклора в педагогическом аспекте свидетельствует, что родной язык и устное народное творчество является одним из главных средств национального воспитания, благодаря которому осуществляется фиксирование педагогического идеала народа, аккумуляция и передача последующим поколениям через словесные методы воспитания социально ценного опыта этноса в подготовке подрастающего поколения к жизни

Народная педагогика закладывает базу для развития национальной школы, основанной на системе национального воспитания - исторически обусловленной и созданной самим народом системы ценностей, идей, взглядов, убеждений, идеалов, традиций, обычаев, учебно-воспитательных учреждений и других форм социальной практики, направленных на организацию жизнедеятельности подрастающего поколения, воспитания его в духе естественноисторического развития материальной и духовной культуры нации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. *Этнические установки и этнические стереотипы*. Днепропетровск. – ДГУ. – 1995. – 200 с.
2. Кон И. С. К проблеме национального характера / *История и психология*. – М. – 1971. – С. 122-158 .
3. *Крым. Соцветие национальных культур. Традиции, обычаи, праздники обряды*. Сост. Н.В. Малышева, Н.Н. Волощук. – Симферополь: Бизнес Информ, 2008. Книга первая – 392 с; Книга вторая – 400 с.
4. Редькина Л. И. *Этнопедагогика караимов Крыма. Монография*. – К.: «Педагогічна преса», 2001. – 319 с.

PROBLEMS OF DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC DIALECTS: THE CASE OF THE LOPNOR DIALECT OF UYGHUR

Abdurishid YAKUP

The number of endangered Turkic varieties will notably increase, if endangered regional Turkic varieties also be taken into consideration. Alone in China, the so-called Fuyü variety of Kirghiz, which, actually might be grouped to the South-Siberian branch of Turkic languages, the Ili variety of Salar mainly spoken in the Ili valley and Urumchi, the Aqsay variety of Kazakh spoken in Gansu, the Lopnor variety of Uyghur etc. might be considered such endangered regional Turkic varieties. However, documentation of these endangered Turkic varieties is extremely unsatisfactory, far from providing a comprehensive record of the linguistic practices characteristic of the speech communities, by which these regional varieties are used. In this paper I briefly mention some common methodological problems observed in documentation of endangered regional Turkic varieties, which are usually called regional dialects. The paper mainly focuses on the problems in documentation of the Lopnor variety of Uyghur, since, according to the opinion of the author of this paper, the problems in documentation of this local Uyghur variety reflect typical methodological problems existing in documentation of regional Turkic varieties.

1. The Lopnor variety of Uyghur

The Lopnor dialect is one of the three regional varieties of Uyghur spoken in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the Peoples Republic of China. It is mainly distributed in the territory of the Lopnor County of Bayingholin Mongol Autonomous Prefecture, bordering on Charqaliq in the south, on Qomul and Turfan in the east and on Tarim in the west. It is also used in some villages of Miren, Charqaliq, Sohu Rural District of Bügür and Pohuy Rural District of Korla City (see Fu et al. 2000: 6). The speakers of the Lopnor dialect constitute less than 0,5 percent of the Uyghur population. The remaining two varieties are the Khotan dialect and the so-called Central dialect; see mainly Tenishev 1963, Osmanov 1990, 191-211; Yakup 2005, 8-13.

Although the Lopnor dialect is only spoken by less than 1% of the Uyghur population, it occupies a special position not only amongst the regional varieties of Uyghur but also in the research of the entire Turkic family of languages. It displays a set of unique phonological and morphosyntactic features alien to Uyghur, showing exceptional lexemes relating to traditional fishery along with rare Old Turkic words and exceptional copies from Mongolian. Thus, many linguists consider it as an independent language rather than a dialect of Uyghur.

In phonology, first of all, it exhibits rather strong progressive labial assimilation spread until the fourth, sometimes even the fifth syllable, e.g. *ötkörmö* 'sifter' (compare with Standard Uyghur *ötkärmä*), *ötkörmölör* 'sifters' (compare with Standard Uyghur *ötkärmilär*), *ötkörmölörgö* 'to the sifters' (compare with Standard Uyghur *ötkärmilärgä*). Secondly, in this dialect there exists a rather strong progressive assimilation of alveolar fricatives, nasals, and liquids, and occasionally

some plosives, e.g. *assa* ‘slow’ (compare with Standard Uyghur *asta*), *qazzaq* ‘small storehouse’ (compare with Standard Uyghur *qaznaq*), *üzäñji* ‘stir-up’ (compare with Standard Uyghur *üzäñgi*), *yolvazzi* ‘of the tiger’ (GEN of *yolvaz* ‘tiger’), *köllü* ‘the lake’ (ACC of *köl* ‘lake’, compare with Standard Uyghur *kölni*) and *süttü* ‘the milk’ (ACC of *süt*, compare with Standard Uyghur *sütini*). Thus, it displays sizable morphophonological variants of a considerable number of suffixes mainly subjected to the afore-mentioned progressive assimilation processes. Moreover, the raising and reduction of low vowels in unaccented syllables, which are basically typical for the local Uyghur varieties in the Central dialect, is missing in the traditional Lopnor dialect, e.g. *čac* ‘hair’ → *čacim* (compare with Standard Uyghur *čečim*), *bar-* ‘to go’ → *barip* ‘going’ (compare with Standard Uyghur *berip*), *bala* ‘child’ → *balasi* ‘his/her/their children’ (compare with Standard Uyghur *balasi*). However, lexemes and phrases clearly displaying raising and reduction are not rare in the present Lopnor dialect, e.g. *jišil* ‘green’ (compare with Old Turkic *yašil*), *esip* ‘hanging’ (as- ‘to hang’ + *-(X)p*), *yürükim* ‘my heart’ (*yüräk* ‘heart’ + *-(X)m*) etc.

In morphosyntax we find the present progressive in the form of ‘converb in *p* + the vowel converb of the verb *yat-* + personal endings’, e.g. *yazip yatasiz* ‘you are writing now’, which developed to the focal intra-terminal suffix *-(X)vat-* in Standard Uyghur, e.g. *yezivatimen* ‘I am writing at the moment’. Moreover, the repeated past is not *barattim* ‘I used to go often’ as in Standard Uyghur but is formed by means of ‘*-GUči* + the personal forms of *idi*’, e.g. *barıučıdim* ‘I used to go often’. The forms *barıučımdä* ‘until I arrive’, *köröläydımız* ‘we can see’ etc. are also specific to the Lopnor variety of Uyghur.

The lexemes unique to the Lopnor dialect are numerous, e.g. *tölöč* ‘loan’, *kölcü* ‘fisher’, *biliştig* ‘known’, *daqu* ‘sleeveless single-sided fur jacket’ etc.; the number of Old Turkic words preserved in the Lopnor dialect is also considerable, e.g. *bölök~bölög~bölgö* ‘gift, present’ (compare with Old Turkic *beläk*), *yañju* ‘echo’ (compare with Old Turkic *yañqu*), *torqu* ‘hemp’ (compare with Old Turkic *torqu*), *ağala-* ‘to respect’ (compare with Old Turkic *ayarla-* ~ *ayırila-* ‘to respect’), *elt-* ‘to bring’ (compare with Old Turkic *elt-*), *yaz-* ‘to make a mistake’ (compare with Old Turkic *yazın-*). A considerable number of lexemes of Mongolian origin, e.g. *ğara* ‘hedgehog’ (Mongolian *zaraa*), *ğölmö* ‘fishnet’ (Mongolian *ğöلمي*), *sala* ‘finger’ (Mongolian *salav*) etc., do not exist either in Standard Uyghur or in other regional varieties of Uyghur.

2. Previous research

In view of the special linguistic importance of the Lopnor dialect, scholars have paid special attention to it. The famous Swedish explorer and geographer Sven Hedin was the first scholar who made significant notes of this dialect during his well-known expedition in the Lopnor region. Recently, part of his notes was investigated and presented together with other materials in an excellent volume by the late Swedish diplomat and Turcologist Gunnar Jarring (see Jarring 1997). The Russian-Soviet Turcologist S. E. Malov carried out fieldwork on this dialect in 1914, though it took four decades, until 1954, for its result *Lopnorskij jazyk* to be published. In the 1950s and 1960s the Soviet Turcologist E.R. Tenishev and the eminent Uyghur dialectologist Mirsultan Osmanov published brief surveys outlining the main linguistic features of the Lopnor dialect. The Kirghiz scholar U. Asaniliev published a short grammatical sketch of the Lopnor dialect first in Kirghiz in 1964, and three

**PROBLEMS OF DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC DIALECTS:
THE CASE OF THE LOPNOR DIALECT OF UYGHUR**

years later in Russian (see Asaniliev 1964, 1967). The base of Asaniliev's survey are the data collected by S. E. Malov in Charqaliq and Miren. During the last twenty years further research results were published by Chinese scholars. Amongst them Mahirä Haji'äkbär's MA thesis (see Haji'äkbär 1996) and M. Osmanov's monograph *The Lopnor dialect of Modern Uyghur* (see Osmanov 1999) are of special importance. The two volumes edited under the supervision of the late Chinese linguist Fu Maoji are the newest result in this field (see Fu et al. 2000). Osmanov's newest Uyghur book published in 2006 is mainly the Uyghur translation of his afore-mentioned Chinese book published in 1999.

3. Problems of field work and documentation

However, the hitherto published works on the Lopnor dialect are very valuable but far from standards of documentation of the dialect in question. All works published suffer from several shortcomings, including problems in methods of fieldwork, way of transcription, nature of data and the quality of description and analysis etc. Below I try to illustrate them in order.

First of all, the records of all researchers are from the so-called NORMS (see Chambers and Trudgill 1998: 29), thus, with the exception of Haji'äkbär's thesis amongst the hitherto published works on the Lopnor dialect, the speech of educated speakers, young generations and mobile population was not taken into consideration. They mainly focus on representative areas and representative aged speakers. For instance, according to Mirsultan Osmanov, his materials from Lopnor are recorded in the villages located at the centre of Lopnor, e.g. Döngqotan, Chara, Mirsali, Közläk, Tikänlik, Yengisu and Mirän in the territory of Charqaliq. Hashim Turdi, Mihray and Song Zhengchun only investigate two villages in Tarim and Döngqotan and further two villages in Charqaliq (see Fu et al. 2000,1322-132) With the exception of two persons who are 40 and 42 years old, the remaining informants of Mirsultan Osmanov are over 50. Among Hashim Turdi's informants two persons are of the age 32 and 42; the remaining are over 60. Interestingly, all of Hashim Turdi's informants from Charqaliq are over 70. Mirsultan Osmanov does not state the educational background of his informants, while Hashim Turdi's informants are all peasants. Thus, from the hitherto-published works on the Lopnor dialect one can hardly obtain an overall information on the dialect: Strictly speaking, Osmanov's books are only the description of speakers over 40 and do not provide us with information on the speech of the younger generation under 40; the monograph published by Professor Fu Maoji and others only reflects the status of the relic variety of the Lopnor dialect mainly used by the speakers over 70.

Secondly, most work does not include precise ethnological information on the speakers, no precise demographic information on the distribution of the speakers of the dialect and the other nationalities in the region. Thus, it is impossible to have the desired knowledge on the history of the speakers and the region where the speakers are living and on their social, economic, cultural relation to the neighboring nationalities. There is also no sufficient information on contact between the speakers of different villages within the Lopnor dialect-speaking regions, whose speech might reflect internal variation. For instance, according to my analysis of Mirsultan Osmanov's materials, the so-called w/g alternation appears in the northern regions of Lopnor, while in Mirän, located to south-west of Lopnor, it is only a sporadic phonological process (see Yakup 2005: 68-69). However, in the hitherto-published

work there is no information on the possible contact of northern regions of Lopnor with the focal areas of the w/g alternation, which is mainly found in the Turfan, Qomul regions, partly also in Khotan (see Yakup 2007).

Thirdly, most publications use a very broad phonetic transcription that does not show crucial differences from the written standard. They even add to the transcription some sounds which do not exist in the speech of the informant but are present in the spelling of the corresponding lexemes in Literary Uyghur. Thus, it is impossible to get correct information on the speech only based on these transcriptions. It is also impossible to come to have a understanding on the phonemic system of the dialect, and an accurate description of some phonological processes is also not possible. To take an example, the simple past of the verb *bär-* 'to give' is *bä:di* in the Lopnor dialect, that is the sonorant *r* in the verb stem drops when the simple past suffix is added; however, it was transcribed as *bä(r)di* in Osmanov's book (see Osmanov 1999: 161). Furthermore, the lateral approximant *l* drops and the preceding vowel is prolonged when the conditional marker *-sA* is added to the verb *käl-*; however, Osmanov prefers *kä:(l)sä* instead of *kä:sä* (see Osmanov 1999: 162). Obviously, the standard written forms of these phrases are playing a role in these transcriptions. Moreover, all publications on the Lopnor dialect show only one *i* in the transcription, e.g. *balıq* 'fish', *qizim* 'my daughter', *kesip* 'cutting' etc. However, according to my own data from the dialect, the real pronunciation of these phrases clearly differs from the transcription available. For instance, the word for fish is pronounced *balıq* [baluq] and the pronunciation of 'my daughter' is *qizim* [quzum].

Fourthly, the transcriptions used in the hitherto-published works mostly are Cyrillic or in the International Phonetic Alphabet (IPA); thus, users of the dialect can hardly profit from them. If one of the purposes of language documentation is language revitalization, the publications available can hardly play an effective role. Interesting is the transcription system used in the book published by Professor Fu and others. The book presents the vocabulary list in three transcription systems: Firstly in a Latin-based script invented by Hashim Turdi, secondly in the so-called *kona yezıq*, an Arabic-based Uyghur script, and then in the International Phonetic Alphabet (IPA). However, to which extent the speakers of the Lopnor dialect can profit from this transcription is not clear. A necessary training of the speakers seems to be missing.

Fifthly, the data used as basis for linguistic analysis are mainly isolated words or phrases, and they are mostly obtained by asking informants the regional equivalents of standard Uyghur lexemes and phrases. This means that the lexemes and phrases for which no standard language form exists may easily be excluded from the scope of documentation. Among the works published, the monograph by Professor Fu and others does not include any text and the number of sentences used for illustration of the Lopnor dialect syntax is also extremely limited. Mirsultan Osmanov's book is the only monograph with considerable text materials; however, as the title of his text materials 罗布泊的民间文学 *Luobubo de minjian wenxue*, 'Folk literature of Lopnor' shows, all of them are folksongs and folk tales. Samples of folk literature are precious; however, texts of other types, e.g. conversations and narratives in genuine communicative situations, may more faithfully reflect real situations and characteristic features of the spoken language. More ironically, even the samples of

**PROBLEMS OF DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC DIALECTS:
THE CASE OF THE LOPNOR DIALECT OF UYGHUR**

folk literature are included in some works, but they have never been treated as the basis of any linguistic analysis. Thus, the property of this dialect in real discourse remains unknown.

Sixthly, most researchers of this dialect often consider it a regional variety of Literary Uyghur rather than an independent language variety having its own phonological and morphosyntactic system as well as its own lexical stock. Thus, most publications often consider dialect forms as corrupted or incorrect pronunciations of words in Literary Uyghur; the morphosyntactic categories not existing in Literary Uyghur are also inadequately described. This is also true of illustrations of specific lexemes existing in the Lopnor dialect, which actually require a detailed description. However, what we find as illustration of these lexemes often are “false friends” of them in the Literary Uyghur. To take one example, Fu et al. 2000 lists the Lopnor word *tütün* under the Literary Uyghur form *tütün*, but as example for its usage provides the example *on tütün baliq tutuſqa kätti* ‘Ten tütüns went to fishing’ (see Fu et al. 2000: 1118). The example shows that the Lopnor word *tütün* is a civil unit, referring to ten families, while the Literary Uyghur form usually is understood as ‘smoke’ and only in historical texts may have comparable meaning to the Lopnor word; therefore the words in question are not exact equivalents, though they have the same phonetic shape.

In Fu et al. 2000, all entries first appear in Literary Uyghur form, and the forms of Lopnor and Mirän are arranged under this literary form. The book uses Chinese when the authors think Literary Uyghur has no proper word to explain the meaning of specific dialect words. This is a very unwelcome method, because it completely ignores the fact that each regional variety of any language may have its own lexical system.

There are further problems in description and documentation of the Lopnor dialect, e.g. no high quality sound records exists from even a single speaker from the region; there is also no video recording. This was certainly impossible when S. E. Malov, Ä. R. Tenishev and Mirsultan Osmanov visited the region. However, it must be essential in documentation of this dialect at present.

In short, the available publications on the Lopnor dialect are very useful and precious, but could hardly be called a documentation of the dialect from the perspective of documentary linguistics. Perhaps, this is also true of the most regional endangered Turkic varieties in other regions.

REFERENCES

- Asaniliev, U. (1964). *Lopnor tilinin grammatikaliq qisqača oçeriki* [Short grammatical survey of the Lopnor language]. Frunze: Kirgiz SSR ilimler akademijasinin basmasi.
- Asaniliev, U. (1967). *Kratkij grammatičeskij oçerk lopnorskogo jazyka*. Avtoreferat can. thesis. Frunze.
- Chambers, J. K. & Trudgill, P. (1998). *Dialectology*. Second edition, Cambridge: Cambridge University Press.

- Fu Maoji, Hashim Turdi, Mehray & Song Zhengchun (eds.) (2000). *Uyghur tiliniñ Lopnor teleppuzi üstide tetqiqat* [A study of the Lopnor dialect of Uyghur; Chinese title: Weiwueryu Luobuhua yanjiu 维吾尔语罗布话研究]. Beijing: Central University of China Press.
- Haji'akbär, M. (1996). *Uyghur ädäbiy tiliniñ Lopnor dialektiya bolyan täsiri* [Literary uyghur influence on the Lopnor dialect]. Unpublished MA thesis, Department for China's languages, Xinjiang University.
- Jarring, G. (1933). *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*. Lund: Borelius & Leipzig: Harrassowitz. .
- Jarring, G. (1946-1951). *Materials to the knowledge of Eastern Turki. Tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan. With translation and notes. I-IV*. (Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. 1, 43:4, 44: 7, 47: 3,4) Lund: CWK Gleerup.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dictionary*. (Lunds universitets årsskrift, N.F., 1,56:4) Lund: CWK Gleerup.
- Jarring, G. (1997). *Central Asian Turkic place-names. Lopnor and Tarim area. An attempt at classification and explanation based on Sven Hedin's diaries and published works*. (Reports from the scientific expedition to the north-western Sino-Swedish expedition 56.) Stockholm: The Sven Hedin Foundation..
- Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds.) (1998). *The Turkic languages*. London and New York.
- Osmanov, M. (1990). *Hazirqi zaman uyghur tili dialektliri* [The Modern Uyghur dialects]. Ürümçi: Šinjañ yaşlar nāšriyati [Xinjiang Youth Press].
- Osmanov, M. (1999). *Xiandai Weiwu'eryu Luobu fangyan* 现代维吾尔语罗布泊方言 [The Lopnor dialect of Modern Uyghur]. Urumchi: Xinjiang University Press.
- Osmanov, M. (2006). *Hazirqi zaman uyghur tilining lopnor dialekti* [The Lopnor dialect of Uyghur]. Ürümçi: Šinjañ yaşlar nāšriyati [Xinjiang Youth Press].
- Payne, T. E. (1997). *Describing morphosyntax. A guide for field linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tenishev, E. R. (1963). O dialektax Ujgurskogo jazyka Sin'tszjana". In: *Turkologičeskie issledovanija*. Moskva-Leningrad, pp. 136-151.
- Tenishev, E. R. (1984). *Ujgurskie teksty*. Moskva: Nauka.
- Yakup, A. (2004). Research on the Uyghur dialects in China. In: Lars Johanson (ed.) *Turkic Languages* 8: 7-40.
- Yakup, A. (2005). *The Turfan dialect of Uyghur*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Yakup, A. (2007). *Vacu or Gaǰu* - On a place name in an 18th century Uyghur document. In: Hendrik Boeschoten / Heidi Stein (edd.): *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt*. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002. (Turcologica 69.) Wiesbaden, 57-70.

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU: ULUPAMİR KIRGIZLARI

Şirin YILMAZ ÖZKARSLI

Giriş

Van ilinin Erciş ilçesine bağlı Ulupamir köyünde (Fotoğraf 1) yaşamakta olan Kırgız Türklerinin öyküsü, Türk dünyasını oluşturan birçok Türk halkının başına gelen benzer çileli yılların, benzer mücadelenin öyküsüdür. Dursun Yıldırım, tarihî süreç içinde Türk dünyasının yaşadığı çıkmazları değerlendirdiği, geleceğe dönük çözüm önerdiği çalışmasında (1998, s. 31), Çarlık Rusya ve Sovyet yönetimi sırasında milliyet bilinci öldürülecek biçimde dil ve kültür politikaları izlendiğine, milliyet bilincini geliştirmeye çabalayan aydınların, ya yok edildiğine, ya sürüldüğüne ya da hapse atıldığına; bu politikalara başkaldıran nice Türkistan aydınının ve potansiyel tehlike sayılan milyonlarca insanın yok edildiğine işaret eder. Kırgız Türkleri de bu olumsuz politikalardan etkilenmiştir. Ulupamir köyü Muhtar Kasımbeğ Varol (2010), atalarının çektiği sıkıntıları ve Türkiye'ye göç öyküsünü şöyle anlatıyor:

“1917’de Kırgızistan’dan Pamir’e göç etmişiz. Sovyetler Türk topraklarını işgal ettiğinde zenginleri ve başkaldıranları ya öldürmüş ya da Sibiryaya sürgüne göndermiş. Bizim liderimiz Hacı Rahmankul’un dedeleri başkaldırmış, kaçıp Tacikistan’a geçmişler. 1922-1925 yılları arasında Sovyet baskısı yüzünden Tacikistan’dan Çin’e göçmüşler. 1936’ya kadar, Çin’in Doğu Türkistan tarafında kalmışlar. 1936’da Afganistan’ın Pamir Yaylasına göçmüşler ve 1979’a kadar burayı yurt bilmişler. Sovyet işgali yine rahat vermemiş; 1979’da at ve deve sırtında çoluk çocuğumuzla yirmi gün süren bir yolculukla Pakistan’a göçmüşler. Pakistan’da farklı köylere dağılmışız. Sonra Pakistan devleti, kamp kurarak bizi bir noktaya toplamış. Yayla iklimine alışık olduğumuz için, atalarımız, Pakistan’ın sıcağına dayanamamış. Bu yüzden, çoğu yaşlı ve bebek olan dört yüz elli kişi, burada hayatını kaybetmiş. Liderimiz Hacı Rahmankul ve İhtiyar Heyetimiz Aksakallılar, kendi aralarında bir karar alıp Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliklerine ilticacı olarak başvurmuşlar. Önce Amerika Birleşik Devletleri bizi, Alaska’ya yerleştirmek üzere kabul etmiş. Ardından Türkiye Cumhuriyeti’nden kabul cevabı gelmiş. Yine Hacı Rahmankul Han ve ihtiyar heyetimiz istişare ederek, ‘Amerika Birleşik Devletleri’ne gidersek, yaşam koşullarımız belki rahat olabilir ama ileride çocuklarımızın ne olacağını bilemeyiz. Hiç olmazsa, Türkiye’ye gidersek çocuklarımız Türklüğünü ve Müslümanlığını kaybetmeyecektir.’ diye düşünerek Türkiye’yi seçmişler. 1982’de Türkiye’ye gelmek üzere, Pakistan Lahor’dan uçakla hareket etmişler ve Adana’ya gelmişler. 1982-1987 yılları arasında gelenlerin yarısı yerleştirildikleri, Malatya’da merkeze yakın afet evlerinde, diğer yarısı Van Erçek Karagündüz köyündeki afet evlerinde yaşamış. 1987’den itibaren buraya; Ulupamir’e yerleştirildik. Malatya’dakiler de buraya kalıcı olarak yerleşti.”

Baskı ve zulümlere maruz kalmış, defalarca göç, hastalık, ölüm yaşamış olmaları, Kırgız Türklerini, daima acılarla, zorluklarla mücadele etmeye, dışarıdan gelecek sorunlara karşı daima tetikte bulunmaya ve birlik ruhu içinde hareket etmeye mecbur kılmıştır. 1987’de Altındere köyüne yerleştirilen Kırgızların isteği üzerine bir süre sonra köyün adı “Ulupamir” olarak değiştirilmiştir. Burada yaşayan Kırgız Türklerinin hepsi birbirleriyle uzaktan veya yakından akrabadır. “Bir avuç toprakta bir avuç Kırgız Türküyüz.” yaklaşımı ile birbirlerine tutkun ve hoşgörülü olarak

yaşamaktadırlar. 1987 yılından beri minik ölçekli bir Kırgızistan'ı Ulupamir köyünde yaşatmakta olan Kırgız Türklerinin en önemli özelliği, kendilerine has kültürel özelliklerini canlı tutmaları ve kültürleri ile ilgili her türlü uygulamayı günlük hayatın içine taşımalarıdır. Ulupamir Kırgızları, hayatın geçiş dönemleri ile ilgili birçok inancı ve uygulamayı günümüzde hâlâ gerçekleştirmekte ve bu inanç ve uygulamaların yaşatılması, gelecek nesillere aktarılması konusunda hassasiyet taşımaktadırlar. Biz burada Temmuz 2010'da ve Ekim 2010'da Ulupamir köyünde; Mayıs 2012'de Ankara'da Ulupamir halkı ile yaptığımız gözlem ve mülâkatlara dayanarak, söz konusu uygulamalar hakkında kısaca bilgi vereceğiz ve halkın, bu uygulamaların ve kültürel değerlerin yaşatılması konusundaki endişelerine değinerek çözüm önerileri üzerinde duracağız. Alan araştırması sonucu, halkın geçiş dönemleri ile ilgili olarak, doğum öncesi, doğum sonrası, sünnet, çocukluk dönemi, kız isteme, nişan, kına, düğün, ölüm dönemlerine dair bir takım uygulamalar gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Doğumdan Önce

Pamir'de doğmuş olan ve vaktiyle kilim dokuyan, dokuduğu kilimi, un, şeker gibi yiyecek maddeleriyle takas ederek geçimini sağlayan Gülendâm Çelik'ten öğrendiğimize göre, Ulupamir köyünde, eğer bir kadın hamile kalamıyorsa, yumurtayı ılık suda bekletirler. Canlı koyundan kesilmiş bir miktar siyah yünü diderek biraz ayırırlar Bunun üzerine yumurta kırarlar. Bu yünün üzerini bezle kaplayıp kadının karnına bağlayıp üç gün öyle tutarlar. Kadın, bu süre içinde etli erişteli çorba içer, dinlenir, bol bol terler. Üç günün sonunda yünü, bulunduğu yerden çıkarıp atar, kadının karnına kuşak bağlarlar. Bu arada kocayı da hocaya götürürler. Bunlardan sonra artık karı kocanın iyileşmiş olduğuna inanırlar (Çelik, 2010).

Yine hamile kalmak için uygulanan bir pratikte, koyun kesilir ve kalın bağırsağı, sıcakken çıkarılır. Henüz temizlenmeden hemen kadını soyup bunun üzerine oturturlar. Kalın bağırsaktan çıkan sıcaklık kadının rahmine vurur ve terleme oluşur. Böylece eğer varsa rahim bölgesindeki iltihap vs. akar (Çelik, 2010).

Devamlı kızı olan kadın, çok oğlan çocuğu doğuran kadının pijamasını çalar, hiç haber vermez. Hamile olduğunu anladıktan sonra hemen o pijamayı giyer; sonunda erkek doğurur (Çelik, 2010).

Doğumdan Sonra

Doğumdan hemen sonra lohusayı ve bebeği kötü ruhlara kaşı korumak üzere, bir kabın içindeki suya üç kez Ayet-el Kürsi okunur ve bu su, lohusanın yüzüne, göğsüne, vücuduna serpilir. Bebeğin ağzına da bu sudan üç damla koyarlar. Bu işlemi göğüs ağrısı için de aynen uygularlar (Çelik, 2010). Kız bebek annenin kuvvetini alır. Bu sebeple kız annesini çok kuvvetli beslerler, sıcak tutarlar.

Bebeği nazardan korumak için *kuursun* takarlar. Görenler, bebeğe ne kadar nazar ederse etsin, *kuursun* nazarı çeker ve bebek nazardan kesinlikle etkilenmez. Kaynak kişimiz Gülendâm Çelik'in üzerindeki *kuursunu*, kaynanası Aylar Hanım,

“Közüm közüm menen,
Kolum kolum menen,
Putum putum menen çaşayın” diyerek takmış (Çelik 2010).

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU: ULUPAMİR KIRGIZLARI

Albastıdan korumak için de lohusanın yatağının altına bıçak koyulur, Ayet-el Kürsi okunur (Çelik 2010).

Çarşamba, perşembe ve cuma günleri uğurludur. Beşik toyu çarşamba günü yapılır. Bebek, göbeği düşüp yedinci güne varınca annesinin yanından alınıp beşiğe konur. Biraz toparlandığına inanılır. Gündüz yemek yapıp konu komşuyla yerler. Dua ederler akşam da misafirler gidince çocuğu beşiğe alırlar. Beşiğin başına nuska / tumar, köz boncuk takarlar (Çelik, 2010).

Doğumun ardından iki hafta sonrasına kadar loğusa kendi babasıyla, kayınpederiyle, abisiyle ve kayınıyla da görüşmez, aynı ortamda bulunmaz (Kutlu, 2010).

Bebeğin kırkı çıkıp kafatası kemikleri sertleşmeye başlayınca ve ağlaması azalınca, en yakınlarından (özellikle) dayısı ya da amcası çağırılır. Etlı pilav yapılır, birlikte yenir. Ardından dayıya, “Çocuğumuzun çaçını alır mısın?” denir. Dayı, “Alırım.” der. Biraz sabun veya şampuanla saç yumuşatılır. Dayı, ustura ile çocuğun saçını keser. Çaç alınırken sıfıra vurulmaz. Sıfıra vurulursa “ırızkısı noksan” olur. Onun için biraz çaç bırakmak gerekir. Bunu yaparken Kur’ân’dan sureler olur. Dayı, çocuk için bir koyun, kuzu veya oğlak ya da altın verir. Bebeğin annesi veya büyük annesi de dayıya çapan hediye ederler. Alınan saç kurutulup saklanır.

Bu iş yapılmazsa çocuğun ömür boyu menetgaş / zahmetkeş / çilekeş, hastalıklı olacağına inanılır (Kutlu, Afide, 2010).

Sünnet

Pamir’de sünneti “usta” yapar. En ünlü usta, Hasan Usta’dır. Türkiye’ye geldikten sonra sünnet, ya köye çağırılan ya da hastanedeki doktor tarafından yapılır olmuştur. İşlemin ardından, sünnetli bölge şişmesin diye çocuğa tuzlu, yağlı yiyecek ve kırmızı etli yemek yedirmezler.

Sünnetli çocuğa, kumaş, takı elbise, altın, oyuncak alırlar. Sünnet töreni için de koyun kesip et pişirirler. Pilav yaparlar. Ardından Kur’an okuyup dua ederler (Kutlu, Afide, 2010).

Çocukluk Dönemi ile İlgili Diğer Uygulamalar

Kız çocuğunun altı yedi yaşından sonra, uzayan saçı için küçük bir “dügün töreni” düzenlenir. Aile, komşulardan ve akrabalarından oluşan yirmi - yirmi beş kişiyi çağırıp koyun keser, et ve pilav pişirir. Yemek yendikten sonra, anne, gününü, saatini söyleyerek, şu gün şu saatte kızımın saçını öreceksiniz diyerek misafirlerle sözleşir.

Sözleşilen gün, yemek yenir ve ardından yaşlılar büyük bir dua verip giderler. Gençler kalır. Kızın saçını iyice yıkadıktan sonra kız çocuğunu ortalarına oturturlar. Gelirken yanlarında getirdikleri yüzük, mercan ve sedefi takarak kızın saçını örerler. Pamir’de mercan ve sedef bol bulunurdu. Bir keçi verince on büyük sedef alınır. Türkiye’de bulunmuyor. Bunların yerine burada saça yüzük ve sedef tespah tanesi takılıyor. Saç örgüsü bitince, kadınlar dağılıp evlerine giderler (Kutlu, Afide, 2010).

Çocuğun ilk dişi çıkınca *mişek* yapılır. Komşulara, akrabalara “Mişekte çağırdık.” denir. Çorba, et ve pilavdan oluşan yemek hazırlanır. Topluca yenilir. Yemeğin ardından, çok az sıvı yağ ile kavrulmuş olan buğday, şekerleme ile karıştırılıp misafire çıkarılır. Buğday, çocuğun dişlerinin küçük küçük ve biçimli olması

dileğini; kavurma işlemi ise sert ve kuvvetli olması dileğini temsil eder. Buğday yenip fazlası çocuklara dağıtıldıktan sonra, ortaya bir tepsi getirilir. İçine erkek çocuk için tabanca, aşık kemiği; kız çocuk için iğneye geçirilmiş ip ve makas konur. Tepsi içindeki bu eşyalar, çocuğun ileride yapacağı meslek hakkında öngörüde bulunmayı kolaylaştırır. Tepsinin içinden tabancayı seçen erkek çocuk, gelecekte keskin nişancı, aşık kemiğini seçen erkek çocuğu ise aşıkçı olacaktır. İğneye geçirilmiş ipi seçen kız çocuğunun ise ileride terzi olacağı tahmin edilir (Kutlu, 2010; Çelik, 2010).

Ulupamir köyünde çocuklara bebeklere ninni söylemek çok yaygındır. Örneğin, Turgan Levent'in kızı için okuduğu ninni şöyledir:

Altmış cambı başmabaş
Altmış cambı kurusun
Menin kızım maña baş.

Turgan Levent'in oğlu için söylediği ninni ise şöyledir:

Alley alley dangaza
Menin balam dangaza
Çontoyunda tangasi
Tangasını berveşe
Tarınıp ölsün ceñesi
Kırda kızlar kıçırda
Kıçırda da kelvесе
Kıya közünü savlasa
Oydo kızlar kıçırda
Ondo da balam barvasa
Oğo közüm savlasa (Levent, 2010).

Zupun Töker'in ninnisi:

Alley balam alley can / Eee... çocuğum, eee... canım
Alley balam ilava. / Eee... çocuğum, ağlama
Garip canım kıynava / Gariban canımı üzme
Alley balam alley can // Eee... çocuğum, eee... canım
Sadağa boloyun ak balam / Kurbanın olduğum ak çocuğum
Munday canım kıynava / Böyle canımı üzme
Biçara canım kıynava / Biçare canımı üzme
Ağlanayın ci ragım / Etrafında döndüğüm/ döneyim ışığım
Menin canım kıynava / Benim canımı üzme.

Zupun Töker'in diğer ninnisi şöyledir:

Kuralay terip cürgöndö / Çalı çırpı toplarken
Hudayın bergen şırdakbeg / Allah'ın verdiği çocuğum
Tezek terip cürgöndö / Tezek toplarken
Teñrimin bergen şırdakbeg / Tanrımın verdiği çocuğum
Kuurçak derip cürgöndö / Çalı çırpı toplarken
Hudayın bergen şırdakbeg. / Allah'ın verdiği çocuğum.
Arça beşik açgan eşik / Arça beşik açılan kapı
Apekendey körünöt / Annen göründü
Arça beşik terbessem / Arça beşik sallasam (Töker, 2010).

Askere Uğurlama

Ulupamir Kırgızları arasında askere uğurlama, Türkiye'ye yerleştikten sonra yapılagelen bir uygulamadır. Bunun için bir gün belirleyip, askere uğurlanacak gencin şerefine bir koyun kesilir. Et ve pılav pişirilir. Konu komşu ile yemek yenir. Hayır duası edilir. Asker adayı kapı kapı dolaşır helallik alır. Akrabaları asker adayına harçlık verir. Askerden dönüşte de yine koyun kesilip salimen döndüğü için şükür edilir. Başına kalpak giydirilir. Yeni takım elbise alınır.

Kız İsteme

Köyün ileri gelenlerinden, 1981-1999 yılları arasında muhtarlık yapmış olan Arif Kutlu, evlenme adetlerinden bahsederken (Kutlu Arif, 2010), Pamir'de İslâmî kurallar dolayısıyla ve çadırlar birbirinden uzak olduğu için kızların dışarıya çıkamaması, kız erkek ilişkilerinin sınırlı olması nedeniyle, görücü usulü ile evliliğin esas olduğunu bildirmektedir. Türkiye'ye göçtükten sonra ise iletişim imkânlarının artması, gençler arasında görüşmeye daha müsait ortam sağlamıştır.

Ulupamir'de yaşamakta olan Kırgız Türkleri arasında evliliğe ilk adım olarak, erkeğin babası, köyün ileri gelenlerini *çuuçu* 'kız isteyici' olarak kız evine gönderir ve kızı ister. Kız isteme sırasında, kız tarafından da ileri gelenler bulunur. Kızın ve oğlanın annesi ve babası karşılıklı otururlar. Oğlan tarafı kızı istedikten sonra, kız babası, büyüklerine dönerek, "Benim kızımı, O'nun annesi babası istemiş. Ne diyorsunuz?" diye sorar. Büyükler, "Uygundur." der. Ardından hemen nişan tarihi kararlaştırılır. Nişan hazırlıklarına başlanır.

Nişan (Pata)

Nişan aynı zamanda dua törenidir. Kız isteme töreninden hemen birkaç gün sonra nişan yapılacağı için zaman kaybetmeden, nişanlanacak çiftin nişanı (alyans) alınır. Nişanda giyilecek yeni giysiler hazır edilir. Kız tarafı, nişandan bir gün önce *kıçırucu* gönderip köydeki herkesi nişana çağırır. Kız tarafının kadınları toplanıp, nişan günü sabah erkenden *boorsok* yapmaya başlar (Fotoğraf 2). *Boorsok*, ekmek hamuru yoğrulup küçük parçalar halinde kesilip yağda kızartılmasıyla yapılan bir yiyecektir (Fotoğraf 3). Öğle saatlerinde misafirler, kız evinde toplanmaya başlar. Hazırlanan *boorsok* serilir, yanına şekerleme ve diğer hamur işleri de koyulur, çay verilir. Neşeyle yenilir içilir (Fotoğraf 4). Ardından *pata* 'dua' yapmak için köyün aksakallıları / ileri gelenleri, kızın atası, yakın akrabaları bir araya gelir. İki *çuuçu* ayağa kalkar. Kızı bu sefer, herkesin önünde babasından istemeleri gerekir:

"Elden kelgen elçiviz,
Yurttan kelgen çuuçuvuz,
Elçiligge horluk yok, Çuuçulugga ölüm yok.
Kız balası sizde var,
Kara ilaçın bizde var,
Kuş balası sizde var,
Kuu ilaçın bizde var.
Sizinle akraba olmaya geldik,
Devenin ipinden tutmaya geldik,
.....'nın kızını, ...'e istemeye geldik."

diyerek isteme işini bir kez daha yaparlar. Kız babası, "Ben bilmem, köyün aksakallıları bilir." der ve yüzünü aksakallılara döner. Onlar da "Verdik." der.

Ardından, aksakallılar el açıp dua eder. Duadan hemen sonra oğlan tarafı bir koyun keser, kan döker. Misafire şekerleme dağıtılır. Tekrar hayır duası edilir ve nişan töreni böylece sona erer, misafir dağılır (Fotoğraf 5).

Düğün Hazırlığı

Nişanın ardından vakit kaybetmeden düğün hazırlığı başlar. Kız babası dünüründen kalın / başlık parası ister. Oğlan babası, kalın vereceği gün bir koyun soyar. Dünürünü, aksakallıları, akrabalarını çağırır ve kalın yemeği verir. Kalın bedeli Pamir'de on koyuna eş değer olan bir *cambu* (bir cambu= bir kilo gümüş külçe) idi. Bu bedel, Ulupamir'de yaşamaya başladıktan sonra bin - bin beş yüz Dolar para olarak kararlaştırılmış. Kalın yemeği sırasında düğün tarihi de karara bağlanır.

Geline düğün için yapılacak her türlü masrafı kız babası karşılar. Gelin kınası için hazırlık yapılır.

Kına

Kına töreni, düğünden birkaç gün önce kız evinde yapılır. Kadınlar arasında yapılan törende, gelin kızın ellerine ve ayaklarına kına yakılır. Kızına kına yakılırken gelinin annesi kendi kalbinden geçenleri, ezgili bir şekilde dile getirir. Zupun Töker'in kızının kınasında söylediği dizeler şöyledir:

Kerilgen cüğün buzalvay / Büyük yük bozulmaz, düzenini bozma
(Buradan çıktığın gibi orası da senin evindir)
Kelindik cetsen uzarvay / Gelinlik yaşından bozulma
(Gelin yaşındaki gibi kal, bozulma)
Kelendin közü bolduvay / Gelenin gözü değdi mi
Uzun uzun uzun col / Uzun uzun uzun yol,
Uzun coldan köç kelet / Uzun yoldan göç gelir,
Ukruk boylu kız kelet / Uzun boylu kız gelir
Mingen atı calgaşga / Bindiği atı yelesi siyah alnı beyaz,
Tokum tüştü cambaşka / Koşum takımının altındaki örtü düştü kalçasına
Eñip alçı; köröyün,
Ak tamaktan öpöyün, / Ak gerdanından öpeyim
Ukruk moyun, uzun çaç / Ak boyun, uzun saç,
Uzargan cüğün buzalvay / Uzun/ büyük yükünü bozma,
Ulandık caştan uzarvay / Genç yaşında bozulma
Uğlan közü bolduvay / Damada göz oldu mu?
Keklik moyun, kerme kaş / Keklik boyun, ince kaş
Kerilgen cüğün buzalvay / Bütün yükün bozulmasın,
Kelindik caştan uzarvay / Gelinlik yaştan uzaklaşma
Kelgennin közü bolduvay, / Gelinin gözü oldu
Kölvoyunda baksakçay / Göl kenarında bakışsak,
Körgönün közü bolduvay? / Görenin gözü değdi mi?
Köstumar alıp taksakçay / Göz nazarlığı alıp taksak
Suğvoyunda baksakçay / Su boyunda bakışsak,
Suktuğunun sugu bolduvay? / Nazarının nazarı oldu mu?
Suktumar alıp taksakçay / Göz nazarlığı alıp takarsak,
Kaçar kuştan kayçalgan / Kaçar kuştan makas almış,
Kayçılavay tonpıçgan / Makaslamadan elbise dikmiş,

**GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU:
ULUPAMİR KIRGIZLARI**

Uçar kuşyan ülgü algan / Uçan kuştan örnek almış,
Ülgülövöy tonpıçgan, / Örnek çıkarmadan elbise dikmiş,
Ülgüsü çevre can kızın, / Örneği güzel canım kızın,
Kurap kurap cügcıysañ, / Üst üste yük yığsan
Kuragın meyn bilinet / Yükün güzel görünür,
Kullaşdarın içinde / Arkadaşların içinde,
Bir müçö kemday körünöt / Bir kemik az görünür,
Tengdep bir tengdep cürgciysan / Üst üste yük koysan
Termeñ bilinet / Termen (duvar kilimin) bilinir / güzel görünür,
Tengtuşdarın içinde / Arkadaşlarının içinde
Tengmüçön kanday körünöt / Yarı bedenini nasıl görünür / yok gibi görünür,
Kaldıgaç kuştun kardı ala, / Kardıgaç kuşunun karnı ala,
Han atası bolvoso, / Han atası olmasa,
Karıpta bolot kız bala / Garip kalır kız çocuk,
Bezbeldek kuştun bel ala / Bezbeldek kuşunun beli ala,
Beg atası bolvoso / Bey atası olmasa,
Biçare bolot kız bala. / Biçare kalır kız çocuk. (Töker, 2010))

Düğün

Oğlan evinde yemekli *pata toyu* düzenlenmesiyle birlikte, artık düğün başlamıştır. Bu yemek, herkesin hayır duasını almak içindir. Pata günü ekmek pişirilir, koyunlar kesilir, yenir, içilir, dua yapılır. İki koyun daha kesilir, hemen aynı gün içinde bağırsaklarından sucuk yapılır, dört ayağı da pişirilir, her yeri eksiksiz pişirilip hazır edilir ve öylece kız evine götürülür. “Yarın düğüne gideceğiz.” diyerek herkes düğüne davet edilir.

Oğlan evi, ertesi gün sabah hep beraber, kız evine düğüne gider. Kızın akrabaları da kız evinde toplanmıştır. Kız evine varınca kızın akrabaları ile oğlanın akrabaları, ceplerinde veya bir bezin içinde tuttıkları unla birbirlerinin yüzüne vurur. İki tarafın çarpıştığı bu oyuna “un ceçiş” denir. Un ceçiş, beyaz rengin kutsallığı dolayısıyla, ilk karşılaşmanın eğlenerek beyazla yapılmasını ve bu evliliğin aydınlık, hayırlı günler getirmesi dileğini temsil eden bir oyundur. Un ceçişin ardından çay içilir. Dört beş koyun kesilir.

Pamir’de düğünler dört beş gün sürer, çok kalabalık olurdu. Evler misafirlere açılırdı. Uzun uzun at oyunları oynanırdı. Artık bunlar yapılmıyor. Ulupamir’de gündüz et yenip duası yapılıyor, aynı gün içinde eğlenceli birkaç küçük tören daha yapılıyor ve düğün sona eriyor (Kutlu, Arif, 2010).

Koyunlar kesildikten sonra, sağdıçlar damadı getirir. Sağdıçlar, birini kız tarafının, diğerini oğlan tarafının bulduğu iki ozandır. Bu iki ozan gün boyu birbirleriyle irticalen atışma yaparlar. Damat ve sağdıçları, belirlenen saatte, kızın yengelerinin uygun bulunduğu açık bir alana gelir. Bu sırada kızın yengeleri burada çay ve çeşitli ikramlarla, gelen misafirleri karşılamaktadır. Bu çay faslı bittikten sonra, damat ve sağdıçları, atışmalarla düğün evinin yakınındaki, bir gün önce kızın yengeleri tarafından hazırlanmış olan eve giderler. Damat, sağdıçlar ve damadın akrabaları otururlar, kız tarafının hazırladığı yemekler yenir. Yemekten sonra, açık bir alanda, kalabalık grubun ortasına geçilerek, *egin kiygizme* yapılır; yani damada kız tarafından kıyafet giydirilir. Bu kıyafetler bir takım elbise ve ayakkabıdır. Ardından *tuş çapan* adlı geleneksel giysi giydirilir. Gelinin annesi tarafından özenle dikilen

caluk adlı bel bağı bağlanır, başına da geleneksel başlık olan *şapak* takılır ve beyaz sarık sarılır. Bu giysileri sağdıçlar giydirir. Bu arada kız tarafı damada şeker ve para saçar, yakasına altın takar. Tekrar, atışmalar eşliğinde yemek yenen eve gidilir.

Bu arada gelin ağlatma töreni yapılmaktadır. Kızın yengeleri ve arkadaşları, gelini ortada oturtup *köşögö* denilen gelinin odasını ayıran kumaş perde, gelinin üzerinde tutularak *ölöng* adı verilen gelini ağlatma deyişleriyle sallanır. Üzerine şeker serpilir. *Köşögönün* altındaki gelin ağlar. Erkek tarafının yengeleri beyaz eşarp ve düğün için kesilen koyunları etinden eti, kızın annesinin dizdiği sedef boncuğu ve kırmızı eşarby kızın başı üzerinde gezdirir. Oğlan tarafının beyaz ipek ipe geçirdiği gümüş yüzükler gelinin saçına bağlanır. Bu takılan yüzükler, gelinin yengesi tarafından alınır ve oradaki misafirlere hediye edilir. Sonra gelin ve damat kız evine götürülür ve nikâh kıyma merasimi başlar. Resmi nikâh kıyılır. Sonra, sıra dinî nikâha gelir. Gelin ve damat ayrı odalara alınır. Aksakallılar ve imam karşılıklı konuşarak mehir belirlerler. Gelin ve damat karşı karşıya getirilip nikâh kıyılmaz. Bir geline bir damada “ökül ata” / vekil baba seçilir. Nikâh kıyılır.

Düğünden Sonra

Nikâhtan sonra damat kız tarafından yengelerin belirlediği ve hazırladığı, yemeklerin yendiği eve geçer. Bu sırada, kız evinde akşam yemeği için hazırlıklara başlanır. Koyun kesilir, pişirilir. Et, pilav, mantı, tatlı ve yemişler konarak sofraya hazırlanır (Fotoğraf 6). Akşam sağdıçlar, akrabalar, damatla birlikte *ırlar* eşliğinde kız evine gelir. Kız evinden bir kişi kapıda bekler. Oğlan tarafından hediyesini alana kadar kapıyı açmaz. Hediye verilip, kapı açılıp içeri girildiğinde, gelin ve yanında bir arkadaşı, yüzlerini gizleyerek beklerler. Damat gelinin yanında ayakta durur. Yengeler izin verene kadar ikisi de oturmaz. Sonunda oturulur ve yemekler yenir, çaylar içilir. Sağdıçlar ve misafirler gider, sadece damat ve kızın yengeleri kalır.

Damat kız evinde üç gün kalır. Üçüncü gün damat tarafı bir koyun keser, pişirir, kız tarafı da pilav, mantı gibi diğer yemekleri yapar. Damadın annesi, akrabaları ve komşularıyla kız evine gelir. Damada düğün günü giydirilen damatlık giydirilir ve damat ayakta bekletilir. Gelinin akrabaları damadı görmeye gelir. Damat onların elini öper. Yemek yenir, dua edilir. Gelin yengeleri ve damat tarafından birkaç kişiyle evine gider. Orada gelinin saçını yıkanır. Sonra saç iki belik örgü yapılır. Saça *çapçak* denilen püskül takılır. Önce annesinin beyaz eşarby örtülür. Ardından gelin kıyafeti giydirilir. Damadın annesi ve akrabaları gelir. Hediyelerle gelini görürler. Bu sırada gelinin yengeleri ve beraberindekiler damadın evinde yemek yemekteler. Damat tarafı, gelinin yengelerine kumaş, elbise, eşarp hediye eder.

Gelinin annesi, düğünden sonra, çeyiz hazırlıkları bitene kadar evinde kalır ve akrabalarını yemeğe çağırır. Çeyiz hazırlıkları biter. Belirlenen bir gün on kadın ve birkaç erkek, kesilen bir koyun ve hediyelerle, çeyizi damat evine götürür. Bu çeyiz götürme günü, dili kaymak gibi tatlı olsun diye geline kaymak yalatılır. Damat tarafı çeşitli yemekler hazırlar, komşuları ve akrabaları çağırır. Kız evinden gelen koyun eti, pişirilen yemekler, börekler, şekerlemeler misafirlere ikram edilir. Çeyiz sandığındaki bohça açılıp içindekiler misafirlere dağıtılır. Bohçanın içinde ip, iğne, sabun, şampuan, el kremi, toka, yüzük gibi eşyalar bulunur. Gelin süslenmiştir. Eli bereketli olsun diye, açılan kazana ilk kepçeyi gelin daldırır, tabaklara yemek koyar. Evinde bol yemek yensin, evi bereketli olsun diye kendi çeyizinden çıkardığı çatal, kaşık ve tabaklar kullanılır. Geline kaynanasının diktirdiği elbiseler giydirilir. Gelin

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU: ULUPAMİR KIRGIZLARI

mutfağa götürülür. Burası artık O'nun mutfağı, O'nun evidir. Artık buradaki yeni hayatı başlamıştır. Gelinle birlikte gelen misafirler kendi evlerine dönerler. Gelinin annesi, işi yoksa birkaç gün daha orada kalır, ayrılırken kızı ağlar; annesi nasihat ve iyilik dolu sözlerle kızını avutmaya çalışır. “Artık senin evin burası. Kocanın annesi kaynanan değil; annen. Kocana iyi davran. Ev halkı ile iyi geçin.” gibi sözler söyler. Öpüşür koklaşırlar. Damadın annesi dünürünü baştan ayağı giydirebilir. Hediye olarak O'nun için hazırladığı bohçanın yanı sıra börekler ve çörekler vererek O'nu gönderirler. Düğünün ardından yapılması gerekenler de böylece tamama ermiş olur (Taşkent, 2010).

Ölüm

Çaresizlikle kabul edilen, büyük acı veren ölüm, her durumda “Allah'ın takdiri” düşüncesiyle, metanetle karşılanmaya çalışılır. Buna rağmen, bu gerçeği kabullenmek güçtür. Ölüm haberi ağlamalarla, çığlık çığığa feryatlarla karşılanır. Yüz yüze ağlanmaz; birbirine sırt dönerek ağlanır. Hanımlar ve beyler ayrı evlerde otururlar. Ölü çıkan ev halkına üç gün iş yaptırılmaz. Evde konu komşuyla çay demlenip içilir. Komşular koyun keser, pişirir; ekme ve pilavla birlikte getirirler. Komşular ölü evine yemeğin yanı sıra, kumaş ve “çapan” adlı dış giyimi de getirirler. Ev sahibi bu hediyeleri daha sonra, kendisiyle acısını paylaşmış olan misafirlerine dağıtır. Bu çapan ve kumaşlar, herkesin oturduğu yerde önüne bırakılır. Ölüm haberinden itibaren ağıtlar yakılmaya başlanır. Pamir'de doğmuş olan Gülendama Çelik'ten (2010) derlediğimiz ağıt şöyledir:

Kara bahmal böktördüm, / Siyah kadife yükledim.
Kadrindi bilvey ötkördüm, / Kadrini bilmedim.
Kızıl bahmal böktördüm, / Kırmızı kadife yükledim,
Kıymatındı bilvey ötkördüm, / Kıymetini bilmedim.
Kuv caratat arçanı, / Beyaz yarattı arça odununu
Kurgatgan ölüm berçanı, / Kuruttun ölü her şeyi,
Kak caratat arçanı, / Tek başına yarattı ağacı,
Kakşatgan ölüm berçeni. / Kahretti ölüm her şeyi.

Güendama Çelik'in eşinin arkasından yaktığı ağıt şöyledir:

Cavığım başı sarıdan, / Cavığın (boz üyün tepesindeki nakışlı bez) rengi sarı,
Cavıkkam caman barıdan, / Kimsesizlik hepsinden kötü.
Tutuğum başı sarıda, / Tutuğun (odanın duvarını saran bez) rengi sarı
Tulçuluk caman barıdan. / Dul kalmak hepsinden kötü.

Ölen kişi ardında genç birini bırakmışsa yakılan ağıt şöyledir:

Altından tarak başımda,
Azaga saldın genç yaşımda,
Kümüştön tarak başımda,
Küyötgö (acılar içinde) saldın genç çaşımda (Çelik, Güendama 2010).

Kadının kocası ölünce iki üç sene koyu renk giyinir. Kadın gençse babasının evine geri döner. Üç yılın sonunda bir komşusu yemek yapar ve bu kadını davet eder. Yemeğin ardından kırmızı bir elbise giydirir, “Şimdi özgürsün.” der. Talibi çıkarsa baba evinden evlenir. Kadın yaşlıysa giyimi koyu renklerle kalır (Çelik, Civelek, 2010).

Ölünün yıkanması şöyle olur: Önce ölüyü yıkayacak olan abdest alır ve ölünün yanına gider. Kelime-i şahadet getirerek ölünün ellerini yıkar, ağzına ve burnuna üç kez su verir, yüzünü yıkar. Bütün bedeni sabunlar, sağ omzundan su vererek sağ tarafını, sol omzundan su vererek sol tarafını yıkar. Kullanılmamış bir sabunla saçını yıkar. Kadınsa, örgüsünü açıp tarar (Çelik, Civelek, 2010; Çelik, Egeş, 2010).

Cenaze cami avlusuna getirilir, namazı kılınır, doğru mezarlığa götürülür. Mezarlığa kadınlar gitmez. Önceden açılmış olan mezar çukurunun iki yanı, çökmesin diye briketle örülür. Cenaze kibleye bakacak şekilde, sağ tarafının üzerinde çukura koyulur. Briketin üzeri kapatılır. Bir tane başucuna, bir tane ayakucuna taş bırakılır. Pamir’de toprak sert olduğu için mezar çukurunun iki yanına briket ya da taş örülmez, Türkiye’de bu işlem yapılıyor. İlerleyen günlerde mezar taşı yaptırılır.

Cenazenin defnedilmesinin ardından, imam, mezarın başında Yasin okur. Mezarın başındaki erkek grup dağılmadan, doğrudan cenaze evine gelir. Evin önünde imam tekrar dua okur. Grup, cenaze sahiplerine, “Sabır kılığa. / Sabredin.” diyerek, imamı da alıp evlerine dönerler (Çelik, Egeş, 2010).

Değerlendirme ve Sonuç

Ulupamir köyünde yaşamakta olan Kırgız Türkleri arasında, belli başlı özelliklerini kısaca aktardığımız, yaşamın en önemli zamanlarına dair geçiş törenleri, Anadolu sahasında yerleşik Türklerin kabulleri ve uygulama biçimleri ile büyük benzerlik taşımakta; İslâmî kurallar ve gelenekler ile örtüşmektedir. Vatanlarından göçmek zorunda kalıp gönüllü olarak Türkiye’ye yerleşmeyi seçen Ulupamir Kırgızları, fizikî göçün doğal sonucu olarak beraberlerinde getirdikleri gelenek ve adetlerini yaşatmak için çabalamaktadırlar. Köyde gerçekleştirdiğimiz saha çalışması sırasında gördük ki kültürlerini diri tutma konusunda ciddi kaygılar taşımaktadırlar. Özellikle orta yaş ve üzerindeki kesim, kuşaklar arasında yaşam tarzı bakımından farklılığı açık bir şekilde görmekte, “Kırgız” kimliğine sahip çıkmanın yollarını aramaktadır.

Ulupamir Kırgızlarının, kültürlerini kaybetme kaygısı yaşamalarına yol açan önemli sebepler bulunmaktadır:

Öncelikle, köydeki ilkokul, Türkiye Türkçesi ile eğitim verdiği için genç kuşak, Kırgız Türkçesine giderek yabancılaşmaktadır. Köy muhtarı Kasımbeğ Varol (2010), geçmişte, köy halkının talebi sonucu Kırgızistan’dan gönderilip üç yıl süreyle köyde görev yapmış olan Kırgız dili ve Kırgız müziği öğretmenlerinin yaptığı çalışmaların, çocuklarının dil ve müzik bilgisini korumasında çok faydalı olduğunu bildirmiştir. Üç yılın sonunda bu öğretmenlerin köyü terk etmesinden sonra, dil ve müzik eğitimi, aile içi iletişimin sınırları içinde kalmıştır. Kitle iletişim araçlarının da Kırgız dilini kullanmaması, Ulupamir Kırgızlarını, özellikle genç kuşağı, kendi dillerinden uzaklaştırmaya başlamıştır. 04 Mayıs 2012’de kendisiyle yaptığımız telefon konuşmasında Varol’un bildirdiğine göre, kendisi geçmişte Türkiye Cumhuriyeti Devletinden çocuklarına Kırgız dilini öğretecek öğretmen görevlendirilmesini talep etmiştir ancak bu talep dikkate alınmamış ve köye öğretmen gönderilmemiştir. Varol, iki ay önce Kırgızistan’a gittiğini ve yetkili makamlarla görüşerek köylerinde görevlendirilecek dil öğretmenine ihtiyaç duyduklarını; aksi takdirde Kırgızistan ile manevî bağlarının giderek kopmakta olduğunu bildirmiş fakat henüz olumlu bir yanıt alamamıştır. Kırgızistan makamları şu an itibarıyla, Ulupamir Kırgızları için, Kırgızistan çatısı altında, mensubu olabilecekleri sosyal bir yapılanma da oluşturamamıştır.

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU: ULUPAMİR KIRGIZLARI

Ulupamir Kırgızları, her geçen gün, ekonomik sorunlarla daha fazla karşı karşıya kalmaktadır. Göçle birlikte yepyeni ve bambaşka bir fizikî çevrede yaşamak durumunda olan köy halkı, devlet tarafından Van şehrinin ve Erciş ilçesinin en ucra noktalarından birine yerleştirilmişlerdir. Köy, tamamen Kürt köyleri ile çevrelenmiştir. Dolayısıyla, etnik kimlikleri, dış görünüşleri, davranışları bakımından bölgenin yerleşik nüfusunca sosyal olarak kabul edilmemiş; hatta kendilerine düşmanca yaklaşmış; sonuçta kent hayatına sosyal ve ekonomik bakımdan entegre olamamışlardır. Bu durum, Ulupamir Kırgızlarının içe kapanmalarına yol açmış, zamanla ekonomik olarak kendilerine yetemez hale gelmişlerdir. Devlet, bölgede, 1985 yılında başlatılan koruculuk sistemi içinde, Kırgız Türklerinin savaşı ve örgütçü niteliğinden faydalanarak köy halkını koruculuk hizmetinde istihdam etmiştir. Bugün köyde 178 korucu görev yapmaktadır, bunların yaklaşık 50'si atlı korucudur. Çalışmakta olan korucu aylık 800 TL, emekli korucu 350 TL maaş almaktadır. Bu kazanç, ailelerin geçimlerini yeterince sağlamamakta, köyde yaşam kalitesi giderek düşmektedir.

Hane başına düşen toprak miktarının net ölçümlerle ortalama 12.5 dönüm olması ile birlikte, köyün coğrafik alanının engebeli olması, tarım yapma imkânını ortadan kaldırmaktadır. Hayvan otlatılan arazilere ise çevredeki Kürt köyleri halkı, bu topraklarda hak iddia ederek kendi hayvanlarını salmakta, Ulupamir köyü hayvanlarına otlayacak yeterli alan kalmamaktadır. Köy halkı çevreden gelen baskı karşısında kendini eli kolu bağlanmış hissetmektedir. Çevrede “korucu köy” olarak bilinmeleri, zaten dışlanma ve güvenlik sorunu yaşamakta ve teröre iki şehit vermiş olan köy halkını, kendi içlerinde sıkışmış, çevreden gelen olumsuz davranışlara ses çıkaramaz ve ekonomik açıdan çaresiz bir duruma getirmiştir.

Bu sorunlar, genç kuşağın, Batı'daki büyük şehirlere yönelmeleri sonucunu doğurmuştur. Köyde yerleşik nüfus, şu anda iki bindir. Dışarıda yaşayanlarla birlikte nüfus iki bin yedi yüze çıkmaktadır. Köydeki ilköğretim okulunu bitirmiş olan iki yüz elli çocuk Batı illerinde yatılı olarak lise eğitimi almaktadır. Yüze yakın üniversite öğrencisi de yine Batı illerinde okumaktadır. Köyün öğrencileri sosyal baskı nedeniyle Erciş'teki ve Van'daki okullarda okuyamamakta, uzak illeri tercih etmektedir. Okumak için ve geçici olarak çalışmak için köyden ayrılan gençlerin çoğu sonradan kalıcı olarak köye dönmemektedir. Bu da orta yaş üstü Ulupamirliler'i kültürlerini kaybetme endişesi yaşamaya sevk etmektedir.

Ulupamir halkı, köyde doyurucu ölçüde tarım ve hayvancılık yapamamakta ama geleneksel uğraşları olan el sanatlarını icra etmeyi sürdürmektedir. Keçe üretimi, keçeden çeşitli eşyalar yapma, halı ve kilim dokumacılığı, deri işlemeciliği Ulupamir Kırgızlarının gayet maharetli oldukları sanatlardır (Fotoğraf 7, 8). Halı ve kilim dokuma, keçe üretme ve işleme bugün aile içi uğraşlar olarak varlığını sürdürmektedir. Köyde deri işleme işi ile uğraşan ve bunu gelir kaynağı hâline getirmiş olan sadece dört aile bulunmaktadır. Bu aileler de bir yıldır, pazar bulamama sebebiyle deri işlemeyi bırakmıştır. Köyde bir usta çizme imal etme işini yapmakta, bu kişi, köy halkı arasında deri çizme isteyenlerin ihtiyacını karşılamaktadır. Bu koşullarda, deri işlemeciliğini bilen genç kuşak, İstanbul Zeytinburnu'ndaki deri atölyelerinde çalışmak üzere göç etmiş ve çoğu, oraya kalıcı olarak yerleşmiştir.

Eşi ve iki çocuğuyla birlikte Zeytinburnu'nda yaşamakta olan, Hacı Rahmankul'un oğlu Arif Kutlu'nun kızı Nazike Taşkent, Ulupamir'de yaşamak hakkında şunları söylemektedir:

“Ulupamir 1982 yılında Ruslar yüzünden, vatanlarını terk etmek zorunda kalan Kırgız asıllı Türklerin yaşadığı, Van'ın Erciş ilçesine 32 km. uzaklıkta yer alan bir köydür. Burada yaşamak güzel olduğu kadar zor ve de imkânsızdır. Toprağı verimsizdir. İklim tipik Doğu Anadolu iklimidir. Yazları kısa ve o kadar sıcak değildir. Kışları uzun ve yağışlıdır. Bu iklim ne hayvancılık yapmaya ne de bir şeyler ekip biçmeye elverişlidir. En büyük korkumuz terördür. “Bu toprağın asıl sahibiyiz.” diyen Kürtlerle kellemez koltukta yaşamaya çalışmaktayız. Çoğumuz köy korucusuyuz. Kışları köyde kimse kalmaz. Yaşlılar ve ailesinde geçici köy korucusu olanlar kalır. Gençler pek durmazlar; İstanbul'a, Malatya'ya çalışmaya giderler.

Ulupamir'de okuyanlarımız göğsümüzü kabartıyor. Allah'a şükür, son on yılda eğitime çok önem verildi. Okuyan öğrencilerimize Devletin yardımı çok oldu. Hemen hemen okuma yazma bilmeyen yoktur. Sadece yaşlılar bilmezler. Halk Eğitim'den belgeleriyle okumaya geçen birçok ablalarım, ağabeylerim oldu. İstanbul'a gidenler, ya fabrikada, ya konfeksiyonda, ya deri işinde ya da bir fastfoodda çalışıyor. Eline geçen paranın yarısını buradaki ailesine göndermek zorunda ya da orada ailesi ile geçinmek...

Ulupamir'de yaşamaya “çalışıyoruz” desek, doğru olur çünkü korku ve kabullenilmemek, bizi, hiçbir zaman buraya bağlamadı. Otuz yıldır buradayız, bizi yerli halk kabul etmedi. Zaten yerli halkın Devletle de arası pekiyi değil. İnsanın burada kaybolup gideceğini düşündükçe, kahroluyorum. Bir tarih, bir insanlık kaybolup gidiyor. Yüreğimiz sızlıyor. Kan ağlıyoruz. Dilimizi, örf adetlerimizi yaşatmaya çalışıyoruz ama nereye kadar?... “Ne zaman üstümüze bomba düşecek, yolumuza mayın dönecek” diye korkarak yaşamak çok kötü. Van Gölünün genişliği, maviliği, Emrah ile Selvi'yi beslediği gibi bizi beslemedi. Kavak ağaçları bize hiç selam durmadı.

Büyükbabam öldüğü zaman ben sekiz yaşında idim. O'nu pek tanımadım. Sekiz yaşında, çelimsiz, çilli bir kız gözüyle benim için çok büyük bir adamdı. Korkardım, çekinirdim, saygı duyardım; bize böyle öğretilmişti. O'nun ölümüyle Kırgız halkı öksüz ve yetim kaldı, başsız kaldı. Şimdi anlıyorum, tanımaya çalışıyorum. Halkın çıkarlarını kendi canından üstün tutan, dindar, sevgili, dert ortağı, saygılı, bilge adam, yol gösterici, bütünleyici Büyük Babam... Seni çok özleyorum. Allah mekânını cennet etsin. Biz Rahmankul Han'ın; Kırgızların son Han'ı Rahmankul Han'ın Kırgızlarıyız. O'na yakışır bir yaşam sürebilsek, ne mutlu bize...

Pamir'den niçin yola çıktık? Bir bilgeyi takip edip neleri bıraktık arkamızda, gözlerimizi yumarak? Din dedik, dil dedik, birlik beraberlik dedik... Şu an yaşayabiliyorsak, önce Allah, sonra sen sebepsin. Atam... El için can atan Çong Atam...”

Çalışmamızda elde edilen veriler değerlendirildiğinde görülüyor ki sözlü tarihlerinde muhafaza ettikleri geçmişlerine sıkı sıkıya bağlı olan Ulupamir halkı (Fotoğraf 9), Pamir'den getirdiği gelenek ve göreneklerini günlük hayatın içine taşımaktadır ama sosyal ve ekonomik açmazlar, dillerini, kültürel birikimlerini yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Orta yaş üzeri kesim, kültürün korunması için köyden başka şehirlere göçün durması gerektiğini; köyde bir arada yaşamaları gerektiğini düşünmektedir (Kutlu, Arif, 2010; Vatan, 2010; Balcı, 2010; Çelik, Egeş, 2010). Küreselleşmekte, teknoloji çağını yaşamakta ve hatta tek tipleşmekte olan günümüz

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU: ULUPAMİR KIRGIZLARI

dünyasında, bütün nüfusun köyde yaşaması; gidenlerin de geri dönmesi; zor bir ihtimal gibi görünmekle birlikte, alınacak bazı önlemlerle, dışarı göçün yavaşlaması ve ciddi ölçüde azalması sağlanabilir. Böylece hem geç kuşağın ve gelecek nesillerin kendi kültüründen uzak kalmasının ve kültürüne yabancılaşmasının önüne geçilmiş olur, hem de köy halkı arasında mutluluk ve huzur artmış olur. Bu hedeflerin gerçekleşmesi için öncelikle ekonomik koşulların iyileştirilmesi ve güvenlik sorununun en aza indirilmesi gerekmektedir. Örneğin, köyde mevcut el sanatları ile ilgili atölyeler kurulup elde edilen ürünlerin satılması için yeni pazarlar bulunabilir. Hayvancılığın geliştirilmesi için yeni otlak alanları, hayvan ürünlerini işleme tesisleri kurulabilir. Köy halkının ekip dikmesine uygun tarım arazileri gösterilebilir. Genç kuşaklara eğitim vermek üzere Türkiye Türkçesi'nin yanı sıra Kırgız dili ve müziği eğitmenleri görevlendirilebilir. Hatta köy sakinlerinin pek çoğunun arzu ettiği gibi “dışlanmışlık” ve “kaderine terk edilmişlik” duygularından kurtulmaları, yaşam kalitelerini yükseltebilmeleri için köy, toplu olarak başka bir yere yerleştirilebilir. Belki de böylece, ataları Hacı Rahmakul Han'ın hedeflediği, çocuklarının, “Kırgız” kimliğini koruyarak birlik beraberlik içinde yaşamaları arzusunun gerçekleşmesi yolunda önemli adımlar atılabilir.

KAYNAKÇA

- BALCI, Hudaş. (2010). Yaşı 83. Okuma yazması yok. Hayvancılık yapıyor. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 14 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- ÇELİK, Civelek. (2010). Yaşı 33. İlkokul dördüncü sınıftan terk. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 14 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- ÇELİK, Egeş. (2010). Yaşı 43. Ortaokul mezunu. Korucu. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 14 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- ÇELİK, Gülendam. (2010). Yaşı 74. Okuma yazma bilmiyor. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 10 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- KUTLU, Afide. (2010). Yaşı 47. İlkokul mezunu. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 10 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- KUTLU, Arif. (2010). Yaşı 53. İlkokul mezunu. Korucu başı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın 14 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- LEVENT, Turgan. (2010). Yaşı 62. Okuma yazma bilmiyor. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın 11 Ekim 2010'da yaptığı mülâkat.
- TAŞKENT, Nazike. (2010). Yaşı 30. Lise mezunu. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 16 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- TÖKER, Zupun. (2010). Yaşı 50. İki ay okuma yazma kursuna gitmiş. Ev hanımı. Şirin Yılmaz Özkarslı'nın kendisi ile 12 Temmuz 2010'da yaptığı mülâkat.
- YILDIRIM, D. (1998). Kültürel Açıdan Türk Dünyasının Durumu ve Geleceği. *Türk Bitiği*. 27-34. Ankara: Akçağ Yayınları.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Ulupamir köyünün uzaktan görünümü.

Fotoğraf 2: Boorsok yapmak üzere toplanmış olan kadınlar.

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU:
ULUPAMİR KIRGIZLARI

Fotoğraf 3: Nişanda yemek için kazanlarda kızartılan *boorsok*.

Fotoğraf 4: Nişan sofrası.

Fotoğraf 5: Nişanlanan gelin adayı. Geleneksel nişan giysisi içinde.

Fotoğraf 6: Sofrada et ve pilavın yanı sıra geleneksel yöntemle pişirilen mantı da bulunur.

GELENEKLERİNİ YAŞATMAYA ÇALIŞAN BİR TÜRK TOPLULUĞU:
ULUPAMİR KIRGIZLARI

Fotoğraf 7: Keçe ile yapılmış el sanatı ürünleri.

Fotoğraf 8: Deri işlemeden örnekler.

Fotoğraf 9: Hacı Rahmankul Han'ın torunlarından olan Erkin Kutlu, eşi (sağda) Ayımhan, Annesi (solda) Afide, kardeŐinin eşi (en solda) NurŐen, kızları Atike, Ayperi ve Elif Kutlu.

LOPNOR UYGURLARI VE KAYBOLAN DEĞERLER

Mağfired Kemal YUNUSOĞLU

1. Giriş

Tarihî kaynaklarda *Lop* kelimesi ilk kez Marco Polo'nun *Geziler Kitabında* görülür.¹ Bu kitapta,

“Çerçen'den çıkılınca kum üzerinden beş gün boyunca yol gidilir. Yolda bulunan su genellikle kötüdür. Beş günlük yol bitince büyük çölün karşısındaki Lop kentine ulaşılır. Lop kenti kuzeydoğu yönünde uzanan ve kentle aynı adı taşıyan büyük bir çölün başındadır. Burası büyük Kağan'ın ülkesidir ve halkı Müslümandır. Çölü geçmek isteyen yolcular gereken hazırlıkları yapmak için genellikle uzunca bir süre bu kentte kalırlar” şeklinde ifadeler vardır (1985, s. 50).

Gerçi, Marko Polo'nun zikrettiği Lop kentinin tam anlamıyla bugünkü Lopnor kenti olup olmadığı konusu tartışılıyor ise de², Venedikli bir gezginin ta İtalya'dan kalkıp Lop'a kadar gelmesi o dönemlerde “Lop” adının uzak ülkelerde de bilindiğini ve tüccarların, gezginlerin uğrak yeri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim daha sonraki araştırmalar eski Lop kenti ve bugünkü Lopnor kentini içine alan bu bölgenin tarihte önemli merkezlerden biri olduğunu kanıtlamıştır. İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarından biri olması dolayısıyla, Lop bölgesi, çok eski zamanlardan itibaren ticaret ve kültür merkezi olarak gelişmiş, tarihte önemli bir misyon üstlenmiştir. İpek Yolu tam da bu noktadan itibaren ikiye ayrılmış, her taraftan gelen tüccarlar ve din adamları burada buluştuktan sonra, doğu ve batıya doğru yoluna devam etmişlerdir (Emet, 2011).

Günümüzde *Lopnor* olarak bilinen göl ve coğrafyanın adı tarihte değişik adlarla adlandırılmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, eski kaynaklarda *Lop* olarak bilinen bu bölgenin adının yerli halk tarafından “Yardan” denildiği Sven Hedin tarafından tespit edilip 1903'te yayımladığı *Im Herzen von Asien* adlı eserinde kullanılmıştır. Bu isim Hedin'in uluslararası coğrafya alanına kazandırdığı bir terim olarak daha sonrakilerin eserlerinde de yer almıştır (Wu, 2006, s. 102). Ancak 1958 yılından önce şimdiki Lopnor kent merkezine *Könçi* denildiği bilinmektedir (Erk, 2009, ss. 87, 91). Benim Lopnor'a yaptığım seyahat sırasında da orta yaşlı ve yaşlı kişiler bugün *Lopnor* olarak söylenen bölgeye yerli halkın 70'li yıllara kadar *Könçi* dediğini ifade etmişlerdi. Hala *Könçi* adını kullanan yaşlı insanların olduğu da bilinir.³

¹ *Nob* olarak da söylendiği bilinen *Lop* sözünün anlamı yerli halk dilinde “cengel, sulak arazi, kamışlık” gibi anlamlara gelmektedir (bk. Hebibulla, 1993, s. 15 ve Sayit, 2003, s. 105). Prijevaliskiy ise, Lobnor gölüne yerli halkın *Çoş köl* (büyük göl) dediğini belirterek, Çin kaynaklarında geçen *Lob* sözünün Türkçe “suların yığıldığı yer” anlamına geldiğini ifade etmiştir (1888, s. 300).

² Araştırmacılar Vaş-şehri adı verilen çok eski bir şehrin harabesinin eski Lop olduğu görüşündedirler. (Ayrıntılar için bk. Emet, s. 2011).

³ *Könçi* de aslında bir nehir adıdır. *Könçi* deryası “Bağraş gölünden başlayıp Tarım nehriyle birleşerek Tarım vadisinin kuzey kıyısından akarak Çarkılık ilçesindeki Lopnor gölüne

*Lop Gölü*nün adının “*Lopnor*” olarak değişmesine gelince, 1771 yılından itibaren bu bölgeye göç eden bir kısım Moğolların *Lop gölü* ismini kendi dillerinde *Lop nor* demesinden kaynaklanmış olup *nor* sözü Moğol dilinde “göl” anlamına gelmektedir (Sayit, 2003, ss. 105-106). 1958 yılında yer adlarını standartlaştırma sürecinde *Könçi* adı kullanımdan kaldırılıp *Lopnor* adı resmileştirilmiştir (Erk, 2009, s. 91).

Bugün *Lopnor* adı, dar anlamda sadece Lop Gölü için, geniş anlamda Lopnor ilçesi için kullanılmaktadır.

2. Lopnor’un Tekrar Keşfedilmesi

Lopnor bölgesi 15. yy.dan başlayarak İpek Yolu’nun önemini yitirmesi ve deniz yolunun bulunup deniz ticaretinin gelişmesi sonucu yavaş yavaş terk edilmiş ve sonunda unutulmuştur. Bu bölgede bulunan Miren, Ketik, Pşamşan, Kroren... gibi meşhur şehirler değişik tarihlerde kum altında kalmış ve tamamen harabeye dönmüştür. Böylece, eskiden gelişerek ticaret ve medeniyet merkezi hâline gelen bu bölge suyollarının açılması ile dünya halkının uğrak yeri olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte iklim değişmesi, acımasız çöl rüzgârı ile çölleşmenin hızlanması hayatta kalan halkı mecburen su ve yeşillik kovalayarak çölün iç kesimine doğru ilerlemeye mecbur etmiş, bunun sonucunda, Tarım nehrinin kıyılarında yerleşik alanlar, mahalleler oluşmaya başlamıştır. Oluşturdukları bu yerleşim alanlarına bağlanan insanlar kendi yaşam derdine düştükçe dış dünyadan uzaklaşmış, uzaklaştıkça dış dünyayı unutmaya başlamış ve birkaç nesil sonra kendi dünyaları dışında da bir dünyanın varlığı akıllarına bile gelmez olmuştur. Kendilerine yakın yerlerde bulunan komşu kentler ile de ilişkileri tamamen kesilmiş, bu şekilde uzun yıllar göçebe hayatını sürdürerek, her yönüyle, Loplulara ve Lopnor’a has bir dünya yaratmışlardır.

Lopnor tekrar 19. yy. sonuna doğru bu bölgeye seferler düzenleyen gezginler ve araştırmacıların sayesinde ilim dünyasının dikkatini çekmiştir. İlk buraya gelen gezgin Rus bilim adamı Prjevalsky’dir. Prjevalsky, 1876 yılında Gulca’dan Tanrı dağı ile Korla’ya ve oradan da Lopnor’a gelmiş, daha sonra gelenler onun izini takip etmişlerdir. Rus gezgin Kozlov da onun tavsiyesi ile grubuna dâhil olmuş ve 1889 tarihinden başlayarak Asya’ya seferler düzenlemiştir.⁴ Bunlar dışında, Fransız G. Bonvalot (1899)⁵, Sven Hedin (1900)⁶, Aurel Stein (1906)⁷, Tachibana Zuicho

---

dökülür” (Erk, 2009, s. 87). Bu örnekte de hem bir nehrin, hem bir bölgenin adının tek bir *Könçi* adıyla anıldığını görmekteyiz.

⁴ Prjevalsky’in gezi grubuna katılmıştır. 6 kere Tibet ve İç Asya’ya gezi düzenlemiştir. Meşhur Kara-Hoto şehrini bulduğu ve 2000’e yakın Tibet el yazısı ve diğer dillerde pek çok belge ve sanat eserini Rusya’ya götürdüğü bilinir (IOS, 2005).

⁵ Gabriel Bonvalot ilk 1880-82 yılları Orta Asya gezisine başlamış 1899’da Tarım havzasına, Lopnor ve Tibet’e gelmiştir. Tibet’e gelen ilk Avrupalı olarak tarihe geçmiştir. Gabriel Bonvalot’un Orta Asya izlenimlerini anlattığı eseri, *Eski Yurt* adıyla M. Reşat Üzmen tarafından tercüme edilerek Elips Kitapevi tarafından 2005 yılında Ankara’da yayımlanmıştır.

⁶ İsveçli bu gezgin 1900 yılında cesur bir Loplu olan, Ördek Altun’un yardımı ile kayıp şehir Kroren’i (Luo-lan) bularak dünyaca ün kazanmıştır. Buralardan sandıklar dolusu el yazma, resim, eşya elde etmiştir.

⁷ Macar asıllı İngiliz arkeologdur. O 1900-1930 yılları arasında Asya’ya dört kez ve Lop bölgesine iki kez sefer düzenleyerek bu bölgelerde geniş araştırmalar yapmıştır. Kroren, Miren, Dunhuang harabelerinden çok kıymetli el yazmalar, duvar resimleri ve eşyalar

(1902-1910)... gibi gezgin araştırmacılar da Lopnor bölgesini gezen araştırmacılarıdır. Lopnor ise bunların sayesinde tekrar tanınmıştır. Avrupa'dan ve Japonya'dan gelen araştırmacı gezginlerle birlikte, eski ve yeni dönemlerde Çinli seyyahlar, bilim adamları Uygur arkeologları ve dilbilimci araştırmacılar da peş peşe gezi grupları düzenleyerek oraya gitmişlerdir. Bu bölgeye gelip değişik alanlarda malzeme toplayan gezgin araştırmacılar bölgeyle ilgili eserler kaleme alarak yayımlamışlardır.⁸ Bu eserlerden Lopnor bölgesinin eski ve yeni durumları, orada yaşayan halkların dili, folkloru, dinî inancı, tarihi, ekonomik durumu ve günlük yaşamları ile ilgili çok değerli bilgiler edinmek mümkündür.

19. yy.ın sonlarından başlayan geziler günümüze değin durmaksızın devam ederek bu bölgenin eski gizemini, dış dünyayla aralarında örmüş olduğu duvarları yok etmiştir. Artık Lopnor halkı kendi küçücük ve sessiz dünyasında, kendi hâlinde yaşayamamaktadır. Bugünkü günde ise merak sadece bilim adamları ile sınırlı değildir. Bütün bölgeye 50-60 yıldır artarak devam eden göçlere bir de son 10 yıldır bölgenin turizme açılması eklenince, bölge ve bölge halkı kendilerini baş döndüren hızlı bir değişimin içinde bulmuşlardır.

3. Lopnorluların Kültüründeki Değişmeler

a. İnanç

Lopnor'da eskiden günümüze dek yaşayan halkların kimler olduğu oraya her gidenin ilgisini çeken konuların başında gelir. Bugüne kadar pek çok görüş öne sürülmüştür. Her ne kadar Lopnorluların etnik kimlikleri hâlâ tartışma konusu olsa da, bugün orada yaşayan halkın dil ve kültür bakımından Türk soyundan olduğu, din açısından Müslüman oldukları kesindir.

Lop bölgesindeki eski şehir kalıntılarında, özellikle bu bölgede yer alan Küçük Miren mezarlığında son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılardan, mezar şekilleri ve insanlarla birlikte gömülen çeşitli nesnelere, burada yaşayan eski insanların uzak tarihteki inanç kültürüyle ilgili çok ilginç kanıtlar elde edilmiştir.⁹ Ancak, Marko Polo'nun da belirttiği gibi 13. yy.da buradaki insanların çoktan Müslüman oldukları belliydi. Daha sonra yazılan *Tarih-i Hemidî* gibi kaynaklarda veya yabancı seyyahların eserlerinde de şu anda burada yaşamakta olan insanların Müslümanlık dışında başka bir inanca sahip olduğuyla ilgili kayıtlar veya kanıtlar bulunmuyor.

Müslüman oldukları söylenen bu halkların hayatında Şaman ve Zerdüştlüğün etkisinin yakın zamanlara kadar yoğun bir şekilde korunduğu bilinmektedir. Gerçi güneş ve ayı kutsamak, bütün Uygurlarda var olan geleneklerden biri ise de, Lopnorluların ay ve güneş yönüne doğru tükürmemeye bile özen göstermeleri, yeni çıkan aya selam verilmesi gibi gelenekler Kөнçi yakınlarında bulunan eski

---

bulmuştur. Lop halkının Aurel Stein'i çok sevdiği ve ona *Aydın Töre* dediği kayıtlarda bulunmaktadır (Sayit, 2003, s. 91).

⁸ Bu eserlerden bazıları: Prjevalsky, 1879; Hedin, 1903; Hedin, 1905-1906; Malov, 1956; Osmanov, 1983; Osmanov, 1999 ve ayrıca bk. Kaynakça.

⁹ Beraber gömülen şeyler içinde insanın cinsel organına benzeyen nesnelere olması ve ölenin yetişkin olup olmadığına göre mezarına dikilen sembolik organ şekilleri ve ölülerle beraber gömülen ok-yay (her mezarda bir tane yay, üç tane ok), kuş tüyü, çöl bitkilerinin kökleri... gibi nesnelere burada yaşayan insanlarla ilgili hayli gizemli ve ilginç bilgiler vermektedir (Emet, 2011).

mezarların üzerlerinde ağaç dallarından yapılan küçük çubukların çok düzenli bir şekilde dizilmesinden meydana gelen güneş şekli ve bazı mezarlarda bu dairenin sayıca yediyi bulması Şaman dinindeki güneş tanrısıyla ilgili olabileceğini düşündürmekle birlikte, yerli halk arasında yaygınlaşan falcılığın hâlâ çok etkili olması ve yedi rakamının diğer toplumlardan farklı bir şekilde kutsanması da bu inançların etkileri olarak gösterilmektedir (Sayit, 2003, ss. 194-196).¹⁰

İslamiyetin bu bölgeye 13. yy.da geldiği ifade edilse de, ta ki 19. yy.a kadar buradaki halk İslam dini ile ilgili kural ve farzlardan habersiz yaşamışlardır. Onların Müslüman olup olmadığını anlayamayan Sayramî de ‘Müslüman dese camisi yok, kâfir dese tapınağı yok’ diye yazmaktadır (Sayramî, 2007, s. 650). İslamiyetle ilgili konularda buradaki halkı aydınlatmak Turfan’dan gelen mollalar sayesinde olmuştur. 1919 yılında Turfan’dan gelen Alaeddin İşan Tikenlik mahallesine gelip yerleşir ve onun çabalarıyla bir cami yapılır; Daha sonra Alaeddin İşan, öz kardeşini de buraya getirir ve onunla birlikte kişilere dinle ilgili bilgi vermeye, namaz kurallarını öğretmeye çalışır. 1926 yılında, Turfan’dan yine Bekri Kari adındaki kişiyi getirir hem din hem fen bilgileri öğreten yeni okul açarak çocuklara dinini ve okuma yazmayı öğretmeye çalışır. Bölge halkının okuma yazma, din ve fen ilimleri öğrenmesinde Bekir Kari’nin katkısı büyük olur (Sayit, 2003, ss. 194-195).

Ancak, bütün yapılanlara rağmen, Lop halkının aptes alma, namaz kılma, oruç tutma gibi konularda İslam kurallarına tamı tamına uymadığı görülür. Çoğu kişi Arapça duaları bilmediğinden bazı yerlerde hâlâ, namaz ve cenaze namazının gereklerini yurt aksakalının belirlediği tarzda kendi dillerinde koşmalarla veya şiir söyleyerek yerine getirmeye çalıştığı da bilinir. Örneğin, cenaze namazında dua okunmayıp,

<i>Kulağınğa berdim salat-ı kamet,</i>	“Kulağına verdim salat-ı kamet,
<i>Burnuğınğa berdim nuş-ı taharet</i>	Burnuna verdim nuş-ı taharet,
<i>Ağzınğa berdim kelime-i şahadet</i>	Ağına verdim kelime-i şehadet
<i>Bizmu bille baralı déviduk</i>	Biz de beraber gelelim demiştik
<i>Özüñ aldırıp kétip kaldıñ</i>	Kendin acele edip gitmişsin
<i>Biz bargunçe hudağa amanet</i>	Biz gelene dek Huda’ya emanet”

şeklinde şiir okunduktan sonra, ölünün sağ kulağını iki veya bir kere çekerek veda etme adeti bunu göstermektedir. Eğer ölen kişi halk tarafından sevilmeyen, kötü huylu biri ise şiire ona göre ilaveler de yapılıyormuş (Sayit, 2003, ss. 184-186).

¹⁰ Lopnor halkı arasında balığın omurga kemiğini ateşe atıp yanarken ortaya çıkan kabarıklara bakarak kişinin geleceği ile ilgili tabir vermek yaygınlaşan bir falcılık türüdür. Lopnor kişileri fala çok inanırlar. Ayrıca 7 rakamıyla ilgili olarak, evlilik törenlerinde oğlan tarafının kız tarafına pişirilmiş yedi tane balık başı götürmesi, evlerden uzakta avlanan hayvanın eti pişirilmek istendiğinde veya herhangi bir sebeple hiç ateş olmayan yerde ateşe ihtiyaç duyulduğunda ılgın dalının ucu uçlanıp sivri hâle getirilir ve yanlarında daima taşdıkları ince tahtadan bu uç tahtanın öteki tarafına delip geçene kadar çevrilir, öbür tarafa odun ve ılgın dalları hazırlanılıp konulur, ılgın dalı tahtadan geçtiği an kuru odun yanmaya başlar, bu şekilde elde edilen ateş “haram ateş” denilmekte ve hemen kullanılmamaktadır. Bu ateş yedi yere taşındıktan sonra “helal ateş” olmakta ve kullanılabilir. Ayrıca, eski mezarlardan çıkan cesetlerin başındaki şapkalarına yedi veya dokuz tane kuş tüyü dikilmiştir. Yine eski mezarlıkların çoğunda görülen güneş şeklinin yedi kat halinde olanları da vardır (Sayit, 2003, ss. 196-197). Bu belirtiler Mani veya Zerdüştlüğün etkisini göstermektedir.

Cesedi gömme âdetlerinde de eskiye göre değişimin olduğu görülür. Artık kabirler eskiden olduğu gibi güneş şeklinde, çubuklarla süslenmeyip ölen erkekse, kabrine gemi (kano), kadın ise kabrine çara¹¹ ters konularak gömülür. Ayrıca, yaşça büyük olanlar beğendiği yaşlı toprak ağaçlarını yakın bir akrabasına göstererek öldüğünde kendisi için kullanılmasını söyler ve ağacı işaretlemiş, bir başkası bu işareti gördüğünde ağacın çoktan seçildiğini anlayarak ona dokunmuyormuş, kişi öldüğünde bu ağacın içi oyulup ölen kişi dikey şekilde ağacın içine konularak gömülmüş (Sayit, 2003, s. 186).

b. Lopnorluların Dili ve Değişmeler

Yıllardır insanların en çok dikkatini çeken olaylardan biri Lopnorluların dili konusudur. Onlar etrafındaki kardeşleriyle aynı dili konuşmalarına rağmen birçok açıdan farklı unsurlar barındıran bir şiveye sahiptirler.

Bugüne kadar, Lopnor ağzıyla ilgili incelemeler yapılmış ve eserler yayımlanmıştır. Lopnorluların diliyle ilgili ilk araştırma yapan araştırmacı Malov'dur. Radloff'un görevlendirmesi ile Malov 1909-1911 ve 1913-1915 yılları arasında Uygur Türkleri arasında dil araştırmaları yapmış, Lopnor'a kadar gelmiştir. Malov buralardan dil, edebiyat, folklor gibi konularda topladığı malzemeleri çeşitli eserlerinde değerlendirmiştir.¹² Malov'un Lopnor ağzıyla ilgili yaptığı çalışmalarından en önemlisi belki de *Lobnorskiy Yazık* adındaki eser olmalı. 1956 yılında Frunze (Bişkek)'de yayımlanan bu eserde, araştırmacı Çarkılık ve Miren'den 1914 yıllarında elde ettiği dil ve folklor malzemelerini topluca yayımlamıştır. Eser, Lopnor halk koşmaları ve masallarının metni, metnin Rusça çevirisi ile bir sözlük kısımdan oluşmaktadır. Malov'un çalışmalarını Tenişev de takip etmiş ve Lopnor ağzıyla ilgili o da eserlerinde yer vermiştir.¹³

Daha sonraları Lopnor halkının diline olan ilgi çoğalarak devam etmiş, Uygur ve Çinli bilim adamları, dilciler, edebiyatçılar da konuyla ilgili eserler yayımlamışlardır. Bunlardan Mirsultan Osmanov ve Gao Shijie gibi dilciler özellikle zikredilebilir.¹⁴

Lopnor ağzı Taklamakan çölünün kuzey doğusundaki Lopnor ilçesi ile Çarkılık ilçesinin bir kısım yerlerinde konuşulan ağız olup, konuşanların sayısı, bütün Uygurların nüfusunun %0,03'ünü teşkil etmesine rağmen, Çağdaş Uygur edebî dilinden ses, kelime, dilbilgisi açısından çok farklı özelliklerle ayrılmaktadır (Gao, 1994, s. 61). Çünkü Lopnor bölgesinin özel coğrafi konumu ve özel tarih koşullarından dolayı, bu ağızda çok sayıda arkaik öge korunmuştur.

Lopnor ağzının bazı ses özellikleri ve genel hususiyetleri veya menşeiyle ilgili olarak araştırmacılar değişik görüşlere sahiptir. İlk çalışmaları yapan Malov Lopnor ağzını Sarı Uygur ağzı ile birleştirir ve "Kırgızcanın eski şekli" olarak tanımlar (1957a, s. 7). Tenişev de Malov'un görüşlerine destek verir ve Lopnor ağzının Kırgız Türkçesinin eski şekli olabileceği görüşünü dile getirir. Bununla birlikte, çalışmalarında Lopnor ağzını Uygur Türkçesinin bir kolu olarak ele alır (bk.1963, ss. 147-150). Tenişev, daha sonra yayımladığı çalışmalarında, Lopnor ağzının aslında bağımsız bir dil olduğunu, artık bu dilin yerel şiveler gibi Uygur edebî dilinin etkisi

¹¹ çara: tahtadan yapılan hamur yoğurmak veya çamaşır yıkamak için kullanılan tekne.

¹² (bk. Malov, 1927, 1934, 1957a, 1957b).

¹³ (bk. Tenişev, 1963a, 1963b, 1966).

¹⁴ (bk. Osmanov, 1983, 1990, 1999, Gao Shijie 1994).

altında kaldığını, genç nesillerin, ana dilinin ancak birkaç ögesini muhafaza etmekle beraber, genelde Uygurca konuştuğunu, bu durumun bizleri, geçmişte tamamen bağımsız bir dil olan Lobnorcanın gittikçe Uygurcanın bir lehçesi hâline dönüştürdüğü sonucuna götürdüğünü ileri sürmüştür (Tenişev, 2004, [1975], s. 234). Lopnor ağzının Kırgız Türkçesinin eski şekli olup olmadığı konusu henüz tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Lopnor ağzı üzerinde çalışma yapan pek çok araştırmacı bu ağzı Uygur Türkçesinin bir ağzı olarak değerlendirir (Bk. Gao, 1994; Osmanov, 1983, 1999).

Uygur ve Kırgız lehçelerinin özelliklerinden yola çıkarak yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda, dilcilerin en çok üzerinde durduğu Lopnor ağzında kelimelerdeki seslerin yuvarlaklaşması konusunda Kırgızcaya benzerliği kabul edilse de bu özelliğin bütün kelimeler için geçerli olmadığı, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından daha çok Uygur Türkçesinin özelliklerini taşıdığı sonucu çıkarılmaktadır (Esen, 2005, ss. 177-178).

Çağdaş Uygur lehçesinin ağızları ile ilgili çalışmalarda Lopnor ağzının *Dönkotan ağzı*, *Kara ağzı* ve *Miren ağzı* olmak üzere üç gruptan oluştuğu görüşü vardır (Emet, 2008, 66). Yine bazılarına göre, Lopnor ağzı sadece Kara Koşunlular tarafından konuşulur ve Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini de taşır (Buran-Alkaya, 2007, s. 193). Yine bazı araştırmacılar Lopnor şivesinde birkaç ağız var demenin doğru olmadığını, tek bir ağız ve tek bir şiveden oluşan bağımsız bir şive olduğunu ileri sürerler (Sayit, 2003, ss. 3-4). Ancak, ağızlarla veya kelime hazinesi ile ilgili yapılan çalışmalardan çıkan ortak sonuç Lop ağzının genel Uygur Türkçesine göre eskicil unsurları çok fazla barındırdığı görüşüdür.

Lopnor bölgesinin dışarıyla temasının yoğunlaşmasıyla birlikte dilinde de değişmelerin meydana geldiği çok önceden dilcilerin dikkatini çeken ve üzerinde görüş belirtilen bir konu idi. Nitekim Lopnor ağzı önceleri Çağdaş Uygur edebî dilinin etkisine maruz kalmışken, günümüzde gittikçe baskısını hissettiren Çincenin de etkisi altına girmektedir. Bu tür etkilerin meydana getirdiği değişimlerin gittikçe belirginleştiğinin izleri Malov'un eserlerindeki dil örnekleriyle Osmanov ve Sayit'in çalışmalarında yer alan dil örnekleri karşılaştırıldığında bile net ortaya çıkmaktadır.¹⁵

Özetle, Lopnor ağzının eski Türkçe özellikleri gün geçtikçe yitirmekte olduğu bir gerçektir. Bu gelişme karşısında bazı araştırmacılar bu bölgedeki folklor ve şiir türü eserleri, Lopnorluların dil özelliklerini en iyi barındıran, Lopnor halkının yeteneğini, özelliğini en iyi aksettiren Lopnor koşmaları, destanları, masallarını elinden geldiğince toplamaya, yazıya geçirmeye çalışmış ve elde edilenlerin çoğu da yayımlanmıştır.¹⁶ Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, Lopnor ağzı üzerinde yapılan çalışmalar Lopnor ağzının belli başlı özelliklerini ortaya koyarak, Eski Türkçeye daha yakın olduğunu tespit etmiş ise de bu dilin hangi devrin dili olduğu, Lopnorluların kimler olduğu konularında henüz net sonuçlar ortaya konulamamıştır. Derlenen malzemeler üzerindeki çalışmalar da yetersiz kalmaktadır. Bu ağız

¹⁵ Bu eserler de ele alınan metinler arasında karşılaştırmalı ve derinlemesine bir incelemenin Lopnor dilindeki değişimleri daha net ortaya koyabileceği kanaatindeyim. Ancak, bu bildiri de bu konuyla ilgili ayrıntılara girilmemiştir. İçerik açısından oldukça hacimli olan bu konuyla ilgili ayrı bir çalışma yapılabilir.

¹⁶ (bk. Sayit, 1983, 2003).

tamamen yok olmadan özellikle Eski Türkçeyle karşılaştırmalı çalışmaların yapılması gerekmektedir kanaatindeyiz.

c. Beslenme Alışkanlıkları ve Bu Alışkanlıklardaki Değişmeler

Lopnor halkının veya bu bölgenin asırlardır temel gıdasının balık ve çölde yakaladıkları geyik, ördek, kaz, tavşan gibi av hayvanlarının etleri olduğu bilinir. Onların beslenme kültüründe sıvı yağ kullanımı hemen hemen hiç olmadığından kavurma, kızartma ve yağlı yiyecekler de yoktur. Ayrıca, temel gıdalar arasında bu yerdeki göllerde yetişen *ucul* 'yeken çiçeği', *ucur* 'yeken kökü' ve iğde de vardır. Bunların son derece faydalı ve besleyici olduğu da bilinmektedir.

Bu bölgede pek çok göl ve Köncü, Çerçen, Müren ve Tarım gibi nehirler vardır. Bunlarda çok lezzetli ve çeşitli balıklar yetişir. Buradaki kişiler balık avlamada, balıktan yemek yapmada ve balık yemede çok uzadırlar.¹⁷ Balık çoğu zaman suda kaynatılarak veya ateşte kebab yapılarak pişirilir. Balık tutmanın yöntemleri de, araç gereçleri de çoktur. Üstelik Lopnor halkının kadın, erkek, büyük küçük hepsi iyi birer yüzücüdür (Sayramî: 2007, s. 670). Lopnorluların dilinde balıkçılıkla ilgili çok özel terimler vardır. Diğer Türk ağızlarında bulunmayan kelimelerle Uygur lehçesinin ve genel Türkçenin kelime hazinesine katkıda buldukları söylenebilir. Örneğin, araç gereçler içinde *gölme* 'yaban kendirin yumuşak dallarından örülmüş balık ağı', *manca* 'yine kendir dallarından yapılan en ilkel balık tutma sepeti veya süzgeci'¹⁸, *gemi*, *sançgak* 'sudaki balığı sançıp yakalayan bir çeşit çatal', *ilgak*, *çañgak*... (Sayit, 2003, s. 172).

Lop halkının neden uzun ömürlü olduğu konusu pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Çoğu araştırmacıya göre, iklim koşullarının çok kötü, hayatın zor ve çileli olduğu bu coğrafyada bu kadar sağlıklı ve uzun yaşayabilmenin nedenlerinden en önemlisi yaşam tarzı ve beslenme alışkanlıklarıdır. Temiz hava, doğa ile iç içe olmak, tamamen doğal besinlerle beslenmek ve az yemek, çok fazla dünya kaygıları ve strese maruz kalmamak gibi nedenler onların şaşırtıcı derecede uzun yaşamalarının sırrı olabilir. Günümüzde ise temel gıdası et olmakla birlikte eskisi kadar balık tüketmiyor ve avlanamıyorlar. Artık buğday ununu da çok kolay elde ettikleri için ekmek ve hamurlu yiyecekleri bolca tüketebiliyorlar. Bölgenin suyunun, sulak alanlarının azalması, sürekli göç alması, doğa gerçekleri dikkate alınmadan yapılan bazı su barajlarının etkisi, çölün hayat kaynağı toprak ağaçlarının bilinçsizce kesilerek yok edilmesi, tuğla fabrikasında ağaçların odun olarak kullanılması... sonucu göllerin, nehirlerin, ağaçların kuruması, çölleşmenin hızlanması, buna ek olarak nüfusun çoğalması, sudaki balıkların yetişkin olmadan avlanması ve balıkların sayıca azalması da onların yaşam alışkanlıklarının değişmeye mecbur bırakılmakta olduğunu gösterir.¹⁹

¹⁷ Lopnorluların balık yemede çok usta oldukları ile ilgili kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır: "...balığı kazana bütün haliyle salıp haşladıktan sonra tahta leğenlere alınıp kuyruğundan kaldırılıp silkelendir. Balığın eti kemik ve kılıçklarından tamamen ayrılır, sonra yenir. Arta kalan kılıçklar balığı yerken kişinin ağzının bir tarafından 'otomatik' olarak dışarı salınır, balığı yiyen onunla hiç uğraşmaz. Özellikle Kara Koşunlular balık yemede çok yeteneklidirler" (Sayit, 2003, s. 172).

¹⁸ Bu kelime *mancar* şeklinde de görülmektedir (Osmanov, 1983, s. 88).

¹⁹ 2011 yılında gittiğimizde merkez mahallelerinin biri, Tunççike mahallesinde misafir edildik. Çölün ortasında yeşil bostanlık bir mahalle, etraf asırlık toprak ağaçları ile kaplı. Büyük,

Ancak, 2010 yılından itibaren ağaçların kesilmesi, göllerde dışarıdan gelenlerin ailece yüzüp eğlenmeleri, av mevsimi gelmeden balık avlanması yasaklanmış durumdadır. Kurumuş Lopnor gölüne ve Tarım nehrinin bazı kollarına suni olarak su doldurularak, doğanın “kendine gelmesi” sağlanmaya çalışılmaktadır. Geç de olsa alınan bu önlemlerin doğanın ve Lopnor halkının eski yaşamlarını geri getirebilecek düzeyde fayda sağlayıp sağlamayacağını zaman gösterecektir.

d. Giyim Kuşam ve Barınmadaki Değişmeler

Lopnurlular göçebe toplumların giyim kuşam özelliklerine göre giyinmeyi geçen yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüşlerdir. Genellikle avladığı ve beslediği hayvanların derisinden yününden giyecek ve günlük hayatta kullanılacak bazı eşyalar elde etmişlerdir. Doğada bulunan, özellikle ağaçtan, balık kemiklerinden veya hayvan kemiklerinden elde ettikleri mutfak ve süs eşyalarını kullanmış, balık avlamada ve kumaş dokumada kendiri ve ılgın dallarından yararlanmışlardır. Fakat eskiden doğal kaynaklardan elde edilen kumaşlardan doğal kıyafetler giyilmişken, şimdi giyim kuşamda da zamana uyulduğu, suni kumaşlardan yapılan kıyafetlerin tercih edildiği hemen göze çarpıyor. Teknolojinin nimetlerinden de yararlanıyorlar. Son zamanlarda bütün Uygur bölgesinde popüler olan Türk dizilerini de evindeki televizyon ve video CD oynatıcıları aracılığıyla izleyebiliyorlar. Artık, giyecek, kullanacak nesne ve eşyaları elde etmek için eskisi gibi zahmete katlanmalarına gerek yok.

Eski Lopnor evleri genellikle, kamıştan, çamurdan ve tahtadan yapılı, evlerde gerekli eşyalar dışında fazla eşya olmaz. Buraya yaptığım ziyaretler sırasında, Dönkotan’da tipik bir Lop evine girme şansım da olmuştu. Evin duvarları tamamen kamıştan ve çamurdan yapılmıştı. İlk bakışta, büyük ve tek odalı ev gibi görünse de, dikkatle incelendiğinde yerden biraz yüksek çıkıntılarla üçe ayrılmıştı. Bu evde, anne-baba, oğlu ve gelini ile torunları olmak üzere altı kişi yaşıyor. Evin bir köşesinde yorgan, yastık ve döşekler tepeleme koyulmuş, yere birkaç parça eski kilim, keçe serilmişti. Eskiden, kilimler kadınlar tarafından elde dokunuyormuş, 90 veya 100 yaşındaki ninelerin bile hâlâ elde kilim dokuduğu çok az paraya satarak geçimini sağladığı, yakın yıllara kadar devam etmiştir (Sayit, 2003, ss. 80-81). Ağustos sıcaklığında çölün ortasında bu ev öyle rahat, öyle serindi ki, bir müddet kalıp dinlenmiştik. Eski mahallelerde ağaç dallarından, kamıştan, çamurdan yapılan çadır tipindeki ve iki katlı eski evleri de görmek mümkündür. Ne yazık ki, artık çoğu terk edilmiş durumdadır. Şimdi bu tür evlerin yerini betondan ve tuğladan yapılan evler almaktadır. Fakat sıcaktan bunalan yaz aylarında yeni tip evlerin içi de çok sıcak oluyor.

---

yaşlı bir toprak altına kurulan sofrada bölgeye has meşhur kuzu ve balık kebabı yerken, hemen yanımda bulunan kamışlar ve değişik otlarla kaplı bakımsız bir çukur dikkatimi çekti. “Burası tarla mıydı?” diye sordum, en sahibesi buranın iki yıl öncesine kadar (2009’a kadar!) bol ve lezzetli balıklarla dolu göl olduğunu, bir gün birileri balık çiftliği yapacağız diye çıkageldiklerini, gölün çevresini kapatıp bir şeyler yaptığını, ancak, bir yıla kalmadan gölün aniden kurduğunu söyledi. Böylece, gelenler tasını tarağını toplayıp kaybolmuşlar, bu aileye sıcak yaz aylarında, balık mevsiminde evinin yanı başındaki güzel gölünü özlemek kalmış.

e. Yaşam Alanları ve Geçim Tarzının Değişmesi

Eski kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla eski Lopnor halkı, kendi bölgesinde hayvanlarını otlatarak çölün içlerine doğru, istediği yere özgürce giden, istediği yere kamıştan kulübe ve ev yaparak yaşamaya alışık olan, kendi köylerinden çok sık çıkıp insansız çöl içlerine doğru gitmelerine rağmen, bir başka bölgeye, hatta komşu şehirlere bile gitmekten üşenen, dışarıdan gelen birilerini gördüğünde korkan, yanına yaklaşmak istemeyen, diğer kişilerle iletişim kurmayı sevmeyen insanlardır (Sayramî, 2007, ss. 648-49).

Ancak günümüzde bu geleneğin tamamen değiştiği gözlemlenebilir. Yaşam alanlarının kısıtlandığı, nüfusun yoğunlaştığı ve hatta nerelere gidecekleri ve nerelere gitmeyecekleri konusunda çeşitli yasaklar bulunduğu için, binlerce yıldır orada yaşayan insanların fikrini sormadan, doğaya kulak vermeden her şeyden istifade etme, her şeyi değiştirme hırsıyla yapılan bazı düzenlemelerle bilinçsizce yapılan çevre tahribatı sonucu eskisi gibi hayvanlarını özgürce güdüp, su ve yeşillik kovalayıp göçmen hayatını sürdürmeleri imkânsız hâle gelmiş, hayatlarının her alanında hızlı değişime maruz kalmış ve bunun sonucu olarak da, kabuğundan dışarı çıkıp iletişim kurmaya mecbur kalmışlardır. Şimdilerde ise turistlerin gelmesini ister ve bekler hâle gelmiştir. Eskiden insanların faaliyet alanı ve yaşadığı yer olan, Tarım nehrinin esas kolunun geçtiği ve Çölün girişindeki Tarım nehrinin kıyısına yerleşen, suyu bol, birkaç gölden oluşan en sulak alan şimdi “Lopnorlular Kenti” adı altında, turistlerin gelip gezeceği turistik yer olarak dışarıya açılmıştır.

Ben ilk 2000 yılında gittiğimde de burası turistik yer olarak belirlenmiş, henüz yeni açılmıştı. Ama o zamanda giriş kapısı da yoktu ve girişte bilet isteyenler de olmamıştı. Sadece deveye binip, çölün iç kısmına yapılan kısa yolculuk ve bütün Lopnor ve Tarım vadisini görmek için gidilen yüksek tepelere yapılan gezide deve parası saatine göre ödeniyordu. Ayrıca, göllerde eskiden Lop halkının kullandığı çok büyük toğrak ağaçlarından oyularak yapılan kano tipi kayıklara binip, göldeki sayısız balıkları seyretme imkânımız da olmuştu. 2011’de gittiğimizde buranın hayli değişmiş olduğunu gördük.

Artık “kapı”da bilet isteniyordu. “Kapı” ise kum tepelerine ulaşmak için yapılan büyük yol üzerine, kesilen, uzunca bir ağacı yatırarak oluşturulan bir engelden ibaretti. Yaklaştığınızda arabanızı durdurur “giriş” biletiyle birlikte gerekli evraklarınızı kontrol ettirirsiniz. Sonra o engel kaldırılır ve geçebilirsiniz. Bu “kapı”dan girdikten sonra daha önce geldiğimde gördüğüm tanıdık manzara göründü. Farklı olan ise eskiye göre daha kalabalık turist gruplarının etrafta geziniyor olması ve Lopnor halkının eski ev tiplerinin ve bu bölgeye özel göze çarpan ne varsa hepsinin maketlerinin yapılarak etrafın ve göl kenarının doldurulmuş olmasıydı. Türkiye’den TRT’nin de buraya geldiğini yol kenarına dikilmiş olan anıttan anladık. Anıta sadece Çince olarak “Çin Uluslararası Radyo-Televizyon kurumu ile Türkiye Ulusal Televizyon kurumunun çekimlerinden hatıra” diye yazılmıştı.

“İçeri” girdikten sonra Tarım nehrinin hemen yanına ağaçtan yapılmış uzun, açık, koridora geldik. Burada iki kişi oturulmuştu. Bunlardan biri yaşlı, biri gençti. Yaşlı adam bembeyaz sakallı, beyaz entarisi, köşeli kalpağıyla, Hızır görünümünde çok sağlıklı tipik bir Lopnor yerlisi idi. Genç delikanlı ise onun torunu olabilir, çok utangaç olduğundan gizlenecek yer arıyormuş gibi etrafa bakıyor ve çok sessizdi. Yaşlı adama selam verdik. Nerden geldiğimizi anlattık. Çok sevindi. Hemen bizimle

sohbete başladı. Daha önce gelen Türk çekim ekibinden bahsetti. Beni yanına oturttu, sorduğum birkaç soruya cevap verdi. Onun söylediğine göre, köyden birkaç kişiyi “uzun ömürlü yıldızlar” diye turistlere göstermek için her gün buraya oturturlarmış. Onların işi gelen turistlerle birlikte fotoğraf çektiymiş. Artık bu onun mesleği haline gelmiş, çünkü bu işten para kazanıyormuş. Onun gibi yaşlı birkaç kişi maaşa bağlanmış, 100 yaş ve üzeri “uzun ömürlü yıldızlar” olarak meşhur olmuşlar. Bölgenin dışarıya açılması bu yaşlı kişilerin mesleğini de değiştirmişti. Yukarıda bahsedildiği gibi, Lopnor’da özellikle Lopluların insanı hayrete düşürecek kadar uzun ömürlü olmaları, buranın turizmüne büyük katkı sağlamış gibi görünüyordu. Loplular, hem çok uzun yaşarlar hem çok sağlıklı olurlar. Ölüncüye dek kendi işini kendileri yaparlar, hiç kimseye muhtaç olmazlar. Şimdiye kadar en uzun ömürlü Lopnor kişinin 140 yaş yaşadığı bilinmektedir (Sayit, 2003, s. 179).

Lopnorluların geçim tarzında bunun dışında da değişimler olmaktadır. Bu değişim geçen yüzyılla başlamış olup asırlardır dayandığı temel geçim kaynağı olan hayvancılık ve balıkçılık yerini yavaş yavaş tarıma bırakmıştır. Lopnorlular 20. yy.ın 30’lı yıllarına kadar balıkçılık, avcılık ve hayvancılıkla geçimini sağlamış iken 1930-1950 yıllarına gelindiğinde yarı hayvancılık yarı çiftçilikle uğraşmaya başlamışlardır (Sayit, 2003, ss. 171-72). Eskiden kendi kendine yeten natürel ekonomi düzeni var olup pazar oluşmamıştır. Kendinde olmayan bir şeye ihtiyaç duyulduğunda takas yapma yöntemiyle ihtiyaç giderilmiştir. 1950’li yıllara kadar tuttuğu balık, avladığı hayvanlar eşit şekilde paylaştırılmış, yaşlılar veya iş gücü olmayan aileler, kadınlar veya çocuklar da bu paylaşımda unutulmamıştır. 1970-1980’li yıllarda bile komşular anlaşarak çiftçilik yapmış, kimisi kavun-karpuz, kimisi sebze ekmiş, tüm mahalle sahibinden sormadan tarlaya girip ihtiyacı kadarını alıp kullanmıştır (Sayit, 2003, ss. 172-174).

Ancak şimdi bu eski âdetler tamamen değilse de çoğunlukla yok olmuştur. Yerler taksim edilmiş veya kiralanarak bütün Lopnor bölgesi esas olarak pamuk yetiştirmeye teşvik edilmektedir. Evine konuk olduğumuz Mahinur Hanım kendisi genç bir anne. 80,000 mo (dönüm) araziye pamuk ektiğini söyledi. Pamuğun ekilmesi, toplanması gibi tarla işleri çok meşakkatli olsa da geliri iyi olduğu için çok memnunlarmış.

Çin gibi tekstilde de bütün dünya pazarını ele geçiren bir ülke için pamuk üretiminin hızlanacağı ve pamuk tarlalarının çoğalacağı kesindir. Böylece tarihte, hayvancılık, avcılık ve balıkçılıkla geçimini sağlayan avcı toplumdaki çiftçiler meydana gelmiş, esas geçim kaynağı pamuk yetiştirmek olarak değişmiştir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- Asanaliyev, Ü. (1964). *Lobnor Tilinin Grammatikalık Kısaça Oçerki*. Frunze.
- Buran, A., Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. 5.baskı, Akçağ yay, Ankara.
- Emet, E. (2011). “Arxéologiyelik Bayqalmilardin Lopnor Rayonida Yashighan Qedimqi Ahalilerning İptidaiy Ètiqadçiliqigha Nezer”, http://uyghur.xjass.com/lading/content/2011-04/08/content_192198_5.htm (erişim tarihi 20.04.2012)
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erk, G. B. (2009). Kōnçi Deryası Namı Heqqide Mūlahize. *Xinjiang İctimai Penler Mumbiri*. 2009/2: 87-92.
- Esen, M. A. (2005). Lobnor Ağzındaki Uygur ve Kırgız Türkçesinin Özelliklerinin Karşılaştırmalı İncelemesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. Cilt: V, Sayı 2: 175-178.
- Gao Shijie (1994). *Weiwuer-yu Fangyan yu Fangyan Diaocha* 《维吾尔语方言与方言调查》, Pekin: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- Hedin, S. (1899). *Drei Jahre Auf Neuen Wegen in Pamir, Lop-Nor, Tibet, Und China*, Volume 1. (1923 ikinci ve 2012 sekizinci baskı).
- Hedin, S. (1903). *Im Herzen von Asien*. F. A. Brockhaus, Leipzig.
- Hedin, S. (1905-1906). *Scientific Results of a Journey in Central Asia, 1899-1902* (cilt: I-II, Stockholm).
- IOM: “Pyotr Kuzmich Kozlov”, Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences 2005, S. Petersburg. (http://www.orientalstudies.ru/eng/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=29. Erişim Tarihi 31.03.2012).
- Jarring, G. (1997). *Central Asian Turkic Place Names-Lop Nor and Tarım Area*. Stockholm.
- Malov, S. E. (1927). “İzüçenie jivix turetskix nareçiy Zapadnogo Kitaya, Vostoçnie Zapiski, I. 163-172.
- Malov, S. E. (1934). Materialy po uigurskim narechiam Sin-dzyna. *Sergeju Fedoroviçu Ol'denburgu, Sbornik statej*. Leningrad: 307-322.
- Malov, S. E. (1956). *Lobnorskiy yazık. Teksti, perevodi i slovar'*, Frunze: Izd-vo AN Kirgizskoi SSR.
- Malov, S. E. (1957a). *Yazık jeltix uygurov. Slovar' i grammatika*.
- Malov, S. E. (1957b). *Uygurskiy yazık. Xamiyskoe nareçie. Teksti, perevodi i slovar'*
- Malov, S. E. (1961). *Uigurskie nareçiiia Sin'tsziana: teksty, perevody, slovar'*. Moskova: Izdvo vostochnoi litry.
- Osmanov, M. (1983). Hazırqi Zaman Uyghur Tilining Lobnor Diyalekti: Qisqıçe Tonuşturuş. *Türki Tillar Tetqiqati* 2. Beijing Milletler Neşriyatı, 45-89.
- Osmanov, M. (1990). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili Dialektliri*. Urumçi: Şinjiang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.
- Osmanov, M. (1999). *Lop Nur Dialect of the Modern Uighur Language*, Beijing.

- Polo, Marko (1985). *Marko Polo'nun Geziler Kitabı*. (çev. Ömer Güngören), İstanbul: Yol yayınları.
- Prjevalsky, N. M. (1879). *From Kulja: Across the Tian Shan to Lob-Nor*. London.
- Prjevalsky, N. M. (1888). *Cetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahtı na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put' cherez Lob-nor po basseynu Tarima*, S. Petersburg.
- Sayit, M. (2003). *Lopnor Eslimiliri*. Kaşgar: Keşqer Uyghur Neşriyatı.
- Sayit, M. (Haz.), (1984). *Uygur Halk Koşaqı V*, Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Sayramı, Molla Musa (2007) [1908]. *Tarih-i Hamidiye*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Tenişev, E. R. (1963a). O dialektah uygurskogo yazıká Sintzyana, *Tyurkologičeskiye issledovaniy*, 1963, Moskva-Leningrad.
- Tenişev, E. R. (1963b). *Salarskiy yazık*. Moskva.
- Tenişev, E. R. (1966). *Yazık jeltih uygurov*. Moskva.
- Tenişev, E. R. (1997). *Drevnekirgizskiy yazık*. Bişkek.
- Tenişev, E. R. (2004) [1975]. Çağdaş Türk Dillerinin Araştırmacısı S.E. Malov. (Çev: Asel Tacıyeva), *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*. cilt: 6, sayı: 11, 231-236.
- Wu Dunfu (Edt.), (2006). *Footprints of Foreign Explorers on the Silk Road*. China Intercontinental Press

ÇİN'DEKİ TUVALARIN BUGÜNKÜ DİL DURUMU

Zhanna YUSHA

Günümüzde Tuva Türkleri, Rusya, Moğolistan ve Çin olmak üzere üç farklı ülkede yaşamaktadırlar. Moğolistan ve Çin'de yaşayan Tuva Türklerinin nüfusu az olduğu için ulusal bir bölgeleri yoktur (Mongush, 1997). Bu bölgede yaşayan Tuvaların ana dilleri Tuvacadır. Bu dil Tuvacanın farklı bir lehçesidir.

Çin'deki Tuvaların bugünkü dil durumlarını tespit etmek için 2010-2011 yıllarında anılan bölgede çeşitli derleme faaliyetlerinde bulundum.

Çin Tuvaları, az sayıda bir nüfusa sahiptirler ve ana kitleden 200 yıl önce ayrılmışlardır. Bugün farklı 17 millet ile Çin, Kazak, Moğol, Uygur, Dungan, Uryanhay vb. ile birlikte Sincan-Uygur otonom bölgesinin çeşitli dağlık ve bozkır bölgelerinde yaşamaktadırlar. Alday bölgesinin nüfusu 603.280'dir. Tuvalar, Ak-Kaba, Hanas, Hom, Kok-Dogai, Tamiki, Ala-Haak köyleri ile Haba, Burcin, Alday şehirlerinde yaşamaktadırlar.

Günümüzde Çin Tuvalarının nüfusu yaklaşık 2.400 civarındadır. Onlar kendilerini Kök-Monçak, Monçak veya Alday Tıvası olarak adlandıırırlar. Ancak nüfusları az olduğu için pasaportlarında Moğol olarak kaydedilmektedir. Bu nedenle diğer halklar onları Moğollar veya Monçaklar olarak tasavvur ederler.

Tuvalar ana dillerini ise Monçakça veya Tuvaca biçiminde adlandırmışlardır. İlk bakışta Çin'deki Tuvaların ana dili çok dar bir alanda, sadece aile içinde konuşma dili olarak kullanılmaktadır. Ama bize göre Tuva dili fikirlerin oluşturulması, aktarılmasında büyük bir rol oynar, aynı zamanda aktif ve biriktirici fonksiyonlara sahip olmaktadır. Çünkü Tuvalar geleneklerinde ana dillerini kulanmaktadır ve folklor metinlerinde aynı şekilde ana dili korunmaktadır.

Çin'deki Tuvaların yazı dilleri yoktur. Genç kuşak Moğol ya da Kazak okullarda eğitimlerini sürdürmektedirler. Bu okullarda da öğrenciler devlet dili olan Çinceyi öğrenmek zorundadır. Öğretim, bu dillerin alfabelerinin öğretimi ile başlar. Moğol okullarda çocukların eğitimi yazılı eski Moğolcadır. Tuvalar, eski Moğol yazısının, Kazak yazısını Tuvacanın seslerini daha iyi karşıladığı düşünmektedirler. Moğol okullarında Tuva öğretmenleri de vardır. Kazak okulları ise sadece Ala-Haak ve Tamiki olmak üzere iki köyde bulunur. Çocuklar okula Tuvaca ve Kazakça olmak üzere iki dili öğrenmiş olarak gelmektedir. Bu nedenle Tuva öğretmenler ilk okullarda ders kitaplarındaki materyalleri Moğolcadan Tuva diline tercüme etmek zorunda kalmaktadır.

Tuvalar çok milliyetli bir ülkede yaşadıkları için Çince, Kazakça ve Moğolcayı bilmektedirler. Bu yönüyle onlar çok dillidirler. Küçük bir grup Tuvalar için bu durum çok önemli bir faktördür. Kazak alfabetesini ve yazısını Kazak okullardan mezun olan kişiler bilmektedir. Ayrıca insanların bir kısmı özellikle yaşlı nüfus Çinceyi iyi bilmemektedir. Tuvalarda konuşma dilinin bir özelliği olarak bir Tuvanın konuştuğu başka insanın milliyetine göre farklı bir dile kolayca geçiş yapması karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgede yaşayan bazı Kazaklar ve Moğollar da Tuvacayı çok iyi bildikleri için Tuvalarla rahatlıkla anlaşabilmektedirler.

Çinceyi ve onun yazısını Tuvalar çok iyi bilmek zorundadır. Çünkü yeterli bir eğitim almak ve iyi bir iş bulmak için Çince bir ön koşuldur. Bu nedenle günümüzde ebeveynler bu konuda çok hassas davranmak zorunda kalmaktadırlar. Çocuklara Çinceyi hatta Çince şarkı söylemeyi bile öğretmektedirler.

Çok dillilik bağlamında, Tuvalar yerel konuşmada diğer dilleri de yeterince bildikleri için ana dillerinde bazı değişimler göze çarpmaktadır. Farklı dillerin etkileri fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde kendini göstermektedir.

Son yıllarda Tuvacanın leksik ve morfolojik özelliklerinde Kazakçanın büyük bir etkisi söz konusudur. Söz varlığında Kazakçadan geçen bazı sözcükler şunlardır: Kz. *memleket*: Tuv. *kurune*, Kz. *gazyr*: Tuv. *am*, Kz. *tenge*: Tuv. *aqşa*, Kz. *tarih*: Tuv. *toogu*, Kz. *zaman*: Tuv. *ue*, Kz. *rahmet*: Tuv. *çettirdim*, Kz. *sayahat*: Tuv. *ayan-çoruk*, Kz. *aga*: Tuv. *akiy*, Kz. *kile*: Tuv. *kzygaar*, Kz. *mektep*: Tuv. *skola*, Kz. *konak*: Tuv. *aalci*, Kz. *okumet*:Tuv. *cazak* vb.

Şimdi Çin Tuvacasının farklı bazı özellikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Tablo 1. Geçmiş zaman çekiminde morfolojik özellikler

	Tekil	Çoğul
Çin'de Tuvaca	Men kör-du-m Sen kör-du-n Ol kör-du	Biz kör-du-k Siler kör-du-ger Olar kör-du
Edebî Tuvaca	Men kör-du-m Sen kör-du-n Ol kör-du	Biz kör-du-vus Siler kör-du-ner Olar kör-du-ler

Tablo 2. Dilek kipi çekiminde morfolojik özellikler

	Tekil	Çoğul
Çin'de Tuvaca	Men bar-sa-m Sen bar-sa-n Ol bar-sa	Biz bar-sa-vis / bar-sak Siler bar-sa-gar Olar bar-sa
Edebî Tuvaca	Men bar-zim-sa Sen bar-zin-za Ol bar-za	Biz bar-zi-vis-sa Siler bar-zi-nar-sa Olar bar-za

Sıra sayıları da çağdaş Tuvacadan farklıdır: Çin Tuv. *birinci*: Edebî Tuv. *birgi*; *bir dugaar*, Çin Tuv. *iyinçi*: Edebî Tuv. *iyigi*; *iyi dugaar*, Çin Tuv. *üşünçü*: Edebî Tuv. *üşkü*; *us dugaar* vb.

Tuvacanın söz varlığında alt katman olarak Kazakça kelimelerin yanında Moğolca kelimeler de yer almaktadır. Mesela, Moğ. *acitaa*: Edebî Tuv. *çettirdim*, Moğ. *neser*: Edebî Tuv. *sidal çok*, Moğ. *kucun*: Edebî Tuv. *capsar*, Moğ. *seerlig*: Edebî Tuv. *horuglug*, Moğ. *ocalan*: Edebî Tuv. *delegei*.

Öte yandan özellikle bölgesel adlandırmalarda, idari birimlerin adlarında (bölge, oblast, kasaba, provintsiya), beyaz eşya ve teknolojik ürün adlarında (bilgisayar, televizyon, buzdolabı vb.), eğitime ilişkin adlandırmalarda (anaokul, ilkokul, üniversite, kolej vb.), yurt adlarında (Djungo - Cin, Eresei- Rusya) vb. Çince kökenli kelimeler karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca Çin Tuvalarının konuşma dilinde Rusça kelimeler de bulunmaktadır. Bize göre Rusça kökenli kelimeler ödünçleme bakımından üç gruba ayrılır.

20. yüzyılın 20-30'lu yıllarında ortodoks Ruslar bu yerlere Sovyet Rusya'dan gelmişlerdir. Onlar Tuvalarla birlikte 1956 yılına kadar çeşitli köylerde iç içe yaşamışlardır. Tuvacanın söz varlığına Rusça ödünçlemeler ilk kez bu dönemde geçmiştir. Bu kelimeler, değişiklik telaffuzlu ve Türk dillerindeki gibi ünlü uyumu özellikleri Rus dilinin etkisine bağlıdır: *pareen* (варенье) *ükiil* (укол), *pilyan* (план), *megezin* (магазин), *nöl* (ноль), *rümka* (рюмка), *kartos* (картошка), *bütülke* (бутылка), *mesin* (машина).

İkinci dönem Tuvaların dilindeki Rusça ödünçlemeler Çin'deki "Kültür Devrimi" zamanında gerçekleşmiştir: *Komünist Partisi*, *avtonomiya*, *sekreter*, *partsekreter*, *partyaceika*, *kompartiya*, *revolyutsiya* vb. kelimeler eski SSCB ile Çin arasında var olan ideolojik birliği göstermektedir. (Mongush, 1997, s. 19).

Günümüzde üçüncü grup Rusça kelimeler ise Kazakça aracılığı ile Tuvacaya geçmiştir. Tuvaların anlattığına göre Kazaklar anayurtlarındaki akrabaları ile sıkı ilişki içerisindeyler. Böylelikle orada kullanılan Rusça kelimeleri öğrenmektedirler. Bu kelimeleri günlük konuşmada yaygın biçimde kullanılmaktalar: *semya* 'aile', *paşport* 'pasaport', *straf* 'mikrob, ceza', *elektron*, *radyo*, *sistema*, 'sistem', *pyancik* 'sarhoş, eleman', *prosin* - *prosen* 'yuzde'.

1982 yılında Çinli dilci Sun Çjenjun tarafından yazılan bir makalede, gırtlaksı ünlülü kelimeler Tuvalı gençler arasında yok olmaya başladığı vurgulanmaktadır. (Sat, Dorju, 1989, s. 94). Ancak bizim derlediğimiz malzemeden elde ettiğimiz sonuçlara göre gırtlaksı ünlüler günümüzde de çeşitli kelimelerde telaffuz edilmeye devam etmektedir. Edebî Tuvaca ile karşılaştırıldığında bazı kelimelerde ünlüler gırtlaktan söylenmez.

Tuvaların konuşmasında önemli bir nokta daha vardır. Tuva dilinde eski Türk diline ait arkaik özellikler korunmuştur: *irgin*, *cüven irgin*.

İlginç bir nokta, bazı yer adlarının Tuvaların yaşadıkları yerlerde iki ya da daha fazla dilde olmasıdır: Kazakça, Tuvaca, Moğolca, Çince. Yani Tuvacada *Çydyg-kol* 'Kokuşuk göl' denilen bir göl, Çince *Kaz göl* olarak adlandırılır. Yöredeki Tuvacada *Chal*, Tuvalarda hâlâ *Čaldyn catiri* adında bir yer olarak kullanılır. Başka yer adları: Tuv. *Caglak-Sivi*: Kaz. *Selden*, Tuv. *Kara-Tojek*: Kaz. *Egendi*, Tuv. *Siin*: Kaz. *Bugu*, Tuv. *Soganalig*: Kaz. *Sarimsaktig*. Sadece Tuvaca veya Moğolcanın kulanıldığı yer adları da bulunmaktadır: Tuv. *Kizil-Baalik*, Moğ. *Ukur-Attik*, Moğ. *Narsin*.

2005 yılına kadar Ak-Haba, Hom, Hanas köylerine at ile ulaşılabilirdi. Yolların kötü olması, yüksek dağların bulunması gibi ulaşım sorunları Tuvacayı adeta izole etmiştir. Bu durum da 21 yüzyıla değin Tuvacanın korunmasında pozitif bir etken olmuştur.

Tuvaların şimdi yaşadıkları bölge Çin'de en popüler turistik alanlardandır. Haziran-Eylül aylarında ülkenin her yerinden birçok turist -çoğunlukla Çinli turistler- bölgeye gelmektedir. Günde yaklaşık 10.000 ziyaretçinin geldiği düşünülürse rakamın aylara vurulduğunda ne kadar yüksek olduğu anlaşılacaktır. Son yıllarda turistlerin büyük akını nedeniyle Hanas ve Hom köylerinde yaşayan Tuvalar, turistlere hizmet veren turizm sektörünü geliştirmişlerdir. Ayrıca Çinli işadamları

özellikle Hanas ve Homda Tuvalarının evlerini kiralayıp, otel ve kafelere dönüştürmektedir. Yukarıdaki faktörlere bağlı olarak son yıllarda bu bölgede etkin iletişim dili olarak Çince ön plana çıkmaktadır.

Böylelikle Çin'de Tuvalar ana dillerini günümüze kadar korumuşlardır. Günümüzde Tuvacanın dil durumu ulusal bir bölgenin olmaması; farklı etnik gruplara ait kültür, inanç ve ilişkilerin olumsuz etkileri; farklı dilleri konuşan halkların nüfus bakımından hayli fazla olması; Tuvaların 29 yıl içinde ana yurtlarından başka yerlere zorla göç ettirilmesi ve bunun sonucunda yüzlerce yaşlı insanın ve çocuğun ölümü; Rusya ve Moğolistan'da yaşayan ve yakın akrabalık bağları bulunan diğer Tuva boylarıyla görüşmelerinin imkânsız olması; okullarda ve üniversitelerde eğitimlerinin ana dillerinde yapılmaması; yazılı ve görsel medyada kendi dillerini hiç kullanamamaları gibi çeşitli nedenlerden dolayı zor bir süreçten geçmektedir.

KISALTMALAR

Çin Tuv.:	Çin Tuvacası
Edebî Tuv.:	Edebî Tuvaca
Kaz.:	Kazakça
Moğ.:	Moğolca
Tuv.:	Tuvaca

KAYNAKÇA

- Mongus M.B. (1997). *Tuvintsi v Kitae (istoriko-etnograficeskiy ocerk)*. Kizil.
Sat S. C., Dorju L.Yu. (1989). K izuceniyu tuvinskogo yazika v KNR. *Sovetskaya Tyurkologiya*, 5, 93-96.

SİBİRYA TATARLARININ ETNOLENGÜSTİK TASNİFİ

Ferit YUSUPOV

Sibirya Tatarları şivelerinin birinci ilmî tasnifi V.V. Radlov tarafından yapılmıştır. O, bu tasnifi *Obraztsı* adlı eserinin IV. cildindeki malzemelere dayanarak (Radlov, 1872) fonetik özellikler temelinde yapmıştır.

Tarihî, etnografik ve başka araştırmalarla Sibirya Tatarlarının temelini oluşturan Türk boylarının Batı ve Doğu Sibirya'daki komşu Türk boylarıyla: Altay, Hakas, Tıva, Tofalar, Nogay, Kazak Türkleri (Miller, 1937, ss. 190-194; Safargakiyev, 1960, s. 22; Boyarşina, 1960, s. 106), Abu'l-Hayr'ın göçebe Özbek Birliğinin Türk boyları (Ahmedov, 1965, ss. 41-44), Kazan (Bahruşin, 1955, Cilt 3, s. 93) ve Orta Asya'daki (Bahruşin, 1955, Cilt IV, s. 93) Türk devletleriyle genetik ve tarihî bağlantılarda bulduklarını göstermektedir. Yerli Türk boylarından başka onların oluşmasında bu coğrafyaya gelmiş Tatarlar ve Buharalılar da katkıda bulunmuştur. Bu sürece belirli bir derecede yerli Fin-Ugor (Tobol-İrtiş havzası) ve Samodi (Pritomye) kabileleri de katılmıştır (Dulzon, 1961, ss. 361-371; Mogilnikov, 1964, ss. 12-17).

Sibirya Tatarları kabilelerinin adları çok az korunmuştur. Onlar genellikle Sibirya Tatarlarının yaşadıkları toprakların kenarlarında yer alır, çünkü eski Sibirya devletinin merkez bölgelerindeki kara bağlantılarının gelişmesi kabilelerin birbiriyle karışmasına ve adlarının kaybolmasına neden olmuştur.

Sibirya Tatarları tarafından konuşulan **Tobol-İrtiş şivesi** içinde beş etnik grup ve onlara ait ağızları göstermek mümkündür. V.V. Radlov'un İrtiş şivelerini Turalı, Kyurdak ağızlarına ayıran tasnifi Tatar diyalektolojisi verilerine göre (Tumaşeva. Etn; Tumaşeva, Ahmetova) aşağıdaki şekilde görülmektedir:

Tarsk ağızı (V.V. Radlov'a göre Tarsk Tatarlarının Turalı şivesi),

Tevriz ağızı (V.V. Radlov'a göre Tarsk tatarlarının Kyurdak şivesi); etnik özelliklerine göre biz de onları özel, Tarsk Tatarlarından farklı olan bir gruba ayırdık;

Tobol ağızı (içinde Doğu-Tobol lehçesi ayrılır),

Tümen ağızı,

Zabolotny ağızı.

Bu ağızlar ve onları temsil eden yerli etnik gruplar arasında dil yakınlığı, sonradan gelenlerle yerli etnik gruplardaki özellik benzerlikleri bakımından geçmişte büyük ticarî iktisadî merkezlerden sayılan Tobolsk, Tümen ve Tarsk şehirleri etrafındaki bölgelerde yer alan ve birbirleriyle yoğun ilişkide bulunan Tobol, Tümen ve Tarsk ağızları ayrılmaktadır. Bu üç ağzın temelinde bütün Tobol-İrtiş şivesi için ortak olan koyn meydana gelmiştir.

Kenar bölgelerde yer aldıklarından ve yönetim bakımından bağımsız olmadıklarından dolayı Zabolotny ve Tevriz ağızları yukarıda anılan üç ağzdan çok farklıdır.

1897 yılı nüfus sayımı verilerine göre Tobol-İrtiş şivesinin bölgesini kapsayan Tobol vilayetinde 56.558 Tatar yaşamıştır. Bunların 37.629'u yerli Tatar, 7.628'i sonradan gelmiş Tatar, 11.307'si Buharalılardır.

Böylece Buharalıların en büyük kısmı Tarsk Tatarları, sonradan gelmiş Tatarların en büyük kısmı ise Tevriiz Tatarları içinde görülür. Buna rağmen Tarsk ağzı Buharalıların kendileriyle getirdikleri Özbek dili ve komşu Baraba şivesinin etkisiyle belirlenen birçok özelliklerini korumaktadır.

Kazan Tatarları ve Mişerlerin büyük bir kısmı Tevriiz Tatarları içinde görülmektedir. Ama onlar birbirlerinden yaşadıkları topraklar vasıtasıyla ayrılmıştır, yerli Tatarlar genellikle İrtiş'in Tevriiz'den aşağıdaki havzasında, sonradan gelmiş Tatarlar ise yukarı havzasında yaşamaktadırlar.

Kabile adları Tevriiz (Kurtak) ve Tarsk (Ayalı, Turalı) Tatarlarında 19. yüzyıla kadar korunmuştur, çünkü kenar bölgelerde yaşadıklarından dolayı onlar diğer Tatarlardan farklı olarak kabile sistemini daha uzun zamanlar korumuşlardır. Müslümanlığı da onlar daha sonraları kabul etmişlerdir (Fişer, 1774, ss. 97-181). ve bazen onun yayılmasına karşı silahlı mücadele göstermişlerdir (Patkanov, 1888, ss. 62-63).

Tobol bölgesinin kuzey-batı tarafındaki bataklık yerlerde yaşayan «**Zabolotniy**» **Tatarları** etnografya bilginleri tarafından öğrenilmiştir. Bilginler gelenek, kılık ve törelerinin Hantlarla benzer olduğunu belirterek onların Hantların (Ostyakların) Türkleşmiş kabilesine ait oldukları hakkındaki fikri öne sürmektedirler (Rossiya, 1907, s. 266). Ama V. Hramova'nın Zabolotniy Tatarlarının kendilerini buralara 16. yüzyıl sonunda yerleşmiş olan Kuçum Han neslinden saydıkları hakkındaki bildirisini gerçeğe daha yakındır (Hramova, 1952, Cilt 82-2, s. 174).

Bu zor yaşanır topraklarda «Zabolotniy» Tatarları yerli Türklerin diğer gruplarıyla çok sınırlı şekilde ilişkide bulunmuş ve bundan dolayı koşutlukları Tevriiz ağzında ve Baraba şivesinde de görülen bir takım arkaik özelliklerini korumuşlardır.

Bölgesel tecrit, özel tabiat koşulları ve buna bağlı olan yaşantı tarzı, yerli Hant kabileleriyle karışma, Buharalı ve Kazanlı Türklerin yokluğu vb. nedenler dolayısıyla bu topraklarda Sibiryaya Tatarlarının etno-lengüistik bakımdan özel bir grubu oluşmuştur.

Tobol-İrtiş Tatarlarının yukarıda anılan etnik grupları ve onların ağızlarını daha da tam şekilde göz önüne getirmek için lengüistik tasnife bölgesel tasnif ikmal edilmelidir.

Tobol-İrtiş şivesi Tümen ve Omsk illeri topraklarında yayılmıştır. Tatar köyleri veya yurtları Tobol, İrtiş nehirleri ile kolları boyunca ve daha çok sayıdaki göllerin kıyılarında yer alırlar.

Tümen ağzı Tümen ili topraklarında yayılmıştır. Tatarlar Tura ve Tobol nehirlerinin aşağı havzasında yaşamaktadırlar. Kuzey ağzı, Zabolotniy ağzı, Tobol boyunca Tobol ağzıyla sınırdadır.

Tobol ağzı Tobol ve İrtiş nehirleri boyunca Tobolsk şehrine kadar yaklaşık olarak 59° (elli dokuz derece) kuzey enleminde ve ondan yukarıya İşim nehrinin ağzına kadar yayılmıştır. Bundan başka Tatar köyleri İrtiş nehrinden güneyde Tobol ve Vagay nehirlerinin meydana getirdikleri iki nehir arası bölgede ve göllerle, ırmaklarla zengin olan bataklık topraklarda da yer alırlar. Bu, yayılmış olduğu

toprakları ve konuşan halkın sayısı bakımından en büyük ağzıdır.

Zabolotniy ağzı İrtış nehrinin sol kıyısındaki ve güneyde Tobol nehriyle sınırlanan çukurluk topraklarda yayılmıştır. Kuzeyde Tatar köyleri ve Hant köyleriyle, güneyde Tümen ağzıyla, doğuda İrtış nehri boyunca Tobol ağzıyla, batıda il sınırlarıyla sınırdadır. Bu topraklar Tobol ilçesine tabidir.

Tevriz ağzı Omsk ilinin Ust-İşimsk, Tevriz ve Znamensk ilçelerindeki İrtış nehri boyunca yer alan Tatar köylerini kapsar.

Tarsk ağzı İrtış nehri, onun sol kolu Oş nehri boyunca, Tara nehrinin aşağı havzasında ve İrtış nehrinden batıda yer alan göllü ve bataklık topraklarda yayılmıştır. Bugünkü idari taksimata göre bu topraklar Omsk ilinin Tarsk, Bolşereçensk, Kolosovsk ve Muromtsevsk ilçelerine tabidir.

Baraba şivesi dil bakımından sıktır ve ağızlara ayrılmaz. Tatar köylerinin çoğu Novosibirsk ilinin Çanovsk (Çanı gölünden kuzeyde) Kuybişevsk ve Barabinsk ilçelerinde yer alırlar. Nüfus sayımı verilerine göre günümüzde Baraba Tatarlarının sayısı 7 binden fazladır.

Tomsk ağzı Tomsk ilinin Tomsk ilçesinde (Euştinliler ve Çatlar), Kemerovsk ilinin Yurginsk ilçesinde (Kalmaklar) ve Novosibirsk ilinin Kolivansk ilçesinde (Çatlar) yayılmıştır. Günümüzde bu yerlerdeki Tatarların sayısı yaklaşık olarak 6 bine ulaşır.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, B. (1965). *Gosudarstvo koçevih uzbekov*, Moskva: Nauka.
- Bahruşin, S. (1955). Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI-XVII vv. S. *Bahruşin. Nauçniyi trudi*, Cilt III, Moskva.
- Bahruşin, S. (1955). Sibir i Srednyaya Aziya v XVI-XVIII vv. *Nauçniyi trudi*, Cilt. IV, Moskva.
- Boyarşina, Z. (1960). *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do naçala russkoy kolonizatsii*, Tomsk.
- Dulzon, A. (1961). Dorusskoye naseleniye Zapadnoy Sibiri. *Voprosi istorii Sibiri i Dalnego Vostoka*, Novosibirsk.
- Fişer, İ. (1774). *Sibirskaya istoriya*, Sankt-Peterburg.
- Hramova, V. (1952). «Zabolotniyi» tatarı, *İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, Cilt. 82, vıp. 2.
- Miller, G. (1937). *İstoriya Sibiri*, Cilt. 1. Moskva.
- Mogilnikov, V. (1964). *Naseleniye yujnoy çasti lesnoy polosı Zapadnoy Sibiri v kontse I – naçale II tısaçiletiya n. e.*, Avtoref. kand. diss., Moskva.
- Patkanov, S. (1888). *Materialı dlya izuçeniya ekonomičeskogo bita gosudarstvennih krestyan i inorodsev Zapadnoy Sibiri*, vıp. I, Sankt-Peterburg.
- Radlov, V. (1872). *Obraztsı narodnoy litiraturı tyürkkih plimyon*, Cilt. IV, Sankt-Peterburg.
- Rossiya. (1907). *Zapadnaya Sibir, Polnoye opisaniye našego oteçestva*. Pod red. D.P. Simyonova-Tyan-Şanskogo, Cilt. XVI, Sankt-Peterburg.
- Safargakiyev, M. (1960). *Raspad Zolotoy Ordi*, Saransk.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE TATAR DİLİ

Alfiya Ş. YUSUPOVA

Bugün Tatar dilinin Uzak Doğu'da da kullanılıyor olması sevinc verici bir durumdur. Bu durumu farklı taraflardan ele alıp incelemeyi ve araştırmayı bilimsel bir daire içine yerleştirmek, yabancı bölgelerde yaşayan Tatar halkının yaşam şeklini bütünüyle anlamaya imkân vermektedir. Amacımız, Doğu'da yaşayan Tatar diasporasının dilini Çin'deki Tatarlar, ayrıca Şincan Uygur Otonom Bölgesindeki soydaşlarımızın dili örneğinde incelemektir. Tatar-Uygur ve Tatar-Çin iki dilliliğinin özelliklerini içine alan lengüistik malzeme henüz tamamen incelenmemiştir diyebiliriz. Bu nedenle çalışmamızın, Tatar dilbilimini teorik ve pratik bakımdan zenginleştireceği kanaatindeyiz.

Çin'deki son nüfus sayımı verilerine bakıldığında, 5.000'e yakın Tatar olduğu görülmektedir.

Başlıca Tatar merkezleri olarak Çin'in Gulca, Ürümcü ve Çügüçek şehirleri düşünülmektedir. Tam olarak bu şehirlerde Doğu'ya göç eden soydaşlarımız bir araya gelerek gerçek Tatar hayatını devam ettirmektedirler. Burada ana vatan kavramı, "Tatar muhiti" olarak korunmuştur; yani eşsiz bir kültürel çevre meydana getirilmiştir.

Tatarlar Çin'e, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında göç etmişlerdir. Onlar dillerini ve kültürlerini korumak ve kaybetmemek için ellerinden gelen her türlü çabayı göstermişlerdir. Bu sebeple Tatar dilini mümkün olan her yerde kullanmaktadırlar. Gulca, Ürümcü ve Çügüçek şehirlerinin, Tatar dilinin başlıca kullanıldığı şehirler olduğunu belirtmek ve bunlardan yola çıkarak aşağıda belirtilen hususları söylemek mümkündür.

1. Öncelikle, Tatar dilinin bu şehirlerde eğitim dili olarak yaşamış olduğunu belirtmek gerekir. Gulca, Ürümcü ve Çügüçek şehirlerindeki ilk ve orta dereceli okullarda, Tatar dilinde eğitim verilmiştir. Bunu, okulların isimleri de ispatlamaktadır: *Tatar Mektebi, Kızlar Mektebi, Nur Mektebi, Gölendem Hanım Mektebi, "Maksudiya" Mektebi, Gomeriya Mektebi.*

Bunun yanı sıra Tatar okullarına sadece Tatarlar değil, Uygurlar, Kazaklar, Özbekler, Duganlar ve Çinliler de gitmişlerdir.

2. Tatar dili işlek bir şekilde konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaktadır. Gulca'daki iletişim şekli, önceki dönemlerdeki Rusya'yı hatırlatmaktadır: Belgeler eksiksiz bir şekilde gönderilir ve sert kurallara dayanarak düzenlenir. Bu resmî ve iş yazışmalarında, eski ibareler ve donuklaşan şekiller eskisi gibi korunarak kalmıştır.

3. Tatar dili hizmet sektörü alanında da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Tatar girişimcilerinin 60 mağazasında alışveriş, yaşama biçimi, ulaşım, hukuk, iş yazışmaları Tatar dilinde gerçekleştirilmiştir; ayrıca *Alga* gazetesi çıkarılmıştır.

4. Tatar Gulca'sının kültürel hayatı, pek büyük olmayan şehirler için şartırcı derecede zenginliğe sahiptir.

5. Tatar kütüphanelerinin kaynakları vasıtasıyla, göçmenlere Tatar kültürü ve kitaplarıyla tanışma imkânı sağlanmıştır. Kütüphanelerde yer alan Tatar yazarlarının eserlerini herkes okuyabilmektedir. *Mökemmel Hisap, Gomumi Tarih, Halk Tarihi* gibi ders malzemeleri Tatar dilinde yayımlanmıştır; ayrıca 1947 yılında Gulca şehrinde, A. Tukay'ın şiirlerinin bir araya getirildiği eser de yayımlanmıştır.

6. Tatarların bir arada yaşadığı Ürümçi, Gulca ve Çügüçek şehirlerinde, Tatar toponimleri hâkimdir. Bunun açık bir örneği olarak, sokak adlarının Tatarca olmasını ya da adlandırmaların Tatar şehir adları temelinde oluşturulduğunu belirtmek gerekir. Söz gelimi *Nugay Şehri, Taşlepke Bazarı, Altay Şirketé, Tcyan-Şan Şirketi, Gali Bakçası, Nugay Damélla Bağı, Tukay Küçesé, Hëbip Yuni Küçesé, Nugay Meçété, Tatar Zirati* vs. Tatar sokaklarından, mağazalarından ve otel adlarından başka, Tatar dilindeki farklı ifade ve reklamlara da sıkça rastlamak mümkündür: *Merhebe Tatar Tamakları*.

7. Tatar dili Ürümçi, Gulca ve Çügüçek şehirlerinde din dili olarak da kabul edilmiştir. Gulca ve Ürümçi şehirlerinin camileri faaliyet göstermektedir (*Tatar Meçété, Nugay Meçété*); ayrıca müslüman takvimi esas alınmaktadır. Camilerde ibadet Arap dilinde yapılırken, kendi aralarında iletişim Tatar dilinde yapılmaktadır. Gulca'da dinî edebiyat ve Müslümanların süreli yayınlarının eserleri Tatar dilinde çıkarılmıştır. Bunun dışında vaazlar Tatar dilinde verilmektedir.

8. Gulca ve Ürümçi şehirlerinde Tatar dilinin başlıca olarak kullanıldığı alan, elbette (günlük) yaşam alanı olmaktadır. Aile içinde iletişim ve soydaşlarla resmî olmayan konuşmalar Tatar dilinde yapılmaktadır. Bu ise temel etnik özellik olarak karşımıza çıkmaktadır ve etnik anlamda kişiyi belirleme yolu olarak düşünülmektedir.

Böylece, Doğu'ya yapılan Tatar göçünün merkezi olan Ürümçi, Gulca ve Çügüçek şehirlerinde yaşam tamamen Tatar geleneklerinin temelinde ve İslamî kurallara dayanarak devam etmektedir. Yabancı memlekette olmasına ve yerli halk arasında yaşamasına rağmen Çin'de Tatar dili, yaşamın türlü alanlarında işlek bir şekilde kullanılmaktadır.

Çok milletli Gulca ve Ürümçi şehirlerinde Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız gibi diğer milletlerin vekilleri de kendi dillerini ve kültürlerini korumaktadırlar; ancak bunların arasında Tatar dili daha üstündür.

Çok milletli devletlerde dil siyasetini gerçekleştirmek daha da zor bir görevdir. Tatar ve Çin dilleri örneğinde bunu söylemek mümkündür. Çin dili, resmî devlet dilidir. Tatar dili ise "göçmen dili" olmasına rağmen, Çin'de ve Gulca'da geniş alanda kullanılan bir dildir. Daha önce de söylediğimiz gibi toplumun pek çok işi Tatar dilinde yapılmaktadır.

Çin bölgesinde yaşayan Tatarlar ve başka halklar hakkında, devletin ilgisi ilerlemektedir. Tatar dilinde konuşmak asla engellenmemektedir. Çok milletli halkların kendi içlerinde dostça yaşatması için, devlet tarafından uğraş verilmektedir. Bunların çoğu da Çin hükümetinin yerli olmayan halklar hakkında olan siyasetinin faydalı olduğunu tekrar göstermektedir.

Çin Tatarlarının dili ile ilgili olarak aşağıdaki dil malzemelerini göstermek mümkündür. Bugünkü Tatar edebî dilinde konuşanlar tarafından bakıldığında Çin'de yaşayan Tatarların dilinde eski sözcüklerin çok olduğu açıkça anlaşılmaktadır; yani Doğu Tatarlarının dilinde, devrimden sonra Sovyetler Birliği'nde yaşayan Tatarların

dilinden kalan sözler işlek bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Söz gelimi *klit* 'anahtar' (edebî dilde *açkıç*), *kulup* 'kilit' (edebî dilde *yozak*), *tete* 'anne' (edebî dilde *eni*), *ette* 'baba' (edebî dilde *eti*), *bakali* 'bakkal' (edebî dilde *bakaliya*), *çömek* 'turnak' (edebî dilde *kadak*), *katkat* 'turta' (*pirog*), *bal prennek* 'zencefilli çörek' (*pryanik*), *çırağ* (edebî dilde ut) 'ışık', *tabança* 'tabanca' (*pistolet*), *çapan* 'ceket' (*kurtka*). Öyleyse, 'eskimiş kelimeler' düşüncesi daha çok leksik birimler, gramatikal şekiller ve sentaktik dizimler ile doğru söyleme ve yazma kuralları için kesin çözüm değildir. Bu birimler, Çin Tatarlarının dilinde bugün olduğu gibi genişçe kullanılmaktadır.

Çin Tatarlarının dili söyleniş, dil ve anlam bakımından benzer olduğu Uygurca kelimelerle zenginleşmiştir. Örneğin: *tohu* 'tavuk' (edebî dilde *tavık*), *horaz* 'петух' (edebî dilde *eteç*), *kunak* 'mısır' (edebî dilde *kukuruza*), *mumay* 'büyükanne' (edebî dilde *ebi*), *çal* 'yaşlı' (edebî dilde *kart*), *piyaz* 'soğan' (edebî dilde *sugan*), *sebéz* 'havuç' (edebî dilde *kişér*), *görös* 'pirinç' (edebî dilde *dögé*), *nahşa* 'şarkı' (edebî dilde *cır*), *koy* 'koyun' (edebî dilde *sarık*), *uçke* 'keçi' (edebî dilde *kece*), *möşék* 'fildişi' (edebî dilde *pési*), *paypak* 'çorap' (edebî dilde *noski*), *yullık* 'otel' (edebî dilde *küçteneç*).

Bunun yanı sıra, Doğu-Avrupa dillerinden ve Rus dilinden giren kelimelerin bazıları şunlardır: *telefon* 'telefon', *televizor* 'televizyon', *kompyuter* 'bilgisayar', *radio* 'radyo', *malina* 'ahududu', *varan'e* 'reçel', *batinka* (*botinki*) 'bot', *bruka* (*bryuki*) 'pantolon', *mayka* 'mayo', *kastum* (*kostyum*) 'giysi', *şiblit* 'erkekler için bot, ayakkabı', *stolbaa* (*stolb*) 'sütun', *paradka* (*podarok*) 'hediye', *maşına* 'otomobil', *avtobus* 'otobüs', *vokzal* 'tren garı', *poezd* 'tren', *aeroport* 'hava alanı', *aeroplan* 'uçak', *bulka* 'topuz', *kampit* (konfeta) 'şekerleme', *konsul* 'konsolos' vb.

Gulca ve Ürümçi Tatarlarının dilinde, şu Çince alıntılara rastlamak da mümkündür: *yañuv* 'patates' (edebî dilde *bereñgé*), *lyanpun* 'Çin yemeği', *lazı* 'acı biber' (edebî dilde *borıç*), *beseı* 'Pekin lahanası' (edebî dilde *Pekin kebéstesé*), *çeyze* 'patlıcan', *lyuoñ* 'kaset kaydedici', *diyenşi* 'televizyon', *biñşan* 'buzdolabı'. Rusya'dan gelen göçmenlerin dilinde kullanılan Çince alıntılar içeriği, Çin hayatının özelliklerini yansıtmaktadır. Bunlar, Tatar hayatından uzak ve Tatar insanı için yabancı kavramları adlandırmada kullanılmaktadır. Tatarlar Çince alıntıları kabul etmiş; fakat kendileri için uzak olan memleketlerin kavram ve yaşayışın bazı taraflarını değiştirmişlerdir. Tatarlar ve Çinlilerin Şincan'da yoğun bir şekilde iletişim içinde olmalarına rağmen, soydaşlarımızın dilinde Çince alıntılar çok değildir. Bu lengüistik ve ekstra-lengüistik sebeplerle açıklanabilir. Söz gelimi, Çince alıntıların Tatar diline kolayca geçmemesinin bir sebebi olarak, Çin telaffuzunun Tatar telaffuzu için oldukça zor olmasını gösterebiliriz.

Bunun gibi, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Çin'de yaşayan Tatar göçmenleri için, Tatar dili ayırıcı özellik göstergesi olmaktadır. Yabancı memleketeye göçen bu Tatar aydınları hevesli ve çalışkan olmalarının yanı sıra ileri görüşlülük yeteneğine de sahip insanlar olarak kendi dillerini koruyabilmişlerdir. Aynı zamanda devlet idaresinde itibar sahibi olup belirli bir dereceye erişebilmişlerdir.

Elbette bugün Çin'de Tatar okulları yoktur. Tatar dilini iyi bilen kişiler yıldan yıla azalmaktadır. Gençler Çince ve İngilizce öğrenmektedir. Tatar dilini koruma ve öğrenme yolları akşam okulları ve çeşitli kurslar aracılığıyla sağlanmaya

çalışılmaktadır. Millî bayramlar, söz gelimi Saban Toyu, Tatarca iletişimin kurulduğu bir vasıta olmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmetova, Y. M. (2009). *Sravnitelno-İstoriçeskoe İssledovanie Yazıka Tatar Finlyandin*, KGEU, s. 136, Kazan.

Çanışev, M. (2007), *Kitayda Tatar Megarifé Tarihi*, Kazan: ‘Cıyén’ Neşriyatı, ‘İdél-Press’ Neşriyatı’, s. 240.

Gosmanov, M. (1996), *Yabılmagan Kitap*, Kazan: Tat. Kit. Neşr., s. 206.

URUMCA DİN TERMINOLOJİSİNİN OLUŞUMU VE İŞLEVSEL ÖZELLİKLERİ

İrina YUZVYAK

Giriş

Son zamanlarda hem Ukrayna doğubilimi araştırmalarında hem de Türkiye Türkolojisi araştırmalarında Urumca araştırmaları önemli bir yer tutmaktadır. Urumistik¹ birçok açıdan; dilsel (O. Garkavets, I. Drıga, S. Muratov, V. Ogluh, I. Korelov, M. Smolina, V. Baranova, T. Çernışova, E. Altınkaynak), tarihsel ve etnografik (O. Garkavets. I. Ponomaryova, M. Aradcioni, M.Ekincikli), etnik-dilsel (V. Baranova, A. Eloeva) ve sosyal-kültürel (Y. Anzerlioğlu) yönleri bakımından bilim adamları tarafından incelenmektedir.

Bu araştırmalara rağmen bu alanda ayrıntılı olarak araştırılacak birçok bilinmeyen husus bulunmaktadır. Biz her Şeyden önce Urumcanın dil sorunları ve konuları ile ilgilenmekteyiz. Ancak bu problemler siyasal, tarihî, dinî ve etnografik faktörlerin dışında görülmemektedir.

Bu bildirinin amacı Urumcanın Hristiyan din terminolojisinin kaynaklarını, oluşumunu ve işlevsel özelliklerini incelemektir.

Bu bildiri ile ilk defa Urumca Hristiyan din terminolojisinin yolları, safhaları oluşumu ve işlevsel özellikleri araştırılmaya çalışılacaktır.

Urumca Din Terminolojisi Araştırmaları.

Urumca din terminolojisi sorunları ve kaynakları (İsa'nın doğumunu anlatan Matta, Luka ve Yuhanna gibi İncil pasajları vb.) meşhur araştırmacı O. Garkavets tarafından incelenmektedir. Ayrıca Urumca din terminolojisi araştırmacı I. Drıga tarafından da incelenmektedir. Bununla birlikte adı geçen dilbilimci Urumca dinî kelimelerin analizini ve tematik bir sınıflandırmayı kutsal metinler ve saha araştırmaları bağlamında sunmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi Urumca dinî kelimelerin oluşumu ve gelişmesi ayrı ayrı görülmemektedir. Sadece tarihî ve etnik bağlar sisteminde telakki edilecektir. Bu nedenle kısa tarihsel ve etnik yorum amaca uygun olarak düşmektedir.

Urum terimi Ortadoğu'da oluşmuş ve daha sonraları Kırım'da yaygın hâle gelmiştir. Onun menşei *Rum* kavramı ile ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğunda Yunanca konuşan ve Hristiyanlığı kabul eden kişilere Rum denmiştir.

Bazı Türk araştırmacılara göre, Urumlar Bizans İmparatorluğu zamanında Anadolu'dan Kırım'a göçmüşler ve Kırım Tatarcasının güney lehçesini kullanmaya başlamışlardır. (*Türk Ansiklopedisi*, 1978, ss. 456-457).

---

¹ Urumistik, kapsamlı olarak Urumların halk kültürünü, dinini, etnolojisini, tarihini ve dil özelliklerini inceleyen bir bilim dalıdır.

Ancak araştırmacı I. Ponomaryova'ya göre Urumlar, Karadeniz ve Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde yaşayan ve Anadolu'dan gelen karmaşık etnik gruplardır. (Ponomaryova, 2006, s. 69.)

Urumca Din Terminolojisinin Oluşumu: Bizans Dönemi

İlk Urumların din özdeşliği oluşumu dikkate alınmalıdır. Bu bildiride bazı bilim adamlarının görüşleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Araştırmacı Herkül Millas'a göre 9-13. yüzyıllarda Rumları tehdit eden iki düşman unsur vardı: Batıda Katolik dünya ve Doğu'da İslam dünyası. Bizans devleti ve halkı Doğu'dan ve Batı'dan sıkıştırılmakta, bu güçlere karşı toprak ve gelir kayıpları vererek gerilemekteydi. Bu dönemin edebî ve dinî metinlerinde bu korkunun izlerine sıkça rastlanır. Batı'da, Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmek amacıyla bir Haçlı seferi hazırlıklarının ardı arkası kesilmemişti. Batı'yı durdurmak için en etkili silah, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi formülüydü; yani Katoliklerin ilkeleri ve Papa, Bizans'ın Ortodoks halkı tarafından tanınacak, Batı'nın mezhep sapkınları suçlaması etkisiz kılınacaktı. Bizans, yaşamının son dönemlerinde bu konuyu hep açık tutmuştu. (Millas, 2004, s. 5).

Ukraynalı araştırmacı I. Driğa'ya göre Hristiyanlıkla Türkler arasındaki ilk bağlantılar şüphesiz göç ve toprak fethi gerçeği olarak ortaya çıktı. Burda birkaç önemli faktör vardı. İlki, Türk ve Bizans ilişkilerinin askerî-siyasî boyutları; ikincisi, İslam ülkelerinin dinî fetihlerdeki askerî dayanışması ve üçüncüsü de Bizans siyaset kurumu kendine yarar getirmesi amacıyla Hristiyan propagandası bayrağı altında topraklarının birleşmesini sağlamasıdır (Driğa, 1998, s. 216).

Türk araştırmacı Yonca Anzerlioğlu, V. Kior'un incelemelerine göre Urumların din özdeşliğini şöyle tanımlamıştır:

Yüzyıllar boyunca Hunlardan itibaren Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kıpçak Türklerinin hâkim oldukları Deşt-i Kıpçak ismiyle anılan bu coğrafyada yaşamışlar ve yaşamaktalar. Bunun yanında, dil olarak hem güney hem de kuzey Türkçesinin özelliklerini taşımaktalar ve aşağıda örnekleri görüleceği gibi âdet, gelenek ve görenek olarak da Greklere değil, Türklerle benzemektedir. Sonuçta, Kior'a göre Urumlar köken olarak Kıpçak-Oğuz Türklerinin bir karışımıdır (Anzerlioğlu, 2002'dan naklen Kior, 2002). Diğer taraftan, Kior'un bahsetmiş olduğu Deşt-i Kıpçak (Farsça: *Dašt-i Qipçaq*) sahasının yüzyıllar boyunca Roma Katolik Kilisesi ve Bizans Ortodoks Kilisesinin misyon faaliyetlerine sahne olması ve bu faaliyetler sonucunda bu Türk boylarına mensup binlerce Türkün Hristiyanlığı kabul ettikleri bugün bilinen tarihî bir gerçektir. (Anzerlioğlu, 2002, s. 233).

Diğer bir araştırmacı I. Ponomaryova'ya göre ise durum şöyledir:

Anadolu'nun ve Kırım'ın Rumları Bizans döneminde Rumca (Yunanca) konuşmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu zamanında Anadolu Rumları dilsel asimilasyona ve anadil kaybına uğradı ve daha sonra onlar Türk dilini kullanmaya başladılar (Ponomaryova, 2006, s.69).

Bu dönemde Urumcanın kelime hazinesi *Yunanca kökenli* dinî kelimelerle zenginleştirilmeye başlamaktadır. Ancak, kilise ve din dili, Balkanlar'da yaşayan Hristiyan Türkler için 18. yüzyılın ortalarına kadar Yunancaydı. Dolayısıyla Urumcada şu din terimleri bulunmaktadır:

- Αἵασμος* (Ayasmos): ‘kutsallık’ Yunanca *ἅγιος* ‘kutsal’ anlamında.
- Αἴλος* (Aylos): ‘melek’ Yunanca *ἄγγελος* aynı.
- Ἄκονα* (Akona): ‘ikon, aziz tasviri’ Yunanca *εἰκὼν* ‘biçim, heykel’.
- Ἀνάστας* (Anastas): ‘canlanış, canlanma’ Yunanca *ἀνάστασις* ‘canlandırma’.
- Ἀρχιερεὸς* (Arhiyereos): ‘piskopos, metropolit’ Yunanca *ἀρχιερέυς* ‘baş, idareci’.
- Βαπτισμὸς* (Vaptiz): ‘vaftiz’ Yunanca din terimi *βαπτίζω* ‘daldırmak, vaftiz etmek’.
- Δεσπότης* (Despot): ‘piskopos’ Bu dinî kelime Yunanca *δεσπότης* ‘sahip, kral’.
- Διακὸς* (Diakos): ‘papazın yardımcısı’ Yunanca *διάκονος* ‘hademe, uşak, Allahın uşağı’.
- Ἰγουμενὸς* (Igumenos): ‘manastırın bekçisi’ Yunanca *ηγούμενος* ‘öndegelen’.
- Ἱερο* (Iero): ‘kilise’ Yunanca *ιερόν* ‘kutsal’.
- Κύριος* (Kir): ‘papaz’ Yunanca *Κύριος* ‘Yaratan’.
- Κλήρος* (Kliros): ‘koro (kilisede)’ Yunanca *κλήρος* ‘topraklar’.
- Μαρτύρος* (Martiros): ‘cefalı’ Yunanca *μαρτύρος*, ‘görgü tanığı, cefalı’.
- Μοναχὸς* (Monahos): ‘rahip’ Yunanca *μοναχὴ* ‘yalnız olan kişi’.
- Παπάς* (Papaz): ‘papaz’, *παπάς* *υρβάσις* (papaz urbasi): ‘papaz cübbesi’. Yunanca *παπάς* ‘papa, papaz’.
- Σταυρὸς* / *σταυρός* (Stavroz / stavros): ‘haç, istavroz’; *σταυρός* *ολ-ολυν* (Stavros ol / olun): ‘çarmiha germek’ Bu terim Yunanca *σταυρός* aynı.
- Στέφανος* (Stefan): ‘taç’ Yunanca *στέφανος* aynı.
- Τεοδόκος* (Teodokos): ‘Meryem Ana’ *Παναῖα Τεοδόκος* (Panaya Teodokos): ‘Aziz Meryem Ana’ Yunanca *Θεοτόκος* aynı.

Urumca Din Terminolojisinin Oluşumu: Osmanlı Dönemi

10. yüzyıldan itibaren bilim adamlarına göre Türklerin dini yaygın olarak İslam oldu. Kuran’ın Arapça olması nedeniyle Osmanlıcaya pek çok Arapça kelime girmiştir. Aslında Arapça Türkçenin dinî temelini oluşturan ödünçleme kelimelerin önde gelen kaynağıdır.

Ancak modern Türkçe dinî terminolojide öz Türkçe kelimeler de vardır; *Tanrı*, *Yaradan*, *Çalap*, *Oğan*, *Yaratacı*, *Yaratan*; Farsça; (*Hüda – xudā* خدا, – Allah, *oruç – rōzak* < *Sogdca rōç gün* → *rūz* روز – *gün*, melek – *feriştah* – firişta – *فرشته*), Aramice; (*Kurban Bayram* – *kurbān* – *קרבת*) ve başka dillerden alıntı dinî kelimeler.

1453’te Konstantinopolis’in fethinden sonra Rumların yaşamında köklü değişiklikler oldu. Cemaatlerin varlığı, dinleri ve kimi hakları resmen tanındı; Fatih, Teodoros Agallianos’un söylevlerinden anlaşıldığına göre, Bizanslı danışmanlarının tavsiyesi doğrultusunda Ortodoks kilisesini yeniden kurdu. Kiliselerin birleşmesine karşı çıkmış olan II Gennadios Sholarios köle olarak satılmış olduğu Edirne’de bulunmuş, İstanbul’a getirilmiş, Bizans geleneklerine uygun bir biçimde yeniden toplanan sinod tarafından patrik seçilmiş ve (yine Bizans’ta olduğu gibi) devletin başı olan sultanın da onayı ile tahtına oturmuştu. (Millas, 2004, s. 5).

Araştırmacı Yonca Anzerlioğlu Ortodoks Karamanlı isimlendirmesine ilk olarak 16. yüzyıl seyyahlarından Alman Hans Dernschwam'ın eserinde rastlandığı üzerinde durmaktadır. İstanbul ve Anadolu'yu dolaşan Dernschwam'a göre Karaman'dan gelerek İstanbul'da Yedikule'de bir mahallede oturan ve Karamanos denilen Ortodoks Hristiyan bu topluluğu İstanbul'a getiren Sultan I. Selim'dir. Sultanın emriyle İstanbul'a getirilen bu insanlar sadece Türkçe konuşmaktadırlar. Evangelios Misailidis ise Karamanlı adının Karamandan geldiğinin altını çizmekte ve bu isimlendirmenin Sultan Murat Han döneminden itibaren varolup İstanbul'un Karamanından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Misailidis'e göre Anadolu'dan İstanbul'a gelen ve büyük Karaman ve küçük Karaman olarak adlandırılan mahallelerde yaşayan inşaat ustası ve amelelerin devletin veya kişiye ait binaların inşası sırasında çağrılmalarına bağlı olarak Karamanlı adı ortaya çıkmıştır (Anzerlioğlu, 2009, s. 179).

Bu gerçekler bazı çelişkilere rağmen göstermektedir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda 13. ve 18. yüzyıllar arasında Karamanlılar Türkçe (Urumca) konuşmuşlardır ve dinî, sözlü geleneklerinde bu dili kullanılmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve Urumca'yı kullanan Hristiyanların dilinde Arapçanın etkileri çok fazladır. Ayrıca Arapça alıntı kelimeler Urumca din terminolojisinde yer almaktadır.

Araştırmacı O. Garkavets'e göre Türkçe konuşan Urumlar, Yunan dilini anlamadıkları için günlük dinî ibadetlerinde de kendi dillerini kullanmayı tercih etmektedirler. Bu ihtiyaçla dinî terimler ve deyimlerin Yunanca karşılıklarını değil; Türkçede yaygın olarak kullanılan şekillerini, dolayısıyla Arapça ifadelerini tercih eden Urum Türk halkı, *Allah, Rabbi, mismilla, evalla* "eyvallah", *maşalla, cennet, rahmetli, Allarazo(l)sun, saba xayır olsun* "sabahınız hayırlı olsun", *abetiniz xayır olsun* gibi kelime ve deyimlerin İslamiyetle bağlantılı olduğunun farkında bile değillerdir (Garkavets, 1999, s. 14).

Arapça kökenli Urumca bazı dinî terimler şunlardır:

Азиз (Aziz): 'kutsal', *азиз алла йолуна* (Aziz Alla Yoluna), *азиз Барйам күнү* (aziz Bayram günü): 'Paskalya', *азиз Инжиль* (Aziz İncil); *Азиз Рух / Урух* (Aziz Ruh).

Азиз Аллах, азиз хувет, азиз өлүмсүз, эсирге бизи. (Aziz Allah, Aziz huvet, Aziz ölümsüz esirge bizi). (Garkavets 1999, s. 365). Arapça *aziz* عزى 'güçlü, yüce, soylu, egemen'.

Алла (Allah): 'Tanrı'; *алла баба* (Allah Baba). *Өкүмлетэн мукаддэс үч сыфатлы Аллах, эсирге бизи....* (Ökümleten mukaddes üç sıfatlı Allah, esirge bizi). (Garkavets 1999, s. 365). Arapça Allāh الله 'Yaratan'.

Валидэ (Valide): 'Allah'ın Anası'. Arapça wālida والدة 'anne' anlamına gelir.

Машалла (Maşallah): 'ne güzel, Allah nazardan saklasın' gibi beğenme duyguları anlatır. Arapçada māşāallah ما شاء الله 'Allah ne isterse' anlamındadır.

Намаз (Namaz): 'dua, ibadet'. *намаз йаптырт* (namaz yaptırt-): 'dua sipariş etmek', *намаз кыл-/хыл* (namaz kıl / hıl): 'dua etmek'. Arapça *namāz* نماز 'boyun eğme, birine boyun eğerek veya diz çökerek saygı gösterme, temenna, namaz'.

Раби (Rabbi): ‘Allah’; *ÿа Рабим* (yarabbim), *мисмилла ÿа Рабим* (mismilla ya Rabbim)... Arapça *rabb* رب ‘ulu kişi, malik, sahip, Tanrı’.

Urumca Din Terminolojisinin Oluşumu: Ukrayna (Azak) Dönemi

Azak vilayetine Kırım’dan göç eden Urumların tarihi bazı anları itibariyle her zaman açık değildir. Bu karanlık noktalar için araştırmacıların görüşleri de farklı olabilmektedir. Çünkü yazılı malzeme sınırlıdır.

1780’li yıllarda Kırım’dan Ukrayna’nın orta ve kuzeydoğu bölgelerine göç ettirilen ve Azak Denizi kıyılarına yerleşen Hristiyan toplulukların varlığından söz edilir. Ancak bu bildiride dikkatimiz bunun üzerinde yoğunlaşmayacaktır. Sadece onların yerleşmesi boyunca din durumları kısaca belirtilecektir. Aşağıda tartışıldığı gibi, Kırım’ın Hristiyanlar için manevi hayatı hem Kırım öncesinde hem de yerleşmeden sonra çok önemliydi.

Ukraynalı araştırmacı I. Ponomaryova’ya göre Kırım Hristiyanları Azak vilayetine yerleşmeden yeni kiliseler kuruyorlardı ve ibadetlerini, ayinlerini yaşatıyorlardı. (Ponomaryova, 2006, s. 38).

Ortaçağda Urumlar Kırım Tatarların yoğun olduğu bir çevrede yaşıyorlar ancak Yunan nüfusunun etkisi altında Ortodoksluklarını devam ettiriyorlardı. Din özdeşliği insanların bilinci için dilden veya ortak kökenden çok daha fazla önemliydi. Bu yüzden Türkçe konuşan Hristiyanlar kendilerini Kırım Tatarlarıyla ya da Türklerle değil Yunanlılarla özdeş görmüşlerdir (Aracioni, 1998, s. 83). Dolayısıyla Urumlar Azak Denizin kıyılarına yerleştikten sonra her şeyden önce dilsel sonra kültürel, dinî ve siyasi hayatların etkisi altında kalmıştır.

Türkçe konuşan Hristiyanlar için günlük hayatta dil Urumcaydı. Ancak manevi hayatın dili Yunanca (Arapça, Farsça ve başka alıntı kelimelerle) devam etmektedir.

Bilindiği gibi dilin herhangi bir katmanı değişmeden kalamaz, o yüzden Urumcanın din terminolojisine Slav dillerinden dinî terimler girmeye başlamaktadır. Ama böyle terimler Arapça ve Yunanca dinî alıntı kelimelere nazaran çok azdır. Bu genellikle kilisenin tatil takvimini gösteren terimlerdir; *Покрова* (Pokrova), *Петр-Павло барÿамы* (Petr-Pavlo Bayramı) vb.

Sonuç ve Öneriler

Bu bildiride Urumca dinî terminolojinin oluşumu ve işlevini üç safhada analiz edilmeye çalışılmıştır. Urumcanın dinî söz varlığının oluşumunun tarihî olaylarla nasıl yakından ilişkili olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Urumca dinî terimlerin sadece Urumca sözlüğe göre değil, kutsal metin malzemelerine göre (dua kitapları, İncil vb.) kullanılarak daha ayrıntılı bir şekilde analizine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Anzerlioğlu, Y. (2002). Karamanlılar, Gagauzlar ve Urumlar Arasında Tarihi ve Sosyo-kültürel Bağlar Var mıdır? *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002*, 220-240.
- Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı 51, 171-188.
- Aradcioni, M. (1998). K voprosu ob etnolingvističeskoj situatsii v Krimu v XVI – XVIII vv. *Zapysky istoriko - filologičnogo tovaristva Andriya Biletskogo. Vypusk .2*, 70-86.
- Aygil, Y. (1995). *Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Driga, I. (2011). Konfesiyına terminologiya nemusulmanskih turkskih pamyatok gagauziv, urumiv, karayımiv, krımçakiv. *Shidny svit*. vypusk 3.
- Driga, I. (2008). Mova listiv Trifiliya u porivnyalno-istoričnomu visvitlenni variant 3-4. *Visnik Lvivskogo universitetu*, vypusk 45. 215-224.
- Driga, I. (2009). Turkomovni variantı molitvi “Otçe naš” u Priçornomoryi. *Shidny svit*, vypusk 3.
- Garkavets, O. (2000). *Urumskiy slovník*. Alma-Ata: Baur.
- Garkavets, O. (1999). *Urumu Nadazovya: istoriya, mova, kazkı, pisni, zagadki, prislivya, pisemni pamyatki*. Alma-Ata: Ukrayinskiy kulturnuy tsentr.
- Golden, P. (1998). Religion among the Qipcaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal*. № 42.
- Millas, H. (2004). *Geçmişten bugüne Yunanlılar*. İstanbul.
- Nişanyan, S. (2001). *Sözlerin soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Ponomaryova, I. (2006). *Etnična istoriya grekiv Prirazovya (kinets XVIII – počatok XIX stolittya)*. Kiyev: Referat.
- Ponomaryova, I. (2007). İstoriya ta suçasne funktsionuvannya movy grekiv turkofoniv. *Shid*, №2 (80), 86-91.
- Türk ansiklopedisi*. (1978). Cilt XXVII. ‘Rum’ maddesi. Ankara.
- Veysman, A. (1899). *Greçesko-russkiy slovar*. Sankt- Peterburg.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФАМИЛИИ ФУ-ЮСКИХ КЫРГЫЗОВ КИТАЯ ОТ НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕНИ ХАКАСОВ

HU Zhenhua

Хакасы является один из национальных меньшинств Российской Федерации, население которого состоится 100 тысяч человек. Они во основном живут в Республике Хакасии, где Хакасы состоятся 67000 человек, занимающиеся более 11% от всего населения (600 тысяч) республики. У хакасов есть свой родной язык – хакасский язык, принадлежащий к тюркской группе алтайских языков, который имеет сходство с тувинским и алтайским языком, и также обладает немало общих языковых особенностей с языком, польованный кыргызами в первое время, когда они переселялись в уезд Фу-Ю провинции Хэйлунцзян.

Хакасы были образованы на основе кыргызов древней Енисея. Родовое название тогдашних кыргызов было переведено на китайский язык в истории Китая «Гэкунь», «Щягас», «Хагас», «Хыхыс», «Жыржыс», «бурут» и так далее. Кыргызы древней Енисея в истории создавали одну страну, у них тоже была письменность, то есть «Енисейская писменность» (Древняя тюркская писменность). В начале 10 века они попали под господством Кытан (契丹 Чидан) в начале 13 века попали под Монголов. При долголетних военного мятежа и ухудшенном состоянии существования в данной местности, им пришлось переселяться в верховье Енисея, в Среднюю Азию и Синьцзян. До окончания 16 века, большинство кыргызов древней Енисея покидали родную землю, оставив только меньшинство из них, которые еще в 17 веке создавали несколько маленьких княжеств, но они по – прежнему находились при господством западной Монголии. Со экспансией Царской Россией на восток, просторная часть верховья Енисея присоединилась к Царской России в 1703 году.

В то время, русские назвали местных, живущие в верховье Енисея «Минусинский татар», «Абаканский татар», «Ениский татар», А у самых местных не существовало общепризнанное название, воспользовались названиями своих племени, или больше пользовались названием «Хоорай». название «Хакас» было принято в различении и разграничении наций Советского Союза после Октябрьской Революции по звучанию названий исторических нации «Щягас», «Хагас» в записках Китая.

В 1923 году был создан Хакасский Национальный Уезд, в 1925 году переименовали в Хакасская Автономная Область, в 1930 году переименовали в Хакасский Автономный Округ. До распада СССР переименовали в Хакасскую Автономную Республику, а после распада СССР переименовали в Хакаскую Республику. Территория Хакасской Республики занимает 61900 квадратных километров, делится на 7 административных районы 3 города центрального подчинения. Столица республики является Абакан, население которого состоится 200 тысяч человек. Город является центром промышленности, и также центром науки и культуры, здесь имеются заводы, как деревоые, мастерские по обработки пищевых продуктов, еще есть Хакасский университет и Республиканский Музей, радио - станции, редакции, театры, больницы и так. далее. В городе транспорт можно считаться удобным,

во основном шоссе. Тоже есть станция под названием Красноярск на железной дороге Сибири. На восток до Владивосток, на запад до Москвы овладеет рейсами в разные места.

До сих пор сохранилось разделение племени нации Хакасов. Разные племя располагаются в разные местах, поэтому существует различие языковых особенностей среди разных племени. Внутри всей нации существуют 6 больших племени (Хаас или Качин, Сагай, Койбар, Кызыл, белдыр, Шор). Хакасский язык делится данные диалекты (Хаасский, Сагайский, Койбарский, Кызылский, белдырский, Шорский). А литературный язык Хакасов был образован на основехакасского и сагайского диалектов. Племя Хаас располагается в данных районах республики: Уст. Абакан, Алтай и Ширин. Что и включает в себя данные: Ара, Дзастык Ара, Тиин Ара, Соху, Ах Соху, Хара Соху, Кок Соху, Хасха, Ах. Хасха, Баратан Хасха, Ус Хасха, Тайдзан Хасха, Кубин, Кулрек, Мунгет, Ойрат, Бурут, Сарыг, Тува, Хайдын, Ызыр, Хыргыс, Дзилдек, Дзилдаг и так далее.

Племя Сагай располагается в данных районах республики: Асдзиз и север Дашдеп, во что включаются: Аба, Эчиг, Иргит, Сайын, Бурут, Дзети Бурут, Сарыг, Суг Харгазы, Даг Харгазы, Таяс, Том, Халлар, Дзода, Дзелей, Хара Байдын, Харга, Хапхын.

Племя Койбар располагается на севере республики, и в него входят: Гол, Дзода, Дзонг Май, Дирек, Ганг, Гысдым и так далее.

Племя Кызыл располагается в районах Саралин и Ширин, и также вне республики в пограничных районах Удзур и Шарб Красноярска. Включают в себя: УлугАзыг, ГидзигАзыг, ГидзигАргын, Буга, Кубин, Гурдзик, Басагар, Галмаг, Гыргыс, шой, ыгын, шуш и так далее.

Племя Белгер располагается в районе Дашдеба Хакасской республики. В которого включаются: Ах белдыр, Ах Дзыс, Кедзин мазылай, Сарыг, Суг Хапхын, Даг Хапхын, Дети Бурут, Гара Дыс и так далее.

Племя Шор располагается в республики, населении которого очень мало. Родовое разделение которых мне пока не известно.

Краткое представление о родовое разделении Хакасов способствует исследованию происхождения Кыргызов уезда Фу-Ю провинции Хэйлунцзян. В 1980 году летом при опросе в селе Удзязы и седе Чидязы автор записал одну народную песню под название (песня о любимом коне), которую пела на кыргызском языке ХаньШучжень, она эту песню научилась у старика Лю Инфу. Она ее научилась только по звучанию, поэтому знает только общий смысл песни и перевести дословно с китайского или монгольского не может. По смыслу слов, и сопоставляя с значениями других языков из тюркской языковой семьи, автор перевел эту песню, данные являются слова песни и перевод на русском языке.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФАМИЛИИ ФУ-ЮСКИХ КЫРГЫЗОВ КИТАЯ
ОТ НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕНИ ХАКАСОВ

текст	перевод
<i>Дах дибын шабим ам, Дабындар баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адим (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне под горы высокие. Меня хвалили Ныне где я найду? Любимого моего бурного коня!
<i>Гап дибын шабим ам, Гапхан баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адин (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне в степь. Меня хвалили Ныне где я найду Любимого моего бурного коня?
<i>Иб дибын шабим ам, Ычиктер баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адин (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне поселке. Меня хвалили Ныне где я найду Любимого моего бурного коня?
<i>Сай дибын шабим ам, Сайындар баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адим (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне в плавни. Меня хвалили Ныне где я найду. Любимого моего коня?
<i>Бырых дибын шабим ам, Белдыр баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адим (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне в холме. Меня хвалили Ныне где я найду Любимого моего бурного коня?
<i>Гыр дибын шабим ам, Гыргыстар баарсын Гахын дзап, Гарын дзакшы буурул адим (ин), Каанынг дивыс дабим ам ?</i>	Я мчался на коне перед Меня хвалили Ныне где я найду Любимого моего бурного коня?

Среди Фу-Юских кыргызах есть 6 фамилий, Их происхождение такие:

1. У (Wu 吴) от Дабын

Это слово монгольского языка, значит “пять”, 5 на китайском языке произносит У (Wu 吴) Фамилия У (Wu 吴) происходит от Дабын.

2. Хань (Han 韩) от Гапхын // Гапхан

3. Чан (Chang 常) от Ычик (ичек 肠子, 肠 на китайском языке его произношение одинакого с 常)

4. Цай (Cai 蔡) от Сай (ын) (это слово монгольского языка, значит 好 хорошо)

5. Лан (Lang 郎) от Буурдыр (бөрү + дыр 狼, 狼 на китайском языке его произношение одинакого с 郎)

6. Чань (Chang 常) от 肠 (Ычик) (肠 на китайском языке его произношение одинакого с 常)

7. Сы (Si 司) от Гыргыс.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Arş.Gör. Mikail CENGİZ (Hacettepe Üniversitesi)

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun değerlendirme ve kapanış oturumuna hepiniz hoş geldiniz.

23 Mayıs'ta başladı Sempozyumumuz. Bu üç günde 80 bildiriyle, Lopnor Uygurlarından Sarı Uygurlara, Sahırlardan Fu-yü Kırgızlarına, Altay diyalektlerinden Çulımlara, Kırım Tatarlarından Kırımçaklara, Karaylara, Afganistan'da konuşulan Türk diyalektlerine, İran'da konuşulan Türk dillerine, Halaççaya, Romanya'da bulunan Kırım Tatarlarına, farklı coğrafyalarda bulunan Gagavuzlara kadar birçok Türk topluluğunun dilleri ve kültürleri bakımından tehlike durumlarını bu üç günde çok değerli bilim adamlarının katkılarıyla bilimsel olarak tartışmış bulunmaktayız ve şu anda değerlendirme ve kapanış oturumundayız.

Değerlendirme bölümüne geçmeden önce Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Sayın Doç.Dr. Yunus Koç'u konuşmalarını yapmak üzere kürsüye davet ediyorum.

*Doç.Dr. Yunus KOÇ
(Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü)*

Sayın Rektörüm, Değerli Katılımcılar, Değerli Bilim İnsanları... Mayıs ayının son günlerinde Ankara'ya gelerek Hacettepe Üniversitesi Beytepe kampüsümüzde çok önemli çalışmalarda bulundunuz. Bilim durmuyor, bilim alanında çalışıyor, bilim teori üretiyor, bilim pratik üretiyor, bilim yeni bulgularla ilerliyor... Bilimin baş döndüren bir hızla ilerlediği günümüzde, bir kültürel hazine olarak var olan Türk dillerinden en azından tehlikede olduğu bilinenler üzerine çalışmaların hızlanması, tehlikedeki dillerin kayıt altına alınması, kelime hazinesinin bir araya getirilmesi, ses ve anlam bilgilerinden en küçük detay sorunlarına kadar birçok konunun tartışılması, yeni araştırmaların bilim dünyası ile paylaşılması gerekiyordu. Bu süreçte sizler de Türk kültürünün o engin hazinesinin içinde yer alan farklı lehçelerin sorunlarını, bu dil ya da lehçeler arasından özellikle kaybolma tehlikesi yaşamakta olanların kültürel ve bilimsel değerini ortaya koymaya yönelik yaptığımız son çalışma ve analizleri ortaya koydunuz. Sonsuz teşekkürler ediyorum. Çalışmalarınızda kolaylıklar diliyorum

Hacettepe Üniversitesi genç bir üniversite demiştim ben açılış konuşmamda, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü daha da genç, 10 yıllık bir mazisi var. Bize bu ufku veren, açılış konuşmasında pek bahsetmedim ama Enstitümüzün kuruluşunda ve bu tür faaliyetlerin yürütülmesinde her zaman öncülük etmiş olan Rahmetli Hocamız, Enstitümüzün Kadim Müdürü Prof.Dr. M. Cihat Özönder'i anmadan geçemeyeceğim. Kendisinin yol göstericiliği olmasaydı belki birçoğumuz bu tür sempozyumları düzenleme işinde bu kadar verimli çalışmalar yapamazdık. Başından beri, yani 2002 yılından beri aşağı yukarı Enstitüde görev yapan birisi olarak, tüm süreçlerde yer almış birisi olarak, 2006'da başlayan sempozyum serimizin dördüncüsünü yapmanın gururunu yaşıyorum. 2014 ya da 2015 yılında beşincisini

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

düzenleyeceğiz kısmet olursa. Konusu üzerinde çalışmalarımız devam ediyor. Daha sonraki süreçte daha farklı bir yöntem üzerinden çalışıyoruz. Beşinci sempozyumdan sonra yürütülmekte olan projelerle bağlantılı olarak daha dar kapsamlı atölye çalışmalarını tercih edeceğiz. Her bir temaya göre alanından uzman ve projelere katkı sağlayacak 10-15 kişilik çalışmalar yapılması, sonuçları bakımından daha etkili olacaktır, diye düşünüyoruz. Enstitümüz hem yüksek lisans eğitimi yapıyor, hem iki yılda bir bu tip bilimsel sempozyumlar yapıyor, hem de önemli yayın faaliyetlerinde bulunuyor. Bunların başından yılda iki defa yayınlanan *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* gelir. Bu sempozyum için 16. sayısını yetiştirmeye çalıştık ama bazı teknik sorunlar yüzünden gecikme yaşandı. Ama her sayıya elektronik ortamdan ulaşmak mümkün, elbette. Sempozyumlarımızda sunulan tebliğler, emin olunuz, çok kısa sürede yayımlanacak ve tüm katılımcılarımıza gönderilecektir. Bunu daha önce yaptık, bu kez de yapacağız. Bu vesileyle, bu çalışmalarımızda bize destek veren tüm kurumlara yeniden teşekkür ederim. Özellikle bu sempozyum için desteklerini sonuna kadar sunan, Üniversitemizin kapılarını, tüm imkânlarını bize temin eden, güzel salonlarımız, yemeklerimiz, ulaşımımız, konaklama imkânlarımızla bize sonuna kadar destek veren Hacettepe Üniversitemize ve bunun kurumsal kimliğini temsil eden Rektörümüz Prof.Dr. Murat Tuncer Hocama çok çok teşekkür ediyorum, sağ olsunlar. Bu sebeple ben sözü fazla uzatmayacağım. Hepinize teşekkür ediyorum. Emeginize, yüreğinize, aklınıza sağlık. Var olun, sağ olun.

Arş.Gör. Mikail CENGİZ (Hacettepe Üniversitesi)

Sayın Doç.Dr. Yunus Koç'a biz de çok teşekkür ediyoruz. Şimdi bir telgrafi sizlerle paylaşmak istiyorum. Nazik davetiniz için teşekkür ederim. Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları temasıyla düzenlediğiniz sempozyumun başarılı geçmesini diler, size ve tüm konuklara selam ve saygılarımı sunarım. Bekir BOZDAĞ, T.C. Başbakan Yardımcısı.

Şimdi kapanış konuşmalarını yapmak üzere Hacettepe Üniversitesi Rektörü Sayın Prof.Dr. Murat Tuncer'i kürsüye davet ediyorum.

Prof.Dr. Murat TUNCER (Hacettepe Üniversitesi Rektörü)

Merhaba Arkadaşlar. Aslında ben kapanış konuşması değil de sempozyumun kapanışıyla beraber size bir açılış konuşması yapmak istiyorum. Aslında "Son Sesler Duyulmadan" yanlış bir şey arkadaşlar, çünkü son sesler duyuldu. Bu son seslerin devamını sağlamamız lazım. Bu sempozyumlar bize bir yol haritası çiziyor, doğru. Bir birlik, beraberlik ve ne yapılması gerektiği sorununu ortaya koyuyor ama bu yetmez. Bizim çok daha geniş çaplı çalışmamız lazım. Üniversite olarak ne yapabiliriz? Yunus Bey tabi çok elinden gelen gayreti gösterdi, bundan sonra biraz daha gayret bekliyoruz kendisinden. Bu gayretten örnek alan diğer bölümlerimizin de ona katkılarını bekliyoruz. Örneğin Çağdaş Türk Lehçeleri bölümüyle beraber aslında bu son duyduğumuz sesleri daha ileriye götürebilecek bir program başlatmamız gerekiyor. Bunu başlatabiliriz. Bu programa dışarıdan arkadaşları biz destekleyerek, burs vererek çağırabiliriz. En azından kendi ülkemizde veya dışarıdan bu lehçeleri veya dilleri öğrenmek isteyen arkadaşları burslu çağırabiliriz, tam burslu olarak. Dokümantasyon çalışmaları hazırlayabiliriz. Yaklaşık on iki ülke sanırım burada katılımcı ama bundan çok daha fazla ülkeye giderek bir kültür

dokümantasyon filmi, bir kitabı hazırlayabiliriz, bunu her yerde tanıtabiliriz. Hatta bu bölümlerin, bu eğitim programlarının açılabilmesi için bizim dışımızda, Türkiye'nin dışındaki ülkelerde kürsülerin açılmasını teşvik edebiliriz. Tüm bunlar aslında hemen başlamamız gereken işler gibi görüyorum. Yunus Hocamdan ben istirham ediyorum, hemen arkadaşlarımızla bir yol haritası çizsinler, çok büyük bir proje yapsınlar, neyse bunun maddi karşılığı hemen bütçemize koyalım 2013'ten itibaren, bu çalışmaya başlayalım. Çünkü hani son sesler duyulmadan, duyulmadan derken, son sesler artık sönecek, bir daha da duyamayacağız o sesleri. Kendisinden aldığım bilgiye göre bir avuç kişinin konuştuğu diller kaldı, öyle değil mi Hocam? Biz sahip çıkmalıyız, bizim görevimiz bu, belki de en önemli görevlerimizden bir tanesi. Elimizden gelen gayreti göstereceğiz. Bunu yaşatıp yaşatmayacağımız tabii ki takdir Allah'tan ama biz üzerimize düşeni yapalım, henüz yapmış değiliz, böyle inanıyorum ben. Konuşmaktan, tartışmaktan, bir araya gelmekten çok daha fazla şeyler yapmamız lazım. Hareket zamanının geldiğine inanıyorum. Çok daha fazla yol alabilecek hızda gitmemiz lazım. Bu konuda Hacettepe Üniversitesi olarak elimizden gelen her şeyi yapmaya hazırız. Ben inanıyorum ki bizi ayakta tutan en önemli şey köklerimizdir. Eğer bir ağacın kökleri yoksa hiçbir şeye dayanamaz, köklerimizi çok sağlamlaştırılmamız lazım. Bu da ancak bu tip çalışmaların güçle, önem vererek, yaygınlaşarak devam etmesiyle sağlanabilecektir, buna inanıyorum. Gerçekten, hani bir nazire olarak söylemedim, aslında benim amacım buraya gelip bu sempozyumun başlangıcını yaptığı şeyin sonlanmasını değil tam tersi sonlanan bir sempozyumla alevlenen bir kıvılcımı başlatmaktır. O yüzden daha geniş düşünüp daha geniş çaplı projeler yapalım. Biz de elimizden gelen en büyük desteği verelim. Çok teşekkürler geldiğiniz için, katkılarınız için. Son derece önemli bir konuda bu kadar geniş çaplı bir çalışma gerçekleştirdiğiniz için ben size şükranlarımı sunuyorum. Sağ olun.

Arş.Gör. Mikail CENGİZ (Hacettepe Üniversitesi)

Sayın Rektörümüz Prof.Dr. Murat Tuncer'e biz de çok teşekkür ediyoruz. Şimdi Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Prof.Dr. Dursun Yıldırım'ı değerlendirme oturumuna oturum başkanlığı yapmak üzere takdim etmekten onur duyuyorum.

Oturum Başkanı Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Sayın Rektörüm, Değerli Meslektaşlarım 'Son Sesler Duyulmadan' sempozyumunun kapanış ve değerlendirme oturumuna gelmiş bulunuyoruz. Oturumu açmadan önce hepinizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum. Bu sempozyum siz değerli meslektaşlarımın vermiş olduğu bildirilerle vücut bulmuştur. Bunun için de hepinize ayrı ayrı şahsım adına ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına bir kez daha teşekkür ediyorum. Bildiğiniz gibi merkezî Avrasya ve ön Avrasya üzerinde kadim zamanlardan beri yaşayan Türkler son iki yüzyıl içinde dillerinin yavaş yavaş kaybolmaya başladığı duyusunu yaşamışlardır, yaşamaktadırlar. Bunu tarihimizde ilk fark eden İsmail Gaspıralı olmuştur. Büyük mütefekkir ve pedagoğ, bu Türk aydını, tehlikenin varlığını görmüş ve çıkardığı Tercüman gazetesiyse de bunu merkezî Avrasya üzerinde yaşayan, ön Avrasya üzerinde yaşayan Türk aydınlarına duyurmaya çalışmıştır. Ve O, Tercüman'da şöyle bir şiar koymuştur: "Dilde, fikirde, harekette birlik". Eğer birlik olmazsa demek ki dağınık hâlde yaşayan topluluklar zamanla böyle bir tehlikeyle karşı karşıya gelebilir diye düşünmüş bu

müttefiklerimiz ve doğru bir teşhis koymuştur. Bugün dünyanın her yerinde farklı coğrafyalarda sanki imamesini kaybetmiş bir tespihin taneleri gibi dağılmış küçük Türk toplulukları dillerini yitirme problemiyle karşı karşıyadır ve kaybetmektedirler. Hâlbuki toplumların bireylerini birbirine tuturan ve onların devamlılığını sağlayan, o taneleri etrafında toplayan imamenin ipidir. İp de dildir. Eğer ip koparsa, taneler bu şekilde dağılırsa tehlike var demektir. İşte Gaspıralı bu tehlikeyi görmüş, 150 sene önce, 100 sene önce bunun varlığına işaret edip Türk aydınlarını göreve davet etmiştir. Bugün değerli bilim adamları bu tehlikenin aldığı boyutları gözlerimizin önüne sermişlerdir. Şimdi kapanış oturumunun bu değerli bildirimlerini veya genel değerlendirmesini üç değerli bilim adamı arkadaşım yapacaklardır. Gazi Üniversitesinden Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun'u davet ediyorum kürsüye, buyrun. Prof.Dr. Semih Tezcan, Bilkent Üniversitesinden ve Prof.Dr. Marcel Erdal, Hacettepe Üniversitesinden. İlk sözü Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a veriyorum, buyrun.

Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi)

Değerli Rektörüm, Değerli Meslektaşlarım, Sevgili Dinleyiciler... İnsanlığın tarih öncesinden beri kaçınılmaz olan bir süreci konuştuk ve bundan sonra da biz de konuşmaya devam edeceğiz, dünyada başka yerlerde de bu konu konuşulmaya devam edecek. Kaçınılmaz süreç dillerin, şu veya bu dilin devamlı olarak ölmekte bulunuşu sürecidir. Yani bir takım diller yaşamaya devam ediyor; belki diyalektlerden, lehçelerden bir takım diller, yeni diller ortaya çıkıyor. Ama bir yandan da bir takım diller ölüyor, tarih boyunca da ölmüş. Çoğunlukla bugünkü bölümde teknolojiden de şikâyet ediyoruz ama aynı zamanda teknoloji belki de bize bazı imkânlar sunuyor. Yani ölmekte olan dillerin en azından teknoloji ile kayıt altına alınması imkânı var şu anda ve burada dinlediğimiz bildirimler birçokta bu kayıt altına alma işleminin başlamış olduğunu öğrendik. Kayıt almalarla, üstelik gittikçe gelişen teknoloji ile kayıt almalarla diller ölse bile onların malzemesi arşivlerde mevcut olacak ve üzerlerindeki çalışmalar devam edecek. Aslında böyle bir teknik, teknoloji demeyeyim ama böyle bir teknik belki de milattan 1500 yıl kadar önce de ortaya çıktı. Yani düşününüz, resim yazısı başlangıçta hiyeroglif veya çivi yazısı, bir ideogram yazısı, onlar devam etseydi de Fenikelilerin çıkardığı fonetik yazılar ortaya çıkmasaydı, belki bizler tarihteki birçok dilin kayıtlarına sahip olamayacaktık. Yani Fenikelilerle beraber ortaya çıkan fonetik yazı tekniği tarihteki birçok dilin tarihteki biçiminin bugüne ulaşmasını sağladı. Şimdi de teknoloji sözlü olarak, yazılı olmanın ötesinde sözlü olarak, dillerin geleceğe ulaşmasına imkân sağlayacak. Farklı farklı sebeplerle dillerin ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ve öldüğünü buradaki konuşmalardan öğrendik. Aslında Türkler ve şu anda Türklerin birçok yazı dili ölüm tehlikesiyle karşı karşıya değil, çok geniş nüfuslar tarafından kullanılıyor, yazı dili olarak kullanılıyor, radyo ve televizyonlarda kullanılıyor, gazetelerde kullanılıyor, onlar için ölüm tehlikesi söz konusu değil. Ama belki bu umumi Türkçenin, genel Türkçenin bazı kolları için ölüm tehlikesi söz konusu ki buralarda konuşulan bu masada konuşulan da hep bunlardı. Eğer Türkler Orhun Vadisi civarında otursalardı, bu ilk devletlerini kurdukları Orhun Vadisi civarında otursalardı, bu kadar dünyanın her tarafına yayılmasalardı; Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a oradan İran'a, Horasan'a, Azerbaycan'a, Anadolu'ya, Balkanlar'a, kuzeyden de Karadeniz'in kuzeyine Balkanlar'a doğru yayılmasalardı belki de Türkçenin bazı kolları için bu sonuç ortaya çıkmayacaktı.

Aslında biraz tuhaf yani Afrika'da ölmekte olan pek çok dil söz konusu şu anda dünyada. Amerikalarda ölmekte olan pek çok yerli dil söz konusu şu anda, belki Avusturalya'da veya okyanus adalarında. Onları ile bizim arasında biraz fark var. Yani bizim Türk dili kolları, ana kitleden ayrı kalmış şu veya bu şekilde ana kitleden uzağa düşmüş olan Türk dili kolları için söz konusu bu tehlike, bunun için ortaya çıkıyor. Elbette Afrika, Amerika'dakine benzer durumlar da var tabi. Mesela yabancı güçlerin gelmesi, Amerika için Avusturalya için Afrika için söz konusu, belki bizim de bazı bölgelerimiz için aynı durum söz konusu ama sebep ne olursa olsun ortada bir vaka var, bir olgu var. Peki, bu diller ölecek mi, herhâlde bir kısmı ölecek öyle anlaşılıyor ama en azından kayıtları alınmış olacak. Bunlar yaşatılabilir mi? Ölmeyebilir mi? Tabi arkadaşlarımız burada çeşitli tedbirlerden, çeşitli önlemlerden bahsettiler. Ne gibi tedbirler alınırsa bu diller yaşayabilir? Şimdi en azından birkaç bin konuşuru olan bir dilin belki yaşama şansı olabilir. Belki birkaç bin de değil hatta birkaç on bin konuşuru olan bir dil yaşama şansına sahip olabilir ama bu birkaç bin veya birkaç on binin de toplu bir vaziyette olması lazım. Bazı arkadaşlarımız bildirimlerinde bunu açıkça ortaya koydular. Daha çok nüfus ama daha dağınık olursa yaşama şansı o zaman daha az oluyor, toplu olunca birkaç bin kişi bile bazen o dili yaşatabiliyor. Tabi sadece toplu olmak, nüfusça biraz kalabalık olmak da yetmiyor, bir de bilinç gerekiyor. Yani o dilin konuşanlarının belli bir bilince sahip olması, dillerini ve kültürlerini yaşatma arzusunda olması gerekiyor. Mesela Kırım Karaylarında, bunu arkadaşlarımızdan öğrendik, yani Kırım Karayları çok az nüfuslarına rağmen yıllık toplantılar düzenlemeye, gençlik festivalleri düzenlemeye başlamışlar. Yahut da Çin'deki bazı çok küçük dil grupları için aynı işlemlerin yapıldığını hatta televizyon yayınlarının yapıldığını burada bazı bildirimlerden öğrendik. İşte bu işin bilinç tarafıdır. Yani o topluluğun bilinci. Peki, o topluluk dışında da hâkim grupların tutumu, elbette onun da rolü var. Hâkim grupların, baskın grup dediğimiz grupların, onların da belki bu ölmekte olan dillere bir bakıma pozitif ayrımcılık uygulaması da elbette bu dillerin yaşaması için önemli bir sebep teşkil edebilir. Benim burada verilen tedbirlerden dikkatimi çeken bir husus da şu; bu Türk dilinin uzak kolları birçoğu yazı dili hâline gelmemiş, edebi dili hâline gelmemiş, edebiyatı olmayan sadece konuşmada olan bu Türk lehçeleri, ağızlarının ben adeta bir laboratuvar gibi olduğunu düşünüyorum. Yani dillerin oluşumunda, Türk dilinin oluşumunda hatta belki de eklemeli dillerin yahut da eklemeli ve son takılı dillerin oluşumunda onların bir laboratuvar gibi incelenebileceğini zannediyorum. Yani uzun asırlar yazı dili olarak kullanılan bir dil kolu için belki bu mümkün değil çünkü orada çok şey standartlaşmış, yüzyıllardan beri standartlaşmış, diyelim ki Türkiye Türkçesinde veya Çağatay Türkçesi arkasından Özbek Türkçesinde. Ama sonradan yazı dili hâline getirilen, diyelim ki bugün birçok Türk lehçesi hatta bizim Eski Anadolu Türkçesi devresi, yeni yazı dili olma döneminde ve bugün Anadolu'nun ağızları ve Sibirya'daki ağızlar yahut Çin'deki Türk ağızları nasıl bir taraftan eski unsurları muhafaza ederken, en eski öğeleri muhafaza ederken bir taraftan da nasıl yeni yeni unsurlarla, biz sonradan eklemeli olduğumuz için, mesela durmadan pekiştirme ekleri ile eklerin büyüyerek, genişleyerek ortaya çıktığını görüyoruz. Ve bu bakımdan adeta bu Türk dilinin ve hatta dediğim gibi sadece Türk dilinin değil bu eklemeli dillerin belki oluşumu hakkında bize bu laboratuvar bir fikir verir diye düşünüyorum. Burada verilen özellikle bazı örneklerden ben böyle bir sonuca vardım. Arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum. Beni de aydınlattılar. Hepimiz birbirimizi aydınlattık. Böyle bir şuur varsa bu toplulukta, bu diller mutlaka kayıt altına alınacaktır ve geleceğe

birakılacaktır, ben buna inanıyorum. Bu toplantının da kısa zamanda bildirilerinin yayımlanacağı müjdesini bize Yunus Bey verdi, teşekkür ediyoruz. Belki burada hemen duyup üzerinde duramadığımız örnekleri, basılmış kitaptan daha yakından göreceğiz. Yunus arkadaşımız da şimdi Rektörümüzden iyi bir müjde aldı. Daha büyük projeleri hazırlamaya hemen girişecektir buna eminim, hatta zihninde başlamıştır bu işlem, onu da öyle zannediyorum ve geleceğe bu bakımdan ümitle bakıyorum. Sağlam bir zemindeyiz, sağlam arkadaşlarımız var, sağlam zihin yapılarımız var, sağlam ilim metotları elde ettik ve geleceğe doğru herhalde daha emin adımlarla yürüyeceğiz. Hepinize teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Sayın Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a teşekkür ediyoruz. Şimdi ikinci değerlendirmeci arkadaşımız Semih Tezcan'a sözü bırakıyorum. Buyurun.

Prof.Dr. Semih TEZCAN (Bilkent Üniversitesi)

Teşekkür ederim.

Tehdit altındaki diller ölecektir, bunun çaresi yoktur. Profesör Ercilasun da ifade etti, bu dillerin yaşı teknolojiyle ters orantılıdır, uygarlığın gelişimiyle ters orantılıdır. Teknoloji geliştikçe küçük gruplar, küçük diller kaybolacaktır. Çünkü insanlar müzeye konamaz veya başka bir şekilde koruma altına alınmaz (19. yüzyıl sonunda, 20. yüzyıl başında kimi Avrupa ülkelerinde Afrika'dan, Okyanusya'dan getirilen insanların hayvanat bahçelerinde ayrı bölümlere yerleştirilip teşhir edilmiş olmaları insanlığın yüz karalarından biri olmuştur.). Tehdit altındaki bir dili konuşan grupları, küçük grupları, yaşadıkları ülkeden çıkarıp bir başka ülkeye yerleştirirseniz, önce karışık bir dil konuşmaya başlarlar, bir süre sonra da dillerini kaybederler.

Yapabileceğimiz tek şey bu dilleri belgelemektir, en zengin biçimde belgelemek, kayıt altına almaktır. Bundan başka yapılacak hiçbir şey yoktur. Meslek insanları olarak bu, hepimizin görevidir. Sadece kendi dilimiz için veya kendi araştırdığımız dil için değil, bütün diller için bunu yapmalı veya başkalarının yapmasını teşvik etmeliyiz; elimizden geliyorsa, yardım etmeliyiz. Türkiye'de eski zamanlarda acı olaylar yaşanmıştır. Ülkemizin güneydoğusunda konuşulan Arap lehçelerini, Süryani lehçelerini incelemeye gelen yabancı bilim adamları yakalanıp sınır dışı edilmiştir. Türkçenin Karadeniz bölgesinde konuşulan ağızları üzerine diyalektoloji araştırmaları yapan Norveçli bir meslektaşımız günlerce sorgulanmıştır. Her zaman iyi niyetliler ve kötü niyetliler vardır. Bundan otuz yıl önce Almanya'da dillere meraklı bir Alman genciyle tanışmıştım. Oldukça iyi Türkçe biliyordu, Çerkezce ve Lazca da öğrenmişti, fakat bilimsel araştırmadan çok Çerkez ve Laz milliyetçiliği yapmakla meşguldü. Onları kıskırtmaya uğraşiyor, onlar adına yanlış şeyler yapıyordu. Oysa tehdit altındaki bir dilin konuşanları, kendileri istedikleri zaman dillerinin ömrünü, yanlış yollara sapmaksızın uzatabilirler, bunu olumlu biçimde yapabilirler. Bilmeyenler çoktur –ben de Ardanoşlu bir yakımdam öğrendim– Ankara'da bir Ardanoşlular kahvesi var. Ardanoşlular oraya gidip kendi aralarında mahallî dillerini konuşup yaşatmaya çalışıyorlar.

Tehdit altındaki bütün diller değerlidir. Dikkatimizi onlara yöneltirken milliyetçilik duygularıyla değil, insanlık kültürünü sahiplenme duygularıyla, dünya vatandaşlığı

duygularıyla hareket etmeliyiz. Uzak Asya'nın ücra bir köşesinde birkaç yüz konuşuru kalmış bir dil ne kadar önemliyse, son sesleri Kafkas dağlarının tek bir vadisinde yankılanan bir Kafkas dili de o kadar önemlidir. O topraklar yüzyıllar boyunca bizim topraklarımızdı, orada yaşayan insanlar da bizim kardeşlerimizdir, o diller de bizim dillerimiz sayılır. Türkiye toprakları, bugünkü Türkiye toprakları, Anadolu ve Trakya, tarih boyunca pek çok kavmi, pek çok dili barındırmış uçsuz bucaksız topraklardır. Bu topraklarda bir vakitler konuşulmuş olan dillerin bir kısmı nesil bırakmadan yok olmuştur. Meslektaşım Marcel Erdal açış konuşmasında Anadolu'da Ankara'dan 80 km. uzaklıktaki Gordion'da konuşulmuş olan Galat dilini andı. Ben de Anadolu'da yok olduğunu bildiğimiz ilk dillerden birini, Hatti dilini, yani Proto-Hitit dilini anmak istiyorum. Şimdiye değin herhangi bir dil ailesine sokulamamış olan bu dilden doğrudan doğruya hiçbir metin kalmamıştır bugüne. Yalnızca Hititçe metinlerde Hattice alıntı ve kalıntılar vardır. Bir Türk Hititoloğu, Prof. Oğuz Soysal bunlara dayanarak bu dil üzerine muazzam bir eser yazmıştır.¹ Bugün tehdit altında olan Türk dilleri ne kadar bizimse, Kafkaslarda konuşulan az sayıda konuşuru kalmış diller ne kadar bizimse, Hatti dili, Hitit dili ve daha sonraki yüzyıllarda Anadolu'da, Türkiye topraklarında konuşulmuş olan bütün diller de bizimdir. Hepsine sahip çıkmalıyız. Ubihça, son nefesini Türkiye'de vermiş olan bir Kafkas diliydi. Fransız araştırmacılar Türkiye'ye gelip Adapazarı'nda bu dili araştırmaktaydılar ve sonuncu konuşuru ölünce o dilin alan araştırması bitmiş oldu. Orta Doğu'da Sümerce, Elamca ve daha pek çok dil yaşadı, öldü, bunların belgeleri kaldı. Bugünkü büyük diller elbette kaybolmayacak, ama tehlikeler de vardır. Birinci Dünya savaşı öncesinde Yukarı Mezopotamya'da konuşulmakta olan çeşitli küçük dillerin çoğu aradan geçen süre içinde kaybolup gitmiştir.

Şunu hiçbir zaman unutmamak gerekir: Tehdit altındaki dillere insanca, kültür insanı olarak yaklaşmak ancak özgürlük ve demokrasi ortamı içerisinde mümkündür. Totaliter rejimler, dilleri yok etmeye, kültürleri ve milliyetleri yok etmeye çalışmışlar, çoğu zaman tepki ile karşılaşmışlar, bir şey becerememişler, hatta insanların ana dillerine daha fazla sarılmalarına ve belki o dillerin daha çok yaşamasına yol açmışlardır. Oysa demokratik ortam içerisinde bu dilleri en iyi şekilde kayıt altına almak, onlara biraz özel muamele yapmak imkânı vardır. Bu başarılı sempozyumda önemli bildiriler dinledik, önemli tarihî anlar yaşadık. Örneğin büyük üstad Rassadin'in hançeresinden Tofalarcanın seslerini, uzun ve kısa ünlülerinin yansımalarını duymak, hepimiz için unutulmaz bir hatıra olarak kalacaktır. Onu ve daha başka meslektaşları dinlerken sık sık Sovyet Türkolojisini düşündüm. Sovyet Türkolojisi, Türkoloji için pek çok önemli işler yaptı. Bugün eğer birçok dil kayıt altına alınabilseyse, bunu çalışkan Sovyet bilim adamlarına, Sovyetler dönemi Türkologlarına borçluyuz. . Eğer onlar olmasaydı, 1922'den 1991'e kadar geçen dönem içerisinde birçok ilden o kadar fazla dil ve folklor malzemesi toplanamayacaktı. Burada onlardan sadece ikisinin, Nikolay Baskakov ve Ethem Reşit Tenişev'in adlarını saygıyla anmak isterim.

Bize elem verenleri bildiriler de oldu. Örneğin milyonlarca konuşanı olan Çuvaşçanın da bugün konuşurları tarafından artık küçümsen bir dil olmaya başladığını duyup üzüldük. Aynı şekilde Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Altay Cumhuriyetinin resmî dillerinden biri olan Altaycanın, gittikçe daha az

¹ Oğuz Soysal. *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*. Brill: Leiden 2003, 1034 s.

konuşulduğunu duymak kaygı vericiydi. Yazık ki, bunlar gerçek, bu gerçeklerden kaçmak, bunları görmezden gelmek doğru değildir. Yapılması gereken tehdit altındaki dilleri belgelemek, daha çok belgelemektir. Bu konuda bir şeyi daha hatırlatmak istiyorum. Avrupa arşivlerinde, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının savaş tutsaklarından yapılmış ses kayıtları olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Türk dilleri konuşmuş olan tutsaklardan yapılmış kayıtlar da vardır. Bunların bir kısmı Viyana'daki ses arşivinde (Tonarchiv) bulunmaktadır. Avusturya bilim kuruluşlarından neredeyse 100 yıla varan eskilikte olan bu kayıtların kopyeleri alınmalı, yeni tekniklerle dijitalize edilip kullanılabilir hale getirildikten sonra tehdit altındaki diller için kurulacak arşive konmalıdır.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Ben Sayın Marcel Bey'e sözü vermeden önce yaşadığım bir olayı ve bir anekdotu nakletmek istiyorum. O da şu; 76 yılında Seattle'daydık, University of Washington'da. Orada dilbilimi dalında bir öğrenci fonoloji üzerine bir tez hazırlayacaktı. Hocası ona bir Kızılderili grubun dilini çalışmasını tavsiye etti. Arkadaşımız da gitmiş, konuşan sadece 2 kişi kalmış, diğerleri unutmuşlar bütün kabile ve yaşlı adam gelen öğrenciye şunu söylüyor; “eskiden beyaz adam bize dilimizi unuttu, dillerini konuşalım diye para verirdilerdi. Şimdi siz geldiniz, dilimizi konuşalım diye para veriyorsunuz” demiş ve çok üzülmüştük tabii. İkincisi ise bir dilin işlevi, sosyal işlevi, kültürel işlevi çok önemli. Bir gün bir İngiliz mütefekkirine demişler; “siz artık güneş batmayan imparatorluğu kaybettiniz”. “Doğru diyorsunuz biz güneş batmayan imparatorluğu kaybettik ama Shakespeare'in İmparatorluğu güneş batmayan imparatorluğun sınırlarını aşmış bulunmaktadır” diye bir cevap verdi. Demek ki dilin bu badireleri yaşarken gelişmelere paralel olarak da problemler yaşadığını bilmek durumundayız diye düşünüyorum. Çok teşekkür ederim. Marcel Bey söz sizde.

Prof.Dr. Marcel ERDAL (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü)

Sayın Rektörüm, Değerli Arkadaşlar, Meslektaşlar, ben sözlerime teşekkür ile başlamak istiyorum. Son aylarda Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde arkadaşların ne büyük çalışmalarla, katkılarla bu toplantıyı hazırlamak için çalıştıklarını gördüm, gece yarısına kadar çalışıyorlardı. Ben buradan sekreterlere teşekkür etmek istiyorum. Ondan sonra asistanlara; Meral Hanım, Gülhan Hanım, Tefik Bey özellikle Mikail Cengiz ve tabii Doç.Dr. Yunus Koç'u kısa bir müddet içinde bu toplantıyı o kadar başarılı bir şekilde hazırlamayı başardığı için tebrik etmek istiyorum, kolay değildi. Ben çalışmaları gördüm. Her şey mükemmel oldu, çok iyi oldu, bu bakımdan kendilerine teşekkür etmek istiyorum. İkinci teşekkürüm Rektör Bey'e. Sizin dediğiniz gibi bu toplantı sadece bir başlangıçtı. Dünyada tehlikede olan dilleri kayıt altına almak için, kurtarmak için birçok dil üzerinde çok büyük çalışmalar yapıldı, yapılıyor. Türk dilleri bir bakıma ihmal durumundaydı. Çünkü Türk dilleri birbirlerine zaten çok benziyor, diyorlardı. O yüzden o kadar değişik olmamaları bakımından, onları kurtarmak o kadar önemli değil. Burada, bu toplantıda dillerin aslında o kadar benzer olmadığını da görmüş olduk. Bütün bunları araştırarak, kurtaracak çalışmaların başlatılması gerekiyor, Türkiye'de olmalı, muhakkak Türkiye'de olmalı. Zaten Türkiye Türkçesi uzun müddet içinde tek devlet dili olan Türk dili idi. Bugün de Türk dilleri Kazakistan, Kırgızistan gibi devletlerde

konusulmakta ise de Türkiye'nin imkânları çok daha önemli. Birçok bakımdan bu mesuliyetin Türkiye'de olması gerekli diye düşünüyorum ve Hacettepe'de olması tabii ki iyi bir başlangıç olacaktır. Başka üniversiteler de buna katılırsa daha da güzel fakat başlangıcının burada olması güzel bir şey. Üçüncü teşekkür, buraya dünyanın her tarafından ya konuşmacı olarak ya araştırmacı olarak gelen katılımcılara. Çok ilginç, çok çok önemli konuşmalar dinledik. Dediğim gibi ben birçok Türkoloji kongrelerine katıldım, yaşayan dillerden yaşamakta olan dillerden bu kadar ayrıntılarına giren konuşmalar duymadım. Ben Profesör Ercilasun'dan ve Semih Bey'den kötümser diyeceğim laflar duydum. Ölü diller ölecektir, onları bırakalım kurtaramayız, sadece kayıt altına alalım. Ben öyle olduğunu düşünmüyorum. Ben Kanada'da bulundum. Kanada'da sahiden sizin dediğiniz gibi yerel dilleri konuşanlar destek alıyor ve sahiden konuşmaya da başlıyorlar, devam ediyorlar. İbrance, ölü durumundan hayata geçirilen bir dil oldu, bugün milyonlarca konuşmacısı var. Avrupa'da Galce mesela, sahiden tehlikede olduğu hâlde konuşmacısı çoğalan bir dil, İngiltere'nin batısında konuşulan bir dil bu. O bakımdan ben hiç kötümser değilim. Burada tartışılan diller istek yaratılırsa, motif yaratılırsa bence hepsi kurtarılabilir diye düşünüyorum. Yani bizim çalışmamızın böyle iyimser bir hava içinde olması gerekli diye düşünüyorum. Bence hepsi kurtarılabilir, bu bize ve arkadaşlarımıza bağlı. Gelecekte buna hepimizin beraber çaba vermesi gerekli diye düşünüyorum. Burada önemli ilim adamları konuştu, bazıları dilleri tarif etti, bazıları ne önlemler alınabileceğini düşündü. Bence topluca başka dillerden öğrenirsek, bu dilleri de hepsini de kurtarabileceğimizi düşünüyorum. Evet, vaktinizi fazla almak istemiyorum. Hepinize teşekkür ediyorum bir daha, saygılarımla...

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Çok teşekkür ediyoruz. Kapatmadan önce siz değerli katılımcılardan katkıda bulunmak isteyenler varsa, onlara da söz vermek arzusundayız. Konuşmak isteyen arkadaşlarımız varsa, katkıda bulunmak, değerlendirmede bulunmak veya gelecekteki sempozyumun ne şekilde düzenlenmesinin yararlı olacağı konusunda fikirlerini, katkılarını bekliyoruz...

Prof.Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi)

Sayın Başkan, Başkanlık Divanının Değerli Üyeleri, Meslektaşlarım, Genç Arkadaşlarım, hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Hayat tecrübesi belki biraz fazla olan bir hocanızım, yaş itibarıyla öyleyim ve doğduğu ve yaşadığı coğrafyaların dillerine büyük önem veren bir arkadaşınızım. Konya, Tokat, Erzurum, Bayburt, bulunduğum coğrafyalardı ve oraların ağızlarının yaşaması için de elimden geleni yapan bir arkadaşınızım. Ama siz benim kartvizit kimliği olarak Türk Halk Edebiyatı hocası olduğumu biliyorsunuz. Şarkıda “bir gönülde iki sevda olamaz” diyorsa da ben o iki sevdayı halk bilimi, halk edebiyatı ile Türk dilini, ağız araştırmalarını gönlüne sığdırabilmiş bir arkadaşınızım, hocanızım. Geçen yıl bu tarihten bir iki ay sonra falan böyle bir toplantının yapılacağını genel ağdan öğrendiğim zaman heyecanlanmış ve hemen konumu belirlemiştim. Ve yaz boyunca bu konu üzerinde araştırmalar yaptım, çalışmalar, değerlendirmeler yaptım. Ama beni en çok sevindiren şey; Türk dünyasının çok değişik coğrafyalarından gelen genç arkadaşlarımızın, artık hangi arkadaşlarımızın

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

görüşüme katılacağına bilmiyorum, ölmekte olan dillerin kurtarılması için sarf ettikleri çabalar beni son derece duygulandırdı. Özellikle K salonunda dinlediğimiz o son bildiri var ya, o hanım kızımız nerede bilmiyorum, Valeriya Hanım, tek başına bir dili kurtarmak için küçük çocuğuna rağmen fedakârca çalışmasının hikâyesini dinlemek, inanın beni duygulandırdı. Valeriya Hanımın belki bize bahsettiği çocuğu bir tane ama onun üzerine çalıştığı konu da en az çocuğu kadar değerli bir konudur ve o konuda siz ileride bir büyük bilim adamı olarak bize çok şeyler bırakacaksınız. Tabii iki salon arasında gidiş gelişler bizi yordu. Koşarak dinlemek için gittiğimiz salondaki bir konuşmacının gelmediğini görünce tekrar başka bir salona gittik, bu bakımdan bazı giriş çıkışlarımızda arkadaşlarımızın dikkatlerini bölmüş olabiliriz ama bu da bilimin bir takım fedakârlıklar gerektirdiğinin işareti olarak kabul edilmelidir. İnanır mısınız ilk dinlediğim bildiriden son dinlediğim bildiriye kadar o kadar güzel şeyler öğrendim ki acaba ben bunları bir küçük makale hâlinde ortaya koymaya çalışsam, hangisini atlayacağım, hangisine yer vermeyeceğim endişesini taşıyorum. Ben hâlâ Konya ağız üzerine çalışan birisi olarak, hâlâ Türk Halk Edebiyatı üzerine çalışan birisi olarak, arşivimdeki yüzlerce Tansuğ Beyin tekerlek dediği o eski kayıt sistemlerinin hayata geçirilmesini bekleyen birisi olarak benim de bir takım üzüntülerim var, benim arşivimdeki o tekerleklerin de dil değeri taşıyan tekerleklerin de bir an önce gün yüzüne çıkarılması lazım. Dil hocalarımız genellikle değerlendirmeye çıktıkları zaman kaynak kişilerin dış sağlamlığına bakarlardı. Aman dışı eksik olmasın, gerçek ses kaybolur düşüncesiyle. Biz belki her zaman bir masal, bir halk edebiyatı hocası olarak dışın sağlamlığına bakmadık ama genellikle bizim kaynak şahıslarımızın dilleri sağlamdı, çok güzel malzemeler kazandırdılar. Ben şimdi bu yaşımdan sonra onlara bir daha el sürecek durumda değilim, sağlık açısından. Ben bu kaynakların bağışlanacağı bir yer arıyorum. Ama Kültür Bakanlığına bağışlamayacağım. Bundan emin olunuz. Vaktiyle oraya bağışladıklarımızın şimdi nerede olduğunu bilmiyorum. Ben elinden tutacak hazır malzemelerimden yararlanmak isteyecek bir kurum arıyorum. Bu, sizlerin bana ulaşmanız için bir ipucudur, bir adres veriyorum. Lütfen o sesleri kurtaralım.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Teşekkür ediyoruz Saim Bey. Başka katkıda bulunacak arkadaşımız, son 5 dakika. Valeriya Hanım buyurun.

Dr. Valeriya LEMSKAYA (Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi / RUSYA)

Teşekkür ediyorum hem düzenleme kuruluna, hem Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne, hem de Hacettepe Üniversitesine. Tek söylemek istediğim şu. Bazen maalesef en azından Sibiry'a'da yaşayan insanlar ne köklerini ne de tarihlerini biliyorlar. Yani birçok Rus nüfus, daha doğrusu Rusça konuşan insanımız var. Ama onlar, ata babalarının Çuvaş, Kazak ya da Tatar olmasına rağmen kendilerini Rus zannediyorlar. Ve aslında Sibiry'a'da Ruslar o kadar çok zamandır yaşamıyor, ilk olarak 150 yıl önce gelmiş olabilirler. Daha çok 100 ya da 50 yıl, hatta 50 yıl önce gelmişler. Benim annemin ailesi böyle. Yani ben Çulım Türklerini araştırdığımda, bazen insanlar bunu öğrendikçe bana şaşırıp bakıyor. Yani hiç Çulım Türklerini duymamışlar, bir de bana soru soruyorlar; “sana bu niye gerekli, sen bunu niye yapıyorsun, başka yapacak şey mi yok?”. Yani demek istediğim bu, şimdi son hocalarımızın söyledikleri önemli çünkü gerçekten kaydetmek, dünyaya da açıklamak çok önemlidir. Çünkü insanlar en azından Çulım Türklerinin dillerini

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

belki İbranice kadar canlandırmak çok zor ama yine de bu gerçekleşebilen bir şey. Yani bundan dolayı ben evime dönüp bu sözleri de aktaracağım. Yani yaptıklarımız boşa gitmiyor. Biz kayıtlar, derlemeler yapıyoruz. Hem bunlar gelecek kuşaklara da kalır. Ama yine de bizi bugün de aydınlatan bir şey. Bu durumda ileride sempozyumlarda olsun, bunu çok istiyorum. Bir de bizim gelişmelerimizi, biz de kendilerimizi de biraz analiz edebiliriz, bu 2-3 yıl içinde ne yapabildik, yani dillerimizi nasıl araştırabildik, gelişmemiz nedir. Yine çok teşekkür ediyorum. Bir de bizim e-maillerimiz var, yani sorularınız oldukça biz yazışabiliriz, bu da çok önemlidir. Teşekkürler.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)

Biz de teşekkür ediyoruz. Peki, Değerli Katılımcılar ve Değerli Değerlendirmeci Arkadaşlarım, değerlendirme oturumunun sonuna gelmiş bulunmaktayız. Her birinize ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

KATILIMCILAR / PARTICIPANT

Adalaiti ABDULLA, Yrd.Doç.Dr.

Minzu University of China / CHINA
Department of Uyghur Language and
Literature / Beijing
adalet@live.cn

Enise ABİBULLAYEVA, Dr.

Kırım Kırım Mühendislik ve
Pedagogika Üniversitesi /
UKRAYNA
enise@ukr.net

Ailiiikeban AİERKEN, Dr.

İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
alikazan711@gmail.com

Ebrar AKINCI, Yrd. Doç. Dr.

Yeni Yüzyıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen Edebiyat Fakültesi Antropoloji
Bölümü
ebrar.akinci@yeniyuzyil.edu.tr

Gülnara F. ALİYEVA,
Yrd.Doç.Dr.

Bakü Slavyan Üniversitesi /
AZERBAYCAN
gulnara.fakhraddin@gmail.com

Rövşen ALİZADE Yrd.Doç.Dr.

İstanbul Aydın Üniversitesi /
TÜRKİYE
rovsenali@yandex.ru

Erdinç ASLAN, Dr.

Pendik Fuat Köprülü İ.Ö.O. /
TÜRKİYE
erdincaslan36@hotmail.com

Erkan ASLAN

Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Öğrencisi
e.aslan36@hotmail.com

Dilek ATAİZİ Yrd.Doç.Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi /
TÜRKİYE
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
F2 Blok Meşelik Kampüsü
dilekerenoglu@gmail.com

Otgonbaatar BALJIN, Dr.

Moğolistan Bilimler Akademisi /
MOĞOLİSTAN
Tarih Enstitüsü, Etnoğrafya ve
Sosyal-Kültürel Antropoloji
Anabilim Dalı
anhaa_mnjr@yahoo.com

Baatarkhuu BAT-ULZİİ, Dr.

Mogolistan Bilimler
Akademisi/MOĞOLİSTAN
Tarih Enstitüsü
mogoltarihi@gmail.com

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

Nesrin BAYRAKTAR, Doç.Dr.

Universtiy of Exeter / İNGİLTERE
Institute of Arabic and Islamic
Studies, Turkish Studies Center
bnesrin@yahoo.com

Mariya BULGAROVA, Doç.Dr.

Karaçay-Çerkes Bilimsel-Araştırma
Enstitüsü / RUSYA
369000 Rusya, KCR/ Cerkessk seh.
ul/ Cehova 1-1
mbulgarova@yandex.ru

Miquel CABAL-GUARRO,
Doç.Dr.

University of Barcelona / SPAIN
Group for the Study of Endangered
Languages
C/ Gran de Gràcia, 67, 5è 2a, 08012
miquelcabal@ub.edu

Turan CAN

Başbakanlık-TİKA /TÜRKİYE
turancantika@hotmail.com

Ali Asger CEMRASİ

İran
no 45 molla ali str,bastan str,
jomhury str,Tehran
a.jamrasi@yahoo.com

Mikail CENGİZ, Araş.Gör.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
mikailcengiz@gmail.com

Evgeniya ÇAYÇINA, Araş.Gör.

Altaistika Enstitusu / RUSYA
Sosyalisticheski cd.6 Gorno- Altaysk,
ozok@mail.ru

Mustafa ÇETİN, Yrd.Doç.Dr.

International Burch University /
BOSNA-HERSEK
Cananova 6 Sokoloviç Kolonja Ilidza
71000 Sarajevo Bosna i Herzegovina
mcetin@ibu.edu.ba

Lübov ÇİMPOEŞ, Doç.Dr.

Moldova Bilimler Akademisi/
MOLDOVA
Gagauzoloji Bölümü
s. Lomonosov 7|2
kaynakf@mail.ru

Tülay ÇULHA, Doç.Dr.

Adam Mickiewicz University /
POLAND
Katedra Studiów Azjatyckich
Collegium Asiaticum, Al.
Niepodleglosci 24, 61 8
culhatulay@gmail.com

Birol DOK

Başbakanlık / TÜRKİYE
ebrar.akinci@yeniuyuzuil.edu.tr

Venera DONGAK, Doç.Dr.

Tuvan State University / RUSSIA
Russia, Republic of Tuva, Kyzyl,
Lenina, 36
dongak@mail.ru

Farzaneh DOULATABADI,
Yrd.Doç.Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi /
TÜRKİYE

Fen-Edebiyat Fakültesi
Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü
ferzaneabadi@gmail.com

Arienne M. DWYER, Prof.Dr.

Kansas Üniversitesi / ABD

KU Anthropology, 1415 Jayhawk
Blvd Fraser Hall, Lawrence KS
66045 USA

anthlinguist@mail.ku.edu,

Ayşe EMİROVA

St. Petersburg Avrupa Üniversitesi /
RUSYA

95007 Ukrayna, Kırım Özerk
Cumhuriyeti,

Simferopol, Samokisha sok. 8

aemirova@eu.spb.ru

Tom ERIKSSON

Helsinki Üniversitesi / FİNLANDİYA

Unioninkatu 38 B 122

ausraona@mac.com

Ahmet Bican ERCİLASUN

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

bican@gazi.edu.tr

Marcel ERDAL, Prof.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

erdal4@gmail.com

Alisa ESİPOVA

Kuzbass Devlet Pedagoji Akademisi /
RUSYA

Novokuznetsk

lizabeth@mail.ru

Firuz FEVZİ

Kabil Üniversitesi / AFGANİSTAN

Turkoloji Bölümü

ffewzi@msn.com

Zolbayar GAGAA

Mogolistan Milli Üniversitesi /
MOĞOLİSTAN

Mogolistan İlimi Araştırma Merkezi

gzolba@yahoo.com

Emine GANİYEVA

Kırım Mühendislik Pedagoji
Üniversitesi / UKRAYNA

Ozenbaş soqağı,95

Simferopol Kırım Ukrayna

emineg59@mail.ru

Figen GÜNER DİLEK, Doç.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

figengunerdilek@gmail.com

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

Rifat GÜRGENDERELİ,

Yrd.Doç.Dr.

Trakya Üniversitesi / TÜRKİYE

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

rifatgur@hotmail.com

Galibe HACIYEVA, Doç.Dr.

*Nahçıvan Devlet Üniversitesi /
AZERBAYCAN*

Tarih Filoloji ve Uluslararası İlişkiler
Fakültesi

galibehaciyeva@mynet.com

Zhong JİN WEN, Prof.Dr.

Merkez Milliyetler Üniversitesi / ÇİN

Azınlık Dil ve Edebiyat Bölümü

zhongjiw96@yahoo.com.cn

Ali JUSUBALİEV

*Oş Devlet Üniversitesi /
KIRGIZİSTAN*

ajusubaliev@mail.ru

Yaşar KALAFAT, Dr.

*Türk Halkbilim Araştırma Merkezi /
TÜRKİYE*

yasarkalafat@gmail.com

Albina KIRAN, Öğr.Gör.

Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE

Edebiyat Fakültesi, ÇTL bölümü

albinakiran@gmail.com

Yunus KOÇ, Doç.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

yunusk@hacettepe.edu.tr

**Vildan KOÇOĞLU-GÜNDOĞDU,
Dr.**

Ege Üniversitesi / TÜRKİYE

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

vk.gundogdu@hotmail.com

Natalya KROPOTOVA

Kırım Mühendislik Pedagoji

Üniversitesi / UKRAYNA

Kirova 12-a sok., daire 9

hilal@mail.ru

Valeriya LEMSKAYA, Dr.

*Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi /
RUSYA*

lemskaya@gmail.com

Galina MIŞKİNİENE, Doç.Dr.

Vilnius Üniversitesi / POLONYA

Universiteto sok. 5 Vilnius LT-01513

galina.miskiniene@flf.vu.lt

Nigar NAĞIYEVA

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE

nigarb28@hotmail.com

İrina NEVSKAYA, Prof.Dr.

Freie University Berlin / GERMANY

Institute of Philology,

nevs kaya@em.uni-frankfurt.de

Hans NUGTEREN, Dr.

Leiden University / HOLLAND
Nicolaasstraat 2

h.nugteren@chello.nl

Ayyana OZONOVA, Dr.

Rus Bilimler Akademisi / RUSYA
Filoloji Enstitüsü Sibiriya Bölümü

ajanao@mail.ru

Mehmet ÖLMEZ, Prof.Dr.

Yıldız Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

olmez.mehmet@gmail.com

H. İnci ÖNAL, Doç.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi,
Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
onal@hacettepe.edu.tr

Vladimir ÖRMELİ, Dr.

Bütün Ukrayna Kırım Karay Birliği /
UKRAYNA

hilal@mail.ru

Tevfik Orçun ÖZGÜN, Araş.Gör.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
ozgun@hacettepe.edu.tr

Vadim PONARYADOV

Institute of Language/ RUSSIA
Literature and History of Komi
Science Center of Ural Division of
Russian Academy of Sciences

yaglakar@gmail.com

Elisabetta RAGAGNİN

Georg August University /
GERMANY

Department of Turcology and Central
Asian Studies

elisabetta.ragagnin@phil.uni-goettingen.de

Valentin Ivanovich RASSADİN

Kalmyk Devlet Üniversitesi / RUSYA
rassadin17@mail.ru

Saim SAKAOĞLU, Prof.Dr.

Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE

saimsakaoglu@hotmail.com

İrina SELYUTİNA

Rusya Bilimler Akademisi / RUSYA
Filoloji Enstitüsü
siya_irina@mail.ru

Osman Fikri SERTKAYA,
Prof.Dr.

İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE

ofsertkaya@mynet.com

Nariye SEYDAMETOVA,
Yrd.Doç.Dr.

Kırım Mühendislik ve Pedagoji
Üniversitesi /UKRAYNA

nariye@mail.ru

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

Kadriye ŞAHİN, Araş.Gör.

*Mustafa Kemal Üniversitesi /
TÜRKİYE*

Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji
Bölümü

sahinkadriye@gmail.com

Bilge Kağan SELÇUK

*Kırgızistan-Türkiye Manas
Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek
Okulu, Dil Öğretimi Bölümü /
KIRGIZİSTAN*

bilgekselcuk@hotmail.com

Feza TANSUĞ, Prof.Dr.

Altın Koza Üniversitesi / TÜRKİYE
Sanat ve Tasarım Fakültesi
Müzik Bölümü

ftansug@yahoo.com

Aljona TAZRANOVA, Dr.

Rus Bilimler Akademisi / RUSYA
Filoloji Enstitüsü
Sibiriya Bölümü

atazranova@mail.ru

Münevver TEKCAN, Prof.Dr.

Kocaeli Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

mtekan@kocaeli.edu.tr

Semih TEZCAN, Prof.Dr.

Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Edebiyatı Bölümü

stezcan@bilkent.edu.tr

Nadejda TIDIKOVA, Doç.Dr.

*S.S. Surazakov Altayistik Enstitüsü /
RUSYA*

ntydykova@mail.ru

Svetlana M. TROFİMOVA

Kalmyk Devlet Üniversitesi / RUSYA
rassadin17@mail.ru

Sultan TULU, Prof.Dr.

Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi

sultantulu@yahoo.com

Nabijan TURSUN

Radio Free Asia / USA
tursunn@rfa.org

İsmail TÜRKÖĞLU, Yrd.Doç.Dr.

Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

iturkoglu@marmara.edu.tr

**Oksana TYSHCHENKO-
MONASTYRSKA**

National Academy of Sciences of
Ukraine /UKRAINE
Languages of Ukraine Department,
Potebnya Institute of Linguistics
oksana_monastyrska@yahoo.com

Meral UÇMAZ, Araş.Gör.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
meralucmaz@gmail.com

Vladimir A. VİŞNEVSKİY, Dr.

*Kırım Mühendislik Pedagoji
Üniversitesi / UKRAYNA*
lalegul@rambler.ru

Andreas WAIBEL

Frankfurt University / GERMANY
Digital Humanities
LOEWE Priority Program
AnNoWa@web.de

Abdurishid YAKUP, Prof.Dr.

*Berlin Branderburg Academy
of Sciences and Humanities /
GERMANY*
abdurishidyakup@googlemail.com

Dursun YILDIRIM, Prof.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
dyildirim@hacettepe.edu.tr

Şirin YILMAZ ÖZKARSLI, Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı
sirinyo@hacettepe.edu.tr

**Mağfiredt Kemal YUNUSOĞLU,
Yrd.Doç.Dr.**

Beykent Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
magfiretyunusoglu@beykent.edu.tr

Zhanna YUSHA, Doç.Dr.

Rusya Bilimler Akademisi / RUSYA
Sibirya Subezi Filoloji Enstitüsü
zhanna-yusha@yandex.ru

Ferit YUSUPOV, Prof.Dr.

Kazan Devlet Üniversitesi / RUSYA
ferits@yandex.ru

Alfiya Ş. YUSUPOVA, Prof.Dr.

Kazan Federal Üniversitesi / RUSYA
alyusupova@yandex.ru

İrina YUZVYAK

*Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi /
UKRAYNA*
Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü
iryna_yuzvyak@yahoo.com

